

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

ЖИТТЯ В НАУЦІ

СТУДІЇ НА ПОШАНУ
ЛЮБОВІ ДУБРОВІНОЇ

Київ 2020

УДК 94(082)(477)+929:94(477)"20/21"Дубровіна Л.А.

Затверджено до друку Вченою радою Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
(протокол № 3 від 27 лютого 2020 року)

Упорядники

Оксана БОЛЯК, Геннадій БОРЯК, Наталя ЗУБКОВА,
Георгій ПАПАКІН, Ольга СТЕПЧЕНКО, Надія ШИП

Відповідальний редактор

Олексій ОНИЩЕНКО

Редактори

Наталя ЗУБКОВА, Ярослава КУЧМІЙ

Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної / Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського ; відпов. ред. Олексій Оніщенко ; упоряд. Оксана Боляк, Геннадій Боряк, Наталя Зубкова, Георгій Папакін, Ольга Степченко, Надія Шип. Київ : НБУВ, 2020. 632 с.

Видання «Життя в науці» присвячене Любові Андріївні Дубровіній, члену-кореспонденту Національної академії наук України, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України, генеральному директору Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Перший розділ «Час, події, творчі орієнтири» висвітлює життєвий та творчий шлях ученої. Другий складають історичні студії з актуальних питань сучасної історичної науки.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією науки України.

УДК 94(082)(477)+929:94(477)"20/21"Дубровіна Л.А.

ISBN 978-966-02-9342-7 (друковане видання)

ISBN 978-966-02-9343-4 (електронне видання)

© Автори статей, 2020

© Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2020

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

LIFE IN SCIENCE

STUDIES IN HONOUR
OF LIUBOV DUBROVINA

Kyiv 2020

UDC 94(082)(477)+929:94(477)"20/21"Дубровіна Л.А.

Approved for print by the Scientific Council
of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine
(protocol No 3 dated February 27, 2020)

Compilers

Oksana BOLIAK, Hennadii BORIAK, Natalia ZUBKOVA,
Heorhii PAPAKIN, Olha STEPCHENKO, Nadiia SHYP

Editor-in-chief

Oleksii ONYSHCHENKO

Editors

Natalia ZUBKOVA, Yaroslava KUCHMII

Life in Science. Studies in Honour of Liubov Dubrovina / National Academy of Sciences of Ukraine, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine ; ed. in ch. Oleksii Onyshchenko ; comp. Oksana Boliak, Hennadii Boriak, Natalia Zubkova, Heorhii Papakin, Olha Stepchenko, Nadiia Shyp. Kyiv : VNLU, 2020. 632 p.

«Life in Science» edition is dedicated to Liubov Andriivna Dubrovina, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences (History), Professor, Honoured Worker of Ukrainian science and technology, General Director of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. The first part «Times, Events, Scientific Orientations» highlights the life and scientific paths of L.A. Dubrovina. The second part is comprised of historical researches concerning the current issues of modern historical sciences.

Target audiences include scientists, researchers, teachers, students and all others interested in the history of science in Ukraine.

UDC 94(082)(477)+929:94(477)"20/21"Дубровіна Л.А.

ISBN 978-966-02-9342-7 (printed edition)

ISBN 978-966-02-9343-4 (digital edition)

© Authors of articles, 2020
©V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 2020

● час, події, творчі орієнтири ●

*Олексій
Онищенко*

**ЛЮБОВ АНДРІЙВНА ДУБРОВІНА –
ДОСЛІДНИЦЯ РУКОПИСНОЇ
І КНИЖКОВОЇ СПАДЩИНИ
ТА ОРГАНІЗАТОРКА НАУКИ**

Дослідниця активно працює в галузі розвитку найважливіших напрямів діяльності Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського – вивчення, збереження, опрацювання і публікації рукописної, книжкової та документальної спадщини України, визначення тенденцій історії рукописно-книжної культури, а також історії академічної науки, інформаційного забезпечення її подальшого розвитку, формування та використання електронних інформаційних ресурсів у системі динамічних соціальних комунікацій.

До кола її професійної діяльності належать проблеми створення національних електронних ресурсів, формування нового напрямку бібліотечного ресурсознавства, що забезпечує розвиток наукових та соціокультурних комунікацій, цифрової гуманітаристики.

Серед розробок Л.А. Дубровіної – створення та розвиток теоретичних і науково-практичних засад міждисциплінарного дослідження всієї сукупності джерел історико-культурної спадщини, рукописних, архівних і книжкових колекцій та історичних бібліотек у взаємозв'язках із спеціальними історичними дисциплінами та галузями історичної науки, зокрема такими, як кодикологія, кодикографія, книгознавство, джерелознавство, архівознавство, археографія, документознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, біографістика. Це дозволило визначити тенденції та специфічні особливості формування історичних рукописних і книжкових колекцій та зібрань, пов'язаних зі складними процесами розвитку суспільства.

На базі її наукових підходів до культурної спадщини як комплексного об'єкта дослідження, що відображає загальні процеси розвитку

• час, події, творчі орієнтири •

науки, культури, освіти та акумулює інтелектуальний і духовний внесок у розвиток суспільства видатних особистостей, сформувався цілісний напрям, спрямований на теоретичні узагальнення історії та сучасного розвитку книжкового джерелознавства, а також науково-практичної діяльності і пов'язаний із удосконаленням засад системного описування та наукового доступу до джерельної інформації історико-культурної спадщини. Останній репрезентує систему інтегрованих науково-довідкових та науково-інформаційних видань, тематичних баз даних та цифрового ресурсу «україніки», що всебічно розкривають рукописні та книжкові фонди як джерельну базу історії науки, культури, освіти. Л.А. Дубровіна створює власну наукову школу, що має об'єктом дослідження проблеми історії культурної спадщини та її сучасної репрезентації, включення результатів наукових студій до наукового та суспільного обігу та в систему соціальних комунікацій.

Як історик вона плідно досліджує розвиток академічної науки ХХ століття, бібліотечної та архівної справи, трансформації бібліотек.

Нині в системі наукового знання та комплексу наук, якими послуговуються наукові бібліотеки, відбуваються докорінні зміни, пов'язані із загальними процесами прискорення розвитку науки, інтеграції наукових напрямів, упровадження інформаційних технологій та створення цифрового мережевого суспільства. Л.А. Дубровіна тонко відчуває інноваційні потреби сьогодення, генерує нові ідеї, які знаходять реалізацію в бібліотечній теорії та практиці. Людина активної дії, завжди здатна до пізнання нового та розуміння перспектив розвитку науки, вона активно сприяє осмисленню процесів інформаційних потреб суспільства та механізмів їхньої реалізації в умовах нового інформаційного контенту. Вчена однією з перших почала актуалізувати питання інформатизації бібліотечних фондів та включення культурної спадщини в розвиток сучасного знання та досягнень науки.

Л.А. Дубровіна народилася в м. Шадринську Курганської обл. (Російська Федерація) 30 вересня 1950 р. Закінчила історико-філологічний факультет (відділення історії) Волгоградського державного педагогічного інституту (1972) з червоним дипломом, після чого, як відмінник навчання, була залишена працювати у цьому ж закладі. Трудовий шлях почала з найниж-

чої посади – лаборанта-препаратора. В 1973 р. через сімейні обставини Л.А. Дубровіна переїздить у Середнє Поволжя – в м. Йошкар-Олу, столицю Марійської АРСР. Працює в Науково-дослідному інституті мови, літератури та історії при Кабінеті Міністрів Автономної республіки (сектор історії).

У 1974 р. Л.А. Дубровіна вступила в очну аспірантуру Інституту історії СРСР АН СРСР у Москві. Вибір середньовічної історії як напряму професійних інтересів відбувся ще в студентські роки, під час роботи над дипломним проектом з теми «Російські просвітителі кінця XVI – першої половини XVII ст. – феномен культури». Тому вона продовжує опановувати цей аспект. Навчання аспірантка проходила в секторі феодалізму. Тоді ним керував відомий історик у галузі середньовічної історії, джерелознавства, палеографії, археографії акад. АН СРСР Лев Володимирович Черепнін, завдяки якому, до значної міри, був визначений подальший науковий шлях Дубровіної. Вона, обираючи між темами Лівонської війни та історії стосунків Росії і народів Середнього Поволжя в XVI–XVII ст., зупиняється на другій, менш дослідженій в історіографії, темі. В обговоренні цієї проблематики (що вплинуло і на формування Дубровіної як науковця) брали участь видатні історики, зокрема О.О. Зімін, С.О. Шмідт, С.М. Каштанов, котрі звернули увагу на необхідність ґрунтовного опрацювання складного й спірного з боку класичного джерелознавства оповідного джерела XVI ст. – Казанського літописця (Історія про Казанське царство). Попередня (майже річна) робота Л.А. Дубровіної в архівах та знайомство із джерельною базою з проблеми допомогли остаточно закріпити тему джерелознавчого аналізу та історико-текстологічного вивчення видатної пам'ятки російського середньовіччя – Казанського літописця, що висвітлює історію Казанського ханства та народів Середнього Поволжя від заснування до завоювання їх Іваном Грозним у 1552 р.

Науковим керівником аспірантки призначається д. і. н., проф. Сергій Михайлович Каштанов, відомий історик-джерелознавець, провідний спеціаліст у галузі актового джерелознавства та дипломатики, автор серії ґрунтовних наукових праць із середньовічної історії. Власне йому та збагаченому науковому

• час, події, творчі орієнтири •

середовищу сектору феодалізму молода аспірантка зобов'язана ґрунтовним засвоєнням методів історіографічного, археографічного, палеографічного, джерелознавчого та історико-текстологічного аналізу джерел, опануванням сукупності доволі складних спеціальних історичних дисциплін, розробкою концептуальних підходів до осмислення використання наративних джерел в історичних дослідженнях.

Дисертацію з теми «Казанський літописець: історико-текстологічне дослідження» було успішно захищено в 1982 р. в Інституті історії СРСР АН СРСР. Опоненти розгледіли в роботі плідне продовження традицій вивчення значних за обсягом середньовічних пам'яток як історичних джерел та розвиток методів макротекстології, започаткованих ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. видатними російськими вченими, і наголосили на істотному внеску молодої вченої в об'єктивне висвітлення історії становлення російського самодержавства періоду Івана Грозного та історії народів Поволзької Росії.

Три роки життя Л.А. Дубровіної пов'язані з Марійським НДІ мови, літератури та історії (1978–1981). Науковий співробітник сектору історії (1978–1979) і завсектором історії (1979–1981), вона дедалі поглиблює роботи з середньовічного вивчення історії Марійського краю, публікує ряд ґрунтовних статей стосовно його соціально-економічного та політичного розвитку в ХVІ–ХVІІ ст., а також ретельно досліджує історію Першої селянської війни в ньому на початку ХVІІІ ст. Вона набуває перший науково-організаційний досвід як керівник наукового підрозділу, видає як відповідальний редактор два випуски наукових праць МарНДІ, де висвітлено тему соціально-економічного розвитку регіону, і працює як член Науково-координаційної ради історичних досліджень республік Поволжя.

З 1981 р. Л.А. Дубровіна з родиною постійно живе в Україні, в Києві. Вона вступає на роботу в Київський обласний державний архів старшим археографом (1982), а через півроку вже обіймає посаду заввідділом публікації, інформації та використання фондів (1983–1984). Але любов до рукописної книги й давніх наративних джерел спричиняє до переходу у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (1984), най-

більше вітчизняне бібліотечне сховище середньовічних рукописних книг та стародавніх документів, де є можливість реалізувати свої знання й досвід. Л.А. Дубровіну, фахівця в галузі палеографії, текстології, джерелознавства, було прийнято за конкурсом на посаду старшого наукового співробітника. За нею закріплюється тема археографічного дослідження української рукописної книги XVI–XVII ст. з фондів відділу рукописів. Віднині її доля нерозривно пов'язана з Бібліотекою.

У 1986 р. вона обирається на посаду заввідділом рукописів (1986–1992), а з 1992 р., коли створюється Інституту рукопису НБУВ, вона стає його директором. Від 2018 р. обрана генеральним директором Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Сьогодні вона доктор історичних наук (1993), професор зі спеціальності «Книгознавство, бібліографознавство, бібліотекознавство» (1996), заслужений діяч науки і техніки України (2004), член-кореспондент Національної академії наук України (з 2006 р.).

*Кодикологічні, археографічні та текстологічні дослідження
рукописної книги, публікація пам'яток*

1984–1992 роки можна вважати періодом становлення Л.А. Дубровіної як українського вченого, книгознавця і кодиколога, хоча тоді нею вже було докладно вивчено списки Казанського літописця з фондів ЦНБ АН УРСР й опубліковано монографію, присвячену текстологічному та археографічному дослідженню 270 списків та текстів Казанського літописця (в історіографії відомого також як «История о Казанском царстве») XVII–XVIII ст. (Київ, 1998). Це, до значної міри, данина її попередньому творчому доробку, логічне завершення дослідницького напрямку, що сформував її як ученого. Через декілька років вона ще раз повертається до історії цієї визначної пам'ятки – Дубровіну запросили написати історіографічну та археографічну передмову до наступного перевидання Казанського літописця у складі XIX тому «Полного собрания русских летописей», здійсненого у 2000 р. видавництвом «Языки русской культуры» в Москві. Останньою публікацією, присвяченою Казанському

• час, події, творчі орієнтири •

літописцю, стала стаття про новий список цієї пам'ятки XVIII ст., подарований нею Інституті рукопису в 2012 р.¹

З 1985 р. Л.А. Дубровіна опрацьовує рукописну книгу XVI ст., розробляє археографічну методикау опису і здійснює виявлення та попереднє датування рукописних книг слов'янського походження, виявляє грецькі рукописи з фондів Бібліотеки Академії наук Української РСР у Києві, що в 1988 р. були представлені на Міжнародній виставці в Афінах з нагоди 1000-ліття хрещення Русі та ювілею офіційних слов'яно-грецьких зв'язків. Середина 80-х років – перші кроки комп'ютеризації основних технологічних процесів у Бібліотеці. Розробляються головні напрями діяльності, концепція електронного каталогу. У складі колективу авторів Л.А. Дубровіна бере участь у визначенні стратегії розвитку установи. Водночас вона починає розробляти питання пристосування археографічного опису для створення ЕК на рукописні книги. Публікує ряд статей з актуальних проблем уніфікації кодикологічного опису рукописних книг з урахуванням використання засобів обчислювальної техніки та комп'ютеризації, можливостей класифікації рукописних книг і стародруків за базисними системами ознак кодикологічного опису, системного опису рукописних книг та інтелектуалізації інформаційного пошуку в автоматизованих системах.

Становище з автоматизацією висвітлює необхідність ґрунтовної розробки уніфікації та формалізації питань кодикологічного опису рукописних книг як комплексних джерел, вивчення взаємозв'язків між кодикографією, археографією, бібліографією, потребу в теоретико-методологічному опрацюванні проблеми історії рукописно-книжної культури та її основних компонентів. У кінці 80-х – на початку 90-х років аспекти всебічного вивчення рукописних книг відбито в ряді спеціальних статей з аналізу рукописної книги як історико-культурного джерела та її джерелознавчого вивчення, формулювання теоретичних і методологічних підвалин науки про рукописну книгу – кодиколо-

¹ Новий список «Казанського літописця» в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 15. С. 116–125. (Співавтор – О.А. Іванова).

гії і її камеральної галузі – кодикографії, встановлення їхнього місця серед наук джерелознавчого та книгознавчого циклів.

Появу нової камеральної галузі вивчення рукописних книг – кодикографії – вона обгрунтувала як цілком закономірний етап подальшого розвитку і диференціації джерелознавчих дисциплін історичного знання. Разом зі співробітниками відділу рукописів О.М. Гальченко та О.А. Івановою вона створює кодикологічну модель структури формалізованого опису рукопису, яка лягла в основу подальшої розробки Інститутом рукопису бази даних на кириличну рукописну книгу XII–XVII ст. «Кодекс»².

Обгрунтовуючи новий зміст науки кодикології та формуючи основну структуру рукописно-книжної писемності як частини історії книги, Л.А. Дубровіна зробила внесок у розвиток історії рукописної книги як розділу книгознавства. Її основні положення вчена виклала в монографії «Кодикологія та кодикографія української рукописної книги» (Київ, 1992). Так викристалізувалася тема докторської дисертації «Кодикологія та кодикографія як джерелознавчі дисципліни в дослідженнях історії української рукописної книги», успішно захищеної в Інституті історії України НАН України в 1993 р. за спеціальністю «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Офіційними опонентами виступили акад. АН України, д. і. н., проф. Я.Д. Ісаєвич, д. і. н., проф. М.П. Ковальський, чл.-кор. НАН України, д. ф. н. В.В. Німчук.

У подальшому Л.А. Дубровіна продовжує розробляти питання кодикології української книги, готує до друку (спільну з Л.П. Корній) публікацію музичних джерел «Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України», де їй належить частина кодикологічного аналізу українських Ірмологіонів кінця XVI–XVIII ст., публікує низку статей з атрибуції окремих рукописних книг, розглядає питання комп'ютеризації та створення баз даних на рукописну книгу. Проблеми опису і реєстрації

² Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2002. Вип. 5 : Архіви – складова частина інформаційних ресурсів суспільства. С. 45–55. (Соавтор – О.А. Иванова).

• час, події, творчі орієнтири •

рукописної книги як кодикологічного об'єкта з урахуванням вимог комп'ютеризації книжкових фондів вноситься вченою до обговорення на наукових нарадах та конференціях, зокрема на Всесоюзних книгознавчих читаннях, присвячених Франциску Скорині (Мінськ), конференціях «Федоровські читання»³, республіканських конференціях з питань оптимізації наукових досліджень фондів (Київ, ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР), інших всесоюзних та республіканських конференціях того періоду.

Під час роботи в Інституті рукопису дослідниця глибоко опрацьовує теоретичні і практичні питання взаємозв'язків кодикології з іншими спеціальними дисциплінами, що мають своїм об'єктом рукописні, архівні та книжкові джерела⁴, публікує статті, пов'язані з рукописною книгою, кодикологією та кодикографією в довідниках із джерелознавства та інших галузей історичної науки, енциклопедіях, зокрема в Енциклопедії Сучасної України, Енциклопедії історії України, Бібліотечній енциклопедії, Архівній енциклопедії тощо.

Новий аспект дослідження рукописних книг пов'язаний з інформатизацією та створенням в Інституті рукопису бази даних рукописних книг «Кодекс», яка передбачає уніфікацію та формалізацію системи наукового опису книги та його визначення для електронного ресурсу⁵. Цей напрям надалі плідно розвивався в наукових працях та науково-практичній діяльності співробітників відділу кодикології ІР, зокрема О.А. Іванової, О.М. Гальченко, Л.А.Гнатенко, Т.А. Добрянської та інших, які

³ Развитие кодикологических исследований в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского: 1988–2003 // Федоровские чтения. 2005 / РАН, Науч. совет «История мировой культуры», Отд-ние ист.-филол. наук [и др.]; сост. М.А. Ермолаева, А.Ю. Самарин; отв. ред. В.И. Васильев. Москва : Наука, 2005. С. 613–627.

⁴ Кодикология та її метод у взаємозв'язках зі спорідненими галузями історичної науки // Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела. Київ, 1999. Вип. 2 : Спеціальні галузі історичної науки : зб. на пошану М.Я. Варшавчика. С. 54–67.

⁵ Рукописная книга как исторический и библиографический источник: проблемы анализа формы и содержания в процессе создания структуры данных для электронного каталога // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития: науч.-практ. и теорет. сб. Киев, 2000. Вып. 1. С. 43–57.

сформувалися як перспективні вчені-кодикологи⁶. Рукописна книга як пам'ятка культури стала об'єктом розробок для включення в Державний реєстр національного культурного надбання України⁷, були укладені методичні рекомендації для рукописних та книжкових пам'яток⁸. Отже, як учений П.А. Дубровіна виявляє багатогранні інтереси, поєднуючи свою ерудицію та інтегруючи споріднені галузі історичного знання і спеціальні історичні дисципліни в наукових дослідженнях: вивчає вузлові проблеми археографії, бібліографії, книгознавства, кодикології, комп'ютеризації архівної та бібліотечної справи й уніфікації описання історичних джерел, визначення узгодженої спеціальної термінології тощо. Цілком закономірним є й те, що дослідниця звертається до опрацьовування складних тем історії та теорії бібліотекознавства і книгознавства, визначає їхній подальший розвиток.

Одним з її безперечних здобутків у кінці 80–90-х роках ХХ ст. є заснування та розвиток нового для бібліотекознавства історичного фондознавства, спрямованого на наукове дослідження колекційних історико-культурних фондів бібліотек та архівів як джерел національної та світової пам'яті, що складають культурну спадщину України ХІ–ХХ ст. та її культурне надбання, а також враховують наукову та культурну спадщину інших народів, зокрема польську, грецьку, єврейську, французьку, македонську, сербську та ін. Спеціальна увага приділялася дослідженню особистих колекцій та книжкових зібрань, що належали видатним діячам історичного минулого України,

⁶ Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2002. Вип. 5 : Архіви – складова частина інформаційних ресурсів суспільства. С. 45–55. (Співавтор – О.А. Іванова).

⁷ Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського та діяльність у галузі створення Державного реєстру національного культурного надбання України // Бібліотечний вісник. 2016. № 1. С. 3–11. (Співавтор – Г.І. Ковальчук).

⁸ Методичні рекомендації для державної реєстрації книжкових пам'яток України : Кириличні рукописні книги та стародруки / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського; укл. Н.П. Бондар, Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова, О.А. Іванова; передм. Л.А. Дубровіна, Г.І. Ковальчук. Київ, 2007. 134 с.

• час, події, творчі орієнтири •

історичним бібліотекам видатних осіб минулого, освітніх установ та духовних організацій. Колекції та зібрання, історичні бібліотеки розглядалися Л.А. Дубровіною як об'єкт міждисциплінарних досліджень, специфічний об'єкт історії книжкової культури, комплексне історичне джерело з історії науки, освіти та культури, яке вимагає системного аналізу впродовж усього існування в хронологічному аспекті в тісному зв'язку із біографічними дослідженням власників та їхніх спадкоємців, інших видатних особистостей, причетних до формування колекцій, вивчення видавництв та інших джерел комплектування, складу та змісту колекцій та зібрань, інформаційної значущості різних джерел тощо⁹. Особлива відповідальність цієї роботи полягала в тому, що науковий опис та залучення цієї спадщини до наукового та культурного обігу вимагали знання різних, зокрема й «забутих» мов, оволодіння спеціальними методами дослідження історичних джерел. Проведення ґрунтовних історичних студій щодо походження пам'яток, колекцій та меморіальних бібліотек відбувалося в умовах практичної відсутності документів щодо походження та долі цих комплексів, їхніх переміщень і втрат. Це була інноваційна методологія дослідження історії бібліотек, бібліотечних меморіальних колекцій та зібрань. Даний напрям, який отримав значний розвиток в НБУВ і продовжує розвиватися, заповнює лакуни національної та історичної пам'яті українського народу, тим самим у соціогуманітаристиці був визначений свій об'єкт і предмет досліджень.

Цей напрям вийшов за межі ІР, набув значного розвитку в НБУВ в цілому, були підготовлені спеціалісти, сформувалася школа НБУВ, захищені десятки кандидатських дисертацій, які досліджували історичний контекст існування книжкової та документальної спадщини, активно публікувалися монографії, наукові каталоги, статті, що глибоко розкривають цінні фонди колекційних бібліотек історичної спадщини, їхній глибокий зв'язок. Серед таких дослідників, які опублікували ґрунтовні монографії: рукописних колекцій – О.П. Бодак, О.В. Буга-

⁹ Историко-культурные фонды библиотек как объект междисциплинарных исследований // Роль библиотек в развитии общества : Тез. докл. и сообщ. Междунар. науч. конф. (10–13 окт. 1989 г., Киев). Київ, 1989. С. 33–37.

ева, С.О. Булатова, Н.М. Зубкова, Е.С. Клименко, І.В. Клименко, Л.О. Крижанівська, Т.В. Міцан, С.В. Сохань, О.П. Степченко, М.А. Філіпович, Є.К. Чернухін, Л.В. Шолохова та інші; стародруків та рідкісних видань й інших спеціалізованих фондів, що зберігають історичні колекції, – Л.М. Дениско, Г.І. Ковальчук, Л.В. Івченко, Т.В. Мяскова, І.О. Ціборовська-Римарович, І.В. Савченко, Є.В. Рукавіцина-Гордзівська, Л.Г. Руденко та інші.

Цей новий напрям для історико-бібліотечнознавчих досліджень фондів як об'єкта історичної науки, визнаний в Україні та поза її межами, включає не лише ґрунтовне вивчення історії походження та долі впродовж усього існування та переміщення бібліотечних колекцій та зібрань, але й практичні питання бібліотечної діяльності, зокрема проведення наукової реконструкції їх складу та змісту, створення системи наукового обліку (паспортизації), яка вперше проводилася в Україні і була поширена на бібліотеки пострадянських країн, підготовки баз даних та наукових каталогів¹⁰. Цей напрям і сьогодні активно розвивається в науково-дослідній роботі різних інститутів та відділів НБУВ, пов'язаних із зберіганням колекційних фондів, у дисертаційних дослідженнях співробітників, організації історико-культурних фондів НБУВ та інших бібліотек, впровадженні в науково-практичну роботу різних підрозділів Бібліотеки¹¹.

Архівознавство та археографія

Одночасно Л.А. Дубровіна працює у споріднених сферах діяльності – архівознавстві та археографії, органічно поєднуючи їх зі здобутками кодикології, кодикографії та книгознавства. На початку 90-х років вона бере участь в обговоренні питань архівної і рукописної україніки та створенні всеукраїнської

¹⁰ Классификация и научно-информационное описание коллекций и собраний в Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: науч.-практ. и теор. сб. / МААН, Совет директоров науч. б-к и информ. центров. Київ, 2007. Вып. 5. С. 58–80.

¹¹ Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения // Прогрессивные библиотечные технологии: организация и управление. Київ, 1989. С. 127–133. (Соавтор – Л.В. Муха).

• час, події, творчі орієнтири •

міжвідомчої Програми виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України (у співавторстві з В.І. Ульяновським – від Інституту української археографії НАН України і К.Є. Новохатським – від Головного архівного управління України при Кабінеті Міністрів України), а також у розробці пакету методичних документів¹².

Комплексні підходи до перспектив інтеграції архівознавства та книгознавства, низки спеціальних історичних дисциплін почали опрацьовуватися в першій половині 90-х років, коли вона була автором, керівником та виконавцем проектів у програмі ДКНТ «Книжкова спадщина України» (1992–1996) і Міннауки «Документальні ресурси архівної україніки в сучасних суспільних комунікаціях», «Рукописно-книжна культура України в суспільних процесах» (1997–1999), координатором проекту ДКНТ «Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації» (1992–1996), де працювала значна кількість книгознавців, архівістів, бібліографів, спеціалістів у галузі інформаційних технологій¹³. Тоді виникає ідея та перші підходи до формування електронної бібліотеки «Україніка» – зведеного бібліографічного та електронного ресурсу всієї документальної спадщини України з організацією доступу до науково-довідкових, бібліографічних і текстових ресурсів, репрезентацією оригіналів документів у цифровому форматі. Принциповим в організації ресурсів ЕБ є впровадження єдиної системи організації знань на основі наукового довідково-пошукового апарату. Важливе значення мали й проекти створення реєстру рукописних книг та національної бібліографії, методичних засад наукового опису та узгодження принципів реєстрації рукописної спадщини в Державному реє-

¹² Архівна та рукописна Україніка : програма виявлення, обліку, опису архівних документів, рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Архівна та рукописна Україніка : матеріали розшир. міжвід. наради «Архівна та рукописна Україніка», Київ, 17 жовт. 1991 р. Київ, 1992. С. 51–62. (Співавтори – В.І. Ульяновський, К.Є. Новохатський).

¹³ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002). Київ, 2019. С. 230–246.

стрі національного культурного надбання України, започаткування бази даних рукописної книги «Кодекс», утвердження нових теоретичних та практичних підходів до поняття української національної бібліографії та заснування в Бібліотеці бази даних україномовної книги, а згодом – баз даних національної бібліографії. На той час ці пріоритетні напрями в гуманітарній сфері знань відіграли свою визначну роль у галузі створення наукових засад національно-культурного відродження України у сфері документальної (архівної, рукописної та книжкової) спадщини країни. З причини стрімкого розвитку інформаційних технологій сподівання розробників цих проектів та програм архівної україніки, в тому числі Л.А. Дубровіної як ініціатора цих проектів, не були тоді реалізовані сповна, випередивши свій час; вони знайшли реалізацію в 10-х роках ХХІ ст., у період мережевих інформаційних веб-технологій, розвитку електронного середовища науки та культури. А тоді результати комплексних досліджень архівної та рукописної україніки і книжкової спадщини мали значний позитивний вплив на подальший розвиток архівної та бібліотечної справи. Відбулося колективне осмислення та впроваджені методологічні розробки інтегрованих підходів до спільних питань джерельної бази української документальної архівної, рукописної та книжкової спадщини.

Цей період відзначений у науковому житті Л.А. Дубровіної як період тісної співпраці з архівними, академічними та освітніми закладами¹⁴. Любов Андріївна – ініціатор і один із основних авторів ідеї створення «Національної архівної інформаційної системи» (НАІС) та теоретико-методологічного її забезпечення, де враховано міжнародний досвід розроблення баз даних рукописних книг і архівних колекцій¹⁵. Унаслідок опрацювання цієї теми колектив Інституту рукопису НБУВ, Головне архівне управління й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України підготували збірник наукових праць, що інтегрував здобутки архівної системи й

¹⁴ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002). Київ, 2019. С. 347–357.

¹⁵ Архівознавство : підруч. для студ. іст. ф-тів вузів. Київ, 1998. 316 с. (Співавтори – Я.С. Калакура, Г.В. Боряк, К.І. Климова, В.П. Ляхоцький).

• час, події, творчі орієнтири •

бібліотек України в галузі інформатизації історико-документальних фондів архівної та бібліотечної справи. З огляду на це, вченою були розроблені основні положення інформатизації архівної справи, які дослідниця виконувала спільно з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства¹⁶. Розділ з них увійшов у колективний підручник «Архівознавство» для студентів вищих навчальних закладів. Слід відзначити й внесок Л.А. Дубровіної та керованого нею колективу у випуск довідника «Архівні установи України» (Київ, 2000), підготовленого разом із Державним комітетом архівів України, а також участь у колективі авторів видання «Основні правила роботи державних архівів України» (Київ, 2004).

Оскільки за Законом про Національний архівний фонд та архівні установи НБУВ визнавалася архівною установою, де зберігаються рукописні фонди та документальні зібрання, архівний фонд НАН України, архівні зібрання видатних учених та діячів культури, науки, освіти, Л.А. Дубровіна акцентує свою увагу на розкритті архівознавчих аспектів діяльності Інституту рукопису¹⁷, а також розглядає питання спільного та відмінного в діяльності бібліотечних та архівних установ¹⁸.

Упродовж 90-х років учена приділяє увагу розвиткові теорії і практики археографії, бере участь у розробці перспективних напрямів історії і теорії археографії та спеціальних історичних дисциплін, формулює основні положення нового бачення камеральної археографії й її прикладних аспектів: зокрема, кодикографія виникає як «археографія книги». Низка праць розкриває взаємозв'язки архівознавства, археографії і кодикології. У цьому контексті Л.А. Дубровіна запропонувала своє бачення предмета археографії як усього комплексу науко-

¹⁶ Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С. 6–17.

¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як архівна установа // Архіви України. № 1/6. 1999. С. 13–26. (Співавтор – Н.М. Зубкова).

¹⁸ Збереження та використання документів у бібліотеках і архівах: функціональний аспект протиріччя та його наслідки // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. Київ, 2006. № 2. С. 13–19.

вої та науково-інформаційної діяльності, пов'язаної із введенням історичних джерел до наукового обігу, уточнила методи камерально-археографічного аналізу і визначення чіткої межі між дуже близькими камеральними галузями археографії та кодикології¹⁹. Вона брала активну участь у розробці концепції відділу історії та теорії археографії на етапі визначення напрямів діяльності Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України²⁰. Система описування архівної інформації різного рівня узагальнення та різних видів джерел, зважаючи на сучасні потреби науки, є науковим результатом розвитку теорії камеральної археографії (це було впроваджено у практику не лише бібліотечної, а й архівної діяльності).

До науково-методичного доробку Л.А. Дубровіної належить створення ідеї та методичних засад «Рукописної україніки» як масиву українознавчих джерел, залучення до її створення колекційних рукописних та архівних фондів, зокрема на основі джерелознавчого вивчення та наукового описування різних видів джерел історико-культурної спадщини, що зберігається в бібліотеках, та створення Національної інформаційної архівної системи. Л.А. Дубровіною в 90-х – на поч. 2000-х років розроблені методичні засади підготовки довідників нового покоління, де принципи розкриття інформації про джерело спираються на науково обґрунтовану систему описування, яка розкриває різні інформаційні складові змісту довідників – життя та діяльність особи через її біографічні, творчі, офіційні та родинні джерела, листування, архівні джерела інших осіб та інституцій, фотодокументи, бібліографію тощо. За цією методикою було створено Інститутом рукопису та Інститутом

¹⁹ Українська рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. Вип. 1. С. 59–70; Опис рукописних книг: бібліографія, археографія, кодикографія? // Бібліотечний вісник. 1993. № 1/2. С. 12–20.

²⁰ Перспективні напрями роботи відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії : до Всеукр. наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи», Київ, 16–18 груд. 1992 р. Київ, 1992. С. 6–10.

архівознавства²¹ складні за змістом наукові путівники: «Особові архівні фонди Інституту рукопису» (2002), «Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918–1998)» (1998), «Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (2015), а також низка наукових каталогів рукописних колекцій та особових архівних фондів ІР. Те ж саме можна сказати й про наукові каталоги рукописних книг, стародруків та рідкісних видань, газет, образотворчих та нотних джерел; архівні довідники, що розкривали зміст особових архівних фондів та архівних зібрань НАН України. Усі науково-довідкові видання, що готувалися в ІР та НБУВ, видавалися вперше, ці довідники укладалися внаслідок дослідження фонду та його особливостей, копіткої науково-археографічної роботи, яка створювала нову систематизовану інформацію про об'єкт описування.

Історія бібліотечної справи та документознавства

Важливим доробком історико-бібліотекознавчих досліджень стала історія бібліотечної справи в Україні. В умовах незалежності України і у зв'язку із підготовкою до 80-річчя НАН України в 1998 р. разом з акад. О.С. Онищенко уперше в історії бібліотечної справи на базі залучення архівних джерел розпочинається фундаментальна розробка її історії в Україні, передусім історії Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, яка за радянських часів не досліджувалася, зокрема найбільш драматичні періоди – 20–40-х років ХХ ст. За десять років (1998–2008) було видано три томи «Історії Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» за періоди 1918–1941, 1941–1964, 1964–1991 рр. (Київ, 1998, 2003, 2008 рр.), опубліковано низку статей з історії бібліотечної справи України у ХХ ст. в контексті соціально-політичного розвитку України, проведено копіткий аналіз історії створення та концепту-

²¹ Нове покоління бібліотечних довідників : путівник з історико-культурних фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність. Київ, 2006. С. 194–195.

альних засад Національної бібліотеки Української держави, її розвитку в різні періоди, розкривалася історія формування фондів, організації діяльності протягом її існування за часів Всеукраїнської академії наук, у передвоєнні та воєнні роки, внеску працівників Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ) в становлення й розвиток установи. Особлива увага була приділена також висвітленню історії НБУВ та інших бібліотек Києва й України періоду Другої світової війни, повоєнної відбудови. Це дало можливість провести об'єктивну реконструкцію історії Національної бібліотеки України впродовж усього періоду її існування. Окремі дослідження висвітлили невідомі сторінки долі бібліотек Києва періоду нацистської окупації²².

Надалі співавтори підготували монографічне дослідження з історії бібліотечної справи та бібліотек України в ХХ ст. (2009)²³, де розкрили основні умови та простежили основні тенденції розвитку бібліотек. Автори брали участь у фундаментальному виданні «Історія української культури», де написали розділ про історію бібліотечної справи²⁴. У цих працях розглянуті питання правових засад, функцій, діяльності бібліотек різних типів і видів, розвитку бібліотечних технологій та науково-дослідної роботи в галузі бібліотекознавства, бібліографії, книгознавства в Україні, встановлений пантеон видатних учених та діячів культури, які долучилися до створення та розвитку бібліотек, заповнені майже столітні лакуни у вивченні цього складного питання в контексті суспільно-політичного та культурного розвитку України.

Останньою ґрунтовною працею стала історія НБУВ в 90-х роках ХХ ст. – «Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002)» (2019), в якому Л.А. Дубровна брала участь як автор та керівник колективу.

²² Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // Бібліотечний вісник. 2001. № 3. С. 2–18; Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943). Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. Київ, 2004. С. 59–113. (Співавтор – Н.І. Малолетова).

²³ Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського. Київ, 2009. 530 с. (Співавтор – О.С. Онищенко).

²⁴ Бібліотеки та бібліотечна справа // Історія української культури : у 5 т. Київ, 2013. Т. 5 : Українська культура ХХ – початку ХХІ століть. Кн. 4. Проблеми функціонування, збереження і розвитку культури в Україні. С. 326–388.

• час, події, творчі орієнтири •

Дослідження питань історії бібліотечної справи закономірно вивело Л.А. Дубровіну на історико-біографічні та біобібліографічні аспекти цієї галузі книгознавства. Нею написані біографічні статті, присвячені життю та діяльності таких відомих діячів архівної й бібліотечної справи, як О.М. Апанович, М.В. Геппенер, Г.П. Житецький, П.М. Попов, М.П. Візир, Д.Я. Самоквасов, М.М. Бантиш-Каменський, В.Ф. Іваницький, О.С. Онищенко, Г.І. Ковальчук, І.Б. Матяш, В.Ю. Омельчук, С.Г. Кулешов, М.С. Слободяник, Т.В. Добко та інші. Надалі вона продовжує біографічні дослідження в контексті вивчення історії академічної науки, діяльності перших академіків та президентів НАН України.

Історія науки

Л.А. Дубровіній належить суттєвий внесок у дослідження історії Національної академії наук України, підготовку багатотомної історії НАН України в документах і матеріалах, починаючи від заснування Української національної академії (1918) і до сьогодні. Вона стала одним із авторів ювілейних праць, присвячених сторічній історії Національної академії наук України та її засновникам, передусім В.І. Вернадському та М.П. Василенку. Важливим сегментом наукових праць з історії НАН України є участь Л.А. Дубровіної у підготовці фундаментальної багатотомної серії «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського», що публікувалася під егідою Комісії з наукової спадщини академіка В.І. Вернадського НАН України великим колективом академічних учених²⁵. Перші томи, підготовлені за участю вченої, присвячувалися висвітленню життя та діяльності В.І. Вернадського в Україні, заснуванню Національної бібліотеки та Національної академії наук України, публікації його праць у період життя в Україні, розкриттю його наукових ідей, концепцій організації науки та освіти, публікації листування з українськими

²⁵ В.І. Вернадський і Україна // Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського / авт.- уклад.: О.С. Онищенко, Л.А. Дубровіна, Н.М. Зубкова [та ін.]. Київ, 2011. Т. I : Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921). С. 97–132; Т. I. Кн. 2: Вибрані праці. Київ, 2012; Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Т. II. Кн. 1–2. Київ, 2013.

вченими тощо. Низка статей розкривала особистість В.І. Вернадського як ученого, політичного діяча, організатора науки (2013), серед них науково-популярні праці, написані на честь 150-річного ювілею вченого²⁶.

Активну участь брала Л.А. Дубровіна в підготовці ювілейних видань до 100-річчя НАН України. Вона є серед колективу авторів видання «Національна академія наук України (1918–2018). До 100-річчя від дня заснування» (2018), «Керманіч української науки. Життєвий і творчий шлях Б.Є. Патона : до сторіччя від дня народження» (2018). Досвід роботи в історії науки та біографістиці дозволив опублікувати низку ґрунтовних праць, що розкривають основні здобутки та діяльність президентів НАН України: В.І. Вернадського, М.П. Василенка, О.І. Левицького, В.І. Липського, Д.К. Заболотного, О.О. Богомольця, О.В. Палладіна. Розкрито їхній особистий та сукупний внесок у вітчизняну і світову науку, у становлення Академії, розвиток інтеграції науки, освіти, культури, виробництва²⁷. Особлива увага була приділена Б.Є. Патону як великому будівничому української науки²⁸, також брала участь у підготовці ювілейного видання, присвяченого академікам М.М. Боголюбову та М.П. Тимошенку.

Останнім часом учена публікує праці, де осмислюються сучасні проблеми академічної науки та її інтеграції у світову, розвиток мережевої науки та наукометричних систем, питань атестації наукових установ та оцінювання публікаційної активності,

²⁶ В.І. Вернадський і Україна // Вісник НАН України. Київ, 2013. № 3. С. 38–66. (Співавтори – О.С. Онищенко, В.А. Смолій); Вернадський – засновник Національної бібліотеки Української Держави // Світогляд. 2013. № 1. С. 8–13. (Співавтор – О.С. Онищенко); Наукова вершина Вернадського – ноосфера: сьогодні 150 років від дня народження першого президента Академії наук України // Урядовий кур'єр. 2013, 12 берез. № 45. С. 13. (Співавтор – О.С. Онищенко); Фондатор вітчизняної академічної науки : до 150-річчя від дня народж. акад. В.І. Вернадського // Віче. 2013. № 5. С. 14–17. (Співавтори – А.Г. Загородній, О.С. Онищенко).

²⁷ Видатні організатори академічної науки // Вісник Національної академії наук України. 2018. № 11. С. 18–33. (Співавтор – С.І. Пирожков); Роль М.П. Тимошенка у заснуванні НАН України та Інституту технічної механіки // Вісник Національної академії наук України. 2018. № 12. (Співавтор – В.Л. Богданов).

²⁸ Великий будівничий української науки [Б.Є. Патон] // Вісник НАН України. 2018. № 11. С. 35–79. (Співавтор – О.С. Онищенко).

• час, події, творчі орієнтири •

роль НБУВ як інтегратора загальноукраїнських наукових ресурсів наукової періодики та створення академічного репозитарію академічних текстів тощо²⁹.

Ресурси національної документальної пам'яті

У 2000-х роках й до сьогодні характерною особливістю методології дослідження документальної спадщини як національної є використання Л.А. Дубровіною власного практичного досвіду роботи з історико-культурними джерелами різного походження, а також уміле використання синтезу наукових ідей та науково-практичного доробку у визначенні, збереженні, науковому дослідженні та залученні до культурного і наукового обігу національної інтегрованої книжкової та документальної спадщини архівів, бібліотек, музеїв.

Л.А. Дубровіна обґрунтувала низку принципів положень щодо спільного та відмінного в діяльності архівів, бібліотек, музеїв як ресурсів документальної пам'яті, розглянула їхній спільний інформаційний контент як складової історико-культурної спадщини та джерельної основи національної пам'яті, сформулювала завдання створення та вивчення на єдиних засадах інтегрованого архівного, бібліотечного та музейного документального ресурсу як цілісного джерела історичної пам'яті, що є національним ідентифікатором розвитку України³⁰. Нею окреслено специфіку бібліотек, що збирають, зберігають та вводять до наукового і культурного обігу книжкову й рукописну спадщину як одну з головних інституцій національної пам'яті, яка становить національне надбання³¹; розкрито перший досвід

²⁹ Створення національної системи наукометричної інформації та Українського національного індексу цитування: перспективи консолідації ресурсів // Бібліотечний вісник. № 6. 2019. С. 3–9. (Співавтор – К.В. Лобузін); Національні бібліотеки Національної академії наук України в процесі атестації наукових установ: аспект оцінювання публікаційної активності // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2019. № 2. С. 69–73.

³⁰ Архіви, бібліотеки, музеї – джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України // Бібліотечний вісник. 1917. № 1. С. 3–10. (Співавтори – А. Киридон, І. Матяш).

³¹ Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України та національної культурної спадщини // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2016. Вип. 20. С. 232–251.

створення електронного довідкового та повнотекстового цифрового ресурсу історичних джерел та духовної культури в світі та Україні, формування вітчизняного інформаційного середовища культури, дослідження книжкової та архівної спадщини як чинника піднесення інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства³².

Л.А. Дубровіна брала участь у розробці нової концепції науково-інформаційної діяльності НБУВ як головного інформаційного центру країни, який почав розвиватися в попередні роки академіком О.С. Онищенко. В основі концепції – ресурсоцентрична ідея, що реалізує діяльність на основі накопичення в наукових бібліотеках НАН України всієї сукупності інформаційних джерел як меморіального та історико-культурного значення, так і бібліотечно-інформаційних ресурсів української та світової науки, інформаційно-аналітичних матеріалів, бібліографічних, аналітичних, прогностичних, фактографічних баз даних, створення конкурентоспроможних національних інформаційних ресурсів³³.

Значне місце посідають електронні ресурси документальної книжкової та архівної спадщини як історико-культурного надбання України в період розвитку цифрового суспільства, що йшло в унісон з масштабними розробками ЄС «Душа Європи» та пошуками європейської культурної ідентичності, яка розвивається від початку створення ЄС і сьогодні знайшла свій прояв у створенні цифрових бібліотек «Європеана», «Манускрипторіум», «Світова бібліотека».

Разом з колективом НБУВ, причетним до формування ресурсоцентричної концепції як загальноукраїнського ресурсного центру та науково-інформаційної діяльності НБУВ, Л.А. Дубровіна розвиває ці ідеї в окремих розділах декількох колективних монографій, опублікованих НБУВ, зокрема: «Електронні

³² Документальні ресурси архівної та рукописної спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав. Розділ в монографії: Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища. Київ, 2012. С. 172–216.

³³ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002). Київ, 2019. С. 221–225.

• час, події, творчі орієнтири •

інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства» (2011), «Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі» (2014), «Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору» (2015), «Інформаційно-культурне забезпечення інтеграції регіонів України» (2018). Розвивався актуальний напрям еволюції наукової бібліотеки та трансформації її діяльності в інформаційному суспільстві, де створення електронного ресурсу історико-культурної спадщини стало результатом вивчення, збереження та залучення до наукового обігу великої кількості рукописних та книжкових джерел пам'яті, що зберігалася в її фондах.

Л.А. Дубровіна доводить, що в умовах здобуття незалежності звернення до джерел пам'яті є хоча й не єдиною, але необхідною умовою формулювання національної ідеї сучасної України, захисту базових культурних цінностей, що стабілізує українське суспільство, об'єднує та підтримує духовні сили народу. Це особливо важливо в широкому розумінні інститутів національної пам'яті як установ збереження, організації та використання джерел національної пам'яті, що є органічною часткою не лише матеріальної, але й духовної сфери суспільства. Вони відіграють важливу соціокомунікаційну роль у її всебічному розвитку, визначенні ціннісно-нормативної системи суспільства, її стабільного емоційно-психологічного стану, морального та інтелектуального потенціалу³⁴.

Останнім часом, за ініціативою Л.А. Дубровіної та співробітників ІР та за підтримки Інституту інформаційних технологій (К.В. Лобузїна), узагальнюється доробок НБУВ у галузі розвитку методологічних засад та практичного досвіду розвитку цифрової гуманітаристики на базі інформаційного гуманітарного ресурсу НБУВ, формування національного цифрового ресурсу «Україніка», який уже користується значним попитом у читачів і знайшов підтримку світових цифрових бібліотек культурної спадщини.

³⁴ Бібліотеки в системі інституцій національної пам'яті України та національної культурної спадщини // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2016. Вип. 20. С. 232–251.

Сьогодні науковий доробок Л.А. Дубровіної складає понад 300 наукових праць, присвячених актуальним питанням розвитку спеціальних галузей знань історичної науки, історії НАН України та НБУВ. Їх бібліографія міститься в останньому довіднику «Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018» (2018).

Науково-організаційна та науково-педагогічна діяльність

Ще одна грань діяльності вченої – науково-організаційна. У 80-ті роки, коли Л.А. Дубровіна очолила відділ рукописів, і до початку 90-х років було сформовано міцний кадровий колектив, який поєднав досвідчених наукових співробітників (передусім А.Г. Адаменко, О.М. Апанович, М.П. Візир, І.Д. Лисоченко, Т.І. Воронкова, О.Й. Ніколаєвська та ін.) та молодих учених, які поповнили на той час відділ (О.П. Степченко, С.М. Кіржаєв, Н.М. Зубкова, Л.В. Шаріпова, С.О. Булатова, О.М. Гальченко, О.А. Іванова, І.А. Сергєєва та ін.)³⁵.

Реорганізація Бібліотеки та повернення їй національного статусу надали змогу створити на базі відділу рукописів окремий підрозділ – Інститут рукопису, визначити напрями його діяльності та розвиток функцій у структурі Бібліотеки, який поєднав досить складні засади науково-дослідного підрозділу та архівно-бібліотечної структури в НБУВ. Відділи новоствореного Інституту рукопису очолили молоді та енергійні вчені: С.М. Кіржаєв, Н.М. Зубкова, О.П. Степченко, І.А. Сергєєва, які захистили дисертації, підготовлені внаслідок розробки актуальних питань дослідження рукописних фондів, упродовж усього періоду існування інституту ініціативно та віддано працювали із складними завданнями роботи з рукописним фондом та його дослідженням, археографічним опрацюванням, створенням системи обліку, науково-довідкового апарату, забезпечення збереженості фонду та надання його у користування. Розвиток кодикологічних досліджень починає розвиватися у спеціально створеному в ІР відділі кодикології та кодикографії, вивчення

³⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018. Київ, 2018.

• час, події, творчі орієнтири •

джерелознавства та архівознавства – у відділі джерелознавства, питання формування та доступу до національного рукописного фонду – у відділі рукописної спадщини. Окремого розвитку набули дослідження єврейської історичної спадщини, яка була «повернута із спецхрану» в культуру України в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., у відділі юдаїки³⁶. Така структура інституту відповідала напрямам його діяльності та дозволила досягти ефективних результатів дослідження різних питань науково-дослідної роботи.

Наступні завідувачі наукових підрозділів ІР НБУВ (М.А. Філіпович, Т.В. Коваль, І.С. Корчемна, Т.О. Батанова) прийняли вже потужні наукові відділи, напрями котрих та засади функціонування були ґрунтовно опрацьовані їхніми попередниками. Окремо слід відзначити створення видавничої групи на чолі з Н.М. Зубковою (у складі О.С. Боляк, С.Г. Даневича, М.Л. Сирти), яка забезпечувала високий рівень численних підготовлених у цей період наукових праць, у тому числі збірника наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України», який увійшов до багатьох міжнародних наукометричних баз, у тому числі до престижної Web of Science Core Collection.

Особливістю концепції наукового напрямку ІР, розробленої Л.А. Дубровіною, стала ідея органічного поєднання науково-дослідної роботи в галузі історії рукописно-книжних та архівних джерел та всього циклу науково-практичної роботи з фондом та створення наукового підґрунтя для вивчення історико-культурної спадщини України, що сприяло в подальшому розробленню фундаментальних питань історії національного культурного надбання в джерелах.

³⁶ Кодикологічні, кодикографічні, палеографічні та археографічні дослідження Інституту рукопису НБУВ: бібліогр. огляд (1988–2003 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : до 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України : зб. наук. пр. : у 2 ч. / НАН України; Ін-т історії України. Київ, 2004. Число 11. Ч. 2. С. 44–64; Кодикологічні, палеографічні та археографічні дослідження рукописних книг в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (кінець 80-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології». Львів, 2006. Вип. 1. С. 20–30.

Науковий напрям, сформульований П.А. Дубровіною, був особливо актуальним, якщо врахувати те, що у 80-х роках у відділі рукописів були накопичені великі масиви рукописних фондів, значні комплекси неописаних рукописних книг, історичних документів та особових архівних фондів, які у більшості своїй надходили у 20–30-х роках з націоналізованих установ, що збирали та зберігали історичні колекції документів, а також архіви репресованих діячів науки і культури, монастирських зібрань, дореволюційних університетів тощо, але з ідеологічних умов діяли правила обмеження опрацювання, доступу та використання цих архівів та колекцій. Комплектування рукописної спадщини у відділі рукописів було значним упродовж усього його існування, однак обмежений кадровий склад працівників був не спроможний його опрацювати. Тому в діяльності відділу друга половина 80-х – початок 90-х років були присвячені прискоренню опрацювання рукописних фондів, розробленню документів облікового апарату з урахуванням вимог архівної системи та специфіки роботи наукової бібліотеки. Тоді на перший план вийшли практичні питання наукового опрацювання, обліку, дослідження та включення до наукового обігу і в культурний контекст незалежної України на основі розроблення історико-джерелознавчих засад цього архівно-бібліотечного напрямку.

Концептуальні засади ІР базувалися на створенні наукових засад з урахуванням надання наукового підґрунтя комплектуванню, науковому опрацюванню, архівно-археографічному описуванню фондів, організації їхнього обліку та зберігання, створення науково-довідкового апарату на рукописні фонди, організації обслуговування рукописними та архівними джерелами. Тому для розвитку самостійного наукового напрямку науково-дослідної роботи П.А. Дубровіною створюється новий аспект реалізації науково-прикладних функцій, що переростає в теоретичні засади наукового напрямку НБУВ, зміст її науково-дослідної і науково-інформаційної роботи в галузі кодикології, археографії, джерелознавства, документознавства, архівознавства тощо³⁷.

³⁷ Інститут рукопису: завдання і перспективи // Бібліотечний вісник. 1993. № 3/4. С. 41–45.

• час, події, творчі орієнтири •

Розроблена Л.А. Дубровіною концепція ІР передбачає забезпечення процесу збирання, зберігання і введення до наукового та культурного обігу найцінніших рукописних пам'яток і рукописної спадщини українського народу та народів, які проживають на території нашої держави, колекційних рукописних матеріалів інших країн і народів. Наукова (дослідна, методична, практична й інформаційна) робота ІР пов'язана з теоретичним і науково-практичним розробленням проблем писемного джерела в усіх його виявах, властивостях та сутностях; з вивченням основних закономірностей розвитку рукописно-книжної культури України й світової історико-культурної спадщини. Рукописи інституту становлять єдиний національний архівний та бібліотечний фонд і тому невіддільні від формування книжкових колекцій НБУВ³⁸.

У процесі діяльності ІР вже в 90-х роках вдалося створити міцні підвалини нового наукового напрямку, пов'язаного з розробкою фундаментальних питань національної культурної та наукової спадщини, національного архівного та книжкового ресурсу як джерельної бази національної пам'яті та духовного розвитку суспільства, інноваційних технологій створення системи наукового й науково-інформаційного забезпечення соціогуманітарних досліджень, а також історії академічної науки, який вийшов за межі НБУВ, активно розвивався і продовжує розвиватися надалі³⁹.

Л.А. Дубровіна є учасником обговорення основних напрямів діяльності НБУВ, зокрема питань формування та розвитку історико-культурних фондів, створення науково-пошукового апарату, формування та комплектування фондів, наукової діяльності в галузі книгознавства, документознавства та бібліографознавства, створення електронних ресурсів на базі унікальних книжкових пам'яток, рукописних та книжкових колекцій і зібрань НБУВ, входить до складу майже всіх редакційних колегій бібліографій та комплексних довідників видань, що готувалися різними підрозділами НБУВ⁴⁰.

³⁸ Інститут рукописей Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского // Вестник БАЕ. 2007. № 3. С. 53–56.

³⁹ Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України (1991–2002). Київ, 2019. С. 320–335.

⁴⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018. Київ, 2018. С. 154–197.

Нею започатковано історико-книгознавчі школи в галузі історії рукописно-книжної культури та книжкової спадщини, історії бібліотечної та архівної справи, що синтезує українську кодикологію, книгознавство, археографію, джерелознавство, архівознавство, документознавство, палеографію, текстологію та інші спеціальні дисципліни, що мають своїм об'єктом рукописні книги та документальні джерела. Під її керівництвом або за участю та консультуванням підготовлено понад 30 кандидатів і шість докторів історичних наук. Серед них: І.П. Антоненко, Л.І. Бейліс, О.П. Бодак, С.О. Булатова, Т.В. Варава, В.Б. Вовченко, Л.В. Гарбар, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко, О.С. Заремба, Н.М. Зубкова, М.К. Іваннікова, О.А. Іванова, Л.А. Іващук, Е.С. Клименко, О.М. Колосовська, І.С. Корчемна, Л.В. Лисенко, М.М. Кольбух, Н.Е. Кунанець, В.П. Ляхоцький, Л.А. Матвійчук, В.В. Матусевич, Н.В. Марченко, І.Б. Матяш, С.М. Міщук, Л.В. Муха, Т.Є. Мяскова, Н.Р. Миронець, А.А. Непомнящий, О.В. Пастушенко, Т.В. Паславський, І.А. Сергєєва, С.В. Сохань, О.П. Степченко, П.Ф. Стоян, О.О. Хамрай, Є.К. Чернухін, С.О. Якобчук, В.А. Ясулайтіс та ін.

У дисертаціях її учнів розкрито найважливіші проблеми кодикології, палеографії, археографії рукописної книжності й історії книги, книжкових колекцій та зібрань, джерелознавства, історії бібліотечних колекцій та зібрань та історії бібліотечної та книжкової справи, бібліографії, розвитку сучасних електронних ресурсів та соціальних комунікацій. Ці дослідники продовжують розвивати актуальні питання слов'янської, грецької, латинської, польської кодикології й історії української книги та документальної спадщини вчених. Л.А. Дубровіна бере участь у розробці програми кандидатських іспитів за спеціальністю «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» та «Документознавство, архівознавство», керує підготовкою фахівців з названих галузей. Учена здійснює значну роботу з підготовки аспірантів та докторантів, провадить лекційну роботу з методології історичних досліджень у джерелознавстві, книгознавстві, архівознавстві, консультаційну роботу щодо підготовки статей, монографій, дисертаційних праць. Цю роботу було визнано відповідною званню професора, яке дослідниця цілком заслужено отримала в 1996 р.

• час, події, творчі орієнтири •

Зазначимо ще одну ланку діяльності науковця в галузі підготовки кадрів вищої кваліфікації – вона працює із самого початку відкриття (1994 р.) як заступник голови та голова спеціалізованих учених рад Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, впродовж наукової діяльності була членом спеціалізованих учених рад Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, декілька каденцій у складі експертної ради Вищої атестаційної комісії України, у проведенні зовнішніх експертиз (історичні науки та соціальні комунікації) (1998–2010). У спеціалізованих учених радах НБУВ захистилося понад триста кандидатів та докторів наук, які забезпечили розвиток історичних наук та соціальних комунікацій в Україні⁴¹.

Значну увагу ІР НБУВ приділяє підготовці реєстрів, каталогів, оглядів, описів, путівників, покажчиків матеріалів фондів та інших науково-інформаційних видань із цієї сфери археографічної науки як у традиційному, так і в електронному вигляді. ІР систематично готує до друку різноманітні довідники й покажчики для розширення аудиторії читачів та користувачів інформації: опубліковано ряд покажчиків і каталогів.

Високу оцінку в науковому середовищі здобули ті, що створені в ІР НБУВ під керівництвом Л.А. Дубровіної: пам'ятки рукописної спадщини просвітителів і творців кириличного алфавіту Кирила та Мефодія (укл. Л.А. Гнатенко), арабські рукописи (упоряд. А.В. Савченко); грецькі рукописи III–XX ст., актові документи, листування ієрархів (уклад. Є.К. Чернухін); каталог документальних матеріалів М.С. Грушевського з фондів ВР ЦНБ НАН України (уклад. С.М. Кіржаєв), документи Б.Д. Грінченка (уклад. Н.М. Зубкова); документи музичного архіву М.Д. Леонтовича (упоряд. Л.П. Корній, Е.С. Клименко), Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної

⁴¹ НБУВ як центр підготовки кадрів вищої кваліфікації та розвитку нових наукових напрямів у бібліотечній та архівній галузі в Україні (1993–2018) // Бібліотечний вісник. 2018. № 2. С. 48–58; Бібліотечний вісник. 2018. № 3. С. 3–11.

бібліотеки України імені В.І. Вернадського (Т.В. Міцан), архів Михайла Брайчевського у фондах ІР НБУВ (О.П. Бодак), документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві XVI–XVIII ст. з фондів НБУВ (Ю.А. Мицик, С.В. Сохань, Т.В. Міцан та ін.), архівна спадщина П.Я. Стебницького у фондах Інституту рукопису (О.П. Степченко), протоієрея Трифілія Карацоглу (Є.К. Чернухін) та багато інших. Окремий напрям – наукові каталоги кириличної рукописної книги XII–XIII, XIV, XV та XVI ст. з фондів ІР НБУВ та їхнє історико-кодикологічне дослідження (О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко, О.А. Іванова), співочі рукописні книги монодійної традиції XII – початку XX ст. (Е.С. Клименко) тощо. За останні роки вийшов фундаментальний біобібліографічний довідник «Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.)» (Л.В. Гарбар).

Високу оцінку фахівців отримали багатотомні збірники документів з історії НАН України із фондів НБУВ – «Історія Академії наук. Документи і матеріали» за 1918–1964 рр. та тритомний (у чотирьох книгах) збірник документів річних звітів установ НАН до 100-річчя НАН України, які підготував колектив Інституту архівознавства НБУВ. На окрему увагу заслуговує виконаний колективами Інституту рукопису та Інституту архівознавства НБУВ путівник «Видатні вчені Національної академії наук України: особові архівні і рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918–1998)» (Київ, 1998).

Під її науковим керівництвом відбувалося становлення бібліографічної діяльності ІР: починаючи від покажчика до періодичного видання «Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1931)» (уклад. Л.В. Шаріпова. Київ, 1994), «Кієво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України. Видання XVII – першої чверті XX ст. Матеріали до бібліографічного покажчика». Вип. 1 (уклад. Л.М. Дениско, за участю М.С. Рубльової, В.Р. Галай), бібліографія праць НБУВ, бібліографічні покажчики праць О.М. Апанович (уклад. С.Г. Даневич), М.І. Петрова (С.В. Сохань) та багато інших видані з її ініціативи.

• час, події, творчі орієнтири •

Масштабною є едиційна діяльність інститутів НБУВ, передусім багатотомна публікація документів творчого спадку В.І. Вернадського, що готувалася під егідою НАН України до 150-річчя вченого колективами Інституту рукопису, Інституту архівознавства, відділом національної бібліографії, а також публікації документів видатних письменників та вчених, зокрема Пантелеймона Куліша, Володимира Антоновича (упоряд. С.М. Кіржаєв), документів з історії Гетьманщини (упоряд. В.Й. Горобець. Київ, 1993) тощо. Одним із плідних напрямів стала організація спільних з академічними установами ґрунтовних наукових публікацій рукописної спадщини з фондів НБУВ, зокрема: альбоми Д.П. Деляфліза (Інститут археографії України), матеріали до 5-го тому Малоросійського родословника В.П. Модзалевського (вип. 1–3) (Інститут історії України) тощо.

Стрімкий розвиток інформатизації визначив і створення баз даних Інституту рукопису – «Кодекс» (для рукописних книг) та «Рукописні фонди ІР» (для особистих колекцій)⁴², які напруцьовувалися спільно з колективом інформаційних спеціалістів (нині Інститут інформаційних технологій НБУВ на чолі з К.В. Лобузіною), а також підготовку цифрових ресурсів копій для електронної колекції «Україніка», виставлених на сайті НБУВ.

Л.А. Дубровіна належить до числа вчених, які, завдяки позитивній творчій енергії та науковим здібностям, можуть стати координаторами та організаторами спільних наукових досліджень різних колективів, об'єднувати різних фахівців та науковців на співпрацю в галузі публікації джерел та пам'яток історії, літератури, культури, при цьому сама бере активну участь у наукових дослідженнях джерелознавчих питань, глибоко вивчає проблеми та шляхи їх вирішення. Серед таких питань – дослідження та публікація видатних пам'яток української мови та культури, передусім – Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., яке стало культурним та національно-політичним символом України – на ньому присягають сьогодні українські президенти під

⁴² Корчемна І.С. Система комплектування й обліку архівних фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Створення електронного інтегрованого ресурсу / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Ін-т рукопису ; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ, 2016. 220 с.

час інавгурації⁴³. Над виданням працював колектив з трьох інститутів – Інституту української мови НАН України (В.В. Німчук, І.П. Чепіга), НБУВ (Л.А. Гнатенко, Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко) та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (В.А. Широков, І.О. Остапова). Ще складнішою стала координація наукових досліджень під час підготовки багатотомної серії «Вибраних праць академіка В.І. Вернадського» до 150-річного ювілею, окремі томи якого готувалися Комісією з вивчення наукової спадщини академіка В.І. Вернадського, різними підрозділами НБУВ, Інститутом історії НАН України, Архівом Російської академії наук, залучалися до співпраці вчені інших академічних установ та організацій, в тому числі Таврійського університету, Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України тощо. Ці її якості допомагали під час координації спільних наукових досліджень разом з Науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, а також протягом підготовки спільних видань, зокрема «Національної архівної інформаційної системи» та довідників «Архівні установи України».

Упродовж декількох років директор Інституту рукопису НБУВ Л.А. Дубровіна обіймала паралельно ще й посаду в. о. директора Інституту архівознавства (1998–2014), очолювала дослідження та виконання науково-дослідних тем, організовувала науково-методичну та науково-економічну діяльність цього підрозділу Бібліотеки.

Велика робота проведена в галузі редакційно-видавничої діяльності як голови та члена редакційних колегій. Л.А. Дубровіна – засновник, відповідальний редактор та голова редакційної колегії періодичного збірника наукових праць ІР НБУВ «Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів» (1993–2020 рр.), який на сьогодні нараховує двадцять чотири випуски і є провідним у галузі кодикології, джерелознавства, археографії, книгознавства, архівознавства, соціальних комунікацій у країні. Вона працювала і працює у редколегіях часописів «Бібліотечний

⁴³ Археографічний та кодикологічний опис Пересопницького Євангелія // Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. Київ, 2001. С. 74–104. (Співавтор – Л.А. Гнатенко).

• час, події, творчі орієнтири •

вісник», «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», «Українська біографістика», а також інших споріднених видань: «Архіви України», «Студії з архівної справи та документознавства», «Український археографічний щорічник», «Архівознавство, археографія, документознавство : міжвидом. зб. наук. пр.», «Пам'ятки : археографічний щорічник» Державного комітету архівів України та Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, «Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития : научно-практический и теоретический сборник Международной ассоциации академий наук, Совета директоров научных библиотек и информационных центров». Вона є членом редколегій багатьох знакових видань НБУВ – монографій, збірників наукових праць та довідників, які видавалися в НБУВ, про що свідчить бібліографія її наукових праць, видана, серед іншого, в ювілейному виданні «Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018» (Київ, 2018)⁴⁴.

Учена бере активну участь у науково-дослідній та науково-методичній роботі НБУВ, є членом Ученої ради НБУВ, членом Ученої ради Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України тощо.

Активно працює Л.А. Дубровіна у громадських організаціях і професійних радах: упродовж декількох років вона – член Колегії Державного комітету архівів України, член Науково-експертної ради Державного комітету телебачення та радіомовлення з питань реалізації бюджетної програми «Українська книга», в тому числі міжнародних, працювала, зокрема, в «Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМ України», є багаторічним членом міжнародних комісій: українсько-польської та змішаної українсько-німецької з питань переміщення та повернення культурних цінностей, незаконно вивезених під час Другої світової війни з України, членом Національної Комісії у справах ЮНЕСКО.

⁴⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018. Київ, 2018. С. 154–197.

Вона є членом професійних товариств – «Спілки архівістів України», «Спілки бібліотекарів України», «Українського біографічного товариства», міжнародного товариства «Український історик», громадської «Української академії істориків» та ін.

Наукові здобутки Л.А. Дубровіної було відповідним чином поціновано – за цикл робіт з проблем історії та культури України вона була удостоєна премії НАН України ім. М.І. Костомарова (1996), за дослідження в галузі архівознавства – премією Державного комітету архівів України ім. Василя Веретеннікова (2000), за дослідження історії бібліотек у Другій світовій війні – премією НАН України за найкращі історичні дослідження, присвячені вивченню подій війни 1941–1945 рр. (2005). За підготовку наукової школи отримала відзнаки НАН України: «За підготовку наукової зміни» (2010) та «За професійні здобутки» (2015), а також багато почесних грамот НАН України та Міністерства культури України.

За публікацію джерел духовної пам'яті нагороджена церковними нагородами – орденом Української Православної Церкви Преподобного Нестора Літописця III ступеня (2002) та орденом Святої Великомучениці Варвари (2018).

За видатний внесок у наукову сферу суспільної діяльності удостоєна державної нагороди України – ордена «За заслуги» III ступеня (2020).

Має почесні звання «Жінка 1992 року» Міжнародного біографічного центру в Кембриджі (Велика Британія) та «Жінка успіху» Американського біографічного центру (2000), працювала експертом архівного напрямку ЮНЕСКО. Мала гранти Гарвардського університету на тему «АрхеобібліоБаза – електронний довідник архівів країн Східної Європи» – працювала у складі наукової групи, яку очолювала Патриція Кеннеді-Грімстед (1989–1990, 1995 рр.), запрошувалася на стажування та на конференції в Український науковий інститут Гарвардського університету та в гуманітарний проект фірми «PowersolutionCom» (США) – для розробки метаданих інформаційного ресурсу наукової освіти.

Завершуючи огляд ґрунтовної наукової, науково-організаційної та науково-педагогічної діяльності Л.А. Дубровіної, слід відзначити, що історичні умови сьогодення об'єктивно

• час, події, творчі орієнтири •

спричиняють появу людей, які чутливо сприймають нові потреби суспільного та наукового прогресу у своїй професійній сфері, самовіддано працюють у ній і тим сприяють подальшому розвитку науки світового рівня. Присутність Л.А. Дубровіної як ученого та організатора наукових досліджень відчувається в усіх напрямках діяльності впродовж її 35-річного служіння Бібліотеці. Усе це стало стало закономірним підґрунтям того, що у 2018 р. вона була обрана генеральним директором НБУВ.

Сьогодні Л.А. Дубровіна разом із колективом учених НБУВ працює з реалізації нової науково-дослідної стратегії НБУВ, яка спрямована: на розвиток міждисциплінарних досліджень із теоретичних, методичних та інформаційно-технологічних проблем управління знаннями в бібліотеках і формування фондів та наукових баз знань, інтеграції та використання наукових, соціокультурних та інформаційних ресурсів; розширення національного науково-інформаційного простору; вивчення, збереження і видання рукописної, книжкової та документальної спадщини як національного надбання України; створення національної бібліографії та біобібліографії, розвій української біографістики; удосконалення інформаційного суспільства, глобальної інформатизації та соціальних комунікацій, інформаційної безпеки України. Це передбачає декілька пріоритетних завдань:

– розвиток цифрової бібліотеки НБУВ та електронних ресурсів науки і культури, створення власного інформаційного ресурсу, орієнтованого на інтереси національного розвитку, збагачення їх новою суспільно значущою інформацією, вдосконалення технологій її використання в системі стратегічних комунікацій;

– інтеграцію наявних в Україні наукових ресурсів, розвиток науково-інформаційного порталу «Наука України: доступ до знань», забезпечення його наукометричного аналізу;

– формування відкритого цифрового ресурсу наукової та історико-культурної спадщини, створення бібліографічних та повнотекстових баз даних і цифрових колекцій та формування національної цифрової колекції «Україніка», розширення її представництва у Світовій та Європейській цифрових бібліотеках.

Як історик і культуролог Л.А. Дубровіна сформувалася на ниві дослідження рукописів і стародруків. Це перлини – першо-

свідчення величі писемного слова, золоті складники історичної пам'яті. Їхня цінність не померкне ніколи. Отож завжди буде високо цінуватися внесок Любові Андріївни у вивчення цих вікопомних здобутків цивілізації. Завдяки розробленій нею методології їхнього дослідження, вони постали в науці і культурі у своїй багатоплановій першорядній ролі носіїв знання, духовності, інформації. Немала заслуга Л.А. Дубровіної і в тому, що кодикологія (наука про рукописну книгу) піднялася у своєму статусі від однієї з багатьох допоміжних історичних дисциплін до самостійної спеціальної дисципліни з широкими історико-культурними пізнавальними можливостями.

Особливістю творчого методу Л.А. Дубровіної є те, що вона не обмежується пізнанням культурних явищ минулого, а використовує досвід цього пізнання для осмислення фундаментальних культурологічних проблем сьогодення і для підготовки відповідей на нові виклики для творців, носіїв, споживачів інформації. Цифровізація, що невпинно настає, вносить якісні зміни в інформаційну сферу, подібно до виникнення письма і друкування, але разом узяті і значно більші. Слово стає електронним і миттєво поширюється на всю планету. Накопичення і використання інформаційного ресурсу стають практично необмеженими. Якісно змінюються способи виробництва і освоєння інформації.

Усе це вимагає принципової перебудови діяльності традиційних центрів інформації – бібліотек, архівів, музеїв. Любов Андріївна більшу частку свого трудового життя провела в бібліотеках і архівах і тому вважає особистим моральним і професійним обов'язком пошук шляхів і методів збереження та підвищення їхньої соціокультурної ролі в цифрову епоху. Зокрема, вона є прихильником ідеї перетворення бібліотек на центри збирання, синтезу і передання інтегрованого інформаційного ресурсу й інтегрованого інформаційного сервісу. Вона ретельно вивчає особливості сучасного виробництва і циркулювання потоків інформації, визначаючи найбільш значуще місце бібліотек у цих процесах. Бібліотека майбутнього логічно бачиться їй у вигляді концентратора всіх видів інформації на всіх її носіях і центру комплексного стаціонарного і дистанційного

• час, події, творчі орієнтири •

обслуговування у всіх можливих його формах. На це вона орієнтує і розвиток теорії та практики бібліотекознавства. Під її керівництвом у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського поряд із кодикологічною науковою школою формується така само потужна школа цифрового інформацієзнавства.

Відзначаючи свій ювілей, Л.А. Дубровіна відкриває нові творчі орієнтири власної науково-дослідної, науково-педагогічної та науково-організаційної діяльності на чолі Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Побажаємо їй успіхів у подальшому розвитку української та світової науки і культури.

Література про Л.А. Дубровіну

Матяш І.Б. Дубровіна Любов Андріївна // Джерелознавство історії України : довід. Київ, 1998. С. 169–170.

Дубровіна Любов Андріївна // Кто есть кто в библиотечной сфере России и СНГ: справ. Москва, 1999. С. 68–69.

Дубровіна Любов Андріївна // Хто є хто у видавничій і бібліотечній справі. Київ, 1999. С. 47–48.

Онищенко О.С. Любов Андріївна Дубровіна – сучасний історик, книгознавець, джерелознавець, діяч бібліотечної та архівної справи // Бібліотечний вісник. 2000. № 5. С. 16–26.

Слободяник М. Лідер вітчизняного книгознавства : (До ювілею Л.А. Дубровіної) // Бібліотечна планета. 2000. № 3. С. 29–31.

Дубровіна Любов Андріївна // Кто есть кто в библиотечно-информационном мире России и СНГ : справ. 5-е доп. и испр. изд. Москва, 2001. Т. 1. С. 204.

International Who's Who of Professional and Business Women. American Biographical Institute: Eighth Edition. 2002. P. 65.

Даниленко В.М. Дубровіна Любов Андріївна // Українські історики ХХ століття : біобібліогр. довід. Вип. 2. Ч. 1 / НАН України. Ін-т історії України. Київ ; Львів, 2003. С. 108–109.

Дубровіна Любов Андріївна // Жінки – вчені Києва. Київ, 2003. С. 166.

Матяш І.Б. Дубровіна Любов Андріївна // Українські архівісти : біобібліогр. довід. Київ, 2003. Вип. 3: 1970–1990-ті роки. С. 69–72.

Дубровіна Любов Андріївна // Портрети сучасниць. Київ, 2004. Вип. 2. С. 56.

Дубровіна Любов Андріївна // Київ : іст.-біогр. енцикл. довід. / УАН. Ін-т гуманіт. дослідж ; відп. ред. Ю.О. Храмов. Київ : Фенікс, 2007. С. 1072.

Дубровіна Любов Андріївна // Українські бібліографи. Біографічні відомості. Професійна діяльність. Бібліографія / М-во культури і туризму України, Держ. закл. «Нац. парлам. б-ка України». Київ, 2008. Вип. 1. С. 130–133.

Ковальчук Г.І. Дубровіна Любов Андріївна // Українська бібліотечна енциклопедія <http://ube.nlu.org.ua/article>

Матяш І.Б. Дубровіна Любов Андріївна // Енциклопедія сучасної України НАН України, Наук. т-во ім. Шевченка (та ін.). Київ, 2008. Т. 8: Дл–Дя. С. 490–491. <http://esu.com.ua/search.php?surname>

Дубровіна Любов Андріївна // Національна академія наук України, 1918–2008. Персональний склад / В.М. Палій, Ю.О. Храмов; НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. (5-е вид., допов. і випр.). Київ, 2008. С. 154.

Дубровіна Любов Андріївна // Національна академія наук України, 1918–2013. Персональний склад / В.М. Палій, Ю.О. Храмов ; НАН України, Центр дослідж. наук.-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. (5-е вид., допов. і випр.). Київ, 2013. С. 200.

Дубровіна Л.А. Почесні імена України – еліта держави. Вид. «Логос Україна». Київ, 2019. Т. 5. С. 233.

Дубровіна Любов Андріївна // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–2018. Кнів, 2018. С. 153–197. Бібліографія праць.

*Марина
Палієнко*

**БІЛЯ ВИТОКІВ НОВОЇ АРХІВНОЇ ПАРАДИГМИ:
ВНЕСОК Л.А. ДУБРОВІНОЇ В РОЗРОБКУ КОНЦЕПЦІЇ
ІНФОРМАТИЗАЦІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА СТВОРЕННЯ
ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИКИ**

Широкий спектр наукових досліджень, високопрофесійне володіння методологічним інструментарієм, органічне поєднання значущості теоретичних розробок з їхньою актуалізацією та практичною імплементацією в бібліотечній та архівній сферах діяльності – лише кілька знакових рис, які вирізняють знану українську вчену, директора Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Любов Андріївну Дубровіну. Палітра її наукових праць і дослідницьких пріоритетів характеризується не лише широтою тематики й хронології, але й багатогранністю джерельної бази, міждисциплінарними зв'язками, глибиною теоретичних узагальнень.

У своїй науковій діяльності вчена синтезує дослідження у сфері кодикології, історичного джерелознавства, архівознавства, документознавства, бібліотекознавства, археографії, історії науки та інформології. Її праці в цих галузях знань здобули широке визнання в науковому середовищі не лише в Україні, але й поза її межами; професор Л.А. Дубровіна – заслужений діяч науки і техніки України (2004), член-кореспондент НАН України за спеціальністю «Архівознавство, документознавство» (2006).

Звертаючись до аналізу архівознавчої складової наукового доробку вченої, необхідно наголосити на його концептуальному значенні для розвитку цієї галузі знань на межі тисячоліть. Ще на початкових етапах становлення інформаційного суспільства в Україні їй вдалося передбачити та обґрунтувати пріоритети формування його інформаційних ресурсів. Розуміючи не-

обхідність планоїрної розбудови інформаційної інфраструктури в незалежній Україні, Л.А. Дубровіна знаходилася біля витоків процесів інформатизації, була однією з головних авторів та промоторів концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні¹. Вона наголошувала на значущості архівної інформації в розвитку постіндустріального суспільства та систем його комунікації. Важливою і до сьогодні актуальною є теза, сформульована вченою в 1990-х роках про те, що «інформатизація архівної справи та актуалізація документальних ресурсів НАФ України дає змогу на якісно новому рівні вирішити питання науково-інформаційного забезпечення функціонування держави, розвитку її економіки, культури і науки»².

Підкреслюючи важливість використання ретроспективної документної інформації в суспільстві, Л.А. Дубровіна зазначала, що «соціальний поступ України обумовлюватиметься, насамперед, рівнем залучення до нього потоків ретроспективної інформації», і наголошувала на необхідності якнайширшого використання в державотворчих процесах потенціалу архівної системи. На думку вченої, важливим державним пріоритетом незалежної України мало стати «формування власних національних документальних ресурсів», оскільки орієнтація на ресурси інших держав є ознакою країн третього світу. Водночас Л.А. Дубровіна справедливо застерігала від самоізоляції, підкреслювала важливість заходів, спрямованих на поширення й популяризацію національного контенту в міжнародному інформаційному просторі, оскільки кожна потужна держава має опікуватися «включенням власних архівних ресурсів у міжнародні системи», і тільки такий підхід може забезпечити їй «достойне місце у світовому співтоваристві»³. Отже, вчена від початку розбудови незалежної держави обстоювала розуміння концепту вільного доступу до інформації як запоруки розвитку відкритого демократичного суспільства, розуміючи взаємопов'язаність цих процесів та безпосередню залежність рівня розвиненості й

¹ Дубровіна Л.А. Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1998. Т. 3. С. 6–17.

² Там само. С. 6.

³ Там само. С. 7.

• час, події, творчі орієнтири •

демократичності суспільства від рівня відкритості інформаційних потоків. Варто також наголосити на тому, що архіви розглядалися Л.А. Дубровіною як невід'ємна складова цього процесу, важливий сегмент єдиного інформаційного простору.

На початку 1990-х років, у період значного піднесення інтелектуальної думки в Україні, пов'язаного з відродженням національної державності, вона взяла активну участь у розробці програми з виявлення, обліку й описування архівних документів та рукописних книг «Архівна та рукописна україніка», що передбачала створення національного банку даних про документальні джерела з історії України. У реалізації цього масштабного міждисциплінарного та міжвідомчого проекту були задіяні представники як академічних інституцій НАН України (Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського), так і профільних відомств – Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та Міністерства культури України. Спільно з колегами (Г.В. Боряком, В.І. Ульяновським, К.Є. Новохатським та іншими) Любов Дубровіна працювала над обґрунтуванням і змістовим наповненням поняття «архівна та рукописна україніка», брала активну участь у реалізації проекту «Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації», що в 1992 р. був затверджений як державна програма з окремим фінансуванням⁴. Ця програма дала поштовх створенню національного зведеного банку даних архівної інформації, нагальність втілення якого обумовлювалася «не лише суспільно-політичною ситуацією, а й необхідністю розвитку системи соціальних комунікацій та інформатизації українського суспільства як основи подальшого зміцнення державності України»⁵.

⁴ Ульяновський В.І., Дубровіна Л.А., Новохатський К.Є. Архівна та рукописна Україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів, рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвід. наради з обговорення держ. програми «Архівна та рукописна Україніка», Київ, 17 жовтня 1991 р. Київ, 1992. С. 51–62.

⁵ Лозицький В.С., Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Національна архівна інформаційна система України «Архівна і рукописна Україніка» // Національна архівна

Від цього часу у фокусі наукових пріоритетів Л.А. Дубровіної постає створення «Національної архівної інформаційної системи (НАІС)», над розробкою та впровадженням якої вона активно працює спільно з колегами з інших академічних та архівних інституцій, зокрема знаним істориком-архівістом, на той час заступником директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України Г.В. Боряком. Робота над її втіленням активізувала розробку проблем, пов'язаних із рівнями організації первинної і вторинної інформації, її аналітико-синтетичної обробки, модернізації системи науково-довідкового апарату тощо⁶. Подальше узагальнення проблеми інформатизації архівної справи в Україні знайшло своє відображення в підготовленому Л.А. Дубровіною розділі колективного підручника «Архівознавство», який побачив світ у 1998 р.⁷

У працях та виступах Любові Дубровіної цього періоду значне місце посідало трактування змістового наповнення концепту «україніка», визначення напрямів діяльності, пов'язаних із виявленням, обліком, описуванням та виданням документів україніки⁸. Причому вчена наголошувала на важливості всіх етапів роботи з документами, збалансованості пошукової, камеральної та едиційної діяльності. Очолюючи відділ рукописів (згодом – Інститут рукопису), вона визначала цей підрозділ Національної бібліотеки як скарбницю національної пам'яті, «архів духовного життя України».

інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи: зб. наук. праць / редкол.: О.С. Онищенко (гол. ред.), Б.В. Іваненко, В.С. Лозицький, П.С. Сохань, Л.А. Дубровіна, Г.В. Боряк та ін. Київ, 1996. С. 12.

⁶ Дубровіна Л.А. «Архівна та рукописна україніка»: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Рукописна та книжкова спадщина. Київ, 1994. Вип. 2. С. 189–209; **передрук з допов. у зб.: Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні.** Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи. Київ, 1996. С. 41–62.

⁷ Дубровіна Л. А. Інформатизація в архівній справі // Архівознавство : підручник для студентів вищих навч. закладів України / редкол. Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. Київ, 1998. С. 228–246.

⁸ Див. докл.: Дубровіна Л.А., Степченко О.П. Концепція національного бібліотечного та архівного фонду «Україніка»: історія становлення і розвитку // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1997. Т. 2. С. 13–25.

• час, події, творчі орієнтири •

Аналізуючи світову практику організації архівних і рукописних фондів, Л.А. Дубровіна приділяє значну увагу трактуванню поняття «походження», звертається до проблеми його виникнення, тлумачення, еволюції. Вона також порушує питання особливостей процесу описування фондів та різних видів колекцій, наголошує на необхідності розробки і запровадження єдиного стандарту опису та структури електронного запису.

У цей час учена активно працює над створенням уніфікованих методик опису, зокрема поглиблено займається розробленням структури і стандарту документального архівного опису для електронного банку даних. Причому цю проблему вона вивчає крізь призму порівняльного аналізу організації та обліку масивів архівних документів за рівнем узагальнення інформації в різних країнах. Вона робить обґрунтований висновок про те, що розвиток інформаційного суспільства потребує принципово нових рішень щодо структурування та організації доступу до інформації. Водночас, на думку вченої, розмаїття підходів мало бути зведене до трьох основних форматів – структур подокументного опису, сумарного рівня (справи, фонду, серії) та опису архівосховищ⁹.

Важливі узагальнення щодо розробок науково-методологічних та організаційно-методичних засад створення та функціонування НАІС, а також обґрунтування концепції україніки, що проводилися в 1990-х роках, були оприлюднені у статті Л.А. Дубровіної у 2017 р. на сторінках «Рукописної та книжкової спадщини України»¹⁰. Зокрема, були охарактеризовані два пріори-

⁹ Дубровіна Л.А. «Архівна та рукописна україніка»: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Київ, 1996. С. 41–62; Дубровіна Л.А. «Інтелектуальне» повернення історичної спадщини: до проблеми опису та реєстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Київ, 1996. Вип. 6. С. 261–270.

¹⁰ Дубровіна Л.А. До витоків концепцій інформаційних ресурсів україніки: міжвідомчі проекти та державні програми в галузі архівознавства, археографії та бібліографії в 90-х роках ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 213–232.

тетних напрями досліджень, перший з яких стосувався гуманітарної сфери і полягав у представленні історико-архівної інформації в інформаційних системах, другий – технологічних проблем, пов'язаних з функціонуванням автоматизованої системи НАІС, її технологічною підтримкою та розвитком. Як відзначала авторка, принциповим підходом до виконання всіх проєктів стало «усвідомлення єдності джерельного комплексу архівів, бібліотек і музеїв, необхідності уніфікації наукового опису його рукописних, книжкових та архівних джерел, бібліографічного та археографічного представлення в архівному та бібліотечно-інформаційному комплексах»¹¹.

Отже, вагомими здобутками цього періоду стали концептуалізація поняття «україніка», розробка інформаційної платформи для реєстрації, описування і вивчення архівного та книжкового сегментів історико-культурної спадщини України. В подальшому це спричинило створення нової інформаційної інфраструктури, яка передбачає включення інтегрованого документального ресурсу про архівні, бібліотечні та музейні зібрання українки. І хоча не всі ідеї та напрацювання вдалося в той час повною мірою здійснити через низку об'єктивних та суб'єктивних чинників, передусім – швидкоплинну зміну електронного середовища та розвиток мережових інформаційних технологій, але наукові дослідження Л.А. Дубровіної мали ключове значення для розроблення науково-організаційної стратегії в галузі архівної інформації, бібліотечної та архівної справи в цілому.

З розвитком інформаційного суспільства у ХХІ ст. Л.А. Дубровіна все більшу увагу приділяє історіософському осмисленню глобалізаційних процесів, їхньому впливові на культуру пам'яті. У статтях 2000-х років вона аналізує концепти «національна спадщина», «духовна сфера і національна культура», торкається проблем формування національної культури, сприйняття та продукування духовних цінностей. Справедливо відзначаючи, що процеси глобалізації докорінно змінюють цивілізаційний устрій та мають кардинальні впливи на всі сфери життя людини й суспільства, вчена наголошує на формуванні «нового

¹¹ Там само. С. 220.

культурного синтезу», «нової парадигми культури електронного суспільства». І в цих докорінних трансформаціях, які мають як значні негативні прояви, так і численні переваги, Л.А. Дубровіну непокоїть проблема збереження самотності національних культур, їхньої інтеграції у глобальне інформаційне середовище. У зв'язку з цим вона формулює дуже важливу тезу про необхідність «просування власних національних цінностей для включення їх у світовий контекст розвитку людства»¹². Важливу роль у цьому процесі вона відводить інтегруванню архівної та рукописно-книжкової спадщини України у світовий інформаційний простір.

У центрі уваги вченої продовжують перебувати проблеми функціонування архівів і бібліотек як інститутів соціальної та національної пам'яті, їх науково-інформаційна та комунікаційна функції¹³. Загалом Л.А. Дубровіній притаманне комплексне бачення документних ресурсів у архівному та бібліотечному просторі. Як багаторічний директор Інституту рукопису, згодом – генеральний директор Національної бібліотеки, вчена традиційно наголошує на значенні інформаційного потенціалу архівного та рукописного сегменту в бібліотечних фондах¹⁴. Під її керівництвом та за безпосередньої участі були здійснені важливі комплексні історико-філологічні та джерелознавчі дослідження рукописів, рукописних книг та архівних документів у складі зібрання ІР НБУВ, сформувалася наукова школа, що вивчає

¹² Дубровіна Л.А. Рукописно-книжкова спадщина України в сфері національної культури: створення традиційних та електронних ресурсів // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 289–291.

¹³ Дубровіна Л.А. Документальні ресурси архівної та книжкової спадщини як історичний та соціокультурний базис розвитку сучасних національних держав // Розвиток ресурсної бази вітчизняного інформаційного середовища. Київ, 2012. С. 136–170; Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки, музеї – джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України // Бібліотечний вісник. 2017. № 1. С. 3–10.

¹⁴ Дубровіна Л.А. Рукописні та архівні електронні ресурси бібліотек // Електронні інформаційні ресурси бібліотек у піднесенні інтелектуального і духовного потенціалу українського суспільства / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2011. С.124–138; Дубровіна Л., Ковальчук Г., Яременко Л., Мяскова Т. Цифрові ресурси архівної, рукописної та книжкової спадщини в бібліотечно-інформаційному просторі // Бібліотечний вісник. 2011. № 6. С. 55–59.

рукописи та документи в історичному контексті на основі інтеграції спеціальних наук джерелознавчого циклу (варто згадати праці С.О. Булатової, О.М. Гальченко, Л.А. Гнатенко, Н.М. Зубкової, С.М. Кіржаєва, О.П. Степченко, Л.В. Шаріпової та інших)¹⁵. Науковці Інституту рукопису зробили вагомий внесок у розробку концепції організації особових архівних фондів, принципів їхньої систематизації, методів описування та каталогізації документів. Одним із яскравих результатів цієї роботи стала підготовка фундаментального путівника «Особові архівні фонди Інституту рукопису» (К., 2002)¹⁶.

У контексті дослідження актуальних проблем архівознавства Л.А. Дубровіна творчо співпрацює з академічними та архівними установами, Державним комітетом архівів України (Державною архівною службою України), Українським науководослідним інститутом архівної справи та документознавства, бере активну участь у підготовці науково-довідкових видань «Архівні установи України : довідник» (К., 2005), «Українська архівна енциклопедія» (К., 2008).

Особливо слід наголосити на великому значенні, яке надає вчена підготовці кадрів вищої кваліфікації для бібліотечної, архівної, інформаційної сфери. Воно полягає не лише в керівництві численними дисертаційними дослідженнями й науковими проектами, високопродуктивній роботі у Спеціалізованій вченій раді у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського¹⁷, але і в тому позитивному творчому імпульсі, яке надає

¹⁵ Дубровіна Л., Зубкова Н., Степченко О. Дослідження з археографії та архівознавства в діяльності Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1992–2004 рр.) // Студії з архівної справи та документознавства. 2004. Т. 12. С. 65–72.

¹⁶ Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Інститут рукопису; редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.), Г.В. Боряк, С.Г. Даневич (відп. секретар), Л.А. Дубровіна (заст. відп. ред.), Н.М. Зубкова та ін. Київ, 2002. 768 с.

¹⁷ Онищенко О., Дубровіна Л. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського як центр підготовки кадрів вищої кваліфікації та розвитку наукових напрямів у бібліотечній та архівній галузі в Україні (1993–2018). 1. Становлення та розвиток системи підготовки кадрів вищої кваліфікації в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського у 1993–2010 рр. // Бібліотечний вісник. 2018. № 2. С. 48–58.

• час, події, творчі орієнтири •

молодим науковцям спілкування з авторитетною вченою, її конструктивні поради, допомога у визначенні дослідницьких пріоритетів, увага до наукових пошуків. Варто також згадати про довголітню наукову співпрацю Л.А. Дубровіної з колективом кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, її внесок у розвиток архівознавчих студій, участь у спільних видавничих проєктах, експертну оцінку освітніх програм та навчально-методичних комплексів. Наукові розробки вченої широко використовуються в навчальному процесі під час викладання курсів «Архівознавство», «Електронні архіви та інформаційні ресурси», «Менеджмент в архівній справі», «Зарубіжна архівна україніка» професорами Я.С. Калакурою та М.Г. Палієнко. Конструктивними є погляди Л.А. Дубровіної на перспективи розвитку архівної освіти в умовах інформаційного суспільства, на важливість міждисциплінарних підходів до формування освітніх програм, посилення їх інформаційної складової і водночас збереження та розвиток історичних традицій, що ґрунтуються на фундаментальних знаннях з архівознавства, джерелознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін.

Вагому роль відіграла вчена в налагодженні та розвитку міжнародної співпраці та міжкультурного діалогу, зокрема українсько-польського та українсько-німецького. Беручи упродовж багатьох років діяльну участь у роботі міжурядової польсько-української експертної комісії, Л.А. Дубровіна сприяла реалізації спільних наукових проєктів, зокрема між Національною бібліотекою України та Бібліотекою Народовою, присвячених виявленню, реєстрації, археографічному опрацюванню та джерелознавчому вивченню полоніки в українських зібраннях, україніка – в польських, підготовці традиційних та електронних довідників, баз даних, що відображають спільну історико-культурну спадщину¹⁸.

¹⁸ Дубровіна Л., Булатова С., Ціборовська-Римарович І. Співробітництво Національної академії наук України і Польської академії наук, Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і Бібліотеки Народової // Бібліотечний вісник. 2006. № 4. С. 4.

Помітними є результати діяльності вченої в роботі Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. Одна з останніх яскравих подій – повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра I про затвердження на Київську митрополію Іосафа Кроковського 1708 р., вивезеної під час Другої світової війни із зібрання документів Софійського монастиря, що зберігалось у рукописній колекції Бібліотеки Академії наук (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського). 30 травня 2019 р. в історичній будівлі НБУВ у присутності представників Уряду, дипломатичного корпусу, НАН України, відомих українських та німецьких науковців першим заступником міністра культури України Світланою Фоменко та генеральним директором Національної бібліотеки України Любов'ю Дубровіною було підписано акт приймання-передавання цієї унікальної культурної пам'ятки. За матеріалами організованого Л.А. Дубровіною українсько-німецького колоквиуму, в якому взяли участь науковці НАН України, директор Інституту Східноєвропейських студій та краєзнавства Тюбінгенського університету Клаус Гества, члени Змішаної українсько-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, було видано науковий збірник, присвячений історії дослідження та повернення грамоти, а також обговоренню актуальних питань реституційного процесу між Україною та Німеччиною в галузі культурної спадщини¹⁹. Ця важлива подія окреслила нові перспективи для актуалізації процесу реституції, сприяла поглибленню міжнаціонального культурного діалогу та дала позитивний імпульс розширенню міжнародної співпраці й спільних наукових проектів.

¹⁹ Повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра I Іосафу Кроковському 1708 року : Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквиуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції / НАН України; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; упоряд. Л.А. Дубровіна, Т.І. Арсеєнко, З.К. Шарикова. Київ, 2019. 123 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003706>

- час, події, творчі орієнтири •

Таким чином, у науковій діяльності вченої органічно поєднуються національні традиції з глибоким розумінням світових тенденцій розвитку архівної та бібліотечної справи, інформаційних технологій, соціогуманітаристики в цілому. Особливо цінним у дослідженнях Л.А. Дубровіної є розгляд усіх проблемних питань у порівняльному, міждисциплінарному та міжнародному контекстах. Наукові праці й дослідницькі пріоритети Л.А. Дубровіної 1990–2000-х років відображають головні тенденції розвитку бібліотекознавства, архівознавства, історичної науки та суміжних галузей знань, пов'язані з розбудовою незалежної Української держави та процесами демократизації суспільства. Її праці акумулюють фундаментальність історично-джерелознавчих підходів з інноваційністю та багатогранністю дослідницької палітри. Теоретичні дослідження підкріплюються численними практичними розробками, що мають широке застосування в діяльності бібліотечних та архівних установ України і спрямовані на інтеграцію української історико-культурної спадщини до світового інформаційного та інтелектуального простору.

*Катерина
Лобузінна*

ЛЮБОВ ДУБРОВІНА –

**• ІНІЦІАТОР І ПРОВІДНИК КРЕАТИВНИХ ІННОВАЦІЙ
ТА ЦИФРОВІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

Сучасний культурний простір України та установи соціальної пам'яті переживають суттєві зміни під впливом бурхливого розвитку інформаційних технологій та цифрової креативної індустрії. Останнє десятиріччя було відзначене появою мобільних та семантичних технологій, які значно змінили характер комунікації в суспільстві, що також спричинило появу нових трендів у соціогуманітаристиці та бібліотечній справі. У цьому контексті знаковою є наукова діяльність Любові Андріївни Дубровіної, яка творчо й наполегливо працює над оптимізацією надання доступу до документальної спадщини України, досліджуючи і впроваджуючи сучасні цифрові інновації в діяльність національної наукової бібліотеки.

Свою зацікавленість питаннями комп'ютеризації Л.А. Дубровіна виявила ще у 80–90-х роках ХХ ст., коли брала участь у розробці питань уніфікації елементів археографічного опису для автоматизованих інформаційних систем¹ та виробленні концептуальних засад створення «Національної архівної інформаційної системи» (далі – НАІС). У цілому концепція НАІС базувалася на таких основних положеннях:

– до документального архівного фонду як об'єкта НАІС залучаються не лише документи Національного архівного фонду, що зберігаються в Україні, але й усі архівні матеріали поза її межами, що мають пряме або опосередковане відношення до історії та культури України;

¹ Дубровіна Л.А. Кодикологія та комп'ютеризація : актуальні проблеми камеральної археографії // Українська археографія : сучасний стан та перспективи розвитку : тези доп. Респ. наради, груд. 1988 р. Київ, 1988. С. 212–213.

• час, події, творчі орієнтири •

– система повинна виконувати як науково-пошукові, так і адміністративно-управлінські функції, тому слід приділяти увагу інтелектуалізації пошукових процесів і оперативному здійсненню комунікативних зв'язків джерельної бази з користувачами².

У процесі реалізації програми було узагальнено зарубіжний і вітчизняний досвід з проблем дескриптивних стандартів та правил архівної каталогізації, підготовлено технічне завдання проекту НАІС, проведено апробацію структури даних³, розроблено кодикологічну модель і структуру опису східнослов'янської рукописної книги для автоматизованих систем⁴. Кодикологічна методика описування рукописних книг лягла в основу створення масиву наукових описань і методики заповнення бази даних «Кодекс» (на матеріалах рукописних книг XV–XVI ст. із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, далі – ІР НБУВ). Логічним завершенням цих проектів стала розробка основних положень концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні, розробленої Л.А. Дубровіною (1996–1998)⁵.

У 2010 р. під керівництвом Л.А. Дубровіної НБУВ взяла на себе ініціативу створення інтегрованої інформаційної системи «Рукописний фонд», де представлено опис рукописної колекції та архівного фонду як одиниці зберігання й обліку Національного архівного фонду України та багаторівневої і поліфункціональної системи документів. База даних «Рукописний фонд» відображає групування документів як фондового рівня (особовий, інституційний, родовий, колекційний), так і подокументного. Цей соціокультурний ресурс містить сукупну інформацію про походження комплексів документів (історична довідка про фонд), створювачів (сучасних та історичних установ, історичних осо-

² Дубровіна Л.А., Боряк Г.В., Кіржаєв С.М. Національна архівна інформаційна система // Бібліотечний вісник. 1993. № 3-4. С. 58–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_1993_3-4_23.

³ Дубровіна Л., Сохань О. Національна архівна інформаційна система : структура даних. Матеріали для обговорення. Київ, 1994. 46 с.

⁴ Дубровіна Л., Гальченко О., Іванова О. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ, 1992. 152 с.

⁵ Дубровіна Л.А. Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні // Студії з архівної справи та документознавства. 1998. Т. 3. С. 6–17.

бистостей, державних діячiв, письменникiв, учених, митцiв та iнших, органiзацiй та колективiв, зокрема тих, що були лiквiдованi або втратили чиннiсть), попереднiх власникiв документiв (колекцiонерiв, родину, рiзних дотичних осiб та iнших), авторiв наукових та творчих рукописiв, листiв, документiв, образотворчого матерiалу та iнформацiю про iхнi, зокрема, дати життя, офiцiйний статус, звання тощо. База даних «Рукописний фонд» дає змогу здiйснювати наукову реконструкцiю спадщини, розосередженої по рiзних пiдроздiлах бiблiотек, архiвiв, музеiв та в iнших установах. Це завдання є особливо важливим для формування повноцiнного iнформацiйного ресурсу iсторико-культурного простору, що вкрай важливо в умовах розпорошення iсторико-культурної спадщини ХХ ст., пов'язаного з революцiйними подiями, війнами, iдеологiчними парадигмами тощо⁶.

Продовженням роботи з рукописним фондом стала розробка бази даних на колекцiйнi фонди iсторичних бiблiотечних та приватних зiбрань, що формувалися впродовж столiть i є унiкальними комплексами культурно-iсторичної iнформацiї вiд найдавнiших часiв. Створення масиву колекцiйних книжкових фондiв загальнонацiонального характеру, якi зберiгаються практично в усiх нацiональних та наукових бiблiотеках обласного рiвня, є перспективним завданням бази даних «Книжковi колекцiї України», де репрезентується ресурс колекцiйного рiвня книжкової спадщини наукових бiблiотек, що розкриває його походження, змiст та склад, подає основну бiблiографiю⁷.

У ходi виконання цих проектiв Л.А. Дубровiна поступово обгрунтовувала єднiсть джерельного комплексу архiвiв, бiблiотек i музеiв, необхiднiсть унiфiкацiї наукового опису його рукописних, книжкових та архiвних джерел, бiблiографiчного та археографiчного представлення в архiвному та бiблiотечно-

⁶ Розвиток ресурсної бази вiтчизняного iнформацiйного середовища. [О.С. Онищенко, В.М. Горовий, Л.А. Дубровiна та iн.]. Київ, 2012. 246 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0003130>.

⁷ Дубровина Л.А. Классификация и научно-информационное описание коллекций и собраний в Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского // Библиотеки национальных академий наук : проблемы функционирования, тенденции развития. 2007. Вып. 5. С. 58–80.

• час, події, творчі орієнтири •

інформаційному комплексі, а також створення електронного ресурсу в аспекті організації системи збереженості документальних фондів. Основою для реалізації в НБУВ проекту з оцифрування – створення страхового фонду цифрових копій та формування цифрової бібліотеки історико-культурної спадщини – стали результати виконання спеціальної наукової теми НБУВ «Унікальні книжкові та рукописні фонди: науковий опис, державна реєстрація» (1997–1999) під керівництвом Л.А. Дубровіної. Були опрацьовані складні питання створення реєстру книжкових пам'яток на засадах наукового опису, закладено методичні засади укладання наукового та реєстраційного опису рукописів та стародруків, колекцій та фондів особового походження для Державного реєстру національного культурного надбання України та започатковано електронний ресурс⁸. Грунтовні основи наукової атрибуції та опису книжкових пам'яток дали змогу НБУВ у 2010 р. долучитися до практичної реалізації проекту World Digital Library (WDL). Фонд цієї бібліотеки з 2009 р. формується провідними книгозбірнями та інформаційними центрами світу за сприяння ЮНЕСКО. Із фондів НБУВ до WDL були включені три зразки рукописно-книжкової культури, зокрема й «Київські глаголичні листки» (IX–X ст.). – одна з найдавніших глаголичних пам'яток старослов'янської писемності – рукопис, що має величезну естетичну та лінгвістичну цінність для світової культури

Л.А. Дубровіна також взяла активну участь у розробці концепції національної бібліографії України, де підтримувала думку про те, що національна бібліографія є не лише формою реєстрації друкованої продукції за будь-якими (мовними, географічними, предметно-об'єктними, авторськими та ін.) ознаками, а також і формою багатовікової пам'яті народу. Тому в ретроспективну систему національної бібліографії були включені не

⁸ Методичні рекомендації для Державної реєстрації книжкових пам'яток України. Кириличні рукописні книги та стародруки. Принципи реєстраційного опису. Київ, 2007. 134 с. Зміст: Ч. 1 : Кириличні рукописні книги : метод. рекомендації для заповнення бази даних Держ. реєстру нац. культ. надбання / уклад. Л.А. Дубровіна, Л.А. Гнатенко, О.А. Іванова, Н. М. Зубкова. Ч. 2 : Методичні засади опису кириличних видань для Державного реєстру книжкових пам'яток України / уклад. Г.І. Ковальчук, Н.П. Бондар, Р.Є. Кисельов.

тiльки друкованi книги, але й рукописна книга та iншi види не-полiграфiчних видань вiдповiдно до критерiїв розширеного (а не виключно мовного) принципу⁹. Розвиток цих iдей був покладений в основу створення iнтегрованого ресурсу «електронної україніки» – зведеного електронного реєстру всiєї документальної спадщини з організацією багатоаспектного доступу до цифрових та бiобiблiографiчних ресурсiв документiв з широкими можливостями репрезентацiї на сайтах бiблiотек, архiвiв та наукових установ у глобальній свiтовiй мережi¹⁰. У НБУВ розпочато формування електронної бiблiотеки «Україніка» – зведеного бiблiографiчного та електронного ресурсу всiєї документальної спадщини України з організацією доступу до науково-довiдкових, бiблiографiчних i текстових ресурсiв, репрезентацією оригiналiв документiв у цифровому форматi. Принциповим в організації ресурсiв електронної бiблiотеки є впровадження єдиної системи організації знань на основi наукового довiдково-пошукового апарату.

Національна бiблiотека України iменi В.І. Вернадського вже вiд початку заснування була задумана як національна i наукова iнституцiя, яка мала стати скарбницею культурних надбань українського народу i водночас лабораторією науки. Кожен реалізований цифровий проект НБУВ супроводжувався створенням творчих робочих груп пiд керiвництвом профiльних спеціалiстiв. Серед таких проектiв можна вiдзначити комплекс бiблiографiчних баз даних національної бiблiографiї України, Цифрову бiблiотеку iсторико-культурної спадщини, комплекс баз даних iсторико-культурних фондiв НБУВ (стародруки i рiдкiсні видання, бiблiотечні зiбрання та iсторичні колекцiї, довiдковi ресурси, книжковi колекцiї та книжковi пам'ятки НБУВ, рукописні книги: бази даних кодикологiчних дослiджень «Кодекс» та

⁹ Дубровiна Л.А. До витокiв концепцiй iнформацiйних ресурсiв україніки: мiжвiдомчi проекти та державні програми в галузi архiвознавства, археографiї та бiблiографiї в 90-х роках ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 213–232. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.21.213>

¹⁰ Дубровiна Л.А., Попик В.І., Лобузiна К.В. Iсторiя та розвиток поняття «україніки» як національного ресурсу документальної пам'ятi. 2016. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRAINICA&P21DBN=UKRLIB>

• час, події, творчі орієнтири •

«Оправа», фондові каталоги рукописного фонду та архівного фонду НАН України). Передумовою успішності цифрових проєктів НБУВ став науковий доробок, отриманий ученими та фахівцями України в різних галузях знань, які здійснили колективне осмислення та методологічну розробку інтегрованих підходів до спільних питань джерельної бази української документальної архівної, рукописної та книжкової спадщини; розгорнули роботу в галузі формалізації наукового опису та реєстрації документальної спадщини українського народу в її різновидовому та історичному контекстах. Активну участь у цих напрацюваннях взяла Любов Андріївна Дубровіна¹¹.

Своє розуміння сучасних інформаційних процесів та наполегливість на шляху входження НБУВ в електронне суспільство Любов Дубровіна окреслила у своїй виборчій програмі 2018 р., де серед пріоритетних напрямів діяльності Бібліотеки визначено прискорення формування та розвитку електронної бібліотеки НБУВ та електронних ресурсів науки і культури, створення власного інформаційного ресурсу; інтеграцію існуючих в Україні наукових ресурсів, побудову науково-інформаційного порталу «Наука України: доступ до знань», забезпечення його наукометричного аналізу; формування відкритого цифрового ресурсу наукової та історико-культурної спадщини, створення бібліографічних та повнотекстових баз даних і цифрових колекцій та формування національної колекції «Україніка», розширення її представництва в світових та Європейській цифрових бібліотеках¹². Такий стратегічний погляд на проблеми і завдання, які має вирішувати сучасна національна наукова бібліотека, підтримка новітніх цифрових інновацій є запорукою успішної діяльності Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського в цифрову епоху.

¹¹ Дубровіна Л.А. До витоків концепцій інформаційних ресурсів україніки: міжвідомчі проєкти та державні програми в галузі архівознавства, археографії та бібліографії в 90-х роках ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 213–232. doi: <https://doi.org/10.15407/rksu.21.213>

¹² Виборча програма кандидата на посаду генерального директора Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Дубровіної Любові Андріївни. URL: http://nbuv.gov.ua/sites/default/files/basicpage_files/201809_basicpage_files_mat/Programa_LDubrovina.pdf

*Евген
Чернухін*

**ТИСЯЧОЛІТТЯ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСІ
І ВІДНОВЛЕННЯ ЕЛЛІНІСТИЧНИХ СТУДІЙ
• В УКРАЇНІ
(НОТАТКИ З ВИСТАВКИ ГРЕЦЬКИХ РУКОПИСІВ
У АФІНАХ У ЛИСТОПАДІ–ГРУДНІ 1988 РОКУ)**

Роки, що передували розпаду СРСР і створенню нових незалежних держав, були суперечливими в різних аспектах політичного, економічного та соціального буття. Зіткнення старого, традиційного, і новаторського, європейського, проявлялося майже повсякчас у всіх сферах людської діяльності. Багато з того, що відбувалося в ті часи, заклало основи для майбутнього розвитку нашого суспільно-політичного й економічного життя, науки та культури. Особливості перебігу тих процесів ще довго привертатимуть увагу істориків і соціологів, а їхнє дослідження слугуватиме кращому розумінню і деяких сьогоднішніх процесів. Факти, викладені в цій статті, були, до певної міри, винятковими для історії науки СРСР періоду протистояння політичних систем, але доволі звичайними з погляду сучасного глобалізованого світогляду і відкритості більшості громадянських суспільств.

Однією з передумов подій, про які йтиметься далі, був офіційний візит до СРСР делегації грецьких учених з 1 по 11 червня 1984 р. Приймали їх Академія наук СРСР і Московський патріархат, що було дещо незвично. Серед тих, хто безпосередньо опікувався гостями, був заступник голови редакції часопису «Журнал Московской патриархии» архимандрит Інокентій (Анатолій Іванович Просвірнін, 1940–1994), палкий прихильник елліністичних студій, знавець церковної історії, відомий популяризатор віри і богослов.

За широким колом обговорюваних питань ховалось одне досить делікатне, хоча й надважливе для всіх сторін, з огляду

• час, події, творчі орієнтири •

на історичні зв'язки між балканськими народами і народами Східної Європи, а саме – християнізація Русі в 988/989 роках. Адже наближалася вельми знаменна дата – міленіум охрещення київського князя Володимира, і греки проводили попередні перемовини щодо відзначення урочистих роковин. Попередня домовленість, досягнута в ході зустрічей, не могла бути надто обнадійливою, позаяк остаточне рішення мало приймати вище партійне керівництво.

Між тим, політика перебудови, проголошена новим Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Сергійовичем Горбачовим у середині 1980-х років, дедалі набувала обертів і вносила певне пожвавлення в економічне та суспільне життя країни, зокрема в сукупність відносин Церкви і Держави, а також в їхню зовнішньополітичну діяльність.

У цих змінених уже політичних умовах Російська Православна Церква в 1988 р. мала можливість урочисто відзначити 1000-ліття хрещення Русі. Очевидно, що основні події відбувалися в давньому Києві, зокрема у храмі св. Володимира. Однією з міжнародних складових того свята було відзначення ювілею офіційних слов'яно-грецьких зв'язків, визнаним центром яких за всіх часів вважалися Київська, пізніше Московська, Русь, а ще пізніше Російська імперія, яка перебрала на себе роль лідера слов'янського світу. Зауважимо, що таке історичне розмежування «Русі» між її наступниками і досі погано спрацьовує у випадку середньостатистичного «пересічного» європейця, в голові якого всі три поняття асоціюються, насамперед, зі словом «Росія». З іншого боку, таким само умовним спадкоємцем Візантії як «хрестителя» Русі можна вважати й сучасну Грецьку Республіку.

Отож не дивно, що в межах святкування ювілею історичних зв'язків, визначених як «російсько-грецькі», в Афінах на кінець 1988 р. була запланована наукова конференція – один із тих міжнародних культурних форумів, що були здавна популярні в Західній Європі і до яких потроху стали долучатися й «перебудовані» представники СРСР. Пізніше, після 1991 р., такі форуми поділилися на національно орієнтовані «грецько-російські», «грецько-українські», «грецько-грузинські» тощо. Утім, навіть після розпаду СРСР подекуди відбувалися й спільні заходи, на яких висвітлювалися події історії, які нас об'єднували.

Звернімося, однак, до історії нашої конференції. У квітні 1987 р. декілька інституцій, а саме Грецький міжнародний комітет, Міжнародна торгово-промислова палата та Компанія Схід–Захід, спрямували секретареві національного комітету істориків СРСР Сергію Леонідовичу Тихвінському (1918–2018) пропозицію щодо проведення в листопаді 1988 р. в Афінах симпозіуму, на якому, серед іншого, мала бути представлена «панель релігійних та історичних студій». Виходячи з того, що до форуму організатори сподівалися долучити близько 300 представників ділових кіл, очевидно, що головною метою греків було пожвавлення торгово-економічних відносин із СРСР «доби перебудови», який, за їхніми уявленнями, міг би стати одним із перспективних ринків збуту грецьких товарів. Інакше кажучи, мова йшла насамперед про інтенсифікацію економічних зв'язків між Грецькою Республікою та СРСР у світлі нової економічної політики уряду. За умовчанням, діловим перемовинам мала передувати або слугувати додатком гуманітарна частина. Вона ж складала суспільно-резонансне тло для успішної реалізації економічних прагнень обох сторін.

50 місць учасників симпозіуму, зарезервовані для гуманітарних студій, були більш ніж достатніми для презентації учених-істориків, культурологів або релігієзнавців та обговорення низки суспільних питань. Запрошуюча сторона завчасно оприлюднила список осіб, яких грецька наукова спільнота хотіла би вшанувати. Це були найвидатніші представники радянської науки і культури в галузі візантійських або елліністичних досліджень, зокрема Геннадій Григорович Літаврін (1925–2009), Борис Львович Фонкіч, Ігор Павлович Медведєв, Сергій Сергійович Аверинцев (1937–2004), Григорій Львович Арш (1925–2017), Олександр Іванович Рогов (1935–1996), Геліан Михайлович Прохоров (1936–2017), Ольга Володимирівна Соколовська, Артем Акопович Улунян та інші. «Грецький світ» мали репрезентувати Нікос Зворонос (1911–1989), Пасхаліс Кітромлідіс, Софія Ільїнська, Константин Папулідіс († 2017), Антоній-Еміль Тахіаос (1931–2018), Телемах Лунгіс. Запрошували також Едварда Кінана (1935–2015) зі США і Дмитра Дмитровича Оболенського (1918–2001) з Великої Британії.

• час, події, творчі орієнтири •

Назва симпозіуму в різних документах зазначається дещо інакше, як от, до прикладу, в офіційній програмі, що її одержали учасники: «Симпозіум. 988–1988: тисяча років культурних та економічних зв'язків Еллінізму і Росії» («Συμπόσιο. 988–1988. Χίλια χρόνια πολιτιστικών και οικονομικών δεσμών Ελληνισμού-Ρωσίας»)¹. В інших, теж офіційних, документах можна зустріти скорочені варіанти назви, а також інше її закінчення – «Еллінізму і народів Росії», що вочевидь є суто грецьким винаходом, позаяк у жодному разі не йдеться про «народи Росії».

Запланований симпозіум відбувся 22–24 листопада 1988 р. в Афінах у приміщенні Євгенієвої фундації (Ιδρυμα Ευγενίδου), одного з найвідоміших просвітніх закладів Греції, названого на честь суднобудівника й мецената Євгенія Євгенідіса (1882–1954). До забезпечення роботи форуму залучили до десятка різних приватних компаній, товариств, банків, комітетів тощо. Для учасників були організовані бенкети в яхт-клубі в Піреї, в гольф-клубі в Гліфаді, а також низка інших офіційних прийомів з боку організаторів. Усі бажаючі були забезпечені перепустками до державних культурно-історичних пам'яток, музеїв та картинних галерей.

У межах симпозіуму передбачалися чотири сесії (засідання): 1) Візантія і росіяни; 2) Грецько-російські зв'язки від XV до XIX століття; 3) Культурні та економічні зв'язки між Грецією, Росією і СРСР у XIX і XX століттях; 4) Грецько-радянські економічні зв'язки – сучасний стан і перспективи.

Склад учасників-доповідачів дещо відрізнявся від запланованого – цьому можливі різні пояснення, зокрема особлива фільтрація з боку радянського керівництва наукою. Утім, були присутні окремі легендарні, як на сьогодні, постаті з величезним внеском у царину елліністичних, балканських або славі-

¹ Назва конференції містить поняття, яке важко передати одним словом української мови – Ελληνισμός. Це нібито «усі греки разом, грецька спільнота» як єдиний світовий соціально-культурний організм. Поява слова зумовлена тим, що греки, втрачаючи свої державні утворення, ніколи не припиняли існування як народ і як такий продовжували економічні та культурні зв'язки з іншими народами. Формальним відповідником і концептуальним аналогом в українському контексті є слово «українство», але воно дещо оказіональне, неприйнятне в офіційних дискурсах.

стичних студій. Так, у першому засіданні мали брати участь Нікос Ікономідіс (1934–2000), Ігор Сергійович Чичуров (1946–2008), архімандрит Інокентій (Просвірнін), Андрій Миколайович Сахаров (1930–2019), Телемах Лунгіс, Любов Дубровіна. На другому засіданні виступили Олександр Рогов, Антоній-Еміль Тахиаос, Елені Куку (1921–2007), Пасхаліс Кітромлідіс, Григорій Арш, Бірон Каридіс. Зрозуміло, що виступи «легендарних» осіб мали здебільшого узагальнюючий характер задля надання певного позитивного забарвлення економічному форумові. Тим більш цікавими й змістовними були виступи молодих науковців і менш знаних дослідників, які доповідали про невідомі грецькій громадськості речі. Однією з таких несподіванок була й доповідь Любові Дубровіної про грецькі рукописи в київських колекціях². Серед інших несподіванок симпозіуму були нездатність значної частини радянської делегації спілкуватися прийнятними європейськими мовами і вкрай обмежене спілкування новогрецькою з боку елліністів, які, до речі, вперше відвідали колиску європейської цивілізації, про яку так багато написали у своїх працях.

Попри те, що організатори конференції мали на меті, насамперед, економічні перспективи, антропологічна, або гуманістична, складова за новітніми трендами була вже майже необхідною частиною для таких економічних форумів як свого роду «освячення» події для надання їй ширшого суспільного розголосу. Гарним додатком і прикрасою подібних конференцій зазвичай бувають не тільки культурна програма у вигляді виїзних екскурсій та відвідування «сакральних» місць або влаштування бенкетів, але й театральні-музичні заходи, виставки образотворчого мистецтва, різноманітних колекційних матеріалів тощо.

Значну роль у створенні суспільного фону афінського симпозіуму 1988 р. відіграли Елладська Автокефальна Церква і Руська Православна Церква. Так, у межах культурних заходів відбулися виступи хору видавничого відділу Московського патріархату в містах Волос, Патра і, звичайно, двічі в Афінах. У приміщенні Євгенієвої фундації була розгорнута фотовиставка видавничого

² Чернетки і варіанти доповіді зберігаються в Архіві ІР НБУВ.

• час, події, творчі орієнтири •

відділу Московського патріархату, присвячена тисячоліттю, – «988–1988». Руську Православну Церкву на симпозиумі представляв митрополит Волоколамський та Юр'ївський Пителин (Костянтин Володимирович Нечаєв, 1926–2003). Окрім того, в межах конференції була запланована виставка ікон та інших коштовностей (зокрема рукописів і стародруків) під гаслом «Давньоруське мистецтво в колекції музею Андрія Рубльова».

Між тим, учасники симпозиуму з боку СРСР зробили ще один важливий крок назустріч західним партнерам і поза межами традиційної пропаганди російського мистецтва дозволили експонувати у Греції не тільки давньоруські ікони, але й грецькі рукописи. При цьому вибір був зроблений на користь рукописів із фондів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського НАН України). Попри всю цінність київських грецьких рукописів, не можна не припустити й того, що обрання саме їх для експозиції в Афінах могло бути свідченням небажання керівництва московських і ленінградських бібліотек проходити складну процедуру відбирання рукописів і подальшого їхнього оформлення для грецької виставки.

Вивезення за межі СРСР артефактів завжди суворо обмежувалося і стосувалося переважно історичних і художніх цінностей світового значення із зібрань художніх музеїв або історичних колекцій Москви і Ленінграда, частіше – лише окремих їхніх експонатів. У цьому ж випадку, окрім художніх цінностей музею Андрія Рубльова в Москві, йшлося про вивезення значної кількості давніх грецьких рукописів (зрештою їх було обрано 49) з Києва. До того ж, вибір був зроблений на користь маловідомої або, принаймні, призабутої у світі колекції, – давні описи XIX – початку XX ст. давно не могли задовольнити елліністів як поверхові, частина рукописів була й зовсім не опрацьована. Втім, на той час у СРСР ще не існувало повноцінних і суцільних описів колекцій грецьких рукописів, за винятком колекції Бібліотеки Академії наук і частини рукописів Російської національної бібліотеки імені М.Є. Салтикова-Щедріна (Ленінград), які вже були описані відомими науковцями Іриною Ми-

колаївною Лебедевою (1932–2013)³ і Євгенією Едуардівною Гранстрем (1911–1991)⁴.

Пропозиції щодо комплектування та організації групи для конференції в Афінах надійшли до Президії АН УРСР весною 1988 р. Оскільки грецькі рукописи для експозиції в Афінах треба було відібрати, а відібрані – представити з достатньо адекватним описом, відповідальні за виконання поставленого завдання опинилися в доволі скрутному становищі. До того ж, загальні питання вивезення цінностей за кордон на республіканському рівні вирішувалися складніше, аніж у столиці Радянського Союзу. В червні розпочалася процедура оформлення дозволу на вивезення за кордон рукописів із фондів ЦНБ. «На ходу» треба було віднайти способи регламентації збереження, страхування, перевезення рукописів, провести експертну оцінку тощо. Кінцева страхова сума за всі рукописи склала рівно один мільйон карбованців СРСР. Найцінніші експонати були оцінені в 50–60 тисяч. Згодом частина документів стосовно відбирання, описування, перевезення рукописів до Греції була опрацьована в окремий том, який поряд з іншими дотичними до теми матеріалами зберігається нині в архіві Інституту рукопису НБУВ⁵.

Задля виконання завдання завідувачка відділу рукописів ЦНБ АН УРСР Любов Андріївна Дубровіна зібрала групу науковців для проведення обліку грецьких манускриптів у фондах бібліотеки і їхнього термінового описання. До групи увійшли палеографи й кодикологи відділу рукописів Олена Михайлівна Гальченко і Ольга Андріївна Іванова. Для надання «екстренної» допомоги з Ленінграда запросили Ірину Миколаївну Лебедеву. На щастя, можна було скористатися й давніми помітками та статтями інших дослідників київських грецьких рукописів.

Так, під час опрацювання архіву відділу рукописів були віднайдені старі праці 1930-х років, в яких тодішні співробітники

³ Лебедева И.Н. Греческие рукописи // Описание рукописного отдела Библиотеки Академии Наук СССР. Т. 5. Ленинград, 1974.

⁴ Гранстрем Е.Э. Каталог греческих рукописей ленинградских хранилищ. I Рукописи IV–IX веков // Византийский временник. Т. 16. Ленинград, 1959. С. 216–243.

⁵ Архів ІР НБУВ. «Виставка в Греції 1988 р.». Документи без шифру (не описані). 178 арк.

• час, події, творчі орієнтири •

намагалися подати відомості про грецькі рукописи з фондів Бібліотеки. Найповнішими були записи професора Дмитра Івановича Абрамовича (1873–1955), оформлені в 1934 р. у статтю, яка не була опублікована. У статті і в дотичних чорнових записах ішлося, зокрема, про декілька унікальних грецьких рукописів, невідомих за попередніми описами київських колекцій⁶.

У повоєнні роки в Києві гостювали Євгенія Гранстрем, а пізніше – співробітник Інституту всесвітньої історії АН СРСР Борис Фонкіч. Останній згодом став доволі відомим у світі грецької палеографії, зокрема завдяки декільком знахідкам у київських колекціях, докладно описаним у статтях⁷. Борис Фонкіч, можна сказати, був однією з опосередкованих причин звернення уваги греків на київську колекцію, адже саме він 1973 р. оприлюднив опис найдавнішого, датованого 1021 р., грецького списку твору «Варлаам і Йоасаф», що надійшов до Одеського товариства історії та старожитностей як дар архімандрита Антоніна Капустіна (1817–1894). Колись цей кодекс належав Лаврі св. Афанасія на Афоні⁸.

Для кожного з рукописів, запланованого до показу на виставці, були проведені зовнішній огляд, визначена кількість аркушів, їхня якість, стан оправы тощо. По можливості доповнювалась інформація про зміст рукописів. Зрештою, для експозиції були відібрані 47 грецьких рукописів, для кожного з яких було складене стисле описання з метою подальшого перекладу й презентації під час виставки. Загалом, за результатами того суцільного обліку грецьких рукописів у колекціях ЦНБ і вивчен-

⁶ Чернухин Е.К. Д.И. Абрамович как исследователь греческих рукописей Киева // Монфокоп. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике. Москва ; Санкт-Петербург, 2007. С. 275–291.

⁷ Фонкіч Б.Л. Греческие рукописи А.Н. Муравьева // Археографический ежегодник за 1984 г. Москва, 1985. С. 235–247; Фонкіч Б.Л. Заметки о греческих рукописях советских хранилищ (1–4) // Византийский временник. Т. 36. Москва, 1974. С. 134–138; Фонкіч Б.Л. Киевский список греческой версии «Варлаама и Иоасафа» // «Мацне» (Вестник отделения общественных наук АН ГССР, серия языка и литературы). № 2. 1973. С. 178–182; Фонкіч Б.Л. К вопросу о кодикологическом изучении рукописей Чикаго-Карахисарской группы // Древнерусское искусство. Рукописная книга. Сб. 3. Москва, 1983. С. 300–302.

⁸ Фонкіч Б.Л. Киевский список...

ня дотичної історіографії планувалося згодом видати каталог грецьких манускриптів ЦНБ АН УРСР⁹.

Але не тільки власне грецькі рукописи з України могли зацікавити греків. У Києві зберігається визначна пам'ятка писемної культури, дотична до історії християнських зв'язків і святих місць Сходу, відома як «Мандри Василя Григоровича-Барського»¹⁰. Цей документ, зокрема альбом замальовок, зроблених у різних містах і селах історичної Греції, на островах, у монастирях у першій половині XVIII ст., здавна привертав увагу греків¹¹. Отож до грецьких рукописів долучилися й записки Василя Григоровича-Барського (1701–1747) (власне записки та альбом замальовок).

Вивезення рукописів за кордон, їхнє експонування передбачали особисту відповідальність і супровід, які були покладені на завідувачку відділу рукописів ЦНБ АН УРСР Любов Дубровіну. За кращими радянськими традиціями, головою делегації став тодішній директор Бібліотеки кандидат технічних наук Микола Іванович Сенченко.

⁹ Каталог був оприлюднений 2000 р.: Грецькі рукописи у зібраннях Києва : каталог. Київ ; Вашингтон, 2000. 378 с., іл.

¹⁰ На цей час уже налічується низка видань записок Василя Григоровича-Барського, зокрема й сучасних, різної повноти та якості передання його власноручних малюнків. Надаємо посилання на одне з найвідоміших видань: Григорович-Барський В. Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского, монаха Антиохийского, путешествие к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим написанное, ныне же на иждивении Его Светлости Князя Григорья Александровича Потемкина, для пользы Общества изданное в свете, под смотрением Надворного Советника, правящего должность Директора над Новороссийскими училищами, Вольного Российского Собрания при Императорском Московском университете и Вольного Экономического Общества в Санкт-Петербурге Члена Василья Григорьевича Рубана. Санкт-Петербург : Тип. Академии наук, 1800. XII, 796 с.

¹¹ Здебільшого давні описи й замальовки цікавили греків-краєзнавців та істориків Церкви, але в другій половині XX – на початку XXI ст. «записки» Василя Григоровича-Барського опинились у тренді видань різного роду свідчень мадрівників теренами Османської імперії в тій частині, що стосувалася балканського (грецького) регіону. Відтак 2009 р. у Салоніках вийшов новогрецький переклад частини твору, виконаний філологом Елені Стерйопулу за редакцією історика Павла Мілонаса: Βασίλι Γκρηγόροβιτς Μπαράσι: Τα ταξίδια του στο Αγίον Ορος 1725–1726, 1744–1745. Θεσσαλονίκη, 2009. 715 pp.

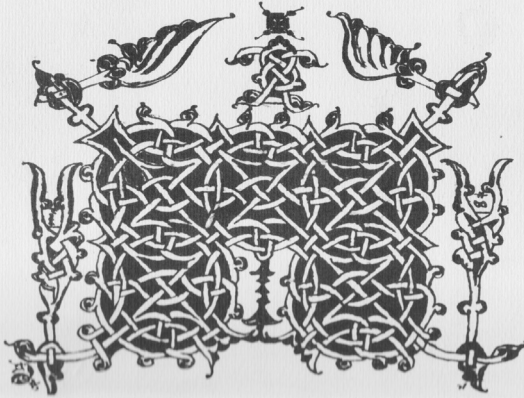
• час, події, творчі орієнтири •

Виставка грецьких рукописів із фондів ЦНБ АН УРСР проходила у приміщенні Візантійського та Християнського музею в Афінах з 23 листопада по 31 грудня. Офіційна церемонія відкриття відбулася 23 листопада о 7-й годині вечора. З вітальною промовою виступила відома громадська діячка, міністерка культури Грецької Республіки Меліна Меркурі (1920–1994). Попервах планувався менший термін експозиції, але через великий інтерес до рукописів організатори вже 25 листопада звернулися до керівництва Академії наук УРСР із проханням про продовження терміну. За згодою виставка була продовжена до кінця 1988 р. Відповідно, для демонтажу і пакування рукописів у січні 1989 р. мали вдруге приїхати до Афін представники Бібліотеки, властиво Любов Дубровіна, але, видається, це було вже занадто для партійного керівництва СРСР. Отже, обов'язки щодо демонтажу і вивезення рукописів були покладені на співробітників московського музею Андрія Рубльова, і всі експонати разом були доправлені літаком до Москви, звідки повернулися до Києва потягом лише в лютому 1989 р.

Принагідно до виставки було здійснено грецькою мовою видання буклета «Грецькі рукописи в Центральній бібліотеці Академії наук у Києві (V–XIX ст.)»¹², до якого увійшли: «Вступ» директорки Візантійського музею пані Мірталі Ахімасту-Потаміану, інформаційне повідомлення «Грецькі рукописи із зібрання відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки» за підписами Л. Дубровіної та О. Гальченко, стислі описання всіх експонованих рукописів (назва, датування, матеріал, розмір, кількість аркушів, шифр зберігання) за авторством Л. Дубровіної. Усі ці тексти супроводжують 16 фотографій з окремих сторінок грецьких рукописів. До оформлення виставки й видання буклета долучилися відомі грецькі історики і палеографи, зокрема Ольга Граціу. Переклади текстів підготувала Ольга Александропулу. Видання фінансували організаційний комітет конференції та грецька компанія «Боксити Парнасу».

¹² Ελληνικά χειρόγραφα στην Κεντρική Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Επιστημών του Κιέβου (5ος-19ος αιώνας). Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο, 23 Νοεμβρίου – 31 Δεκεμβρίου. Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού - Βυζαντινό Μουσείο, 1988. 23 σ.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ
 ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΚΙΕΒΟΥ
 (5ος - 19ος αιώνας)

Рукописи розміщені в каталозі за умовним рахунком колекції (1–7) і хронологією. Наприкінці каталогу – цікава дописка-вибачення з боку організаторів виставки про те, що подані в каталозі відомості щодо датування, кількості аркушів тощо не збігаються з тими, що представлені біля кожного з ек-

спонатів на виставці, але це «вповні відповідає наданим авторами матеріалам», і виправлення вже було неможливим «за браком можливості вчасно обговорити ці питання з авторами описань».

Дійсно, за сучасними стандартами описи в каталозі виставки є доволі поверховими, рясніють помилками, та й власне підбір рукописів викликає низку запитань, урахувуючи сьгоднішні знання про всі грецькі рукописи у фондах ІР НБУВ. У супровідній інформації до видання, де йдеться про київські колекції грецьких рукописів у цілому, теж чимало неточностей: хронологічні межі (V–VI – XIX ст.), кількість рукописів (на той час була віднайдена 171 одиниця)¹³ тощо.

¹³ За сучасними підрахунками, у фондах Інституту рукопису НБУВ налічується близько 500 одиниць зберігання, записаних грецькою абеткою, які можна віднести до категорії «грецькі рукописи». Щоправда, більшість із них є типологічно активними джерелами, тобто це грамоти, листи, записки тощо. У традиційному ж розумінні, грецькими рукописами називають джерела наративні, тобто оповідного характеру, оформлені як багатосторінкові книжки (кодекси). Таких рукописів (або ж їхніх фрагментів) у ІР НБУВ є близько 150.

• час, події, творчі орієнтири •

Тим не менше, склад виставки, а також зміст доповіді Л. Дубровіної і М. Сенченка викликали неабияку зацікавленість греків. Справді, через низку об'єктивних причин, а головню через закритість радянського суспільства і часом відверту зневагу до елліністичних студій¹⁴, грецькі рукописи в зібраннях СРСР були мало відомі світовій спільноті. Звичайно, найвідоміші і найдавніші київські кодекси, зокрема новозавітні, були розглянуті ще такими поважними дослідниками, як Герман Зоден (1852–1914), Каспар Грегорі (1846–1917), Курт Аланд (1915–1994), Курт Трой (1928–1991). Час від часу відвідували Київ і радянські елліністи, бували й зарубіжні, до прикладу, Ж.-М. Олів'є і Стефен Баталден у 1970-ті роки. Однак «мовний бар'єр», відсутність повноцінних описів і каталогів, упереджене ставлення до закордонних науковців з боку радянської влади не сприяли залученню київських грецьких рукописів до наукового обігу. Великим недоліком була відсутність в Україні елліністів, які могли б надати кваліфіковану допомогу у прочитанні давніх грецьких рукописних текстів. Отож не дивно, що під час експозиції в Афінах 1988 р. всі київські рукописи були мікрофільмовані. Згодом їх описав видатний грецький палеограф, а на той час науковий співробітник Історичного і палеографічного архіву Освітньої фундації Національного банку Греції Агамемнон Целікас (нині директор Архіву). Цей опис був надрукований у 6-му випуску періодичного видання досліджень Архіву за 1988–1992 рр.¹⁵ і став своєрідним прологом до міжнародного визнання значення українських архівів і бібліотек для світової елліністики.

Повертаючись до складу виставки, спробуємо подивитися, якими саме рукописами були репрезентовані наші грецькі зібрання. Залишаючи осторонь записки Василя Григоровича-

¹⁴ Ця незрозуміла для західноєвропейської наукової спільноти зневага ґрунтувалася на тому природному факті, що елліністична спадщина безпосередньо пов'язана з релігієзнавчою темою. Досить звернутися до списку представлених в Афінах київських рукописів, аби перекоонатися в тому, що саме заважало партійному керівництву заохочувати їхнє дослідження.

¹⁵ Τσελίκας Α. Κίεβο. Κεντρική Βιβλιοθήκη Ακαδημίας Επιστημών Β.Ι. Βερνάτσι // Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου. 1988–1992. Τ. 6. Αθήνα, 1994. Σ. 12–45.

Барського як вочевидь «грецький» рукопис, зосередимося на суто грецьких. Особливістю вітчизняних архівних і книжкових колекцій загалом є історично обумовлене розмаїття матеріалу щодо походження. Так, серед експонованих в Афінах рукописів були документи і кодекси (або ж їхні частини) з давніх зібрань Київської духовної академії (27 од. зб., ф. 301: № 1п; 10п; 17п; 61п; 64п; 66п; 67п; 149п; 199п; 320п; 361п; 414п; 415п; 375п; 376п; 393п; 398п; 637п; 639п; 643п; 24л; 25л; 65л; 84л; 114л; 149л; 374л), Києво-Печерської Свято-Успенської лаври (2 од. зб., ф. 306: № 212п; 337п), Одеського товариства історії та старожитностей (5 од. зб., ф. V: № 3622; 3625; 3639; 3640; 3692), Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого собору (1 од. зб., ф. 307: № 1751/440п), Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (3 од. зб., ф. 310: № 113; 150; 151), а також із двох штучних фондів – ф. 72 («Грецькі рукописи») (8 од. зб.: № 5; 6; 7; 12; 13; 21; 23; 27) і ф. I («Літературні матеріали») (1 од. зб.: № 137). Типологічно були представлені: документи (4 од. зб.) і кодекси (або фрагменти) (43 од. зб.); 12 рукописів написані на пергамені, серед них – два палімпсести.

За тематикою і жанровою типологією виставка стала доволі репрезентативною, що не дивно, адже до Афін була вивезена ледь не третина відомих на той час грецьких рукописів ЦНБ. Відтак виставка охопила як традиційно найпоширеніші серед рукописів богословські й літургійні тексти, так і окремі світські твори, зокрема наукові трактати. Умовно всі представлені в Афінах рукописи можна розподілити на 14 груп у такій послідовності: літургійні (9 од. зб.), новозавітні (7 од. зб.), житійно-повчальні (6 од. зб.), церковно-канонічні (5 од. зб.), музичні (5 од. зб.), граматики грецької мови (4 од. зб.), наукові трактати (3 од. зб.), а також по одному рукопису з таких тематичних груп, як світські оповідання, словники, історичні записки, настанови з живопису, візантійське право. Серед документальних джерел – Книга Ніжинського грецького братства, ставлена грамота вселенського патріарха Серафима II, послання святогорських монастирів. Під час відбору рукописів для виставки київські науковці керувалися також і «художньою» складовою, і матеріальним станом рукописів: усі вони мали бути доволі

• час, події, творчі орієнтири •

охайними, з чітким письмом, часто з різного роду прикрасами. Такий підхід полегшив нашим грецьким колегам питання відбору ілюстрацій для каталогу виставки, а відтак відвідувачі дістали можливість зберегти пам'ять про рукописи з виставки у вигляді доволі якісних світлин, на яких зображені мініатюри, заставки та інше оздоблення.

Важливою для грецької сторони була «особистісна» складова експонатів, які в той чи інший спосіб були пов'язані з іменами відомих у грецькому світі осіб: це викладач Афонської академії (пізніше архієпископ Катеринославський) Євгеній Булгаріс (1716–1806), Вселенський патріарх Серафім II († 1779), протопсалт Хрисаф (XVII ст.), науковці й риторичні Вікентій Дамод (1700–1752) і Теофіл Коридалевс (1570–1645), архимандрит Антонін Капустін та інші. Виразного забарвлення виставці надавали рукописи, які на пряму свідчили про тривалі зв'язки України з Балканським регіоном, власне з «грецьким світом», зокрема Книга Ніжинського грецького братства, в якій збереглися власноручні записи ніжинських братчиків за перші 100 років існування грецької колонії в Ніжині з 1696 по 1796 роки.

Попри всі дрібні недоліки в описаннях грецьких документів, виставка в Афінах у листопаді–грудні 1988 р. у цілому була успішною і надавала правдиве уявлення про грецькі рукописи в Україні, їхнє походження, історичне та культурологічне значення. Отож ці 49 документів були першими ластівками, передвісниками майбутньої інформаційної «експансії» грецьких матеріалів і документів із теренів колишнього СРСР, яка мала місце пізніше й спричинила чимало несподіванок у світі грецької культури та історії зв'язків наших народів.

Симпозіум 23–25 листопада 1988 р. в Афінах не залишився непоміченим у засобах масової інформації Грецької Республіки. Найпопулярніша грецька щоденна газета «Кафімеріні» оприлюднила свою «нотатку з виставки» 24 листопада. Звичайно, йшлося скоріше про скарби музею Андрія Рубльова, який презентував загалом 117 витворів руського мистецтва XV–XIX ст., тобто про «першу» виставку. Щодо «другої» в повідомленні зазначалася лише кількість грецьких рукописів і наявність в експозиції записок «Барського» з чудовими замальовками грецьких монастирів.

Повернення грецьких рукописів до України в січні 1989 р., на щастя, не стало завершенням «грецької» теми для Бібліотеки, але через брак елліністів продовження роботи над запланованим каталогом наштовхнулося на природні перешкоди. Проте початок було покладено, а суспільно-політичний розвиток країни стрімко вимальовував нові перспективи, розширював межі науки, її географічний і культурний простір. Уже від кінця 1980-х років боротьба греків України за визнання права вивчати рідну мову, за відновлення історичної правди про тисячолітні зв'язки наших народів почала нарешті приносити відчутні успіхи. Після розпаду СРСР елліністична тематика стає однією із традиційних складових антропологічних студій новостворених держав, у науці посилюються інтеграційні процеси, з'являються публікації грецьких документів, кодикологічні дослідження, каталоги. За підтримки академіків НАН України в 1993 р. указом Президії НАН України для дослідження елліністичної теми створюється «Кабінет українсько-грецьких відносин», який проіснував до 2009 р. в Інституті історії України НАНУ.

Колишні укладачі описань грецьких рукописів ЦНБ для виставки в Афінах 1988 р. з плином часу стали видатними науковцями, визнаними фахівцями в галузях кодикології, палеографії, бібліопегістики та інших спеціальних історичних дисциплін. Завідувачка відділу рукописів кандидатка історичних наук Любов Андріївна Добровіна захистила докторську дисертацію, очолила Інститут рукопису, була обрана членкинею-кореспонденткою НАНУ, з 2018 р. – генеральною директоркою НБУВ.

Утім, той давній внесок співробітників відділу рукописів Бібліотеки в українську й світову елліністику залишатиметься важливою віхою на шляху до визнання грецьких рукописів найціннішим надбанням планетарного рівня.

Марина
Ділінович

• **«КАЗАНСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ»:
ПЕРША НАУКОВА СХОДИНКА**

Наприкінці 2012 року розпочався мій трудовий шлях на посаді молодшого наукового співробітника в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Директор Інституту, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАН України Любов Андріївна Дубровіна виявила неабияке зацікавлення моєю науковою темою «Полоцька земля в літописах Великого князівства Литовського». З'ясувалося, що ми маємо близькі наукові інтереси: її першою науковою «любов'ю» був Казанський літописець, історико-текстологічному дослідженню якого присвячена кандидатська дисертація вченої.

Любов Андріївна Дубровіна в 1972 році з відзнакою закінчила історико-філологічний факультет Волгоградського державного педагогічного інституту. Своє навчання талановита дослідниця продовжила в очній аспірантурі Інституту історії СРСР АН СРСР (1974–1977 роки). Як зазначала вчена в автобіографії, її першим науковим керівником був історик-медієвіст, провідний фахівець у галузі джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін, академік АН СРСР Лев Володимирович Черепнін, а після його смерті в 1977 році – доктор історичних наук Сергій Михайлович Каштанов, блискучий спеціаліст із середньовічної історії, джерелознавства, дипломатики, палеографії, кодикології, археографії тощо¹. Ці професійні наукові наставники зуміли сповна розкрити потенціал своєї талановитої учениці.

Аспірантуру Інституту історії СРСР АН СРСР Любов Андріївна закінчила в 1977 році й отримала направлення на роботу в Марійський науково-дослідний інститут мови, літератури, історії та археології на посаду молодшого наукового співробітни-

¹ ІР НБУВ. Ф. 425. «З автобіографії Л.А. Дубровіної (від 23 жовтня 1987 р.)».

ка. У лютому 1979 року їй було призначено завідувачем відділу сектору історії МарНДІ. В Інституті історикиня розробляла теми соціально-економічного та політичного розвитку Марійського краю XV–XVII ст., досліджувала історію селянських війн у Поволжі та завершувала роботу над кандидатською дисертацією. Л.А. Дубровіною було підготовлено декілька статей для збірників МарНДІ та дві монографії, одну з яких задепоновано в Інституті наукової інформації зі суспільних наук АН СРСР у 1981 році («Казанський літописець. Класифікація списків»)², іншу, присвячену палеографічному описові списків Казанського літописця, кодикологічному та текстологічному аналізу списків і тексту XVI–XVIII століття, було рекомендовано до друку Інститутом історії СРСР АН СРСР у видавництві Казанського державного університету в 1982 році³.

Основні висновки та положення дисертації були розглянуті на засіданні сектору історії МарНДІ (протокол № 12 від 15 квітня 1981 року), і Марійський інститут клопотав про допуск до захисту дисертаційного дослідження Л.А. Дубровіної. Згодом кандидатську дисертацію дослідниці було обговорено та рекомендовано до захисту на засіданні сектору історії СРСР періоду феодалізму Інституту історії СРСР АН СРСР (протокол № 15 від 28 квітня 1981 року). В її обговоренні взяли участь доктори історичних наук Н.О. Горська, О.І. Клібанов, Л.М. Пушкарьов, Г.А. Хорошкевич. У витязі з протоколу сектору історії періоду феодалізму, зокрема, було зазначено, що *«итоги работы Л.А. Дубровиной будут иметь большое практическое значение для изучения отечественной истории. Работа выдвигает необходимость нового издания текста по списку летописца, наиболее близкому к первоначальной редакции, с учетом вновь обнаруженных списков и классификации»*⁴.

² Дубровина Л.А. Казанский летописец. Классификация списков. Йошкар-Ола, 1981. 114 с. Деп. в ИНИОН АН СССР 11.09.81, № 8462. Див. також: Она же. Некоторые вопросы истории текста Казанского летописца (к вопросу об основании Казанского ханства) // Материалы конф. молодых ученых МарНИИ. Йошкар-Ола, 1980. С. 12–20; Она же. Первая Крестьянская война в Марийском крае // Из истории крестьянства Марийского края. Йошкар-Ола, 1980. С. 3–65. (Труды МарНИИ. Вып. 44).

³ ІР НБУВ. Ф. 425. «З автобіографії Л.А. Дубровіної (від 23 жовтня 1987 р.)».

⁴ ІР НБУВ. Ф. 425. «Выписка из протокола № 15 заседания сектора истории СССР периода феодализма Института истории СССР АН СССР от 28 апреля 1981 г.».

• час, події, творчі орієнтири •

Офіційними опонентами дисертаційної роботи були затверджені доктори історичних наук В.І. Корецький та В.Д. Дмитрієв. Провідною організацією визначався Історико-архівний інститут (м. Москва)⁵.

У 1981 році Л.А. Дубровіна переїхала до Києва. У вересні-грудні 1981 року обирала посаду старшого редактора (тимчасово) у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. У серпні 1982 року почала працювати в Державному архіві Київської області: спочатку старшим археографом відділу інформації, публікації та наукового використання документів, згодом – завідувачем відділу. У листопаді 1982 року в Інституті історії СРСР АН СРСР Любов Андріївна Дубровіна захистила дисертацію «Казанський літописець. Історико-текстологічне дослідження» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Варто зазначити, що вчена обрала доволі непросту тему дослідження. Казанський літописець, або Казанська історія, історична повість другої половини XVI століття про завоювання Казані Іваном IV Грозним, – значна за обсягом пам'ятка з великою кількістю списків, що розпорошені по численних архівосховищах і книгозбірнях. У авторефераті дисертації, окреслюючи актуальність, мету й завдання дослідження, Л.А. Дубровіна писала: *«Исследование такого источника, как Казанский летописец, имевшего широкое распространение в огромном количестве списков среди всех слоев населения Русского государства в XVII–XVIII вв., чрезвычайно сложно. Охватить все задачи историко-текстологического исследования Казанского летописца в рамках кандидатской диссертации практически невозможно, тем более, что его изучение усложняется не только наличием большого количества списков, известных в настоящее время, но и внушительным объемом текста, который может быть сравнен только с летописным, а также спецификой жанра как историко-публицистической повести, представлявшего широкие возможности для стилистических модификаций текста»*⁶.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 425. «З довідки Сектору історії СРСР періоду феодалізму до спеціалізованої ради з історії СРСР дожовтневого періоду із захисту дисертацій при Інституті історії СРСР АН СРСР».

⁶ ІР НБУВ. Ф. 425. «Л.А. Дубровіна. Казанський літописець. Історико-текстологічне дослідження : автореферат канд. дис. Москва, 1981».

Дослідників цієї історичної повісті, зазвичай, цікавив її зміст, тоді як текстологічні проблеми виявилися менш розробленими і були «білою плямою» в комплексному вивченні тексту. Історикиня поставила собі за мету тотальне історико-текстологічне дослідження (переважно *de visu*) всіх списків пам'ятки та розв'язання проблеми їхньої класифікації на підставі ретельного палеографічного та кодикологічного аналізу тексту. Багато років потому Любов Андріївна пригадувала у своєму інтерв'ю для журналу «Архіви України»: *«Через недосконалість останнього (науководівкового апарату. – М. Ф.) науковці змушені часто працювати «навпомацки», витрачаючи багато часу на оволодіння специфікою евристичних методів пошуку необхідної інформації. Я сама пройшла через це, працюючи над кандидатською дисертацією, коли необхідно було їздити по різних сховищах СРСР з тим, щоб переглянути фонди рукописних книг і встановити більш-менш повний масив необхідних джерел. Із майже 300 списків «Казанського літописця» понад 70 взагалі не були відображені будь-де, крім карткових каталогів. Довелося провести фронтальний перегляд фондів рукописних книг»⁷.*

Зауважимо, що дослідниця зробила справжній «прорив» у історико-текстологічному дослідженні тексту Казанського літописця, перевершити який, на нашу думку, не вдалося більше нікому. Її наукова робота є взірцем палеографічного та текстологічного аналізу такого роду пам'яток, а також першим вагомим внеском у скарбницю кодикологічних студій вченої, які завдяки їй дістали свого розвитку на теренах України (Л.А. Дубровіна є фундатором української кодикологічної школи). Дисертанткою палеографічно та кодикологічно були досліджені 268 списків пам'ятки, 59 з яких запроваджені до наукового обігу вперше. Усі списки були проаналізовані текстологічно, встановлено залежності текстів, на підставі яких було запропоновано нову класифікацію списків Казанського літописця, що суттєво відрізняється від попередніх. Дослідницею були виділені три типи редакцій, усередині яких, своєю чергою, є велика кількість розлогих (поширених) та коротких редакцій, ізводів. Цікавими та аргументованими є роздуми авторки щодо протографів редакцій

⁷ «Святий обов'язок фахівця – поділитися досвідом». На запитання редакції «Архівів України» відповідає Любов Дубровіна // Архіви України. 2000. № 1–3 (243). С. 22–28. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2000_1-3%28243%29__4

• час, події, творчі орієнтири •

I, II, III типів та їхнього походження. Зокрема, з'ясовано, що протограф редакції I типу не можна ототожнювати за складом із протографом Казанського літописця; його було складено вже після смерті Івана Грозного. На думку автора, джерело редакцій II типу було дефектним: частина його тексту втрачена, а згодом, імовірно – в 10-х роках XVII ст., доповнена новим оповіданням, складеним на підставі Степенної книги, невідомої повісті про взяття Казані та інших джерел. Починався цей новий текст розділом про раду Івана Грозного перед походом на Казань, завершувався – розділом про чудо святого Никити Переяславського. Аналіз текстологічних розходжень між I та III типом редакцій, з'ясування їхньої генеалогії дозволили по-новому поглянути на походження списків редакцій III типу, протограф яких був змішаним та походив від тексту редакцій I та II типів⁸.

Велике науково-практичне значення мав складений Л.А. Дубровіною зведений перелік і палеографічний опис усіх списків пам'ятки, вміщений у додаток до дисертаційного дослідження⁹. У дисертації також є висновки відносно ідейного змісту редакцій Казанського літописця¹⁰.

Науковий керівник Любові Дубровіної Сергій Михайлович Каштанов високо оцінив дисертацію своєї учениці: *«Л.А. Дубровина в результате кропотливой исследовательской деятельности создала весьма ценную источниковедческую монографию, которая проливает новый свет на историю текста такого сложного и подчас противоречивого по структуре и содержанию историко-литературного памятника, как «Казанский летописец», или «Казанская история». ... Она провела очень серьезную работу по распутыванию текстологических хитросплетений различных редакций и изводов Казанского летописца – произведения многословного, местами витиеватого, сохранившегося во многих списках ... Прежде всего, надо с удовлетворением отметить, что диссертан-*

⁸ ІР НБУВ. Ф. 425. «Л.А. Дубровина. Казанский летописец. Историко-текстологическое исследование : автореферат канд. дис. Москва, 1981».

⁹ ІР НБУВ. Ф. 425. Як зазначила Л.А. Дубровіна, перелік Г.З. Кунцевича, наведений ним у монографічному дослідженні «История о Казанском царстве, или Казанский летописец», мав суттєві недоліки та був застарілим, а в публікації, здійсненій Г.М. Моїсеєвою («Казанская история. Москва-Ленинград, 1956»), наводився лише короткий опис виявлених нею списків.

¹⁰ Там само.

тка провела огромную черновую работу по визуальному обследованию всех сборников, содержащих текст КЛ в архивохранилищах Москвы, Ленинграда, Казани, Саратова, Киева и многих других городов Советского Союза ... Можно сказать, что в настоящее время Л.А. Дубровина собрала наиболее полный материал о распространении текстов КЛ, о местах хранения и литературном «окружении» этих текстов. Большое по объему приложение к диссертации, где все данные такого рода обобщены и приведены в определенную систему, представляет само по себе научный труд, заслуживающий публикации... Созданная Л.А. Дубровиной схема изводов, редакций и типов редакций, распределение их во времени, увязка с социально-политической и, в том числе, внешнеполитической историей Русского государства в конце XVI–XVIII вв. – все это является значительным вкладом вперед по сравнению с предыдущим состоянием историографии вопроса (исследования Г.З. Кунцевича, Г.Н. Моисеевой и др.). Мне думается, что работа Л.А. Дубровиной в целом, как в основной своей, исследовательской, части, так и в части приложений, заслуживает не только представления к защите в качестве кандидатской диссертации, но и опубликования»¹¹.

Любов Дубровіна добре засвоїла методи наукової школи Сергія Каштанова, де «наукова думка» поєднувалася з «науковою етикою» (відвертість та прямота у висловлюванні критичних зауважень, фактичність і повага, доброзичливість тощо)¹². У особистому архіві вченої частково збереглась її відповідь (машинопис) на зауваження доктора історичних наук В.А. Кучкіна з правками С.М. Каштанова (олівець). На першому аркуші рукою Л.А. Дубровіної зазначено: «Правки С.М. Каштанова. Для мене – школа ответа ученому оппоненту»¹³. Розглянемо деякі з них¹⁴.

¹¹ ІР НБУВ. Ф. 425. «Отзыв о кандидатской диссертации Л.А. Дубровиной «Казанский летописец. Историко-текстологическое исследование» (Москва, 1981; машинопись; основной текст – 193 с. и приложение – 300 с.)».

¹² Муравьев В.А. Тридцать лет спустя, или Кружок глазами кружковцев // Источниковедение и историография. Специальные исторические дисциплины. С. 172–187; Шмидт С.О. Сергей Михайлович Каштанов в Историко-архивном институте // Вестник РГГУ. Серия : История. Филология. Культурология. Востоковедение. Москва : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2012. С. 204.

¹³ ІР НБУВ. Ф. 425. «Відповіді Л.А. Дубровіної на зауваження В.А. Кучкіна з правками С.М. Каштанова».

¹⁴ Там само.

• час, події, творчі орієнтири •

Л.А. Дубровіна (дисертантка)	С.М. Каштанов (науковий керівник)
<p><i>Создается впечатление, что В.А. Кучкин не слишком внимательно прочитал мою диссертацию. Что касается высказанного им замечания, то я уже говорила об этом в своем ответе на отзыв официального оппонента В.И. Корецкого: о выделении такого огромного количества редакций и объединении их по одному характерному принципу восхождения второй части Казанского летописца к разным источникам. Можно ли говорить о разделении всех списков на две редакции, если у меня содержится подробный анализ предполагаемого протографа, где я делаю предположение о том, что происходила не замена второй части текста, а часть этого текста была утрачена, и затем был присоединен новый рассказ. В тексте содержатся неопровержимые доказательства того, что сознательной переработки текста здесь не было. Это первое.</i></p>	<p><i>Создается впечатление, что В.А. Кучкин не достаточно внимательно ознакомился с моей диссертацией. В ней вовсе не отрицается деление на редакции, как представляет дело В.А. Кучкин, а предлагается, наряду с редакциями, более крупная классификационная категория – тип редакций, которая включает в себя несколько редакций. Это необходимо хотя бы для объединения редакций II типа. Можно ли говорить о разделении всех списков только на две редакции? У меня имеется подробный анализ предполагаемого протографа редакции II типа. Я предполагаю, что происходила переработка и замена второй части текста после главы «Совет», а часть этого текста была утрачена, к оставшемуся же тексту затем был присоединен новый рассказ. Следовательно, II тип редакций отличается от I составом глав после гл. «Совет» и наличием глав 2–6, отсутствующих в I типе, тип III в основном совпадает со II до главы «Совет», а после нее дает текст, близкий к I типу. Сделать из этих трех различных редакций две редакции, как предлагает В.А. Кучкин, невозможно.</i></p>
<p><i>Второе. Что касается новых списков, то это те шесть спис-</i></p>	<p><i>Что касается списков I редакции по В.А. Кучкину, то это те</i></p>

<p>ков Казанского летописца, которые выделены в редакцию первого типа. Вы отмечаете, что я в диссертации не говорю об отсутствии этих глав, не объясняю их отсутствие. Но, тем не менее, в третьей главе диссертации я подробно анализирую состав текста этих глав. В диссертации, тем не менее, сказано, что дата основания Казани – 1177 или 1172 год, что 1175 год по другим спискам является датой, более поздней по своему происхождению, она связана с переделкой текста этой редакции, с новой версией об основании Казани.</p>	<p>шесть списков Казанского летописца, которые нами выделены в I редакцию первого типа. Вы отмечаете, что, не говоря об отсутствии гл. 2–6 в I типе, я не объясняю этот пропуск. Однако это сделано в третьей главе диссертации, где подробно анализируется соотношение состава текстов I и II типов и специально рассматривается вопрос об указанных главах. Вы подчеркиваете вставной характер текста с датой 1177 (1172 или 1175 г.). Но это отмечается и в диссертации, где появление данной вставки связывается с переделкой текста I редакции I типа (новая версия об основании Казани).</p>
<p>Вы говорили о том, что по существу моя классификация учитывает изменения текста и рассматривает практически только восемь списков, что по существу все дело сводится к анализу вот этих восьми списков. Когда я рассматривала этот Библиотечный список, то для выяснения происхождения этого списка необходимо было проанализировать текст всех этих редакций, и разночтения, которые содержатся в этом списке, – индивидуальные, специфические, – восходят к тексту этого не сохранившегося списка, и это дает возможность сделать заключение о восхождении Библиотечного списка к протографу редакций I и II типа.</p>	<p>Вы говорили о том, что по существу классификация должна учитывать изменения текста только восьми списков и что по существу все дело сводится к анализу вот этих восьми списков. Однако с таким подходом согласиться трудно. Новизну своей работы мы видим именно в привлечении всего комплекса списков, ибо только это позволяет избежать субъективизма в поисках протографического текста. Так, рассматривая Библиотечный список, я стремилась проанализировать его с учетом текста всех редакций. Разночтения, которые содержатся в этом списке, показывают, что одна часть его – до главы «Совет» – восходит к несохранившемуся списку</p>

• час, події, творчі орієнтири •

Что касается протографичности и древних чтений второй части Библиотечного списка, и в том числе списка Никифоровского, его исправности, то несомненно, что он более исправлен по сравнению с тем списком, который был опубликован Г.Н. Моисеевой (далее – текст відсутній).

II типа, а вторая часть восходит к несохранившемуся I типа. Это позволяет сделать заключение о восхождении Библиотечного списка к протографу редакций I и II типа. Те чтения Библиотечного списка, которые В.А. Кучкин считает протографическими, на деле являются лишь более исправленными и близки к чтениям списка I ред. I типа. В.А. Кучкин практически сравнивает Библиотечный список лишь с Перетцовским списком, который опубликован Г.Н. Моисеевой. Однако Никифоровский список исправнее Перетцовского, и тем не менее мы не можем считать его протографическим. По нашему мнению, Библиотечный список достаточно поздний по своему происхождению, если и восходит к протографу, то только через ряд других редакций и списков.

Ми можемо прослідкувати, як у результаті правок С.М. Каштанова категоричні, подекуди гострі відповіді Л.А. Дубровіної перетворюються на виважені аргументовані спростування опоненту.

Схвальні відзиви на автореферат дисертантки надали завідувач кафедри історії СРСР і УРСР доктор історичних наук, професор Д.П. Пойда та кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу рукописів ЦНБ АН УРСР Олена Михайлівна Апанович. Так, О.М. Апанович відзначила, що «автором была приведена новая классификация и типология списков, что вносит большой вклад в решение проблемы текстологии памятника, которая до сих пор практически не решалась. В результате рассмотрения соотношения изводов, редакций и типов лето-

писца, исследования взаимосвязи текстов автор сделала ряд важных выводов и ценных обоснованных предположений о времени возникновения и характере протографов всех трех типов редакций, о составе и структуре текста несохранившегося основного протографа. Таким образом, впервые в исторической науке сделана плодотворная попытка реконструировать утраченный авторский текст, что представляет особенную трудность, поскольку не сохранились даже редакции времени создания памятника, т. е. второй половины XVI в.»¹⁵.

Дмитро Павлович Пойда, високо оцінивши результати наукового дослідження Л.А. Дубровіної, висловив і деякі зауваження, зокрема про те, що в авторефераті не підбито підсумки головних досягнень щодо вивчення Казанського літописця та чітко не окреслено нерозв'язані завдання в дослідженні пам'ятки в цілому¹⁶.

У 1989 році у видавництві «Наукова думка» (під грифом АН УРСР та Центральної наукової бібліотеки та під редакцією С.М. Каштанова) побачила світ розширена та доповнена монографія Л.А. Дубровіної «История о Казанском царстве (Казанский летописец). Списки и классификации текстов»¹⁷. Через 10 років дослідниця знову повернулася до теми Казанського літописця, підготувавши ґрунтовну передмову до репринтного відтворення бібліографічно рідкісного видання, підготовленого в 1903 році Г.З. Кунцевичем¹⁸.

¹⁵ ІР НБУВ. Ф. 425. «Відзив на автореферат Л.А. Дубровіної кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу рукописів ЦНБ АН УРСР О.М. Апанович (без початку)».

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. 425. «Відзив на автореферат Л.А. Дубровіної завідувача кафедри історії СРСР і УРСР доктора історичних наук Д.П. Пойди».

¹⁷ Дубровина Л.А. История о Казанском царстве (Казанский летописец) : списки и классификация текстов. Киев : Наук. думка, 1989. 192 с. Див також: Она же. Списки Казанского летописца в отделе рукописей ЦНБ АН УССР // Рукописные фонды Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского АН УССР. Киев, 1989. С. 78–93.

¹⁸ Дубровина Л.А. [Историография и источники Казанского летописца]. Предисловие к изданию 2000 г. // История о Казанском царстве (Казанский летописец). Москва : Язык рус. культуры, 2000. С. IV–XXVI. (Полное собрание русских летописей ; т. 19).

- час, події, творчі орієнтири •

Слова російського історика Сігурда Оттовича Шмідта (одного з викладачів С.М. Каштанова в Московському державному історико-архівному інституті) про наукову школу Каштанова – *«Каштанов создал научную школу, и относящие себя к этой школе вносят все более весомый вклад в развитие науки, способствуют поддержанию высокого научного уровня работы архивов»*¹⁹ – стали пророчими і для Л.А. Дубровіної, яка нині обіймає посаду Генерального директора найбільшої книгозбірні держави – Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

¹⁹ Шмідт С.О. Сергей Михайлович Каштанов в Историко-архивном институте. С. 208.

Із здобуттям Україною незалежності розпочався новий етап у розвитку Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського АН УРСР (далі – ЦНБ). У 1991–1992 рр. приймаються основоположні розпорядчі документи Президії АН України щодо статутних засад, основних напрямів діяльності, структурної організації Бібліотеки, базисом яких стали розроблені ЦНБ у 1989 р. «Основні напрями розвитку Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського АН УРСР» на період до 2005 р. (М.І. Сенченко, Л.А. Дубровіна, Л.Й. Костенко, М.С. Слободяник). 2 вересня 1992 р. на засіданні Вченої ради Бібліотеки було схвалено осучаснені завдання установи, на наступному – розглянуто структурно-організаційні зміни та кадрове забезпечення її інноваційної діяльності. 9 вересня 1992 р. Президія АН України приймає постанову № 241 «Про розвиток Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського», актуалізується також рішення Президії АН України про переведення Бібліотеки з 1 жовтня 1992 р. до складу Відділення історії, філософії та права АН України. 30 вересня 1992 р. був оприлюднений наказ директора Бібліотеки № 8-осн. «Про зміни в структурі і штатному розкладі ЦНБ ім. В.І. Вернадського». Цей комплекс документів визначив нові функції і напрями діяльності Бібліотеки в умовах сучасних реалій і потреб суспільного розвитку в Україні, зміцнив статус ЦНБ ім. В.І. Вернадського як головної бібліотеки України. Засадничим у цих документах стало визнання, пріоритетне спрямування і розширення функціонування ЦНБ як науково-дослідної установи. У 1996 р. Указом Президента України було відновлено національний статус і назву, які вона мала при заснуванні в 1918 році.

• час, події, творчі орієнтири •

З метою запровадження в життя цих документів, їхніх нормативних засад, завдань, настанов, а також втілення власних ідей та задумів щодо наукового становлення і піднесення рівня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ) до стандартів світового бібліотечно-наукового середовища в установі згуртувалася команда високопрофесійних, цілеспрямованих, талановитих та енергійних фахівців.

Особливе, визначальне місце в розбудові Бібліотеки від початку 1990-х років і до сьогодні належить члену-кореспонденту НАН України, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України, лауреату численних наукових премій генеральному директору НБУВ Любові Андріївні Дубровіній. Наукова і бібліотечно-інформаційна спільнота асоціює ім'я Л.А. Дубровіної з розробкою теоретичних і науково-організаційних питань вивчення історико-культурної спадщини України, шанує її як провідного науковця НБУВ і багаторічного керівника одного з найбільш знакових підрозділів Бібліотеки – Інституту рукопису. Проте не всім відомо, що Любов Андріївна певний час паралельно очолювала й Інститут архівознавства НБУВ.

З нагоди ювілею Л.А. Дубровіної готується низка видань із детальним висвітленням біографії вченої, її наукового становлення і творчих здобутків. У даній публікації здійснено спробу зосередити увагу на архівознавчому спрямуванні наукової діяльності Любові Андріївні.

Офіційно Л.А. Дубровіна очолювала Інститут архівознавства НБУВ шість років – від листопада 1998 р. до листопада 2004 р. А наукова доля пов'язала Любов Андріївну з колективом цього інституту набагато раніше, фактично з моменту перебудови діяльності Бібліотеки в 1992 р. І ця творча співпраця триває, хоча й на іншому рівні, в інших формах і форматах, проте залишається навзаєм плідною, результативною та перспективною.

У відповідності до вже названих розпорядчих документів щодо перезавантаження діяльності Бібліотеки, передусім посилення її наукової складової, передбачалось і підвищення наукового рівня працівників Бібліотеки, підготовка кадрів вищої кваліфікації шляхом створення профільної аспірантури

та спеціалізованої ради із захисту дисертацій. Ідеї й ініціативи Л.А. Дубровіної щодо організації і функціонування, кадрового наповнення цих структур були підтримані керівництвом і провідними фахівцями Бібліотеки. Вона брала найактивнішу участь у налагодженні їхньої роботи, багато років будучи членом, заступником голови і головою спецрад спочатку за спеціальністю «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» (з 1993 р.), а пізніше також за спеціальністю «Документознавство, архівознавство» (з 2010 р.). Організація напрямів діяльності спецрад, особливо останньої, фактично є дітищем Любові Андріївни: в основу їхньої роботи покладено її ідеї, а також принципи підготовки дисертацій за результатами наукових досліджень історико-культурної спадщини України. Фундація такої спецради була конче необхідною і мала надзвичайно вагоме значення для наукової спільноти України, зокрема й для фахівців із документознавства та архівознавства.

У 1990-х – на початку 2000-х років колектив Інституту архівознавства складався з досвідчених спеціалістів у галузі діловодства, архівної справи, джерелознавства з багатим практичним досвідом. Інститутом започатковується серія видань «Джерела з історії науки в Україні», активно розробляється відповідна джерельна база, зокрема більш детально – з історії Національної академії наук України. І тоді настанови Л.А. Дубровіної стосовно того, що така масштабна і значуща робота потребує відповідного наукового підґрунтя, а її розробники – «наукового підтвердження» своєї високої кваліфікації, знайшли своє втілення. Ця ініціатива була підтримана і тодішнім генеральним директором НБУВ академіком Олексієм Семеновичем Онищенком, який протягом багатьох років був і залишається науковим керівником усіх науково-дослідних проектів Інституту архівознавства. Любов Андріївна особисто поспілкувалася з кожним співробітником Інституту на предмет тематики індивідуальних досліджень, методології і методики роботи. Як результат, численні співробітники архівознавчого підрозділу НБУВ отримали статус здобувачів наукового ступеня, були визначені теми й об'єкти дослідження, які, зрозуміло, концентрувалися навколо детального вивчення і залучення до наукового обігу невідомих

• час, події, творчі орієнтири •

і маловідомих документів з фондів Бібліотеки з інформацією про становлення і розвиток науки в Україні, зокрема академічної, її установ і видатних представників. Л.А. Дубровіна була безпосереднім науковим керівником для частини здобувачів з Інституту архівознавства, водночас залишаючись ідейним натхненником для всіх. Її теоретичні та практичні поради супроводжували дослідників від етапу обрання теми дисертації до прилюдного захисту та отримання диплома кандидата наук. І досі Любов Андріївна не оминає увагою їхні наукові спрямування. Зазначаємо це без зайвого пафосу, оскільки авторка даних студій може засвідчити це відповідально як людина, приналежна до наукової школи Дубровіної. Пригадується один епізод із початкового періоду захисту дисертацій співробітниками Інституту архівознавства. Слід відзначити, що це були часи наукової роботи без інформатизованих систем комунікації, без швидкого доступу до отримання необхідної історіографічної, бібліографічної, джерельної інформації, без Інтернету та електронної пошти. Комп'ютери використовувалися просто як механічні засоби для набирання тексту, а напрацьований матеріал передавався для ознайомлення іншим особам на дискетах з дуже малим обсягом байтів. За таких обставин одна із співробітниць Інституту завершувала під науковим керівництвом Л.А. Дубровіної дисертаційне дослідження і «виходила на захист». А Любов Андріївна саме тоді готувалася до наукового відрядження до США. Проте вона не могла рекомендувати до захисту роботу, не ознайомившись з її остаточним варіантом. Використовуючи свої організаційні здібності, наукові і просто людські зв'язки задля спілкування, телефонні перемовини (що коштувало тоді немалих коштів), Л.А. Дубровіна, перебуваючи за кордоном, організувала передавання дискет з текстом літаком, що прямував з Києва до США, а потім уже відредагований нею текст передавався таким самим чином до Києва. Саме таким є принциповий професійний підхід Л.А. Дубровіної до підготовки наукових праць, відповідальність за доручену справу і залучених до цього людей.

Варто зазначити, що Любов Андріївна має надзвичайно розвинуте відчуття потенційних наукових, професійних можливо-

стей у працівника, велику силу переконання та сповідує дуже шанобливий, інтелігентний підхід до кожного. Серед тих, хто зараз займається наукою, отримав наукові ступені і вчені звання, обійняв відповідальні посади і досяг значних результатів на своїй науковій стежі, були й ті, хто спочатку не бачив себе науковцем, не вірив у власні сили й можливості. Але в результаті цілеспрямованих, обґрунтованих, щирих бесід з Любов'ю Андріївною, які подеколи відбувалися протягом декількох років, згадані люди стали зрештою достойними членами наукової спільноти України.

Під керівництвом Л.А. Дубровіної, її пильним науковим опікуванням і за постійної підтримки в Інституті архівознавства НБУВ сім співробітників захистили дисертації за результатами комплексних досліджень архівної та бібліографічної спадщини з історії науки в Україні й розвитку різних наукових напрямів: це В.А. Кучмаренко («Документальні фонди Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з історії академічної науки (1918–1934 рр.)»); Т.В. Варава («Діяльність та науково-довідкові видання словникових комісій Всеукраїнської академії наук (1918–1933)»); Т.В. Вересовська («Видавнича та бібліографічна діяльність Соціально-економічного відділу УАН–ВУАН (1918–1928 рр.) як джерело з історії науки»); Л.М. Яременко («Документальна та бібліотечно-бібліографічна спадщина комісій з вивчення продуктивних сил України УАН–ВУАН (1919–1931)»); С.В. Старовойт («Видавнича діяльність Національної академії наук України у 1918–1933 рр.»); О.Г. Луговський («Біобібліографія і бібліографічна діяльність учених-природознавців УАН–АН УРСР (1918–1941)»); О.Ю. Кондратенко («Архівні фонди НАН України як джерело з вивчення розвитку української академічної історичної науки (1944–1956)»). Загальна кількість захищених кандидатських і докторських дисертацій під науковим опікуванням Л.А. Дубровіної, зрозуміло, є на порядок більшою, – це роботи, в першу чергу, співробітників Інституту рукопису та інших підрозділів НБУВ, архівних та бібліотечних установ України.

Також слід зазначити, що ще деякі спеціалісти Інституту архівознавства обрали і затвердили теми дисертаційних

• час, події, творчі орієнтири •

досліджень, частково склали кандидатські іспити, але через різні обставини звільнилися, не завершивши своїх дисертацій. Проте ними (Т.П. Папакіна, Л.Ю. Портнова, В.В. Сендик, Л.І. Стрельська та інші) була підготовлена під керівництвом Л.А. Дубровіної і опублікована низка наукових розвідок з питань формування та оптимізації складу Архівного фонду НАН України, розкриття інформаційного потенціалу документів академічних установ та спадщини видатних представників науки в Україні. І на сьогодні копітка робота із супроводження підготовки наукових праць та дисертаційних досліджень співробітників Інституту архівознавства з боку Л.А. Дубровіної триває, незважаючи на її нинішній статус генерального директора НБУВ і максимальну завантаженість.

Науково-дослідна робота таких структурних підрозділів НБУВ, як Інститут рукопису та Інститут архівознавства, дуже доцільна, спрямована на організацію Архівного фонду НАН України, розкриття його джерельного потенціалу, едиційну діяльність. Тому професіоналізм і авторитет Л.А. Дубровіної в питанні визначення Інститутом архівознавства тематики робіт завжди були активно затребувані, а в період керування нею Інститутом набули безпосереднього втілення. Цей науково-дослідний структурний підрозділ НБУВ на чолі з Л.А. Дубровіною зосередив увагу на розробці проблем документознавства, архівознавства, археографії, розроблялися науково-прикладні та практичні питання організації архівної системи НАН України, формування, наукового, археографічно-інформаційного описування, питань централізованого обліку, збереження та використання архівних фондів НАН України. Визначальним у роботі був і напрям з підготовки нормативних та методичних розробок для забезпечення діяльності ділових підрозділів і наукових архівів установ НАН України. Проводилися значні джерелознавчі дослідження архіву Української академії наук, документи якого тривалий час були доступні користувачам не в повному обсязі, передусім матеріали зі створення Академії, її ранньої історії та перших років діяльності; здійснювалося наукове описування і залучення до інформаційного середовища документної спадщини провідних українських учених, напрацьовував-

ся науково-довідковий апарат до комплексу особових фондів Інституту архівознавства.

Уся робота будувалася з урахуванням нових вимог, визначених прийнятим Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», до розробки якого долучалась і Л.А. Дубровіна. Серед результатів наукових досліджень Інституту архівознавства під її керівництвом слід відзначити, зокрема: підготовлений спільно з Інститутом рукопису путівник «Видатні вчені Національної академії наук України: особові архівні та рукописні фонди академіків та членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918–1998 рр.)»; два томи збірників документів і матеріалів «Історія Національної академії наук України» за 1924–1928 та 1929–1933 рр. та окремих бібліографічний том із науково-довідковими розробками співробітників Інституту до перших трьох книг академічної історії за 1918–1933 рр.; збірник нормативних та методичних розробок Інституту архівознавства «Архівна справа і діловодство в Національній академії наук України». Л.А. Дубровіна як директор Інституту архівознавства очолила Експертно-перевірну комісію НАН України з експертизи цінності документів і залишається її членом дотепер.

У цей же період особливої ваги в науковій діяльності Л.А. Дубровіної набуває наукова розробка архівних джерел, їхнє введення до інформаційного середовища і залучення до формування історичної пам'яті з питань історії НАН України, НБУВ, особистого внеску видатних учених у заснування цих інституцій, серед яких академіки В.І. Вернадський, М.П. Василенко, А.Ю. Кримський та інші. Тоді побачила світ низка фундаментальних праць і статей ученої у фахових періодичних виданнях про ці події зовсім під іншим знанневим кутом, які підтверджені ґрунтовним опрацюванням архівних документів, у переважній більшості з фондів Інституту рукопису та Інституту архівознавства. Отож доволі символічним є визнання результатів її діяльності на посаді директора Інституту архівознавства та Інституту рукопису НБУВ, а також власних студій з вивчення, збереження, використання і популяризації документної історико-культурної спадщини України через отримання Л.А. Дубровіною в 2004 р. звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

• час, події, творчі орієнтири •

Є ще один дуже важливий, націлений у майбутнє етап на архівному шляху діяльності Л.А. Дубровіної – активна участь у розробленні програми автоматизації та інформатизації архівної справи. Ще в 1991 р. Л.А. Дубровіна долучилася до розробки концепції архівної, книжкової, рукописної україніки і стала співрозробницею проекту «Архівна та рукописна україніка» та його реалізації на державному рівні. Він широко і активно обговорювався професійною спільнотою України, зокрема визначалися й шляхи становлення національної архівної інформаційної системи. Проект був схвалений, і в 1992 р. в межах державної науково-технічної програми пріоритетного напрямку «Наукові засади національно-культурного відродження України» прийнятий як її окремий напрям – «Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна україніка» (1993–1996). У реалізації проекту брала участь комплексна міжвідомча команда науковців, архівістів, бібліографів, одне із провідних місць в якій посідала Л.А. Дубровіна. У межах напрацювання і завершення проекту відомим науковцем істориком-архівістом Г.В. Боряком була представлена концепція Археографічного реєстру національної архівної спадщини України (1996). Її складовою стала створена робочою групою під керівництвом Л.А. Дубровіної Концепція уніфікованого археографічного опису. А протягом 1996–1998 рр. Л.А. Дубровіною були розроблені Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи в Україні. Таким чином, група провідних істориків, філологів, археографів, бібліографів, архівістів теоретично обґрунтувала і заклала підвалини практичного втілення цієї програми, процесів представлення інформації архівних документів Національного архівного фонду в електронному середовищі, що тільки-но зароджувалося в Україні. Співробітники Інституту архівознавства та Інституту рукопису стали активними учасниками робочих груп проекту, фахових та практичних семінарів-навчань із розробки даної програми. Під керівництвом Л.А. Дубровіної в цих підрозділах розпочалося формування відповідних баз даних на документи Архівного фонду НАН України з їх поступовим залученням до світового інформаційного середовища. Напрацювання Л.А. Дубровіної в цій царині ввійшли до підручни-

ка «Архівознавство» (1998) для студентів закладів вищої освіти. Застосування і поєднання Любов'ю Андріївною в роботі освітніх знань, професійних навичок, аналітичного прогнозування, перспективного бачення розвитку галузі вражає і надає впевненості в позитивному вирішенні поставлених завдань.

У 1991 р. розпочалися суттєві зміни в роботі всієї архівної системи України. В особі Л.А. Дубровіної Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського брала активну участь у розбудові діяльності архівних установ, спричиненої необхідністю зміни законодавчих, нормативно-правових актів, інструктивних та методичних правил, положень, рекомендацій в архівній галузі та діловодстві країни. Завдяки діяльності провідних архівних спеціалістів і науковців було прийнято Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (1993), Указ Президента України «Про День працівників архівних установ» як професійне свято і визнання їхнього значного внеску в розвиток вітчизняної науки і культури (1998). Розробляється низка стандартів, архівний термінологічний словник, розпочинається активна видавнича діяльність архівних установ, спрямована на висвітлення складу та змісту їхніх фондів, укладаються і публікуються довідник «Архівні установи України» (2000), «Українська архівна енциклопедія» (2008). Доктор історичних наук Л.А. Дубровіна стає «мозковим центром» цієї роботи. Вона творчо співпрацює з Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України (Державний комітет архівів України, Державна архівна служба України) – центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства. Входить до складу його Колегії, створеної для розгляду найважливіших питань життєдіяльності галузі, а також нормативно-методичної комісії, науково-видавничої ради, Центральної експертно-перевірної комісії, редакційних колегій профільних періодичних видань «Архіви України», «Студії з архівної справи та документознавства», міжвідомчого періодичного збірника «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство». Л.А. Дубровіна була залучена до підготовки експертного висновку та офіційного обговорення проекту Закону України про Національний архівний фонд. Бере активну участь у створенні та організації діяльності

• час, події, творчі орієнтири •

Спілки архівістів України, першого в Україні державного Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, виконанні спільних проектів, підготовці видань, входить до складу спеціалізованої ради інституту із захисту дисертацій.

Такий внесок у становлення українського архівознавства та національної архівної галузі не міг залишитися непоміченим. Завдяки діяльності Л.А. Дубровіної на цій ниві значно зріс науковий авторитет і статус в архівному середовищі України провідних підрозділів архівної системи НАН України – Інституту архівознавства та Інституту рукопису НБУВ, на довгі роки закладено підвалини творчої співпраці, спільних професійних, науково-організаційних та інших заходів між архівними установами різного відомчого підпорядкування. У 2006 р. у НАН України вперше за весь період діяльності Академії обирається член-кореспондент за спеціальністю «Архівознавство, документознавство» – і це Л.А. Дубровіна, яка залишається єдиною жінкою – членом НАН України за даною спеціальністю. Це справжнє визнання внеску і здобутків Любові Андріївни в архівознавчій складовій її наукової діяльності.

Напрацьовані роками напрями наукових шкіл О.С. Онищенко та Л.А. Дубровіної на базі Інституту архівознавства НБУВ з дослідження й популяризації документної джерельної бази з історії науки в Україні, розробки і залучення інформації архівних документів НАН України, її установ і провідних учених до світового інформаційного простору, формування історичної пам'яті суспільства про історію науки в Україні активно втілювалися в життя і продовжують залучатися до загальноакадемічних проектів. Зокрема, серед них можна згадати участь співробітників Інституту архівознавства НБУВ за провідної ролі О.С. Онищенко і Л.А. Дубровіної в загальноакадемічних виданнях останніх років: чотирьох книгах багатотомного видання «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського» (2011–2012), ювілейних монографіях «Національна академія наук України (1918–2018) : до 100-річчя від дня заснування» (2018), «Керманіч української науки. Життєвий і творчий шлях Б.Є. Патона : до сторіччя від дня народження» (2018), «Творець теоретичної і

математичної фізики : до 110-річчя від дня народження академіка М.М. Боголюбова» (2019) та ін.

Щира вдячність Л.А. Дубровіній за її багаторічну віддану працю, безпосередню участь у науковому зростанні колективу Інституту архівознавства, шану і повагу до кожного працівника та спільну працю. Без сумніву, завдяки діяльності Л.А. Дубровіної на ниві вітчизняної архівної справи значно зріс інтерес суспільства до українських архівів, до першоджерел, до збереження та пізнання історико-культурної спадщини України.

*Олена
Гальченко*

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКО-АНГЛІЙСЬКИЙ СЛОВНИК
• КОДИКОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ:
ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ**

Термінологічний словник є найважливішим засобом опису будь-якої терміносистеми. Його призначення – відобразити понятійно-термінологічний апарат різних галузей науки і техніки та забезпечувати наукову, навчальну, виробничу діяльність суспільства.

Питання щодо створення української фахової термінології стало особливо актуальним після набуття Україною незалежності. Національною мовою мали нарешті «заговорити» наука, економіка, бізнес, виробництво, функціонування яких за радянських часів відбувалося переважно російською. Від 90-х років ХХ ст. розвиток вітчизняної термінологічної лексики піднявся на новий щабель, охопивши всі без винятку сфери діяльності української спільноти. З'явилися спеціальні термінологічні словники-тезауруси, до укладання яких долучалися не лише мовознавці-лексикографи, але й представники різних галузей науки, культури та виробництва, і метою яких стала оптимізація переходу науки та техніки України з російської мови на національну.

Створення понятійної бази і, відповідно, її фахової предметної термінології є одним із найбільш проблемних питань будь-якої галузі науки, адже складання фахових словників, як правило, не встигає за розвитком наукових досліджень, а наявні словники не розкривають усіх закономірностей функціонування окремих спеціальних термінів.

Саме в такій ситуації в Україні опинилася кодикологія – спеціальна історична дисципліна, предметом якої є всебічне вивчення рукописної книги як пам'ятки матеріальної та духовної культури.

Для перших кодикологічних студій в Україні було притаманним, переважно, укладання наукових каталогів рукописно-книжкових джерел та аналіз окремих визначних артефактів писемної спадщини. Упродовж ХХ ст. кодикологічні дослідження здійснювалися в межах книгознавства, палеографії та камеральної археографії. І лише від початку 1990-х років розпочинається процес виділення кодикології в окрему історичну дисципліну; саме на цей час припадають ґрунтовні теоретичні та методичні розробки основ кодикології та її камеральної галузі – кодикографії, основним об'єктом яких стала українська рукописна книга. Уже в перших працях, присвячених українським кодексам, серед питань, що потребують першочергового студіювання, чільне місце посіло створення українського термінологічного словника з кодикології¹.

Чільне місце в розбудові кодикологічних досліджень в Україні належить відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та його завідувачці – відомій українській ученій Любові Андріївній Дубровиній, яка обґрунтувала предмет, мету і завдання української кодикології та кодикографії². Саме за її керівництва відділ став провідним вітчизняним центром з вивчення рукописної книги, автоматизації архівно-бібліотечних процесів та створення інформаційних електронних ресурсів на кириличні кодекси в Україні. Розробка теоретичних питань національної кодикології, наукове описування середньовічної книжності, впровадження автоматизованих методів та цифрових технологій, створення термінологічного тезауруса – все відбувалося паралельно і було спрямоване на вивчення та залучення до широкого суспільного обігу рукописної книги.

Укладання спеціалізованого українського словника з кодикології було актуальним уже давно, але з початком робіт, пов'язаних з автоматизацією інформаційно-бібліотечних процесів та започаткуванням інформаційних електронних ресурсів

¹ Дубровіна Л.А. Рукописна книга як об'єкт кодикології та камеральної археографії // Український археографічний щорічник. Київ, 1992. С. 68.

² Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / АН України. ЦНБ ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. археографії. Київ, 1992. 262 с.

• час, події, творчі орієнтири •

і баз даних (далі – БД) на кириличну рукописну книгу, воно вишло на перший план, адже відсутність усталеної термінології стала дуже відчутною³.

Першим кроком на шляху створення тезауруса стала «коди-кологічна модель формалізованого опису рукопису»⁴ – максимально деталізована схема реєстрації всіх зовнішніх характеристик рукописної книги, в якій було здійснено спробу охопити всі можливі аспекти опису українських та східнослов'янських кириличних кодексів, формалізувавши рубрики та елементи опису та залучивши уніфіковану термінологію. Спочатку кодико-логічна модель укладалася російською мовою, згодом була перекладена українською. Ця виробнича необхідність обумовлювалася тим, що за радянських часів уся архівна та книгознавча термінологія, в межах якої на той час відбувалося формування кодико-логічної термінології, розвивалася переважно російською мовою.

Дещо скорочена за кількістю рубрик модель була покладена в основу полів БД «Кодекс», напрацювання якої розпочалося в 1990 р.⁵ У процесі роботи актуалізувалася проблема розширення доступу до БД іноземних користувачів, які вивчають

³ Роботи зі створення цифрових ресурсів на кириличну рукописну книгу були започатковані в ІР НБУВ у 1988 р., тоді як перші двомовні фахові та термінологічні словники книгознавчих, поліграфічних і видавничих термінів почали з'являтися лише на початку ХХІ ст. Див.: Поліграфія та видавнича справа: російсько-український тлумачний словник / уклад. Б.В. Дурняк, О.В. Мельников, О.М. Василюшин, О.Г. Дячок. Львів : Афіша, 2002. 456 с.; Тлумачний словник історико-книгознавчих та бібліотекознавчих термінів : Додаток 1 // Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ : НБУВ, 2004. С. 541–637; Словник книгознавчих термінів / уклад. В.Я. Буран, В.М. Медведєва, Г.І. Ковальчук та ін. Київ : Книжкова палата України, 2003. 159 с. Власне кодико-логічна термінологія в цих словниках практично не представлена.

⁴ Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодико-логічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ : Ін-т укр. археографії, 1992. 153 с.

⁵ Детальніше про історію створення БД «Кодекс» див.: Іванова О.А. База даних «Кодекс» рукописної книги ХVІ ст. // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2001. Вип. 6. С. 289–294. Дубровіна Л.А., Іванова О.А. Научное описание рукописных книг в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского и создание базы данных «Кодекс» // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2002. Вип. 5. С. 45–55.

кириличні рукописні книги, що ставало можливим, відповідно, тільки за наявності паралельного перекладу тексту БД однією із західноєвропейських мов. Обрана для роботи англійська мова надавала змогу, по-перше, розширити міжнародні контакти в науковій сфері⁶, а по-друге, більшість джерел (міжнародні стандарти, теоретичні та методичні праці з описування кодексів), які використовувалися при розробці електронних ресурсів на рукописну книгу, були переважно англійськими, отож переклад кодикологічної моделі структури формалізованого опису рукопису англійською міг стати в нагоді при подальшій роботі з англійськими джерелами з історії середньовічної книжності.

Отож при підготовці кодикологічної моделі формалізованого опису рукопису було прийнято рішення опублікувати її паралельно українською, російською та англійською мовами, щоб залучити до обговорення проекту якомога ширше коло фахівців.

На жаль, англо-українські та англо-російські словники спеціальних термінів лише незначною мірою могли стати в пригоді в даній роботі, оскільки професійна ремісничка та наукова термінологія з середньовічної книжності на той час не була відображена навіть в англійських словниках, перші з яких з'явилися тільки в кінці двадцятого століття, а для українського загалу взагалі стали доступними лише на початку двадцять першого. Перший чорновий переклад схеми опису виявив, що професійні англійські перекладачі також не змогли справитись із поставленим перед ними завданням через брак вузькоспеціальних знань. Наразі було прийнято компромісне на той час рішення опублікувати кодикологічну модель паралельно тільки українською та російською мовами, проте роботу зі збирання англійської термінології з описування кириличної рукописної книги продовжувати.

⁶ У 1989 р. між ЦНБ та Українським науковим інститутом Гарвардського університету (США) було укладено угоду про наукове співробітництво, в межах якої співробітники Бібліотеки брали участь у міжнародному науковому проекті «АрхеобібліоБаза: Україна», що передбачав створення зведеної архівно-бібліографічної БД на архівні та рукописні фонди України. Однією з розробників та керівників цього проекту була Л.А. Дубровіна. Детальніше про проект див.: Боряк Г.В. Проект комп'ютерного довідника «АрхеобібліоБаза» як складова «Архівної та рукописної україніки» // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніка» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Київ, 1996. С. 189–192.

• час, події, творчі орієнтири •

Наступним етапом у створенні словника стала уніфікація та стандартизація кодикологічної термінології. Чинні на той час державні стандарти фіксували терміни, що мали відношення до функціонування переважно друкованої книги, тому лише незначна частина з них могла бути використана при описуванні та вивченні середньовічних кодексів. Окрім того, при поглибленому вивченні проблеми виявилось, що у вживанні окремих термінів має місце й певна термінологічна плутанина. З одного боку, вітчизняні кодикологи та книгознавці намагалися повернутися до національної історичної термінології стосовно виробництва книг, з іншого, – при використанні в дослідженнях термінів з іншомовних видань, які не мали україномовних відповідників, вони зазвичай вживались у транслітерованому вигляді або робився переклад-калька терміна з мови джерела на власний розсуд. Це призводило до одночасного вживання термінів-синонімів, що походили з різних іноземних мов або були термінами регіонального походження⁷. Отож було вирішено розпочати укладання термінологічної картотеки всіх термінів та понять, що мали відношення до рукописної книги як матеріального об'єкта.

Із наукових текстів (українських, російських, англійських) до картотеки вносились однослівні (прості, похідні, складні), двокомпонентні терміни-словосполучення та багатоконпонентні терміни, композити, комбіновані терміни й запозичення з англійської мови. Також до картотеки включалися часто вживані в кодикології загальнонаукові, а пізніше – й комп'ютерні терміни.

На картках також зазначалося джерело, в якому було виявлено той чи інший термін. Хоча більшість англійських видань з кодикологічної проблематики була присвячена західноєвропейській книзі, вона мали великий вплив на наші подальші термінологічні розробки, оскільки принципи побудови матеріальної основи середньовічної західноєвропейської книги-кодексу (книжкового блоку та оправи) мали багато спільних складових з українською і відрізнялися тільки окремими деталями, обізна-

⁷ Детальніше про це див.: Гальченко О.М. Тезаурус ремісничої та професійної термінології в українській бібліопедистиці : питання формування фахового словника // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2015. Вип. 19. С. 429–432.

ність у яких дозволяла з більшим ступенем вірогідності атрибуувати місце і час створення окремих рукописних книг.

Згодом прийшло й усвідомлення важливості збирання зображального ряду (фото, рисунки, схеми тощо) окремих елементів та складових рукописних книг, що стало у пригоді у процесі підбирання адекватних еквівалентів до іноземних термінів українською мовою. Те, що ілюстрації є дуже важливим складником сучасних фахових термінологічних словників, засвідчують й електронні іншомовні тезауруси з історії рукописної книги, що останнім часом з'являються в Інтернеті⁸.

Частина українсько-російських ремісничих термінів з виготовлення рукописних книг з даної картотеки була опублікована як додаток у монографії О.М. Гальченко, присвяченій оправам східнослов'янських кодексів та стародруків⁹. Цей доволі невеликий за обсягом словник, що містить близько 400 термінів, був першою спробою хоча б частково вирішити проблему відсутності україномовного словника з кодикології. Він і досі залишається єдиним опублікованим українським тезаурусом фахових термінів, які використовуються при описуванні оправ кирилических рукописних книг.

На сьогодні картотека вже нараховує понад 2 тис. термінів та словосполучень і, відповідно, продовжує поповнюватися. Це дає змогу поставити на порядок денний обговорення форми і структури словника, а також особливостей відбирання термінів до нього. Так, зваживши всі «за» і «проти», вирішено було зупинитися на електронній формі словника, адже вона має низку об'єктивних переваг у порівнянні із друкованою: це

⁸ Див., зокрема: Szirmai J.A. *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Aldershot: Ashgate, 1999 ; Muzerelle, D. (2002) *Vocabulaire codicologique - Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits avec leurs équivalents en anglais, italien, espagnol*, Institut de recherche et d'histoire des textes. Available at: <http://vocabulaire.irht.cnrs.fr/>; *Medieval Manuscripts: Bookbinding Terms, Materials, Methods, and Models*. Special Collections Conservation Unit, Preservation Department, Yale University. Jul. 2013. Web. 26 Jul. 2013. Available at: <http://travelingscriptorium.files.wordpress.com/2013/07/bookbinding-booklet.pdf>

⁹ Гальченко О.М. Вибрані терміни з інтралігаторства та палітурництва // *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні*. Київ, 2005. С. 236–284.

- час, події, творчі орієнтири •

можливість опрацювати та зберігати велику кількість інформації; компактність (можливість вміщати велику кількість інформації в одному словнику); швидке оброблення великих обсягів інформації; розміщення в локальній і глобальній мережах; введення ілюстративного матеріалу з фотографіями, анімацією, схемами, а також використання різноманітних графічних засобів; постійне оновлення інформації та можливість вилучення застарілих даних; оперативне видалення та виправлення помилок, спричинених як людським фактором, так і незбігом окремих шрифтів при перенесенні тексту з різних електронних ресурсів; оперативне залучення фахівців для поповнення та редагування словника; зручний доступ до інформації за рахунок використання гіперпосилань; надання можливості власне користувачам поповнювати словник.

Перші практичні кроки були пов'язані з визначенням структури електронного термінологічного словника палітурних ремісничих термінів стосовно виготовлення книг домашнього періоду як окремої довідкової частини БД «Оправи кирилических рукописних книг XIV–XVIII ст.». Її безпосередніми розробниками стали О.М. Гальченко (Інститут рукопису НБУВ) та К.А. Лобузін (Інститут інформаційних технологій НБУВ). За задумом науковців, після відпрацювання структури та формату електронного словника він має стати основою для подальшого укладання тримовного фахового словника кодикологічних термінів.

Зазначена БД, як і всі бази даних Інституту рукопису, входить до єдиної інформаційної мережі електронних ресурсів НБУВ, створюється на технічній платформі «IRBIC-64» – системі автоматичних бібліотек. Розробка технічного завдання, робочих листів до окремих полів БД, уточнення структури розміщення в них даних, довідково-пошукового апарату, форматів виведення даних і супровідних документів до БД здійснюються у тісній співпраці з Інститутом інформаційних технологій НБУВ, яким у подальшому виконується сервісне та технічне обслуговування електронних ресурсів, створених у IP.

Уже від початку, як зазначалося вище, даний електронний словник створювався як тримовний (українсько-російсько-

англійський)¹⁰, що, з одного боку, істотно ускладнило роботу, а з іншого, надало значну науково-методичну допомогу у визначенні змісту термінів з техніки опрацювання середньовічних книг, створених у різних регіонах та країнах Європи, уможливило визначення специфічних особливостей техніки виробництва книги та її термінології, дозволило створити міжнародний контекст дослідження історії середньовічної книги, обміну досвідом та взаєморозуміння.

На сьогодні відпрацьовано робочий аркуш структури словарної статті електронного термінологічного словника і розпочато введення термінів до БД у режимі тестування. Кожний запис у БД складається з певного набору логічно пов'язаних між собою полів, які формують структуру запису і характеризують складові елементи описової статті окремого терміна. Описова стаття складається з основних обов'язкових елементів та необов'язкових елементів, що заповнюються лише за необхідності. До перших належать такі складові елементи: назва терміна або словосполучення українською мовою, його етимологія, дефініція, іншомовні відповідники терміна російською та англійською мовами; до других – синоніми терміна, його застарілі еквіваленти, що вживалися в Україні в певні історичні проміжки часу, але на сьогодні не використовуються, бібліографія літератури, яка містить більш розширену інформацію про вживання, використання та дослідження терміна. Окремим, бажаним, елементом описової статті є ілюстрації (рисунок, фото, схеми), що візуально супроводжують визначення терміна.

У дефініціях, крім визначення, можуть також наводитися згадки про появу терміна та інші довідкові відомості. Якщо термін багатозначний, усі визначення об'єднуються в одній дефініції, але перед кожним окремим визначенням ставиться порядковий номер, за яким може скорочено зазначатися галузь

¹⁰ Детальніше про проблеми, з якими довелося стикнутися при укладанні тезауруса для майбутнього словника, див. : Гальченко О.М. Тезаурус ремісничої та професійної термінології в українській бібліопедистичі: питання формування фахового словника // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2015. Вип. 19. С. 428–448.

• час, події, творчі орієнтири •

знань, до якої належить запозичений термін, та наводиться визначення, в якому термін застосовується в цій галузі.

Зараз основна частина словника кодикологічних термінів існує у вигляді тримовної (українсько-російсько-англійської) картотеки, терміни з якої поступово переводяться у формат електронних таблиць. Терміни в таблицях формуються за такими темами: складові елементи рукописної книги та її оправи/палітурки; види та типи книжкових оправ/палітурок (середньовічних та сучасних); особливості формування книжкових блоків (склад, зшитки, розмітка сторінок аркушів); конструктивні елементи середньовічних оправ (форма кришок, способи кріплення до блоку, шиття блоків, види капталів, обробка й оздоблення обрізів, види форзаців, покриття, металева фурнітура, застібки); оздоблення (техніка виконання, стилі декорування, інструменти); матеріали.

Окремий блок становить українська історична реміснична лексика з виготовлення середньовічних книг (застарілі терміни, діалектизми), яка зустрічається при вивченні рукописних та друкованих джерел і за роз'ясненням якої до нас часто звертаються іноземні колеги. Необхідність внесення до словника історичної ремісничої лексики визнають і українські кодикологи, адже перебування українських земель у складі інших держав відбулося й на формуванні української ремісничої термінології з книгописання та книговиробництва, що призвело до паралельного існування паралельних назв на один і той самий термін у різних регіонах України.

До таблиць, що формуються, вносяться не тільки назви термінів українською, російською та англійською мовами, в них фіксуються джерела (у вигляді літерної аббревіатури), в яких вони виявлені, зазначається також наявність визначення та візуальне зображення. Для багатозначних термінів з однаковим написанням, але різним вживанням наводяться сфери їхнього використання, встановлюється подібність або відмінність формулювань за істотними або несуттєвими ознаками. Крім того, було важливо відокремити варіанти трактувань понять, взятих із різних наукових дисциплін, не порівнюючи і не змішуючи їх, а навпаки, підкреслюючи особливості дисциплінарної специфіки.

При складанні тезауруса від самого початку основна увага приділялася термінам, які застосовуються при описуванні конструкції та оздоблення кириличних рукописних книг XII–XVIII ст. Але слов'янська книга не існувала ізольовано, в певні періоди на її конструкцію і зовнішній вигляд впливали різні культурні і соціально-політичні фактори, що, відповідно, відображалися не лише на зовнішньому вигляді українських оправ, але й на національній термінології. Це змусило укладачів значно розширити межі термінів, що збиралися. Було визнано за доцільне залучати до словника терміни, що описують середньовічну західноєвропейську книгу. У подальшому до нього будуть також вводитися не тільки суто кодикологічні терміни, а й терміни наук, дотичних до кодикології. Це доволі складний процес, що потребує спільних зусиль фахівців із різних галузей. Тому було вирішено не чекати на остаточне укладення словника, а почати його заповнювати в міру узгодження окремих тематичних блоків, що дозволить уже невдовзі не тільки почати надавати дослідникам термінологічну інформацію, але й отримувати зауваження фахівців стосовно перекладу окремих термінів та оперативно вносити зміни до словника.

За задумом укладачів, Словник має слугувати довідковим посібником з кодикології та дотичних до неї дисциплін (бібліопегістики, філігранології, книгознавства тощо), відображати систему понять та містити терміни, необхідні для наукової і практичної роботи фахівців з дослідження середньовічної кириличної рукописної книжності, важливою складовою якої є українська книга.

Тетяна Коваль • **НАУКОВА ШКОЛА ЛЮБОВІ ДУБРОВІНОЇ**
Мариса Литвинова

Відома українська вчена – член-кореспондент Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Любов Андріївна Дубровіна відзначає свій ювілей.

Л.А. Дубровіна – людина широких наукових інтересів: джерелознавство, книгознавство, документознавство, бібліотекознавство, археографія, архівознавство, кодикологія та кодикографія слов'янської рукописної книги, інші спеціальні історичні дисципліни – ось далеко не повний перелік напрямів вітчизняної науки, в розвиток яких вона вносить свої знання та інноваційні ідеї.

Суспільна діяльність Л.А. Дубровіної охоплює значний функціональний спектр обов'язків: вона – член наукової громадської ради Держтелерадіо України, міжнародних комісій з питань повернення втрачених і незаконно переміщених культурних цінностей та багатьох інших установ і організацій; тривалий час Любов Андріївна працювала в експертній раді ВАК України, брала участь у роботі Колегії Державного комітету архівів України, вчених рад Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

На посаді завідуючої відділом рукописів (від 1992 р. – директора Інституту рукопису) Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Любов Андріївна плідно працювала як науковець-історик і водночас організатор науки, формувала, розвивала різнопланові наукові студії рукописного підрозділу

Бібліотеки, була і залишається генератором новацій стосовно планування та практичного втілення в життя фундаментальних напрямів науково-дослідної діяльності НБУВ.

З відкриттям у Бібліотеці спеціалізованої вченої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій вона як заступник голови ради бере активну участь у підготовці кадрів вищої кваліфікації в галузі книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, архівознавства та документознавства.

Усе це стало підґрунтям становлення та розвитку власної наукової школи Любові Андріївни Дубровіної.

У сучасній теорії науки існує декілька трактувань поняття «наукова школа», і кожне з них, до певної міри, відповідає характеристикі Л.А. Дубровіної як лідера у формуванні нових наукових напрямів та колективу вчених, котрі вирішують важливі завдання вітчизняної науки. Поняття наукової школи, що історично склалось і розвивається в сучасних умовах, сьогодні посідає чільне місце в наукознавстві, історії науки, оскільки саме школи підтримують традицію спадкоємності поколінь у науці, традицію передання розуміння світу, норм і цінностей наукового співтовариства, мистецтва науково-дослідної роботи, її мотивації; дозволяють не тільки висувати нові ідеї та теоретично їх обґрунтовувати, але й доводити їх експериментально, реалізовувати на практиці. Наукова школа є однією з основних форм організації сучасної науки, важливим чинником її збереження і гнучкої інноваційної трансформації в науково-комунікаційному просторі¹.

Наукову школу Л.А. Дубровіної, на нашу думку, найбільш влучно характеризує таке визначення: «співтовариство вчених різних статусів, компетенції і спеціалізації, які координують під керівництвом лідера свою дослідну діяльність і роблять вагомий внесок у реалізацію і розвиток дослідницької програми та здатних захищати цілі й результати програми»².

¹ Литвинова Л. Наукові школи Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського в інформаційно-комунікаційному просторі України // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2014. Вип. 40. С. 87–100. Режим доступу: http://np.nbu.gov.ua/doc/nrnbuimviv_2014_40_9

² Наконечна Т.Ю. Наукова школа як фактор розвитку економічної науки // Український соціум. 2010. 2 (33) С. 172–184. Режим доступу: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/04/123-132__no-2__vol-33__2010__UKR.pdf

• час, події, творчі орієнтири •

Узагальнивши спроби різних науковців визначити сукупність ознак, що підтверджують існування успішної наукової школи, можна виокремити такі критерії:

- наявність сформованої наукової доктрини, наукового напрямку;
- збереження традицій і цінностей на всіх етапах становлення та розвитку наукової школи;
- оригінальність методики досліджень;
- наявність фахового наукового періодичного видання;
- проведення наукових заходів: конференцій, семінарів, круглих столів;
- кількість підготовлених кандидатських та докторських дисертацій;
- багаторічна наукова продуктивність, що характеризується як кількісними (кількість публікацій, посилань), так і якісними показниками.

Наявність усіх означених критеріїв при оцінюванні наукової школи Л.А. Дубровіної дає підстави говорити про формування повноцінної, ефективної самоорганізованої спільноти дослідників.

Процес формування наукової школи є довготривалим і потребує чималих сил, знань, умінь. Початок створення наукових шкіл у галузі бібліотекознавства, книгознавства, документознавства саме в НБУВ, зокрема й школи Л.А. Дубровіної, можна віднести до 1990-х років. Постанова Президії Академії наук України «Про розвиток Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського АН України», яка визначила основні положення розвитку Бібліотеки з бібліотечно-інформаційної, науково-дослідної, культурно-просвітницької діяльності, датується 9 вересня 1992 р. Особливий акцент у цьому документі було зроблено на зміцнення статусу установи «як всеукраїнської національної наукової бібліотеки АН України»³. Одним із пунктів постанови пропонувалося підготувати до 01.12.1992 р. та подати до ВАК України пропозиції щодо відкриття при Бібліотеці спеціалізованої ради із захисту кандидатських і докторських ди-

³ Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. 2543. Канцелярія. Постанови, накази, розпорядження Президії НАН України (копії), які відносяться до діяльності бібліотеки. Арк. 58.

сертацій. Крім того, передбачалося в 1993 р. започаткувати стаціонарну та заочну аспірантуру з таких спеціальностей, як бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство, інформатика, документальні комунікації. Постановою Президії АН України від 16 листопада 1993 р. був затверджений «Статут Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського», який визначав основні функції науково-дослідної діяльності Бібліотеки, зокрема «забезпечення підготовки наукових кадрів через аспірантуру, докторантуру, стажування...» та «організацію діяльності спеціалізованої ради із захисту кандидатських та докторських дисертацій»⁴.

Л.А. Дубровіна була призначена заступником голови спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук у Бібліотеці, а в 2014–2016 рр. учена її очолювала.

У сукупності всі ці події дали поштовх до активізації наукової роботи як у підрозділах Бібліотеки, так і безпосередньо її працівників. Зокрема, були розроблені основні напрями діяльності та розвитку науки в інститутах та відділах НБУВ. Інститут рукопису, створений у 1992 р. на базі відділу рукописів, під керівництвом Л.А. Дубровіної визначив для кожного свого підрозділу наукову тему з представленням тем дисертаційних досліджень співробітників. Наукова тема відділу кодикології та кодикографії – «Історико-кодикологічне дослідження української рукописної книги XV–XVIII ст.» – передбачала захист дисертаційної праці «Кодикологія та кодикографія української рукописної книги XV–XVIII ст.» на звання доктора наук Л.А. Дубровіної та кандидатських дисертацій О.М. Гальченко «Оправа української рукописної книги та стародруку. Історія, мистецтво, техніка» та Л.А. Гнатенко «Лінгвістичний аналіз заголовків, преамбул та колофонів українських рукописних книг XV–XVIII ст.». Для відділу джерелознавства була запропонована наукова тема «Типологічні особливості створення документальних архівних систем», і в межах цієї теми планувалися дисертаційні дослідження С.М. Кіржаєва «Діяльність Археографічної комісії ВУАН

⁴ Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. 2626. Арк. 6.

• час, події, творчі орієнтири •

(1919–1934 рр.)», Н.Д. Олейніченко «Предметний каталог на рукописні фонди. Принципи предметизації та організації документальної інформації», К.П. Терещенко «Документальна автоматизована система на рукописний фонд для наукових бібліотек», С.В. Онищенко «Підручна бібліотека рукописних фондів. Формування та систематизація». Відділ зберігання та використання фондів здійснював розробку наукової теми «Запровадження рукописних джерел до наукового обігу».

Вирішення питань аналітичного опису та камерально-археографічних видань було визначене для дисертаційного дослідження Н.М. Зубкової «Фольклорно-етнографічні рукописи як джерела. Класифікація та археографічні види опису в системі документальних джерел». Темою дисертації Т.В. Кропивки (Т.В. Міцан) стала «Рукописна книга в системі науково-довідкового апарату. Проблема загальної класифікації». Сектор сходинства презентував тему «Єврейські джерела в архівних та бібліотечних зібраннях України» з дисертаційними роботами І.А. Сергєєвої «Діяльність “Товариства для поширення освіти між євреями в Україні”» та О.О. Хамрая «Історія єврейської друкованої книги в Україні»⁵. Саме ці науковці стали першими репрезентантами наукової школи Л.А. Дубровіної.

Друга хвиля захистів відбувалася вже під керівництвом вихованців ученої – кандидатів наук підготували: Н.М. Зубкова – І.В. Клименко («Архіви українських часописів кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності») (2003); Л.А. Гнатенко – Т.А. Добрянську («Українська кирилична книга ХVІІ ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського») (2015); А.А. Непомнящий – Т.Б. Назарчук «Розвиток бібліографії кримознавства в СРСР (1921–1945)» (2011) та М.М. Калмикову «Особові книжкові зібрання у фондах Наукової бібліотеки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського (1918–1941): історія формування та зміст» (2010);

⁵ Архів НБУВ. Оп.1. Спр. 2560. Пропозиції відділів та висновки директора ЦНБ ім. В.І. Вернадського Онищенко О.С. з розроблення основних напрямів діяльності та розвитку науки. Арк. 21–22.

С.М. Міщук – К.С. Мацелюх «Петро Абрамович як учений, освітянин, громадський діяч та його внесок у розвиток бібліотечно-бібліографічної справи Волині (10–20-ті роки ХХ ст.)» (2015); Н.Е. Кунанець – А.В. Ржеуського «Моделі та засоби надання інформаційних послуг у сервіс-орієнтованих бібліотечних системах» (2016), Г.І. Липак «Формування консолідованих інформаційних ресурсів бібліотек, архівів та музеїв територіальних громад» (2019) та Н.В. Веретеннікову «Електронне бібліотечно-інформаційне забезпечення наукової діяльності вищих навчальних закладів» (2017).

Від 27 квітня 1994 р. почали працювати комісії з прийняття кандидатських іспитів зі спеціальності «книгознавство», а надалі – всіх спеціальностей, що були затверджені для спеціалізованої вченої ради, очолювала які П.А. Дубровіна.

28 жовтня 1993 р. відбулося перше засідання спеціалізованої вченої ради Д 01.31.01 Бібліотеки, на якому було розглянуто питання переатестації дисертації наукового співробітника Українського поліграфічного інституту ім. Івана Федорова М.М. Лозняк «Отечественная печатная книга для первоначального обучения родному языку (XVI–XVIII вв.)»⁶.

Найпоширенішим методом ідентифікації наукової школи є підготовка наукових кадрів і, зокрема, захист кандидатських та докторських дисертацій науковцями, які входять до цієї спільноти. Вчений офіційно визнається керівником наукової школи після захисту дисертацій трьох і більше його здобувачів. Саме він генерує програму досліджень, надає професійну допомогу, контролює виконання наукової програми, вносить корективи та продукує рекомендації щодо доцільності прийняття відповідних рішень. Науковим керівником школи, як доводить практика, є доктор наук. Це свідчення того, що дослідження певної наукової школи визнаються важливими для розвитку галузевої науки⁷.

⁶ Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. 2661. Протокол № 1 засідання спеціалізованої вченої ради з додатками. Арк. 2.

⁷ Наконечна Т.Ю. Наукова школа як фактор розвитку економічної науки // Український соціум. 2010. 2 (33) С. 172–184. Режим доступу: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2010/04/123-132__no-2__vol-33__2010__UKR.pdf

• час, події, творчі орієнтири •

У межах планових наукових тем Інституту рукопису та з урахуванням завдань відділів було сформовано кілька напрямів комплексних наукових студій. Так, важливим вектором наукової школи Л.А. Дубровіної, зокрема на першому етапі, стали історико-кодикологічні дослідження рукописно-книжкової спадщини. Перша дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук під керівництвом Л.А. Дубровіної в межах цього напрямку була захищена О.М. Гальченко з теми «Оправа українських книг та стародруків як об'єкт кодикографії» (1994). У роботі були запропоновані принципи кодикографічного аналізу оправ, розроблено структуру та схему описання оправ східнослов'янських рукописних книг та стародруків. Кодикологічному дослідженню рукописних книг різного походження присвячені роботи Є.К. Чернухіна «Грецькі рукописи IV–XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: кодикологічне дослідження» (1999). Надалі вивчення рукописної книги як об'єкта кодикології знайшло відображення в дисертаціях О.А. Іванової «Рукописна книга XVI ст. в Україні» (2003). Основні засади кодикологічного опису», М.К. Іваннікової «Кирилична світська книга XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історико-кодикологічний опис» (2003), І.А. Сергєєвої «Історико-книгознавчий аналіз та археографічний опис єврейських декорованих рукописних пам'яток України XVIII – початку XX ст.» (1998), Е.С. Клименко «Музична крюкова рукописна книга XII – початку XX ст. в Україні: історико-кодикологічний опис» (2007); М. М. Кольбух «Кирилична рукописна книга XVI ст. в історико-культурному процесі в Україні» (2008), О.О. Хамрая «Застосування формалізованого аналізу почерків при описанні єврейських рукописів (доба середньовіччя – XVIII ст.)» (1999).

Значна увага в дослідженнях наукової школи Л.А. Дубровіної приділяється джерелознавчим розвідкам, зокрема вирішенню питань походження, складу та змісту рукописних і архівних фондів особового походження. Історико-джерелознавчі дослідження архівної спадщини видатних особистостей знайшли відображення в дисертаційних роботах Н.М. Зубкової «Бібліотека і архів Б.Д. Грінченка як джерело з історії народної просві-

ти України кін. XIX – поч. XX ст.» (1994), О.П. Степченко «Особові архівні фонди видатних українських учених як джерело з історії організації спеціалізованих фондів Всенародної (Національної) бібліотеки України (1918–1934)» (1997), С.В. Сохань «Бібліотечно-археографічна діяльність М.І. Петрова (1840–1921)» (2003), Н.Р. Миронець «Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля» (2007), В.Б. Вовченко «Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В. Левитського (1859–1939) : історія, реконструкція, зміст» (2007), О.П. Бодак «Документальна історико-бібліографічна спадщина М.Ю. Брайчевського (1924–2001)» (2007), В.Е. Лось «Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: джерелознавчий аспект» (2007). Вивченню історії бібліотечних колекцій та зібрань присвячено дисертацію С.О. Булатової «Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських XVII – сер. XIX ст.» (1999). Питання розвитку видавничої справи висвітлювалися в дисертації Л.С. Заремби «Видавничо-бібліотечна інфраструктура української еміграції в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами» (2002). Загальні питання історії видавничої справи та бібліографії розглядалися у дисертаціях Т.Б. Паславського «Історико-картографічні дослідження середніх віків та нової доби в Україні: бібліографознавчий аспект» (2003), Л.І. Бейліса «Українська бібліотечна періодика 1991–2005 років: основні тенденції розвитку» (2006), Л.О. Матвійчук «Розвиток біобібліографічних досліджень у галузі гуманітарних наук в Національній академії наук України (1918–2012)» (2013).

Не залишилися поза увагою наукової школи Любові Андріївни й колекційні документальні фонди різних наукових, освітніх, культурних, просвітницьких установ, навчальних закладів, товариств та організацій переважно XIX – першої чверті XX ст. Це кандидатські дисертації Т.В. Міцан «Києво-Могилянська академія (1615–1817) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: документознавчий аналіз» (2003), Т.Є. Мяскової «Історія комплектування та сучасний стан колекційних фондів бібліотеки Київського університету св. Володимира (1834–1927 рр.)» (2001), Л.В. Лисенко

• час, події, творчі орієнтири •

«Бібліотечні колекції та зібрання XIX–XX століть як об'єкт археографічного та джерелознавчого опису» (2004), Л.А. Івашук «Архівні фонди музейних установ гуманітарного циклу Всеукраїнської академії наук в 1920–1930-х роках XX ст.: формування, склад і зміст документів» (2010), О.В. Бугаєвої «Архівна спадщина Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича» (2007).

Питання колекціонування рукописів та стародруків різними просвітницькими установами Галичини досліджувалися в дисертації О.М. Колосовської «Дослідження та колекціонування стародрукованої кириличної книги в Галичині (кінець XVIII – перша половина XX ст.)» (1998).

Історія бібліотечної справи, книгознавства та бібліографознавства висвітлена в кандидатських роботах В.В. Матусевич «Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії Всенародної бібліотеки України (1925–1933): основні напрями» (1998), Н.Е. Кунанець «Бібліотечна справа на західноукраїнських землях (XIII ст. – 1939 р.)» (2010), Л.В. Гарбар «Українські діячі та їх внесок у розвиток бібліотечної справи (1918–1941)» (2013), Л.А. Литвинової «Дисертаційні дослідження як джерело визначення стану і тенденцій розвитку книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства в Україні (1994–2012)» (2013).

Історія академічної науки розкривається в дисертаціях Т.В. Варави «Діяльність та науково-довідкові видання словникових комісій Всеукраїнської Академії наук (1918–1933)» (2000) та Л.М. Яременко «Документальна та бібліотечно-бібліографічна спадщина комісій з вивчення продуктивних сил України УАН-ВУАН (1919–1931)» (2002).

Під науковим керівництвом Л.А. Дубровіної було виконано низку досліджень у галузі інноваційних інформаційних технологій у архівознавстві та бібліотекознавстві, зокрема: І.П. Антоненко «Авторитетний контроль найменувань установ та організацій в інформаційних системах бібліографічного та археографічного типу» (1994), О.В. Соханя «Методи побудови архівної малтигіпертекстової інформаційно-пошукової системи» (1996), І.С. Корчемної «Розвиток системи комплектування і обліку рукописних фондів бібліотек України та створення сучасних ін-

формаційних ресурсів (1918–2009)» (2010), П.Ф. Стояна «Архівні електронні ресурси Канади і Австралії: досвід створення та корпоративної інтеграції» (2013). У дисертації Є.В. Кулик «Інноваційні інтерактивні канали взаємодії бібліотек з юнацькою аудиторією як засіб модернізації бібліотечно-інформаційного обслуговування юнацтва в Україні» (2016) здійснено комплексний аналіз сучасних інтерактивних комунікаційних засобів зв'язку бібліотек з читацькою аудиторією.

Л.А. Дубровіна також була причетна до підготовки докторських монографій та дисертацій А.А. Непомнящого («Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму наприкінці XVIII – на початку XX століть»), О.В. Пастушенко («Книга і періодика в дисертаційних дослідженнях незалежної України: соціокомунікаційний аспект»), В.П. Ляхоцького («Видавнича, архівно-археографічна та бібліотечно-бібліографічна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)»), С.М. Міщука («Історико-кодикографічні та бібліографічні дослідження рукописно-книжної спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.»), Г.В. Боряка («Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”: архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи»), Г.В. Папакіна («Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII–XX ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських)»), Т.Ю. Гранчак («Бібліотека в системі політичної комунікації»), Н.Е. Кунанець («Система бібліотечно-інформаційного обслуговування користувачів з особливими потребами в Україні: історія та сучасність») та ін.

Це далеко не повний перелік наукових напрямів та досліджень, що входять до кола фахових інтересів Любові Андріївни Дубровіної: також за її керівництва або участі було підготовлено низку ґрунтовних монографічних студій, комплексних архівних та рукописних наукових довідників нового покоління, наукових праць, збірників, каталогів. У 1993 р. для висвітлення теоретичних та практичних досліджень із проблем археографії, архівознавства, книгознавства, кодикології та кодикографії з ініціативи вченої був започаткований періодичний збірник наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України:

• час, події, творчі орієнтири •

археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів», на сторінках якого активно публікуються, серед інших, і представники наукової школи Л.А. Дубровіної. До сьогодні збірник має високу фахову репутацію, про що свідчить його індексація у провідних наукометричних міжнародних базах даних, зокрема у Web of Science, Index Copernicus, Open Access Infrastructure for Research in Europe, та в каталогах Directory of International Research Journals, BASE, World Cat тощо.

Організаційно наукова школа професора Л.А. Дубровіної була сформована на базі НБУВ⁸. Проте науковий авторитет ученої є настільки високим, що вийшов далеко за межі Бібліотеки, Києва, став набутокм усієї України. На прохання різних вітчизняних наукових та освітніх інституцій Любов Андріївна стала науковим керівником низки аспірантів, докторантів та пошукувачів, серед яких: П.І. Бейліс (Національна парламентська бібліотека, нині Національна бібліотека імені Ярослава Мудрого, м. Київ), В.Б. Вовченко (Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, м. Київ), О.С. Заремба (Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ), О.М. Колосовська, М.М. Кольбух та Т.В. Паславський (Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, м. Львів), Н.Е. Кунанець (Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів), І.Б. Матяш, В.П. Ляхоцький та Н.В. Марченко (Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, м. Київ), Л.А. Матвійчук (Президія НАН України, м. Київ), С.М. Міщук (Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир), Н.Р. Миронець (Луцький національний університет, м. Луцьк), С.О. Якобчук (Інститут української археографії ім. М.С. Грушевського, м. Київ), А.А. Непомнящий (Сімферопольський національний університет, м. Сімферополь) та інші.

Науково-дослідницька робота НБУВ характеризується постійним розвитком та поглибленням фахових досліджень, до

⁸ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. НБУВ як центр підготовки кадрів вищої кваліфікації та розвитку нових наукових напрямів у бібліотечній та архівній галузі в Україні (1993–2018) // Бібліотечний вісник. 2018. № 2. С. 48–58; Бібліотечний вісник. 2018. № 3. С. 3–11.

кола яких входять актуальні питання інформаційно-аналітичної діяльності бібліотек; рукописно-книжкової культури України в суспільних процесах; наукового описування та вивчення унікальних книжкових та рукописних фондів; архівної спадщини української науки; історії книги, бібліотечних зібрань, колекцій та рідкісних видань; бібліотечної та архівної справи; національної ретроспективної бібліографії та формування баз даних національної бібліографії; інформаційних технологій у системі інноваційної діяльності наукової бібліотеки. Наукова школа Л.А. Дубровіної визначається міждисциплінарною інтеграцією різних методів та підходів, отож учена задіяна в підготовці спеціалістів майже в усіх цих напрямках.

Представники наукової школи Л.А. Дубровіної є активними учасниками багатьох наукових заходів. Апробація результатів їхніх дисертаційних досліджень на майже 70-х міжнародних та всеукраїнських конференціях сприяє підвищенню методичної та методологічної підготовки майбутніх дослідників.

У сучасній українській кодикологічній школі Л.А. Дубровіної підготовлено низку кандидатів та докторів історичних наук, які плідно розвивають наукові ідеї свого наставника.

Отож наукова школа Любові Андріївни Дубровіної характеризується наявністю високого інтелектуального потенціалу її лідерки-засновниці, яка об'єднала колектив науковців, спрямувавши його зусилля на розробку та впровадження нового актуального напрямку науково-дослідної діяльності національної наукової бібліотеки, що базується на інтеграції різних спеціальних історичних дисциплін та дисциплін у галузі соціальних комунікацій. Ця наукова школа, інноваційна за своєю сутністю, здобула міжнародне визнання, її представники визначають подальший розвиток науки, зберігаючи її творчу складову і передаючи свій досвід наступним поколінням.

*Володимир
Топиш*

**БІОГРАФІКА ЯК НАПРЯМ
ДОСЛІДНИЦЬКОЇ, ІНФОРМАЦІЙНОЇ
• ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

У започаткуванні нових дослідницьких напрямів, організації наукових установ і підрозділів значну роль відіграє не лише об'єктивна потреба, готовність наукового співтовариства до розгортання справи, але й, не меншою мірою, також підтримка провідних учених і організаторів науки, які можуть з висоти свого бачення завдань і перспектив наукового поступу об'єктивно оцінити ті чи інші ініціативи. Чимале значення у цьому мають і суто людські, суб'єктивні чинники.

Нині вже мало хто пам'ятає, що Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ) розпочинав свою діяльність у 1993 р. спочатку у статусі відділу нещодавно заснованого Інституту рукопису. Історія ця є невеличкою частинкою нелегкої епопеї розгортання мережі соціогуманітарних досліджень за напрямками, конче необхідними для наукового забезпечення процесів національного відродження, утвердження інтелектуальної самостійності молодій незалежній Українській державі.

Невдовзі перед тим Олексій Семенович Онищенко, очоливши від 1992 р. головну наукову бібліотеку України, розгорнув масштабну, дуже нелегку в умовах економічної кризи перших років незалежності роботу з її перетворення на потужний науковий центр з дослідження історико-культурної спадщини України. Це було поверненням, але на значно більш високому рівні, відповідно до сучасних завдань, до реалізації концепції, розробленої засновником Національної бібліотеки академіком В.І. Вер-

надським. У процесі реформування наукової діяльності Бібліотеки у її складі почали створюватися потужні спеціалізовані підрозділи, і серед них одним з перших – Інститут рукопису – на базі відділу рукописів, колектив якого мав напрацьовані впродовж багатьох десятиліть вагомі здобутки і наукові традиції.

Саме в цей час серед фахівців-істориків назріло прагнення до інституціалізації пошукової і теоретичної роботи в галузі історико-біографічних студій та виникла ідея розбудови базового спеціалізованого наукового осередку, який би розгорнув і надалі координував роботу в галузі біографіки. Головним завданням у цій сфері на той період вважалось створення фундаментального Українського біографічного словника. Ці пропозиції гаряче підтримав тодішній академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України Ярослав Дмитрович Ісаєвич. Він уже займався проведенням переговорів із зарубіжними партнерами стосовно участі українських науковців у формуванні Всесвітньої біографічної інформаційної системи (World Biographical Information System, WBIS) і був ознайомлений з їхніми вимогами стосовно організації профільного академічного осередку в Україні.

З позитивним розумінням до пропозицій ініціативної групи, яку очолював Віталій Сергійович Чишко (1951–2003), на той час керівник Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України, поставився й Олексій Семенович Онищенко. При цьому одним з головних аргументів на користь започаткування осередку досліджень з історичної біографіки у НБУВ стало те, що саме у фондах Інституту рукопису зберігається архів Біографічної комісії УАН-ВУАН (1918–1932), однієї з перших академічних установ, створених власне для складання Біографічного словника діячів України.

Саме ця обставина – об'єктивною чи суб'єктивною її вважати – привернула загальні погляди до Інституту рукопису, очолюваного Любов'ю Андріївною Дубровіною. Завдяки їй підтримці у складі інституту було організовано невеличкий спочатку відділ, який протягом року пройшов непростий шлях визначення у процесі дискусій основних напрямів та науково-методичних засад своєї діяльності, поповнився кадрами. Перетворений у

• час, події, творчі орієнтири •

квітні 1994 р. на окремий спеціалізований науковий підрозділ, Інститут біографічних досліджень ніколи не поривав тісних творчих зв'язків з Інститутом рукопису. Допомога, яку надавала Л.А. Дубровіна роботі біографістів і в період становлення колективу, і в наступні роки, мала велике значення для розгортання та ефективного спрямування дослідницької роботи.

На основі багатющих документальних фондів Інституту рукопису науковцями Інституту біографічних досліджень згодом створено низку ґрунтовних наукових праць, зокрема книгу С.М. Ляшко з історії Постійної комісії УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України¹ та збірник «Автобіографічні джерела Постійної Комісії для складання Біографічного словника діячів України»², монографію О.В. Бугаєвої, присвячену архівній спадщині Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича³, та біографічний словник його фундаторів і членів⁴.

Упродовж багатьох років Л.А. Дубровіна була членом Редакційної колегії заснованого в 1996 р. збірника наукових праць Інституту біографічних досліджень «Українська біографістика» і нині входить до складу його Наукової ради. Значною мірою саме завдяки підтримці та розумінню з її боку Інститут біографічних досліджень у перші роки ХХІ ст. успішно пройшов процес трансформації і суттєвого розширення діапазону своєї дослідницької проблематики й спрямованості науково-інформаційної роботи, обумовлений стрімким розвитком і впровадженням у сферу бібліотечної діяльності та соціогуманітарних наук загалом новітніх інформаційних технологій. У цей період Л.А. Дубровіна була першою, хто підтримав ідею перетворення роботи зі створення багатотомного друкованого «Українського біо-

¹ Ляшко С.М. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України. 1918–1933 : Документи. Матеріали. Дослідження. Київ : НБУВ, 2003. 688 с.

² Ляшко С.М. Автобіографічні джерела Постійної Комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської Академії наук. Київ : НБУВ, 2018. 532 с.

³ Бугаєва О.В. Архівна спадщина Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича. Київ : НБУВ, 2011. 387 с. (Із історії музичної спадщини України).

⁴ Бугаєва О. Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича (1921–1931) : біогр. слов. Київ : НБУВ, 2015. 348 с.

графічного словника», що було нереалістичним за тодішніх украї скрутних умов, на проект формування фундаментального електронного науково-інформаційного зводу – «Українського національного біографічного архіву» (далі – УНБА). Важливу роль у цьому відіграло проведення в червні 2005 р. спільної наукової сесії інститутів біографічних досліджень та рукопису.

На противагу незмінним у своєму повністю завершеному вигляді друкованим біографічним словникам та електронним біографічним архівам УНБА, формування якого успішно продовжується, є інноваційним за своїм характером інформаційним продуктом нової доби. Він є «живим», динамічно змінюваним, принципово не обмеженим якимись наперед визначеними обсягами, доступним для постійного доповнення новими іменами або відомостями щодо вже включених до нього персоналій, причому одночасно на всі літери абетки, в міру наявності підготовлених матеріалів.

Нині бази даних УНБА охоплюють інформацію вже про 82 тис. відомих діячів України, які пішли з життя, містять понад 7,5 тис. бібліографічних позицій про джерела біографічної інформації. До сторінок-персоналій діячів минулого під'єднано близько 50 тис. повнотекстових документів (статей, матеріалів), а також понад 3,6 тис. персональних бібліографічних покажчиків. Оновлена, друга вже версія УНБА розміщена у відкритому доступі на порталі НБУВ (URL: <http://biography.nbuv.gov.ua/>). З урахуванням змін інтересів користувачів вона адаптована для оперативного доступу за допомогою мобільних гаджетів. Через систему пов'язаних ресурсів здійснюються заходи з інтеграції УНБА в загальнобібліотечний інформаційний комплекс, що є дуже важливим для полегшення пошуку користувачами матеріалів за окремими персоналіями в каталогах, фондах і колекціях, базах даних НБУВ. На основі УНБА розгорнуто також формування електронної галереї портретних зображень вітчизняних діячів «Українська іконографія».

Створені у процесі розбудови УНБА прикладні системотехнічні розробки, бази даних «Персоналії», «Джерела української біографістики», веб-сайт проекту, які надають користувачам унікальні можливості пошуку необхідної інформації за заданими

• час, події, творчі орієнтири •

ними параметрами, становлять творче надбання науковців Інституту біографічних досліджень і підготовлені нині до реєстрації в якості об'єктів права інтелектуальної власності відповідно до чинного законодавства України.

Представлена науковій громадськості у 2019 р. оновлена Концепція розбудови УНБА⁵ передбачає продовження наповнення його контенту на основі організації роботи віртуальної біографічної дослідницької лабораторії, тобто із залученням до співпраці вчених і спеціалістів високої кваліфікації з усіх регіонів України, оскільки переважна більшість документальних матеріалів про маловідомих і забутих діячів знаходиться саме на місцях. Особлива роль у цій роботі має належати бібліотечним фахівцям, які здійснюють інтеграцію, опрацювання і систематизацію історико-біографічних документів, працюють у галузі поширення біографічних знань, мають тісні зв'язки як із професійними дослідниками, так і зі співтовариством аматорів біографічних та краєзнавчих студій.

Створений чверть століття тому Інститут біографічних досліджень залишається єдиним в Україні спеціалізованим академічним центром, зосередженим на широкому діапазоні теоретичних проблем у галузі біографістики, біобібліографії та споріднених наукових дисциплін, а також на розв'язанні практичних завдань розвитку довідкової біографічної справи та розбудови електронних ресурсів біографічної інформації.

Інститутом започатковано нові для української науки дослідницькі напрями – вивчення історичного досвіду та сучасних проблем, завдань і перспектив розвитку світової та вітчизняної біографіки (В.С. Чишко, С.М. Ляшко, В.І. Попик); удосконалення методичних засад довідкової біографічної справи, її моделей і жанрів (С.М. Ляшко); розширення джерельної бази біографічних досліджень (С.М. Ляшко, В.І. Попик, О.М. Яценко, Н.І. Любовець, О.В. Бугаєва); використання біографічної ін-

⁵ Концепція розбудови електронного «Українського національного біографічного архіву» (проект) // Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи : колективна монографія / редкол. : В.І. Попик (голов. ред.) та ін. Київ : НБУВ, 2019. Додаток. С. 259–288.

формації для вивчення міжетнічних і міжкультурних взаємодій, вирішення завдань патріотичної консолідації українського суспільства (В.І. Попик); формування електронних ресурсів біографічної інформації (О.М. Яценко, О.Л. Вернік). Розробки інституту дали відчутний поштовх розвою сучасної вітчизняної персональної бібліографії (О.М. Яценко, Н.І. Любовець), бібліотечної (Т.І. Ківшар), гендерної (Л.І. Буряк), регіональної (С.М. Міщук), музичної (О.В. Бугаєва), слов'янознавчої (І.І. Стамбол) біографіки, вивченню методичних проблем створення і використання в освіті та вихованні літератури історико-біографічного спрямування для дітей та юнацтва (Н.П. Марченко). Вченими інституту запропоновано нові формати досліджень із «класичних» напрямів гуманітаристики, нерозривно пов'язаних з біографікою, – мемуаристики (Н.І. Любовець), біографічної археографії (С.М. Ляшко, О.В. Бугаєва), поширення в суспільстві біографічного знання, форм і методів комунікації з читацькою аудиторією та видавничими й інформаційними структурами, піднесення ролі в цій роботі бібліотек усіх рівнів (Л.І. Буряк, Н.П. Марченко, І.І. Стамбол).

Ученими Інституту біографічних досліджень опубліковано низку ґрунтовних праць з історичного досвіду світової та вітчизняної біографіки, теорії та методики біографічних досліджень, проблем формування ресурсів історико-біографічної інформації, серед яких – «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (В.С. Чишко, 1996), «Українські біографічні довідкові видання XIX–XX ст.: історичні та теоретико-методичні засади» (С.М. Ляшко, 2010), «Ресурси довідкової біографічної інформації: історичний досвід формування, сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку» (В.І. Попик, 2013), колективні монографії «Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації: проблеми формування й використання» (2016) та «Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи» (2019). Вагоме значення для забезпечення інформаційних потреб дослідників-біографістів має видання серії бібліографічних покажчиків «Книжкові джерела української біографістики» (О.М. Яценко, Н.І. Любовець).

• час, події, творчі орієнтири •

Т.І. Ківшар у роки її роботи в інституті створено серію праць про визначного українського вченого, якому належить вагомий внесок у розвиток бібліології, – С.О. Сірополка⁶. Нині в інституті Л.І. Буряк спільно з В.В. Патик готують до друку монографію, присвячену фундаторові відділу рукописів Всенародної бібліотеки України Г.П. Житецькому (1866–1926).

Одним з найважливіших спрямувань розширення діапазону творчих інтересів науковців Інституту біографічних досліджень упродовж багатьох років є постійне зростання уваги до напрямів дослідницької, публікаційної й інформаційної діяльності бібліотек, пов'язаних з біографією, а також до поширення біографічних знань.

Значну роль у цьому процесі, безумовно, відіграє тісна інтеграція інституту в загальний дослідницький простір Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, в якому бібліографія, біобібліографія, вивчення та публікація творчої спадщини визначних діячів науки, освіти і культури, видання документів, присвячених цим персоналіям, здавна посідали значне місце і з кожним роком набувають все більшого розвитку. Упродовж останніх десятиліть визнаними здобутками вчених різних наукових підрозділів НБУВ, на які рівняються й науковці Інституту біографічних досліджень, стали, зокрема, ґрунтовні путівники по особових фондах Інституту рукопису⁷ та Інституту архівознавства⁸; фундаментальний бібліографічний покажчик творів Т.Г. Шевченка, виданий до 200-річчя від дня народження Кобзаря⁹; публікації документальної спадщини відомих учених П.Я. Стебницького¹⁰, Б.С. Бутника-Сіверського¹¹, А.О. Білець-

⁶ Степан Онисимович Сірополко (1872–1959) : біобібліогр. покажчик / уклад., життєпис, хронологія життя і діяльності / Т.І. Ківшар. Київ, 2012. 197 с.; Ківшар Т.І. Бібліологічна спадщина Степана Сірополка (1872–1959). Київ, 2015. 532 с.

⁷ Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник. Київ, 2002. 768 с.

⁸ Особові архівні фонди вчених НАН України в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : путівник. Київ, 2017. 710 с.

⁹ Тарас Григорович Шевченко : бібліографія видань творів, 1840–2014. Київ : НБУВ, 2014. 546 с.

¹⁰ Степченко О.П. Архівна спадщина П.Я. Стебницького у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог. Київ : НБУВ, 2014. 461 с.

¹¹ Клименко І.В. Архів українського мистецтвознавця Б.С. Бутника-Сіверського (1901–1983) у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : біографічне дослідження : науковий каталог. Київ : НБУВ, 2015. 464 с.

кого і Т.М. Чернишової¹², праці, присвячені знаковим постатям науки ХХ ст.¹³, а також українським бібліотекознавцям та книгознавцям¹⁴. Особливе місце в доробку Бібліотеки належить створеній її вченими за участі колег з Інституту історії України НАН України фундаментальній Вернадськіані – виданням в ювілейній серії «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського», що висвітлюють його науково-організаційну діяльність в Україні в 1918–1921 рр., насамперед, створенню Української академії наук¹⁵, а також репрезентують листування з українськими науковцями¹⁶ та щоденники вченого¹⁷. Безпосереднім продовженням ювілейної серії стало видання «В.І. Вернадський і Україна : з листування», в якій додатково публікуються нові, невідомі раніше громадськості, документи¹⁸.

Упродовж останніх років знаковими орієнтирами в розвитку ресурсів біографічної інформації стали створені у НБУВ Інститутом інформаційних технологій під керівництвом К.В. Лобузіної електронна колекція «Т.Г. Шевченко» й електронні архіви М.С. Грушевського і В.І. Вернадського, а також бази даних, що розкривають сучасний людський потенціал вітчизняної науки.

¹² Чернухін Є.К. Архів українських філологів А.О. Білецького і Т.М. Чернишової у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : біографічне дослідження : науковий каталог. Київ : НБУВ, 2014.

¹³ М.В. Келдиш та українська наука = М.В. Келдыш и украинская наука. Київ : Академперіодика, 2011. 272, [24] с.; А.П. Александров та українська наука : до 110-річчя від дня народження вченого = А.П. Александров и украинская наука : к 110-летию со дня рождения ученого. Київ : Академперіодика, 2013. 380 с.; Творець теоретичної та математичної фізики : до 110-річчя від дня народження академіка М.М. Боголюбова. Київ : Академперіодика, 2019.

¹⁴ Степченко О.П. Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918–1934). Київ : НБУВ, 2008. 217 с. Сохань С.В. Микола Петров : життя серед книг і рукописів. Київ : НБУВ, 2015. 412 с. Гарбар Л.В. Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець ХІХ ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліографічного словника. Київ : НБУВ, 2017. 616 с.

¹⁵ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 1–2. Київ : НБУВ, 2011. (Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського).

¹⁶ Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Т. 2. Кн. 1–2. Київ, 2011–2012. (Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського).

¹⁷ Володимир Іванович Вернадський. Щоденники (1917–1921). Київ : НБУВ, 2011. 660 с. (Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського. Т. 9).

¹⁸ В.І. Вернадський і Україна : з листування. Кн. 1–2. Київ : НБУВ, 2018–2019.

• час, події, творчі орієнтири •

Саме врахування вагомості доробку НБУВ в інтеграції й поширенні біографічної інформації значною мірою спонукало до поглибленого вивчення та узагальнення світового і вітчизняного досвіду діяльності бібліотек у цій сфері. Результати досліджень переконливо довели, що справа біографічної інформації скрізь у світі є одним з найважливіших напрямів бібліотечно-інформаційної роботи. Бібліотеки об'єднують у своїй діяльності збереження і поповнення інформаційної бази біографіки (рукописні, книжкові та газетні фонди, інші документи на традиційних та сучасних електронних носіях), її систематизацію й розкриття змістового наповнення (каталоги, картотеки, колекції, бази даних), бібліографічне забезпечення біографічних досліджень та підготовку довідкових видань. Нарешті, першорядне значення має власна дослідницька діяльність бібліотек, спрямована на вивчення персоналій діячів науки, освіти і культури, публікацію їхньої творчої спадщини, документів особових фондів, а нині, все більшою мірою, – формування електронних колекцій та архівів. Нарешті, саме бібліотеки є дієвими центрами об'єднання зусиль установ і організацій, громадських осередків, окремих фахівців і аматорів біографічної дослідницької роботи, пропаганди спадщини та досягнень видатних співвітчизників, використання біографічних знань у культурно-освітній діяльності, реалізації суспільно значущих історико-меморіальних проектів¹⁹.

Ученим Інституту належить помітний внесок у вивчення досвіду, завдань і перспектив діяльності бібліотек у сфері біографічних досліджень та суміжних з ними напрямів. Т.І. Ківшар чимало зроблено для розвитку бібліотечної біографіки як наукового напрямку²⁰. В серії статей С.М. Міщука проаналізовано численні творчі новації в роботі регіональних бібліотек України у сфері поширення біографічних знань²¹. Н.І. Любовець обґрун-

¹⁹ Попик В.І. Здобутки та перспективні завдання бібліотечної біографіки // Українська біографістика. 2015. Вип. 12. С. 9–41. <https://doi.org/10.15407/ub.12.009>

²⁰ Ківшар Т.І. Українська бібліотечна біографіка ХХ – поч. ХХІ ст. : етапи й тенденції розвитку // Українська біографістика : зб. наук. праць. 2011. Вип. 8. С. 98–148. http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2011_8_5

²¹ Міщук С.М. Біографічні інформаційні ресурси університетських бібліотек України // Українська біографістика. 2018. Вип. 16. С. 238–251. <https://doi.org/10.15407/ub.16.238>; Міщук С.М. Інформаційні ресурси регіональної біографі-

тувала важливість і необхідність розвитку в бібліотеках усіх рівнів нового напрямку роботи – збирання мемуарів, щоденників та епістолярію людей старших поколінь, створення фондів та колекцій цих найцінніших документів історії²². Н.П. Марченко глибоко і всебічно досліджує проблеми підвищення ефективності роботи бібліотек для дітей та юнацтва у формуванні гуманістичного та патріотичного світогляду підрастаючого покоління²³.

Подальші перспективи розробок Інституту біографічних досліджень пов'язані, насамперед, із зосередженням на актуальних у науковому й суспільному сенсі проблемах місця, значення і характерних рис побутування історико-біографічної літератури та мережевих ресурсів біографічної інформації в інтелектуальному і духовному житті сучасної України, з'ясуванні масштабів їх читання/використання й особливостей сприйняття людьми різного віку, освітнього рівня, професій, політичних уподобань, жителями окремих частин нашої країни, представниками етнокультурних спільнот. Особливого значення у цьому аспекті набуває вивчення нових можливостей і перспективних форм роботи бібліотек як провідних центрів соціальних комунікацій, в об'єднанні зусиль та інтересів дослідників, видавців, читачів, громадських організацій і осередків.

У наш час одним з найважливіших спрямувань роботи НБУВ – головної наукової бібліотеки держави, яка своїми розробками визначає шляхи розвитку національного науково-інформаційного простору, є практичне впровадження в життя теоретично напрацьованих нею форм науково-методичної

ки обласних універсальних наукових бібліотек України // Українська біографістика. 2016. Вип. 14. С. 263–276. <https://doi.org/10.15407/ub.14.263>

²² Любовець Н.І. Мемуари як складова електронних ресурсів бібліотек : світовий досвід та перспективи створення вітчизняного електронного ресурсу «Українська мемуаристика» // Українська біографістика. 2013. Вип. 10. С. 417–430. http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2013_10_27;_Любовець_Н.І._Мемуарний_потенціал_ресурсів_бібліотечного_краєзнавства // Українська біографістика. 2015. Вип. 12. С. 359–376. <https://doi.org/10.15407/ub.12.359>

²³ Марченко Н.П. Персоналогічна інформація на сайтах дитячих бібліотек // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2009. Вип. 24. С. 307–334; Марченко Н.П. Біографічна інформація в колі дитячого читання // Вітчизняні ресурси біографічної та біобібліографічної інформації. Київ : НБУВ, 2016. С. 131–147.

- час, події, творчі орієнтири •

та координаційної роботи, комунікативних технологій організації фахового наукового співтовариства, гуманітарних технологій промоції дослідницької та видавничої діяльності, поширення знань серед різних категорій населення.

Саме для реалізації цих завдань Інститутом біографічних досліджень з метою вдосконалення теоретичного і науково-методичного забезпечення якісного зростання вітчизняної біографіки, формування в цій сфері гуманітаристики єдиного загальнонаціонального дослідницького та інформаційного поля, а також систематизації і поширення найбільш ефективних форм вивчення та популяризації біографічного читання у 2019 р. опубліковано колективну працю «Історична біографіка в Україні: проблеми, завдання і перспективи розвитку досліджень, видавничої та інформаційної роботи». В цьому виданні, підготовленому до 25-річчя Інституту біографічних досліджень, на величезному матеріалі вперше за роки незалежності України здійснене теоретичне осмислення сучасного стану, здобутків, невирішених проблем, актуальних завдань вітчизняної біографіки, обґрунтовані пропозиції та сформульовані розлогі практичні рекомендації щодо розвитку ефективних форм і методів інтеграції та поширення історико-біографічних знань у сучасному науково-комунікаційному просторі України та національному інформаційному просторі в цілому.

У такому органічному та безпосередньому поєднанні теоретичних досліджень із практикою науково-інформаційної та методичної роботи, в активізації комунікації з широким фаховим та читацьким середовищем, видавничими та інформаційними центрами, а також у дієвій промоції біографічних студій та книговидання в усіх регіонах України науковий колектив Інституту біографічних досліджень бачить свою роль у реалізації місії НБУВ як головного науково-інформаційного центру держави.

В якості важливої соціально-культурної інновації Інститутом біографічних досліджень у 2017 р., за ініціативою Н.П. Марченко та І.І. Стамбола, обґрунтовано і практично впроваджено нову дієву форму комунікації бібліотек між собою та з громадськістю (дослідники, видавці, діячі культури) всіх регіонів України – щорічний Всеукраїнський бібліотечний «Біографіч-

ний рейтинг». Упродовж трьох років Рейтинг переконливо продемонстрував високу ефективність запропонованої гуманітарної технології промоції біографічного книговидання й біографічного читання, знайшов широкий відгук у суспільстві, зокрема на загальноукраїнських видавничих і книжкових форумах, сприяв піднесенню авторитету Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського та бібліотечних установ у цілому як інтегруючих інформаційно-культурних центрів. Навіть нинішні карантинні обмеження жодною мірою не призупинили проведення «Біографічного рейтингу», оскільки від початку він засновується на застосуванні передових інформаційних технологій, які впроваджуються в бібліотечну справу. Вагому роль у забезпеченні високого наукового рівня Рейтинг, його організації на засадах широкого залучення громадськості, прозорості й демократизму, вимогливих науково-експертних критеріїв відіграє використання на всіх етапах його проведення спеціально розробленої О.Л. Верніком та Ю.В. Вернік системи інформаційно-презентаційної підтримки, яка не має аналогів в Україні²⁴, створення спеціалізованого веб-сайту (URL: <http://biography.nbuv.gov.ua/rating/>). За її допомогою організаторами Рейтинг забезпечено відкритий доступ до даних про всі етапи організації та проведення Рейтинг. Запропоновані для участі в останньому «Біографічному рейтингу» 294 видання, які вийшли друком у 2019 р., засвідчують значне піднесення дослідницької та видавничої роботи в усіх областях України, а широка підтримка Рейтинг бібліотекарями та ентузіастами на місцях – зростаючий суспільний запит на якісне біографічне читання.

Науковці Інституту біографічних досліджень упродовж останніх років напрацювали й практично використовують також чимало інших публічних форм промоції біографічної дослідницької та видавничої роботи, біографічного читання: організацію спільних заходів із провідними видавництвами в межах програм щорічного фестивалю «Книжковий арсенал», тематичні виступи і обговорення на Львівському видавничому

²⁴ Вернік Ю.В. Організаційно-технічні особливості проведення Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу» // Українська біографістика. 2019. Вип. 17. С. 226–237. <https://doi.org/10.15407/ub.17.226>

• час, події, творчі орієнтири •

форумі, регіональних і місцевих наукових та культурологічних конференціях, обговорення на тематичних блогах та в соціальних мережах.

Інститут біографічних досліджень виступив також ініціатором щорічного відзначення в Україні 16 травня Всесвітнього Дня біографа, що є важливим для підтримки розвитку біографічних досліджень, поширення біографічних знань, заохочення біографічного читання. Визначальна роль у цьому, на нашу думку, повинна належати бібліотекам як головним осередкам інтеграції й поширення історико-біографічної інформації, промоції біографічного читання.

Отже, інтеграція, опрацювання та поширення історико-біографічної, а так само й сучасної актуальної біографічної інформації, були, є і залишаться одним з важливих напрямів діяльності бібліотек усіх рівнів, але насамперед – великих наукових бібліотек. Зосереджуючи в своєму складі масштабні книжкові та рукописні фонди і колекції, вони володіють також вагомим науковим кадровим потенціалом, досвідом і багатолітніми традиціями реалізації дослідницьких, видавничих та інформаційних проєктів. При цьому особливого значення в наш час набуває здатність трансформувати здобутий досвід і традиції, збагачувати їх сміливими інноваційними підходами, перетворювати їхнє застосування на дієві гуманітарні технології інформаційної підтримки професійних і аматорських біографічних студій, промоції видавничої діяльності, пропаганди біографічних знань, що є дуже важливим для піднесення інтелектуального та духовного рівня наших громадян, інтеграції українського суспільства у світове співтовариство.

*Талина
Ковальчук*

**РЕТРОСПЕКТИВНІ БІБЛІОТЕЧНІ ЗІБРАННЯ
ЯК АКТУАЛЬНИЙ НАПРЯМ
• ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Дослідження ретроспективних бібліотечних зібрань та історичних книжкових колекцій останніми десятиріччями набули чималої актуальності. Цьому сприяли, на нашу думку, і увага до проблем збереження документальної, в тому числі книжкової, спадщини на світовому рівні, і локальне вивчення збережених у великих бібліотеках історичних зібрань. Отож необхідним стало як опрацювання теоретичних питань (насамперед, з'ясування – що є бібліотечною колекцією, зібранням, бібліотекою, чи є різниця між цими поняттями; класифікація таких зібрань, способи їхньої реконструкції), так і науково-практичне дослідження конкретних історичних зібрань, бібліографічне описування їхнього складу, відтворення долі колекцій.

У Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ, Бібліотека) деякі колекції, що потрапили сюди в перші роки існування книгозбірні, тоді ще Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ), зберегли свою цілісність. Зокрема, це найвідоміші київські монастирські бібліотеки – Софійського собору, Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Пустинно-Миколаївського монастирів; бібліотека Київської духовної академії; фундаментальна бібліотека Університету св. Володимира з усіма її складовими – історичними зібраннями, що різного часу влилися до її складу (останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського, магнатів Яблоновських, Мікошевських, Ф.Ю. Мошинського, Хрептовичів,

• час, події, творчі орієнтири •

бібліотеками навчальних закладів різних конфесій, приватними бібліотеками професорів університету М. Костомарова, М. Бунге, О. Лазаревського, І. Сікорського та ін.). Проте значна частина зібрань, які масово надходили в 1920–1930-х роках до ВБУ, були розпорошені і розчинилися в її багатомільйонних фондах або частково були законсервовані в обмінно-резервних підрозділах Бібліотеки. У тих історичних умовах, зокрема за відсутності приміщень, при штаті в кілька десятків працівників і постійних колосальних надходженнях, іншого шляху реально не існувало. Простіше за все засуджувати бібліотечних працівників, але ми переконані, що тоді вони робили все можливе для опрацювання величезних масивів видань: спрощували описування, передавали значні партії книг для опрацювання в спеціалізовані відділи чи кабінети (так книжки швидше потрапляли в обіг, але не в складі історичної колекції, а за тематичною ознакою), приймали неймовірні плани та «соціалістичні зобов'язання» задля прискорення бібліотечних процесів. Також не слід думати, що кваліфіковані співробітники Бібліотеки, з класичною дореволюційною освітою, не розуміли цінності історичних колекцій. Наведу лише один приклад за 1933 рік – час, коли відбувалася жорстока ідеологічна, класова боротьба «на книгознавчо-бібліотечному фронті» і коли співробітники все ж планували збереження та опрацювання дореволюційних зібрань. Так, у висновках стосовно планів відділу комплектування на 1933 рік заступник директора ВБУ В.Ф. Іваницький пропонував: «... орієнтовно треба прийняти як контрольну цифру опрацювання старих фондів 30–35 000 од. Отже, за таких умов опрацювання усіх старих фондів затягнеться на кілька десятків років. <...> Отже, освоєння здобутих матеріалів набуває великого значення як спеціальна проблема. Тому до річного плану відділу комплектування треба завести такі додаткові роботи: а) до 1/V скласти генеральний план опрацювання геть усіх старих фондів, урахувавши ті матеріали, що є серед фондів колишньої Університетської бібліотеки та взагалі по інших будинках ВБУ, з визначенням усіх процесів, черговості робіт та потрібної кількості людоднів; <...> в) використовуючи цю нагоду, скласти охоронний список усіх незакаталогізо-

ваних книжок з позначенням місця їх переховування; ... встановити як правило надалі, що жодна книжка не може бути прийнята або видана з «комор» та «обмінного фонду» без обліку її у відповідній документації (інвентар); г) протягом місяця подати на Президію <...> доповідну записку про так званий резервний фонд ВБУ <...>. Пропонувати відділові звернути якнайсерйознішу увагу на охорону, облік та документацію матеріалів відділу»¹. Щодо планів відділу опрацювання, основна увага В.Ф. Іваницького звернута, крім, зрозуміло, поточних надходжень, на опрацювання колекцій «Київ» (5000 од.), «Шевченкіана» (1500), «Селянське питання» (3000), колекції О. Попельницького, «чужомовної україніки» (1200), «чужомовної літератури з комор» (2000), неопрацьованих книг із сховища (1000), старої періодики (1400)². І це – все план на один 1933 рік! На жаль, далі були репресії (тільки 1 вересня того ж року 40 співробітників звільнили з роботи як класово ворожих), наступальне будівництво соціалізму, коли вся давня література перейшла в розряд неактуальної, і, взагалі, це диво, що за таких умов основні дореволюційні бібліотечні зібрання все ж збереглися, хоча певна кількість літератури безперечно була втрачена: продана через «Международную книгу», списана в утиль, знищена як ідеологічно чужа.

Потім була війна, термінова евакуація фондів до Уфи, почати безлад в організаційних моментах при транспортуванні вантажів із фондами. Щось загинуло дорогою, щось не встигли вивезти, і воно було згодом загарбане фашистами. А після війни штат Бібліотеки кардинально змінився, туди прийшли нові співробітники, без досвіду, без знання фондів. Їм довелося відбудовувати найбільшу книгозбірню України, що постраждала від вибуху університету, розпаковувати ящики з книжками, що поверталися з евакуації з Уфи через Москву, а також з Німеччини. І знов, як і до війни, постійно перевозити та розставляти значні масиви видань, причому не лише в Бібліотеці, а й у непристосованих приміщеннях (наприклад, у Георгіївській церкві

¹ Відділ комплектування // Архів НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 421. Арк. 130, 130 зв., 131.

² Відділ опрацювання // Архів НБУВ. Оп. 1. Од. зб. 421. Арк. 136–142.

• час, події, творчі орієнтири •

Видубицького монастиря, в підвалах житлових будинків у різних районах Києва, в колишній Київській духовній академії на Подолі, – місця завжди не вистачало); звіряти фонди з уцілілими каталогами, складати нові каталоги на мільйонні книжкові обсяги, обслуговувати в таких умовах читачів – розшукувати потрібну їм літературу, надавати довідки та консультації, готувати тематичні бібліографічні покажчики. До ретроспективних колекцій руки знов не доходили, і це була не чиясь зла воля, а об'єктивна реальність.

Отож лише в 1970-х роках починають з'являтися статті, присвячені певним історичним зібранням у фондах НБУВ (тоді – Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР, ЦНБ). Значною мірою поверненню пам'яті про ці історичні бібліотеки ми зобов'язані Євгенії Олексіївні Колесник (1925–2006)³. Вона ж стала авторкою першої монографії про книжкові колекції ЦНБ⁴. З'являються науково-довідкові огляди фондів, ініційовані І.Г. Шовкоплясом, у тому числі ретроспективних колекцій, – як тих, що колись надійшли цілісними комплексами, так і створених безпосередньо в Бібліотеці⁵. Тоді ЦНБ докладала значних зусиль до інвентаризації історичних зібрань. За планом «соцзмагань» у цій роботі у філії ЦНБ, що розміщувалася в колишній Києво-Могилянській академії на Подолі і де були зосереджені найцінніші дореволюційні бібліотеки, у 1980-х роках брали участь чи не всі співробітники.

³ Колесник Є.О. Бібліотека М.І. Костомарова // Український історичний журнал. 1967. № 10. С. 156–157; Кременецька книжкова колекція ЦНБ АН УРСР // Український історичний журнал. 1970. № 6. С. 111–113; Сходознавче зібрання А.Ю. Кримського // Український історичний журнал. 1971. № 8. С. 150–152; Бібліотека М.А. Маркевича // Український історичний журнал. 1973. № 1. С. 108–110; Особисті бібліотеки вчених у наукових установах // Вісник АН УРСР. 1979. № 9. С. 108–110; Библиотеки дореволюционных учебных заведений Киева в фондах ЦНБ АН УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. Киев, 1984. С. 136–160.

⁴ Колесник Е.А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. Киев : Наук. думка, 1988. 116 с.

⁵ Шовкопляс І.Г., Сотниченко П.А., Воробей М.А. Книжкові фонди Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського Академії наук УРСР : короткий огляд. Київ, 1989. 83 с.; Бровкін А., Шовкопляс І. Фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського : коротка інформація. Київ, 1993. 57 с.

З метою збереження, вивчення і залучення до наукового обігу законсервованих історичних зібрань на початку 1992 р. у Бібліотеці був створений науковий відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій на чолі з книгознавцем і бібліографом П.В. Голобуцьким. Ця подія, безпосередньо пов'язана з перевезенням фондів зі згаданої вище Подільської філії до корпусу НБУВ по вул. Володимирській, 62 (після того, як основні фонди і багато підрозділів Бібліотеки перемістилися до нового корпусу по просп. 40-річчя Жовтня, 3, нині просп. Голосіївський, 3), об'єктивно сприяла вивченню історичних колекцій.

Поштовхом і своєрідним підґрунтям для широких історичних досліджень НБУВ стала монографія Л.А. Дубровіної та О.С. Онищенко до 80-річчя установи, присвячена першому періоду діяльності Бібліотеки⁶. Написана на архівних джерелах, монографія повернула із забуття і ввела до наукового обігу значний пласт відомостей з історії надходжень до установи в 1920–1930-х роках приватних бібліотек, бібліотечних зібрань дореволюційних навчальних закладів, інших установ. Книга й досі не втратила свого значення і часто використовується дослідниками як довідкове видання.

Поступово з'являються статті, монографії та дисертації співробітників, присвячені певним історичним зібранням: магнатів Яблоновських – С. Булатової; Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких (у Тульчині), Мікошевських – І. Ціборовської-Римарович, Київської духовної академії – Л. Дениско, Університету св. Володимира – Т. Мяскової, київського митрополита Євгенія (Болховітінова) – Є. Рукавіциної, нотної колекції графа О.К. Розумовського – Л. Івченко, Загінецької бібліотеки Урбановських-Стажинських – О. Рабчун. Дослідженнями багатьох з них керувала або, принаймні, консультувала їх Л.А. Дубровіна.

Слід наголосити, що саме Любов Андріївна Дубровіна ініціювала в Бібліотеці теоретичний напрям вивчення бібліотечних зібрань та історичних колекцій. У 1989 р. вона неодноразово виступала на наукових конференціях з доповідями,

⁶ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. Київ : НБУВ, 1998. 338 с.

• час, події, творчі орієнтири •

присвяченими історико-культурним фондам бібліотек, публікувала профільні статті: «Историко-культурные фонды библиотек как объект междисциплинарных исследований»⁷, «Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения»⁸, «О возможностях классификации рукописных и старопечатных книг по базисным системам признаков»⁹, «Проблемы исследования рукописных и старопечатных фондов в ЦНБ им. В.И. Вернадского АН УССР»¹⁰. Власне й поняття «історико-культурні фонди» для узагальнюючого визначення історичних колекцій та зібрань було запропоноване саме Л.А. Дубровіною¹¹.

За підтримки вченої наприкінці 1990-х років з'явилися відповідні публікації та кандидатська дисертація Л.В. Мухи¹², що продовжили дослідження історичних бібліотечних колекцій та зібрань. Зокрема, в її студіях актуалізовано питання наукової реконструкції розпорощених бібліотечних зібрань, вивчення історії бібліотечних колекцій як історико-культурного явища та складової історії книжкової культури. Л.В. Мухою було

⁷ Дубровина Л.А. Историко-культурные фонды библиотек как объект междисциплинарных исследований // Роль библиотек в развитии общества : тез. докл. и сообщ. Междунар. науч. конф. (Киев, 10–13 окт. 1989 г.). Киев, 1989. С. 33–37 (спільно з М.С. Слободяником).

⁸ Дубровина Л.А. Исторические коллекции книг и библиотечных собраний и совершенствование их организации и хранения // Прогрессивные библиотечные технологии: организация и управление. Киев, 1989. С. 127–133 (спільно з Л.В. Мухою).

⁹ Дубровина Л.А. О возможностях классификации рукописных и старопечатных книг по базисным системам признаков // Автоматизация и механизация библиотечно-библиографических процессов : сб. науч. ст. Киев, 1989. С. 69–73 (спільно з В.А. Ясулайтісом).

¹⁰ Дубровина Л.А. Проблемы исследования рукописных и старопечатных фондов в ЦНБ им. В.И. Вернадского АН УССР // Оптимизация научных исследований в области библиотековедения и библиографии : сб. науч. тр. Москва, 1989. С. 90–101 (спільно з Л.В. Мухою).

¹¹ Дубровина Л.А. Библиотечные фонды: К проблеме классификации и использования // Роль библиотек в развитии общества и тезисы докл. Междун. науч. конф. (Киев, 10–13 окт. 1989 г.). Киев, 1989. С. 84–86.

¹² Муха Л.В. Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція. Київ, 1997. 52 с.; Муха Л.В. Бібліотечні колекції та зібрання в системі історико-культурних фондів: реконструкція та реєстраційний опис : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08. Київ, 1997. 146 арк.

наголошено на тому, що розподіл на збірки, зібрання, бібліотеки та колекції досі не обґрунтований, отож спостерігається плутанина в оперуванні цими поняттями. Розробляючи питання реєстрації бібліотечних колекцій та зібрань у Державному реєстрі національного культурного надбання, дослідниця наголосила на недоцільності використання тут термінів «фонд» чи «бібліотека» через їхню полісемічність, а натомість запропонувала використовувати для даної мети терміни «меморіальна бібліотека», «комплексне бібліотечне зібрання», «бібліотечне зібрання», «книжкова збірка», «бібліотечна колекція» і напрацювала модель паспорта на бібліотечне зібрання та колекцію¹³.

До цієї діяльності на початку 2000-х років доєдналася Г.І. Ковальчук, розробивши основи книжкового пам'яткознавства – наукової дисципліни та сфери практичної діяльності з книжковими пам'ятками. У циклі статей, присвячених різним аспектам роботи з книжковими пам'ятками¹⁴, в термінологічному словнику¹⁵, а головне – в монографії «Книжкові пам'ятки: рідкісні та

¹³ Муха Л.В. Бібліотечні колекції та зібрання: паспортизація фондів (для Державного реєстру національного культурного надбання України) // Бібліотечний вісник. 1997. № 3. С. 5.

¹⁴ Ковальчук Г.І. Традиційні колекції відділів стародруків та рідкісних видань. Проблеми формування // Бібл. вісн. 2001. № 5. С. 20–30; Борис Иванович Зданевич и формирование коллекций старопечатных книг Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского // Библиотека в контексте истории : материалы 5-й междунар. науч. конф. (Москва, 21–23 окт. 2003 г.). Москва, 2003. С. 446–451; Колекції стародруків і рідкісних видань у бібліотеках України: історія створення, проблеми обліку та інформаційного розкриття // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України: проблеми формування, збереження, розкриття : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від. рідкісних видань і рукописів ХДНБ ім. В.Г. Короленка. Харків, 2003. С. 6–22; З історії формування колекцій відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Матеріали Міжнарод. наук. конф. «Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції». Одеса, 2004. С. 104–111; Дослідження історії формування колекцій стародруків та їх паспортизація // Вісник Львів. ун-ту. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2006. Вип. 1. С. 168–173; Коллекции отдела старопечатных и редких изданий Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского как коллективные книжные памятники и книговедческая работа с ними // Здабытки : документальныя помнікі на Беларусі. Мінск, 2007. Вип. 9. С. 197–209.

¹⁵ Словник книгознавчих термінів / уклад.: В.Я. Буран, В.М. Медведєва, Г.І. Ковальчук, М.І. Сенченко ; Книжкова палата України. Київ : Аратта, 2003. 160 с.

• час, події, творчі орієнтири •

цінні книги в бібліотечних фондах»¹⁶ та докторській дисертації «Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ ст.»¹⁷ нею розкрито історію створення книжкових колекцій, насамперед, відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, та методу роботи з книжковими пам'ятками. Так, у монографії, серед іншого, набули подальшого розвитку визначення термінів «історико-культурні фонди», «колекція–книжкова пам'ятка», «книжкове зібрання», «бібліотечне зібрання», «бібліотечна колекція» (с. 252–253, 555–556, 581, 588), а також питання паспортизації таких фондів (с. 351, 638–643), започатковані в роботах П.А. Дубровіної та П.В. Мухи. У «Тлумачному словнику історико-книгознавчих та бібліотекознавчих термінів», що є додатком до монографії, запропоновано такі дефініції: «Бібліотечна колекція – штучно організований за певними принципами або ознакою фонд: за видами документів, способом відтворення, предметно-тематичними, хронологічними, видовими ознаками, культурологічною цінністю» (с. 555); «Бібліотечний фонд – систематизоване зібрання творів друку та інших джерел інформації, що формуються бібліотекою» і «Бібліотечне зібрання – фонди, органічно створені фондоутримувачем. Поділяються на особові (іменні, родові, сімейні, складені на основі приватних зібрань) і зібрання культурологічних та просвітніх установ» (с. 556); «Історико-культурні фонди – тематичні та історичні колекції, зібрання, бібліотеки, переважно ретроспективні, що мають непересічне значення для розвитку суспільства, відображають матеріальний і духовний досвід людства й національних культур» (с. 581); «Колекція – зібрання якихось предметів (в т. ч. книг, рукописів, гравюр, листівок), однорідних або об'єднаних загальною темою. Колекціонування передбачає збирання, вивчення та систематизацію матеріалу, завдяки чому принципово відрізняється від простого збиральництва» і «Колекція–книжкова пам'ятка – організоване зібрання одиничних книжкових пам'яток або книжок, які окремо мо-

¹⁶ Ковальчук Г.І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ : НБУВ, 2004. 644 с.

¹⁷ Ковальчук Г.І. Теорія та практика книжкового пам'яткознавства ХХ століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.08. Київ., 2005. 485 арк.

жуть і не становити цінності, але в сукупності мають властивості історико-культурного об'єкта» (с. 588).

Дослідження історико-культурних фондів тривали. Під безпосереднім керівництвом Л.А. Дубровіної бібліотечні колекції та історичні зібрання в історико-теоретичному плані вивчала Л.В. Лисенко¹⁸. Тоді ж Л.А. Дубровіною було запропоновано розпочати створення путівника по всіх історичних бібліотеках, що перебувають у фондах НБУВ як окремі структурні одиниці. Це спонукало також до активізації діяльності з реконструкції розпоршених у фондах НБУВ колишніх зібрань, зокрема у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій. До роботи з написання довідкових статей про існуючі колекції за єдиною структурою, розробленою Л. Лисенко та Л. Дубровіною, долучилися фактично всі підрозділи-фондоутримувачі. Проте справа виявилася складнішою, ніж здавалася спочатку. По-перше, кількість колекцій у дійсності була більшою, ніж це передбачалося. По-друге, абсолютно різною виявилася кваліфікація співробітників, які готували довідки: якість деяких матеріалів не могла задовольнити вимоги, що висувалися до путівника як до історико-книгознавчого науково-довідкового видання. Це ще раз висвітлило той факт, що колекції недостатньо вивчені і за таких умов написати якісну довідку неможливо. Крім того, ознайомлення з підготовленими довідками засвідчило необхідність відпрацювання термінологічного апарату з метою його уніфікації.

Усе це стимулювало Л.А. Дубровіну, попри її постійну зайнятість, долучитися до розробки термінологічних питань роботи з історичними бібліотечними зібраннями. Своє бачення цієї проблеми, насамперед стосовно фондів НБУВ, вона оприлюднила у статті «Классификация и научно-информационное описание коллекций и собраний в Национальной библиотеке Украины

¹⁸ Лисенко Л.В. Наукові категорії «колекція», «зібрання», «бібліотека» як об'єкт вивчення, опису та реєстрації: до проблеми класифікації понять // Рукописна та книжкова спадщина України. 2003. Вип. 8. С. 225–233; Лисенко Л.В. Бібліотечні колекції та зібрання ХІХ–ХХ століть як об'єкт археографічного та джерелознавчого опису : : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08. Київ, 2004. 252 арк.

• час, події, творчі орієнтири •

имени В.И. Вернадского»¹⁹ в науковому збірнику Міжнародної асоціації академій наук «Библиотеки Национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития», який публікував розвідки російською мовою та розповсюджувався в межах СНД. Оскільки стаття є концептуально важливою і не втратила досі свого наукового значення, вважаємо за потрібне детально розглянути її основні постулати.

Авторка розпочала з констатації того, що вивчення історико-культурних фондів бібліотек є актуальним книгознавчим завданням бібліотечної науки, і відзначила особливу роль у цьому національних бібліотек, які покликані концентрувати національну пам'ять народу і, водночас, колективну пам'ять людства. Це завдання нерозривно пов'язане із практичною діяльністю бібліотек з обліку фондів і створення сучасного пошукового апарату на бібліотечні колекції та зібрання. Разом з тим, наголосила Л. Дубровіна, відбувається переосмислення культурологічних функцій бібліотек: історичні бібліотеки та книжкові колекції й зібрання (далі – ІБККЗ) розглядаються як самостійний об'єкт дослідження та невід'ємна частина історії, культури, освіти.

Стосовно науково-довідкового апарату ІБККЗ авторка наголосила, що три рівні опису колекцій (паспорт фонду, науковий довідник, реєстрація в державному реєстрі) мають орієнтуватися на створення електронних ресурсів, бути взаємопов'язаними і базуватися на загальній структурі опису, проте з різним ступенем поглиблення інформації. При цьому, підкреслила дослідниця, питання обліку, наукового описування, державної реєстрації ІБККЗ мають базуватися на історико-книгознавчих підходах до вивчення колекцій як унікального явища культури певних історичних епох, комплексного артефакту, що продовжував існувати в соціокультурному контексті наступних епох і має певне значення для розвитку науки і культури сьогодення. Л.А. Ду-

¹⁹ Дубровіна Л.А. Классификация и научно-информационное описание коллекций и собраний в Национальной библиотеке Украины имени В.И. Вернадского // Библиотеки Национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития : науч.-практ. и теор. сб. / МААН, Совет директоров науч. б-к и информ. центров. Киев, 2007. Вып. 5. С. 58–80.

бровіна навела перелік рубрик паспорта історико-культурного фонду і запропонувала для обговорення складні методологічні питання, зокрема: що є об'єктом обліку й об'єктом опису (адже часто історичні бібліотеки – багатощарові, містять інші попередні зібрання в своєму складі); що є основним для класифікації історичних бібліотек, як уніфікувати їхнє визначення; як уніфіковано розкрити склад і зміст документів певного фонду (перелік деяких конкретних описів видань при величезному обсязі фонду не дає загального уявлення про його склад); як описувати розпорошені або розосереджені по різних відділах Бібліотеки історичні збірки; як здійснювати паспортизацію таких ІБККЗ – за сучасним складом і відсилкою на інші фонди Бібліотеки чи на основі реконструкції початкового складу; як співвідносяться паспорт колекції та схема описової статті в науковому довіднику; яким має бути представлення колекцій, що містять не лише книжкові фонди, але й архівні, музейні, електронні ресурси на різних носіях; як вирішити питання щодо колекційних складових спеціалізованих фондів, не виділених окремими масивами; як описувати сучасні зібрання, створені власне бібліотеками, що продовжують поповнюватися, та ін.

У статті Л.А. Дубровіної розтлумачено також деякі базові терміни. Так, термін «меморіальна бібліотека» доцільно використовувати у випадках, коли активне життя бібліотеки, власне комплектування, припинилося, вона перейшла в ранг бібліотеки-пам'ятки і номінується ім'ям/найменуванням колишнього фондovласника, незалежно від того, був він фізичною чи юридичною особою. Авторка виділила такі бібліотеки за принципом походження. Серед них, зокрема, зазначені й ті, які ще в 1920-х роках вливалися в загальні фонди Бібліотеки (зібрання «Київської просвіти», «Київської громади», «Українського наукового товариства», бібліотеки Шодуарів, А. Кримського та ін.). Також Л.А. Дубровіна підкреслила необхідність наукової реконструкції розпорошених бібліотек через створення наукових каталогів за власницькими ознаками, штампами – саме це вона визначила як перспективне наукове завдання.

На відміну від меморіальних, терміном «історичні бібліотеки, колекції чи зібрання», хоча він теж базується на принципі

• час, події, творчі орієнтири •

походження за фондодержателем, П.А. Дубровіна запропонувала називати такі ІБККЗ, які надійшли до НБУВ не самостійно, а у складі іншого, більшого й пізнішого фонду. Вони виникли в попередні історичні періоди, тому й мають назву «історичні», хоча термін, без сумніву, умовний, але він потрібен як критерій для електронного пошуку, обліку й описування. У складі багатьох меморіальних бібліотек існують такі історичні зібрання, і якщо вони зберігалися в цих меморіальних бібліотеках цілісно і за своїм значенням заслуговують на окремий науковий опис та культурологічний облік, на них варто укласти додатковий науковий апарат. У паспорті меморіальної бібліотеки на такі історичні зібрання необхідно вказувати і, за можливості, додавати окремі паспорти до зведеного паспорта. П.А. Дубровіна писала тоді як про вже завершену діяльність, але оскільки ця справа лишається актуальною для виконання, тобто її досі не завершено, ми вважаємо за доцільне передавати суть розвідки в методичному аспекті. Для загального довідника з історичних колекцій НБУВ передбачалося вносити як окремі об'єкти опису ті комплексні ІБККЗ, що становили цілісність на момент надходження до Бібліотеки, а в спеціальній рубриці вказувати сучасне місце зберігання, в т. ч. у різних підрозділах НБУВ.

В основу поділу понять «бібліотека», «зібрання», «колекція», на думку дослідниці, покладено не лише принцип походження, як у попередніх випадках, але й принцип фондоутворення, тобто комплектування, збирання, колекціонування, що відбивали характер діяльності з формування складу фонду: природне формування фондів – бібліотека; штучне походження – колекція (колекціонування за однією ознакою, переважно пов'язане з ціннісними ознаками документів). Поняття «зібрання» відбиває процес збирання, а не комплектування, тобто це більш вузьке поняття, ніж бібліотека; тут тематичний фонд формувався за одним чи кількома критеріями. Отож зібрання є середньою формою між бібліотекою та колекцією. Разом з тим, поняття «колекціонування» поширюється на всі історико-культурні фонди – і за значенням, і за способами зберігання. Подальша класифікація ІБККЗ, залежно від її мети, здійснюється за різними ознаками, що характеризують походження, склад і зміст документів (видань).

Виклад теоретичних питань у статті Л.А. Дубровіної тісно пов'язаний із практичною діяльністю зі створення довідника-путівника по історико-культурних фондах НБУВ. Вона запропонувала склад описових рубрик: відомості про фондоутворювача; історія формування фонду; історія побутування фонду, його переміщення; хронологічні межі видань; обсяг фонду; його родо-видовий склад; тематичний зміст фонду; мовна характеристика; науково-довідковий апарат; наявність штампів, екслібрисів; використані джерела та література.

Важливою ми також вважаємо запропоновану вченою методику укладання заголовку опису ІБККЗ: назва відділу-фондоутримувача НБУВ; назва і роки існування ІБККЗ; визначення типу ІБККЗ (наприклад, бібліотека вищого навчального закладу; колекція певного відділу-фондоутримувача; книжкове зібрання).

У своїй розвідці Л.А. Дубровіна навела перелік довідок, підготовлених у різних відділах-фондоутримувачах, коротко охарактеризувавши специфіку, складність і різні підходи до опису наявних ІБККЗ. Вона детально розкрила наповнення всіх рубрик майбутнього зведеного довідника-путівника та систему покажчиків до нього – іменного, географічного, предметного та ін.

У висновках авторка ще раз наголосила: облік (паспорт), науково-інформаційна репрезентація ІБККЗ (довідник-путівник) і заголовки для Державного реєстру національного культурного надбання мають створюватися за єдиною схемою, однак із різним рівнем наповнення інформацією. Послідовність – облік, наукове дослідження та науково-інформаційна стаття – є основою для реєстраційного опису в Державному реєстрі, створення якого не є одноразовим актом, а передбачає державний облік найбільш цінних ІБККЗ у спеціальній базі даних, із відповідним правовим статусом і захистом інформації.

Підготовлені за такою структурою довідки про окремі ІБККЗ лягли в основу відповідної бази даних «Книжкові колекції НБУВ», налаштованої К.В. Лобузіною. До багатьох статей було додано ілюстрації – фото провенієнцій, окремих примірників тощо. Тексти мали систему гіперпосилань на інші довідки, якщо примірники історичного зібрання наявні в різних колекціях.

• час, події, творчі орієнтири •

Сьогодні частину цих ресурсів, з коротким описом колекцій, без ілюстрацій, можна переглянути на оновленому порталі НБУВ у розділі «Історико-культурні ресурси» (<http://nbuv.gov.ua/node/1540>), на сторінці «Книжкові пам'ятки НБУВ». Свого часу на засіданні Вченої ради НБУВ при обговоренні питання участі Бібліотеки у створенні Державного реєстру національного культурного надбання було затверджено список понад 20 найцінніших історичних колекцій із загальної кількості ІБККЗ з різних фондів НБУВ, що заслуговують на внесення до Державного реєстру як колективні пам'ятки або колекції-книжкові пам'ятки. До найзначніших із цих колекцій, крім їхнього опису, прив'язано електронні каталоги, які за бажанням можна одразу переглянути. Хочемо зауважити, що за останні роки на порталі НБУВ опубліковано багато цифрових колекцій, тобто тематичних зібрань повнотекстових копій документів чи видань, але вони не співпадають з фізичними колекціями, що зберігаються в НБУВ, це зовсім інший напрям роботи, який не є темою даної статті.

Проте повернемося до планів і реалій підготовки друкованих наукових путівників-довідників по історичних зібраннях НБУВ. Слід зазначити, що Інститут рукопису планомірно працює у цьому напрямі і вже випустив кілька різних путівників, що дають уявлення про фонди НБУВ (але не книжкові колекції): «Видатні вчені Національної академії наук України: особові архівні та рукописні фонди академіків та членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1998) : путівник» (1998); «Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник» (2002); «Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : путівник» (2015).

Підрозділи Інституту книгознавства НБУВ продовжують вивчати історичні колекції, результатом чого стали опубліковані наукові каталоги та монографії. Прикладами можуть бути такі видання: Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського : каталог / Н.П. Бондар, Р.Є. Кисельов, за участі Т.М. Росовецької (2008); Шамрай М.А. Альдини в бібліотеках України : каталог (2008); Дениско Л.М.

Автографи на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог (2007); Дениско Л.М., Рудакова Ю.К. Книжкові знаки на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог (2017); Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог / Фоменко Д.Д., Цинковська І.І., Юхимець Г.М. (2014); Український друкований плакат з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / Т.А. Галькевич, О.М. Донець (2014. Вип. 1: 1950–1964 рр.; 2016. Вип. 2: 1965–1985 рр.; 2018. Вип. 3: 1986–1992 рр.); Гутник Л.М. Український кіноплакат 1947–1994 років з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: науковий каталог (2018); Рабчун О.С. Бібліотека Загінецька (2017); Заєць О.В. Особові та інституційні зібрання у складі історичної бібліотеки Києво-Печерської лаври в фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (2018).

Серед досліджень історичних зібрань маємо виділити праці І.О. Ціборовської-Римарович, зокрема її кандидатську дисертацію «Родові книгозбірні Правобережної України XVIII ст. у фондах НБУВ: історія та бібліографічна реконструкція» (2001) і відповідну монографію, а також численні статті, присвячені книгозбірням католицьких монастирів та навчальних закладів, що діяли на українських теренах у XVI–XVIII ст. (див. список публікацій ученої в Репозитарії НБУВ²⁰). У теоретико-методичному плані важливою є стаття І.О. Ціборовської-Римарович «Реконструкція історії та фондів родових шляхетських бібліотек: теоретичні та практичні аспекти проблеми»²¹. Дослідниця репрезентувала різні форми дослідження й реконструкції таких бібліотек у залежності від того, як зберігалося і як зараз

²⁰ Ціборовська-Римарович Ірина Олегівна // <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/person/126711>

²¹ Ціборовська-Римарович І.О. Реконструкція історії та фондів родових шляхетських бібліотек: теоретичні та практичні аспекти проблеми // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції». Одеса : «Астропринт», 2004. С. 165–175.

• час, події, творчі орієнтири •

зберігається те чи інше зібрання: як окрема структурна одиниця; є розпорошеним по фондах однієї сучасної бібліотеки, але з можливістю відтворити його, зібрати разом; примірники історичного зібрання зберігаються в різних підрозділах бібліотеки і не можуть бути об'єднані фізично, отож реконструкція відбувається на рівні створення картотеки, покажчика, наукового каталогу (ми б додали ще – бази даних); групи стародруків досліджуваної історичної книгозбірні знаходяться в різних бібліотеках, вивчаються окремо, а об'єднання можливе в спільній публікації чи серії публікацій. У будь-якому варіанті, для досягнення мети, тобто реконструкції історичного зібрання, зазначила авторка, необхідно виконати низку завдань, зокрема: опрацювання широкого кола джерел, насамперед, самих стародруків, а також рукописних і друкованих давніх каталогів, майнових документів, листування, мемуарів тощо. Важливими є й генеалогічні, геральдичні, інші біографічні матеріали про представників роду, які збирали бібліотеку. Наступне завдання – вивчення історії бібліотеки, з'ясування, чи наявні її стародруки та рукописи в інших бібліотеках. Далі – науковий бібліографічний опис видань, який, власне, й дає можливість здійснити книгознавчий аналіз складу і змісту фондів і вже на цій основі заповнити всі рубрики паспорта зібрання та довідки про нього в путівнику. Окрему увагу вчена звернула на провенієнції на книгах та на критерії їхньої систематизації й описування.

Співробітники НБУВ, насамперед, Інституту книгознавства, впродовж останніх десятиріч досліджували як історичні бібліотеки, що колись потрапили до фондів НБУВ²², так і колекції, сформовані вже в НБУВ упродовж її сторічної історії²³, а та-

²² Шекера І.С. Бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря як об'єкт паспортизації історичних колекцій // Наукові праці НБУВ. 2004. Вип. 13. С. 274–288; Гуржій І.О. Особова бібліотека барона Ф.Р. Штейнгеля у фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ: склад та значення // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 252–259; Заєць О.В. Бібліотека «Киевского общества естествоиспытателей» у фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ // Рукописна та книжкова спадщина України. 2014. Вип. 18. С. 278–285.

²³ Юхимець Г.М. Колекція офортів Лева Михайловича Жемчужникова у фондах ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України // Рукописна та книжкова спадщина

кож питання їхнього вивчення і введення до наукового обігу²⁴. Ці та інші, не названі тут дослідження, активні бібліографічні описи книжкових та інших пам'яток, внесення їх до баз даних і електронних каталогів дозволили поновити діяльність із підготовки довідника-путівника по історичних колекціях, насамперед, – книжкових. Було вирішено публікувати окремі випуски довідника, згрупувавши колекції так: 1) Бібліотеки дореволюційних навчальних закладів Києва з фондів НБУВ; 2) Бібліотеки монастирів, релігійних навчальних закладів різних конфесій, особові бібліотеки представників духовенства; 3) Родові та особові бібліотеки; 4) Штучно створені в НБУВ за різними ознаками колекції, зокрема: хронологічні (інкунабули, палеотипи); видавничі (альдини, плантени, етьєни, ельзевіри, дідо); шрифтові (стародруків різними мовами латинським, кириличним, гражданським шрифтом); зібрання різних видів видань (журналів та продовжуваних видань до 1917 р., українських газет 1818–1922 рр., російських газет 1732–1916 рр., поштових листівок кінця XIX – початку XXI ст., лубка (народних картинок) XVIII–XX ст., українських плакатів XX ст., гравірованих портретів XVII–XIX ст., нот, у т. ч. нотного зібрання Разумовських, карт, листівок XIX – першої половини XX ст.); мініатюрних видань (за форматом), рідкісних видань XIX–XX ст.

Перший випуск довідника, що має побачити світ 2020 року, містить ретроспективний огляд історичних бібліотечних

України. 1996. Вип. 3. С. 138–151; Фоменко Д. Аркушева колекція літографій НБУВ // Бібліотечний вісник. 1998. № 3. С. 22–24; Ковальчук Г., Губко Г., Тіхненко О., Лобузін К. Колекція історичних листівок НБУВ і сучасні проблеми введення її в електронний простір // Наукові праці НБУВ. 2011. Вип. 31. С. 259–274.

²⁴ Голобуцький П.В., Ольховик Н.М. Термінологічний аспект у роботі з історичними колекціями // Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки : міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 1996 р.). Київ, 1996. С. 121–122; Литвинова Л.А. Колекційні фонди Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: історико-книгознавча тематика дисертаційних досліджень (1993–2011) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2012. Вип. 16. С. 249–267; Андрусенко Г.С. Конволюти в історичних бібліотечних колекціях: термінологія, причини створення, приклади // Наукові праці НБУВ. 2013. Вип. 37. С. 382–391; Мяскова Т.Є. Особливості опису цілісних історичних книжкових колекцій та зібрань // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху : матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2019 р.). Київ, 2019. Т. 1. С. 191–194.

- час, події, творчі орієнтири •

зібрань НБУВ та їхніх досліджень, а також науково-інформаційні довідки про бібліотеку Київського університету св. Володимира з усіма її численними складовими, бібліотеки Колегії Павла Галагана, Інституту шляхетних дівчат, Київського комерційного інституту, 1-ї, 2-ї, 3-ї, 5-ї (Києво-Печерської) київських гімназій, Київського реального училища, Київського комерційного училища. Дослідження інших історичних колекцій триває.

*Світлана
Рохань*

**АКТОВА АРХЕОГРАФІЯ:
МЕТОДИКИ КАМЕРАЛЬНОГО ОПИСУ
ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИДАННЯ НАУКОВИХ КАТАЛОГІВ
ДОКУМЕНТАЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ АКТОВИХ ДЖЕРЕЛ**

На сучасному етапі свого розвитку історична наука, постійно вдосконалюючи наукові підходи до вивчення джерелознавчого потенціалу документальних пам'яток, у своїй роботі органічно суміщає триєдність польової, камеральної та едиційної археографії.

Одним із пріоритетів наукової діяльності Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ), який понад чверть століття очолювала Любов Андріївна Дубровіна, є археографічні дослідження наративних та актових документів, що спираються на комплексні теоретико-практичні напрацювання з урахуванням нових викликів інформаційного суспільства.

Накопичення у фондах Інституту значного за обсягом, різноманітного за змістом і складом корпусу документів, зокрема актових, активізувало камеральний напрям для його поглибленого вивчення, закладення основ для вироблення нових та вдосконалення вже існуючих археографічних прийомів опрацювання документальних комплексів як цілісного історичного джерела. Саме тому актуальним на сьогодні є створення науково-інформаційного реєстраційного опису колекційних архівів та зібрань, зокрема й наукових каталогів актових джерел.

У контексті досліджуваної проблеми відзначимо праці таких зарубіжних та вітчизняних учених, як О.О. Зімін¹, С.Н. Валк²,

¹ Зимин А.А. Методика издания древнерусских актов. Москва, 1959. 64 с.

² Валк С.Н. Регесты в их прошлом и настоящем // Археографический ежегодник за 1968 год. Москва, 1970. С. 22–47; Он же. Археографическая «легенда» // Археографический ежегодник за 1971 год. Москва, 1972. С. 5–16.

• час, події, творчі орієнтири •

М.П. Ковальський³, Л.А. Дубровіна⁴, Г.В. Боряк⁵, О.О. Маврін⁶, Г.В. Папакін⁷, Л.З. Гісцова⁸ та інші. Метою наших студій є обґрунтування сучасних прийомів та способів описування й оприлюднення комплексів актових документів.

Генеза терміна «камеральний» (від лат. *camera* – кімната) простежується від його початкового значення – «кімнатний, кабінетний, лабораторний» до наукової дефініції – «камеральний». Щоправда, спочатку під «камеральними роботами» маляся на увазі обробка матеріалів, зібраних у результаті польових топографічних, геологічних, ґрунтових та інших досліджень будь-якої території. Згодом запозичення терміна «камеральний» з геологічних наук та поширення його на інші галузі знань, зокрема археографію, підтвердили його гнучкість та універсальність для вирішення завдань наукового дослідження. Особливого значення поняття «камеральний» як результат наукових досліджень набуває в процесі описування актових матеріалів.

Актові документи є одними з найбільш численних за обсягом та різних за формою документальних джерел. Вони репрезентують усю багатоманітність юридичних документів приватних та офіційних форм діловодства різних історичних періодів.

³ Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. Ч. 1–4. Днепропетровск, 1977–1979.

⁴ Дубровіна Л.А. Кодикология та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992. 262 с.

⁵ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / упоряд.: Г.В. Боряк, Н.М. Яковенко. Київ, 1982. 202 с.; Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна Україніка» : Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ, 1995. 348 с.; Боряк Г. Розвиток камерально-археографічних традицій в Україні у XIX–XX ст. // Спеціальні галузі історичної науки : збірник на пошану М.Я. Варшавчика. Київ, 1999. С. 67–81.

⁶ Маврін О.О. Теорія і методика польової та камеральної археографії в Україні 1940–1980-х років // Література та культура Полісся. Серія : Історичні науки. Київ, 2018. Вип. 90. С. 95–106.

⁷ Папакін Г.В. Розробка теоретичних питань української археографії у діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929–1930) // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 1996. Т. 1. С. 53–61; Папакін Г.В. Електронна археографія: новітній напрям старої науки, її складові та стан дослідження // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. Київ, 2012. № 2. С. 25–34.

⁸ Архів Коша Нової Запорізької Січі : опис справ. 1713–1776 / упоряд.: Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, Київ, 1994. 232 с.

На сьогодні значна частина актів через відсутність їхніх описів на рівні документа залишається закритою для досліджень. Як правило, в описах акти представлені загальними заголовками на кшталт «Документи про...». Це стосується, передусім, унікальних документів, які за принципом походження складають документальні колекційні комплекси, – до прикладу згадаємо колекцію О.Ф. Лазаревського з фондів ІР НБУВ.

З описанням актових документів пов'язана діяльність професорів Київського університету св. Володимира і членів Археографічної комісії І.М. Каманіна⁹, О.І. Левицького¹⁰, М.Д. Іванишева¹¹. (Так, О.І. Левицький зазначав, що при складанні опису актових документів недостатньо знати мову, якою написаний текст, треба ще й розуміти зміст кожного виразу, який зустрічається в документі¹²).

Унікальність актових документів, стан їхньої збереженості, як правило, ветхий, актуалізують описання кожного акту окремо як одну із найбільш оптимальних археографічних методик. Ще наприкінці 1920-х років В.О. Романовський запропонував принцип поактового (подокументного) спрощеного описання: опис кожного акта; систематичний огляд усіх актів за певними рубриками, за формою та змістом; загальна характеристика змісту актової книги; зовнішнє описання стану книги, її палітурки, печаток тощо; номер книги за каталогом архіву; заголовок; дата; мова, якою написано книгу; кількість аркушів¹³. Однак такий спрощений опис, який мав складатися з назви і короткого викладу змісту, підходив саме для описання актових книг, де основним предметом дослідження є власне книга.

⁹ Каманін І.М. Опись актовой книги Киевского Центрального архива № 2035. Киев, 1883. 232 с.

¹⁰ Левицький О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). Киев, 1893. 140 с.

¹¹ Іванишев Н.Д. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. В 2-х т. Киев, 1849.

¹² Левицький О.И. История учреждения Киевского Центрального архива // Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца. Кн. XVII. Вып. 3. Отд. 2. Киев, 1903. С. 61.

¹³ Романовський В.О. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві : зб. ст. Київ, 1929. С. 24.

• час, події, творчі орієнтири •

М.П. Ковальський, розвиваючи далі методики актової археографії, розглядав актові книги як історично складений документальний комплекс. Одним із головних завдань для вирішення проблеми оприлюднення актових документів він вважав пошук розпорошених по різних архівах актових книг для об'єднання частин комплексу в єдине ціле у вигляді списків, таблиць тощо¹⁴.

Розробки вчених XIX–XX ст. не втратили свого значення й сьогодні: хоча сучасні дослідники суттєво розширили вимоги до описування та публікації історичних документів, зокрема документальних комплексів актових джерел, все ж їхні студії спираються на наукові напрацювання попередників.

Щоб поширити камеральні методики на описування актових документів одного фонду або колекції для створення анотованого каталогу, слід об'єднати подокументне описання та описання цілісного історичного комплексного джерела за критерієм предмета дослідження. Така дуальність підходів до вирішення археографічних завдань, перш за все, впливає на виявлення досліджуваних документів та проведення камеральних робіт з їхнього опрацювання.

Основними етапами підготовки наукового анотованого каталогу є:

- науково-критичний підхід до пошуку та відбору документів;
- обґрунтування особливостей документального комплексу як окремої групи джерел;
- відновлення цілісності документального комплексу;
- розробка моделі описової статті;
- складання науково-довідкового апарату.

Структура каталогу повинна відображати параметри як науково-довідкового джерела з його стислістю та точністю, так і комплексного історичного джерела з історії установи чи інституції, в ході діяльності яких був створений даний документ. Існують дві форми видання актових джерел: публікація тексту документа та каталог, в якому текст документа представлено

¹⁴ Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепропетровск, 1979. 109 с.

найбільш повною та вичерпною інформацією про його зміст. Нині, з розвитком цифрових технологій та можливостей, публікація тексту документа в електронній формі якнайкраще відповідає першій формі видання, а каталоги, що акумулюють власне джерелознавчий аспект, мають найбільший потенціал саме для науково-теоретичних археографічних студій.

В Інституті рукопису НБУВ розпочато створення серії наукових каталогів, що мають на меті залучення до широкого наукового загалу актових документів з історії власницьких прав на землеволодіння київських монастирів з унікального документального корпусу – колекції Київської казенної палати¹⁵. При підготовці каталогу було проаналізовано історію, склад та традиції наукового описування документів Київської казенної палати, окреслено джерельну базу дослідження – архівні фонди Інституту, здійснено спробу реконструкції колекції документів за рукописними описами XVIII–XIX ст., визначено основні видові та типологічні особливості актів.

Першочергова увага при підготовці каталогу була сконцентрована на розробці моделі описової статті. Власне, схема описових статей документальних комплексів, як правило, має типову структуру, тобто однаковий набір елементів (дата; місце написання; заголовки та ін.); отож ми звернули основну увагу на ті специфічні елементи, які належать до відмінних ознак саме актових документів. Це, зокрема: дата; місце написання; заголовки; мова; кількість аркушів; характеристика сторінки; оригінал чи копія; матеріал письма; тип письма; художнє оформлення; стан збереженості документа; анотація; підписи; печатки; написи; описи; шифр; старі шифри; література; архівні джерела.

Повнота наукового каталогу документального корпусу актів залежить від ретельного й системного перегляду архівних фондів, де можуть зберігатися документи, а також від максимального використання рукописних описів та друківаних видань, в яких наявні відомості про джерела. Також необхідно

¹⁵ Сохань С.В. Колекція Київської казенної палати з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 1. Акти і документи Михайлівського Золотоверхого монастиря (1522–1785). : археогр. дослідження ; наук. каталог. Київ, 2019. 380 с.

• час, події, творчі орієнтири •

враховувати матеріали копійних книг актів, які доповнюють лакуни колекції, оскільки збірники копій актів склалися в архівосховищах у той самий період часу, коли й документи, які записувалися в копійну книгу.

При виявленні актових джерел доцільно користуватися методикою укладання картотек, побудованих за хронологією або номінальним (видовим) порядком, в залежності від складу документальної колекції.

Наступним етапом у підготовці каталогу є методика складання *Заголовка*. Заголовок розглядається як камеральний елемент едиційної археографії. До елементів заголовка входять: дата, місце написання та назва документа. *Дата* в каталозі подається на основі наявних у документі записів, без переведення старого стилю літочислення на новий. Якщо акт написано раніше, ніж його подано до суду, зазначаються дві дати.

У *Місці написання* географічні назви подаються за сучасним правописом. *Назва* відображає вид, адресанта/адресата та містить анотацію документа. Вид документа наводиться за текстом (універсал, грамота, позов, тестамент, протестація, інтерциза тощо). У тих випадках, коли в тексті відсутня назва виду документа, вона встановлюється на підставі змісту або форми документа згідно з термінологією сучасної дипломатики. Далі вказуються адресант (особа/установа, від яких документ походить), адресат (той, кому документ адресовано) та подається анотація (предметно-тематична характеристика змісту документа із зазначенням хронологічної та географічної ознак, якщо вони не збігаються з датою і місцем складання документа). У разі, коли в документі є вказівки на історичні події, важливі для осмислення змісту документа, або дані, які не можна повністю включити до назви, вони також подаються в назві.

Мова написання актових документів обумовлена офіційною сферою застосування актових документів на всіх рівнях суспільного життя (державному, релігійному, освітньому).

Описання зовнішньої характеристики та фізичного стану документа включають, зокрема: кількість аркушів, матеріал письма, стан збереженості, номери підкреслених рядків, чисті аркуші, написи на маргінесах. Окремо має розглядатися *стан*

збереженості документів: повний, із втратами початку або кінця; також зазначаються втрата або випадіння аркушів, механічні пошкодження (розірваний, пом'ятий, обгорілий тощо), наявність плям від вологи, чорнила, воску; крихкість, ламкість, трухлявість.

Письмо актових документів: півустав, скоропис з елементами півуставу, скоропис. Більшість актових документів написано коричневим та чорним *чорнилом* (атраментом) різних відтінків (темно-коричнєве, світло-коричнєве тощо), іноді присутнє червоне чорнило.

В *Оздобленні* надається загальна характеристика основних елементів художнього оформлення документа – заставок, кінцівок, ініціалів. Наприклад, заставка з рослинним орнаментом, золотом, великий ініціал із рослинними елементами, перше слово з елементами в'язі, перший рядок та початок другого написані золотом тощо.

Підпис (ім'я й прізвище/прізвисько автора документа). Підписи зазначаються зі збереженням основних орфографічних особливостей та мовою оригіналу.

Печатка (форма, матеріал, кустодія, розмір). Принцип описування печаток у ХІХ ст. був досить узагальненим і мав переважно облікове навантаження. Однак діловодні назви документів у архівних описах містять важливі відомості щодо визначення деяких архівних термінів, зокрема сфрагістичного характеру: опис печаток за походженням (царські, королівські, гетьманські), способом кріплення (вислі або відтиснені на документі) та образотворчими ознаками. Так, для визначення характеру печаток царських грамот в описі зазначаються такі ознаки: спосіб кріплення – висяча; розмір – велика; матеріал – віск; колір воску – червоний; вид кустодії – бляшаний «ковчег»; матеріал кустодії – срібло з позолоченим гербом. Прийнято було називати срібну бляшанку, в якій була відтиснена печатка, «ковчежцем» («ковчег» у православної церкви означає скриньку для зберігання святих дарів). Опис печаток на привілеях польських королів та гетьманських універсалах був дуже стислим: «при королевской печати», «при гетьманской печати», «при обыкновенной печати», або узагальнений: «при печати».

• час, події, творчі орієнтири •

Різноманітні форми кустодії (воскова, бляшана, паперова) виконували охоронну функцію. Найпоширенішою формою кустодії можна вважати паперову, яка не тільки захищала відбиток печатки від ушкоджень, але й була декоративним атрибутом. Паперовий клапот, вирізаний у вигляді рослинних і геометричних візерунків, часто є взірцем довершеної мистецької роботи. Як правило, при укладанні кожного наступного архівного облікового опису в описи печаток не вносилися нові ознаки, – архіваріус переписував зовнішні ознаки печаток з попереднього опису, навіть скорочуючи їх у деяких документах.

Записи в актових документах зазвичай містяться на першій сторінці та на звороті останньої; вони виконані чорнилом та олівцем; мають діловодний характер. У каталозі описуються за аркушами, згори вниз і зліва направо; передаються мовою документа та спрощеним методом сучасної графіки.

Описи. У каталозі використовуємо рукописні описи документів, які відображають колишній порядок їхнього зберігання та переміщення в різних установах. Як правило, в архівосховищах такі описи формувалися як облікові, проте форма надання відомостей про документи та принципи описування рукописів різнилися. Так, описи можуть містити більш розгорнуті схеми описання документів за тематичними розділами, в яких інформація про зміст документа репрезентована в лаконічному заголовку. Також є короткі записи, що подаються у формі діловодного заголовка, складеного з метою обліку та зберігання рукопису в архіві.

Аналіз записів у актових документах межі XVIII–XIX ст. свідчить про те, що діловодний заголовок поступово переймав елементи більш розширеного архівного заголовка джерела. Здебільшого в діловодному заголовку зазначався тільки короткий зміст, в якому пріоритет надавався інформації про визначальний предмет документа.

Наприклад, у разі, коли йдеться про продаж або купівлю тієї чи іншої власності, на передній план виступає предмет продажу чи купівлі – «На млин Острицкий права». У маєткових справах заголовки поступово змінювався з огляду на розвиток архівної термінології при опису актових документів. Так, на по-

чаток в описанні виходить від документа. Архіваріус виправляє, закреслює, дописує або взагалі складає новий запис за головка документа з урахуванням уже нових умов і потреб архівного опису. Це ілюструють виправлення іншим чорнилом і почерком на зворотах останніх аркушів документів наступними архіваріусами. Невдовзі заголовки із численними дописками над рядками та орфографічними виправленням перетворюється на більш інформативний запис, акцент в якому робиться на визначення виду документа, із зазначенням автора і адресата, осіб, які задіяні в даному юридичному акті, географічних відомостей. Наприклад, заголовок «На млин Острицкий права» був переписаний на «Випис з Ратуша Острицкого о продажи млина Острицкий от Радка Санковича Богдану Войничу»¹⁶.

Шифри. Надаються відомості про наявність, місце зберігання та доступність оригіналів або копій документів. Відомості, необхідні для складання зовнішніх атрибутів оригіналу документа (характеристика обгортки, печатки, кустодії, напису, стану збереженості паперу або пергамену та ін.), за наявності *de visu* тільки його копії, визначаються за текстовими коментарями з описів та друкованих джерел.

Старі шифри. Йдеться про відмітки стосовно надходження або наявності актів за описами XVIII–XIX ст. Як правило, вони містяться на першій сторінці документа, на верхньому і нижньому полях, написані олівцем або чорнилом.

Джерела. Містять скорочене посилання на друковані праці (див. – перелік видань), в яких опубліковано, описано або хоча б згадується даний документ, а також на архівні матеріали, в яких є відомості про історію побутування документа.

Науково-довідковий апарат каталогу складають покажчики – іменний, географічних назв, установ, інституцій, а також списки скорочень літератури та архівних джерел, коментарі, додатки, словник застарілих слів та ін.

Підсумовуючи розгляд основних засад з підготовки наукових каталогів документальних комплексів актових джерел, слід зазначити, що вони надають можливість узагальнити та

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. 301. № 216 Г. № 180.

- час, події, творчі орієнтири •

конкретизувати специфіку археографічного, науково-інформаційного та реєстраційного опису колекційних архівів і зібрань. Результати проведеного дослідження методик актової археографії свідчать про те, що створення електронного фонду текстів актових документів у поєднанні з науково-методологічним та науково-допоміжним апаратом у вигляді наукових каталогів забезпечить дослідників зручним інструментарієм для подальшого поглибленого вивчення історичних джерел.

*Тетяна
Добко*

• **ПРЕЗИДЕНТИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
У БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОКАЖЧИКАХ**

Бібліографічне знання є інструментом і різновидом наукового пізнання. У згорнутому вигляді бібліографія дає уявлення про документи, приналежність їх до певної галузі, їхній зміст, тематичні напрями, обсяг, репертуар. У даний час бібліографічні, реферативні та повнотекстові бази даних є основою супроводу наукових досліджень. Бібліографія є ефективним засобом соціально-культурної комунікації, сприяючи поширенню наукової інформації та її суспільному використанню.

У бібліографічному покажчику відібрана література упорядковується, систематизуються, вибудовується відповідно до системи розвитку науки, особливостей біографії, життя і творчої діяльності особистості. Перевагами покажчиків є те, що інформація в бібліографічних ресурсах максимально згорнута, зміст описуваних документів фіксується чітко, змістовно, уніфіковано, розкривається максимально.

У статті Л. Дубровіної і С. Пирожкова йдеться про те, що впродовж усіх ста років існування Національної академії наук України її очолювали видатні вчені, невтомні організатори науки¹. Автори наукової розвідки розкривають діяльність президентів Академії В.І. Вернадського, М.П. Василенка, О.І. Левицького, В.І. Липського, Д.К. Заболотного, О.О. Богомольця, О.В. Палладіна. Ми здійснимо спробу репрезентувати бібліографічні покажчики, що висвітлюють життєвий та творчий шлях очільників української науки.

¹ Пирожков С.І., Дубровіна Л.А. Видатні організатори академічної науки [М.П. Василенко та ін.] // Вісник НАН України. 2018. № 11. С. 18–33.

• час, події, творчі орієнтири •

Постать визначного українського і російського вченого Володимира Івановича Вернадського (1863–1945), природознавця, засновника геохімії, біогеохімії та радіогеології, фундатора вчення про біосферу, ноосферу, одного із засновників Української академії наук, її дійсного члена (від 1918 р.) та першого голови-президента УАН (1918–1921) привертає увагу не лише численних біографів, але й бібліографів.

Перший бібліографічний список наукових праць В.І. Вернадського було опубліковано у збірнику на честь двадцятип'ятиліття його наукової діяльності². Показчик «Владимир Иванович Вернадский (1863–1945)» (Москва, Ленінград, 1947) видано в серії «Материалы к библиографии ученых СССР. Серия химических наук»³.

У виданні «Вибрані праці» В.І. Вернадського (Київ, 1969) вміщено список праць академіка⁴. «Библиография сочинений академика В.И. Вернадского» (Москва, 1991) видано Комісією з розробки його наукової спадщини⁵.

Про увагу до наукового спадку В.І. Вернадського свідчить також друге видання показчика «Владимир Иванович Вернадский» (Москва, 1992), що вийшло в серії «Материалы к библиографии ученых СССР. Серия геологических наук»⁶. Біобібліографія включає матеріали про життя та діяльність вченого, наукову, педагогічну і громадську діяльність та містить хронологічний показчик його праць і літературу про нього.

² Список научных работ В.И. Вернадского / сост. А. Ферсманом // Сборник в честь двадцатипятилетия научной деятельности Владимира Ивановича Вернадского. Москва, 1914. С. 1–6.

³ Владимир Иванович Вернадский (1863–1945) / вступ. ст. А.П. Виноградова ; библиогр. сост. Л.Н. Пржевальской. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1947. 55 с. (Материалы к библиографии ученых СССР. Серия химических наук ; вып. 6).

⁴ Список праць В.І. Вернадського / [уклад. О.С. Поваренних] // Вернадський В.І. Вибрані праці / В.І. Вернадський. Київ, 1969. С. 419–438.

⁵ Библиография сочинений академика В.И. Вернадского : (справочник) / АН СССР. Комис. по разраб. науч. наследия акад. В.И. Вернадского ; сост.: Ф.Т. Яншина, С.Н. Жидовинов. Москва : Наука, 1991. 39 с.

⁶ Владимир Иванович Вернадский / сост.: И.Г. Бебих, С.Н. Жидовинов, Г.И. Матеева, Ф.Т. Яншина ; авт. вступ. ст.: А.Л. Яншин, Ф.Т. Яншина. 2-е изд., доп. Москва : Наука, 1992. 232 с. (Материалы к библиографии ученых. Серия геологических наук ; вып. 44).

Велику увагу дослідженню наукової спадщини В.І. Вернадського приділяє Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Важливим для дослідників життя і творчості фундатора УАН була публікація переліку унікальних матеріалів – листів з архіву В.І. Вернадського, що зберігаються у відділі рукописів (нині – Інститут рукопису) Бібліотеки⁷, якій передувала наукова розвідка С.М. Кіржаєва⁸. В 1992 р. вийшов друком бібліографічний покажчик, укладений фахівцями Центральної наукової бібліотеки АН України (нині – НБУВ) «В.І. Вернадський: Громадянин. Вчений. Мислитель»⁹, у 2003 р. – «В.І. Вернадський. Вчений. Мислитель. Громадянин»¹⁰.

Наукова бібліотека Таврійського наукового університету ім. В.І. Вернадського підготувала покажчик «Владимир Иванович Вернадский» (Київ, 2007), що включає праці про вченого і літературу за тематичним розділом «В.И. Вернадский и Крым (1899–2005)»¹¹.

Полтавським краєзнавчим музеєм видано тематичний каталог «Фонд В.І. Вернадського в Полтавському краєзнавчому музеї» (Полтава, 2002)¹². Література про зв'язки В.І. Вернадського

⁷ Аннотированный перечень писем из архива В.И. Вернадского, хранящегося в Отделе рукописей Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского АН УССР / подгот. С.Н. Киржаев // Бюллетень комиссии по разработке научного наследия академика В.И. Вернадского. Ленинград, 1990. № 8. С. 35–50.

⁸ Киржаев С.Н. Неопубликованные и малоизвестные письма В.И. Вернадского // Там же. С. 3–27.

⁹ В.І. Вернадський : Громадянин. Вчений. Мислитель : пр. вченого та літ. про нього з фондів Центр. наук. б-ки ім. В.І. Вернадського Акад. наук України / АН України, Коміс. по розроб. наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Центр. наук. б-ка ім. В.І. Вернадського ; уклад.: С.О. Задоя, І.А. Певзнер ; бібліогр. ред. Л.В. Беляєвої ; відп. ред. М.І. Сенченко. Київ : Наук. думка, 1992. 93 с.

¹⁰ В.І. Вернадський : Вчений. Мислитель. Громадянин : пр. вченого та літ. про нього з фондів Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського : бібліогр. покажч. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського ; уклад.: Л.В. Беляєва [та ін.] ; наук. ред. В.Ю. Омельчук. Київ, 2003. 259 с.

¹¹ Владимир Иванович Вернадский: библиограф. указ. : в 2 ч. Ч. 1. ч. 2 : Владимир Иванович Вернадский (1899–2005) : В.И. Вернадский и Крым (1899–2005) / М-во образования и науки Украины, Таврич. нац. ун-т им. В.И. Вернадского, Науч. б-ка ; сост.: В.А. Миронова, В.П. Кузнецова, В.И. Тараилова. Київ: Либідь, 2007. 192 с.

¹² Фонд В.І. Вернадського в Полтавському краєзнавчому музеї : темат. кат. / Упр. культури Полтав. облдержадмін., Полтав. краєзн. музей [та ін.] ; уклад. С.Л. Кигим. Полтава, 2002. 37 с. : табл.

• час, події, творчі орієнтири •

з Полтавщиною включена до книги «В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія» (Полтава, 2008)¹³.

Кременчуцька бібліографія академіка В.І. Вернадського підготовлена за матеріалами періодичного друку м. Кременчука, Міжнародних і Всеукраїнських науково-практичних конференцій, організованих до 145-річчя від дня його народження¹⁴.

Найбільш ґрунтовним є покажчик «Бібліографія праць В.І. Вернадського. Література про життя та діяльність» (Київ, 2012), укладений науковцями НБУВ і виданий як заключний, десятий, том видання «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського»¹⁵. Книга містить бібліографічні матеріали українською, російською, іноземними мовами за період 1885–2012 рр., включає зібрання наукових праць ученого, публікації в періодичних виданнях, епістолярну спадщину, літературу про життя і діяльність, бібліографію бібліографії (всього 4188 бібліографічних записів). Науково-допоміжний апарат репрезентований системою покажчиків.

Варто зазначити, що за участі вчених НБУВ, зокрема члена-кореспондента НАН України Л.А. Дубровіної, академіка НАН України О.С. Онищенко, створено інші томи багатотомного академічного видання: «Володимир Іванович Вернадський і Україна» (Т. 1 ; кн. 1 ; Т. 1 ; кн. 2, Київ, 2011); «Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими» (Т. 2 ; кн. 1 : Листування : А–Г; Т. 2 ; кн. 2 : Листування : Д–Я. ч. 1 : Д–Н; Т. 2 ;

¹³ Література про зв'язки В.І. Вернадського з Полтавщиною / уклад. В.М. Самородов // В.І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліогр. Полтава, 2008. С. 218–257.

¹⁴ Игнатенко А.А. Кременчугская библиография академика В.И. Вернадского : к 145-летию со дня рождения академика В.И. Вернадского : по материалам период. печати г. Кременчуга, проходивших в нём Междунар. и Всеукр. науч.-практ. конф. и выступлений его жителей в др. местах / Кременчуг. краевед. музей, Экол. о-во им. В.И. Вернадского. Кременчуг, 2008. 111 с. : ил.

¹⁵ Бібліографія праць В.І. Вернадського. Література про життя та діяльність / НАН України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського ; редкол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.П. Волков [та ін.] ; уклад.: О.С. Онищенко, Л.В. Беляєва, С.А. Дзюбич, Л.С. Новосьолова, В.Ю. Омельчук, Д.В. Устиновський. Київ, 2012. 603 с. (Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського ; т. 10). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002167>

кн. 2 : Листування : Д–Я, ч. 2 : О–Я, Київ, 2011); «Володимир Іванович Вернадський. Щоденники (1917–1921)» (Т. 9, Київ, 2011).

Відзначення 100-річчя створення НАН України привернуло увагу до висвітлення історії та здобутків Академії, а також вивчення життя і діяльності визначних учених – її засновників. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Перші академіки (дійсні члени) Української Академії Наук» (Київ, 2018), укладений фахівцями Державної науково-технічної бібліотеки України (ДНТБ), включає бібліографічний список праць В.І. Вернадського і літературу про нього¹⁶. Охоплено основні праці вченого за 1888–2012 рр. (370 назв), видання про життя та діяльність академіка В.І. Вернадського, опубліковані упродовж 2000–2017 рр. (47 назв).

Рекомендаційний список літератури «Життя, присвячене науці: Володимир Іванович Вернадський (1863–1945)» підготовлено бібліографами Наукової бібліотеки Чернігівського національного технологічного університету (ЧНТУ)¹⁷.

Відомий український історик, письменник, етнограф Орест Іванович Левицький (1848–1922) очолював УАН–ВУАН у 1919–1921 рр. (як виконуючий обов'язки заступника президента, фактично керуючи Академією) та в 1922 р. Йому присвячено бібліографічний покажчик «Орест Левицький (1848–1922)», виданий Полтавським краєзнавчим музеєм, Образотворчо-краєзнавчою асоціацією «Українська лінія» (Полтава, 1993)¹⁸.

В.Г. Сарбей і Л.Г. Москвич у монографії «Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.) : життєпис, бібліографія

¹⁶ Вернадський Володимир Іванович (1863–1945) // Перші академіки (дійсні члени) Української Академії Наук : до 100-річчя НАН України : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Держ. наук.-техн. б-ка ; уклад.: Н.О. Бевз, Л.Р. Вартанова, Г.Л. Гордієнко [та ін.]. Київ, 2018. С. 9–41: портр.

¹⁷ Життя, присвячене науці : Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) : рек. список л-ри / уклад. : Н.С. Лузіна, А.А. Савенко. Чернігів : ЧНТУ, 2018. 6 с. 41 назв. Режим доступу: <http://library2.stu.cn.ua/Files/downloadcenter/%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-ilovepdf-compressed.pdf>

¹⁸ Орест Левицький (1848–1922) : біобібліогр. покажч. / Полтав. краєзнав. музей, Образотворчо-краєзнав. асоц. «Укр. лінія» ; авт.-уклад. В.О. Мокляк. Полтава, 1993. 112 с. (Вчені Полтавщини).

• час, події, творчі орієнтири •

його праць і праць про нього» (Київ, 1998)¹⁹ вперше на основі першоджерельних матеріалів докладно висвітлюють життєвий шлях і широко характеризують дослідницько-творчий доробок ученого. Уперше подана повна бібліографія його друкованих праць і праць про нього, хронологічно доведена до 1998 р.

До вже згаданого нами бібліографічного покажчика ДНТБ включено біобібліографію, присвячену Оресту Івановичу²⁰. Складається вона з короткої біографічної довідки про вченого, розділів «Наукова спадщина академіка О.І. Левицького» (наведено публікації за 1874–2002 рр., 216 бібліографічних записів), «Видання про життя та діяльність академіка О.І. Левицького» (включено літературу за 1896–2014 рр., 43 бібліографічних записи).

Микола Прокопович Василенко (1886–1935), український учений-історик, громадський та політичний діяч, був головою-президентом Української академії наук у 1921–1922 рр. На особливій ролі в історії НАН України М.П. Василенка і В.І. Вернадського, «які стояли біля її витоків і плідна співпраця яких дозволила напрацювати методологічні концепції розвитку науки в національній державі», наголошують у згаданій статті Л. Дубровіна і С. Пирожков²¹.

Бібліографію наукових праць і рецензій М. Василенка подав С. Наріжний на сторінках журналу «Наша культура»²² у статті «М.П. Василенко, його наукова діяльність». У підрядковій примітці зазначено: «Читано й обговорено на засіданні Історично-Філологічного Т-ва в Празі. 25.II. 1936. Розділи: Дані про життя

¹⁹ Сарбей В.Г., Москвич Л.Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.) : життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / наук. ред. акад. В.А. Смолій ; Ін-т історії НАН України. Київ, 1998. 150 с.

²⁰ Академік О.І. Левицький – видатний український історик // Перші академіки (дійсні члени) Української Академії Наук : до 100-річчя Нац. акад. наук України: наук.-допоміж. бібліогр. покажч. / М-во освіти і науки України, Держ. наук.-техн. б-ка України, Інформ.-бібліогр. від. ; уклад.: Н.О. Бевз та ін. Київ, 2018. С. 105–124 : портр.

²¹ Пирожков С., Дубровіна Л. Видатні організатори академічної науки // Вісник НАН України. 2018. № 11. С. 18.

²² Наріжний Симон. М.П. Василенко і його наукова діяльність // Наша культура. Варшава, 1836. Кн. 8/9. С. 615–628; Кн. 10. С. 701–710; Кн. 11. С. 768–774; Кн. 12. С. 829–832; 1937. Кн. 1. С. 29–36.

й працю М.П. Василенка: М. Василенко й О. Лазаревський; Василенко як історіограф, його рецензії, нариси про окремих діячів історіографії й окремі історичні пам'ятки; Археографічна праця Василенка; Праці з галузі історії й історії українського права, із всесвітньої історії, архівознавства, історично-літературні й етнографічні; Науково-організаційна та редакційна діяльність Василенка; Василенко як науковий діяч – виставки й оцінки; Бібліографія наукових праць і рецензій Василенкових»²³.

У бібліографії, складеній Н.Д. Полонською-Василенко²⁴, представлено 94 праці вченого за період 1891–1929 рр. Вона зазначає: «У цьому списку подано головніші праці М.П. Василенка, не включаючи наукових рецензій. Крім того він написав багато в *Энциклопед(ичний) Словн(ик) Брокг(ауза) та Єфрона*, в *Энциклопедичний) Слов(ник) Граната* та до газет: до «Киевских Откликов», «Киевских Отголосков», «Киевских Вестей», «Киевской Мысли», «Речи» тощо. Далі були великі історичні нариси, наприклад, нариси, присвячені декабристам, Федорові Кузьмичу, які могли б бути окремими брошурами. Серед рецензій у різних газетах важливі були рецензії на праці Грушевського, якому присвятив він понад 10 рецензій. У цілому М.П. Василенко надрукував понад 300 газетних статей та рецензій. Встановити авторство їх тяжко, бо здебільшого вони не підписані. Більш-менш повний список його творів залишився в його архіві, і в 1943 р. його передали до рукописного відділу Бібліотеки Академії Наук, де йому був присвячений окремий відділ»²⁵. Варто зазначити, що особовий архівний фонд академіка М.П. Василенка донині зберігається у НБУВ. У його складі є й згадані Наталією Дмитрівною бібліографічні матеріали (Список наукових праць за 1923–1928 рр.; Список друкованих праць за 1890–1903, 1927)²⁶.

²³ Опис здійснено за виданням: «Наша культура» (1935–1937): сист. покажч. змісту / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника ; упоряд. Н. Прокопенко ; наук. ред. Л. Головата. Львів, 2006. С. 37–38.

²⁴ [Полонська-Василенко Н.] Бібліографія праць М.П. Василенка / Н. П.-В. // Український історик. 1966. III, ч.3/4. С. 103–109.

²⁵ Там само. С. 109.

²⁶ Клименко І.В. Василенко Микола Прокопович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник / НАН України, НБУВ ; О.С. Боляк, С.О. Булатова,

• час, події, творчі орієнтири •

Значну увагу опрацюванню наукової спадщини академіка М.П. Василенка приділяє Інститут держави і права НАН України. 1990 року побачив світ бібліографічний покажчик «Микола Прокопович Василенко» (Київ, 1990)²⁷, підготовлений вченими інституту.

Як зазначали у вступній статті до покажчика Ю.С. Шемшученко та І.Б. Усенко, наукова спадщина М.П. Василенка складає майже 550 наукових і публіцистичних праць. Бібліографічний покажчик складається з таких розділів: Основні дати життя і діяльності; Література про життя і діяльність М.П. Василенка; Покажчик основних друкованих праць. Розділ «Література про життя і діяльність М.П. Василенка» включає 95 записів. Позитивним є те, що до покажчика, виданого ще за радянських часів, включено інформацію і з деяких діаспорних видань (зокрема «Український історик», «Визвольний шлях» тощо).

«Покажчик основних друкованих праць» складається з хронологічного та алфавітного покажчиків. Матеріал у першому розміщено за прямою хронологією, а в межах року – за схемою та абеткою: книги, брошури, статті, рецензії та праці, редаговані вченим. Рецензії на праці М.П. Василенка подано після опису цих робіт. У другій частині посібника праць наведено алфавітний покажчик праць М. Василенка, в якому виокремлено рецензії і праці за редакцією М.П. Василенка. Допоміжний апарат складає іменний покажчик.

Покажчик включає 294 бібліографічні записи творів Миколи Василенка за період 1890–1930 рр. Література про нього охоплює період 1897–1985 рр.

Зазначено, що до покажчика, за деяким винятком, не включено статті, огляди, рецензії, опубліковані в газетах «Киевские

Т.І. Воронкова, С.Г. Даневич, Л.А. Дубровіна та ін. ; редкол.: О.С. Онищенко, Г.В. Боряк, С.Г. Даневич, Л.А. Дубровіна та ін. Київ, 2002. С. 70–73; Василенко Микола Прокопович // Видатні вчені Національної академії наук України: особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (1918–1998): путівник / НАН України, НБУВ. Київ, 1998. С. 23–26.

²⁷ Микола Прокопович Василенко / АН УРСР, Ін-т держави і права ; вступ. ст.: Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко ; уклад. В.В. Вороненко. Київ : Наук. думка, 1990. 56 с. : портр. (Біобібліографія вчених Української РСР).

отклики», «Киевские отголоски», «Киевские вести», «Киевская мысль», «Киевская речь» тощо, промови, виступи та деякі «інші другорядні матеріали»²⁸. Утруднювало роботу над покажчиком те, що чимало своїх робіт М.П. Василенко друкував без підпису або під псевдонімом, і їхню «належність до його творчості ще слід довести»²⁹.

До третього тому вибраних праць ученого включено «Покажчик друкованих праць М.П. Василенка» (за 1890–2005 рр., всього 300 записів) і «Основні праці про життя і діяльність М.П. Василенка» (за 1905–2006 рр.)³⁰, підготовлені на основі зазначеного вище покажчика, який доповнено низкою нових бібліографічних записів.

У 2020 р. створено електронну виставку про М.П. Василенка за газетними фондами НБУВ до 150-річчя від дня його народження³¹. До бібліографічного списку включено 50 записів за 1895–2013 рр.

Видатний український ботанік, академік АН України Володимир Іполітович Липський (1863–1937) обіймав посаду президента ВУАН у 1922–1928 рр.

У серії «Вчені Української РСР» видано брошуру А.І. Барбарича «Володимир Іполітович Липський» (Київ, 1958) про життєвий і науковий шлях ученого, складовою частиною якої є бібліографія³². До неї включено Список друкованих праць В.І. Липського (за 1887–1932 рр.); Список рукописів В.І. Липського; Рецензії на праці В.І. Липського; Літературні джерела про життя

²⁸ Там само. С. 32.

²⁹ Там само.

³⁰ Вибрані твори : у 3 т. Т. 3 : Спогади. Щоденники. Листування / упоряд.: І.Б. Усенко (керівник), Т.І. Бондарук, А.Ю. Іванова, Є.В. Романівський ; вступ. ст. І.Б. Усенко ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, НБУВ [та ін.]. Київ : Юрид. думка : Академперіодика, 2008. 720 с. : портр. Покажчик друкованих праць М.П. Василенка; Основні праці про життя і діяльність М.П. Василенка... С. 703–718.

³¹ Микола Василенко (1866–1935) – український вчений, політичний і громадський діяч [Електронний ресурс] : виставка до 150-річчя від дня народж. / підгот.: Наталія Носкіна, Дмитро Захаров, Станіслав Малюк // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського : [веб-портал]. Київ, 2020. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/2707>

³² Барбарич А. І. Володимир Іполітович Липський / АН УРСР. Київ, 1958. 39 с. (Вчені Української РСР).

• час, події, творчі орієнтири •

і діяльність В.І. Липського (за 1896–1955 рр.). У книзі наведено також списки «Нові роди, види і різновиди рослин, описані В.І. Липським», «Нові види рослин, описані на честь В.І. Липського».

Логічно, що біобібліографічний покажчик, присвячений ученому підготовлено в Одесі, де він довгий час був директором Ботанічного саду³³. Видання включає біографічну довідку про вченого, основні дати життя і діяльності В.І. Липського. Хронологічний перелік праць В.І. Липського включає 194 бібліографічні записи за 1888–1932 рр. Розділ «Література про життя і діяльність В.І. Липського» відображає документи про вченого, опубліковані упродовж 1888–1973 рр. Допоміжний апарат складають алфавітний покажчик праць В.І. Липського, покажчик географічних назв, список використаних джерел.

Велика увага в Академії надавалася медичним та біологічним проблемам, про що свідчить той факт, що на пост президента Академії в період 1928–1962 рр. обиралися видатні представники медико-біологічної наукової думки – Д.К. Заболотний, О.О. Богомолець і О.В. Палладін³⁴.

Видатний український мікробіолог, епідеміолог, засновник Інституту мікробіології та епідеміології Данило Кирилович Заболотний (1866 –1929) очолював ВУАН у 1928–1929 рр.

Біобібліографічний покажчик, присвячений 100-річчю від дня народження Д.К. Заболотного, створили бібліографи Вінницької обласної наукової медичної бібліотеки³⁵. Покажчик складається з передмови завідувачки кафедри мікробіології Вінницького медичного інституту, професорки Т.А. Лобової, котра, зокрема, констатувала: «Несмотря на то, что библиография работ Д.К. Заболотного и литература о нем представлена в ста-

³³ Владимир Ипполитович Липский, 1863–1937 : библиогр. указ. / М-во культуры УССР, Одес. гос. науч. б-ка им. А.М. Горького ; сост.: Т.М. Добринова, О.Г. Кушнир. Одесса, 1981. 44 с. (Ученые Одессы).

³⁴ Дупленко Ю.К., Руда С.П. Створення та перші кроки Української Академії наук (до 80-річчя НАНУ) // Журнал Академії медичних наук України. 1999. № 1. С. 172–178.

³⁵ Даниил Кириллович Заболотный : библиогр. указ., посвящ. 100-летию со дня рождения / Винниц. обл. отд. здравоохранения, Винниц. обл. науч. мед. б-ка ; сост.: Р.С. Залманова, А.А. Премыслер, Ф.Ш. Писаревская ; ред. А.К. Постоловский. Одесса : Маяк, 1966. 60 с.

тье Б.А. Иванова (Д.К. Заболотный. ЖМЭИ (Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии), 1954, № 12, с. 7–17), в избранных трудах Д.К. Заболотного (Киев, 1957) и в монографии Я.К. Гиммельфарба и К.М. Гродского (Д.К. Заболотный. Москва, 1958), отдельным сборником она выходит впервые и его составители использовали более широкие фонды литературы. В настоящем библиографическом указателе впервые приводится целый ряд работ, почему либо упущенных в предыдущих изданиях. Составители библиографии правильно классифицировали приведенные работы, достаточно полно характеризующие основные направления деятельности ученого»³⁶. Вона відзначає, що, окрім фундаментальних досліджень, вчений активно займався популяризацією медицини, про що свідчать його праці: «Вісті до селян про науку і народне здоров'я на Україні» (1921), «Письма к крестьянам о здоровье» (1921), «Летние желудочно-кишечные заболевания» (1926), «Берегите здоровье» (1927), «Сыпной тиф» (1927), «Микробы, их жизнь и значение» (1929) тощо.

Праці, присвячені пам'яті Д.К. Заболотного, наведені за абеткою авторів, за наявності двох та більше авторів дотримується хронологічний принцип. До покажчика вперше включено твори, що відображають образ Д.К. Заболотного в художній літературі.

У статті від укладачів зазначено, що до покажчика включено монографії, збірники, промови і доповіді на з'їздах, нарадах, засіданнях товариств, журнальні статті Д.К. Заболотного (233 записи), праці за його редакцією (9) і про нього (226). Перший розділ поза наведеними вибраними працями вченого включає такі підрубрики: Чума; Холера; Сифіліс; Інші інфекційні хвороби; Загальна мікробіологія; Пам'яті вчених; Підручники і посібники; Науково-популярні праці; Праці, що вийшли за редакцією Д.К. Заболотного. В окремому підрозділі наведено праці Д.К. Заболотного, видані іноземними мовами (1893–1928 рр.). У підрубриках праці розміщено за хронологією, а в межах року – за абеткою. Другий розділ включає літературу

³⁶ Там само. С. 3–5.

• час, події, творчі орієнтири •

про Д.К. Заболотного (розміщено за абеткою). Окремо виділено підрозділ «Д.К. Заболотний в художній літературі»³⁷.

Укладачі наголошують, що покажчик не є вичерпним і не всі наведені у ньому джерела їм вдалося опрацювати *de visu*. Допоміжний апарат складають алфавітний покажчик праць Д.К. Заболотного та список використаних основних бібліографічних джерел.

У наступному видання, присвяченому видатному мікробіологу та епідеміологу, – «Данило Кирилович Заболотний» (Київ, 1979) зазначалося: «Його невтомна діяльність на цій ниві була сповнена героїзму і незмінно скерована на пізнання законів виникнення, розвитку та згасання епідемій і боротьбу з ними. Наслідки теоретичних досліджень Д.К. Заболотного в цій глобальній проблемі та досвід організації боротьби з епідеміями лягли в основу радянської системи охорони здоров'я»³⁸. Книга складається з таких розділів: Віхи життя; Науково-громадська діяльність Д.К. Заболотного (Д.К. Заболотний – видатний епідеміолог; Д.К. Заболотний – організатор охорони здоров'я і науки; Найголовніші дати життя Д.К. Заболотного; Лауреати премії ім. Д.К. Заболотного; Увічнення пам'яті; Наукові праці Д.К. Заболотного; Література про Д.К. Заболотного. Систематизація праць Д.К. Заболотного практично повторює покажчик Вінницької бібліотеки. Література про Д.К. Заболотного теж розміщена за хронологією і охоплює період 1898–1978 рр.

У 1928 р. Д.К. Заболотний був обраний дійсним членом Білоруської академії наук. Біобібліографічний покажчик «Первые академики Белорусской Академии Наук. Заболотный Даниил Кириллович» (Минск, 2015)³⁹, підготовлений Центральною науковою бібліотекою імені Якуба Коласа, відображає результати наукової, науково-дослідної, педагогічної та громадської ді-

³⁷ Там само. С. 6–7.

³⁸ Білай В.Й. Данило Кирилович Заболотний / ред. В.І. Середа. Київ : Наук. думка, 1979. С. 2.

³⁹ Первые академики Белорусской Академии Наук. Заболотный Даниил Кириллович : [библиогр. указ.] [Электронный ресурс] / Нац. акад. наук Беларуси, Центр. науч. б-ка им. Я. Коласа ; сост. Р.В. Ахремчик ; под ред. Р.В. Ахремчик. Минск, 2015. (История НАН Беларуси в лицах). URL: <http://library.basnet.by/handle/csl/271>.

яльності академіка. Розділ «Литература о жизни и деятельности академика Д.К. Заболотного» включає відомості про 79 джерел 1910–2008 рр., зокрема й опублікованих у Білорусі. Розділ «Хронологический указатель научных трудов» складається з підрозділів «Монографии, справочники, брошюры» (за 1896–1957 рр.), «Научные и научно-популярные статьи» (1892–1930 рр.) (всього 249 записів), «Монографии, сборники, которые вышли под редакцией» (9 записів). Допоміжний апарат складає іменний покажчик. В кінці наведено архівні фотографії і документи Д.К. Заболотного.

Український учений-патофізіолог, основоположник української школи патологічної фізіології, ендокринології і геронтології Олександр Олександрович Богомолец (1881–1946) був президентом АН УРСР у 1930–1946 рр.

Покажчик «Александр Александрович Богомолец» (Москва ; Ленінград, 1948)⁴⁰ видано в серії «Материалы к библиографии ученых СССР / АН УРСР» (Серия биологических наук. Физиология ; вып. 2).

У 1957 р. світ побачила книга М.М. Сиротиніна «Академик Александр Александрович Богомолец» (Київ, 1957), до якої включено список праць академіка О.О. Богомольця і літературу про його життя і діяльність⁴¹. Бібліографія робіт ученого наведена також у його «Вибраних працях» (Київ, 1969)⁴², де репрезентовані публікації О.О. Богомольця за 1902–1947 рр.

Біобібліографічний покажчик «Александр Александрович Богомолец» (Київ, 1981) видано в серії «Библиография ученых УССР / АН УССР»⁴³.

⁴⁰ Александр Александрович Богомолец / сост. Н.М. Нестеровой ; вступ. ст. И.М. Нейман. Москва ; Ленинград, 1948. 72 с. (Материалы к библиографии ученых СССР / АН УРСР) ; (Серия биол. наук. Физиология ; вып. 2).

⁴¹ Сиротинин Н.Н. Академик Александр Александрович Богомолец : к 70-летию со дня рождения (1881–1956) / отв. ред. Р.Е. Кавецкий. Киев : Гос. мед. изд-во УССР, 1957. 109 с. : ил., 1 л. портр. Список работ акад. А.А. Богомольца и «Литература о жизни и деятельности А.А. Богомольца» : с. 82–108.

⁴² Богомолец О.О. Вибрані праці / редкол.: Р.Є. Кавецький (відп. ред.) [та ін.] ; АН УРСР. Київ : Наук. думка, 1969. 422 с. : 2 л. іл., портр. (Видатні вчені Української РСР). Бібліогр.: с. 139–145 (376 назв.). Список праць О.О. Богомольця : с. 405–420.

⁴³ Александр Александрович Богомолец / сост. Л.В. Сиренко ; вступ. ст. и общ. ред. О.А. Богомольца. Киев : Наук. думка, 1981. 115 с. (Библиография ученых УССР / АН УССР).

• час, події, творчі орієнтири •

До 130-річчя від дня народження О.О. Богомольця бібліографічний покажчик уклали фахівці Донецької обласної наукової медичної бібліотеки⁴⁴.

Видатний український біохімік, академік АН УРСР і АН СРСР Олександр Володимирович Палладін (1885–1972) очолював Академію наук Української РСР у 1946–1962 рр.

Список друкованих наукових праць академіка О.В. Палладіна було видано 1936 р.⁴⁵. Бібліографія охоплювала період 1906–1936 рр. і складалася з таких розділів: Наукові експериментальні роботи (близько 100 записів); Підручники і науково-популярні книжки (10 записів, не враховуючи перевидань). Велику увагу вивченню життя і діяльності О.В. Палладіна надавав член-кореспондент АН УРСР А.М. Утевський. Покажчик «Александр Владимирович Палладин» (укладач Н.М. Нестерова, Москва ; Ленінград) розпочинається його вступною статтею⁴⁶. Посібник складається з декількох розділів, зокрема: «Література про життя і праці О.В. Палладіна» (розміщена за абеткою), «Бібліографія праць» (1906–1947 рр., за хронологією), «Статті, опубліковані в газетах».

Покажчик «Александр Владимирович Палладин» (Київ, 1956), опублікований у серії «Вчені Української СРСР»⁴⁷, вийшов уже за укладання А.М. Утевського. Видання вміщує розлогий нарис про життя, наукову, науково-організаційну, педагогічну і громадську діяльність академіка. Підрозділ «Наукові праці» розділу «Друковані праці О.В. Палладіна» охоплює період 1906–1956 рр. В окремих підрозділах представлено підручники і навчальні посібники (1918–1953 рр.), науково-популярні

⁴⁴ Александр Александрович Богомолец : к 130-летию со дня рождения (1881–1946 гг.) : библиогр. указ. / Донец. обл. науч. мед. б-ка ; сост. В.Я. Таничева. Донецк, 2011. 9 с.

⁴⁵ Список друкованих наукових праць академіка О.В. Палладіна. Київ : Вид-во Акад. наук УСРР, 1936. 9 с.

⁴⁶ Александр Владимирович Палладин : [библиогр. указ.] / вступ. ст. А.М. Утевского ; библиогр. составлена Н.М. Нестеровой. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1948. 51 с. : фот. (Материалы к библиографии ученых СССР. Серия биохимии ; вып. 2).

⁴⁷ Утевский А.М. Александр Владимирович Палладин [библиогр. указ.] / отв. ред. Д.Л. Фердман. Киев : АН УССР, 1956. 66 с.:портр., ил. (Серия «Ученые Украинской ССР»).

книги і статті (1913–1954 рр.), промови, доповіді і статті різного змісту (1926–1955).

Друге, доповнене і виправлене, видання покажчика побачило світ у 1961 рр.⁴⁸ Тут розширено статтю про академіка О.В. Палладіна. Розділ «Друковані праці О.В. Палладіна» складається з підрозділів: наукові праці (охоплює період 1906–1961 рр.), підручники і навчальні посібники (1918–1953 рр.), науково-популярні книги і статті (1913–1960 рр.), промови, доповіді і статті різного змісту (1926–1960).

Наступні книги А.М. Утевського про вченого відзначаються значним розширенням текстової біографічної частини, включенням розділу «Основні дати життя та діяльності академіка О.В. Палладіна», хронологічним доповненням праць вченого (включно до 1972 р.). У другій книзі вміщено також відомості про лауреатів премії імені О.В. Палладіна⁴⁹. Нове видання 1985 р. вийшло в серії «Ученые Украинской ССР»⁵⁰.

Біобібліографічний матеріал про О.В. Палладіна включено також до покажчика С.В. Дудченко «Биобиблиографический указатель «Великие ученые»⁵¹.

Видатний український учений у галузі зварювання, металургії і технології матеріалів, матеріалознавства, визнаний громадський діяч і талановитий організатор науки Борис Євгенович Патон обраний президентом НАН України у 1962 р. Він дотепер очолює Академію.

Біобібліографічний покажчик «Борис Евгеньевич Патон» (Москва, 1966) видано в серії «Материалы к биобиблиографии

⁴⁸ Утевский А.М. Александр Владимирович Палладин [библиогр. указ.]. 2-е доп. изд. Киев : АН УССР, 1961. 75 с. (Серия «Ученые Украинской ССР»).

⁴⁹ Утевський А.М. Олександр Володимирович Палладін / відп. ред. Р.В. Чаговець. Київ : Наук. думка, 1975. 135 с.: іл., портр.; Утевський А.М. Олександр Володимирович Палладін. Київ : Наук. думка, 1979. 127 с. : іл., портр.

⁵⁰ Утевский А.М. Александр Владимирович Палладин : пер. с укр. / отв. ред. Я.В. Белик ; АН УССР, Ин-т биохимии им. А.В. Палладина. Киев : Наук. думка, 1985. 126 с.: портр. (Серия «Ученые Украинской ССР»).

⁵¹ Палладин Александр Владимирович (1885–1972 гг.) // Дудченко С.В. Биобиблиографический указатель «Великие ученые» (Культура народов Причерноморья. 2006. № 87 (спец. вып. 7). С. 97–99).

• час, події, творчі орієнтири •

ученых СССР. Серия технических наук. Metallургия»⁵². Друге, доповнене, видання побачило світ у 1979 р.⁵³ Матеріал структуровано за такими розділами: Основні дати життя і діяльності академіка Б.Є. Патона; Короткий нарис наукової, науково-організаційної і громадської діяльності; Література про життя і праці Б.Є. Патона; Хронологічний покажчик праць (за 1942–1979 рр.); Авторські свідоцтва (за 1950–1978 рр.); Іменний покажчик співавторів; Алфавітний покажчик праць; Список умовних скорочень назв джерел.

Грунтовне видання «Біобібліографія президента НАН України, академіка НАН України Б.Є. Патона» (Київ, 2008), підготовлене Інститутом електрозварювання ім. Є.О. Патона і НБУВ до 90-річчя вченого⁵⁴. Відкривається покажчик вступною статтею академіків І.К. Походні і В.К. Лебедева «Життєвий і творчий шлях Б.Є. Патона».

У розділі «Основні дати життя та діяльності Б.Є. Патона» висвітлено сторінки біографії вченого, подано відомості про одержання вітчизняних та міжнародних нагород, присвоєння почесних звань.

Бібліографічний покажчик складається з двох розділів: «Література про життя і діяльність Бориса Євгеновича Патона» та «Хронологічний покажчик праць Б.Є. Патона» (загалом 3629 бібліографічних записів). У першому розділі «Література про життя і діяльність Бориса Євгеновича Патона» за хронологією подано 373 бібліографічні записи з 1948 по 2007 рр., що відображають вітчизняні і зарубіжні публікації в енциклопедичних, довідкових виданнях, статті з періодичних видань, окремі видання, присвячені вченому.

⁵² Борис Евгеньевич Патон / АН СССР ; вступ. ст. В.К. Лебедева ; библиогр. сост. И.А. Добромыслова. Москва : Наука, 1966. 64 с. : портр. (Материалы к биобиблиографии ученых СССР. Серия технических наук. Metallургия ; вып. 5).

⁵³ Борис Евгеньевич Патон. Изд. 2-е, доп. / АН СССР ; вступ. ст. В.К. Лебедева ; библиогр. сост. Р.И. Кузьменко, И.А. Махровой, Д.С. Пшеничниковой. Москва : Наука, 1979. 145 с. : портр. (Материалы к биобиблиографии ученых СССР. Серия технических наук. Metallургия ; вып. 7).

⁵⁴ Біобібліографія президента НАН України, академіка НАН України Б.Є. Патона / НАН України, Ін-т електрозварювання ім. Є.О. Патона ; відп. ред. І.К. Походня ; уклад.: Л.В. Беляєва, Т.Б. Корольова, О.М. Лавриненко [та ін.]. Київ : Наук. думка, 2008. 623 с. : іл.

До «Хронологічного покажчика праць Б.Є. Патона» включено бібліографічні записи за 1942–2007 рр. Хронологічне розміщення матеріалу дає змогу досягнути наукове зростання вченого – від невеликих за обсягом статей до монографічних праць, виробничо-практичних посібників, фундаментальних теоретичних досліджень. Представлено патенти, авторські свідоцтва на винаходи, зареєстровані у 29 країнах світу. Науково-пошуковий апарат посібника складають допоміжні покажчики: «Алфавітний покажчик друкованих праць Б.Є. Патона», «Іменний покажчик» та «Покажчик патентних документів». У фотододатку наведено унікальні фотодокументи, що ілюструють діяльність ученого, організатора науки, громадського діяча світового рівня.

Покажчик став значним надбанням української персональної бібліографії. Як зазначає у своїй рецензії О. Устіннікова, «видання можна назвати унікальним, що вирізняється серед багатьох подібних бібліографічних посібників високоякісним поліграфічним оформленням, обсягом опрацьованого матеріалу, структурою»⁵⁵.

У «Хронологічному покажчику посилань на наукові праці Бориса Євгеновича Патона» (Київ, 2011)⁵⁶ представлена база даних, що охоплює посилання в роботах вітчизняних і зарубіжних учених на наукові праці академіка Бориса Євгеновича Патона з глибиною пошуку близько 50-ти років за електронними і друкованими ресурсами, з практично повним виключенням джерел корпоративного цитування і самоцитування. Матеріали публікації відображають динамічний профіль затребуваності наукових ідей академіка Б.Є. Патона.

Окремий розділ «Література про життя та діяльність Б.Є. Патона» включено до книги «Керманіч української науки. Життєвий і творчий шлях Б.Є. Патона» (Київ, 2018), виданої до 100-річчя від дня народження президента НАН України і власне

⁵⁵ Устіннікова О. Життя як історичне явище // Вісник Книжкової палати. 2009. № 10. С. 4–5.

⁵⁶ Хронологічний покажчик посилань на наукові праці Бориса Євгеновича Патона : [база даних] / Ін-т електрозварювання ім. Є.О. Патона НАН України ; упоряд. В.М. Заліський. Київ, 2011. 37 с.

• час, події, творчі орієнтири •

самої Академії⁵⁷. Бібліографію уклали співробітники відділів науково-бібліографічної інформації і пресознавства НБУВ. До списку включено 1031 бібліографічний запис, починаючи від 1918 р. (метричний запис про народження Б.Є. Патона) по 2018 рік. Першою виявленою укладачами публікацією є наказ по Індустріальному інституту, м. Київ, 21 груд. 1938 р. (Радянський студент. Київ, 1939. 8 січня), де йдеться про відзначення Б.Є. Патона премією за кращу студентську роботу науково-технічного гуртка. Відображено як окремі видання, присвячені вченому, збірники наукових праць, так і журнальні, газетні статті, зокрема й зарубіжні. Подано інформацію про Б.Є. Патона у довідкових, біографічних виданнях, відзначення його відзнаками та нагородами. Включено також інтерв'ю з академіком, які дають змогу прослідкувати життєвий і науковий шлях багатолітнього керманіча української науки, зрозуміти особистість Б.Є. Патона, осягнути велич його наукової думки.

Свідченням пошани до Бориса Євгеновича є покажчик, укладений Сумською обласною універсальною бібліотекою. Промовистою є й назва покажчика – «Борис Патон – національне надбання України» (Суми, 2018)⁵⁸.

Отже, здійснений аналіз біобібліографічних видань, присвячених президентам НАН України, засвідчує що їхня наукова спадщина отримала ґрунтовне відображення в персональних бібліографічних покажчиках з різною ретроспективою і змістовим наповненням відповідно до особливостей життя і діяльності, творчих здобутків кожного.

Слушною є думка Л. Дубровіної і С. Пирожкова: «Хоча президенти Академії перебували на посаді різні терміни, і багатьом з них не вдалося повною мірою реалізувати свої науко-

⁵⁷ Література про життя та діяльність Б.Є. Патона / Т.В. Добко (керівник), С.В. Блиндарук, О.А. Вакульчук та ін. // Керманіч української науки. Життєвий і творчий шлях Б.Є. Патона : до сторіччя від дня народж. / авт. кол.: О.С. Онищенко, О.К. Маковецька, Л.А. Дубровіна та ін. ; редкол.: А.Г. Наумоєць, В.П. Горбулін, В.Г. Кошечко та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2018. С. 171–252.

⁵⁸ Борис Патон – національне надбання України : до 100-ліття від дня народження / Сумська обл. універс. наук. б-ка ; уклад. Г.М. Романенко. Суми, 2018. 20 с. URL: http://www.ounb.sumy.ua/index.php?page=pub_all

ві та науково-організаційні ідеї, однак своєю подвижницькою працею вони не лише збагачували вітчизняну науку, а й формували життєздатну Академію, яка на всіх етапах історії, в різних суспільно-політичних умовах забезпечувала розвиток фундаментальних і прикладних наук, техніко-технологічних та економічних підвалин українського суспільства»⁵⁹.

Ознайомленню з науковим доробком учених сприяють, насамперед, біобібліографічні покажчики. Незважаючи на стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), появу альтернативних джерел інформації, бібліографічний покажчик зберігає своє науково-інформаційне значення, в першу чергу, завдяки адресно-цільовому спрямуванню на конкретну наукову проблему чи коло питань, які комплексно висвітлює у ретроспективі, є достовірним джерелом документованих відомостей про життя, професійну та наукову діяльність вченого. Водночас сучасні ІКТ надають нових можливостей зі створення тематичних, галузевих бібліографічних та біобібліографічних покажчиків, які паралельно функціонують як бази даних з розширеними пошуковими можливостями (до прикладу, «Бібліографія праць В.І. Вернадського. Література про життя та діяльність», Київ, 2012). Змінюються також технологічні підходи до укладання бібліографічних покажчиків, розвиваються й сучасні інформаційні канали. Інститутом інформаційних технологій НБУВ на інформаційному вебпорталі Бібліотеки розгорнуто нову версію архіву В.І. Вернадського⁶⁰.

Варто згадати про науково-інформаційний портал «Наука України: доступ до знань», що нині функціонує у НБУВ за наукового керівництва генерального директора Любові Дубровіної. Його складовою є величезний інформаційний масив про науковців України, який автоматично формується на основі інформації з електронних бібліографічних ресурсів. До реєстру науковців може вноситись також ретроспективна інформація.

⁵⁹ Пирожков С., Дубровіна Л. Видатні організатори академічної науки // Вісник НАН України. 2018. № 11. С. 18.

⁶⁰ Попик В.І. Біографіка української академічної науки у новітніх дослідженнях і публікаціях Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Українська біографістика. 2019. Вип. 17. С. 141.

- час, події, творчі орієнтири •

Система забезпечує не лише надання бібліографічної інформації, а й доступ до біографічної, пов'язаних інтернет-ресурсів, повних текстів документів. Серед понад 150 тисяч авторських профілів – зокрема й академіки і президенти НАН України.

Однак, біобібліографічний показник зберігає свої позиції в системі наукового знання. Бібліографічна інформація виконує науково-інформаційну, культурно-просвітницьку і навігаційну функції, допомагає користувачеві не лише скласти уявлення про наукову працю вченого, а й комплексно і детально висвітлити віхи його життя, подати повну картину його наукової діяльності, представити розвиток наукових напрямів і шкіл. Тому є потреба в постійній актуалізації, оновленні і доповненні персональних біобібліографій визначних українських вчених, з метою увічнення їхньої пам'яті і осмислення їхніх творчих дослідницьких здобутків для сучасної науки. Персональний бібліографічний показник, який засвідчує наукові досягнення вченого, цьому слугує якнайкраще.

*Летяна
Новацька*

**ОСНОВНІ НАПРЯМИ СПІВРОБІТНИЦТВА
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
• КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Для двох найпотужніших в Україні культурно-освітніх, науково-дослідних, інформаційно-документних інституцій 2018 рік був знаменним: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (НБУВ) святкувала 100-річний ювілей, Київський національний університет культури і мистецтв (КНУКіМ) – 50 років від дня заснування.

Історію НБУВ, етапи розвитку, внесок яскравих постатей в її розбудову, багатогранну діяльність структурних підрозділів на сучасному етапі розкрито в наукових працях Л. Дубровіної, О. Онищенко, Т. Ківшар, Г. Ковальчук, Т. Добко, О. Степченко, Н. Каліберди, Н. Стрішинець, В. Горового, С. Ляшко, Т. Коваль, Л. Костенко, В. Попика та інших. Історію та сьогодення КНУКіМ, одного із провідних багатoproфільних закладів вищої освіти з підготовки кадрів для культурно-мистецької сфери в цілому та бібліотечно-інформаційної галузі зокрема, діяльність профільних кафедр, наукові здобутки бібліотечних науково-освітніх шкіл проаналізовано у працях В. Бабича, О. Довгополої, А. Чачко, Л. Каліберди, В. Загуменної, В. Медведєвої, Т. Новацької, Н. Бачинської, І. Тимошенко та інших. Водночас, взаємодія КНУКіМ та НБУВ з підготовки кадрів для бібліотечно-інформаційної галузі та інші напрями творчої співпраці ще недостатньо вивчені.

Більш ніж півстоліття КНУКіМ та НБУВ об'єднує співробітництво в навчально-методичній, науково-дослідній, організаційній та практичній діяльності, що сприяє продуктивності, авторитетності, багатомірності внутрішніх і зовнішніх комунікаційних

зв'язків, які значною мірою залежать від внеску конкретних працівників, їхньої зацікавленості у плідних результатах роботи, що стимулює розвиток як конкретного закладу, так і галузі в цілому. Окреслимо роботу провідних науковців, праця яких була пов'язана з цими установами, вплинула на організацію навчального процесу, розширення тематики наукових досліджень, організаційну сферу, слугувала фундаментальній підготовці майбутніх фахівців бібліотечно-інформаційної справи та розвиткові науково-дослідної роботи.

Співпраця установ розпочалося на початку 1960-х, у роки, коли було відкрито Київську філію Харківського державного бібліотечного інституту (з 1964 р. – Харківський державний інститут культури, нині Харківська державна академія культури). У філії навчали майбутніх бібліотекарів та бібліографів вищої кваліфікації для масових, наукових, дитячих та технічних бібліотек. Відповідно до спеціалізації установи, виш підтримував найтісніші зв'язки з провідними бібліотеками міста Києва, серед яких однією із найпотужніших була Державна публічна бібліотека УРСР (з 1965 р. – Центральна наукова бібліотека АН УРСР, нині Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського).

У жовтні 1964 р. директором філії став Олексій Степанович Сокальський (1918–1991). Це призначення було закономірним: він мав вищу бібліотечну освіту та великий досвід адміністративної роботи – спочатку заступника директора Кам'янець-Подільського культурно-просвітнього училища, керівника відділу навчальних закладів при Міністерстві культури УРСР, у 1954 р. він за сумісництвом обіймав посаду директора Київського технікуму підготовки культурно-освітніх працівників. О. Сокальський добре знав напрями діяльності навчальних закладів, принципи їх роботи та завдання¹.

Організуючи навчальний процес у філії, директор, перш за все, дбав про формування кадрового складу. На роботу запрошувалися знані бібліотекознавці, книгознавці, бібліографи, бібліотекарі-практики, не залишалася поза увагою директора

¹ Новальська Т.В., Черняк І.В. Видатний український бібліотекознавець Олексій Степанович Сокальський. Київ : Вид-во «Ліра», 2019. 192 с.

й педагогічна майстерність викладачів. Так, одним із перших до філії було прийнято відомого книгознавця, бібліографа Степана Йосиповича Петрова (1917–1974), який мав досвід бібліотечної та викладацької роботи, був фахівцем у різних напрямках бібліотечної науки. Від 1946 р. С. Петров працював у Державній публічній бібліотеці УРСР на посаді старшого бібліотекаря, в червні 1949-го призначений завідувачем відділу стародруків. У 1951 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Книгознавча та книготорговельна діяльність М.І Новікова» і здобув ступінь кандидата філологічних наук. За сумісництвом займався педагогічною діяльністю на посадах старшого викладача та доцента на відділі журналістики Київського державного університету (1951–1958), де читав курс лекцій з історії книговидавничої справи в Україні та Росії. Викладав також у Київській філії Львівського поліграфічного інституту. Список наукових праць С. Петрова, які мали вагомим теоретичним і практичним значенням та отримали високу оцінку як у нашій країні, так і поза її межами, складає понад 200 назв. Учений досліджував проблеми книготоргівлі та книгодрукування, був одним із кращих фахівців з історії книги та бібліотечної справи, тож не випадково його запросили до співпраці у філію. Після реорганізації в 1968 р. філії в Київський державний інститут культури (КДІК) С. Петров був призначений деканом бібліотечного факультету та завідувачем кафедри бібліографії. Саме ним були укладені перші навчальні плани, започаткована методична робота, окреслене коло наукових досліджень викладачів у галузі книгознавства та бібліографознавства. Викладацьку діяльність С. Петров поєднував з науковою. Останні роки життя він присвятив роботі над каталогом книг, видрукованих в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., уклав величезну карту теку видань цього періоду українською та російською мовами².

² Новальська Т.В., Черняк І.В. Видатний український бібліотекознавець Олексій Степанович Сокальський. Київ : Вид-во «Ліра», 2019. С. 46; Ковальчук Г.І. Степан Йосипович Петров – завідувач відділу рідкісних та цінних книг Державної публічної бібліотеки УРСР (1949–1961) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2017. Вип. 21. С. 461–478.

• час, події, творчі орієнтири •

Свій досвід та знання студентам КДІК передавали й інші співробітники НБУВ, які, вже маючи досвід бібліотечної діяльності, співпрацювали із закладом вищої освіти, що позитивно впливало на організацію навчальної та методичної роботи кафедр, практичну складову навчальних дисциплін. Довгі роки в інституті, спочатку за сумісництвом, а від 1993 р. – за основним місцем, працювала доктор педагогічних наук, професор Ада Семенівна Чачко (1933–2011). Фаховий досвід вона набула в бібліотеках Києва. Наукову діяльність розпочала в середині 1960-х років, обравши об'єктом вивчення особливості бібліотечної професії, соціологію та психологію діяльності бібліотечних працівників. У 1973–1987 рр. вона – головний бібліотекар, завідувачка відділу бібліотекознавства, старший науковий співробітник відділу книгознавства ЦНБ АН УРСР. Працюючи в бібліотеці, А. Чачко плідно співпрацювала із кафедрою бібліотекознавства, яку на той період очолював кандидат педагогічних наук, доцент В. Пілецький. Він поділяв та підтримував її погляди на розвиток таких наукових напрямів, як читачезнавство, бібліотечна психологія та бібліотечна соціологія, отож запропонував викладання цих спецкурсів. Від 1994 до 2000 рр. А. Чачко очолювала кафедру бібліотекознавства. До кола її наукових інтересів належали теми, пов'язані з вивченням бібліотечних кадрів, підвищенням їхньої кваліфікації, удосконаленням обслуговування читачів, в цілому – підняттям престижу бібліотечної професії. Вона була фундатором нового напрямку в радянському та українському бібліотекознавстві – бібліотечної професіології, яку розвивала як наукову і навчальну дисципліну. Результати наукової діяльності А. Чачко відображені в понад 150 наукових та навчально-методичних студіях, серед яких – монографії, статті, навчальні посібники та підручники, програми курсів, що збагатили навчально-методичний комплекс кафедри бібліотекознавства³. Вона була надзвичайно ерудованою людиною, отож прищеплювала студентам та аспірантам широкі погляди на предмет вивчення, пропагуючи здобутки суміжних з бібліотекознавством гуманітарних наук.

³ Дригайло В., Пашкова В. Ада Семенівна Чачко // Бібліотечна планета. 2003. № 4. С. 42.

Значний внесок у розвиток співробітництва двох провідних установ належить також Таїсії Іванівні Ківшар (нар. 1947) – бібліотекознавцю, книгознавцю, фахівцю з історії бібліотечної та книжкової справи України й світу, бібліотечної біографіки, доктору історичних наук, професору.

Від 1980 до 2004 р. Т. Ківшар працювала в КДІК імені О.Є. Корнійчука (нині КНУКіМ), де пройшла шлях від викладача до професора, завідувачки кафедри бібліотекознавства. У 2004–2016 рр. вона – старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, за сумісництвом викладала на кафедрі книгознавства і бібліотекознавства КНУКіМ. Їй належить напрацювання курсів «Історія бібліотечної справи світу», «Історія бібліотечної справи України», «Організація та управління бібліотечною справою», «Бібліотечне джерелознавство», «Книга в структурі соціальних комунікацій». Входила до складу утвореної при КНУКіМ робочої групи МОН України з розробки державного стандарту вищої освіти освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за спеціальністю 6.020102 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». Ініціювала створення кафедри книгознавства та видавничої діяльності, брала участь у написанні навчального плану спеціалізації «Книгознавство та видавнича діяльність». Працювала над удосконаленням паспортів наукових спеціальностей «Теорія й історія культури», «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство».

У науковому доробку Т. Ківшар понад 200 публікацій. У колі її наукових інтересів – методологічні аспекти історії бібліотечної справи України та її взаємозв'язки з книжковою справою; українська бібліотечна спадщина, соціальні функції бібліотек. Учена підготувала шістьох кандидатів і одного доктора наук, зокрема кандидата історичних наук, доцента О. Каракоз, яка нині обіймає посаду заступника декана факультету інформаційної політики та кібербезпеки, та доктора історичних наук, професора Т. Новальську – завідувачку кафедри інформаційних технологій КНУКіМ⁴. Свої знання та досвід Т. Ківшар

⁴ Таїсія Іванівна Ківшар (до 40-річчя науково-педагогічної діяльності) : біобібліогр. покажчик / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В.О. Сухомлинського;

передала багатьом поколінням студентів, методологією її наукових досліджень та методичними напрацюваннями досі користуються викладачі КНУКіМ та інших вищих навчальних закладів культури України.

Прикладом плідної взаємодії між НБУВ та КНУКіМ є діяльність Галини Іванівни Ковальчук – книгознавця, фахівця в галузі книжкового пам'яткознавства, історії книги та бібліотечної справи, доктора історичних наук, професора, директора Інституту книгознавства НБУВ. Знайомство з Інститутом культури Галина Іванівна розпочала з навчання в аспірантурі КДІК в 1988–1990 рр. Після закінчення аспірантури працювала на кафедрі загального бібліографознавства викладачем, старшим викладачем, доцентом. Читала студентам дисципліни «Історія книги» та «Книгознавство», укладала навчальні та робочі програми, методичні розробки до курсів, комплекси науково-методичного забезпечення навчального процесу. Від 1996 р. перейшла на роботу до НБУВ на посаду завідувачки відділу стародруків та рідкісних видань, який очолювала до 2014 р. У 2015 р. обійняла посаду директора Інституту книгознавства⁵. Працюючи в НБУВ, не поривала зв'язок з КНУКіМ, надавала консультаційну допомогу із створення та удосконалення навчальних курсів книгознавчого циклу молодим викладачам І. Тимошенко, О. Каракоз, Л. Чурай. В останні роки розробила та викладала «Документальне пам'яткознавство», «Експертиза документальних пам'яток», «Експертиза рідкісної книги». Укладені Г. Ковальчук типові та робочі програми курсів вирізняються інформаційною насиченістю, новизною, оригінальністю в поданні матеріалу. Великою популярністю серед студентів та викладачів користується її навчальний посібник «Рукописні книги та стародруки» (2011).

Від 2016/2017 навчального року відкрито нову сторінку в підготовці фахівців бібліотечно-інформаційної галузі. Згідно із Законом України «Про вищу освіту» від 1.07.2014 р. № 1556-УП/1 (остання редакція 9.12.2015 р.) та постановою Кабіне-

[упоряд.: Л.І. Самчук, А.В. Січкач, Н.І. Моїсеєнко; редкол.: В.І. Попик (голова) та ін., вступ. ст. Т.В. Новальська, С.М. Ляшко]. Київ, 2013. 104 с.

⁵ Добко Т. Книгознавець Галина Ковальчук // Бібліотечна планета. 2013. № 2. С. 35–37.

ту Міністрів від 29.04.2015 р. № 226 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» в галузі 02 «Культура і мистецтво» з'явилася нова інтегрована спеціальність 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа». Це нововведення спонукало до розробки стандартів, характерною рисою яких був комплексний підхід до підготовки фахівців, оновлення освітніх програм, запровадження нових спеціалізацій, укладання навчальних планів, створення інноваційних навчальних дисциплін.

До співпраці у КНУКіМ були запрошені молоді креативні фахівці із архівних та бібліотечних установ – О. Глушан, Т. Гранчак, Л. Галаган, Є. Кулик, С. Назаровець, О. Сербін, Т. Ярошенко. Значний доробок у запровадження нововведень належить Тетяні Юріївні Гранчак, доктору наук із соціальних комунікацій, професору, керівникові відділу охорони інтелектуальної власності НБУВ. З 2016 по 2018 р. вона, за сумісництвом, очолювала кафедру соціальних комунікацій та інформаційних наук (нині кафедра інформаційних технологій), одночасно працюючи старшим науковим співробітником відділу політичного аналізу Служби інформаційно-аналітичного забезпечення (СІАЗ) НБУВ. Її теоретичні напрацювання та практичний досвід роботи в СІАЗ сприяли запровадженню нової спеціалізації «Інформаційна політика» в межах спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», зокрема Т. Гранчак було розроблено освітню програму, навчальний план та методичне забезпечення. Нині вона – професор кафедри інформаційних технологій, викладає дисципліни «Інформаційний супровід державної політики», «Дистантне інтернет-обслуговування користувачів», «Вступ до фаху», підготувала практикум для магістрів «Академічне письмо та засоби інтелектуального доступу до інформації». У 2020 р. відбувся перший випуск бакалаврів – інформаційних аналітиків.

Плідна співпраця між представниками КНУКіМ та НБУВ відбувається також у контексті проведення державної атестації бакалаврів і магістрів КНУКіМ. Обов'язки Голови Державної екзаменаційної комісії в різні роки виконували провідні фахівці Бібліотеки – Л. Дубровіна, В. Горовий, Т. Добко, Г. Ковальчук,

• час, події, творчі орієнтири •

Т. Павлуша. Зустрічі з фахівцями під час іспитів, організація «круглих столів» сприяють обговоренню актуальних питань та проблем з організації навчального процесу, наукової роботи кафедри, дозволяють накреслити шляхи подальшого співробітництва між спорідненими організаціями.

Однією із важливих складових навчального процесу є практична підготовка майбутніх фахівців. На першому курсі відбувається ознайомча практика, протягом якої студенти відвідують провідні бібліотеки, архіви, інформаційно-аналітичні установи, знайомляться з їхньою діяльністю. Перше враження від бібліотек часто стимулює студентів до обрання майбутнього місця роботи. На другому курсі слухачі КНУКіМ перебувають на навчальній практиці, на третьому та четвертому курсах проходить виробнича практика, у магістрів – стажування за фахом та науково-педагогічна (асистентська) практика. Базами практики майбутніх бібліотечно-інформаційних фахівців є національні та державні бібліотеки Києва, зокрема Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, Національна історична бібліотека України, Національна медична бібліотека України, Державна бібліотека для юнацтва, Публічна бібліотека імені Лесі Українки, з якими укладено угоди про співробітництво щодо практичної підготовки студентів. Слід констатувати, на жаль, той факт, що останнім часом співпраця з НБУВ в цьому напрямі дещо послабилася. Проте досвід минулих років (1970-ті – 2000-ні роки) був досить позитивним, що давало свої результати та мало вплив на формування кадрових ресурсів як в НБУВ, так і в бібліотечно-інформаційній галузі України в цілому. У той період в Бібліотеці проходили практику в середньому 12 студентів. Здебільшого вони тут і залишалися працювати, пов'язуючи своє життя з найбільшою книгозбірнею України. На кафедрі зберігаються деякі статистичні показники стосовно розподілу випускників КДК (КНУКіМ) та їхнього подальшого працевлаштування. Так, у період 1987–1992 рр. кадровий склад тоді ще ЦНБ АН УРСР поповнило 27 випускників ВЗО культури, у 1992–2000 р. – 58. Надалі вищу освіту в КНУКіМ здобували здебільшого співробітники Бібліотеки на заочній формі навчання – у 2001–2010 рр. це були 24 особи. Показовим для нас став

2010 рік: після проходження практики в НБУВ там залишилися працювати 4 студенти – це Віталій Лобода, Ольга Пестрецова, Артем Торопов та Павло Штих.

Як зазначалось вище, навчальні плани підготовки спеціалістів з інформаційної, бібліотечної та архівної справи розробляються та модернізуються відповідно до вимог практики. Нині на кафедрі інформаційних технологій і документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності підготовка фахівців зі спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» здійснюється за трьома спеціалізаціями – «Менеджмент бібліотечно-інформаційних систем і технологій», «Менеджмент соціально-комунікаційних мереж, інтернет-маркетолог» та «Документознавство, менеджер державних органів влади та управління». На наш погляд, практика у структурних підрозділах НБУВ могла б закріпити та розширити теоретичні знання студентів із професійно орієнтованих дисциплін, чим би сприяла в набутті ними прикладних навичок. Так, для другокурсників, які вивчають аналітико-синтетичне опрацювання документів, інформаційні технології системи та мережі, книгознавство, інформаційно-пошукові системи, документні ресурси, корисною була б студентська практика у відділі наукового опрацювання документів, Інституті інформаційних технологій, Інституті книгознавства, відділі комплексного формування бібліотечних фондів та наукових технологій збереження фондів, відділі наукової організації електронних інформаційних ресурсів; на третьому курсі знання з інформаційного сервісу, дистантного інтернет-обслуговування користувачів, інформаційно-аналітичної діяльності, систематичного аналізу інформаційної діяльності, організації та технології бібліографічної діяльності студенти могли б поглибити та закріпити у відділах комплексного бібліотечного обслуговування, наукової організації та обслуговування основним фондом, формування та використання газетних фондів, технологій електронного науково-інформаційного обслуговування, інформаційно-аналітичному відділі, відділі науково-бібліографічної інформації та національної бібліографії; студентам четвертого курсу для набуття практичного досвіду з менеджменту бібліотечно-інформаційних

• час, події, творчі орієнтири •

установ, опанування науково-дослідної діяльності бібліотек, проектною діяльністю, організації електронних бібліотек та архівів корисною була б практика в Інституті бібліотекознавства, СІАЗ, Інституті архівознавства, в Національній юридичній бібліотеці, у Фонді президентів України. Як бачимо, навчальний план та програма практичної підготовки студентів відповідають напрямам діяльності НБУВ, отож на часі укладання угоди про співпрацю у практичній підготовці студентів на базі НБУВ, що безумовно сприяло б формуванню кадрового потенціалу як окремої бібліотеки, так і всієї бібліотечно-інформаційної галузі, піднесенню іміджу бібліотечної професії.

Наступним напрямом співпраці між КНУКіМ та НБУВ є науково-дослідна діяльність, а саме участь у підготовці та атестації наукових кадрів, робота у спеціалізованих учених радах, участь у редакційних колегіях фахових часописів, у рецензуванні наукових праць, посібників, навчальних планів, робочих програм дисциплін тощо. Так, у 1996–2016 рр. членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук у НБУВ та аналогічної ради у КНУКіМ була Т. Ківшар. У різні роки до спецради НБУВ входили професори КНУКіМ А. Чачко, В. Бездрапко, Т. Новальська. У Бібліотеці відбулися захисти докторських дисертацій Т. Ківшар, Т. Новальської, у спеціалізованій вченій раді КНУКіМ захистив кандидатську дисертацію А. Бровкін. Потужним каналом взаємодії є опонування на захистах кандидатських і докторських дисертацій. Офіційними опонентами у спеціалізованій вченій раді КНУКіМ неодноразово виступали науковці НБУВ – Л. Дубровіна, Т. Добко, Т. Ківшар, Г. Ковальчук, Т. Павлуша, В. Омельчук, Н. Зубкова, Т. Коваль, Н. Захарова, в НБУВ – викладачі КНУКіМ В. Бабич, А. Чачко, Т. Новальська, В. Бездрапко, М. Герашенко, В. Загуменна.

Плідна співпраця представників двох інституцій відбувається і у процесі рецензування наукових студій та збірників наукових праць, навчальних посібників тощо. Свої рецензії на видання КНУКіМ надавали Л. Дубровіна, Г. Ковальчук, Т. Ківшар, Т. Добко, Н. Любовець, у той же час професори В. Бездрапко, Т. Новальська ставали рецензентами наукових досліджень

НБУВ. У складі редакційних колегій часописів «Вісник КНУКіМ» (серія «Історія»), «Питання культурології» була Т. Ківшар, Т. Гранчак очолює редакційну колегію журналу «Українське бібліотекознавство та інформаційні науки», Т. Новальська є рецензентом наукового збірника «Українська біографістика».

Організаційна діяльність – це ще один із напрямів співпраці двох провідних установ України в галузі культури. Обмін науковими ідеями, практичним досвідом, здобутками, безпосередня та опосередкована комунікація відбуваються під час організації та проведення наукових, науково-практичних конференцій, семінарів, «круглих столів», що проходять на базі КНУКіМ та НБУВ. Викладачі, науковці, співробітники, аспіранти беруть активну участь в їхніх організації та проведенні. Підтвердженням цього може бути одна з останніх конференцій, що відбулася у травні 2020 р., а саме Третя Міжнародна наукова конференція «Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі», організатором якої були кафедра інформаційних технологій і кафедра документознавства та інформаційно-аналітичної діяльності КНУКіМ, співорганізатором – НБУВ. Серед учасників заходу було 17 співробітників Бібліотеки, що свідчить про актуальність обговорюваних питань.

Понад півстоліття існує та удосконалюється співпраця між КНУКіМ та НБУВ по різних напрямках – навчально-методичному, науково-дослідницькому, організаційному, практичному, що позитивно впливає як на розвиток та взаємозбагачення цих установ, так і на розвиток науки, освіти та культури в Україні.

ВІД СЕРЦЯ ДО СЕРЦЯ

*Агнія
Цвин* • **ШЛЯХ ДО ВИЗНАННЯ
(есе)**

Вперше за 100 років існування Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у 2018 році її очолила Жінка, тобто було започатковано гендерну лінію у керівництві бібліотеки. Невипадково нинішня директорка пані Дубровіна зветься Любов'ю, – в цьому закладений Промисл Божий. (Якщо коротко, догматичний термін «Промисл» означає мислення, задум, волю Божу, турботу Бога про людину. У світському розумінні це називають долею. Для того, щоб з'ясувати походження і значення імені Любов, довелося зазирнути в Інтернет. За різними характеристиками, воно уособлює доброту, працьовитість, оптимізм, допитливість, намагання уникати конфліктів. Значення цього імені – любов до життя, любов до рідних, до себе, природи і всього навколишнього світу; любов – це також подяка, яку людина має відчувати по відношенню до всіх людей, присутніх в її житті, та Бога). Маємо можливість підтвердити закономірність надання свого часу нашій ювілярці імені Любов. (Прошу сприймати все зазначене вище як ліричний відступ).

Любов Андріївна обрала одну з найбільш суспільно значущих професій – історика й філолога, в якій сповна розкрила свій творчий потенціал як джерелознавець, книгознавець, документознавець, архівознавець, історик бібліотечної справи. Здобуття вищої освіти в Москві і професійне зростання в Києві завдяки цілеспрямованості та невтомній праці зумовили вагомий науковий результат і авторитет Любові Андріївни в Україні та поза її межами.

Упродовж 36-ти років її наукова і науково-організаційна діяльність пов'язана з Національною бібліотекою України імені

В.І. Вернадського. І тому не випадково вона є співавтором серії наукових видань, присвячених історії найбільшої книгозбірні України: Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941. Київ, 1998; Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1941–1964. Київ, 2003; Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1965–1991. Київ, 2008; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського у перше десятиліття незалежності України: фундаментальні зміни діяльності в умовах демократизації суспільства та інформатизації бібліотечної справи (1992–2002). Київ, 2019; Бібліотечна справа в Україні в ХХ ст. Київ, 2009. П.А. Дубровіна очолила редакційну колегію довідкового видання «Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець ХІХ ст. – 1941 р.) : матеріали до біобібліографічного словника» (авт.-уклад. П.В. Гарбар. Київ, 2017). Це справжня енциклопедія, адже в ній представлено 1709 (!) імен як знаних бібліотекознавців, організаторів бібліотечної справи, так і недостатньо або зовсім не відомих, що встановлені за архівними джерелами та опублікованими документами. Як тут не згадати самотужного українського мислителя Григорія Сковороду, слова якого обрано епіграфом до зазначеного видання: «...І немає більшої радості, аніж жити за покликанням...». Вони безпосередньо стосуються і всіх бібліотекарів, відданих своїй спеціальності. Працею цих фахівців формується і зберігається для нащадків національний та загальнолюдський духовний і культурний скарб. За визначенням П. А. Дубровіної, духовна сфера суспільства є сукупністю «спільних матеріальних і духовних цінностей нації, основних способів взаємодії з природою і соціальним оточенням, що зміцнюють соціум. Духовна сфера представлена такими підсистемами, як культура, наука, релігія, мораль, ідеологія, мистецтво». Таке розуміння і визначення духовної сфери суспільства цілком корелюється з духовно-моральною характеристикою Любові Андріївни.

У колі наукових інтересів ювілярки, окрім бібліотечної справи, – історія розвитку академічної науки, рукописна та книжкова спадщина України: Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992; Рукописно-книжна спадщина

України в сфері національної культури: створення традиційних та електронних ресурсів // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип. 18. Київ, 2014, та ін. До опублікованих результатів досліджень Л.А. Дубровіної з різноманітної тематики активно звертаються науковці, про що свідчать дані, зафіксовані в індексах цитувань/посилань на джерела. Це є незаперечним підтвердженням високого професіоналізму, виваженості автора в наукових судженнях, методологічної пунктуальності, застосування принципу історизму в оцінюванні подій і явищ минулого, а не огульного їх відкидання або засудження. Інформація про наукову і науково-організаційну діяльність Л.А. Дубровіної, державні нагороди, членство в Міжнародній Асоціації українстів, Спільці архівістів України, Міжнародному товаристві «Український історик» та інших наукових об'єднаннях, викладена в мережі Інтернет та галузевих енциклопедіях, засвідчує повагу до неї серед вітчизняної та світової наукової спільноти.

Далі висловлюю свої думки не офіційним стилем, а мовою серця. Пригадую себе початківцем у науковій сфері, коли доводилося чимало працювати у відділі рукописів, очолюваному Л.А. Дубровіною. Там панувала атмосфера доброзичливості, готовності прийти на допомогу. Тоді я не припускала, що в майбутньому, тобто в 2020 році, буду писати про ті незабутні роки, відкритість у спілкуванні з працівниками відділу, Любов'ю Андріївною, її слушні поради. Згодом нам довелося разом брати участь у роботі Вищої атестаційної комісії України, де по-справжньому здійснювалася наукова експертиза дисертаційних досліджень фахівцями високого рівня. Зрештою доля пов'язала мене з Інститутом рукопису НБУВ, керованим Л.А. Дубровіною. Ця установа, що є зосередженням національної матеріальної, духовної і культурної спадщини України, дала мені та й, не помилюся, тисячам науковців необмежені можливості доторкнутися до унікальних скарбів, що містять суспільно важливі відомості про видатних діячів науки, культури, мистецтва, їхні взаємини, листування, ставлення до громадських проблем тощо, які раніше не оприлюднювалися, отже й не залучалися до наукового обігу. Мені пощастило зануритися в рукописні документи XIX ст. та опублікувати низку статей зі слов'янської тематики у збір-

нику наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України», фундатором і відповідальним редактором якого є Л.А. Дубровіна. Збірник публікує результати досліджень з архівної, бібліотечної, джерелознавчої, книгознавчої, історичної тематики, що відзначаються науковою новизною, до яких залучені, в т. ч., нові джерельні матеріали Інституту рукопису НБУВ.

Я також маю честь спілкуватися з Любов'ю Андріївною та іншими членами Спеціалізованої вченої ради НБУВ під час захисту кваліфікаційних досліджень здобувачів наукових ступенів, обмінюватися думками, дискутувати з приводу актуальних проблем сучасної науки. Не менш важливим для вченого, і для мене особисто, є відвідання НБУВ – найпрезентабельнішої бібліотеки України, нині очолюваної Л.А. Дубровіною. Насамперед відзначу: тут відчувається жіноче керівництво (нехай пробачать чоловіки) – чистота, порядок, чемність і повага до відвідувачів, як і в попередні часи, але з тонким жіночим смаком. Поділюся найпотаємнішими відчуттями, що охоплюють мене в читальному залі, де панує особливий дух, де у тиші люди високої інтелектуальної і духовної культури схилили голови над книгами, і я з радістю відчуваю себе членом благородної родини, об'єднаної незмірною любов'ю до наукового пошуку, де всі страждають на книгоманію. Я отримую неймовірну духовну насолоду (по-молодіжному – «кайф»), адже щоразу знаходжу для себе щось раніше невідоме і сприймаю його як наукове відкриття.

Це коротеньке есе констатує суспільну вагомість наукової та науково-організаційної діяльності Любові Андріївни Дубровіної, що притаманна справжнім особистостям. За філософським визначенням, особистість – це «найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей». Нехай множиться Україна такими постатями! Її колеги, так би мовити, по цеху називають її фундатором української кодикологічної школи, лідером вітчизняного книгознавства. Власне, наукова школа – це творча співдружність учених, які працюють в одній країні або в одному місті в певній галузі науки й об'єднані спільністю підходів до вирішення проблеми, стилем роботи, спільністю наукового мислення, ідей і методів їхньої реалізації. До речі, основні ознаки наукової школи –

• від серця до серця •

наявність наукового лідера – відомого вченого, який згуртовує навколо себе науковців заради дослідження певних проблем, створює умови для науково-дослідної роботи, має високу наукову кваліфікацію, значущі наукові результати, високий науковий авторитет у певній галузі тощо. На доведення існування наукової школи Л.А. Дубровіної зазначимо, що за її керівництва й консультування захищено понад 30 дисертацій (кандидатських і докторських).

Дякую Вам, шановна Любове Андріївно, за відданість професії, високий фаховий рівень, мудре керівництво на відповідальних посадах у бібліотечному секторі наукової галузі України. Прийміть мої щирі вітання з нагоди «круглої» дати в житті, побажання здоров'я і наснаги, продовження плідної праці для подальшого розвитку історико-книго-бібліографо-джерелознавчої науки в Україні.

«Лет до ста расти Вам без старости!»

(вислів запозичила з поеми В. Маяковського «Хорошо! Октябрьская поэма», де застосовано стилістичний прийом алітерації, лише замінила слово «нам» на «Вам»).

*Наталія
Захарова* • **ДОБИ НОВОЇ ЗНАК**

*Знак Терезів – доби нової знак.
Як розгойдалися всесвітні шалі!
Бліді серця і погляди зів'ялі,
Ховайтесь! Бурі носить Зодіак.*

Максим Рильський (1932 р.)

З юності я захоплююся поезією. Від другої половини 60-х років неодноразово відпочивала в Будинку творчості письменників в Ірпені, де мала можливість зустрічати таких корифеїв української літератури, як Олесь Гончар, Юрій Збанацький, Степан Олійник, Андрій Малишко, Павло Загребельний, Остап Вишня... Була особисто знайома з багатьма з них. Пам'ятними залишилися творчі зустрічі з Максимом Рильським, поезією якого захоплююся досі і не втомлююсь її перечитувати. За епіграф до свого есе я обрала рядки одного з улюблених мною віршів цього велета нашої літератури. Вони, на мою думку, прямо стосуються особистості генерального директора Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, адже ці поетичні слова розкривають сутність Любові Андріївни Дубровіної, нашої шанованої ювілянтки, як особистості і яскравого представника зодіакального знаку Терези, члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України.

Моє знайомство з Любов'ю Андріївною відбулось у середині 1980-х років, коли вона ще зовсім молодою людиною, але вже кандидатом історичних наук (з 1982 р.), прийшла працювати до відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. Слід зазначити, що на той час співробітників, які обіймали наукові посади і мали науковий ступінь, у нашій Бібліотеці можна

• від серця до серця •

було перелічити на пальцях однієї руки. Два роки Любов Андріївна як старший науковий співробітник вивчала значні за обсягом і неосяжні за змістом рукописні фонди відділу, обирала свій напрям досліджень, віддавши зрештою перевагу вивченню рукописної книги, удосконалювала методичну та методологічну документацію, описувала архівні фонди, глибоко вникала в усі робочі процеси відділу. Отож після виходу на заслужений відпочинок багаторічного завідувача відділу Миколи Петровича Візира кандидатура Любові Андріївни була визнана гідною того, щоб змінити його на цій посаді.

Мені як керівнику масово-інформаційного сектору, а згодом відділу і культурно-просвітницького центру, який співпрацював з усіма підрозділами Бібліотеки, імпонувало, що молода, з прекрасною професійною підготовкою вчена стала керівником одного зі знакових відділів найбільшої книгозбірні України – відділу рукописів. Прийшовши до Бібліотеки з Київського обласного архіву, де вона очолювала відділ використання інформації та публікації документів, Любов Андріївна вже мала глибокі фахові знання, певний досвід адміністративної роботи, знання ділової етики, вміння спілкуватися з колегами. За короткий період Любов Андріївна, невтомно працюючи над підвищенням свого наукового рівня, стала визнаним авторитетом серед історичної, архівно- та бібліотекознавчої спільноти, а згодом, узагальнивши досвід попередників та напрацювавши власні глибокі, багато в чому новітні розвідки з історії української рукописної книги, створила сучасну національну кодикологічну школу.

Рукописний підрозділ, який розпочав свою діяльність разом із започаткуванням Національної бібліотеки України в 1918 році, мав багату історію. У ньому працювали фахівці з великим досвідом роботи і сталими професійними звичаями. Співробітники відділу багато зробили для формування, описування та популяризації рукописного фонду Бібліотеки, віддаючи цій справі десятиріччя свого життя та частинку власної душі... Молода завідувачка зуміла гідно оцінити внесок попередників, а також виробити спільний алгоритм зі співробітниками. Інколи їй важко було переконати колег старшого віку в необхідності нововведень, що здебільшого стосувалися наукового напрямку ді-

яльності відділу. Проте завжди у вирішенні проблемних питань їй вдавалося знаходити як компроміс, так і односторонній для реалізації нових проектів, отож вона спромоглася піднести рівень відділу з обслуговуючого науковців до рівня науково-дослідного підрозділу академічної бібліотеки.

Такі цілеспрямованість, наполегливість, переконаність у правильності обраного шляху і невтомна праця нашої ювілянтки зробили свою справу. У 1992 році Бібліотеку очолив Олександр Семенович Онищенко, і в структурі установи відбулася значна реорганізація, за якою на основі базових підрозділів були створені інститути і центри. Любов Андріївна Дубровіна стала директоркою Інституту рукопису ЦНБ НАН України ім. В.І. Вернадського (з 1996 року – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського). Це яскраве підтвердження, що вона – доби нової знак.

1990-ті роки поклали початок відродженню духовності в незалежній Українській державі, спонукали керівництво Бібліотеки комунікувати із суспільством через популяризацію документів (рукописів, стародруків, бібліотечних зібрань та історичних колекцій, заборонених раніше видань тощо), які зберігалися в найбільшій духовній скарбниці України. Під керівництвом і за безпосередньої участі директора Інституту рукопису здійснюються археографічні, кодикологічні, джерелознавчі, архівознавчі дослідження, удосконалюються засади наукового описування архівних фондів, до широкого наукового та громадського загалу залучається багатопрофільна писемна спадщина України. Активізувалася виставкова та екскурсійна діяльність у підрозділі. Велику зацікавленість численних відвідувачів викликають експозиції унікальних рукописних раритетів, з якими вони мають можливість ознайомитися, дізнатися про їхню історію, авторів, осягнути шлях людства від клинописних, пергаментних, паперових джерел до сучасних можливостей зберігати ці скарби шляхом оцифрування, щоб якомога більше користувачів могли їх бачити, а науковців – вивчати.

Любов Андріївна невтомно працювала над піднесенням статусу наукового Інституту. Вже в 1993 році вона захистила докторську дисертацію, а в 1996 році отримала звання професора.

• від серця до серця •

Від 2006 року – Л.А. Дубровіна – член-кореспондент НАН України. З 1993 року виходить збірник наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України», засновником і відповідальним редактором якого є Любов Андріївна. Вона не тільки активно підвищує свій науковий потенціал, але є й науковим керівником та консультантом співробітників як Бібліотеки, так і інших наукових установ. Понад 30 аспірантів та здобувачів захистили докторські та кандидатські дисертаційні роботи саме завдяки Любові Андріївні, яка не просто допомагає порадами, – вона готує аспірантів та пошукувачів наукових ступенів до майбутньої самостійної роботи. І сьогодні наша ювілянтка продовжує цю нелегку, але таку необхідну для розвитку історичної науки в Україні справу.

У кожного з нас свій життєвий шлях і своя історія. І я вдячна долі, яка дала мені можливість працювати під безпосереднім керівництвом головного редактора УРЕ академіка Миколи Бажана, головного редактора журналу «Соціалістична культура» Анатолія Кисіля. Набутий досвід надав мені змогу стали професіоналом у культурно-просвітницькій діяльності і досліджувати цей напрям в історії НБУВ як науковцеві. Уже чотири десятиліття пов'язують мене з «Вернадкою», як називають її наші читачі. Саме тут доля звела мене з видатними, знаними у світі вченими – академіком НАН України Олексієм Семеновичем Онищенком, який очолював Бібліотеку 20 років, і членом-кореспондентом НАН України Любов'ю Андріївною Дубровіною, яку обрали генеральним директором НБУВ у 2018 році.

Найвищої оцінки заслуговує виважене рішення Відділення історії, філософії та права Президії НАН України та колективу НБУВ щодо кандидатури Любові Андріївни Дубровіної на посаду генерального директора Бібліотеки. За тривалий час роботи в найбільшій книгозбірні України вона пройшла довгий шлях наукових сходинок, на відміну від деяких теоретиків історії бібліотечної справи, які ніколи не знали, що таке «бібліотечна кухня» зсередини. І це дає право їй як генеральному директору НБУВ приймати і, головне, відповідати за виконання подеколи непростих рішень і для багатьох підлеглих, і для неї самої, і при цьому залишатися ЛЮДИНОЮ.

Важливо, що саме в цей складний для нашої країни час на чолі її національної книгозбірні постала особистість із великим потенціалом організатора, теоретика і практика в галузі бібліотечної справи та української культури. Талант оперативно вирішувати різнопланові проблеми, володіти великою кількістю інформації та орієнтуватись і в державних питаннях, і в проблемах кожного співробітника (як голова профкому я це добре знаю і відчуваю), бажання допомогти у складних життєвих ситуаціях, підтримати і зберегти кадрових працівників, оцінити зусилля членів профкому задля підтримки здорової моральної атмосфери в колективі, вміння неупереджено оцінювати фахові здібності колег, допомагати зростанню їхнього наукового потенціалу – чергове свідчення того, що Любов Андріївна Дубровіна – доби нової знак.

Колектив Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського пишається своїм генеральним директором Любов'ю Андріївною Дубровіною, яка внесла свій вагомий доробок у літопис Національної академії наук України та її книгозбірні.

*Володимир Сухін
Світлана Ляшко
Олександр Белов
Сергій Тирожков*

**ЛЮБОВ АНДРІЙВНА ДУБРОВІНА:
ЛІБРЕТО ДО МУЗИКИ, ЯКА НАДИХАЄ**

До ювілеїв шанованих людей пишуть оди, ораторії або симфонії. Спілкування з Вами, Любове Андріївно, завжди ніби супроводжується музикою. І ця музика – не громи литавр і барабанів та парадні марші, – це теплі спогади про минуле та погляд у світле майбутнє, пов’язані з Вами. Тому автори писатимуть своєрідне лібрето до майбутніх оди, симфонії або ораторії про Вас, які надихатимуть на все добре.

Автор перший (Цар Ольвійський, Володимир Іванович Сухін): Я, цар Ольвійський, Володимир Сухін, коронований Ольвійським братством, за сумісництвом – учений секретар Марійського науково-дослідного інституту мови, літератури та історії імені В.М. Васильєва (від середини 1990-х до 2004-го року), промовляю про ювілярку. Згадую, як восени 2002 року н. е., повертаючись зі своєї батьківщини – стародавнього грецького міста Ольвія – через Київ на малу батьківщину – в м. Йошкар-Ола (Республіка Марій Ел), я завітав на традиційний вогник до ольвійської жриці Світлани Ляшко.

Пожалівся, що не виконав одного доручення наукової ради Марійського науково-дослідного інституту мови, літератури та історії, а саме – не зміг додзвонитися до «Любочки з бібліотеки». За кліком ольвійського вина з’ясувалося, що «Любочка з бібліотеки» – це Любов Андріївна Дубровіна, на той час директорка Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Пройшло багато років з того часу, як я прийшов до Марійського науково-дослідного інституту мови, літератури, історії

та археології, в сектор історії, який тоді очолювали Ви. Серед наукових співробітників, які працювали в Інституті в 1977–1981 роках, Ви, молода, приваблива, креативна, амбітна вчена, користувалися великим авторитетом і любов'ю. Як і Ваш батько Андрій Федорович (в Інституті він був одним із моїх найулюбленіших викладачів) та брат Андрій Андрійович, Ви присвятили себе науці.

Від імені колег, які тоді працювали в секторі і які Вас не забули, щиро бажаю наслідувати батька Вашого у ставленні до людей та роботи і від усього серця зичу волі, наснаги та здоров'я на цьому шляху. Як ми кажемо в Ольвії: *«Хайре кай панегюрідзей, сюн нектари, архон, нюн»*, або в перекладі – *«Радуйся и празднуй с нектаром, архонт, ныне»*. А от марійською ми говоримо так: *«Таза лийза, пиалан лийза!»* («Будьте здорові, будьте щасливі!»).

Автор другий (С.М. Ляшко): За роки, прожиті в науці, Любо-ве Андріївно, Ви створили для себе дефініцію суспільного визнання і пошани в наукових, довідкових біографічних виданнях, а також у Вікіпедії: джерелознавець, книгознавець, документознавець, архівознавець, історик бібліотечної справи. Кожна позиція визначає Ваш високий статус у всіх перелічених дисциплінах гуманітарного циклу і засвідчує наполегливу працю на цьому шляху.

На мою думку, в цьому переліку відсутня ще одна дефініція – Організаторка. Це найважче. Талановита організаторка не лише свого наукового простору, але й наукового простору великого колективу Бібліотеки, яка з повагою, увагою і щирою душею ставиться до кожного співробітника, природжена дипломатка в облаштуванні комфортного життя найбільшої книгозбірні України, фундатор її структурних підрозділів, – усе це про Вас.

Ви маєте безпосереднє відношення до створення Інституту біографічних досліджень, – спочатку як відділу (30 березня 1993 р.) у складі Інституту рукопису тоді ще Центральної наукової бібліотеки. Через рік (1 квітня 1994 р.), не без Вашої підтримки, відділ набув статусу Інституту. Ви були другою особою,

• від серця до серця •

з якою я познайомилася в Бібліотеці, коли прийшла на співбесіду. Але перемогли чоловіча стать і харизма В.С. Чишка. З 1 червня 1993 року Інститут рукопису став на понад два десятиліття моєю науковою джерельною лабораторією.

На матеріалах Інституту рукопису мною було підготовлено збірник документів «Постійна комісія для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження» (2003), дві монографії (2006, 2018) та багато статей. Повертаючись до збірника, хочу зазначити, що велику допомогу мені надали співробітники Вашого Інституту. Кілька місяців – як на роботі, так і вихідними вдома – я опановувала правила описування рукописів та архівних документів. Обговорення укладеного збірника і рекомендацію до друку я отримала в Інституті рукопису. Назву видання скоригували Ви. Дякую.

Та мова не про мене, Любове Андріївно, а про Вас. Ви як керівник Інституту рукопису (1992–2018) виховали класний професійний колектив однодумців (О.П. Степченко, Н.М. Зубкова, Л.А. Гнатенко, О.М. Гальченко, О.А. Іванова, С.О. Булатова та інші), заклали нові традиції й зберегли та продовжили досвід попередників. Молодше покоління співробітників (О.П. Бодак, Т.В. Коваль, І.С. Корчемна та інші) підтримує високий щабель у ставленні до роботи, започаткований Вами, і демонструє європейський стиль як у науковій праці, так і в спілкуванні з колегами з інших академічних установ, без взаємодії з якими Національна бібліотека не мала б перспектив.

Ви зініціювали та очолили низку редакційних колективів видань, створили творчі колективи науковців, є автором та співавтором понад 100 колективних та індивідуальних монографій. (Якщо поррахувати, то вийде в середньому по чотири наукових видання на рік.) Деякі з них – фундаментальні за різними критеріями, але інтегральним є визначення колишнього Генерального директора Бібліотеки Олексія Семеновича Онищенка: «фундаментальна робота – це книга, яка не падає на стіл руба».

Хочу додати ще один штрих до особистості ювілярки. Це піджак – невід’ємний, органічний для неї, неакадемічний атрибут стилю життя, творчості та візії Любові Андріївни. На думку

спадає вірш (1960), а згодом пісня Булата Окуджави «Старый піджак», однією з сюжетних ліній якого є взаємини «крavecь – піджак». За авторською алегорією, творчий процес «кройки и шитья» – це ремесло, мистецтво, яким володіє кравець. Піджак – один із центральних образів вірша, що символізує творчі досягнення. Зміна піджаків, за Окуджавою, супроводжується «новими удачами».

Шановна Любове Андріївно, не змінюйте свого образу. Досліджуйте, розвивайте, сприяйте, створюйте, засновуйте, редагуйте, виховуйте, керуйте, організуйте ще багато років.

Автор третій (О.Ф. Белов): Із повагою до текстів поважних попередників почну традиційний заспів до партитури. Десь у середині березня 1996 року я познайомився з Любов'ю Андріївною Дубровіною на дні народження тодішнього директора Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського О.С. Онищенко, де панувала затишна атмосфера і на велику кількість знаменитих пиріжків дружини Олексія Семеновича було небагато гостей, зокрема й із керівництва Бібліотеки – Любова Дубровіна, Валерій Горовий та інші.

Пісень не було, була неспішна розмова про Бібліотеку, її майбутнє... Йшлося також і про співпрацю ЦНБ із Службою безпеки України (створення інформаційно-аналітичної системи органів влади, упорядкування й передання до фондів Бібліотеки та інших наукових установ документів діячів науки і культури України, засуджених радянським режимом за так звану «справу Спілки визволення України» на початку 1930-х років).

Про цю розмову ми з Любов'ю Андріївною згадали, коли зустрілися майже 20 років потому на столітньому ювілеї Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, який відзначався в 2018 році. У пам'яті сплигло, що саме через декілька тижнів після нашого знайомства з'явився Указ Президента України Леоніда Кучми про надання Центральній науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського статусу національної та про започаткування в її складі Фонду президентів України.

Я люблю бібліотечну тишу, коли чутно лише шурхіт сторінок. У одній із книжок, яку я прочитав ще підлітком у книгозбірні

Запоріжжя (а це була повість Аркадія і Бориса Стругацьких «Понеділок починається в суботу»), мені на все життя запам'яталися слова героя твору після його відвідин бібліотеки: «Сховище було переповнене напрочуд цікавими книгами всіма мовами світу та історії, від мови атлантів до піджин-інглиш включно. Але більше за все мене там вразило багатотомне видання Книги Доль..., яка містила у хронологічному порядку більш або менш повні відомості про 73 629 024 511 людей розумних...».

Щиро бажаю, щоби цей фантастично чудовий світ книг ще довго надавав снаги Любові Андріївні, адже її життя серед людей і в науці утверджують нас у тому, що Книга Доль триватиме і надалі під її керівництвом у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. Сподіваюся, що матиму честь взяти участь в одному зі спільних проєктів, започаткованих Генеральною директоркою НБУВ, та додати до 73 629 024 511 людей розумних нові імена достойників, до яких належить і Любов Дубровіна.

Автор четвертий (С.І. Пирожков), або ж насамкінець: *Finis coronat opus*. Моє особисте знайомство із Любов'ю Андріївною Дубровіною відбулось у кризовий період функціонування Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, коли чергові вибори директора цієї установи проходили із грубим порушенням її статуту. Треба було не тільки виправляти юридичні помилки під час процедури обрання керівника, але й запропонувати найбільш авторитетну і достойну кандидатуру на посаду очільника найстарішої установи Національної академії наук України.

І сьогодні я дуже радий тому, що вибір колективу Бібліотеки і Президії НАН України щодо обрання директором НБУВ Любові Андріївни Дубровіної виявився правильним, достойним унікальної скарбниці книжок, рукописів, архівних документів всесвітнього значення.

Щоразу, коли доля зводить мене з Любов'ю Андріївною, дивуюся не тільки її визначним професійним знанням у галузі рукописно-книжкової спадщини та науково-інформаційної галузі, але й високим душевним якостям цієї людини, яка завжди

готова домагатися справедливості й результату, приходити на допомогу у вирішенні найскладніших питань. І тут не можна не згадати про вирішальну роль Любові Андріївни у тривалій процедурі повернення в Україну історичної пам'ятки, вивезеної з Бібліотеки під час Другої світової війни.

Ідеться про Грамоту Петра I 1708 року на поставлення на Київську митрополію Іоасафа Кроковського, який був одним із найближчих сподвижників гетьмана Івана Мазепи.

Грамота є надзвичайно важливим джерелом як церковної, так і політичної історії України початку XVIII ст., що відображає складні стосунки між Україною та Російською імперією, зокрема прагнення тодішньої влади обмежити права Київської митрополії, а також засвідчує волелюбний дух українців.

Сьогодні пам'ятка нарешті повернулася додому, до свого природного середовища, а саме до складу історичної збірки документів Київської митрополії, які входили до рукописної колекції Софійської митрополичої ризниці, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Великий внесок у справу відновлення історичної справедливості здійснила Змішана українсько-німецька комісія з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей, створена при Міністерстві культури України, в якій упродовж багатьох років плідно працює, маючи незаперечний авторитет серед наукових експертів з обох сторін, шановна Любов Андріївна Дубровіна.

Отож акт повернення цього історичного документа – жертви війни – має як символічне, так і практичне значення для подальшого розвитку українсько-німецьких відносин, а головне, він є результатом доброї волі та наполегливої праці великої групи вчених, дипломатів, правників, врешті – державних діячів Німеччини й України.

Сьогодні в історичному корпусі Бібліотеки зберігається величезний масив культурного надбання, що нараховує майже 6 тис. унікальних фондів. Загалом слід зазначити, що, започатковуючи національну книгозбірню, Українська академія наук

• від серця до серця •

взяла під свою охорону книжкові та рукописні колекції багатьох приватних бібліотек, музеїв, закладів освіти, просвітницьких організацій та церковних зібрань, яким загрожувала небезпека реальної втрати. Тим самим вдалося зберегти ці раритети, зберегти історичну пам'ять народу України.

Високоповажна Любова Андріївно, Ви заслужено маєте статус *Берегині духовної і культурної спадщини народу України*, – отож бережіть і себе та якомога довше не давайте людям і книгам розчинятися в безодні забуття.

*Віктор
Бергунов*

• **БІБЛІОТЕЧНЕ ПОКЛИКАННЯ –
СТАН ДУШІ ПРОФЕСОРА Л.А. ДУБРОВІНОЇ
(З НАГОДИ ЮВІЛЕЮ)**

*Наукова діяльність справжнього вченого – людини,
яка віддана науці, є його радістю, і його мукою...*

Г. Писаренко

Бібліотечне покликання... Це коли люди і книги стають частиною твого життя. Невід'ємною складовою історії Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України є її генеральний директор, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України Любов Андріївна Дубровіна. Людина з великої літери, знаний історик бібліотечної справи, книгознавець, документознавець, архівознавець не лише на теренах України, а й поза її межами.

Л.А. Дубровіна керує бібліотечною установою, яка належить до десяти найбільших бібліотек світу, з обсягом фондів понад 15,5 млн. одиниць зберігання, з найбільшим у країні культурним фондом пам'яток слов'янської писемності, зокрема й рукописних книг Х–ХІХ століть, з архівами і книжковими колекціями видатних діячів української та світової науки й культури. Це потужний науково-технічний комплекс, що складається з п'яти спеціалізованих інститутів і 50-ти науково-дослідницьких підрозділів, які кожного дня працюють щонайменше з тисячею відвідувачів. Із часів незалежності України НБУ імені В.І. Вернадського виконує функції, властиві бібліотеці Конгресу США, здійснюючи також й аналітичне забезпечення органів державної влади та управління. Для того, щоб професійно управляти установою, потрібно бути не лише висококваліфікованим,

• від серця до серця •

прагматичним керівником, адміністратором, але й відкритою, толерантною, турботливою людиною, мудрим наставником, чуйним і уважним у ставленні до співробітників та читачів. Любова Андріївна має власний рецепт успішності – вона завжди готова енергійно, наполегливо та вчасно розв’язувати нагальні бібліотечні завдання. Її вдача переможниці диктує універсальний підхід до будь-яких проблем – гідно їх зустрічати і достойно вирішувати на користь справі.

На всіх посадах, які довелося обіймати протягом трудової діяльності, Л.А. Дубровіна виказувала себе високоефективним організатором, стратегом науки, ініціатором і генератором інноваційних змін та ідей. Завжди, без перебільшення, мала свій погляд і вплив на діяльність та розвиток бібліотечної галузі загалом і НБУ імені В.І. Вернадського зокрема. Її багатогранному організаційному таланту притаманні такі риси, як гострий розум, кмітливість, добрий гумор, щирість і наполегливість, відповідальність на шляху до мети, розуміння пріоритетів та принципів у відстоюванні інтересів колективу в досягненні позитивних результатів. Без зайвих передмов і пояснень, із властивою їй енергійністю і ґрунтовним підходом бралася до кожної справи. Саме тому з квітня 2018 р. дала згоду виконувати обов’язки, а з листопада того ж року стати генеральним директором установи, яка за своїми теоретичними, методичними та практичними напрацюваннями є головною організацією з реалізації проекту створення національної бібліографії України й послідовно здійснює видання системи покажчиків національного бібліографічного репертуару, формує бібліографічні бази даних, що є підґрунтям для формування Державного реєстру книжкових пам’яток як складової реєстру національного культурного надбання та програми ЮНЕСКО «Пам’ять світу». Варто згадати велику спільну роботу з підготовки десятитомного видання «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського», під час презентації якого в Санкт-Петербурзі воно отримало низку схвальних відгуків на рахунок проведення колосальної роботи щодо комплексного розкриття фундаментальної ролі вченого в організації науки та освіти в Україні.

Динаміка – характерна риса розвитку НБУ імені В.І. Вернадського під керівництвом Л.А. Дубровіної. Бібліотека як наукова установа системно, без самореклами постійно оновлює проблематику досліджень і мережу наукових установ з урахуванням трендів світової науки і вітчизняних соціальних запитів.

Наукова діяльність Л.А. Дубровіної є яскравою та різноплановою, і їй відведено у життєвій книзі вченої найбільше сторінок. Нею до сьогоднішнього широкого визнання науковою спільнотою пройдено всі професійні сходинки – від молодшого наукового співробітника до директора найбільшої бібліотеки України.

У фокусі діяльності професора Дубровіної як керівника – розробка фундаментальних питань теорії та історії рукописно-книжкової спадщини, рукописних фондів бібліотек, наукових засад формування, обліку, зберігання й використання бібліотечно-інформаційних ресурсів, розвиток ресурсної бази вітчизняного бібліотечно-інформаційного середовища, засад академічної публікації історичних документів з тією метою, щоб бібліотека була в центрі наукового й навчального процесів і, водночас, залишалась одним з основних осередків культурного спілкування, удосконалення соціокультурної наукової діяльності, берегинею духовних цінностей.

Левову частку своєї життєвої енергії Л.А. Дубровіна спрямовує на задоволення ніколи не згасаючої потреби знань, завжди прагне більшого, кращого, новішого. Її ставка – на молоді кадри, бо молодь – це інвестиції в інтелектуальну складову установи й майбутнє України. Л.А. Дубровіна – засновниця української кодикологічної школи. Під її керівництвом захищено близько 50 кандидатських і докторських дисертацій. Вона – член спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій, наукових рад і міжнародних комісій, створених під егідою Міністерства культури України. Працювала експертом ВАК і МОН України.

Аналітичний розум, глибокі знання, воля організатора, далекоглядність, принциповість, комунікабельність допомагають Любові Андріївні у вирішенні нагальних завдань. Пошуки вдосконалення форм і методів організації наукових досліджень, впровадження їхніх результатів та управління для неї –

безперервний процес. Вагомим є творчий доробок ученої, тематика якого присвячена дослідженню рукопису й архівного документа, документально-інформаційних систем, методології та методики спеціальних історичних дисциплін, історії бібліотек та бібліотечної справи в Україні і світі, історії НАН України, ресурсної бази науки, культури, освіти тощо. Вона є засновником збірника наукових праць «Рукописна та книжкова спадщина України» (з 1993 р.), керівником і учасником виконання комплексних наукових тем НАН України та проектів Міністерства освіти і науки України. Обрана членом багатьох професійних і громадських об'єднань, серед яких – «Український історик», Спілка архівістів України, Українське біографічне товариство.

Любов Андріївна Дубровіна як патріот своєї справи сповнена духом новаторства, докладає багато зусиль для мобілізації трудового колективу на пошук і впровадження в бібліотечну роботу всього новітнього. По натурі порядна людина, Любов Андріївна ніколи не перекладає на інших зерно непорозуміння, а завжди знаходить те, що об'єднує людей, їй небайдужі настрої в колективі. Кожного співробітника, колегу вона уважно вислухає і допоможе у скрутну хвилину. Доречним буде вислів видатного французького письменника, класика світової літератури Антуана де Сент-Екзюпері: «Бути людиною – це означає відчувати, що ти за все відповідаєш».

Мені особисто випала честь тісно співпрацювати з П.А. Дубровіною від призначення її директором НБУ імені В.І. Вернадського й бачити за різних життєвих обставин: на роботі, конференціях, в офіційному і неофіційному спілкуванні. Ця непересічна особистість викликає у мене повагу як Людина, вчений, що сміливо торує свій шлях, одержує задоволення від праці, не зупиняється на досягнутому. З упевненістю можу констатувати високу кваліфікованість, інтелігентність, життєлюбність керівника і колеги, яка може висловити своє об'єктивне бачення тієї чи іншої ситуації, завжди готова підтримати, дати пораду. Уміння працювати з людьми, аналізувати й оцінювати їхню роботу стало запорукою успіху, авторитету і довіри серед колег з бібліотечної та наукової спільноти.

Ювілей, який прийшов так несподівано, враховуючи той ритм життя шановної Любові Андріївни, коли за планами, їхнім утіленням, переборенням малих і великих проблем ніколи зупинити мить, нехай не засмучує, а окриляє, бо все найважливіше ще попереду – нові осягнення й відкриття, нові перемоги.

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН тісно співпрацює з НБУ імені В.І. Вернадського. Надзвичайно результативною така співпраця стала за часи керівництва професора Дубровіної як у підготовці видань (спільно засновано біобібліографічну серію «Академіки та члени-кореспонденти НАН України для сільського господарства»), так і у проведенні та участі у спільних заходах (конференції, круглі столи, семінари тощо).

Ми цінуємо Вас як справжнього професіонала, для якого робота в царині бібліотечної справи стала станом душі, й бажаємо завжди привітній, відкритій, доброзичливій, чуйній людині, привабливій жінці здоров'я, творчих успіхів, невичерпної енергії, наснаги. Нехай Вашою стратегією стане процвітання, тактикою – перемоги й успіхи. А ювілей буде лише невидимою лінією, що означає початок чергового творчого десятиріччя!

● історичні студії ●

*Георгій
Панаїкін*

**ІСТОРИЧНА ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК НАУКА:
«СУВОРА ДУМКА МЕТРІВ» (Г.-Г. ГАДАМЕР ТА П. РІКБОР)**

У сучасній історичній, філософській та спеціальній герменевтичній літературі часто згадується про одну з гілок «віялового зводу герменевтик» (вислів П. Рікбора), яку прийнято визначати як історичну герменевтику. Наприклад, у статті в Енциклопедії історії України під такою назвою історик К. Галушко назвав її навіть не наукою, а «мистецтвом і теорією тлумачення писемних пам'яток», наголошуючи, що вона робить акцент на акті «розуміння» джерела, а не на традиційних актах аналізу або критики¹. У довіднику зі спеціальних історичних дисциплін, підготовленому на базі відповідної кафедри Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, історична герменевтика поставлена в ряд інших спеціальних наук джерелознавчого циклу як така, що «витлумачує тексти стародавніх писемних творів, суть яких або незрозуміла сучасному читачеві, або викривлена через погану збереженість пам'ятки». При цьому об'єктом згаданої науки автор статті С. Квіт вважає «вивчення смислу тексту та його зміни у часі, рівночасно як і сам текст історичної пам'ятки, а як *сучасне завдання* (курсив оригіналу. – Г. П.) – розробку методики вивчення та інтерпретації смислу текстів, наукове обґрунтування технічних прийомів, необхідних для відновлення початкової редакції будь-якого твору задля точного розуміння його змісту»².

¹ Галушко К. Герменевтика історична // Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ : Наук. думка, 2004. С. 96.

² Квіт С. Герменевтика історична // Спеціальні історичні дисципліни : довідник. Київ : Либідь, 2008. С. 156–163.

Навіть неозброєним оком видно, що в такому контексті немає нічого «історичного». Натомість маємо окреслення переважно джерелознавчого дослідження. По-друге, закінчення такого визначення більше нагадує предмет іншої джерелознавчої науки – текстології (критичне дослідження писемних пам'яток із метою встановлення авторства та автентичності).

Одна із найяскравіших сучасних історіософів України Н. Яковенко подала власне визначення історичної герменевтики з наголосом на знаках, прихованих у джерелах. На її переконання, така наука «передбачає інтерпретацію прихованих змістів джерела, по-своєму “зашифрованих” у тих чи тих словесних формулах, згадках про жест, ритуал, церемонію, страх перед чимось, захоплення чимось тощо». Вона зближує в цьому сенсі герменевтику та семіотику³ – науку про дослідження знаків і знакових систем.

Подібні думки щодо наявності окремої науки чи мистецтва під назвою «історична герменевтика», що цілком вичерпується «розумінням» чи тлумаченням історичних пам'яток, викладено також в інших працях загальноенциклопедичного та довідкового характеру⁴. Проте уявлення щодо предмета та завдань такої «історичної герменевтики» в кожного з авторів, як бачимо, власне. Наявна також тенденція до наближення предмета такої науки до інших – як-от текстологія, семіотика. Це засвідчує існування різних підходів, а, вірніше, відсутність загальноприйнятого розуміння сутності історичної герменевтики. Спільним у них є лише згадка про її обов'язкову прив'язку до історичних пам'яток. Цитовані автори зводять її предмет винятково до дослідження (розуміння) тексту джерела, пам'ятки, можливо, групи пам'яток. Тобто в їхньому розумінні об'єкт історичної герменевтики – конкретний текст (документ, джерело, пам'ятка). Та-

³ Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : «Критика», 2007. С. 240–241.

⁴ Див.: Специальные исторические дисциплины : учебн. пособие / авт.: В.А. Замлынский, М.Ф. Дмитриенко, Т.А. Балабушевич и др.; под ред. В.А. Замлынского, М.Ф. Дмитриенко. Киев : НМК ВО, 1992. С. 99–100; Варшавчик М.Я. Герменевтика // Джерелознавство історії України : довідник. Київ, 1998; Історична наука : термінолог. і понятійний довідник. Київ, 2002.

кий текст потрібно лише прочитати, зробити його зрозумілим для наших сучасників, розтлумачити сенс, закладений при його створенні.

Найголовнішим при цьому є те, що всі наведені визначення є плодом міркувань згаданих авторів. Це зумовлено обмеженим сприйняттям герменевтики як науки про розуміння/тлумачення винятково писемних джерел. Можемо навіть знайти в одного із засновників цієї науки німецького історика та філософа В. Ділтея певною мірою аналогічний вислів: на загал герменевтика «...становить собою вчення про мистецтво витлумачення писемних пам'яток (курсив оригіналу. – Г. П.)»⁵.

Але більш справедливим буде стверджувати, що подібне окреслення змісту історичної герменевтики не спирається на наявну теорію цієї науки. Вона, звісно, не є чимось монолітним, і кожне покоління герменевтиків, кожна видатна постать робила свій унесок у розвиток науки. Проте здебільшого визначні герменевтики ХХ ст. не погоджувалися з такими поглядами. Так, німецький філософ Г.-Г. Гадамер, який і ввів до наукового обігу цей термін, рішуче виступав проти подібного її обмеження «пропедевтичною функцією історичної науки (в ролі мистецтва правильного тлумачення письмових джерел)», уважаючи натомість, що вона «ще й перекидає все поле діяльності власне історичної науки»⁶. В іншій роботі він стверджував: «...герменевтичний аспект не может ограничиваться "герменевтическими науками" – искусством, историей, не может ограничиваться общением с "текстами"...»⁷.

Така ситуація дозволяє констатувати, що спеціально згаданими питаннями предмета й завдань історичної герменевтики, принаймні в Україні, ніхто серйозно не переймався. Це дуже прикро на тлі вже наявних вітчизняних досліджень з біблійної⁸,

⁵ Dilthey W. Selected Writings / edited, translated, and introduced by H. P. Rickman. Cambridge : Cambridge University Press, 1976. P. 261.

⁶ Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Основи філософської герменевтики. Т. 1. Київ : «Юніверс», 2000. С. 168.

⁷ Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. Москва : Искусство, 1991. С. 13.

⁸ Лановик З. Hermeneutica Sacra. Тернопіль, 2006; Салайдяк В. Герменевтика. Івано-Франківськ, 2011.

філософської⁹, літературної¹⁰, юридичної¹¹ та інших гілок герменевтики. Така ситуація спричинює необхідність звернутися до поглядів найвидатніших учених у цій галузі, окреслити їхню думку стосовно заявлених проблем. За влучним висловом французького філософа П. Рікьора, це означає озброїтися «суворою думкою метрів» (відповідно до назви однієї з глав його останньої праці «Пам'ять, історія, забуття» в російському перекладі; в оригіналі: «*De quelques maîtres de rigueur*», тобто «кілька суворих метрів», адже далі йшли їхні імена). На роль таких метрів обрано вже згадуваних Г.-Г. Гадамера та П. Рікьора, оскільки вони є загально визнаними «найбільш видатними герменевтиками-філософами ХХ ст.», сучасниками, які вели «значущий діалог між собою – як особисто, так і письмово»¹².

На наше переконання, в наведеному вище обмеженому довідково-підручниковому тлумаченні історична герменевтика не існує і не може існувати за визначенням. Історію як науку не можна вичерпати (про)читанням джерел. Для окреслення цього П. Рікьор використовував поняття «конкретна» та «абстрактна» історія. Остання і займалася, на його думку, вивченням джерел («витвори», «сліди», «традиція»). Він стверджує: «історія постає перед нами як драма з її рішеннями, кризами, зростанням і занепадом; ми переходимо від історії *абстрактної* (тут і далі курсив оригіналу. – Г. П.), де розглядаються лише витвори людей та акумуляція їх слідів, до історії *конкретної*, де мають місце *події*»¹³. Основним предметом уваги з її боку є факт, подія, процес, загальні тенденції розвитку людського суспільства та їхні наслідки.

⁹ Богачов А. Досвід і сенс. Київ : Дух і літера, 2011; Кошарний С.О. Біля джерел філософської герменевтики. Київ : Наук. думка, 1992.

¹⁰ Іванишин П. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти). Дрогобич : Відродження, 2005.

¹¹ Власов Ю.Л. Проблеми тлумачення норм права : моногр. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001; Мережко А.А. Юридическая герменевтика и методология права // Проблеми філософії права. 2003. Т. I. С. 159–162.

¹² Taylor G.H., Mootz F.J. Introduction // Gadamer and Ricoeur. Critical Horizons for Contemporary Hermeneutics / Taylor G.H., Mootz F.J. (ed.). Continuum: London, New York, 2011. P. 1.

¹³ Рікер П. Історія та істина. Київ: ВД Академія, 2001. С. 87. Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 188.

Джерела для історичних студій об'єктивно виступають сировиною, будівельним матеріалом для конструювання відповідних гіпотез, теорій, уявлень. Г.-Г. Гадамер зробив таке справедливе спостереження щодо сутності досліджень історика: «Тема істориків – не окремий текст, а універсальна історія. Історика вирізняє прагнення зрозуміти цілісну картину взаємостосунків історії людства. Кожний окремий текст для нього не щось самоцінне, а тільки джерело інформації, тобто проміжний матеріал для пізнання історичних взаємозв'язків, тому він нічим не відрізняється від усіх німих свідків минулого»¹⁴. У другому томі «Істини і методу» Гадамер наголошував на відмінностях сприйняття тексту філологом та істориком. Для першого текст – «непорушне мірило, що йде попереду будь-якого нового тлумачення»; другий покликаний «реконструювати свій базовий текст, саму історію»¹⁵. Отже, «базовим текстом» у такій інтерпретації виступає вже вся історія, а не конкретна пам'ятка чи окреме джерело.

Поле дослідження історичної науки не вичерпується лише джерельними текстами. Адже історики повинні аналізувати всі наявні джерела, виділяти з них суттєву інформацію щодо фактів, подій і процесів. А вже на підставі такого аналізу створюється наратив, який може навіть вступати в суперечність з очевидним змістом вихідних джерел. Г.-Г. Гадамер з цього приводу зауважив: «Історик завжди прагне заглянути за рамки текстів, за ті уявлення про смисл, що їх вони висловлюють; він завжди ставить питання щодо дійсності, невимушеним вираженням якої вони й постають. Тексти ставляться на одну площину з рештою історичних матеріалів, тобто з так званими залишками минулого»¹⁶. Він також писав, наголошуючи, що завдання історії не є просте підсумовування джерельних даних: «...історичні свідчення добуваються достоту, як показання свідків на суді. Не випадково ж, що тут і там уживається одне слово. В обох випадках свідчення становить допоміжний засіб для виявлення фактів. Проте факти не є дійсним предметом розгляду,

¹⁴ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 188.

¹⁵ Він же. Істина і метод. Т. 2. К.: Юніверс, 2000. С. 22.

¹⁶ Він же. Істина і метод. Т. 1. С. 311.

становлячи лише простий матеріал для вирішення дійсного завдання: у випадку суду – знайти справедливе рішення, у випадку історика – виявити історичне значення певної події в рамках її цілісної історичної самосвідомості»¹⁷. Отже, маємо таку собі тріаду, що окреслює процес історичного пізнання: отримання свідчення – встановлення факту – виявлення значення події.

П. Рікьор в останній великій праці «Пам'ять, історія, забуття» майстерно сформулював власне бачення співвідношення історії та історичної герменевтики також у вигляді двох тріад, притаманних кожній з них: «Епістемологічний курс відзначений трьома фазами історіографічної операції; від стадії свідчень та архівів він іде далі повз використання «тому що» в образах пояснення та розуміння; він завершується на писемному рівні історичною репрезентацією минулого.

Історично зумовлена герменевтика також включає три етапи; перший полягає в тому, що критична філософія історії, або критична герменевтика, є чутливою до меж історичного знання, які певна зарозумілість історичної науки перетинає знову і знову; другий – у тому, що онтологічна герменевтика прагне дізнатися модальності темпоралізації, що разом створюють необхідну умову історичного знання; тоді відкривається похована під відбитками пам'яті та історії імперія забуття, імперія, поділена в собі, розірвана між загрозою остаточного стирання слідів та сподіваннями, що засоби пригадування ще лишаються у резерві»¹⁸.

Як бачимо, тріада Рікьора дещо відмінна від запропонованої Гадамером. В історіографічному процесі це проста тріада (свідчення – пояснення/розуміння – презентація минулого), що в основному відповідає ідеї останнього. Натомість історична герменевтика, за Рікьором, більше переймається теоретичними проблемами: визначення меж історичного знання – пошук модальностей темпоралізації – проблема подолання забуття.

Отже, те, що зазвичай називають історичною герменевтикою, на наш погляд, насправді є іншою гілкою герменев-

¹⁷ Там само. С. 313–314.

¹⁸ Ricouer P. *Memory, History, Forgetting*. University of Chicago Press, 2006. P. XVI.

тичного дерева – джерельною герменевтикою, або історико-філологічною наукою про розуміння та тлумачення, донесення до сучасника історичного джерела як даного тексту в усіх його аспектах. Поза текстом у широкому розумінні (джерело писемне, речове, візуальне, монументальне, цифрове) така наука не може існувати.

З іншого боку, не варто сприймати все зазначене як заперечення наукової коректності самого терміна «історична герменевтика», існування такої науки. Якщо коротко формулювати її сутність, то варто скористатися формулою Гадамера: «мистецтво історичного розуміння»¹⁹. Отже, йдеться про науку розуміння й витлумачення історичного процесу розвитку людства: всього або якоїсь його частини, окресленої географічними чи хронологічними рамками. При такому підході *текстами* стають не лише писемні історичні джерела, але й літературні твори, нерухомі та археологічні пам'ятки, традиції, вірування, народна пам'ять, мова, вторинні джерела – праці істориків, які відбивають їхні погляди, уявлення, розуміння тощо. Зрештою, як текст має розглядатися весь історичний процес розвитку людства – загальний *мегатекст* світової цивілізації. Дуже влучно з цього приводу висловився французький філософ Ж. Дерріда: «Вся эта минувшая эпоха была устроена как текст – в том смысле слова, который нам ещё предстоит определить. А стало быть, она поддается нашему чтению, обладает значимостью и действительностью модели, прерывает линейное время и временную линию»²⁰.

Уважне прочитання історії розвитку герменевтичних учень свідчить, що зв'язок герменевтики та історії є незаперечним, як і з іншими гуманітарними науками (право, філологія, мистецтвознавство тощо). Серед засновників герменевтики як науки про розуміння Святого Письма, котрими її історик В. Ділтей уважав протестантських теологів XVI–XVII ст., був Маттіас Флаціус Іллірікус (1520–1575). Сам Ділтей називав його «першим протестантським істориком церкви»²¹.

¹⁹ Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Т. 1. С. 281.

²⁰ Рікер П. Історія та істина. С. 194.

²¹ Див.: Dilthey W. Selected Works. V. 6: Hermeneutics and the Study of History / R. A. Makkreel, F. Rodi (ed.). Princeton University Press, 1996. P. 45.

Якщо говоритимемо про тих герменевтиків XVIII ст., які мали інший науковий фах, то маємо підстави стверджувати: вони все одно зверталися до дослідження загального історичного процесу. Наприклад, німецький теолог і філософ Й.М. Хладеніус (1710–1759) 1752 р. випустив працю «*Allgemeine Geschichts Wissenschaft*» (Загальна історична наука). У його великій теоретичній спадщині значну увагу приділено проблемам історичної герменевтики. Зокрема, Хладеніус писав про роль історії в концепції інтерпретації, констатування історії через наратив, залежність розуміння історичних джерел і сприйняття минулого з точки зору їхнього творця тощо. Він стверджував, що «найбільше герменевтика потрібна в мистецтві, тобто в риторичі, поезії, історії та дослідженні старожитностей»²². Згадаємо, що за тієї доби історію вважали здебільшого мистецтвом. Як зауважував німецький учений Р. Козеллек, посилаючись на одну з праць згаданого герменевтика, «Хладеніус уже розрізняє “історію саму по собі”, яку ніколи неможливо пізнати в цілому, та уявлення про неї: ця розбіжність породжує точку зору, необхідність тлумачення і змушує зображувати історію в оновлених образах»²³. Пізніше цю ідею підхопив П. Рікьор, який заявив, використовуючи німецькі терміни: «Історія, яку ми пишемо, історія ретроспективна (*die Historie*), стала можливою завдяки існуванню історії зробленої (*die Geschichte*)»²⁴.

Навіть видатний німецький теолог-герменевтик Ф. Д. Е. Шляйєрмахер (1768–1834) мав послуговуватись історичними знаннями для розкриття проблеми розуміння Святого Письма, окреслення основних етичних і моральних питань. Саме етику вчений уважав «наукою історії», а її вічним завданням – розуміння циклу «послідовності та співіснування великих етичних індивідуальностей», взаємно пов'язував «доктрину моралі

²² Chladenius J. M. Reason and Understanding // The Hermeneutics Reader. Texts of the German Tradition from the Enlightenment to the Present. Mueller-Vollmer K. (ed.). Continuum: New York, 2006. P. 62.

²³ Козеллек Р. *Historie magistra Vitae*. Про втрату чинності крилатого вислову на тлі зрушень історії нової доби / Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. Київ : «Дух і Літера», 2005. С. 60, прим. 45.

²⁴ Рікьор П. Історія та істина. С. 194.

та дослідження історії»²⁵. Окрім того, Шляйєрмахер стверджував: «Герменевтика як мистецтво розуміння на загал не існує; швидше існують лише різноманітні спеціальні герменевтики»²⁶. Гадамер констатував, що справжня ідея герменевтики Шляйєрмахера свідчила: «історичне знання відкриває шлях до заміни втраченого й відновлення традиції, повертає okazionale та первісне»²⁷. Водночас він підкреслював, що мотивувальний інтерес, який рухав ученим, все ж таки «був інтересом не історика, а теолога»²⁸.

У своєму нарисі з історії герменевтики Ділтей визначав видатну роль в її розвитку німецького богослова З.Я. Баумгартена (1706–1757), який був також знавцем східних мов та істориком, публікатором перших 16-ти томів «*Allgemeine Welthistorie*» (Загальної всесвітньої історії). Така спеціалізація наклала свій відбиток на його підходи до традиційної протестантської герменевтики. Ділтей називав Баумгартена «батьком історичної школи» в даній науці²⁹.

Більшість герменевтиків наступного століття також була так чи інакше пов'язана з дослідженням історичного процесу. Засновниками *Hermeneutica profana* (світської, на відміну від священної, євангелічної, біблійної тощо), яка народилася в XIX ст., були в основному фахові історики та джерелознавці. Серед них можна згадати історика та історіософа, «проникливого методолога» (вислів Г.-Г. Гадамера) Й.Г.Б. Дройзена (1808–1884), автора широковідомих праць «*Geschichte Alexanders des Grossen*» (Історія Александра Великого), «*Geschichte des Hellenismus*» (Історія еллінізму), «*Geschichte der Preußischen Politik*» (Історія пруської політики) та ін. За справедливим зауваженням Г.-Г. Гадамера, всі ці праці стали спробою розв'язати проблему самостійного

²⁵ Schleiermacher F. Lectures on Philosophical Ethics. Loden R. B. (ed.) Cambridge University Press, 2002. P. 99, 152.

²⁶ Schleiermacher F. *The Hermeneutics Outline of the 1819 Lectures // The Hermeneutics Tradition. From Ast to Ricoeur*. Ormiston G. L., Schrift A. D. (ed.). State University of New York Press, 1990. P. 85.

²⁷ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 159.

²⁸ Там само. С. 185.

²⁹ Див.: Dilthey W. *Selected Works*. V. 6: *Hermeneutics and the Study of History* / R.A. Makkreel, F. Rodi (ed.). Princeton University Press, 1996. P. 60–65.

існування гуманітарних наук, вивільнення «категорії розуміння від невизначеності естетично-пантеїстичного причастя» Л. фон Ранке, сформулювати «його концептуальні передумови»³⁰. Що ж конкретно відносно нашої теми, то останньою опублікованою працею Дройзена став його курс лекцій із красномовною назвою «*Historik. Enciklopädie und Metodologie der Geschichte*» (Історика. Енциклопедія і методологія історії). Її було оприлюднено лише 1936 р., але вплив твору на розвиток саме історичної герменевтики став надзвичайним. У цій праці Дройзен визначив історію як «сумму того, что произошло в течение времени, насколько наше знание может проникнуть в глубь веков – точно так же, как мы по аналогии употребляем слово «природа», желая охватить все, что имеется где-либо в пространстве, доступном нашему знанию и исследованию»³¹. Використовуючи засадниче поняття герменевтики – «розуміння», він формулює завдання історії: «понимание путем исследования»³². А результат дослідження – «не восстановление прошлого, а нечто, элементы которого, какими бы латентными и скрытыми они ни были, находятся в нашем настоящем»³³.

Знанням істориком – дослідником філософської думки, насамперед, герменевтичної, був німецький учений В. Ділтей (1833–1911). Його вважають творцем нового уявлення про цю науку, який здійснив справжній прорив, висунувши «ідею розуміння як методу наук про дух, на відміну від характерного для наук про природу пояснення. Він розглядає як основу герменевтики описову психологію, а пріоритетною наукою, у якій розкривається герменевтика, – історію»³⁴. Г.-Г. Гадамер у такий спосіб окреслив ідеї Ділтея стосовно співвідношення історії та герменевтики, її застосування для розуміння історичного процесу: «Всесвітньо-історичний взаємозв'язок, де всі предмети історичного дослідження, великі і малі, виявляють своє дійсне реля-

³⁰ Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Т. 1. С. 16, 199.

³¹ Дройзен И. Историки. Лекции об энциклопедии и методологии истории. С. 44.

³² Там само. С. 70.

³³ Там само. С. 395.

³⁴ Кузьменко Д. Герменевтичний та діалогічний виміри літературної реконструкції // Мови та культури у Новій Європі: контакти і самобутність. Київ : Видав. дім Дмитра Бураго, 2009. С. 527–534.

тивне значення, сам постає цілим, на основі чого загалом розуміється сенс усього окремого і, навпаки, вперше може бути зрозумілим виключно через подібні одиничності...»³⁵.

Для нас очевидними є заслуги Ділтея в розширенні «віялового зводу герменевтик». Він застосував герменевтичний інструментарій, апробований у дослідженнях Святого Письма, для розуміння світового історичного процесу. Вчений так формулював у своїй основній праці «*Die Entstehung der Hermeneutik*» (Виникнення герменевтики) головне завдання згаданої науки: «... вона повинна, на противагу постійному вторгненню романтичної сваволі й скептичної суб'єктивності у царину історії, теоретично обґрунтувати загальнозначимість інтерпретації, на якій базується будь-яка достеменність історії. Включене у контекст теорії пізнання, логіки і методології гуманітарних наук, це вчення про інтерпретацію стає важливою сполучною ланкою між філософією та історичними науками, головною складовою основоположення наук про дух»³⁶.

Отже, за В. Ділтеєм, чільне місце серед усіх гуманітарних досліджень посідала саме історія – історія загальна, історія людських цивілізацій, історія культури і мистецтва тощо. Філософи вважають, що І. Кант створив критику чистого розуму, а Ділтей – критику історичного розуму. Саме він розробив теоретичні підвалини *Geisteswissenschaften*, або (у приблизному перекладі) «науки про дух», про людину, отже, гуманітарних і соціальних наук, на відміну від загальних, уніфікованих наук про природу.

Таким чином, упродовж XVIII та XIX ст., коли розквітла історична наука, а історики стали справжніми володарями суспільних думок, відокремилася історико-філологічна герменевтика, визначена Гадамером як «учення про метод гуманітарних наук»³⁷.

Непересічним є внесок в окреслення складної картини взаємин між герменевтикою та історією вчених XX ст. Серед них, насамперед, варто назвати вже неодноразово згадуваного Г.-Г. Гадамера (1900–2002), якого вважають засновником

³⁵ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 168–169.

³⁶ Ділтей В. Виникнення герменевтики // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрямки. Хрестоматія. Київ, 1996. С. 56.

³⁷ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 285.

сучасної філософської герменевтики. У його головній праці «*Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*» (Істина і метод. Основи філософської герменевтики) доводиться важливість історичного розуміння світу людиною. Саме завдяки йому «повного громадянства» набув термін «історична герменевтика», яка мала свій засновок у біблійній герменевтиці, а саме в історичній критиці Біблії. Гадамер говорив про історичну герменевтику, маючи на увазі зовсім не науку про розуміння, тлумачення, осягнення історичних джерел. Джерелам (текстам) як таким відведено багато уваги в його філософських конструкціях, проте в осередді його аналізу перебував увесь мегатекст усесвітньої історії. Щодо цього він зазначав: «...історик також розуміє великий розгаданий ним текст усесвітньої історії, де будь-який переданий текст є лише літерою, тільки уламком смислу...»³⁸. Сенс історичної герменевтики, на думку вченого, полягав у застосуванні історичною наукою герменевтичного інструментарію, насамперед, методології розуміння загального історичного процесу як своєрідного мегатексту за допомогою, зокрема, «герменевтичного кола». Він подав кілька спеціальних визначень цього терміна, завдань і методів такої науки. Наприклад, ось таке: «Завдання історичної герменевтики саме в тому і полягає, аби усвідомити напругу, що існує між самототожністю того чи іншого явища й зміною ситуації, де подібне явище розуміється»³⁹. Також він стверджував, що історична герменевтика повинна ставити «до центру всього *суть історичного питання*», замислитися «над мотивами, що спонукають історика звернутися до передання». Саме в цьому вчений убачав її «дійсний стрижень»⁴⁰. Нарешті, тлумачення мови, якою говорять речі, і «тексти передання» – це також «завдання дійсно історичної герменевтики»⁴¹. Йому ж належить і образний вислів щодо усесвітньої історії: «...всесвітня історія – це щось подібне до великої темної книги, це написаний мовами минулого сукупний витвір людського духу, чий текст треба зрозуміти»⁴².

³⁸ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 315.

³⁹ Там само. С. 286.

⁴⁰ Там само. С. 314.

⁴¹ Там само. С. 439.

⁴² Там само. С. 167.

У працях Гадамера знаходимо спробу розв'язати проблеми співвідношення історії й герменевтики. Учений категорично стверджував, що «основою історичної науки, отже, є герменевтика»⁴³. Водночас він виступав проти неправомірного отождошення історії й загальної герменевтики. Гадамер заявляв, маючи на увазі всю філософську науку, що «герменевтика та історична наука не співпадають», і намагався окреслити методологічні відмінності між ними, розібратися в їх «мнимій спільності», щоб знайти справжню. На його думку, є також певні сумніви в тому, «чи справді герменевтика може бути основою для історичної науки»⁴⁴. Водночас сучасні дослідники поглядів Гадамера вважають його *opus magnum* справжнім викликом для історичної науки: вона має засвоїти герменевтичний метод або перестати бути наукою⁴⁵.

Великий текст (*гранднаратив*) всесвітньої історії, що становить реальний предмет історичної герменевтики, перебував у центрі уваги інших визначних герменевтиків сучасності. Філософ, символіст, мовознавець, літературний критик Поль Рікьор (1913–2005) присвятив цим проблемам кілька своїх праць. Серед них – «*Histoire et vérité*» (Історія та істина), 1955; «*Le Conflit des interprétations. Essais d'herméneutique*» (Конфлікт інтерпретацій. Нариси герменевтики), 1969; «*The reality of the Historical Past*» (Реальність історичного минулого), 1984; «*La mémoire, l'histoire, l'oubli*» (Пам'ять, історія, забуття), 2000 та ін. Сучасні філософи вважають його засновником «нової герменевтики», орієнтованої на текст, наратив⁴⁶. Зокрема, К. Сіммс зазначає, що в розумінні Рікьора герменевтика є швидше «теорією читання», «теорією текстів»⁴⁷. Дослідник його творчості також констатує, що той опинився під впливом ідеї Гадамера про відстань (дистанційність), що відділяє нас від автора тексту та культурних умов

⁴³ Там само. С. 188.

⁴⁴ Там само. С. 187.

⁴⁵ Mitscherling J. Truth and Method: Hermeneutics or History? // (2009). Arhe VI, 11. E-Resource. URL: <http://www.arhe.rs/sh/arhe-11/truth-and-method-hermeneutics-or-history>

⁴⁶ Див.: Ihde D. Text and new Hermeneutics // On Paul Ricoeur. Narrative and Interpretation. Wood D (ed.). Routledge: London, New York, 1991. P. 124–139.

⁴⁷ Simms K. Paul Ricoeur. Routledge: London, 2003. P. 15, 52.

його часу. На думку німецького філософа, це створює певне відчуження між автором і його сучасним читачем. На відміну від нього, Рікьор розглядав таке явище як позитивне й продуктивне, що доводить історичність людського досвіду. Слід також зауважити, що в ранніх працях Рікьора йшлося про різницю між «історією істориків» та «історією філософів»⁴⁸. Останнім терміном, очевидно, було позначено власне питома поле історичної герменевтики. У завершальній праці «Пам'ять, історія, забуття» він висловлювався дещо інакше, вживаючи термін «історично спрямована герменевтика (*L'herméneutique de la condition historique*)».

Складні стосунки між історією та герменевтикою у ХХ ст. призвели до того, що серед герменевтиків практично вже не було професійних істориків. Натомість перші активно використовували праці видатних істориків та історіософів для цілей свого дослідження. Так, Г.-Г. Гадамер та П. Рікьор залюбки посилалися на праці й ідеї вчених «Школи Анналів» М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя, Ж. Ле Гофа. Але найбільше з істориків Гадамер цитував Р. В. Д. Коллінгвуда (1889–1943). Цього вченого зазвичай уважають істориком і філософом, проте очевидно, що він мав безпосереднє відношення також до розвитку герменевтики. Гадамер відзначав роль Коллінгвуда у створенні власної концепції «логіки запитання та відповіді» – ключового моменту розуміння історичних текстів. З іншого боку, незаперечним був вплив ідей В. Ділтея на формування поглядів історика⁴⁹. П. Рікьор також підкреслював заслуги Коллінгвуда в історіософії, зокрема у висуненні як завдання історії «відновлення минулого», хоча й не погоджувався з ним⁵⁰.

Наведений дуже короткий екскурс в історію становлення герменевтики має доводити два достеменних факти. По-перше, визначальну роль у формуванні наукових засад герменевтики відіграли історична наука й історики, які долучилися до цього.

⁴⁸ Пікер П. Історія та істина. С. 40–48 і далі.

⁴⁹ Naugle D. R. G. Collingwood and the Hermeneutic Tradition. University of Texas, Arlington, US. 2003. <http://www3.dbu.edu/naugle/pdf/collingwood.pdf>

⁵⁰ Ricoeur P. The Reality of the historical Past. Aquinas Lecture. 1984. Marquette University Pres. P. 5–15 and else.

У більшості випадків такі процеси йшли паралельно. По-друге, фундаментальні праці видатних герменевтиків стають підґрунтям для окреслення меж та предмета безпосередньо історичної герменевтики.

Виходячи з таких настанов, варто визначити її наукою про розуміння (але не пояснення) минулого як цілісного процесу розвитку людської цивілізації шляхом дослідження конкретних історичних епох, територій, народів, проявів народного духу тощо за допомогою герменевтичної методології. Історична герменевтика посідає чільне місце серед інших наук, що окреслюють методологію дослідження історії людства, формують історіософію, філософію історичних досліджень. Разом з тим, вона є ширшою за просту методологію розвитку історичного знання. За визначенням Гадамера в передмові до «Істини і метода», «...герменевтика, яка буде тут розроблена, не є такою собі методологією гуманітарних наук, а являє собою спробу домовитися врешті про те, чим є насправді ці науки поза їхнім методологічним самоусвідомленням, а також про те, що пов'язує їх із цілісністю нашого досвіду світу»⁵¹.

Своєю чергою, П. Рікьор убачає тут складні стосунки, навіть конфлікт між підходами історика і філософа. Останнього цікавлять проблеми «виникнення цінностей пізнання, дії, життя й існування впродовж часу існування людських суспільств. Вирішивши віддати перевагу цим темам, він залишається вірним своєму проекту в процесі його реалізації. А що він також має обмежену суб'єктивність і підступає до цього смислу історії з прекоцепцією, чого саме слід шукати (але чого він не шукає, а тим більше, не знаходить), філософ – це той, хто знаходить в історії смисл, відомий наперед; порочне коло, скажете ви? Зовсім ні; бо в тім-то й річ, що цей смисл залишається в категорії передчуття доти, доки якась історія не запропонує своє посередництво, щоб піднести це передчуття смислу до справжнього зрозуміння, чіткого й артикульованого»⁵². Тому він проводить розмежування між «історією істориків» та «історією філософів».

⁵¹ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 9.

⁵² Рікер П. Історія та істина. С. 44.

Рікбор не принижує першу, вказуючи на те, що вона виступає витокком другої: «Саме вона нагадує філософу-раціоналістові про важливість того, що він відмовляється тематизувати з огляду на свій раціоналістичний філософський вибір; історія істориків нагадує філософові про те, з якого нонсенсу (nonsens) виділяється всякий смисл (sens). А проте філософ не стане перейматися тим видовищем безумств, крахів та хижацтва, які нагромаджує історія, бо він знає, що свою історію він не знаходить, а віднаходить, виходячи із завдань розуму»⁵³. Втім, «історик, певно, матиме з філософського переосмислення власної праці»⁵⁴ вигоди для себе. В іншій, пізнішій, праці Рікбор писав: «...філософська герменевтика не претендує на виправлення методології історії, а ще менше на вироблення альтернативної методології. Насправді це не є методологією взагалі. Її мета в іншому. Вона – у демонстрації відмінностей історичного дослідження (*Historie*) від історичних умов (*Geschichte*) людського існування. Якщо ці міркування і мають відношення до методології, це проявиться лише згодом, у вигляді зворотного ефекту, коли герменевтика проллє світло на деякі парадокси, що містяться в історичному методі»⁵⁵.

Як бачимо, питання про те, чи може стати герменевтика методологією історичної науки, наші «суворі метри» не вирішували однозначно. Сама герменевтика, очевидно ж, є ширшою за історію чи будь-яку іншу гуманітарну науку, хоча й складається з «віялового зводу» таких наук. Разом з тим, цілком зрозуміло, що випробувані часом герменевтичні методи надзвичайно корисно застосувати до історичного дослідження. Лише в такий спосіб можливо подолати проблему суттєвого розходження між історичним процесом та історіюписанням, або історичним наративом.

Отже, які саме методологічні підходи з арсеналу загальної герменевтики мають скласти суть її історичного напрямку? За

⁵³ Рікер П. Історія та істина. С. 45.

⁵⁴ Там само. С. 49.

⁵⁵ Ricoeur P. History and Hermeneutics // Philosophy of History and Action. Papers presented at the First Jerusalem Philosophical Encounter, Dec. 1974 / Yovel Yu. (ed.). D. Reidel Publ. Comp.: London; Magner Press, Jerusalem, 1978. P. 4.

тривалий час свого розвитку (принаймні, від доби античності) герменевтика напрацювала значний науковий інструментарій розуміння не лише текстів, але й фактів, подій, явищ, процесів. Спробуємо викласти їх у певній логічній послідовності, спираючись на думку названих провідних герменевтиків – метрів цієї науки.

Г.-Г. Гадамер уважав, що, насамперед, це має бути усвідомлення всього історичного процесу як цілісного тексту, який потребує розуміння, а не пояснення. Він наголошує на центральності поняття розуміння щодо такого мегатексту історії, адже внаслідок названого процесу виникає причетність до сенсу історії: «Розуміння при читанні тексту означає не повторення чогось, що вже було, а причетність до дійсного смислу»⁵⁶. Гадамер визнає за Ділтеєм таке методологічне відкриття, хоча й підкреслив причетність до нього інших видатних істориків: «Ділтеївський логічний аналіз поняття взаємозв'язку в історії – це, по суті, перенесення герменевтичного принципу, згідно з яким лише з цілісності тексту можна зрозуміти частини й лише з частин – ціле, на світ історії. Тепер не тільки джерела постають перед нами як тексти, але й сама історична дійсність – це текст, що підлягає розумінню. Здійснюючи таке *перенесення герменевтики на історичну науку* (курсив оригіналу. – Г. П.), Ділтей все ж таки виступив тільки як інтерпретатор історичної школи. Він сформулював те, про що, власне, думали також Ранке і Дройзен»⁵⁷. Фактично, це є застосуванням засадничого герменевтичного принципу розуміння цілого на підставі розуміння окремого і розуміння окремого з урахуванням усього цілого, тобто «герменевтичного кола». Це поняття у філософському сенсі вперше було всебічно розглянуте німецьким філософом М. Гайдеггером у його праці «*Sein und Zeit*» (Буття і Час), 1927, проте використовувалося в герменевтиці значно раніше.

Важливого методологічного значення набуває такий висновок самого Гадамера, також пов'язаний зі згаданим принципом. Ідеться про поняття «універсальної історії», тобто історії

⁵⁶ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 362.

⁵⁷ Там само. С. 187–188.

як безперервного процесу історичного розвитку всього людства, а не окремих країн, народів, епох тощо. Гадамер писав: «Універсальна історія все ж таки – не побічна чи рудиментарна проблема історичного пізнання, а його істинне осереддя; історична наука знала, що, по суті, не може бути ніякої іншої історії, окрім універсальної історії, оскільки лише з урахуванням цілого може бути визначена частка в її історичному значенні»⁵⁸.

П. Рікьор уводить в обіг дещо інше поняття, роблячи наголос на «людському вимірі» історії. В його розумінні «універсальної історії не існує (курсив оригіналу. – Г. П.). Якби вона існувала, то вона була б системою і вже не була історією. Ось чому ідея універсальної історії може бути тільки завданням, ідеєю розуму (raison)»⁵⁹. Отже, це – лише певна перспектива, досягнути яку практично неможливо. На думку філософа, система й історія – поняття, які не співвідносяться між собою. Разом з тим, він не заперечує того, що минувшину слід розглядати як цілісний процес. Рікьор називає це «інтегральним минулим». Він писав: «...те, що пережили інші люди, – це якраз те, що історик прагне відновити у вигляді тотальної мережі казуальних відношень. Отже, саме невичерпний людський характер минулого вимагає інтегрального осмислення»⁶⁰.

На думку герменевтиків, справжнє історичне пізнання має розвиватися лише в межах розуміння «універсальної історії» або «інтегрального минулого». За таким підходом, історія окремих народів, націй, держав, конкретних людей, епох і століть є складовою частиною загального історичного процесу, що охоплює весь світ та всю історію людської цивілізації. Лише застосовуючи цей принцип, можна шукати шляхи його розуміння. Водночас таке розуміння можливе тільки через розкриття всіх цих складових – своєрідних пазлів єдиного загальноісторичного процесу.

Рікьор висловлює також думку про «подвійний характер усякої історії, що має бути водночас структурним і подієвим, бути

⁵⁸ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1 С. 188.

⁵⁹ Рікєр П. Історія та істина. С. 84–85.

⁶⁰ Там само. С. 36.

єдністю історії і множинністю подій, творів, людей». Це «патентний дуалізм» системності та сингулярності, що в єдності розкриває «глибинний зміст історії»⁶¹.

Принцип універсалізму сприйняття поширюється також на вивчення джерел. Гадамер закликав істориків не обмежуватися лише наданням окремого тексту. Справжнє розуміння можливе лише на підставі аналізу всіх джерел і свідчень історії. Відштовхуючись від нього, потрібно прямувати до загального уявлення: «Адже окремі тексти, разом з іншими джерелами й свідченнями, поєднуються для історика у єдність загального передання. Єдність такого цілого й становить його герменевтичний предмет»⁶².

Сприйняття всього історичного минулого як загального мегатексту розвитку людської цивілізації вимагає застосування герменевтичного правила «передбачення завершеності». Розглядаючи будь-який текст, за словами Гадамера, «ми завжди передбачаємо його смислову вивершеність, і тільки коли таке передбачення виявиться невиправданим, тобто коли текст незрозумілий, – лише тоді ми сумніваємося в точності тексту, що дійшов до нас, і гадаємо, яким би чином виправити оту неточність». Розуміти історичний процес як текст, що дійшов до нас від минулих поколінь, потрібно «на основі смислоочікувань, почерпнутих з нашого власного ставлення до суті справи». Гадамер назвав це найпершою з усіх герменевтичних умов – «передрозуміння, що виростає з нашого навернення до цієї ж справи»⁶³.

Передрозуміння мегатексту всесвітньої історії вимагає особливого ставлення до часової відстані, що віддаляє нас від певної епохи та людей, які жили тоді. Гадамер упевнений, що вона – «ніяк не зяюча безодня, а безперервність звичок і традицій, в світлі чого й з'являється до нас кожне передання»⁶⁴. Отже, часова відстань не віддаляє, а, навпаки, поєднує нас із минулим, додає можливості зрозуміти його. Звички і традиції, успадковані від минулого, стають тим містком, що прокладений

⁶¹ Там само. С. 83.

⁶² Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 314.

⁶³ Там само. С. 273.

⁶⁴ Там само. С. 276.

через часову відстань, поєднує нас із предками, дозволяє розуміти їх. У зв'язку з цим можна навести вислів ученого з іншої праці: «Герменевтика будує міст у просторі, що існує між одним духом та іншим і зменшує відчуженість чужого духу»⁶⁵.

Окреслення проблеми «часової відстані», або «горизонтів» (за Гадамером), та шляхів їхнього подолання є важливим завданням історичної герменевтики. Рікьор вважав такий процес одним із найважливіших, позначивши його суть: «Це навіть можна вважати рідкісним даром – уміння наблизити до нас історичне минуле. Водночас відновивши історичну відстань або, якщо висловитися точніше, розвинувши в думці читача свідомість віддаленості, часової глибини»⁶⁶.

Найважливішим методологічним завданням історіософії є відповідь на одвічне питання щодо сенсу історії, спрямованості поступу людської цивілізації. Гадамер упевнений, що саме завдяки герменевтиці та її підходам можливо його розв'язати: «Історія має сенс у собі самій. Те, що в ній видається протиріччям даному сенсові – нестійкість усього земного, насправді становить її справжній фундамент. Адже в самому проминушому заховано таємницю невичерпної продуктивності людського життя»⁶⁷. П. Рікьор закликає вірити в смисл історії, навіть якщо він ховається від першого погляду: «віра в смисл, але прихований смисл історії є водночас *мужністю* (тут і далі – курсив оригіналу. – Г. П.), яка допомагає вірити в найтрагічніше значення історії, а отже, й настроєм довіри та невимушеності в самому осередді боротьби, – і певною відмовою від системи та фанатизму, відчуттям *відкритості*»⁶⁸. Очевидно, що в розв'язанні саме таких ґрунтовних історико-філософських проблем науки і має полягати функція історичної герменевтики.

Завдяки впровадженню герменевтики в історичну науку видається можливим подолати суттєву проблему – розуміння попередніх історичних епох сучасним істориком. Як йому кра-

⁶⁵ Гадамер Г.-Г. Естетика і герменевтика // Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. Вибрані твори. Київ : Юніверс, 2001. С. 12.

⁶⁶ Рікєр П. Історія та істина. С. 36.

⁶⁷ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 190.

⁶⁸ Рікєр П. Історія та істина. С. 103.

ще зробити це: шляхом широкого застосування уявлень власної доби до минулих подій чи, навпаки, – повного зречення сучасних понять і мислення в поняттях доби, що досліджується? Що, зрештою, мається на увазі під «історичним мисленням»? Перший шлях, за Гадамером, матиме фатальні наслідки, другий – наївний і просто згубний. Він стверджує: «Насправді ж *мислити історично* – означає *проводити ті зміни, яких зазнають поняття минулих епох* (курсив оригіналу. – Г. П.), коли ми самі починаємо мислити цими поняттями. Історичне мислення завжди, від самого початку, містить у собі опосередкування цих понять із нашим власним мисленням. Спроби усунути з витлумачення свої власні поняття не тільки неможливі, але й безглузді. Адже тлумачення саме й означає: ввести до гри свої власні перед-поняття: аби думка тексту дійсно здобула мову»⁶⁹.

Історична герменевтика дозволяє подолати наявну істотну розбіжність між історією як процесом, історичною традицією, й історією-наукою, історіописанням (нім. відповідно: die Geschichte та die Historie). Фактично йдеться про наближення історичних реконструкцій і описань (наративу), якими є всі праці істориків, до реального історичного процесу. Рациональне використання герменевтичної методології для його розуміння, на думку Гадамера, повинно стати відправним пунктом розв'язання такої розбіжності: «...на початку кожної історичної герменевтики повинне *стояти зняття абстрактної протилежності між традицією та історичною наукою, між історією і знанням про неї* (курсив автора. – Г. П.). Вплив живої традиції, з одного боку, й історичного дослідження, з іншого, утворюють єдність; аналіз же виявляв тут ще й дотепер самі лише сплети взаємодій»⁷⁰.

Зміст історичної герменевтики полягає також у тому, що вона визначає інструменти історичного пізнання і методи користування ними. Ще Дройзен, окреслюючи відмінності між природничими і гуманітарними науками, вказував у своїй «Істориці», що останні позбавлені можливості проведення експериментів

⁶⁹ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 366.

⁷⁰ Там само. С. 262.

і доведення таким способом гіпотез. Історики можуть лише досліджувати свій об'єкт, створюючи підстави для його розуміння. Гадамер розвинув цю ідею глибше: «Очевидно, його [Дройзена. – Г. П.] думка полягає в тому, що дослідженню властива інша, нібито якісна безмежність, оскільки самі дослідження ніколи не можна побачити. Все це фактично слушно щодо історичного минулого, на противагу самоданості, яка властива експериментові при дослідженні природи. Щоб пізнати, історичне дослідження ставить запитання, повсякчас інші, на адресу традиції, що завжди нова і завжди нова по-новому. Її відповідь ніколи, на відміну від експерименту, не набуває однозначності того, що можна побачити на власні очі»⁷¹. Отже, одним із найголовніших інструментів історика, запозичених з арсеналу герменевтики, і, відповідно, складовою історичної герменевтики є формулювання запитань до минулого. Відповіді на такі запитання не є однозначними, але саме в тому полягає специфіка історичного пізнання як процесу постійного дослідження.

Постановка питань стає одним із найрезультативніших методів застосування герменевтичного інструментарію в історичній науці. Власне, метод запитування минулого є настільки традиційним, що варто з'ясувати, який новий сенс укладає сюди герменевтика. Очевидно, основна проблема полягає в тому, що саме потрібно запитати і в який спосіб питання сформульоване. Про це писав І. Дройзен, зауважуючи: «Можно бы сказать, что именно в вопросе и его постановке проявляется гениальность историка»⁷². На думку Гадамера, цей метод не вичерпується простим формулюванням запитань до тексту. Він значно глибший, полягає в «діалектиці запитання і відповіді», в тому, що спочатку питання до дослідника формує власне текст. Але і він сам народився як відповідь на певні питання своєї історичної доби. Філософ стверджує: «...спочатку стоїть запитання, з яким текст звертається до нас, – тобто наскільки нас зачепило (*Betroffensein*) слово передання, тому розуміння його первісно включає в себе завдання історичного самовизначення сутності

⁷¹ Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Т. 1. С. 220.

⁷² Дройзен И. Историки. С. 80.

через передане. Отже, стосунки запитання і відповіді перевертаються. Зміст передання, що звертається до нас, – текст, твір, історичне свідчення, ставить до нас запитання й тим самим виводить наші думки у сферу відкритого. Щоб відповісти на це запитання, ми, ті, кого запитують, повинні самі почати запитувати. Ми прагнемо реконструювати запитання, відповіддю на яке був би зміст передання. Але ми не спроможні цього зробити, поки, запитуючи, не вийдемо за рамки історичного горизонту, який тут намічено. Реконструкція запитання, на яке текст мусить бути відповіддю, сама здійснюється в рамках запитання, шляхом чого ми намагаємося знайти відповідь на запитання, поставлене переданням»⁷³. Між запитуванням і розумінням існує найтісніший зв'язок, який «надає герменевтичному досвідові його справжнього виміру»⁷⁴. І на загал поняття «питання» має для герменевтики «конститууюче значення»⁷⁵.

Проте у перших працях Рікьора, які побачили світ ще до Гадамерової «Істини і метода», можна знайти інший погляд на таку «історичну комунікацію». Французький філософ рішуче відмовляв минулому в можливості надати відповідь: «...комунікація в історичному плані фундаментально відрізняється від комунікації з другом; у спілкуванні з другом інший відповідає; тут, за визначенням, інший не відповідає. Визначальною характеристикою історичної комунікації є те, що вона односпрямована; історія є тим сегментом інтерсуб'єктивності, де взаємний зв'язок неможливий, бо в тому, що стосується людей минулого, я маю перед собою не їхню присутність, а тільки їхні сліди». Але в такому випадку минувшині загрожує небезпека стати «великим німим», недоступним для сприйняття наступними поколіннями. Вихід Рікьор побачив у «широкому розумінні комунікації». Для сприйняття тексту минулого, який не здатен відповісти, потрібно стати «частиною тієї самої історії, що й він; саме в тотальному русі свідомостей одна свідомість спроможна розуміти інших, які їй не відповідають»⁷⁶.

⁷³ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 346.

⁷⁴ Там само. С. 347.

⁷⁵ Там само. С. 350.

⁷⁶ Рікер П. Історія та істина. С. 75.

Історична герменевтика має також свій вияв у проблемі співвідношення фактів, покладених в основу гуманітарного дослідження, і способів їхнього висвітлення. Це суттєво відрізняє його від природознавчого, адже основою гуманітарних досліджень є не лише сама сума фактів чи їхня новизна. Гадамер підкреслював у зв'язку з цим, що «великі досягнення гуманітарних наук практично не старіють». Пояснення цього явища було таким: «Сьогоднішній читач легко абстрагується від тієї обставини, що історик, який жив сто років тому, мав у своєму розпорядженні меншу суму знань і тому робив хибні судження щодо багатьох подробиць. Що ж до цілого, то він охочіше прочитає Дройзена чи Момзена, ніж найсвіжіший виклад тих же самих фактів, що вийшов з-під пера сучасного історика. В чому ж річ? Де тут міра? Очевидно, що цінність і значення дослідження вимірюються в цьому випадку не просто масштабом самих фактів. Навпаки, факти видаються нам по-справжньому значущими лише завдяки тому, хто спромігся їх зобразити». Така автороцентричність історичної науки помітна неозброєним оком. Вона підкреслює велику вагу історіографічної спадщини і надає своєрідного характеру науковим дослідженням: «Власне сучасне історичне дослідження – це не тільки дослідження, воно ще й опосередкування передання. Ми розглядаємо його не тільки з точки зору прогресу та надійності здобутих результатів, – воно саме робиться немов предметом нашого історичного досвіду, оскільки в ньому лунають щоразу все нові голоси, відлунки минулого»⁷⁷.

Проблема розуміння є наріжним каменем історичної герменевтики Г.-Г. Гадамера. Він спеціально сформулював специфіку «історичного розуміння», яке вважав засадничим поняттям: «Насправді ж історичне розуміння завжди означає, що спрямоване до нас передання звертається до сучасного й має бути зрозумілим у його опосередкуванні через сучасність, ба навіть як це опосередкування»⁷⁸. Тому розуміння минулого можливе через сучасність, через опосередкування сучасності. Гадамер між дав-

⁷⁷ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 263.

⁷⁸ Там само. С. 304.

ниною та сьогоднішнім вміщує постать посередника, історика, який є нашим сучасником. І саме тому він здатен розуміти події минулого.

Причому таке розуміння має поширюватись як на об'єктивну, так і на суб'єктивну складові історичних досліджень, загалом історії. Ще Дройзен зауважив: «Не в объективности заключена репутация историка. Похвалой ему является то, что он пытается понять»⁷⁹. На тому, що історії притаманна значна доля суб'єктивності, наполягав і Гадамер. Він справедливо підкреслював: «...не історія належить нам, а ми належимо історії. Завдовго до того, як ми почнемо осягати самі себе в акті рефлексії, ми з цілковитою самоочевидністю осягаємо самих себе як членів родини, суспільства і держави, серед яких ми живемо. Суб'єктивність фокусується системою кривих дзеркал. Самосвідомість індивіда є лише спалахом у замкнутому ланцюзі історичного життя»⁸⁰.

П. Рікьор сформулював своє бачення співвідношення об'єктивності й суб'єктивності в розумінні історії. Він писав: «Ми сподіваємося від історії певної об'єктивності, об'єктивності, яка їй пасує: саме звідси ми повинні відштовхуватись, а не від протилежного терміна. То чого ж ми сподіваємося від поняття, позначеного цією назвою? Об'єктивність тут треба брати в її строгому епістемологічному значенні: об'єктивним є те, що опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, й доступне, внаслідок цього, для розуміння»⁸¹. Не треба бачити в такому підкресленні значення об'єктивності заперечення наведеної вище думки Дройзена. Адже Рікьор далі веде мову про вкрай потрібну суб'єктивність історика, «імпліковану сподіваною об'єктивністю», «суб'єктивність високого рангу, суб'єктивність, яка мала б стосунок не тільки до «я», а й до людини взагалі»⁸².

Важливою складовою процесу розуміння в історичній герменевтиці є тлумачення. Гадамер наполягає на їхньому

⁷⁹ Дройзен И. Историка. С. 496.

⁸⁰ Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Т. 1. С. 256.

⁸¹ Рікєр П. Історія та істина. С. 28.

⁸² Там само. С. 29.

нерозривному зв'язку. Він стверджує: «Витлумачення – це не є якийсь окремих акт, що заднім числом та при нагоді доповнює розуміння; розуміння завжди є витлумаченням і воно ж, відповідно, є експліцитною формою розуміння»⁸³.

На думку Гадамера, історична герменевтика має свої особливі завдання на відміну від інших подібних наук, наприклад, філологічної. Таке завдання, насамперед, полягає у специфічному погляді на тексти минулого. Адже історик не може розглядати себе адресатом тексту. Він мусить спромогтися виявити питання, не прямо відображені в тексті. Певною мірою через це завдання історика виглядають завищеними. Ідеться вже навіть не про розуміння і тлумачення, а про інтерпретацію, завданням якої є виявлення прихованого змісту в історії. Філософ пише: «Коли, наприклад, вірш, який дійшов до нас із минулого, справляє глибоке враження на історика, то цей твір не має в його очах аніякого герменевтичного значення. Історик принципово не здатен вважати себе за адресата тексту й дозволити собі підпасти під його вплив. Навпаки, він ставить у зв'язку із власне текстом питання, що стосуються чогось такого, про що сам текст мовчить. Це ж стосується навіть таких передань, що самі собою вже викладають історії. Автор історичних творів теж підпадає під історичну критику.

Виходячи з такої точки зору, історик надає нібито певного завищення герменевтичному завданню. Відповідно й поняття інтерпретації набуває тут нового смислу й нової гостроти. Воно означає тепер не просто експліцитне розуміння цього тексту в тому вигляді, в якому його повинен здійснити філолог. Поняття історичної інтерпретації є співвідносне із поняттям *вираження*, яке історична герменевтика бере не в його класичному та традиційному розумінні, тобто не в ролі терміна риторики, що стосується відношення мови до думки. ...Отже, інтерпретація має на увазі смисл, хоч і не той, що його розуміє сам автор, а той, що прихований і підлягає розкриттю. В такому стосунку всякий текст не просто постає як приступний для розуміння смисл, а й потребує різноманітних витлумачень. Передовсім він сам є фе-

⁸³ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 284.

номеном вираження (*Ausdrucksphänomen*). Зрозуміло, що історика цікавить саме цей бік справи»⁸⁴. Отже, маємо окреслення відмінностей між розумінням, тлумаченням та інтерпретуванням. Сенс останнього полягає в розкритті прихованого смислу джерела, події, процесу.

Гадамер наполягає на тому, що історик має по-особливому ставитися до процесу інтерпретації, вдумливо обирати її об'єкт: «Інтерпретувати слід там, де смисл певного тексту не може бути зрозумілим безпосередньо. Інтерпретувати слід всюди, де ми не можемо довіряти безпосередності явищ. Так інтерпретує психолог, коли йому потрібно зважити очевидний смисл життєвих виявів чи висловлювань, аби вирішити питання про те, що відбувається в позасвідомому. Так само інтерпретує заданість передання й історик, прагнучи дійти істинного смислу, яке воно водночас і висловлює, і приховує»⁸⁵. Це означає шукати і знаходити також інший, ніж безпосередньо очевидний, сенс у явищах, процесах, подіях. На думку герменевтика, такий пошук може навіть призвести до усвідомлення того, що цей сенс визначатиме рух в іншому напрямі, «ніж той, в якому просувається цей текст». Отже, історична герменевтика має на меті, окрім розуміння і тлумачення, також інтерпретацію відповідних процесів, часом в іншому сенсі, не очевидно зрозумілому, подекуди і прямо протилежному. Це є справжнім завданням дослідника. Він не має пливти за течією очевидного смислу, а, навпаки, використовувати цю течію, виробляючи живлення для виявлення прихованих, неочевидних, але реальних смислів.

Проте в довільному інтерпретуванні міститься прихована загроза, яку Гадамер визначив як «свавілля інтерпретатора». Тут пролягає межа між «простою реконструкцією» та процесом герменевтичного інтерпретування: «...герменевтика завжди повинна бути вищою за просту реконструкцію. Неможливо ухилитися від продумування та висування на рівень відкритості запитання того, що для цього автора було безперечним і тому залишилося, з його боку, непродуманим. Отже, ми зовсім не

⁸⁴ Там само. С. 310–311.

⁸⁵ Там само. С. 311–312.

розчиняємо дверей перед свавіллям інтерпретатора, а лише описуємо те, що завжди відбувається. Для того, щоб зрозуміти слова передання, які зачепили нас, завжди треба виводити реконструйоване запитання у відкритість його проблематичності (*Fraglichkeit*), тобто переводити його у те запитання, яким є для нас передане. Коли “історичне” питання ставлять лише заради нього самого, то це завжди означатиме, що воно вже не є питанням. Воно являє собою тільки залишковий продукт певного більше-не-розуміння, обхідний шлях, посеред якого ми застрягли. Навпаки: до справжнього розуміння треба віднести те, що воно ще раз здобуває поняття історичного минулого таким чином, щоб вони містилися у собі ще й нашу власну поняттєвість (*Begreifen*)»⁸⁶. У такий спосіб Гадамер стверджує, що рівень інтерпретації цілком залежить від питань, що їх висуває історик. Не має бути питань заради питань. Вони повинні формулюватися, виходячи з власних уявлень науковця, відбивати рівень його усвідомлення минулого з точки зору сучасності.

З усього наведеного очевидно впливає думка про те, що історична герменевтика, вперше науково окреслена Г.-Г. Гадамером, виступає важливою складовою загального герменевтичного дерева. Біля її витоків були історики, й історія прислужилася до формування загальної герменевтики. Проте вона має власні завдання, які не можна вичерпати лише розумінням і тлумаченням тексту історичних джерел. Так само не можна звести їх до простого вироблення методів розуміння задля потреб історичної науки, адже сама герменевтика є ширшою за історію. Натомість вона здатна запропонувати потужний інструментарій зі свого арсеналу, за допомогою якого історик може краще зрозуміти, витлумачити й інтерпретувати для сучасності події минулого. Лише в тому полягає можливість подолання засадничого розходження між історичним процесом, який мав місце в минулому і триває нині, й історіописанням, або реконструкцією минулого, що її створює історик. Тільки так може відбутися прочитання тієї «великої темної книги, що написана мовами минулих століть», – всесвітньої історії розвитку людської цивілізації.

⁸⁶ Гадамер Г.-Г. Істина і метод. Т. 1. С. 346–347.

*Василий
Гвяноўскі*

• **ЖИЗНЬ, ДЕЯНИЯ И СМЕРТЬ
КИЕВСКОГО МИТРОПОЛИТА
РАФАИЛА ЗАБОРОВСКОГО:
СЮЖЕТЫ И СИМВОЛЫ
САКРАЛЬНОГО И ОБЫДЕННОГО**

Митрополит Рафаил Заборовский (около 1676–1747) принадлежит к числу знаковых личностей в истории всей Восточной Европы XVIII века. Но, как это ни странно, о Заборовском нет ни одного крупного исследования. Первым, кто описал биографию митрополита в начале 1770-х годов, был бывший писарь софийской митрополичьей канцелярии, а затем игумен Выдубицкого Чудо-Михайловского монастыря Иаков Воронковский. Его труд, с незначительными изменениями, в конце XIX в. опубликовал единственный серьезный биограф владыки Рафаила протоиерей Софийского собора Петр Орловский¹. Тот же Петр Орловский под влиянием обнаруженной рукописи Воронковского, используя архивы старой Киевской духовной консистории и Софийской кафедры, подготовил самую полную (53 с.) публикацию о Рафаиле Заборовском², которой в дальнейшем активно пользовались все авторы энциклопедических изданий и справочников³. Некоторое исключение составляли публикации

¹ (Иаков Воронковский). Киевский митрополит Рафаил Заборовский // Киевские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1893. № 1. С. 16–20. См.: Евгений (Болховитинов), митр. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. Киев, 1825. С. 221–225.

² Сказание о блаженном Рафаиле, митрополите Киевском / сост. прот. Петр Орловский. Киев, 1908. 53 с.; Орловский П. Погребение киевских митрополитов Рафаила Заборовского и Арсения Могилянського // Киевская старина. 1904. № 7/8. С. 1–10.

³ См.: Хижняк З.І. Заборовський Михайло, чернече ім'я Рафаїл // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. : енциклопедичне видання. Київ, 2001. С. 213–214; Дзюба О.М. Заборовський Рафаїл // Енциклопедія історії України. Т. 3.

об отношении митрополита Рафаила Заборовского к Киевской Академии, в которых использованы материалы из архива самой Академии⁴.

В настоящей статье, конечно, будет излагаться не «вся жизнь» митрополита Рафаила, а лишь отдельные ее эпизоды, сюжеты с неким символическим наполнением. И все они указывают на то, что этой оригинальной личности следовало бы посвятить большую книгу, поскольку нетривиальный образ иерарха, несомненно, заслуживает пристального внимания историков Церкви. Наверное, следует поддержать мысль одного из авторов конца XIX в. (он скрыт под криптонимом Д. В., по нашему мнению, это Василий Доманицкий, который публиковал в том же издании некоторые указы митрополита Рафаила, хотя авторитетный историк «Киевской старины» Марина Палиенко предполагает авторство Дмитрия Вишневского), что в истории Киевской митрополии XVIII в. Рафаила Заборовского можно сравнивать с «величайшим киевским иерархом, жившим ровно за сто лет перед ним», – Петром Могилей⁵. Это сравнение двух митрополитов в контексте их заслуг перед Киевской Академией впервые было высказано еще в надгробной речи 1747 г., произнесенной префектом Академии Григорием Конисским⁶.

В исследовании неких отдельных сюжетов из жизни и деяний Рафаила Заборовского мы опираемся на материалы, хра-

Київ, 2005. С. 185. См. также: Мицик Ю., прот. З документації Київського митрополита Рафаїла Заборівського // Труды Київської духовної академії. 2016. № 16 (188). С. 216–224; Кагамлик С. Українська православна ієрархія XVII–XVIII ст.: інтелектуальний та духовний виміри. Київ, 2018. С. 668–670.

⁴ Аскоченский В.И. Киев с древнейшим его училищем Академиею. Ч. 1. Киев, 1856. С. 206–297. Ч. 2. Киев, 1856. С. 77–113; Молчанов П. Протектор Киевской академии Рафаил Заборовский, митрополит Киевский // Киевские епархиальные ведомости. 1876. № 5. С. 162–172; № 7. С. 228–236; Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII века. Киев, 1902; Голубев С.Т. Старый корпус Киевской академии (Мазепин) и его «репарация» при архиепископе Рафаиле Заборовском // Труды Киевской духовной академии. 1913. № 6. С. 275–324.

⁵ Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства // Киевская старина. 1899. Март. С. 397.

⁶ Слово, сказанное Георгием Конисским в Киево-Софийском соборе при погребении Рафаила Заборовского, митрополита Киевского (1747 года ноября 29-го дня) // Киевские епархиальные ведомости. 1893. № 1. Часть неофициальная. С. 8.

нящиеся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского, патронессой которого со времен начала научных поисков автора была и есть всеми уважаемая **Любовь Андреевна Дубровина**.

Назначение в Киев, борьба за статус кафедры

Михаил Заборовский происходил из Галиции, но обучался в Киевской Академии до класса философии, поэтому Киев был для него родным (уже со времен переселения семьи из Заборова Руського воеводства Речи Посполитой в «мать городов руських»). Один из его наставников – Стефан Яворский, возвысившийся до местоблюстителя Московского патриаршего престола, стал главным опекуном талантливого студента, переманил его в Московскую Академию и совершил монашеский постриг с именем Рафаил. Стоит поразмыслить над избранным именем. Речь шла о втором по значимости (после Михаила, как гласит апокрифическая книга Еноха) архангеле, имя которого означает «исцелил Господь» (снял боль Авраама после обрезания), – он упомянут по имени в книге Товита, поэтому почитается и православными, и католиками⁷. Это имя для Киевского митрополита стало символическим: он постоянно «исцелял» разнообразные нестроения в митрополии, начиная от возвращения статуса кафедре и завершая проступками студентов Академии, священства и верующих.

После службы во флоте (главным обер-иеромонахом) и на архимандрии Тверского Троицкого Калязина монастыря Рафаил 9 октября 1725 г. был хиротонисан во епископа Псковского, Изборского и Нарвского с назначением членом Св. Синода. Во Пскове владыка основал школу по образцу киевской и пригласил к преподаванию выпускников Киевской Академии. Интересное свидетельство о Рафаиле оставил один из его современников: «Ногою левою болезнуя всегда, нерадяще о совещающих о послабе от трудов молитвенных и обещающих от послабы цельбу, говорил так: «мне да болезнует нога, Богу же буди здрава». Кроток был, незлобив, снисхождителен,

⁷ Важни Т. Ангели – помічники Бога й друзі людини. Львів, 2012. С. 127.

преступником удобопроститетен, милостив, всем неукрыт; взором мил и весел, тих и сладок словом, чуден нестяжанием, и часто служители его были богатшие своего господина, раздававшего пенязи свои требующим; в искусстве риторском знаменит, в проповеди благоглаголив, в увещеваниях страшен, всеми любим и почитаем; ревнитель учений и ученых любитель, чтитель и благодетель; возрастом благолепен, телом не толст, очес светлых, и веселых, власы главы лепотно кудрявые, белые, брада краткая, реденькая, мало на среде разделена, седая; уста коралловые; имя, нравы и взоры, снесши во едино, несть зазора, нареши его ангела земнородна»⁸. Так был создан образ идеального пастыря, который не совпадал с «реальным» ликом Рафаила Заборовского, что видно из его деяний на Киевской кафедре. Но вот что в этом образе оправдано, так это любовь к наукам, интеллектуалам, радение за Церковь и отсутствие непомерного стяжательства. Все это также видно из зафиксированных деяний Заборовского на Киевской кафедре.

В 1731 г. (указ Анны Иоанновны о назначении был издан 13 апреля) Рафаил вернулся в Киев в качестве главы Киевской митрополичьей кафедры (в то время она была понижена до статуса архиепископии, в первых указах Рафаил подписывался «Божиею милостию православный архиепископ Киевский, Галицкий и Малыя России»⁹, в дальнейшем определение «православный» в титуле отсутствует). При назначении Заборовского в Киев из Св. Синода в киевскую Софийскую кафедру был отправлен запрос «о преимуществах Киевских митрополитов» с целью определения статуса владыки¹⁰. Впрочем, он был оставлен в статусе архиепископа.

В Глухове новому владыке была устроена торжественная встреча гетманом Даниилом Апостолом, а 8 октября архиепископа встречали киевляне. По дороге и в первые дни пре-

⁸ ИР НБУВ. Ф. 312. Ед. хр. 372; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 3–4.

⁹ Административные распоряжения по Киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским // Киевские епархиальные ведомости. 1870. № 6. Отдел 2. С. 163.

¹⁰ ИР НБУВ. Ф. 312. Ед. хр. 430. Отд. 3. Л. 179–187.

бывания в Киеве Заборовский проводил ревизию церквей и монастырей, знакомясь с проблемами епархии. Это дало ему пищу для разработки целой системы «исправления» жизни своей паствы – духовенства и мирян. Начиная от первых указов ноября 1731 г. и до последних дней жизни, Рафаил посвятил большую часть деяний именно «исправлению» разнообразных духовных и материальных проблем, наполнявших «пространство» епархии во всех смыслах. Сразу же следует подчеркнуть, что указы Заборовского, как правило, составлялись им самим, никогда не носили простой (сухой) официальный характер, но всегда были «живыми», наполненными пульсирующей мыслью и эмоциями главы кафедры, изобилующими искрометными замечаниями и сентенциями, даже юмором, но одновременно и строгостью с жесткой требовательностью и устрашением наказаниями. Он всегда называл вещи своими именами, не играл в архипастырскую корректность, нередко был жестким в словах и наказаниях для ослушников. Во всем этом Рафаил Заборовский был оригинален и неповторим: никто из Киевских митрополитов ни до, ни после него так себя не проявил.

Уже его первый указ в качестве предстоятеля касался «многих нестроений в церквах Божиих» (3 ноября 1731 г.). Он требовал от священнослужителей морального усовершенствования и превращения в образцы наследования паствой. Знаменательно, что строгий архипастырь призывал священство быть милостивыми, поскольку «немилостивы бо епископы или пресвитеры убийцы суть и яко убийцы да извергнутся»¹¹. Этот первый указ владыки Рафаила демонстрировал неординарность его мышления и особые способы исправления духовного мира как священнослужителей, так и социума¹². Исцеление милосердием, но и выявление всех язв общества, а также наказание ослушников – все это переплелось в деятельности владыки Рафаила в Киеве с первых же дней и все усиливалось на протяжении всего его пребывания на Киевской кафедре. Показательно,

¹¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отдел II (1721–1795). Т. 1. Ч. 1 / сост. Н.И. Петров. Киев, 1904. С. 72.

¹² Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства // Киевская старина. 1899. № 3. С. 397–423.

что Иоасаф Горленко (тогда преподаватель синтаксисы Киевской Академии) свое сочинение 1732 г. «Брань честных семи добродетелей з семи грехами смертными в человеце путнику» посвятил новому предстоятелю Киевской кафедры, как бы уловив его стремление к «врачеванию» церковнослужителей и мирян – направление от семи смертных грехов к семи добродетелям¹³.

7 января 1735 г. епископ Переяславский и Бориспольский Арсений поздравлял «архиепископа Киевского, Галицкого и Малыя Росии» следующими словами: «Сие лето провожать в неотменной всегда радости, в целу состоятельном здравии к ползе Церкви житиа благопотребном и тихомирном пожитии и при всяких благомислених сукцесах»¹⁴. Благомыслие о Киевской кафедре, конечно, наполняло Рафаила, но вот тихая жизнь – это было не про и не для него.

Императрица Анна Иоанновна, которая согласовала решение о переводе Рафаила из Пскова в Киев, благоволила Заборовскому. Известно ее личное послание к владыке от 21 февраля 1739 г. с подарком готовальни (речь шла о специальной шкатулке с набором для причастия, а не готовальне для черчения, как это традиционно считается, ибо такие готовальни приносились в дар и другим епископам) и просьбой лично одеть присланный (вложен в стаканчик готовальни) бриллиантовый перстень на руку св. великомученицы Варвары, а золотое кольцо после одевания на руку Варвары, молебна и освящения вернуть как реликвию императрице¹⁵.

Благоприятное расположение к Киевскому владыке имела и Елизавета Петровна. Однако все началось не совсем гладко. В 1742 г., перед венчанием новой императрицы, Рафаил должен был поехать в Москву для представления ей, но по болезни не смог, отправив вместо себя печерского архимандрита Тимофея Щербацкого. Архимандрит был принят 9 апреля самодержицей в Москве и там, как доносил Заборовскому письменно, «обсто-

¹³ Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные князем Н.Д. Жеваховым. Ч. 2: Святитель Иоасаф и его сочинения. Киев, 1907. С. 183–212.

¹⁴ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 47. Л. 1.

¹⁵ ЦГИАУК. Ф. 220. Оп. 1. Д. 337. Л. 1.

ательно о болезни архиерейской, часто бываемой, и всегдашней ножной» поведаль, сказав: «всем усердием желал преосвященный Рафаил собо-персонально всеподданнейшее свое Вашему Величеству отдать поклонение, точию крайняя болезнь к тому желаемому намерению воспрепятствовала». Интересно, что, сообщив владыке о помиловании Елизаветой Петровной в честь коронации «впадших в вины», Щербацкий и Заборовский просили это сделать в отношении протоиерея Павла Света – «вину простить и от платежа на нем положенного для наступающей радости милостивно свободить»¹⁶.

В мае 1742 г. Заборовский решился просить у Св. Синода позволение подать на царское имя прошения о нуждах Киевской митрополии. Последуем за архитектоникой его текста, которая, несомненно, говорит о расставленных приоритетах владыки. Первое касалось запрета на вмешательство светских лиц в церковные дела и привлечения священства к светскому суду даже насильно. Вторым пунктом была просьба о подтверждении жалованной грамоты 1686 г., то есть при переподчинении Киевской митрополии от Константинопольского Московскому Патриарху, с обещанием сохранения всех традиций и привилегий Киевской митрополии. В третьей позиции митрополит просил отменить «решительные пункты» 1728 г., выданные гетману Даниилу Апостолу, с запрещением покупать, продавать и получать в качестве дара «грунтов и прочих угодий... церквям и монастырям в Малороссии». В четвертом пункте речь шла о «заграничных епархиях» (на территории, отошедшей к Речи Посполитой по Андрусовскому миру), подчиненных Киевской кафедре, где духовенство терпит многие гонения «от ляхов», церкви переводятся в «богомерзкую унию», запрещают ремонт старых храмов и строительство новых на старом месте. Пятый пункт касался Киевской Академии, возврата ей права (по царским грамотам 1694 и 1701 гг.) получать 200 руб. в год на содержание учителей, ремонты зданий и храма – это было «оставлено» в 1722 г., и хотя в 1741 г. узаконено, но на практике

¹⁶ Письмо архимандрита Киево-Печерской Лавры Тимофея Щербацкого к митрополиту Киевскому Рафаилу Заборовскому // Киевская старина. 1896. Т. 54. № 7/8. Отд. 2. С. 24–25.

деньги не выделялись. Весьма интересен был и шестой пункт о православном люде Левобережной Украины, который из-за содержания армии в 1733 г. разорился и многие «ушли за рубеж», в Польшу, оставшиеся же 680 убогих дворов не могут нести тяжести военного времени, митрополия помогает им из церковных сумм (например, посланникам российскому и турецкому требовалось 410 подвод в одну сторону и 304 обратно, затем 340 подвод для турецкого посланника, – на все это выдано из киевских монастырей большие средства – 3091 руб. 35 коп.), которые следует вернуть¹⁷. Это были весьма серьезные требования (в виде просьб) комплексного характера. По-видимому, именно это вызвало некую растерянность в Св. Синоде: просьба Заборовского о позволении подачи данного прошения Елизавете Петровне была отложена «до полного собрания Синода». Как оказалось, это прошение было передано в Сенат, который и дал подробный ответ Киевскому владыке 16 декабря 1742 г. Сенат подтвердил необходимость предварительного отношения с духовными властями, прежде привлечения к светскому суду духовенства. В отношении подтверждения старинных прав и привилеев Киевской митрополии, гарантированных в 1686 г., Сенат ответил уклончиво: затребовать от Коллегии иностранных дел все документы и рассмотреть их, лишь после этого решать дело (это, конечно, так и не было сделано). В отношении земельных владений был однозначно наложен запрет на покупку, продажу и получение их в качестве вкладов. Касательно защиты православных в Польше – обязанность возлагалась на Коллегию иностранных дел. О средствах для Киевской Академии утверждалась только ежегодная выплата из войскового скарба в 200 руб. Наконец, относительно возмещения убытков с 1733 г. указывалось, что сначала будут расследованы убытки по всей Малороссии, затем будет приниматься решение об их возмещении¹⁸. Фактически митрополиту Рафаилу так и не пришлось дожидаться решения указанных вопросов.

¹⁷ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 22 (1742 г.). Санкт-Петербург, 1914. С. 357–358.

¹⁸ Сенатский указ Киевскому архиепископу Рафаилу Заборовскому от 16 декабря 1742 года в ответ на его ходатайство о восстановлении некоторых прав южнорусского дворянства и Киевской Академии / публ. Н.И. Петрова // Киевская ста-

Наверное, сам Заборовский инспирировал прошение архимандритов важнейших киевских монастырей и членов консистории о возобновлении древнего титула митрополита для Киевской кафедры (попытку вернуть титул первым предпринял еще Варлаам Ванатович, которого и лишили этого титула при назначении¹⁹). Стратегически свою просьбу подписанты обосновывали тем, что униатские епископы в Польше гордятся, что у их главы титул митрополита Киевского, смеясь над православными, которые фактически «уступили» им этот титул. Конечно, эта ситуация была искусственно создана с тем, чтобы на политико-идеологическом уровне убедить государственные структуры в необходимости вернуть древний титул в Киев, надеясь, что именно этот факт подействует в первую очередь. Лишь затем в прошении указывалось, что митрополичий титул Киевской кафедры существует со времен крещения Руси и был отменен по неизвестным причинам в 1722 г.²⁰ Титул митрополита и статус митрополии были возобновлены указом Елизаветы Петровны от 2 июня 1743 г.²¹ Можно лишь предполагать, кто и что повлияли на это решение. А вскоре на имя митрополита Рафаила «Киевского и Галицкого» (без «Малой Руси») пришло распоряжение Св. Синода от 4 сентября 1745 г. о поиске царских указов после Соборного изложения 1667 г. «о степенях и титлах архиерейских», копировании указов царей, великих князей, патриархов и пр. Этот розыск и копирование приказано было совершить немедленно и прислать в Синод²². По решению владыки Рафаила в Синод отправили справку о титуловании митрополии «всея Руси» с древности и до последнего возрождения статуса этой митрополии. Это был его едва ли не последний «бой» за титул древнейшей кафедры, который у нее по частям секвестировали.

рина. 1905. Т. 90. № 9. Отд. 2. С. 112–115; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. 2 (1721–1795). Т. 2 (1751–1762) / сост. Н.И. Петров. Киев, 1906. С. 468–470.

¹⁹ ИР НБУВ. Ф. 312. Ед. хр. 438/430. Л. 107–108.

²⁰ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 22 (1742 г.). Санкт-Петербург, 1914. С. 619.

²¹ Конец дела об усвоении киевской кафедре прежнего титула митрополии // Киевские епархиальные ведомости. 1877. № 16. С. 431–436.

²² ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 297. Л. 1.

Сам же владыка в своих указах этого времени определял сакральный источник и границы своей власти таким образом: «По благодати дара и власти всесвятого и животворящего Духа, нам от Самого великого архиерея прошедшаго неба Господа нашего Иисуса Христа чрез святых и священных своя апостолы и их намистники (данный)»²³. Так сказать, «зримый» статус митрополита и кафедры как при жизни владыки, так и сегодня, после реставрации, можно видеть в знаменитой барокковой «Браме Заборовского» Софийского подворья, украшенной «духовным» (а не шляхетским) гербом владыки Рафаила с пламенеющим сердцем. Изображение (притом, прижизненное) лика Рафаила Заборовского сохранилось в преподнесенной ему академической тезе от 17 июля 1739 г., созданной Григорием Левицким (сама гравюра) с текстами на латыни Демьяна Галяховского при ректорстве Сильвестра Кулябко. Ниже портрета Заборовского – его духовный герб с пламенеющим сердцем. Средник гравюры, наполненный сакральными образами, окружен клеймами с символическими изображениями и надписями: корабля, вида Киева с храмами, шатра с семью столпами (символ кафедры – Софийского собора), сеятеля, весов, проливного дождя, города Москвы и Московской славяно-греко-латинской Академии, книг и юношей-студентов.

Елизавета Петровна лично оценила владыку Рафаила после посещения Киева в 1744 г. (29 августа – 12 сентября). В благодарность за теплый прием императрица подарила владыке две бриллиантовые панагии и 1500 червонцев, а также свой портрет в серебряной оправе с 25 бриллиантами. Затем, на обратном пути из Москвы, она нарочито прислала 80 бутылок английского пива (одна бочка), так что Рафаил («Вашего императорского величества всеподданнейший раб и богомолец») написал ей благодарственное письмо, обещая «дондеже жизнь моя в старости продолжится Бога молить непрестанно» о здравии и процветании императрицы, а также переслал отпечатанные тексты панегириков и посвящений, созданных профессорами и студентами Киевской Академии на четырех язы-

²³ Мицик Ю. З документації Київського митрополита Рафаїла Заборовського. С. 220.

ках (русском, латыни, польском, немецком)²⁴. Но главное: его стараниями и благоволением императрицы Киевской кафедре был возвращен древний высокий статус митрополии. Борьба за него была хотя и нелегкой, но удачной.

Деяния: сюжеты и символы

Как мы уже указывали, все деяния Рафаила Заборовского требуют книжного формата. Здесь мы избирательно обратимся лишь к некоторым, не всегда первостепенным и важнейшим, но всегда показательным и символичным. Они, по большей части, отразились в совершенно нетривиальных, наполненных эмоциями и даже сарказмом указах митрополита пастырям и пастве Киевской митрополии.

Уже в своем первом указе от 3 ноября 1731 г. Заборовский представил некую «программу исправления» духовных дел в Киевской митрополии, которую затем расширял и углублял, но основные линии ее были заложены именно в этом первом указе архипастыря. Важной особенностью этого указа, как и почти всех последующих, были конкретные ссылки на правила Церкви, каноны, Кормчую, святых отцов, Священное Писание, – владыка, таким образом, подспудно просвещал духовенство относительно принятых Церковью установлений для священнослужителей. В первую очередь архиепископ отметил уникальный обычай: в священники были рукоположены очень молодые люди, которые при этом получали на несколько лет (от 4 до 6) запрещение исповедовать свою паству. Заборовский удивлялся этой традиции («какое дивное запрещение и удивления достойное!»), указывая, что самое важное и высокое таинство евхаристии («на что ангелы не могут зрети, трепещут») такие священники совершали, тогда зачем же запрещать исповедь? Молодые иереи «о своем доме не умеют радеи, как же о доме Божиим, церквах святых могут праведно радеи и благорассмотрительно?». Заборовский требовал от всех священнослужителей быть милостивыми, жить непорочно и честно,

²⁴ Высочайший подарок митрополиту Рафаилу Заборовскому 80 бутылок пива и переписка по этому поводу // Киевская старина. 1904. Т. 85. № 6. Отд. 2. С. 117–119.

часто проповідувати пастві (по канонам, те, хто не навчає свою паству, ізвергається от сана), не бути лихоимцями (за это также следует низвержение из сана), не бути гордыми и злопам'ятними, не разрешать незаконних браков (за это полагается проклятие), не участвовать в игрищах и не бути в местах, «где глумы творят» (что сопряжено с лишением сана), во время свадеб «руками не плескати и не скакати» (это и светским людям не прилично), «но честно вечеряти или обедовати». Относительно последнего Заборовский живописал целые сцены, когда попы и даже протопопы выступают дружками, опоясываются рушниками и «плясати со женским полом дерзают», что вводит в соблазн мирских людей. Более того, владыка запрещал в священнических домах держать женщин, кроме матери, сестры и тетки, ибо только эти лица «суть без всякого зазора», напоминающая, что нарушение этого правила по канону предполагает лишение сана. Последнее предписание указа вновь возвращало к проблеме молодости священнослужителей; владыка строго указывал не присылать для рукоположения в иереи претендентов моложе 30 лет, а в диаконы – моложе 25 лет, как того требуют правила; кроме того, они должны знать и понимать Псалтырь, Евангелия, «и все Божественное Писание», ставленники должны пройти испытание, иначе не будут рукополагаться. Владыка завершал указ строгим предостережением: «Аще же сия увещания презрете и исполняти вознегодуете, в той час наказанием вышяевленным вас карати повинно будем, и на яко непослушная и противная сыны, со гневом реку, грядет гнев Божий», лучше быть послушными и получить как Божье, так и архипастырское благословение. О получении же этого указа и ознакомлении с ним священства все протопопы должны были тотчас же доложить в кафедральную канцелярию²⁵.

Таким образом, программа деятельности Заборовского на Киевской кафедре с первых же дней включала: кадровый вопрос – рукоположение достойного священства, проблему эти-

²⁵ Административные распоряжения по киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским // Киевские епархиальные ведомости. 1870. № 6. Отдел 2. С. 163–166; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 400–401.

ки поведения священнослужителей, вопросы отправления таинств и треб, обязательного просвещения паствы через проповеди. В дальнейшем все эти проблемы жизни «церковного тела» архиепископ Рафаил продолжал «дожимать», разворачивая по горизонтали и прибавляя новые для себя задачи «исцеления» подчиненной ему паствы. Рассмотрим эти сюжеты в некоем тематическом порядке. При этом подчеркнем, что изначально Заборовский показал священству, что он будет строгим и требовательным архипастырем, который не остановится перед суровыми карами за недостойные духовного сана проступки.

Проблема церковных кадров:

возраст, образование, поведенческие модели

Рафаил Заборовский застал традицию в Киевской митрополии (впрочем, это было не только здесь) с назначением на место умершего священника его несовершеннолетнего сына или молодого зятя. Сломать эту практику Заборовский решил указом, в котором строго требовал сразу после освобождения священнического места сообщать об этом ему для избрания достойного кандидата. А для его избрания прихожанами предписывал (4 ноября 1731 г.) совершать общее собрание в храме или «доме честном, не в корчемнице» при участии 5–7 священников окрестных сел (в городе – так же), которые должны были своими подписями засвидетельствовать презенту (так именовалось представление от прихожан на утверждение кандидата – аколета), при этом именно священники должны были ручаться перед владыкой, что избранный «добронравен, в чтении искусен и священства достоин». Избрание кандидата должно быть «правильное и праведное, без всякого подкупу и без пиятики под неблагословением Божиим и нашим архиерейским». Митрополит особо подчеркивал, что знает практику, когда кандидат получает рекомендацию священства «немалым искупом, как денежным, так и другим датком и чрез напоение парохиян», поэтому строго предупреждал, что за такую практику именно священников будет наказывать не только большими штрафами, но и «на теле наказанием», а также низложением из сана²⁶.

²⁶ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 605/651. Т. 1. Л. 144 об.–152; Административные распоряжения по киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего

Неписанное правило передачи священнических мест по наследству существовало в Киевской митрополии очень долгое время, и искоренить его сразу было невозможно. Однако Заборовский неотступно пытался это сделать. Указом от 2 июня 1732 г. владыка Рафаил запрещал священникам и попадьям «давать легацію» письменную, посредством завещания, своим детям или родственникам. В этом указе митрополит писал откровенно и образно: «Нам ведь известно, что бесчестные, скорее же бестолковые дураки попадьи и попы (говорю не о всех), вместо денежного или другого какого имущества в вено за своими дочерьми отдают парохии, что и утверждают даже своими дураческими письмами». Владыка строго напоминал: «Святые церкви и парохии не в их воле и диспозиции, а в нашей архиерейской», поэтому только митрополит может распределять церковные должности «людям, достойным иерейского сана, ученым и незазорной жизни», посему полная глупость, когда «попы дураки своих сыновей, дочерей и других родственников называют наследниками парохий». Рафаил констатировал: «Мы такое безумное наследие отрицаем, а утверждаем лишь, что будем рукополагать во пресвитеров тех поповских сыновей, кои будут достойны этого сана по себе, постоянны и притом ученые», а также мужей дочерей священников, которые «окажутся людьми добрыми и учительными», и даже людей из других приходов, со стороны, «лишь бы они были добре учительны». Более того, митрополит указывал, что будет «усиленно искоренять» неслыханное «наследственное право» на приход, «чтобы у рассчитывающих на такое наследство и думки не было о нем», ибо «кто достоин парохии, тот и наследник ее»²⁷. Правда, Св. Синод, по-видимому, по жалобам помещиков, в 1735 г. направил Заборовскому приказ: без согласия землевладельцев и прихожан рукоположения во священство не производить (т. е., он мог лишь утверждать кандидатов и рукополагать, но само-

с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским // Киевские епархиальные ведомости. 1870. № 7. Отд. 2. С. 206–207; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 401–402.

²⁷ Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 402–403; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 11–12.

стоятельно не назначать)²⁸. Тогда владыка издал очередной указ о требованиях к избираемым для рукоположения во священство лицам²⁹. Но он все же повторил 30 октября 1742 г. свой указ о запрещении духовенству «утверждать», чуть ли не завещать, свои приходы за дочерьми и другими родственницами³⁰.

Указом от 22 ноября 1739 г. Заборовский вводил новый контроль для ставленников. Он настаивал, чтобы протопопы сами первоначально проверяли «доброе и непорочное житие», «совершенное чтение Священного Писания и церковного пения искусство», но и после этого сразу же не отправляли для рукоположения к владыке, а препоручали «учительным, честным священникам для совершенного обучения всему, что к должности священнической касается»: четкое знание заповедей Божьих, всех таинств, догматов веры и пр. Понимая, что не все священники согласятся заниматься наставничеством молодых, Рафаил строго приказывал исполнять порученное безотказно, «опасуясь за противность в том нашего архиерейского гнева и неопустимого штрафа». Более того, наставники должны были предоставлять в каждом конкретном случае письменный аттестат. Только после этого ставленник может быть послан к архиепископу для рукоположения со всеми необходимыми справками для этого³¹. Таким образом, теперь труд по подготовке ставленников переносился от обязанностей кафедрального священства на места и возлагался на ответственность протопопов. 6 мая 1740 г. и 11 июня 1745 г. владыка вновь указывал, какие именно сведения должны быть в представляемых протопопами презентях для кандидатов на духовные должности³². Так постепенно Заборовский наполнял епархию священством «нового образца» – достойным служения и готовым к нему, а также вполне грамотным в узком и широком смысле.

Однако приказ митрополита все же не везде исполнялся, в частности об учреждении при каждой церкви диаконской

²⁸ ИР НБУВ. Ф. 312. Ед. хр. 439/427. Л. 7–8.

²⁹ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 226–228.

³⁰ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 606–607; Ед. хр. 605/651. Т. 1. Л. 516–520.

³¹ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 377 об.–380, 417–419; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 19–20.

³² ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 500 об.–505, 724 об.–725.

должности. Посему в апреле 1736 г. он строго отчитывал протоиереев: «В таком презрении у вас наши приказания! Ваши действия – одно лишь противление нам»; диаконов мало кто прислал на поставление, не желая отнимать от себя долю прибыли («тяжело поступиться тою лишнею частицею дохода, которая могла пойти диакону за труд его священнослужения»), – такие священники «так связаны лихоимною скупостью и так одержимы страстью к богомерзкому сребролюбию, что они не иначе, как с дрожащими руками и с искажающимся лицом, как бы страдающие лихорадкою, отдают одну или другую гривну кому следует за его труд». Владыка упрекал священников за непосылку для поставления диаконов: «Вы молчанием обходите наши приказания, уничтожая наши предложения»; если же и этот указ не будет исполняться, то «будете непременно оштрафованы и лишены чести, а некоторые будут непоблажно наказаны и на теле». Архиепископ также подробно расписывал процесс церковной службы «соборно» двум или трем священникам, чтобы «искоренилась богомерзкая, дьявольская надменная гордость между священниками» (кто должен первенствовать), искоренить «спесивый поповский дух», поскольку во всех священнослужителях после рукоположения «действует одна и та же Божья благодать», «единый дар Пресвятого Духа». Владыка требовал искоренить «эксплуатирование» протопопами подчиненных священников, использование их «как волон», «как верблюдов», заставляя служить вместо себя, а сами «упражняются частыми питейными гулками». Рафаил приказывал всем священникам служить постоянно, не отлынивать. Интересно, что при этом владыка передавал убеждение некоторых иереев, что в будние дни, когда в храмах никого нет, не стоит и служить, поскольку службу будут слушать только стены, – это «бессмысленно могут болтать» лишь неразумные, поскольку Церковь всегда обязана молиться, ибо в каждой литургии – «вся жизнь нашего Спасителя, от Его воплощения до вознесения», и возносится молитва за всех православных христиан – как живых, так и умерших, – «на что же Церкви святые, если в них не приносят Богу бескровной жертвы?»³³.

³³ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 134–136; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 413–415.

В первое время после жестких приказов митрополита к нему для поставления во диаконы посылали ставленников, но быстро этот процесс прекратился. 28 августа 1738 г. Рафаил обращался к протопопам: «Вы, надеясь, что мы забыли свое приказание, бросили заботы о церковном благолепии»: ни один диакон с этого времени не будет рукоположен во священство без обязательного одновременного поставления нового диакона на его место, иначе кандидата во священника владыка будет отсылать обратно, а протопопов карать штрафами; с этого времени диакон должен быть в каждом храме, а не только в соборах и больших церквах для «увеличения благолепия в богослужении»³⁴. К этому примыкал и вопрос о вдовых священниках. Им митрополит запрещал служение без регулярного прибытия на исповедь к кафедральному духовнику, протопопы на местах должны были также выдавать вдовым попам свидетельства об их поведении, те же протопопы, которые будут разрешать вдовым попам священнодействовать год и более, подвергнутся суровому наказанию и штрафам (указ от 28 августа 1738 г.)³⁵.

Большим бичом «кадровой политики» в Киевской митрополии (как и во всех других) была необразованность и слабое интеллектуальное развитие священства. Митрополит Рафаил видел лишь один путь к изменению ситуации: каждый ставленник экзаменовался лично владыкой и оставлялся при кафедре для подробного изучения всей службы и сознательного понимания катехизиса, основ вероучения. Во всех церквах священники должны были иметь книги с толкованием заповедей и блаженств. 26 октября 1734 г. владыка потребовал отчет от каждого прихода, есть ли такие книги, а если нет, то почему. С 1741 г. протопопы могли посылать ставленников для рукоположения только тех, кто изучил буквари и катехизисы, то есть прошел начальное образование. Для полной унификации церковных служб в митрополичьей области Заборовский уже в 1736 г. потребовал совершать литургии и требы только по

³⁴ Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 418.

³⁵ Там же. С. 419.

новым изданиям Требников и Служебников, притом не допускать никаких изменений и пропусков, запретив протопопам обученных при кафедре новых рукоположенных священников и поставленных диаконов «прельщать к своему старому и непорядочному» служению, иначе они сами будут вызваны в кафедру для исправления, оштрафованы и даже преданы телесному наказанию³⁶. Подобный случай был зафиксирован в 1735 г.: Иван Прокопович подал жалобу на священника киевской Притиско-Николаевской церкви Якова Жураховского, запрещающего вести богослужения по новому Служебнику. Соответственно, консистории и митрополиту пришлось вести целое следствие в отношении Жураховского³⁷. 14 июля 1742 г. Заборовский издал указ о полном изъятии старых Служебников из всех церквей митрополии³⁸, а 6 октября 1743 г. – указ о заведении во всех церквах полного круга новых богослужебных книг³⁹.

Главными помощниками митрополита на местах по поддержанию порядка в среде священнослужителей и опрятности храмов были протопопы. Поэтому указом от 18 декабря 1735 г. владыка распорядился, чтобы протопопы дважды в год ревизовали все храмы своих округов, «не вымогая ни у кого взяток, не домогаясь никаких излишеств и не причиняя никому никаких отягощений». Заборовский писал, что имеет немало жалоб от духовенства на протопопов, требующих денег, полотенец, полотна и прочего, вымогающих обильные обеды для себя и многих «ассистентов». Владыка указывал, что протопопы могут просить лишь пропитание лично для себя и своих лошадей. Он разрешил священству доносить ему лично об обидах от протопопов, «мы же знаем, как нужно поступить»⁴⁰. Но вот в апреле 1739 г. в новом указе владыки вновь говорилось, что некоторые протопопы во время таких поездок «бесстыдно вымогают» приношения,

³⁶ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 81 об.–82, 134–136; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 421–422.

³⁷ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 139. Л. 1–5. Ед. хр. 145.

³⁸ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 572 об.–582.

³⁹ Там же. Л. 653–659.

⁴⁰ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 88–90; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 18–19.

обильные обеды и «посулы»⁴¹. Эта практика не прекращалась, поэтому 11 июня 1745 г. митрополит издал новый строгий указ, запрещающий протопопам обижать духовенство⁴².

Раздражали митрополита и ложные доносы священства друг на друга. Уже в первый год его служения на кафедре (1731 г.) было выяснено, что священник сорочинской Никольской церкви Миргородской протопопии Семен Иосифов несправедливо обвинил священника Преображенской церкви Григория Кюрковского в «политическом деле»: он де не был на соборном молебствии в своей церкви, но оказалось, что Григорий был тяжело болен, а Семен «доносил на него ложно, по своей злобе, имея против него вражду», более того, о другом не явившимся на соборную службу священнике также по болезни (Иосифе Полуяновском) он не упоминал. И вот митрополит «за такой по злобе затейный донос» приказал попа Семена предать телесному наказанию, отрешить от священнослужения и сослать в Максаковский монастырь «в мужичью работу», а способствующим ему двум другим попам (родственникам Семена) «за лжесвидетельство в этом деле явленное» запретить на 10 лет священнослужение⁴³. 6 октября 1734 г. владыка Рафаил издал специальный указ, запрещающий раздоры между духовными лицами, служащими при одной церкви⁴⁴. Очень долго консистории и владыке пришлось расследовать жалобу священников Лубенской протопопии на протопопа Матвея Лашковского и наместника Иоанна Левицкого относительно присвоения церковных денег, грубость и прочие проступки (1745–1746 гг.)⁴⁵. Сложнее было разбираться с жалобами священства друг на друга, которые касались «политических дел», в частности, непроведения торжественных служб в «царские дни» или по царским распоряжениям⁴⁶.

⁴¹ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 388–394; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 12 (1732 г.). Санкт-Петербург, 1902. С. 420–421.

⁴² ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 726–732.

⁴³ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 12 (1732 г.). Санкт-Петербург, 1902. С. 462.

⁴⁴ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 38–40.

⁴⁵ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 271. Л. 1–104.

⁴⁶ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 298. Л. 1–11. Ед. хр. 314. Л. 1–163; Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 458–465.

Немало досадовал митрополита Рафаила один из самых распространенных пороков священства – пьянство. Он многократно пытался если не остановить, то хотя бы уменьшить его своими строгими указами и увещеваниями. В указе от 27 января 1732 г. владыка изобличал пресвитеров, которые «до того возлюбили богомерзкое пьянство, что всякой години дневно и ночью чванцы руками и устами с великим невоздержанием объемяют, и о том только думают, чтобы горелка от их уст не отходила», даже во время литургий думают о том, как бы пойти к кому-либо с просфорой «да напиться горелки ... до помрачения ума, и так, что падают на том же месте и засыпают», а на другой день ничего не помнят, но, услышав от других о своих «проделках», опять пьют, приговаривая «ох, як совест бие по щекам», и опять, «как псы на блевотину свою, возвращаются». От этого у них дрожат руки во время несения Святых Даров, идут, чуть не падая, что служит им лишь на погибель. Заборовский изобличал попов-пьяниц: «Так они возлюбили пьянство, крайнее окаянство и безумие, приносящее вред здоровью и сокращающее жизнь; так удалились от трезвости, приносящей телу здравие и души спасение, забывая заповедь апостола Павла и наставление иерейских грамот». Разум иногда останавливает их, но необузданная воля «влечет их к скаредному». Митрополит призывал поставить разум над слабой волей, ибо ежегодно многие поставляются во иереи, и где они быстро деваются? – умирают от пьянства. Владыка констатировал: «Пьянство – начало и причина всех злых дел». И вот любопытнейшее наставление от митрополита: «Если же случится кому пить, то нужно так пить, чтобы это питье было во славу Божию». Понимая, что одними словами этот порок не искоренить, Рафаил постановил: замеченные в корчме, шатающиеся пьяными по улице, пропустившие из-за пьянства церковную службу должны будут платить штраф 3 руб., при повторном случае – двойной штраф, после третьего проступка – отрешение от сана, посадение в оковы до исправления, а вдовых священников после третьего раза отсылать в монастыри для черных работ (на воловне, рубить дрова), а на их места назначать достойных священников. Если же протопопы за плату будут укрывать попов-пьяниц, они бу-

дут платить штраф и лишаться протопопства. Но митрополит надеялся на благоразумие священства и призывал: «да пошлет Господь Бог Духа крепости, утверждающего вас во всю жизнь на всякое добро, и да дарует вам в трезвении мир, здравие, благополучие, тишину и душеспасительное пребывание, дабы, поступая по заповедям Господним, вы достигли вечного блаженства». Архиепископ требовал огласить этот указ во всех церквах и взять со всех священнослужителей подписки в точном следовании ему⁴⁷. Вскоре после этого указа владыка получил жалобы на пьянство уже самих протопопов, призванных наблюдать за остальными священнослужителями на местах. В указе от 6 октября 1733 г. архипастырь строго вычитывал протопопов, обязуясь нещадно карать каждого, лишать протопопства и отрешать от служб⁴⁸. 28 октября 1742 г. Заборовский повторил указ «о пьянстве духовенства Киевской епархии»⁴⁹. Этот порок просто невозможно было искоренить навсегда.

Вместе с тем, Заборовский защищал священнослужителей от посягательства светских властей. Например, в 1739 г., когда киевский магистрат решил привлечь духовенство к земельным работам по укреплению Подола⁵⁰, а также в случаях насильственного взимания сотенной старшиной податей с духовенства и привлечения духовных лиц к физическим работам⁵¹.

Документы Киевской духовной консистории и кафедральной канцелярии свидетельствуют, что Заборовский строго карал провинившихся священнослужителей: накладывал денежный штраф, заключал в консисторском карцере, даже сажал на цепь в чуланах Софийского подворья, рассылал в монастыри на черные работы и под строгий надзор для покаяния, нередко виновные подвергались физическому наказанию (бичеванию плетью) и, наконец, лишению сана (в феврале 1735 г. был лишен сана гайворонский священник Иван Федоров⁵², в

⁴⁷ Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 415–417; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 15–18.

⁴⁸ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 18.

⁴⁹ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 604 об.–605; Ед. хр. 605/651. Т. 1. Л. 515–516.

⁵⁰ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 157. Л. 1–3.

⁵¹ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 198–208.

⁵² ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 62–63; Ед. хр. 605/651. Т. 1. Л. 221–223.

1737 г. священник Покровской опошнянской церкви Григорий Иванов («за безмерное пьянство») и отец Яков Михайлов из с. Поповки миргородской протопопии⁵³, в 1739 г. священник с. Артюховки Моисей Федоров⁵⁴). Это дало свой результат: через десять лет Заборовскому стало поступать значительно меньше жалоб на духовенство и его поведение.

Таинства, обряды и требы:
проблемы совершения и нарушения

Рафаил стал пристально следить за исполнением таинств священством епархии. Он узнал, что таинство елеосвящения, которое совершается над умирающим и тяжело больным один раз, некоторые священники за деньги совершают многократно просто над заболевшими. В результате исследований появился указ митрополита от 7 октября 1734 г. с суровым запретом такой неканонической практики⁵⁵. То же касалось нарушения канона таинства исповеди, особенно в большие праздники, когда священники одновременно исповедовали несколько человек, даже целые группы. Запрещая это указом от 24 марта 1736 г., владыка вразумлял священников: такая исповедь недействительна, поскольку люди из чувства стыда не называют публично все свои грехи, особенно самые тяжкие, и этим священники – «ленивые, нерадивые и крайне несмысленные попы» – вовлекают паству в соблазн, противоположный самому таинству исповеди. Архиепископ приказывал совершать исключительно индивидуальную исповедь, кроме детей моложе 7 лет⁵⁶. О правильном совершении исповеди Заборовский напоминал священству вновь указом от 11 июня 1745 г.⁵⁷ Владыка Рафаил запретил также неканоническую практику, когда Евангелие священником читалось не на престоле, а в царских

⁵³ Там же. Л. 606/650. Л. 234 об.–238; Ед. хр. 605/651. Т. 2. Л. 463 об.–470.

⁵⁴ Там же. Л. 395 об.–396.

⁵⁵ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 605/651. Т. 2. Л. 177 об.–178; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 403.

⁵⁶ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 106–107; Ед. хр. 605/651. Т. 2. Л. 405 об.–412; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 403.

⁵⁷ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 725–726; Ед. хр. 605/651. Т. 1. Л. 771 об.–772.

вратах, обратясь к народу, положи Священную книгу на головы прихожан и покрыв их своей епитрахилью. По указу владыки от 28 августа 1738 г. такие священники аттестовались как «невежи» и получали архипастырское вразумление⁵⁸.

Архиепископа прямо таки раздражали нерадивые священнослужители. Уже в указе от 4 ноября 1731 г. (в этот день он издал целый блок разных указов) митрополит порицал тех из них, кто держал святое миро и елей у себя дома, «на лаве» и даже «под лавою». Он приказывал вместо скляночек для содержания святого мира и елея в каждом храме завести «маленькие ценовные фляжечки» с надписями «миро» и «елей», содержать их в церкви и, лишь по крайней нужде, дома, но «в самом наилучнейшем месте», «содержать чинно и чисто, как надобе и почитать»⁵⁹.

Позже (22 октября 1739 г.) он отмечал нерадивое исполнение треб и лень священнослужителей: не ходили для молитв в дома рожениц в первый день рождения ими ребенка, имена новорожденным давали через баб-повитух, которые по дороге могли забыть нареченное имя и назвать другое. В связи с этим владыка под страхом строгого наказания (вплоть до лишения сана) указывал на обязательность, в соответствии с Требником, совершать все молитвы вслух в домах рожениц, а крестить младенцев только в церкви, за исключением очень слабых детей, которых можно было крестить сразу после рождения дома⁶⁰.

Рафаил был просто шокирован, узнав, что некоторые священники совершают крещение младенцев в одной и той же воде, которая долго стоит в церкви вместе со вливаемым в нее елеем, становится «мутной и испорченной». В его указе от 10 апреля 1739 г. говорилось, что за такую практику священники

⁵⁸ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 325 об.–326; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 404. Эта практика продолжается и в наши дни.

⁵⁹ Административные распоряжения по киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским // Киевские епархиальные ведомости. 1870. № 7. Отд. 2. С. 207; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 8–9.

⁶⁰ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 407–410; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 404–405.

будут наказываться даже телесно, поскольку для каждого крещения нужно освящать новую воду и выливать ее под церковь после крещения. При этом младенцев должно крестить на 8-й день по рождению⁶¹. Также митрополит запретил допуск нескольких пар восприемников при крещении одного младенца: «Обычаи непотребные весьма в епархии нашей вкоренились, что по две, по три и по четыре пары бывает восприемников у единой дитины, от того многородствие духовне размножалось», которое привело к бракосочетаниям духовных родственников, что приравнивается к кровосмешению, за что Господь посылает наказания болезнями, ранами, сокращением жизни, лишением имений, «никчемным деторождением»⁶². По этому поводу он издал указ еще 4 ноября 1731 г., где говорилось: нельзя допускать двух мужей и двух жен, как и мужа со своей женой, отца и мать в качестве восприемников, крестных должно быть максимум два (мужчина и женщина), нельзя допускать восприемника иной веры, еретика, отлученного или запрещенного, грешников; восприемники должны знать «Отче наш», «Верую», «Богородице Дево» и «Десятисловие»⁶³. Однако поскольку данная практика не прекратилась, распоряжение пришлось дважды повторить в 1739 г. с угрозой лишения сана⁶⁴.

Но больше всего нарушений священство совершало во время бракосочетаний (это было самое «доходное» дело), в связи с чем Заборовский издал ряд указов: допрашивать брачующихся и достойных людей о возможной степени родства пары – как плотского, так и духовного (при этом свидетели должны были дать письменное подтверждение отсутствия родства брачующихся); перед венчанием брачующиеся должны неделю поститься и за три дня до венчания причаститься; венчание совершать сразу же после литургии, до начала трапезы и гуляний

⁶¹ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 13.

⁶² ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 395–395 об.; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 405–406.

⁶³ Административные распоряжения по киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским // Киевские епархиальные ведомости. 1870. № 7. Отд. 2. С. 205; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 10.

⁶⁴ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 395–395 об.; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 405–406.

(указ от 4 ноября 1731 г.)⁶⁵; за 2–3 недели до венчания в церкви публично объявлять об этом и выяснять, нет ли каких препятствий к браку (29 марта 1739 г.⁶⁶); повторное указание, что венчание производить после литургии, не выходя из церкви и до начала угощений и попоек; решительный запрет на венчания в запрещенные Церковью дни под страхом «лютой казни» и лишения сана (28 июня 1743 г.⁶⁷); невозможность увеличивать плату за «венечные пошлины» по своему усмотрению (указ от 29 января 1732 г.). Последнюю практику митрополит почти художественно живописал: не только священники, но и дьяки пользовались ситуацией: иерей, вытребовав вместо 24–50 копеек (24 коп. за первый брак, 50 коп. за второй, 60 коп. за третий) несколько рублей, совершал обряд и пел «благословен Бог наш», «а дьячки и не думают произносить «аминь», пока у убогого мужичка не выдерут талыра», называя это форменным «здырством». Все подобные нарушения Рафаил объяснял «безстыдством сребролюбцев», «пихоимством»⁶⁸. Чтобы навести порядок в этой «самой прибыльной» сфере (совершении брака), митрополит потребовал от всех священников прислать ведомости о числе заключенных браков за пять лет, которые затем будут обревизованы и все мздоимцы наказаны (19 марта 1732 г.), а также по всем церквам прочесть митрополичью грамоту, в которой четко указано, сколько полагается взимать денег за «венечные памяти»⁶⁹. Указ о «венечных памятях» пришлось повторять неоднократно (20 декабря 1740 г., 19 июня 1744 г., 27 января 1745 г.), поскольку нарушения продолжались⁷⁰.

⁶⁵ Административные распоряжения по киевской епархии преосвященного Рафаила Заборовского, бывшего с 1731 г. архиепископом, а с 1743 по 1747 г. митрополитом Киевским // Киевские епархиальные ведомости. 1870. № 7. Отд. 2. С. 203–204; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 9.

⁶⁶ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 387 об.–388.

⁶⁷ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 605/651. Т. 1. Л. 475 об.–477. Даже в Св. Синоде была информация о распространенном обычае в Киевской митрополии разъединять венчание и «веселье», т. е. церковный обряд и саму свадьбу, которую, собственно, и считали свершением брака (а не венчание в храме), что специальным указом 1744 г. на имя Рафаила было строго воспрещено (ИР НБУВ. Ф. 312. Ед. хр. 438/430. Л. 105–106).

⁶⁸ Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 406.

⁶⁹ Там же. С. 407.

⁷⁰ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 509–510, 697 об.–707; Ед. хр. 604/289.

Показательно в этом контексте дело бунчукового товарища Андрея Марковича о его браке с духовной свойственницей Горленко. Их брак был совершен, но митрополит Рафаил его опротестовал (1743 г.), поскольку мать жениха с родным братом невесты были кумовьями при крещении ребенка. Владыка писал в Св. Синод, где рассматривалось это дело, что разрешил этот брак с условием, что для его свершения нет иных препятствий. Венчание было осуществлено, но «акт их веселный» был отложен, и вот тогда Заборовский узнал, что и отец невесты с матерью жениха были кумовьями при крещении, вследствие этого брак отменили и «акт веселный возбранили». Св. Синод принял «соломоново решение» 10 августа 1744 г.: поскольку жених и невеста принадлежат к пастве Киевского владыки, то ему самому и предстоит окончательно решить это дело⁷¹. Скандальным было и дело дьякона церкви с. Гиривка Иоанна Иоанновича, который в 1736 г. обвенчал младенца с девицей⁷². А 31 марта 1744 г. митрополит издал указ о запрещении венчать сына войскового товарища Ивана Дмитриевского с украденной им у законного мужа Анной Новицкой⁷³. В 1745 г. митрополит наказывал уже монаха лохвицкой протопопии, повенчавшего гусара на чужой жене⁷⁴. Отдельно приходилось разбираться со случаями, когда повенчавшиеся не жили вместе и брак был фиктивным (указ от 20 ноября 1744 г.)⁷⁵.

Подобная ситуация сложилась также с отпеванием и погребением умерших. В указе от 4 марта 1732 г. митрополит изобличал «здырство вящее, мерзкое и весьма богопротивное», когда попы не погребают мертвых, пока «не выдерут» от 3 до 6 рублей, а если нет денег – то корову, вола или лошадь; под предлогом заботы о душе покойного «ненасытные хищники насильно забирают себе ... для прибытка от здырства», а когда люди не хотят отдавать последнюю удобину, тогда попы «окаянные,

⁷¹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 22 (1742 г.). Санкт-Петербург, 1914. С. 626.

⁷² ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 93–98.

⁷³ Там же. Л. 661–663.

⁷⁴ Там же. Л. 721–724.

⁷⁵ Там же. Л. 694–697.

безчинные, любители ненасытного грабления, возъярившись» уходят, покойник 2–3 дня остается не погребенным и в жаркое время года начинает разлагаться, распространяется зараза и «безвременная смерть здоровых». Рафаил напоминал, что «Духовный регламент» требует погребать всех тотчас же без какого-либо торга и «пошлины за смерть». Владыка указывал, что каждый священник, о ком он узнает подобное, должен будет вернуть двойную сумму и будет лишен сана⁷⁶. Однако эту практику прекратить сразу было почти невозможно, митрополиту пришлось несколько раз издавать указы против вымогательства духовенства за отпевание и похороны⁷⁷. 24 марта 1744 г. митрополит вновь повторил свой указ: поскольку челобитные с жалобами на священников, торгующих требами, продолжают поступать, то он приказал в презентях священников четко записывать, как приход будет их обеспечивать (земля, руга и пр.), священник должен давать подписку, что будет доволен этим и никакой иной платы за требы не будет вымогать – т. е. обе стороны должны знать свои обязанности и источник содержания священника⁷⁸.

Озаботился владыка и ревизией богослужебных книг в храмах Киевской митрополии. Указом от 1 сентября 1735 г. он констатировал отсутствие во многих храмах «надлежащих и потребных книг» для Богослужения: Миней, Трефолоев, а если и есть, то «неисправного типу, да и зело обветшалые», «Служебники» же «давнего издания разных в Малой России или в Полской державе печатей, в которых многие непорядки и мнение Римское в священнослужении содержится, великороссийских же справных служебников мало какие церкви имеют». Посему в разных церквях по-разному служат. Архиепископ приказывал провести ревизию всех церквей и определить потребность в указанных книгах, особенно служебниках «московской печати». В случае отсутствия монастыри и каждый священник

⁷⁶ Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 407–408; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 14–15.

⁷⁷ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 753 об.–760.

⁷⁸ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 664 об.–690; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 409.

обязаны прислать в кафедральную контору по 10 руб. на Трефолой, по 3 рубля на Служебник «нового издания печерского», все книги можно купить в Киево-Печерской типографии «порядочно вновь напечатанные»⁷⁹.

22 февраля 1739 г. митрополит издал указ, запрещающий допускать в алтарь во время литургии посторонних людей независимо от их статуса (поскольку во время Богослужения они разговаривали, шумели и смеялись, что противно мистике литургии), приказав, чтобы его текст был оглашен по всем церквям и повторялся в воскресные и праздничные дни⁸⁰.

Еще один уникальный сюжет, связанный с Рафаилом Заборовским, касается дела 1746 г. о запрете от имени владыки писать иконы в народном стиле священнику собора Успения Богородицы Пирогощи на Подоле Феодору Ситнекевичу в связи с его «творениями» для иконостаса монастырской Николо-Иорданской церкви. Митрополит, увидев «шедевры» Ситнекевича, назвал его «попом пачкарем». После вторичного осмотра икон наместного ряда иконостаса в деревянном соборе Рафаил 2 сентября распорядился: «Рассмотрение во время посещения церкви в храме внове. Повелели мы архидиакону, призвав того попа в консисторию, заказать малевание мерское». Такое распоряжение было озвучено отцу Феодору в консистории 3 октября 1746 г., и он подписался под ним, хотя и не согласился, а по смерти митрополита попытался «обелиться»⁸¹.

Традиционной обязанностью митрополита Рафаила было обеспечение храмов Киевской епархии миром, которое по его указу выдавалось из Софийской кафедры регулярно⁸². Мы не знаем, имел ли право Киевский митрополит сам варить миро или получал его от местоблюстителя Патриаршего престола

⁷⁹ Доманицкий В. Два указа митрополита Рафаила Заборовского (1733 и 1735 гг.) // Киевская старина. 1904. Т. 86. № 7/8. Отд. 2. С. 7–9.

⁸⁰ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 605/651. Т. 2. Л. 600–604; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 404.

⁸¹ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 331. Л. 1–23; подробнее см.: Ульяновский В. «Заказати малевание мерское»: история иерея-иконописца, случившаяся на Иордани Киевской в лето 1746-е // Киевский альбом : ист. альманах. Киев, 2010. Вып. 7. С. 108–119.

⁸² ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 339. Л. 1–23.

(так должно было происходить по канону), но подчеркнем символику: именно миро духовно и мистически объединяло всю митрополию вокруг своего главы при каждом таинстве, поскольку получалось каждым священником «из рук» митрополита.

Святые и реликвии: поиски без решений

Среди всех деяний Рафаила Заборовского следует особенно выделить произведенные по его указанию розыски относительно мощей святых.

В первую очередь рассмотрим дело о поиске мощей святых князей Бориса и Глеба. Инициатором этого расследования формально стала сама императрица Елизавета Петровна, о чем сообщал Киевскому, Галицкому и Малой России митрополиту Новгородский владыка Амвросий 11 ноября 1743 г.: императрица «возымела ... намерение уведать заподлинно, где в каком месте и возможно ли видеть мощи святых страстотерпцев благоверных российских князей Бориса и Глеба», посему устно приказала написать в Киев владыке Рафаилу, «дабы ваше преосвященство ... послал искусных и достоверных из духовного чина людей, которые могли б совершенно освидетельствовать и аккуратно о том, где ныне выш писанных святых мощи обретаются учинить справку со всеми обстоятельству без укоснения»⁸³. В соответствии с этим, митрополит Рафаил отправил приказ во все киевские обители и специально командировал для розысков кирилловского игумена Германа Конашевича и кафедрального писаря Модеста. 30 декабря 1743 г. они с предписанием митрополита ездили в Вышгород, а также в Межигорский монастырь и расспрашивали «тамошних обывателей», однако «никто заподлинно о их святых мощах где опочивают не показал». Тогда оба не нашли ничего лучшего, как пересказать жития святых князей из Четий-Миней от 2 мая и 24 июня о положении их тел в первой деревянной церкви Вышгорода «под спудом в земле», о новом деревянном храме св. Василия над мощами, о «выкапывании мощей» и положении их в церкви, затем постройке Борисо-Глебского храма и

⁸³ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 242. Л. 1–1 об.

перенесении мощей, наконец – перенесении в каменный храм и положении в специальной камере справа. Однако «ныне же за давностию лет заподлинно ни от кого узнать немощно в том Вышгороде; существующая деревянная на каменном муре церковь – на том ли месте, или на ином – не ясно. По сказкам людей и осмотре показалось, что древняя церковь была около ныне стоящей – в длину 20 сажень, в ширину 12 сажень, нынешняя в половину меньше». Каменная же стена, на которой стоит храм, была начата строительством киевским полковником Константином Мокиевским, но не завершена. «Мощи же святых старостотерпцев где ныне опочивают, ведати и видети немощно»⁸⁴.

Прочитав этот доклад, митрополит Рафаил приказал записать все в протокол Консистории, оставить эту записку в конторе, а копию отослать в Санкт-Петербург. Сам иерарх сделал доклад императрице 31 декабря 1743 г., основываясь на этой записке⁸⁵. При этом владыке пришлось «почелобитничать». Новгородский владыка Амвросий упрекнул его, что Рафаил так и не поблагодарил Елизавету Петровну за возвращение Киевской кафедры, пониженной до архиепископии, титула митрополии (письмо написано после разговора с императрицей и ее вопроса: получен ли в Киеве указ о возвращении Киевской кафедре митрополитанского титула?). Амвросий советовал немедленно же благодарить царицу, чтобы не прослыть «неблагодарным» и «прочим к получению милости не заградить источник». Соответственно, Рафаил писал императрице: «со всенижайшим моим до земли челопреклонением дерзаю всеподданнейшее принести благодарение» с пожеланием, чтобы Господь сохранил «дражайшее здравие в долготе лет, всегда дарует полезная промышляти и устрояти о Церкви своей Святой и всей Всероссийской империи» (11 января 1744 г.)⁸⁶.

Считается, что первоначально могила Бориса и Глеба находилась возле вышгородской церкви св. Василия, при этом без особого почитания. На нее обратили внимание в связи с

⁸⁴ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 242. Л. 2–2 об.

⁸⁵ Там же. Л. 4.

⁸⁶ Там же. Л. 7.

первым чудом: варягу, который случайно наступил на могилу, обожгло ноги «исшедшим пламенем». Церковь вскоре сгорела, но все церковное имущество спасли, что также было расценено как чудо, о котором сообщили Ярославу Мудрому и митрополиту Иоанну I. Над могилой поставили часовню. На месте сгоревшей церкви была построена новая, останки святых были вынуты, была засвидетельствована их нетленность, раки установили в церкви «на десней стране». В результате чудотворения от мощей по совету митрополита Ярослав Владимирович выстроил большую пятиглавую деревянную церковь во имя Бориса и Глеба, в которую перенесли мощи. В 1072 г. Изяславом Ярославичем была построена новая одноглавая церковь, куда были перенесены мощи большой процессией с участием многих князей и митрополита Георгия с архиереями. При князьях Святославе и Всеволоде была предпринята неудачная попытка выстроить каменный храм – он обрушился; храм не удалось вновь построить и князю Святополку Изяславичу. Рака Бориса и Глеба была окована позолоченным серебром на средства переяславского князя Владимира Мономаха в 1102–1103 гг. В 1112 г. черниговский князь Олег Святославич восстановил рухнувшую каменную церковь, и в 1115 г. туда торжественно перенесли мощи святых. Однако в результате монгольского нашествия 1240 г. храм был разграблен и разрушен, с того времени мощи Бориса и Глеба пропали. На месте храма в первой половине XVII в. была построена деревянная церковь, которую сожгли поляки в 1651 г. И лишь в 1860 г. на старом месте была построена небольшая каменная церковь. Мощи Бориса и Глеба долгое время никто не искал. Первой оказалась описанная выше попытка времен Рафаила Заборовского 1743 г. Затем их искали в Вышгороде в 1814 и 1816 гг. Появилась идея о перенесении мощей на Смядынь, под Смоленск. Археологические раскопки в Вышгороде XX в. на месте старого городища и храма не дали никаких результатов. Сегодня место нахождения мощей остается неизвестным⁸⁷.

⁸⁷ Писарев С.П. Было ли перенесение мощей св. мучеников Бориса и Глеба из Вышгорода в Смоленск на Смядынь? // Смоленские епархиальные ведомости. 1897. № 8–12 (отдельное издание: Смоленск, 1897); Каргер М.К. К истории киев-

Вторым важным делом Рафаила о мощах было расследование о погребении Константинопольского патриарха Афанасия Пателлария и Киевского митрополита Иосифа Нелюбовича-Тукальского. Дело в том, что 6 февраля 1745 г. к митрополиту обратился наместник Мгарского Преображенского монастыря Наркис о «зде в Мгарском монастыре опочивающих» названных лицах. При этом в отношении Нелюбовича-Тукальского наместник уточнял, что он имел титул «митрополита Киевского и экзарха трону Константинопольского». Более того, Наркис указывал на чудотворения от погребений обоих иерархов и посылал Рафаилу монастырские записи о свершившихся чудесах, кратко излагая биографии почивших⁸⁸.

В частности, он указал, что Патриарх Афанасий Пателларий был изгнан с престола противниками и решил отправиться в Россию, однако по дороге умер в Мгарском монастыре и был погребен игуменом обители Петронием Левковичем в склепе под амвоном 4 апреля 1654 г. Через четыре года по указу Киевского митрополита Сильвестра Косова экзарх Иерусалимского патриарха митрополит Газский Паисий Лигарид вынул мощи Афанасия из-под спуда и поставил в храме, «идеже и поныне телом нетленно опочивает». Митрополиту Рафаилу было изложено только одно чудо от мощей Патриарха Афанасия: в декабре 1708 г. дочь протопопа Даниила Мария, которая не могла ходить, увидела «не во сне, а наяву» Афанасия, который показал ей сухой капустный лист, который женщина приложила к больным ногам и сразу исцелилась. После этого она пришла в монастырь для воздаяния чести святому мужу⁸⁹.

ского зодчества XI в.: Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде // Советская археология. 1952. Вып. 16. С. 77–99; Успенский Б.А. Борис и Глеб: Восприятие истории в Древней Руси. Москва, 2000; Ужанков А.Н. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: К истории канонизации и написания житий // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. Москва, 2000. № 2. С. 28–50; 2001. № 1(3). С. 37–49; Борис и Глеб // Православная энциклопедия. Москва, 2003. Т. VI. С. 44–60; Милютенко Н.И. Святые князья-мученики Борис и Глеб. Исследование и тексты. Санкт-Петербург, 2006; Ужанков А.Н. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2000. № 2. С. 28–50.

⁸⁸ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 259. Л. 2.

⁸⁹ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 259. Л. 3–3 об.

В настоящее время известно, что Афанасий III Пателларий (1597, в миру Алексей – 1654) происходил из знатного греческого рода, проживал сначала на Крите (в то время под властью Венеции), получил хорошее образование (отец был философом и литератором), знал несколько языков, слыл выдающимся проповедником, богословом и гимнографом (принял постриг в одной из палестинских обителей во время паломничества в Палестину), некоторое время исполнял поручения Патриарха Кирилла Лукариса в Валахии (с 1626 г.), с 1631 г. митрополит Фессалоник. В 1634 г. он был избран и 25 марта хиротонисан в Патриархи Константинопольские, но почти сразу должен был уступить престол вернувшемуся из ссылки Кириллу Лукарису, а сам удалился на Афон. Затем Афанасий выехал в Италию (Анкона, Венеция), имел предложение от Папы стать кардиналом, если признает католический Символ Веры, но вернулся в Константинополь и был свидетелем казни Кирилла Лукариса. Новый Патриарх Парфений вернул его в Фессалоники (1638). Кафедра имела большие долги, и в 1643 г. Афанасий отправился в Московское царство за милостыней; заболев, он долго проживал в Молдавии при дворе Василия Лупу. В 1652 г. иерарх вновь вернулся в Константинополь и 26 мая вторично стал Патриархом, но через короткое время (15 дней) отрекся от престола (по данным Стивена Рансимана, в обоих случаях Афанасий будто бы на деньги французов «купил» престол у султана за 60 тыс. талеров). 8 октября 1652 г. Афанасий опять отправился в Московское царство, побывал в Молдавии (Яссах), затем в Чигирине у Богдана Хмельницкого и в апреле 1653 г. прибыл в Москву, где получил милостыню от Алексея Михайловича и поддержал исправление церковных книг по греческим текстам Патриарха Никона. Афанасий подал царю целый трактат («Слово понуждаемое»), в котором призывал его в союзе с Молдавией и при участии запорожцев начать войну с турками за освобождение православных народов, утверждение власти царя в Константинополе, а Московского Патриарха – на Вселенской кафедре (впрочем, греческий текст не сохранился, сочинение известно лишь в русском переводе, точность которого нельзя проверить). В конце декабря 1653 г. Афанасий

отправился в обратный путь, вновь побывал у Хмельницкого в Чигирине, заболел и скончался 5 апреля 1654 г. в Мгарском монастыре. Его похоронили (игумен Петроний Левкович) под амвоном Преображенского собора по восточному обычаю: сидя на троне и с посохом в правой руке. Сохранилось завещание святителя от 5 апреля 1654 г. 1 февраля 1662 г. при участии Газского митрополита Паисия Лигарида, которому Афанасий будто бы явился во сне, мощи Афанасия были открыты и оказались нетленными, их переоблачили и поместили в специальную раку. Владыка стал являться во сне многим верующим, которых исцелял. Информация о чудесах в 1672 г. была послана в Москву игуменом Макарием (Русановичем), для исследования Алексей Михайлович направил подьячего В. Савина, который записал четыре случившихся чуда. Началось стихийное почитание Афанасия, но вопрос о канонизации несколько раз откладывался, хотя в 1672 и 1676 гг. церковное почитание было разрешено Киевским митрополитом Иосифом Нелюбовичем-Тукальским. В монастыре в XVIII в. уже существовало рукописное житие Афанасия и канон ему. В 1922 г. серебряная рака святителя (более 4-х пудов чистого серебра) была конфискована, а в 1930-е годы мощи Афанасия были перевезены в Харьков в музей, с 1947 г. они находятся в Благовещенском кафедральном соборе (в сидячем положении)⁹⁰.

Рафаил Заборовский также не решился взять на себя вопрос о канонизации (или ее подтверждении) Афанасия Пателлария. Но очередная актуализация этого дела при его управлении показательна.

Относительно Иосифа Нелюбовича-Тукальского наместник Мгарской обители сообщал митрополиту Рафаилу также об од-

⁹⁰ Акты Юго-Западной Руси. Т. 9. С. 600–606; Каптерев Н.Ф. Приезд бывшего Константинопольского Патриарха Афанасия Пателара в Москву в 1653 г. // Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. 1889. № 10. С. 358–385; Ильминский Я. Святитель Христов Афанасий сидящий, патриарх Константинопольский, Лубенский чудотворец. Полтава, 1913; Он же. Святитель Афанасий III, Патриарх Константинопольский, Пателларий: Историко-биографическое исследование. Киев, 1915; Афанасий Пателар в Москве и Украине // Греческие документы и рукописи, иконы и памятники искусства московских собраний. Москва, 1995. С. 24–29; Рындина А.В., Шапран В. Афанасий III Пателларий // Православная энциклопедия. Т. 4. Москва, 2002. С. 20–22.

ном чуде. Он именовал этого владыку «архиепископ митрополит Киевский, Галицкий, всея России Малыя, экзарх Константинопольского трона, бывший епископ Белорусский, архимандрит Лещинского монастыря», указав, что митрополию и титул экзарха Иосиф получил в 1668 г. от Константинопольского патриарха Мефодия. При этом Наркис отметил, что митрополиту фактически не удалось возглавить кафедру, объяснив это размыто: «не обитавший на престоле своем митрополитанском Свято-Софейском браней ради». Владыка скончался в Чигирине 26 июля 1675 г., и во время захвата Чигирина турками 8 августа 1678 г. игуменом Макарием Русеновичем с братией его гроб был перенесен в Мгарский монастырь, где и погребен. Однако 26 сентября 1681 г. был вынут из-под спуда, и деревянный гроб поставлен в Преображенской церкви. Чудо Иосиф совершил сразу же после перенесения в обитель: его мощи встречали торжественно, сам игумен с братией занесли на плечах гроб в собор и поставили слева напротив гроба Афанасия, в тот же день послушник со скорченной рукой Кузьма, положив свою больную руку на гроб, получил исцеление. Затем мощи Иосифа были положены в большом склепе деревянной церкви, когда же возвели каменный храм, перенесли их туда, где они и все время находились. Однако гроб был в храме замурован, посему «в коем качестве были (мощи. – В. У.) и ныне состоят неизвестно». Документы и старые монахи не дают информацию, когда и по чьему указу эти мощи были замурованы. Наркис ссылался на изданную книгу «Праца» (параграф 232), откуда и черпал некую информацию⁹¹. Вся эта история не могла не заинтересовать митрополита Рафаила, хотя нам и не удалось обнаружить его резолюцию и дальнейший ход дела с мощами своего предметника при управлении кафедрой Рафаила Заборовского. По-видимому, сама противоречивая фигура Иосифа вызывала некоторые «политические» сомнения.

Нелюбович-Тукальский (светское имя Афанасий) происходил из пинского шляхетского рода (отец был пинским войским), часть владений Тукальских (Мутвица и Неньковичи) ныне

⁹¹ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 259. Л. 4–5.

находяться в Ровенській області. Около 1645 г. уже монах Иосиф был назначен игуменом Купятицкого Введенского монастыря, где вел борьбу с униатами. В 1648 г. епископ Луцко-Острожский Афанасий (Пузина) назначил Иосифа своим наместником и номинантом на планируемую к возобновлению Пинско-Туровскую православную кафедру. Но в результате занятия Пинска войсками Януша Радзивилла Тукальский был привлечен к суду за поддержку казаков Хмельницкого (октябрь 1648 г.). Через год он стал игуменом Виленского Свято-Духова монастыря, а в 1653 г. был одним из четырех кандидатов на Мстиславско-Могилевскую кафедру, однако король никого из претендентов не утвердил. В 1654 г. Иосиф значится архимандритом Лещинского Успенского монастыря на Пинщине (до Хмельниччины обитель была униатской). Интересно, что в 1656 г. родственники жены его покойного брата штурмовали монастырь, поскольку Иосиф претендовал на отцовские вотчины. Архимандрита защищал перед властями Богдан Хмельницкий, а Януш Радзивилл использовал Иосифа для контактов с казачьим гетманом. В октябре 1657 г. Иосиф приехал в Киев для участия в избрании нового митрополита (был избран Дионисий Балабан-Тукальский). Известно его обращение к Алексею Михайловичу с просьбой послать войска в Пинский повет и выдворить униатов из православных храмов. В 1658 г. Иосиф с митрополитом Дионисием приводили в Переяславе к присяге царю гетмана Ивана Выговского. Однако в условиях конфликта гетмана с царем Иосиф, как и митрополит Дионисий, занял сторону Выговского. Посему в 1659 г. Иосиф сопровождал митрополита Дионисия в Варшаву на сейм для ратификации Гадячского договора, среди условий которого было признание всех прав Православной Церкви, возвращение ее имущества и ликвидацию Униатской Церкви. Впрочем, добиться этого не удалось, была лишь создана комиссия для раздела имущества между Церквями. После краха Выговского митрополит Дионисий выехал в польскую зону, а местоблюстителем митрополичьего престола в Киеве был назначен Мефодий Филимонович, хиротонисанный в Могилевско-Мстиславские епископы в Москве 4 мая 1661 г. Митрополит Дионисий не признал это назначение

и хиротонию нежинского протопopa во епископы, проведя хиротонию на указанную кафедру Иосифа Нелюбовича, который 3 августа 1661 г. получил подтвердительный привилей короля Яна II Казимира. После кончины митрополита Дионисия, в ноябре 1663 г. в Корсуне архиереи избрали новым митрополитом епископа Перемышльского Антония Винницкого, но другие духовные и светские лица отстаивали кандидатуру Иосифа Тукальского. Гетман Павел Тетеря предложил королю выдать привилей на митрополию Иосифу и даже 15 ноября 1663 г. разослал универсал об избрании Иосифа на митрополию, предлагая подчиняться его распоряжениям. Однако епископы письменно отказались подчиняться Иосифу. Тем не менее, 22 ноября 1663 г. был издан королевский привилей о праве Иосифа на Киевскую митрополичью кафедру, а через два дня такой же привилей был выдан Антонию Винницкому, при том указывалось, что Иосиф будет лишь епископом Белорусским. Между тем, Павел Тетеря очередным привилеем подтвердил признание митрополитом только Иосифа, было даже снаряжено посольство к Константинопольскому патриарху для получения утверждения, но его не пропустил молдавский правитель. В результате антипольского восстания 1664 г. Иосиф с монахом Гедеоном (в миру сын Богдана Хмельницкого Юрий) были арестованы и заточены в Мальборкской крепости. Именно Тетеря обвинил Иосифа как подстрекателя (от него «исходит все зло»), но по требованию казацкой старшины все же ходатайствовал об освобождении иерарха. Освобождения Иосифа и Гедеома добился все же другой гетман – Петр Дорошенко; оба 29 ноября 1665 г. были приведены к присяге на верность королю и Речи Посполитой. Однако арестованных не отпускали: король хотел признания казачеством Антония Винницкого митрополитом, что стало условием освобождения Иосифа. Лишь в конце 1666 г. Иосиф был освобожден в процессе подготовки Андрусовского перемирия и поселился в Лещинском монастыре, в котором разрешил жителей Могилева от «неслушно в Москве опубликованного проклятья», при этом указывая, что он законный митрополит, «конфирмованный от Святейшего патриарха Константинопольского». Однако король в августе 1667 г. вновь

подтвердил привилей Антония Винницкого и аннулировал привилей Иосифа Тукальского на митрополию. Иосиф выехал в Корсунь и поселился в корсунском Успенском монастыре. Митрополичью власть Иосифа не признал гетман Левобережной Украины Иван Брюховецкий, как и Мефодий Филимонович, но его признали Луцкий епископ Гедеон Святополк-Четвертинский, Львовский епископ Иосиф Шумлянский и митрополичий наместник в Великом княжестве Литовском архимандрит Феодосий (Василевич). Его союзниками были казаки и все, кто сопротивлялся Унии. Считается, что даже архимандрит Киево-Печерского монастыря Иннокентий Гизель был сторонником Иосифа. Во время переговоров российских посланцев с гетманом Петром Дорошенко о его подчинении царской власти Иосиф выступил посредником, но эти переговоры окончились ничем. На раде же в Чигирине в январе 1668 г. при участии Иосифа в качестве митрополита было принято решение о возможном подчинении султанату. И вот во время переговоров гетманской делегации в Эдирне по просьбе гетмана Дорошенко Константинопольский патриарх Мефодий III выдал настоятельную грамоту (за своей и 18-ти иерархов подписями) на Киевскую митрополию Иосифу Нелюбовичу-Тукальскому с титулом «митрополит Киевский, Галицкий и всея Руси, экзарх Константинопольского престола, епископ Белорусский и архимандрит Лещинский». Соответственное распоряжение Патриарх отправил православным Речи Посполитой. Султан также передал свое утверждение на митрополию Иосифу. Затем, 8 октября 1669 г. пребывавший в Могилеве Александрийский Патриарх Паисий подтвердил митрополичий сан и экзарший титул Иосифа.

Большинство политических сил считало, что именно Иосиф советовал гетману Дорошенко принять протекторат султана, его считали ярким противником польской власти, поскольку она поддерживает униатов. Тем не менее, Иосиф стремился объединить обе части Украины по берегам Днепра и подбивал левобережного гетмана Брюховецкого к восстанию против российских властей. В июле 1668 г. был арестован и доставлен в Чигирин противник Иосифа Мефодий Филимонович, которого митрополит подверг церковному суду и лишил епископского

сана как незаконного (возведен в Москве, власть иерарха которой не распространяется на украинские епархии), совершенные им рукоположения были объявлены недействительными, а выданные антимины церквам сжигались. Иосифа поддерживали Черниговский архиепископ Лазарь Баранович, печерский архимандрит Иннокентий Гизель, братский архимандрит Варлаам Ясинский, а Иннокентий Галятовский в издании «Мессия правдивый» 1669 г. опубликовал благословение митрополита Иосифа. Более того, Гизель писал в Москву, что союз Дорошенко с османами будет разорван, если Иосифу позволят вернуться в Киев и занять кафедру. Сам Иосиф написал царю просьбу разрешить вернуться в Киев, но в Москве уже знали о роли Иосифа в переговорах с османами. Избрание нового левобережного гетмана Демьяна Многогрешного привело к лишению власти Иосифа над этой территорией. Иосиф же добился нового подтверждения своих полномочий Константинопольским Патриархом Мефодием III, а также его специального послания к Многогрешному с угрозой проклятия и отлучения, если он будет захватывать имущество митрополии и не обеспечит подчинение левобережного духовенства Иосифу.

В 1671–1672 гг. Иосиф принимал участие в тайных переговорах Дорошенко и Многогрешного об объединении и общем выступлении против поляков и россиян под эгидой султаната, но этот союз провалился из-за ареста Многогрешного. Российские власти решили, что можно использовать Иосифа в присоединении Правобережной Украины, посему 16 марта 1673 г. была отправлена личная грамота Алексея Михайловича к Иосифу. Но самому Иосифу в письме царь ничего не обещал, это было поручено сделать Лазарю Барановичу и Иннокентию Гизелю: Иосифу разрешат поселиться в Киеве. Дорошенко был неуступчив в требованиях, и российские войска вступили на Правобережье совместно с левобережным гетманом Иваном Самойловичем. Во время осады Чигирина в феврале 1674 г. при бомбардировке снаряд попал в дом Иосифа, он ослеп и был разбит параличом (отнялись ноги). При помощи турок Дорошенко смог удержать Чигирин. Новый польский король Ян III Собеский 10 мая 1675 г. назначил управляющим

Киевской митрополией Львовского епископа Иосифа Шумлянського до самой смерти митрополита. Иосиф Нелюбович-Тукальский скончался в Чигирине 26 июля 1675 г. и был погребен в Петро-Павловской церкви, которая являлась его кафедральным собором. Варлаам Ясинский написал эпитафию на смерть митрополита. В 1678 г., перед нападением турок на Чигирин, останки Иосифа бывший его духовник иеромонах чигиринского Троицкого монастыря Макарий Русанович перенес в Преображенский собор Мгарского монастыря, прах митрополита был погребен в стене напротив погребения Афанасия Пателлария. Во время посещения монастыря Петром I, как гласит предание, царь приказал Афанасия «наверху держать», а Иосифа «засклепить», что и было сделано. Монастырское предание говорит также о том, что в 1737 г., во время игуменства в обители Тимофея Щербацкого, несколько кирпичей вывалилось из стенки склепа, ее разобрали и тогда многие монахи увидели нетленные останки Иосифа в белом клобуке и желтой шелковой мантии. Мощи из гроба не вынимались, были покрыты, и склеп вновь замуровали⁹².

Рафаилу Заборовскому об открытии мощей Иосифа в 1737 г. мгарский игумен не писал, по-видимому, в обители в то время информация не сохранилась. Нам не удалось найти документов о реакции митрополита Рафаила на донесение о мощах Афанасия и Иосифа. Возможно, они обретаются в архиве Св. Синода в РГИА (СПб.). Тем не менее, инициация этого дела мгарским настоятелем указывает на то, что он уповал на помощь Заборовского в канонизации названных лиц и увеличении святынь обители. По-видимому, образ митрополита, благоговеющего перед святынями, стал тому причиной.

⁹² Малевич А.И. Иосиф III (Нелюбович-Тукальский), 6-й епископ Могилевский // Могилевская епархия: Историко-статистическое описание. Могилев, 1905. Т. 1. Вып. 2. С. 111–126; **Wójcik Z. Nieznane dokumenty do biografii Pawł Tetery, Jerzego Chmelnickiego i Józefa Tukalskiego** // Przegląd historyczny. 1961. Т. 52. № 3. S. 252–254; Mironowicz A. *Metropolita Józef Nielubowicz-Tukalski*. Białystok, 1998; Флорья Б.Н. Митрополит Иосиф (Тукальский) и судьбы православия в Восточной Европе в XVII в. // Вестник церковной истории. 2009. № 1/2 (3/4). С. 123–147; Он же. Иосиф Нелюбович-Тукальский // Православная энциклопедия. Т. 25. С. 638–646.

«Дьявольские люди»: наказание и исправление

Параллельно с делами о мощах в епархии оказались дела прямо противоположного свойства. Заборовский с удивлением узнал о неких явлениях святотатства. В частности, 1 мая 1733 г. он предал публичности для священства всей митрополии деяния священника Преображенской церкви местечка Ивангород Нежинской протопопии Иоанна Федорова, который по какому-то делу был в запрещении, похитил ранее освященные Святые Дары и «как бы во спасение себе употребил». В консистории он «нешадно был допрашиван боем» с целью узнать, «для чего то имянно похитил он святой Агнец», но он «в бою не винился», сказав лишь, что «ради единого спасения похитил и будто во спасение себе употребил». Это породило убеждение, что Иоанн лжет и он не ради спасения похитил святой Агнец, но «з иного какого злого намерения». Ведь он был отстранен лишь от священнодействия, но не отлучен от причастия, которое мог принимать, как и другие, посему причин воровать Дары не было. Консистория постановила, и архиепископ утвердил остричь ему голову и половину бороды, «быть ему простым мужиком, в рясе и шапце поповской не ходить, но в светском одеянии..., впредь волосов на голове и на бороде не растить», он мог исповедоваться, но не причащаться, за крайним исключением (тяжкой болезни или предсмертного состояния). Таким образом, Иоанн стал «роспопом» Иваном, у него изъяли ставленную грамоту⁹³. Распространив эту историю на всю митрополию, владыка предупреждал от подобных акций. Ведь была известна практика, что некоторые (особенно старшие женщины) во время причастия не проглатывали Святые Дары, а приносили их домой и использовали дальше для «врачевания». Это было святотатством, которое Заборовский решил искоренить.

Заборовскому пришлось разбираться и со лжеиерархом, правда, не по своей воле. 7 марта 1735 г. архиепископ получил указ Св. Синода об аресте самозваного епископа Елифания⁹⁴. Поскольку это был прямой приказ, владыке Рафаилу не

⁹³ Доманицкий В. Два указа митрополита Рафаила Заборовского (1733 и 1735 гг.) // Киевская старина. 1904. Т. 86. № 7/8. Отд. 2. С. 9–10.

⁹⁴ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 79. Л. 1.

довелось проводить следствие – лишь исполнить приказание. Тем не менее, самозванное епископство также приравнивалось к святотатству. Но вот что точно было в компетенции Заборовского, так это продажа священником церкви с. Гурбинец Пирятинской протопопии Василием Прокопом своей ставленной грамоты (1735 г.)⁹⁵. При рукоположении во священники епископ выдавал новому иерею свидетельство об этом – «ставленную грамоту». Ее продажа – все равно что «продать» свой сан и право свершения литургий, таинств и треб. Это двойное святотатство: и того, кто продает, и того, кто покупает, за него следует лишение священства. За святотатство же светского лица, как то было с коропским сотником Григорием Химичем в 1732 г., полагалось отлучение от Церкви⁹⁶.

И вот весьма интересный сюжет – «договор с дьяволом» слугителя лубенского полковника Петра Апостола Ильи Човпило. Это дело в 1744 г. рассматривал митрополит. Было выяснено, что Чивпило «записал себя князю бесовскому и всем бесам с душою и телом на тридцать лет, чтобы они помогли ему во всем, и собственноручную карту об этом подписал своею кровию». Однако, как показало следствие, «придя в чувство и видя свое богопротивное прегрешение, желал принести истинное покаяние в таком грехопадении». Как можно заключить, об этом факте поначалу никто не знал, кроме самого Ильи, совесть которого, будто бы, не позволила ему скрыть свое духовное преступление от священноначалия. Зачем же он писал эту «карту»? Човпило объяснял на дознании: на него возвели поклеп, поэтому хозяин гневался, что привело его к поискам выхода. Во сне «нибы ктось сказал ему: встань да и не журись, да подпишись бесу, и он, вставши, написал карту и, расколулавши палец, подписал ее своею кровию, и мыслил первого дня отдать ее бесу, если бы он ему явился где, а на другой день хотел ее спалить, но она была найдена». Таким образом, Илья каялся не по своей воле, а после того, как его «соглашение с дьяволом» было кем-то обнаружено. В порыве покаяния он вспомнил и о дру-

⁹⁵ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 103. Л. 1–2.

⁹⁶ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 3–4.

гих богопротивных поступках: пять лет тому назад по приказу матери ездил к знахарю Семену Трохименко «пытать, можно ли вынуть имевшийся будто бы у них в саду головной скарб», затем искал сокровище, но не нашел; по приказу матери же ездил за бабой Каленичкой, которая говорила, что может найти этот клад. Вот именно она, будто бы, и «научила его поддаться бесу и записаться ему», с этой бабой Илья ночью ходил в пустую мельницу, где женщина «что-то приговаривала». Это была первая попытка «договора с дьяволом», которая закончилась ничем: «по ее же наущению он написал письмо на себя бесу, как и выше показанное, но не подписывал его своею кровью, а отдать его бесу хотел в том же млыне за другим приездом бабы, но она больше не была, и письмо он спалил». Этих показаний оказалось недостаточно. Митрополит Рафаил получил из Св. Синода приказ совершить дополнительное дознание «со всяким испытанием» и вынести решение. В дополнительном дознании Човпило уточнял: Каленичка научила его идти ночью на распутье и «кликать беса», но он испугался и не делал этого; он «писал по ее наущению не только первое письмо, но и другие забобонные слова»; выбирал из мака 39 зернят, сыпал в сапоги и «носил под устилкою для пользы в своих намерениях», однако «действия от этого не видел». Но самое интересное объяснение обстоятельств и причин написания второго текста «соглашения с дьяволом»: «написал потому только, что некогда читал книжку о некоем Евладие, таким же образом поддавшимся бесу»⁹⁷. Действительно «Повесть о Евладии» – апокрифическое сочинение – получило немалое распространение в списках XVIII в., где речь шла о юноше, заключившем сделку с дьяволом по поводу желания стать мужем некоей женщины, но при помощи Василия Великого отказавшимся в конце концов от нее. Интересно, что все списки этой «повести» украинского происхождения⁹⁸. Не менее интересно, что митрополит Рафаил

⁹⁷ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 16 (1736 г.). Санкт-Петербург, 1906. С. 529–531.

⁹⁸ Франко І. Из старих рукописів: Св. Василій і Евладій // Зібрання творів у 50-ти т. Т. 29. Київ, 1981. С. 392–397; Журавель О.Д. Сюжет о договоре человека с дьяволом в древнерусской литературе. Новосибирск, 1996, 2012.

не стал доискиваться названной рукописи, но попытался допросить трех названных Ильей лиц: его мать Стефаниду Михайлову, знахаря Трохименко и бабу Каленичку. Мать и знахарь «отрицали свое участие в его действиях, и установить их виновность оказалось невозможным за отсутствием доказательств», Каленичка же умерла в ходе следствия. Опираясь на указания канона, Заборовский вынес решение о шестилетнем заключении Ильи в монастыре, «дабы он сожалел, яко в намерениях своих не на Бога, вся действующего, но на бесов, подражая басням и чародеяниям, полагал надежду, истинное приносил покаяние и упражнялся в посте и молитвах, просил всемилоственного Господа Бога об оставлении своих преступлений». А вот в отношении Стефаниды и Трохименко было принято решение не приводить их к присяге, дабы «не учинилось клятвopреступление, яко простолюдины, не могущие рассудить важности оной», посему установление их вины признано «пристойным предать воле Божией... пока впредь само явится»⁹⁹.

Сюжет о «договоре с дьяволом» известен в Украине со времен средневековья, о чем свидетельствуют литературные памятники и тексты¹⁰⁰. В XVII–XVIII вв. он получил развитие. Например, Антоний Радивилловский в сочинении «Венец Христов» 1688 г. передает распространенный рассказ о секретаре сенатора, который подписал «договор с дьяволом», получил желаемое, но раскаялся и вернулся в лоно Церкви при помощи св. Василия Великого (некий вариант «Повести о Евладии»)¹⁰¹. Подобную историю изложил и Димитрий Туптало (Ростовский) в «Руне орошенном» 1682 г.: некий муж в «договоре с дьяволом» продал ему не только свою душу, но и душу жены, которую спасла Богородица, а сам подписавший все же попал в ад¹⁰². Известны также несколько реальных судебных процес-

⁹⁹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 16 (1736 г.). Санкт-Петербург, 1906. С. 531.

¹⁰⁰ Журавель О.Д. Сюжет о договоре человека с дьяволом в древнерусской литературе. Новосибирск, 1996, 2012.

¹⁰¹ Радивилловський А. Легенди, анекдоти, фацеції, міфи, казки, байки, диспути, параболи. Київ, 1983. С. 227.

¹⁰² Руно орошенное, пречистая и преблагословенная Дева Мария, или чудеса образа Пресвятыя Богородицы, бывшие в монастыре Ильинском Черниговском... сочинения Димитрия Ростовского. Чернигов, 1683. С. 27–28.

сов на этот счет. Например, дело канцеляриста Генеральной войсковой канцелярии в Глухове Ивана Роботы 1749–1751 гг., выпускника класса риторики Киевской Академии¹⁰³. Он был недоволен своим материальным положением и написал «договор с дьяволом» – «темнозрачному адских пропастей начальнику и учителем его демонам вручает душу и тело свое, ежели по его... требованию чинить ему споможение будут». По доносу Иван был арестован, но вины не признал, специальной комиссии пришлось сравнивать его почерк, доказав авторство и саму подпись Роботы. Юношу на год отправили для исправления в Нефорощанский монастырь, затем его передали под надзор отца – значкового товарища Федора Роботы¹⁰⁴. В 1757 г. такой же «договор» написал послушник Киево-Печерского монастыря 16-летний Григорий Сердюковский, просивший у дьявола всего 50 руб., он сознался в этом духовному отцу Алипию, говоря, что был очень пьян и «договор» никуда не передавал; он отделался публичным покаянием¹⁰⁵. Как видим, в сознании умеющих читать и даже хорошо образованных людей идея достижения желаемого при помощи сверхъестественного была весьма живучей. Образованные молодые люди уповали не на Божью помощь, которая требовала терпения и больших усилий, в том числе постоянных молитв и следования заповедям Христовым, а на «скорую» помощь дьявола.

Церковное имущество и храмы: вопросы сохранения и развития

Буквально с первых дней управления митрополией Рафаил Заборовский озаботился сохранением церковного имущества: 2 июня 1732 г. он строго запретил отчуждать церковную землю и любое имущество без ведома архиерея, а 10 июня 1735 г.

¹⁰³ Кистяковский А.Ф. К истории верования о продаже души черту // Киевская старина. 1882. Т. 3. № 7. С. 180–186.

¹⁰⁴ Оригинал дела (ЦГИАУК. Ф. 51. Оп. 3. Д. 9500. Д. 6) выявлен Екатериной Дисой.

¹⁰⁵ Оригинал дела (ЦГИАУК. Ф. 59. Оп. 1. Д. 3088. Л. 1–8) также выявлен Екатериной Дисой: Диса К. Угода з дияволом студента Києво-Могилянської Академії на тлі специфіки української дияволофобії // Київська Академія. 2007. № 4. С. 185–190.

приказал священникам и ктиторах вести двойной учет расходов церковных сумм, а также хранить все деньги в сундуках за двумя печатями (священника и ктитора). В 1740 г. владыка издал приказ о специальных приходо-расходных книгах в каждом храме¹⁰⁶. Тогда священство нашло другой выход: они начали сдавать церковную землю в аренду, присваивая средства от этого, передавая почти в наследство своей семье взимание аренды с церковной земли. Когда митрополит узнал об этом, он специальным указом (от 5 июля 1743 г.¹⁰⁷) строго запретил подобную практику, подробно изложив систему наследования церковной земли. То же касалось свечей: вместо церковных, священники на собственные средства изготовляли и продавали в свою пользу свечи, от чего страдала сама церковь, поскольку доходы от церковных свечей должны были идти на украшение храмов. Соответственно, как писал сам митрополит в указе от 28 августа 1738 г., многие церкви находились в плачевном состоянии, и священнослужители не пекутся об их ремонте («должного старания об этом не имеют»). В связи с этим митрополит потребовал полный отчет от всех приходо-расходных, отреставрированных и нуждающихся еще в починке храмах (1 апреля 1740 г.)¹⁰⁸. Особо досаждали владыке постоянные споры священников, служащих в одной церкви, а также диаконов из-за платы. Более того, эти священнослужители в состоянии вражды священнодействуют, чем нарушают порядок. Неоднократные жалобы на подобные факты привели Рафаила к строгому решению запрещать священнослужение пребывающим во вражде лицам (6 октября 1733 г., июль 1735 г.), «чтобы такие задорники, пока не примирятся и не научатся христианского прощения, были без священнослужения»¹⁰⁹.

В этом смысле весьма показательным стало дело, веденное в Св. Синоде 1747 г., в котором сплелись все указанные фак-

¹⁰⁶ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 506 об.–507.

¹⁰⁷ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 605/651. Т. 1. Л. 477 об.–490.

¹⁰⁸ Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 410.

¹⁰⁹ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 606/650. Л. 69–70; Ед. хр. 605/651. Т. 1. Л. 225 об.–263; Д. В. Киевский митрополит Рафаил Заборовский и его меры к исправлению духовенства. С. 411.

торы, а, кроме того, была задействована жалоба на самого митрополита Рафаила. Собственно, в Петербург дело попало именно вследствие жалобы нового полтавского протопopa Евстафия Могилянского на владыку. А все началось с задирок решетиловского священника Ивана Золоторевского на священника полтавской соборной церкви Григория Лапинского и его сына дьякона Петра об их «разбойном нападении» на него. Полтавское духовное правление призвало к ответу Лапинских. Однако, по словам Евстафия, они не только не явились на суд Правления, «но еще и воинствовали против посланных, будто против неприятеля, ружьем, секирами и саблями себе вооружив, при многонародном собрании». По распоряжению митрополита началось следствие, и Могилянский, в силу канонov и указов самого владыки, на время следствия отстранил Лапинских от священнослужения, «как в ссоре и в суде находящихся». Затем Григорий Лапинский пожаловался митрополиту, указав, что все это делается из-за ссоры Могилянского с ним. Митрополит же, по словам Могилянского, «не произведя по этой жалобе справки и рассмотрения», запретил самому протопопу священнодействие на время следствия. Однако после ответа Евстафия, что запрет Лапинским сделан «не по личной злобе или ссоре, а по должности» следователя, владыка снял запрет с Могилянского, но «вскоре после того причинил ему новую обиду». Речь шла о новой ссоре, теперь уже Могилянского с крестовыми попами, которые не хотели ему подчиняться, жалобы протопopa на этих попов митрополиту ничего не дали. Более того, владыка даже не отреагировал на сообщения, что поп Иван Янович не служил «государственные панихиды» 10 мая и 10 июля 1746 г., – а это уже было почти политическое дело! Могилянского вызвали в Киев для следствия, но Янович будто бы «во всем самовольно признался», поэтому поездка в Киев Могилянского была напрасной и лишь привела его к издержкам. Сразу по возвращении в Полтаву Евстафий вновь был вызван в Киев для очной ставки с тем же Яновичем, который жаловался, что протопоп не допускает его к Воскресенскому приходу и доходам церковным. В целом, Могилянский, который лично прибыл в Петербург с жалобами, просил запретить

митрополиту по каждому делу вызывать его в Киев, ограничиваться письменными разъяснениями и быть ему «под персональным его преосвященства ведомом и указами», а не консистористов, а также вернуть ему право на доходы от церкви. Как ни странно, Св. Синод не наказал Могилянского за жалобу на митрополита, а, наоборот, потребовал от Заборовского разъяснений (17 января 1747 г.). И владыке пришлось их давать по всем пунктам жалобы. В частности, в отношении противостояния Лапинский – Могилянский было сказано, что они представляли две заинтересованные стороны, поскольку Могилянский донес на Лапинского и во время следствия не принял во внимание никаких свидетелей, представленных священником в свою защиту. Посему для равенства положения Могилянскому на время нового следствия также было запрещено священнослужение, ведь по его приказу Лапинский с сыном 13 дней «безвинно содержались в кандалах», доходы же от церкви Евстафия были переданы тому, кто вместо него будет совершать литургии и требы, это запрещение было снято, когда все прояснилось. Донос на священника Ивана Яновича был дан Могилянским неправоммерно: священник действительно не служил в царские дни, но исключительно из-за тяжелой болезни, однако он все же был наказан месячным пребыванием в Полтавском монастыре и черными работами там. Затем уже сам Янович подал донос на протопопа, и его вызывали в Киев, но отставили, митрополит поручил провести следствие на месте, в Полтаве¹¹⁰. На этом дело было прервано: в Св. Синоде его не продолжали. Из него мы вновь видим постоянные ссоры священнослужителей, в основании которых были доходы и их распределение, что раздражало митрополита, и отлучение им обеих сторон от священнослужения отвечало его же распоряжениям на этот счет. Однако это дело показывает, что сопротивление власти митрополита существовало не только на низовом уровне, но и среди церковной элиты, имевшей хорошие связи в столице (Могилянский).

¹¹⁰ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 26 (1746 г.). Санкт-Петербург, 1907. С. 599–604.

История с Григорием Лапинским оказалась не единичной. Скандал с ним был еще в 1743–1744 гг., и даже на уровне Св. Синода. Священник Григорий, расписав подробно свои заслуги по службе в войсках с 1708 г., пожаловался в Св. Синод на притеснения от полтавской полковой старшины (Андрея Теретненкова) и управляющего полтавской протопопией священника Павла Пархоменко: Григория будто бы били, заковывали в кандалы; он просил защиты, а также возведения в диаконы его сына Петра, а его самого просил вывести из подчинения протопопии, переведя в «крестовые попы» с прямым подчинением архиерею. Именно из жалобы Лапинского видно, что один из его сыновей был певчим придворной капеллы, а другой – в Академии наук, что, по-видимому, и способствовало обращению в Св. Синод непосредственно, минуя митрополита и местные духовные власти. На запрос Св. Синода архиепископ Рафаил писал о самовольной отлучке священника в столицу, о его нетрезвой жизни, «изступление ума», покушении на самоубийство, поджоге и «буйстве», – именно за все это он и был запрещен в священнослужении. По Лапинскому шло следствие относительно возможного убийства им сторожа и прочим «неприличным действиям». Григорий все отрицал, пеняя на пристрастие следствия к нему. Св. Синод приказал архиепископу Рафаилу провести новое следствие «по самой справедливости», вынести решение, но во все время следствия платить Лапинскому половину содержания, а другую половину хранить до окончания – если он окажется невиновен – отдать ему же¹¹¹. Следствие установило, что Лапинский сторожа Алексея бил и рвал ему бороду, с другим человеком ссорился, третьему на улице укусил руку, разбил окно у vicария и хотел поджечь его дом, угрожал повеситься или утопиться, нож на себя наставлял, часто упивался, что служило к соблазну народа. Соответственно, Заборовский отстранил его от священнослужения «дондеже исправится и покается и покажет житие незазорное и благочинное... и примирится с соперниками своими». Кроме

¹¹¹ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 22 (1742 г.). Санкт-Петербург, 1914. С. 619–623.

того, во время причащения ребенка капля Крови Господней капнула ему на рубашку, за что он должен быть наказан запрещением на 6 месяцев. Предыдущие следователи должны были дать ответ, поддавались ли они влиянию обвинителей и почему не принимали объяснений Лапинского. Это решение Заборовского Св. Синод утвердил 11 апреля 1744 г. Стало также известно, что, будучи в запрещении, Григорий все же продолжал служить всенощные, акафисты, святил воду, погребал мертвых и крестил детей, получая за это мзду. Как видно, Лапинский был очень сложным человеком, поэтому странно, что митрополит Рафаил и дальше терпел его выходки, наказывая пытавшегося приструнить Григория протопопа Могилянского. Возможно, все из-за петербургских ходатаев Лапинского, которые оказались более активными, чем покровители Могилянского.

В 1742 г. Заборовскому пришлось разбираться в споре между прилуцким священником Михаилом Лисаневичем и протопопом Василием Богдановичем за право совершения торжественной службы в соборе: они не хотели сослужить, а митрополит настаивал на совместной службе¹¹². Нередко враждующих священнослужителей Рафаил, не добившись примирения и следования «Духовному регламенту», отправлял на исправление в монастыри¹¹³.

Яков Маркевич, имевший контакт с родным племянником владыки бунчужным товарищем Федором Заборовским, в своем дневнике отметил интересный факт: в 1736 г. владыка Рафаил «представил о тяжести народу происходящей, и убавлено»¹¹⁴. Вот эта «тяжесть народу» может пониматься по-разному, но во всех случаях касается всего социума. Вдумчивый историк первой половины XVIII в. сможет предметно верифицировать, о чем шла речь конкретно. В нашем же случае важен сам факт «врачевания» митрополитом народных нужд не только на духовном, но и на физическом уровнях.

А вот в отношении индивидуального уровня «врачевания» сохранилось интересное дело, посвященное протекции Забо-

¹¹² ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 182. Л. 1–16.

¹¹³ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 70. Л. 1–6.

¹¹⁴ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 215 об.

ровским своего бывшего канцеляриста в государственные чиновники. В 1743 г. Роман Стефанович обратился к бывшему патрону, напомнив, что служил в канцелярии архиерея в 1739–1741 гг., затем перешел в Генеральную войсковую канцелярию. Однако он так и остался «без определения в канцеляристы за неимением никакова патрона». В связи с этим Стефанович просил владыку походатайствовать за него перед генерал-лейтенантом Иваном Бибиковым о производстве в войсковые канцеляристы. На это прошение митрополит Рафаил наложил резолюцию: «Рассмотрити, взирая на состояние во время бытности его в нашей канцелярии. 1743, генваря 21 дня». По-видимому, отзыв о Стефановиче был положительным, поскольку уже 29 января Заборовский все же обратился к Бибикову с соответствующим ходатайством. Однако неожиданно для всех ответ Бибикова был отрицательным: по указу императрицы он должен был «всех Генеральной канцелярии канцеляристов разобрать», и лишь после этого «разбора», если будет возможность, просьба владыки может быть уважена. Архипастырь отреагировал на это отношение сухо, приказав «приобщить к делу»¹¹⁵.

Академическая ода: реферат известного

А теперь самая популярная в историографии тема: Заборовский и Киевская Академия. Этот сюжет едва ли не более всего разработан среди всех деяний Рафаила Заборовского. Да, конечно, авторы пишут о ремонте академических зданий и возведении второго этажа над Мазепинским корпусом (выделил из своих средств 1640 руб., пригласил архитектора Шеделя, чтобы «наверху устроить салю для диспутов отправления, богословию, философию и церковь конгрегационную во имя Благовещения Пресвятыя Богородицы каменные же своим и прочих доброхотных подателей иждивением»¹¹⁶), о реставрации Благовещенского собора, о рассылке в 1732 г. сборщиков пожертвований на Академию (с универсалом гетмана Даниила Апостола).

¹¹⁵ ИР НБУВ. Ф. 232. Ед. хр. 211. Л. 1–3.

¹¹⁶ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 16 (1736 г.). Санкт-Петербург, 1906. С. 227.

Почти все исследователи указывают на выделение владыкой Рафаилом средств для выплат учителям Академии. Сам он доносил об этом в Св. Синод 30 мая 1737 г.: «Онии же учителя содержатся на трактаменте, от меня персонально им подаваемом, из кафедрального Софийского монастыря на определенном денежном, а монастыря училищного Братского хлебном и протчем»¹¹⁷. Известно также, что Заборовский для вспомоществования Академии обращался за поддержкой к ее бывшему выпускнику и ректору, влиятельному Новгородскому архиепископу Феофану Прокоповичу, который дал свои рекомендации к улучшению экономической ситуации через улучшение экономических кадров, заведующих академическими землями, угодьями и промыслами (8 марта 1736 г.)¹¹⁸. Часто приводится жалованная грамота Елизаветы Петровны от 11 декабря 1742 г., которую выхлопотал митрополит, о подтверждении прав Академии и выплате на ее нужды ежегодно 200 руб. из малороссийского войскового скарба¹¹⁹. Подается также информация о выделении личных средств митрополита на содержание студентов и посылку их для обучения за границу. Известно и прошение Рафаила в Св. Синод об уравнивании в жаловании наставников Московской и Киевской Академий 1744 г. (т. е., ректору по 300 руб., а профессорам по 150 руб. в год), что все же не было исполнено¹²⁰. Давно установлено, что Заборовский передал в академическую библиотеку 137 своих книг¹²¹. Многие авторы пишут также о создании Рафаилом нового распорядка

¹¹⁷ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение 2 (1721–1795 гг.). Т. 1 (1721–1750). Ч. 2. Приложения / сост. Н.И. Петров. Киев, 1904. С. 36.

¹¹⁸ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. 517/816. Док. А–И; Письмо архиепископа Новгородского Феофана Прокоповича к архиепископу Киевскому Рафаилу Заборовскому // Киевская старина. 1884. Т. 8. № 3. С. 465–470.

¹¹⁹ В архиве сохранился оригинал грамоты Елизаветы Петровны от 11 декабря 1742 г. ЦГИАУК. Ф. 220. Оп. 1. Д. 345; Молченев П. Протектор Киевской Академии Рафаил Заборовский, митрополит Киевский // Киевские епархиальные ведомости. 1876. № 5. Часть неофициальная. С. 162–172. № 7. С. 228–236.

¹²⁰ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 22 (1742 г.). Санкт-Петербург, 1914. С. 507–509.

¹²¹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. 2 (1721–1795 гг.). Т. 4 (1762–1795) / сост. Н. И. Петров. Киев, 1907. С. 134.

академической жизни «Leges Academicae docentibus et studentibus observandae». Однако следует указать на причину, побудившую владыку написать его и сопутствующие обстоятельства. В 1733 г. префект академии Сильвестр Калиновский наказал студента-философа Пантелеймона Чернецкого за провинность, но тот трижды воспротивился наказанию, а студенты-философы не пошли на лекцию Калиновского, составив жалобу на имя митрополита. Рафаил поступил, как всегда, круто и жестко: приказал Чернецкого «в бреме внутрь цвинтаря зазвонивши в звонок школьный, плетью выбить при собрании протчих студентов, дать ему шестьдесят пляг и из школы выключить», а всех, кто жаловался на учителя, «бить плетью», остальных, кто не явился на лекцию, также «бить плетью в келии архимандричей», а кроме того, они должны были «в неделю цветоносную, держа в руках свечи, пред иконою Богоматери чрез всю литургию на коленях стоять». Тем не менее, в самой инструкции митрополит писал, что наставники не должны слишком строго наказывать учеников¹²². Одновременно Рафаил не жаловал тех, кто не хотел учиться, – им он не давал мест в епархии, не разрешал исключать из Академии (обучение длилось 14 лет), кроме «глупых», которых лично подвергал экзамену. Митрополит учредил кафедры еврейского, греческого и немецкого (впервые) языков; ввел изучение церковной истории, математики и каноники; выписывал и передавал Академии много книг из заграницы; лично отбирал профессоров и назначал на кафедры, в частности пытался привлечь в Академию Мануила Козачинского, Петра Пудановского и Василия Барского¹²³. Питомцы Академии Заборовского наполняли всю Российскую империю. Один из современников писал владыке Рафаилу: «От нея (Киевской Академии. – В. У.), аки с преславных оных Афин, вся Россия источник премудрости почерпала и вся своя ново-заведенные училищные коллегии напоила и израстила»¹²⁴.

¹²² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. 2 (1721–1795 гг.). Т. 1 (1721–1750). Ч. 1 / сост. Н.И. Петров. Киев, 1904. С. 214–220..

¹²³ Молчанов П. Протектор Киевской Академии Рафаил Заборовский. № 7. С. 231–235.

¹²⁴ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 31.

Митрополит нередко благоволил и защищал студентов. В частности, по его распоряжению те студенты, которым не хватило мест в бурсе для проживания, могли жить в киевских церковно-приходских школах и даже принимать участие в богослужениях этих храмов за полагающуюся мзду. Показателен пример, когда священник Роман Антонов, дьяк Федор Коценский и поддьяк Василий Люстрицкий из церкви Николы Притиска не позволили студентам поселиться и «нанести тяжкие обиды». По решению консистории и Заборовского от 13 ноября 1741 г., за этот неблагоприятный поступок священник Роман Антонов должен был просидеть на цепи в Софийском монастыре целую неделю, просеивая муку в пекарне, а двух других наказали плетью перед церковноприходской школой, «дабы таковых продерзостей на учащихся не происходило»; студентам же было разрешено жить в школе и исполнять обязанности на клиросе с получением за это надлежащей платы¹²⁵.

Софийский собор, монастырь и его подворье также были преобразены Рафаилом Заборовским. Каменная ограда вокруг подворья – его рук дело. А в западной части стены – знаменитая Брама Заборовского. Он же свершил каменные Митрополичьи палаты с домовою Воскресенскою церквою, в настоящее время блестяще отреставрированные; в мазепинской колокольне перестроил второй и третий этажи (из-за повреждений). В 1733 г. Иван Моторин в Лавре вылил по заказу Заборовского самый большой колокол в 800 пудов, который назвали «Рафаил», в 1741 г. по заказу владыки был вылит 200-пудовый колокол, получивший название «Сокол». В самом соборе митрополит устроил новый позолоченный иконостас и большое серебряное паникадило¹²⁶. Именно Рафаил Заборовский освятил место строения Андреевской церкви и воздвиг там крест, при нем же начались хлопоты по строительству храма.

Несть числа делам Рафаила Заборовского на Киевской кафедре. И все они многосюжетны и полисимволичны. Каждый его жест (в широком понимании: от слова до действия) наполнен смыслами, подлежащими подробному изучению и дешифровке.

¹²⁵ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отд. 2. Т. 1. С. 272–275; Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 26–27.

¹²⁶ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 31–33.

Завещание

Рафаил долго болел. Среди материалов Св. Синода было заведено целое дело «О долговременной болезни» владыки Рафаила. Перед самой его кончиной в Киев прибыл митрополит Фиваидский Макарий с грамотой от Александрийского Патриарха для сбора милостыни. И тогда, за месяц до смерти, владыка Рафаил составил свое краткое завещание. Вот его текст: «Слава Святей Единосущной и Животворящей и Нераздельной Троице всегда, ныне и присно и во веки веков. Аминь. Завещание и определение к (деньгам) моим от доброхотных подателей праведно собранным червонным таковое полагаю: при погребении многогрешного тела моего духовным персонам на молитвы раздать сто червонных. Более же в мене никаких денег не имеется, а протчие мои деньги и вещи собственные мною самим розданы за живота моего. Смиранный Рафаил, митрополит Киевский. 1747 г., сентября 12 дня»¹²⁷.

Скромность завещания и сам факт раздачи митрополитом при жизни личных вещей указывает на важный момент «очищения» от мирского при ожидании перехода в вечность. В этом ключе показательно сравнить завещания других Киевских митрополитов и иерархов Церкви в Украине близкого времени. Их «наследие» очень разнообразно. Немало владык завещали раздел своего многочисленного имущества.

Например, Кирилл Шумлянский, епископ Переяславский, умерший 30 ноября 1726 г., в завещании перечислял множество движимой и недвижимой собственности. Более того, брат владыки забрал из Переяславской кафедры 5 пуд и 33 фунта серебра, велел сделать из них конскую сбрую, а его племянник претендовал на руку дочери гетмана Ивана Скоропадского¹²⁸. Если по смерти владыки оставалось солидное имущество, за него судились (нередко весьма долго) многочисленные родственники. Так, по смерти в Киево-Печерской Лавре бывшего Псковского архиепископа Варлаама Линицкого/Ленницкого (разное написание фамилии в документах и исследованиях)

¹²⁷ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 201–201 об.

¹²⁸ Там же. Л. 209.

8 января 1739 г., которого, кстати говоря, 10 января погребал Рафаил Заборовский, осталось 700 руб., книги и полная архиерейская ризница. По указу Св. Синода 300 руб. было израсходовано на погребение и раздачу милостыни, а 400 руб. и многочисленное имущество оспаривали его родные братья протопоп Петр Линицкий/Ленницкий (из с. Выхвостов Городницкой сотни Черниговского полка) и священник Иустин Линицкий/Ленницкий (из сотенного местечка Городня). После долгих препирательств Св. Синод вынес решение, что ни деньги, ни имущество умершего не принадлежат его братьям¹²⁹. Перед смертью в Тихвине Варлаам Ванатович, который успел наградить иеромонаха Тихвинского монастыря Самсона Ванатовича суммой в 125 руб. и 50 червонных, составил завещание от 24 декабря 1750 г., в котором указал еще 700 руб., 184 червонных золотых «иностранный монетой» и 2 червонных российских, а также панагию с образами Спасителя и Благовещения на аверсе и Распятия с Софией Премудростью на реверсе. Панагию, по завещанию, привесили к чудотворному образу, а вот что стало с деньгами – не ясно¹³⁰. Митрополит Самуил Миславский заранее позаботился о своем имуществе: он написал подробное завещание (28 марта 1791 г.), запечатал его в конверт и приказал по смерти передать его для исполнения в консисторию. В этом завещании говорилось, что полученные от царицы бриллиантовую панагию и крест на белый клобук, рипиды и всю личную ризницу следует передать в митрополичью казну, все вещи и деньги – родному племяннику капитану Карпу Власьеву Миславскому и двоюродному брату Денису Васильевичу Поньрко¹³¹. Так же подробно изложил свою волю в завещании от 20 марта 1767 г. бывший Киевский, затем Московский митрополит Тимофей Щербацкий: он передавал на свое поминование Новгородскому и Псковскому владыкам и кафедральному наместнику Паисию свои из черно-бурой лисицы шубы, гадяцкому протоиерею Григорию – лисий полушубок, одеяло – Иоанну Воронковскому, книги Четий Миней – секретарю Григорию

¹²⁹ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 201.

¹³⁰ Там же. Л. 202..

¹³¹ Там же. Л. 202–204.

Рудиновскому; а вот книги своей библиотеки и неновые вещи владыка приказал продать и деньги раздать родственникам, венгерское же вино продать и направить средства внукам – студентам университета. В казне митрополита было 1800 руб., из которых 500 руб. завещались на годичное поминовение, 100 руб. для раздачи нищим, для церкви и поминаний в Киеве и Триполье выделялось 100 руб., племяннику протопопу Григорию – 100 руб., племяннику же Иоанну Воронковскому – 100 руб., племяннице Ирине Воронковской – 15 руб., племяннику Мартину Воронковскому – 50 руб., протоиерею Спасского собора Алексею – 50 руб., внучке Анне Григорьевне, находящейся в опеке у протопопы Алексея, – 100 руб. Больше всего досталось студентам университета внукам митрополита Роману, Иакову и Василию – по 500 руб., и на их содержание наместник Паисий получал 100 руб.¹³² Митрополит Арсений Могилянский 1 июня 1770 г. (скончался 8 июня) завещал передать все свои вещи в Софийский архиерейский дом, что-то из них продать и использовать деньги на погребение, оставшиеся же деньги передать родственникам: по 100 руб. зятям Михаилу Макариеву и Андрею Михновскому, а также своему келейнику Павлу Михновскому, венгерское вино частью использовать для поминовения, остальное же продать, и средства использовать для починки крыши кафедрального собора¹³³. Киевский митрополит Гавриил Кременецкий, скончавшийся 9 августа 1783 г., завещал (его собственноручное завещание было передано для исполнения архимандриту Михайловского Златоверхого монастыря Тарасию Вербицкому и кафедральному наместнику Иерониму как душеприказчикам) всю свою библиотеку Киевской Академии, свои личные вещи – митрополичьему Софийскому дому, а все свои деньги (7500 руб.) – на содержание «скудо-бедных» студентов Академии¹³⁴. Киевский митрополит Иерофей Малицкий, умерший 2 сентября 1799 г., передал свое завещание близкому человеку – уволенному канцеляристу Ивану Тимофеевичу Нещинскому. По этому завещанию все имущество владыки

¹³² ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 202.

¹³³ Там же. Л. 211 об.

¹³⁴ Там же. Л. 211.

должно было перейти племяннице, а в раздачу отпевавшим его, духовенству и нищим он назначил 3100 руб.¹³⁵

Однако были и полные бессребреники. Так, митрополит Фивейский Дамиан, умерший в Борзне по дороге из Киева в Москву 8 ноября 1731 г., имел при себе только «три ладунка мощей» и кое-какое одеяние (его передали в молдавский монастырь, в котором владыка жил)¹³⁶.

Митрополит Рафаил Заборовский оказался посредине между зажиточными архиереями и бессребрениками. Его скромное завещание показывает, что владыка имел деньги и вещи, вот только он поступил с большей частью всего этого так, как того требовал долг монашествующего: раздал почти все еще при жизни, освободившись от всего, что связывает человека с суетным миром, и оставив лишь некую сумму для своего погребения, дабы не использовались средства митрополичьей кафедры.

Смерть

Митрополит Рафаил, как было сказано, продолжительное время болел и «на вечное блаженство преселился» 22 октября 1747 г., «в исходе девятого часа по полудни»¹³⁷.

Такая ситуация не была уникальной для Киевских митрополитов. Например, Самуил Миславский также долго «находился в крайней слабости здоровья», и только «по последнем изнеможении» 5 января 1796 г. в начале второго часа ночи скончался, и в 10 часов утра его тело при участии Переяславского епископа Амфилохия было перенесено в Софийский собор¹³⁸. Болевший с февраля 1767 г. бывший Киевский митрополит, а затем Московский владыка Тимофей Щербацкий скончался 18 апреля и 22 апреля был погребен в Чудове монастыре Московского кремля¹³⁹. Киевский митрополит Гавриил Кременецкий, «находясь долговременно в болезни», скончался 9 августа

¹³⁵ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 210.

¹³⁶ Там же. Л. 201.

¹³⁷ Там же. Л. 201.

¹³⁸ Там же. Л. 202.

¹³⁹ Там же. Л. 202.

1783 р.¹⁴⁰, Иерофей Малицкий также долго болел и умер при полном изнеможении 2 сентября 1799 г.¹⁴¹ Болезни архиереев, в том числе Рафаила Заборовского, главным образом, касались ног, глаз и системы пищеварения. Однако, если останки преподобных печерских изучались антропологами и медиками, полностью проанализированы останки всех царственных особ Московского кремля и установлены их болезни и даже возможные причины смерти, такие исследования не были произведены в отношении Киевских митрополитов XVIII в., погребения которых сохранились в отдельном склепе и отчасти были вскрыты в 30-е годы XX в.

Погребение

Многие иерархи того времени четко указывали, где именно они должны быть похоронены.

Например, митрополит Самуил Миславский в завещании от 28 августа 1791 г. требовал его тело «на поверхности» в соборе «долго не держать», а опустить в архиерейский склеп Софийского собора и закрыть, как то было с Арсением Могилянским, прибывший же по назначению Св. Синода архиерей «надгробное пение по чиноположению церковному совершит, не вынося тело отнюдь на поверхность». Единственное, чего слезно просил митрополит: обратиться ко всем священникам, чтобы они «из любви к пастырю» помолились о его упокоении¹⁴². Он умер 5 января 1796 г. и был погребен в склепе 10 января, над гробом проникновенную речь произнес «киевский Златоуст» протоиерей Иоанн Леванда¹⁴³. Упомянутый Арсений Могилянский скончался 8 июня 1770 г., его тело «с большой церемонией» было внесено в Софийский собор 9 июня и поставлено в указанном склепе, «для того сделанном издавна» по завещанию покойного (отпевал его находившийся на покое в Лавре бывший митрополит Тобольский Павел Конюшкевич), назначенный

¹⁴⁰ ЦГИАУК. Ф. 127. Оп. 177. Д. 57. Л. 1; Ф. 128. Оп. 1 монаст. Д. 71. Л. 1.

¹⁴¹ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 209.

¹⁴² Там же. Л. 204.

¹⁴³ РГИА. Ф. 796. Оп. 77. Д. 53. Л. 3-4; Рождественский Ф. Самуил Миславский митрополит Киевский. Киев, 1877. С. 178–179.

Св. Синодом для похорон Белгородский епископ Самуил Миславский совершил чин погребения лишь 20 (по другим данным – 24) июля (через 47 дней после кончины). В соответствии с завещанием, тело не вынимали из склепа на поверхность и чин совершали над склепом и телом в нем¹⁴⁴. Скончавшийся 9 августа 1783 г. митрополит Гавриил Кременецкий был перенесен в Софийский собор 10 августа, и после отпевания его тело было опущено «в имеющийся в той церкви каменный погреб». Назначенный для похорон Черниговский епископ Феофил прибыл в Киев лишь 17 сентября и совершил чин погребения, на котором присутствовал родной племянник владыки Кирилл Кременецкий¹⁴⁵. Умерший 2 сентября 1799 г. митрополит Иерофей Малицкий был перенесен в Софийский собор 4 сентября, епископ для чина погребения не мог прибыть быстро, в соборе стали «обнаруживать признаки разложения», поэтому гроб опустили в крипту при прощальном слове того же Иоанна Леванды, а чин погребения был совершен лишь 10 октября Черниговским архиепископом Виктором сверху над склепом¹⁴⁶. Епископ Переяславский Кирилл Шумлянский «под архиерейской анафемой» требовал похоронить его в Киево-Печерской Лавре, что и было исполнено (тело перевезли из Переяслава 5 декабря)¹⁴⁷. Впрочем, некоторые владыки не могли выбирать место упокоения при своей кафедре. Например, Варлаам Ванатович скончался в Тихвине 17 января 1751 г. в четвертом часу по полуночи, успев 8 января воспринять «ангельский образ» (великую схиму) с именем Василий. Его погребало местное духовенство с архимандритом Тихвинского монастыря, поскольку «близких к Тихвину архиереев не было», а другие не могли без указа Св. Синода самовольно поехать на погребение. Ванатович смог лишь перед смертью (24 декабря 1750 г.) просить

¹⁴⁴ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 211 об.; Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянський и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 гг.). Киев, 1907. С. 661–662.

¹⁴⁵ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 211.

¹⁴⁶ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 209–210; Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий (1796–1799 гг.). Киев, 1901. С. 222–223.

¹⁴⁷ ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 201.

тихвинского архимандрита Сильвестра погresti его в Успенском соборе, в паперти возле погребения предыдущего тихвинского архимандрита, что и было исполнено¹⁴⁸.

Рафаил не фиксировал место своего упокоения в завещании. Распоряжение пришло от Св. Синода. По синодальному указу погребение велено было совершить митрополиту Фиваидскому, посланцу Александрийского Патриарха Матфея, Макарию (во время болезни Рафаила он, с его разрешения, служил в Софийском соборе и рукополагал ставленников) в Киево-Софийском соборе, употребив завещанные Рафаилом для этой цели деньги (100 червонных) и пригласив к погребению других архиереев. Приглашенный Макарием Черниговский архиепископ Амвросий (Дубневич) отказался «за поздним получением указа», Переяславский же владыка Никодим (Скребницкий) отказался «по болезни». Поэтому Фиваидский митрополит Макарий был единственным архиереем, погребавшим в сослужении киевского духовенства Рафаила Заборовского 30 ноября 1747 г.¹⁴⁹ Современник событий Иаков Воронковский свидетельствовал, что «39 дней нетленное тело митрополита Рафаила покоилось в незакрытом гробе, стоящем среди храма Святой Софии», затем он был погребен в склепе, «где нетленно и доселе пребывает»¹⁵⁰.

Перед погребением митрополита Рафаила прощальное слово сказал префект Киевской Академии, будущий архиепископ Могилевский Григорий Кониский. Он, использовав слова евангелиста Иоанна, начал речь с того, что «бе Рафаил светилник горяй и светяй», и вопрошал: «кто же не видел такового светилника в нас блаженныя памяти преосвященнаго Рафаила?». Оратор подчеркнул, что «горел» Рафаил, в первую очередь, «любовию к Богу», о чем свидетельствовали его благоговейные службы Божии, даже во время частых болезней «шествовал

¹⁴⁸ Там же. Л. 202, 204–205.

¹⁴⁹ Там же. Л. 201 об.

¹⁵⁰ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле митрополите Киевском. Киев, 1908. С. 44–45; Он же. Погребение Киевских митрополитов Рафаила Заборовского и Арсения Могилянского (по запискам современника) // Киевская старина. 1904. Т. 86. № 7/8. Отд. 1. С. 1–8.

Рафаил и болезненными ногами в церковь Господню, простирал Рафаил и недужния руки к Богу в молитве, протягал он голос, иногда едва от сослужащих слышавшийся». Второе «горение» Рафаила, по словам Кониского, была любовь к храмам и их украшению, о чем свидетельствует и Софийский собор, митрополит все свои личные средства вкладывал в репарацию церквей, даже полученные 1500 золотых от Елизаветы Петровны передал на сооружение нового софийского иконостаса. Третьим «горением» Заборовского была любовь к ближнему, особенно к нищим, бедным, сиротам и вдовам – всем страдающим и беспомощным, которых он принимал в больницах и посылал милостыню. В-четвертых, Рафаил «светил» «примером жития своего», посему каждый грешник мог «порок свой с беспорочным житием его снести, будто скверну якую к ясной свече приставити». Его поучения о благочестии церковном, о трезвости церковнослужителей и наставления народу указывали и на его личное следование этим наставлениям, ибо знал, «аще пастырь худ, много паче бывает овча». Наконец, особое попечение имел Рафаил об училищах и самой Академии, и в этой связи «сколько отселе память Петра Могилы воспоминати будем, и срамно, и бесчестно, аще о Рафаиле умолчим». Кониский заканчивал свою речь, передавая память о Рафаиле из рода в род и до сего времени: «Поведаем роду по нас поступающему, да той паки повесть третьему и четвертому даже до последнего рода, яко был в нас Рафаил светилник истинный, и горяй, и светяй»¹⁵¹.

Еще до погребения Рафаила Св. Синод 9 ноября принял решение о поставлении на Киевскую митрополию печерского архимандрита Тимофея Щербацкого, который уже в 1745 г. был кандидатом на Московскую митрополию. Щербацкий получил предписание выехать в Санкт-Петербург для хиротонии, но отказался от поездки «за жестокой внутренней почти ежедневно бываемой слабостью», отказался «и от митрополии даже», опа-

¹⁵¹ Слово, сказанное Георгием Конисским в Киево-Софийском соборе при погребении Рафаила Заборовского, митрополита Киевского (1747 года ноября 29-го дня) // Киевские епархиальные ведомости. 1893. № 1. Часть неофициальная. С. 1–10.

саясь полностью утратить здоровье во время путешествия в столицу. Только 6 марта 1748 г. он все же был вытребован в Петербург, где и был хротонисан в Киевские митрополиты¹⁵².

В качестве печерского архимандрита Тимофей отдал последнее прощание владыке Рафаилу. Покойный был облачен в архиерейские ризы. Какие именно? Об этом стало известно в результате вскрытия гробницы в 1936 г., о чем речь ниже. В настоящее время в фондах Национального заповедника «София Киевская» сохранились изъятые из погребения митра, омофор и поручи. Были ли они из личной ризницы Рафаила? Ответ на этот вопрос содержит недавно выявленная опись ризницы Софийского собора, составленная 21 сентября 1740 г. по указу самого митрополита при ее передаче от старого епископа Илии Ревы новому – Иннокентию Носову¹⁵³. Эта опись при сопоставлении с сохранившимися частями облачения позволяет определить, что именно было избрано для погребения Рафаила. В частности, в описи значилось 7 митр. Среди них на первом месте числилась самая драгоценная митра, сделанная по заказу самого Заборовского¹⁵⁴. Однако для облачения митрополита была избрана самая старая и наименее дорогая митра, седьмая (последняя) в описи. Она происходила из Батуринского монастыря, т. е. вообще не была софийской изначально. В реестре эта митра описана следующим образом: «Митра бархату красного, монастыря Батуринского, на якой все паси и херувимы златом гафтование и осажени перлами малими. На ней крест кришталний с Распятием сребропозлащенним отливаним, снизу и вверху сребропозлащенние штучки оправнии. На сей митре перлин болших и малых много нет»¹⁵⁵. В выборе самой захудалой митры не было ничего удивительного, – это было нормой: покойных владык не облачали в дорогие ризы и митры, даже им самим принадлежащие, а отбирали наименее ценные, поскольку все это в гробу имело лишь символическое значение архиерейского сана покойного. Именно эта митра,

¹⁵² ИР НБУВ. Ф. 301. Ед. хр. Леб. 690. Л. 201 об.–202.

¹⁵³ ИР НБУВ. Ф. 312. Ед. хр. 409. Л. 1–87.

¹⁵⁴ Там же. Л. 2–3.

¹⁵⁵ Там же. Л. 12.

отреставрированная в 2006–2007 гг. вместе с хрустальным крестом (наново закреплен на верхушке) с серебряным позолоченным Распятием, и хранится в фондах Софийского музея.

Из 17 архиерейских омофоров также был избран последний (17-й), но не по принципу наименьшей ценности. Среди личных омофоров были хорошего качества и сохранности, подаренные Екатериной I, Анной Иоанновной, Петром Кулябкой, губернаторшей Татьяной Шереметевой, гетманшей Настей Скоропадской, графом Моисеем Зотовым. Двенадцатым числился захудалый старый «червонный сребропозлащенный с кустодием и крестами белыми среброзлатоглавыми», но не он был выбран для облачения Рафаила. А вот последний в списке был получен в дар от бригадира князя Константина Стефановича Кантакузина и был взят для покойного митрополита, поскольку подарен именно ему лично. В реестре он описан так: «Омофор атласу белого, на нем кресты златом шитые, и верх по всем омофоре и лиштва шитие ж разным шелком, промеж цветом златом и серебром прошити цветочки малие, подшит тафтою красною. При нем пугвиц серебряных гладких малих десять. Сей омофор собственный его преосвященства, надан от господина бригадира князя Константина Стефановича Кантакузина»¹⁵⁶. Таким образом, этот символ уподобления архиерея Иисусу Христу в его опеке над верующими и полноты епископской благодати и силы был избран именно по принципу личной принадлежности Рафаилу, окормлявшему свою паству в нем при жизни. Однако в настоящее время в музее при омофоре сохранилась только одна серебряная пуговица (вместо десяти).

Описанные в реестре палицы (7), саккосы (26, среди них три личных саккоса Рафаила: «среброглавый на красном поле, около ворота на рукавах по краям и в подоле большая златотканая строка, на плечах крест золотом и серебром гаптованный»; «среброглавый на блакитном поле с такими же украшениями»; «красного бархата», один из них также получен в дар от князя К.С. Кантакузина 4 марта 1741 г. вместе с омофором), пояса (8) и прочего облачения не могут быть идентифи-

¹⁵⁶ ИР НБУВ. Ф. 312. Ед. хр. 409. Л. 23 об.

цированы с погребальными вещами Рафаила, поскольку ничего из этого среди вынутых археологами из гроба митрополита вещей не числилось. И лишь парчовые поручи из погребения Заборовского сохранились в музейной коллекции. В реестре ризницы значилось 15 поручей, включая подаренные Анной Иоанновной, Екатериной I, Стефаном Яворским, Татьяной Шереметевой, Петром Кулябкой, гетманом Иваном Скоропадским, полковником Коровкой и др. Среди поручей сохранились две пары, принадлежавшие Иасафу Кроковскому. В числе поручей значилось шесть старых пар, из которых, скорее всего, и была взята сохранившаяся пара из погребения Заборовского. Приведем описание двух пар из реестра: «Нараквиц две старых гафтовани золотом и серебром с колцями медными», «Нараквици красные златоглавние старие, на них крест с позументу серебряного малого, вокруг строка золотом и серебром тканая малая, при них колец медних четырнадцать»¹⁵⁷. Из них больше походят на сохранившиеся последние.

В софийской ризнице сохранялись также вещи Рафаила, которые не могли быть положены в его гроб: архиерейский стихарь, серебряное с чеканным орнаментом блюдо, его серебряная с личным гербом чарка и присланная Рафаилу 20 сентября 1742 г. серебряная коронационная медаль Елизаветы Петровны, а также подаренная ею 1 сентября 1744 г. драгоценная панагия¹⁵⁸. Следует отметить, что панагия как важный элемент архиерейского сана должна была быть положена на Рафаила при погребении. В софийской ризнице числилось пять панагий, в том числе две лично подаренные Заборовскому Елизаветой Петровной¹⁵⁹, но в 1936 г. археологи не зафиксировали наличие панагии в гробе Заборовского.

Из дневников Киевского митрополита Серапиона (Александровского) известно, что в первой четверти XIX в. митрополичий склеп с его позволения и участия посещали разные важные лица, при этом открывались для обозрения гробы почивших, в частности Рафаила Заборовского, поскольку он

¹⁵⁷ ИР НБУВ. Ф. 312. Ед. хр. 409. Л. 49 об.

¹⁵⁸ Там же. Л. 66.

¹⁵⁹ Там же. Л. 85–85 об.

продолжал считаться нетленным. Так, 10 апреля 1804 г. владыка Серапион с приезжим архимандритом Товией осматривали погребение Рафаила, гроб которого «стоит на скамейке»: «по сей 1804 год от кончины его 57 лет, нетленный, а особливо голова, руки и плесны ног»¹⁶⁰. В начале июня того же 1804 г. Московский митрополит Платон (Левшин) поклонялся праху владыки Рафаила, отслужил по нему панихиду и, стоя на коленях, поцеловал десницу «нетленно почивающего митрополита Киевского»¹⁶¹. В 1805 г. владыка Серапион показывал склеп и погребения сенатору князю И.В. Лопухину, который «из любопытства» попросил открыть именно гроб Рафаила и был удивлен: «состав весь не разрушился, и облачение не только все цело, но и ново почти...»¹⁶². 13 июня 1806 р. гробницы всех митрополитов, начиная от Рафаила, открывались для обозрения их Черниговским владыкой¹⁶³. Все это было прекращено по смерти Серапиона (Александровского), который последним был погребен в митрополичьем склепе, а сменивший его на Киевской кафедре Евгений (Болховитинов) приказал замуровать гробницы и закрыть вход в склеп¹⁶⁴. С того времени гроб митрополита Рафаила не отрывали. А во время капитального ремонта собора 1843–1853 гг. митрополит Филарет (Амфитеатов) приказал все гробницы в склепе целиком обмуровать, затем вход в склеп был закрыт чугунными плитами нового пола собора. При этом, как свидетельствовали современники, Рафаил Заборовский продолжал творить чудеса даже из закрытого склепа: по словам почти столетнего старца Григория Иванова, он увидел во сне монаха, приказавшего отслужить панихиду по митрополиту Рафаилу, его отнесли на носилках в собор, совершили панихиду, после которой Иванов неожиданно выздоровел: «на другой день стал я совершенно здоров, и как будто

¹⁶⁰ ИР НБУВ. Ф. 1. Ед. хр. 6. Л. 18–18 об.

¹⁶¹ Орловский П. Сказание о блаженном Рафаиле. С. 57–58; Снегирев И.М. Жизнь Московского митрополита Платона. Ч. 2. Москва, 1891. С. 134.

¹⁶² ИР НБУВ. Ф. 1. Д. 6. Л. 107 об.

¹⁶³ Там же. Л. 139 об.

¹⁶⁴ Євгеній Болховітинов, митр. Вибрані праці з історії Києва / упоряд. Т.Б. Ананьєва. Київ, 1995. С. 76.

не хварывал никогда». Подобное чудо исцеления в результате панихиды по Рафаилу произошло и с безымянным киевским протоиереем, которому ночью после панихиды явился сам владыка, приказав: «Довольно хворать», и вот утром больной уже был здоров. Все эти свидетельства в специальную тетрадь записывал софийский священник Николай Флоринский¹⁶⁵.

Открытия 1936 г.: варианты отчетов и их противоречия

Археологические раскопки в Софийском соборе после всех дореволюционных на профессиональном уровне были возобновлены лишь в 1935–1936 гг. Группу археологов возглавлял Феодосий Николаевич Мовчановский. В ходе раскопок 19 ноября 1936 г. в Успенском приделе был выявлен вход в склеп (большая деревянная ляда и ступенчатая лестница вниз)¹⁶⁶ с погребениями митрополитов XVIII в., закрытый чугунными плитами пола, как уже было сказано, в середине XIX в.¹⁶⁷ Поскольку самым ранним из погребенных здесь был Рафаил Заборовский, то возникло предположение, что именно при нем был сооружен этот склеп (размеры 6х4,5 м, высота 2,65 м) под алтарем южного придела Успения Богородицы, бывшей южной открытой галереи. В этом склепе были погребены шесть митрополитов: Рафаил Заборовский (1747), Арсений Могилянский (1770), Гавриил Кременецкий (1783), Самуил Миславский (1799), Иерофей Малицкий (1799) и позже (1824) Серапион Александровский. В 1824 г. по приказу митрополита Евгения (Болховитинова) над гробницами были сооружены каменные своды, лишь под западной стеной погребения были объединены одним перекрытием, поскольку Серапион был погребен между Самуилом и Иерофеем из-за отсутствия места¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Флоринский Н.И. Из виденного и слышанного в Киево-Софийском кафедральном соборе (рассказ бывшего соборного священника). Киев, 1888. С. 7–9.

¹⁶⁶ Институт археологии НАН Украины. Научный архив. Ф. 20. К59. № 71-а. Л. 3.; К62. № 73. Л. 48–49, 55 (дневник раскопок Ф. Мовчановского).

¹⁶⁷ Тоцька І.Ф. До вивчення некрополю Софії Київської // Київський Болховітнівський збірник. Київ, 1993. С. 127–128.

¹⁶⁸ Там же. С. 127–128.

О ходе раскопок сохранилось несколько документальных фиксаций, материал которых в ряде случаев не корреспондируется¹⁶⁹.

В частности, в фондах Национального заповедника «София Киевская» обретается дневник раскопок самого Феоктиста Мовчановского¹⁷⁰. В нем нет информации о раскрытии гробницы Рафаила Заборовского. Однако в инвентаре находок значатся изъятые вещественные памятники из других погребений. В частности, из погребения Самуила Миславского были взяты панагия на серебряной цепочке, кипарисовый крестик в серебряной оправе на эмали и на серебряной цепочке, благословенный крест с кипарисовой ручкой, оправленный медью с эмалью, медная монета и обложка Евангелия¹⁷¹. Из всех этих вещей в софийских фондах сохранилась лишь обложка Евангелия, которую, по мнению сотрудников музея, могли взять из погребения Заборовского. Как видим, это не так. Описание вещей из погребения Самуила Миславского, тем не менее, показывает, что археологи в 1936 г. вскрывали гробницы митрополитов, и не только Рафаила (хотя принято считать, что только его, исходя из сохранившихся в фондах вещей). В этом же списке указаны и изъятые вещи из погребения Иерофея Малицкого: палица, воздух и деревянный крест¹⁷². Почему же Мовчановский не зафиксировал вскрытие гробницы Заборовского? Дело в том, что сохранилась лишь часть его дневника, в которой зафиксированы только вскрытия с августа по декабрь 1936 г.

Однако, кроме дневника руководителя раскопок, сохранился также дневник его основной помощницы Галины Зацепиной. Именно в нем изложен ход вскрытия самого склепа и погребений в нем. Внутреннее помещение склепа было оценено автором дневника как «большое», перекрытое полуциркульным

¹⁶⁹ См. подробнее: Ульяновський В.І. Митрополичі склепи Софійського собору: відоме й невідоме про результати розкопок 1935–1936 рр. // Софія Київська у новітніх дослідженнях. Київ, 2018. С. 177–198.

¹⁷⁰ Национальный заповедник «София Киевская». Фонды. НА-ДР. № 927.

¹⁷¹ Там же. Л. 60–61 (№ 619 по списку).

¹⁷² Там же. Л. 61 (№ 625 по списку).

сводом. Все шесть митрополитов лежали в кирпичных гробницах. Их имена, по словам Г.Н. Зацепиной, были записаны на мемориальных арках на двух торцевых стенах склепа. А дальше – самое интересное. Зацепина зафиксировала, что археологи открыли две гробницы. Первой была гробница Рафаила Заборовского. Критерий для ее вскрытия был следующим: «як найдавнішого з похованих у цьому склепі митрополитів». Второй была «спаренная» гробница над погребениями Самуила Миславского и Иерофея Малицкого, поскольку «горішне перекриття гробниці було частково зруйноване та загрожувало дальшою руйнацією, при чому міг загинути інвентар на похованнях»¹⁷³. В дневнике указывалось, что при вскрытии гробниц было сделано 15 фотографий. К сожалению, нам не удалось их отыскать. А теперь самое важное, – что именно было взято из открытых погребений. Приведем полную цитату из дневника Г.Н. Зацепиной: «На похованні Рафаїла Заборовського був сакос з парчевої тканини, обшитий золототканими кружевами, омофор, митра, параман, палиця, різьблені кипарисові хрестики, шкіряне взуття. Дерев'яна труна була оббита бархатом та позументом. На похованнях Самуїла Миславського та Ієрофея Малицького був такий самий ритуальний одяг, як і на похованні Рафаїла Заборовського. Крім того, з поховання Самуїла Миславського поступило: 1) панагія сталава з срібною цепкою; 2) хрестик кипарисовий різьблений в срібній позолоченій оправі з емаллю, з мідною (чи нещирого срібла) цепкою; 3) хрест більшого розміру з ручкою, кипарисовий різьблений в мідній оправі з емаллю; 4) хрестик маленький мідний з митри; 5) палітурки шкіряні від Євангелія; 6) мідна монета. З поховання Ієрофея Малицького взято до опису такі речі: палицю, воздух та великий дерев'яний шестикінецьний хрест»¹⁷⁴. Как видим, археологи изъяли практически все сохранившиеся в погребениях предметы и вещи. В частности, из гробницы Рафаила Заборовского, кроме уже известных нам и сохранившихся в фондах митры, омофора и поручей, были изъяты саккос, параман, палица, резные

¹⁷³ Институт археологии НАН Украины. Научный архив. Ф. 20. К59. № 71-а. Л. 15–16.

¹⁷⁴ Там же. Л. 13, 15, 17.

кипарисовые крестики и кожаная обувь. Относительно изъятого из погребений Самуила Миславского и Иерофея Малицкого описание дневника Зацепиной совпадает с перечнем вещей в дневнике Мовчановского. Однако Зацепина подчеркнула, что облачение двух этих митрополитов было аналогичным Рафаилу, и оно также было изъято. Все это позволяет провести дополнительную атрибуцию сохранившихся в фондах музея безадресных вещей, описание которых соответствует дневниковой записи.

Но это еще не все. Сохранился специально составленный акт вскрытия гробницы Рафаила Заборовского авторитетной комиссией. Он был составлен 11 ноября 1936 г. секретарем этой комиссии Г. Зацепиной. В состав комиссии входили: директор Софийского государственного историко-культурного заповедника Иван Михайлович Скуленко (председатель комиссии), руководитель музейного сектора Управления по делам искусств В.М. Знойко, руководитель софийской археологической экспедиции Феоктис Михайлович Мовчановский, его ассистенты Г.Н. Зацепина (секретарь комиссии) и Д.Н. Натансон, художник-реставратор Павел Иванович Юкин, научный сотрудник Запорожского музея Николай Григорьевич Филянский, ассистент-архитектор С.Я. Крамиди, реставратор Дмитрий Николаевич Трипольский, бригадиры М. Кожанов и А. Склярченко, а также смотритель Павел Емельянович Емец и фотограф С.Л. Макаревич – всего 13 человек. Гробницу вскрыли при всех указанных членах комиссии. Гробница была «стандартной» по сравнению с другими, состояла из кирпича с полукруглой верхней частью. Сначала была разобрана именно эта верхняя кирпичная кладка, под которой обнаружили остатки деревянной опалубки и несколько полукруглых дубовых подпорок под ней. Снятие этой надстройки открыло деревянный гроб, оббитый бархатом с позументами и ритуальными изображениями на верхней доске крышки гроба. Гроб имел трапециевидную форму: длина 2 м, ширина в головах 0,81 м, а в ногах – 0,75 м. Крышка была поднята, и участники вскрытия обнаружили останки скелета в традиционном епископском облачении, среди которого были обретенны кости рук, других частей тела и череп. На черепе

«сидела» митра из парчи с вышитыми серебром серафимами и херувимами; ее украшал, как сказано в акте, «металлопластиковый крест». Возле кистей рук лежали два резных кипарисовых крестика, один из которых был с деревянной ручкой, а второй – на шелковой ленте. В ногах погребенного также были обретенны остатки двух деревянных крестиков, там же было обнаружено «много кусков кожи» от обуви. Из погребения были вынуты параман, парчовая палица с кисточками, парчовый саккос, омофор, поручи. Поскольку из костей сохранились только череп, частично руки и ноги, весь скелет не вынимался, но его обмеряли: от ступней ног до черепа – 1,48 м, а вот общий рост с черепом указан не был (оставлен пробел). На дне гроба были обнаружены куски темной шелковой ткани, а в головах – остатки подушки, набитой травой. Под гробом была найдена одна железная ножка от него. Что же было взято в музейные фонды: верхняя доска крышки гроба с художественным оформлением, весь комплект ритуального облачения, деревянные резные крестики, наиболее сохранившиеся кости и ... череп с державшейся на нем митрой. По решению комиссии все это следовало химически обработать с целью консервации, что поручалось директору заповедника И.М. Скуленко и руководителю раскопок Ф.М. Мовчановскому¹⁷⁵. Как видим, в фондах музея до Второй мировой войны сохранялись не только больше 10 предметов из погребения Рафаила Заборовского, но и его кости, в том числе череп. В гробнице были оставлены лишь некие остатки скелета, куски дерева и кожи, что и поныне там же обретаются. Вопрос о судьбе других предметов из погребения митрополита, его черепа и фрагментов костей остается открытым: в фондах музея ничего из перечисленного пока что идентифицировать не удалось. А вот кости и череп Рафаила Заборовского к настоящему времени точно не сохранились: по акту от 11 октября 1975 г. было «утилизировано» 36 ящиков костей из фондов Софийского музея в связи с «опасностью для санитарного состояния помещения фондов

¹⁷⁵ Институт археологии НАНУ. Архив. Ф. 20. К64. № 75. Л. 1–2 (очень выцветшая машинопись с 7-ю подписями).

заповідника» и в связи с тем, что эти кости «не имеют научной ценности»: все кости были сложены в саду Софийского подворья, облиты бензином и сожжены¹⁷⁶.

После всего сказанного, казалось бы, следует задать вопрос: что же осталось от Рафаила Заборовского, если даже его кости сожжены? Остались его дела, документы, личные вещи. Из всего этого особенно важны документы, отложившиеся, главным образом, в фондах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского, благодаря которым можно увидеть и понять образ, личность и даже лик (описания внешности современниками) этого уникального по поведенческой модели Киевского митрополита. Несомненно, личность владыки Рафаила заслуживает не одного исследования и, конечно, большой монографии. Настоящая статья – лишь малая попытка хотя бы на фактографическом уровне показать разные грани иерарха, деятеля, человека. Изучение жизни, деяний и даже смерти Рафаила Заборовского ждет своего талантливого и фундаментального исследователя.

¹⁷⁶ См. фото акта: Ульяновський В.І. Митрополічі склепи Софійського собору. С. 194–195.

*Олеся
Заремба*

• **МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ЛЕВА БИКОВСЬКОГО
В ЙОГО ЛИСТАХ ДО ЄВГЕНА МАЛАНЮКА
(НЬЮ-ЙОРК, США, 1966 р.)**

У 125-річний ювілей від дня народження інженера, визначного українського бібліолога, історика, журналіста, мемуариста й громадського діяча Лева Биковського¹, який усе життя працював «у службах українській книжці», вшановуючи його пам'ять, варто додати кілька штрихів до життєпису цієї непересічної особистості, який ще чекає на свого дослідника. У запропонованих до публікації листах Л. Биковського до Євгена Маланюка², написаних у лютому, травні й липні 1966 року, часі, коли, на пропозицію Українського лікарського товариства

¹ Биковський Лев Юстимович (Левко Устимович) (10 (22) квітня 1895, с. Вільховець Звенигородського пов. Київської губ. (нині Звенигородський р-н Черкаської обл.) – 11 січня 1992, м. Денвер, шт. Колорадо, США), український бібліолог, історик, журналіст, мемуарист, громадський діяч. Навчався: 1912–1914 – на металургійному ф-ті Санкт-Петербурзького Політехнічного ін-ту, 1914–1915 – у Лісовому інституті в Санкт-Петербурзі, 1919–1920 – на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського ун-ту. 1919–1921 – працював у Національній, пізніше Всенародній б-ці України, б-ці Кам'янець-Подільського державного українського ун-ту. Від листопада 1921 – на еміграції в Польщі. 1922 – закінчив курси бібліотекознавства при Варшавській публічній бібліотеці. Навчався на філософському ф-ті Варшавського ун-ту (Польща); 1927 – отримав фах інженера-економіста в Українській господарській академії у Подєбрадах, де також закінчив курси бібліотекознавства (Чехо-Словаччина). Від осені 1928 до осені 1944 працював у Варшавській публічній бібліотеці (з 1942 – її директор). 1945–1948 – перебував у таборах для біженців і переміщених осіб у Німеччині. У травні 1948 емігрував до США, мешкав у Нью-Йорку, від осені 1954 – у м. Денвер (штат Колорадо). 1954–1963 – працював у Денверській публічній бібліотеці. Автор понад 450 публікацій, серед яких переважає бібліологічна проблематика.

² Маланюк Євген (20 січня (1 лютого) 1897, Новоархангельськ Херсонської губ. (нині Кіровоградська обл.) – 16 лютого 1968, Нью-Йорк, США), український письменник, культуролог-енциклопедист, публіцист, літературний критик, сотник Армії УНР.

Південної Америки (Торонто), Маланюк збирав, упорядковував та готував до друку перший повний збірник поетичних творів Юрія Липи³, йдеться про бібліографічну діяльність Биковського. В одному з них йому було запропоновано взяти участь у підготовці бібліографії для цього видання. Одночасно в листах міститься інформація про укладання Л. Биковським повної бібліографії творів Ю. Липи, над якою він активно працював у цей період.

Варто пригадати, що Л. Биковський був першим дослідником життя й упорядником бібліографії Ю. Липи, – ймовірно, це обумовлено тим, що він був з ним у «приятельських взаємовідносинах». Ю. Липа значною мірою вплинув на формування світогляду Л. Биковського. Їхня співпраця тривала майже шість років – від 1938-го до 1944-го. Отримавши звістку про мученицьку смерть друга майже через два роки після його відходу у вічність, лише у другій половині 1946 року, українська іммі-

³ Липа Юрій (псевдо і крипт.: В. Воїн, Гео, Липенко, Чорноморець, ЮРП та ін. 05.05, за інш. даними 05.06. або 22.04.1900, м-ко Нові Санжари, нині смт Полтавської обл. (за інш. даними – Одеса) – 20.08.1944, похов. у с. Бунів Яворівського р-ну Львівської обл), громадський і політичний діяч, письменник, лікар, публіцист, політолог. Син І. Липи. Навчався в Одеській гімназії № 4, згодом – на юридичному ф-ті Новоросійського ун-ту (Одеса). 1917–1921 – воював проти більшовиків у складі 1-го пластунського куреня Гайдамацької дивізії. Редагував газету «Вісник Одеси», співпрацював із часописами «Вільне життя» (Одеса), «Нова Рада» (Київ). Від початку 1919 перебував у складі Армії УНР у м. Кам'янець-Подільському, де продовжував навчання у Кам'янець-Подільському українському національному ун-ті, друкувався в газетах «Життя Поділля», «Українське слово», в журналі «Наукова думка». У 1920 – емігрував до Польщі, перебував у таборі для інтернованих Армії УНР у м. Тарнув (Польща). 1922–1929 – навчався на медичному ф-ті Познанського ун-ту (Польща). Працював асистентом у Варшавському ун-ту, стажувався у Данцигу, Лондоні, Вільнюсі. Художні твори, переклади, літературознавчі праці друкувалися в «Літературно-науковому віснику», пражьких еміграційних виданнях «Студентський вісник» і «Державницька нація», виходили окремими книгами. 1929 разом із Є. Маланюком організував літературно-мистецьку групу «Танк», 1933 – «Варяг», до якої входили Н. Ливицька-Холодна, Є. Маланюк, О. Стефанович, М. Мухін. 1940 – заснував у Варшаві разом із Л. Биковським, В. Садовським, І. Шовгенівим і В. Щербаківським Український чорноморський інститут. Від 1942 – підтримував тісні зв'язки з УПА. Заарештований 19 серпня 1944 і закатований органами НКВС УРСР. Автор близько 200 (за іншими відомостями – понад 360) різноманітних творів, статей, рецензій, перекладів, літературознавчих і геополітичних праць, підручників із фітотерапії.

грація в США, інші особистості, обізнані з творчістю Ю. Липи, визнаючи його генієм української нації, вшановували пам'ять діяча споминами, а також публікацією його окремих літературних та політологічних творів. Загалом же, лише українські зарубіжні дослідники аж до 90-х років ХХ ст., через політичні перешкоди, зокрема так звану «антирадянськість» Ю. Липи, й вивчали його життєпис та творчу спадщину. Помітною постаттю серед них був Лев Биковський.

Уже невдовзі після кончини Ю. Липи Л. Биковський назвав його «апостолом новітнього українства»⁴, відзначаючи провідну роль діяча серед новітніх апологетів української ідеї. Саме Л. Биковський, взявши за основу авторський список творів Ю. Липи (1942), складений «поспіхом, на колінах, з пам'яті» на його прохання, пізніше доповнив список та опублікував «Матеріали до бібліографії творів Юрія Липи за 1917–1948 роки», що мали 253 бібліографічні позиції⁵, які репрезентували інтелектуальний доробок Ю. Липи.

А пізніше, коли в 1948 році іммігрував до США, Л. Биковський упродовж чотирьох десятків років досліджував липиніану (саме він залучив до наукового обігу цей термін), виявляв та збирав прижиттєві й посмертні видання, рукописні твори, спогади, а також документи і матеріали, пов'язані з життям та діяльністю Ю. Липи, написав та опублікував близько 30 біографічних і бібліографічних праць, залишив кілька підготовлених до друку рукописів у галузі липиніани, спрямовуючи свою роботу на збереження та пропаганду діяльності Ю. Липи, а також на осмислення його місця в новітній українській історії та культурі. Зібрана інформація і досі не втратила своєї актуальності й слугує джерельною базою для кількох поколінь дослідників.

Л. Биковський першим ініціював широке вивчення життєвого шляху Ю. Липи та його літературної й публіцистичної спадщини, а також написання біографії та укладання бібліографії його творів. У 1966 році, до двадцятиріччя отримання

⁴ Биковський Л. Апостол новітнього українства : (Юрій Липа). 2-ге вид. Майнц-Кастель (Женева), 1946. 8 с. (Укр. морський. ін-т, № 42).

⁵ Биковський Л. Матеріали до бібліографії творів Ю. Липи за час з 1917 по 1948 рік // Юрій Липа, 1900–1944 : збірник. Майнц-Кастель (Женева), 1947. С. 36–45.

українською діаспорою інформації про страшну смерть Ю. Липи, П. Биковський, проаналізувавши ступінь вивчення творчого спадку Ю. Липи за цей період, виявив прогалини, що потребували активізації роботи в галузі липознавства, та узагальнив їх у своїй програмній роботі «До справи пізнання життя й творчості Юрія Липи» (1966), зазначивши, що йому «у цьому русі, за традицією та збігом обставин, довелося взяти також скромну участь не тільки в характері «спогадописця», але й «липознавця».

У цих своїх студіях він спробував обґрунтувати періодизацію життєвого й творчого шляху Ю. Липи, проаналізував значення його ідей для розвитку української нації, порівнявши їх «...до впливу творчості Т. Шевченка, що створив українську націю, до діяльності Грушевського, що підвів наукові й політично-державні підвалини під українство, а Липа, опираючись на здобутки славних попередників, ствердив істоту українства і його історичне призначення, накреслив план діяльності для української нації на століття вперед»⁶. Окрім того, П. Биковський визначив кілька головних складових популяризації творчого спадку Ю. Липи: «1. Усталення якнайповнішого життєпису Ю. Липи; 2. Усталення бібліографії його творів; 3. Створення монографії про нього та його творчість; 4. Видання повного зібрання його творів; 5. Ці заходи мали уможливити пізнання в ширшому засязі його ідей-думок і популяризувати їх серед ширших верств населення українського громадянства...»⁷.

Вирішення окремих із цих завдань уможливилось зі створенням журналу «Український Історик» та заснуванням Українського Історичного Товариства, коли в імміграції актуалізувалося вивчення біографічної інформації та інтелектуального спадку визначних особистостей, зокрема й Ю. Липи. Як зазначав П. Биковський, «одночасно, дбаючи про дальше опрацювання «липознавства», редакція «Українського Історика» запропонувала інж. П. Биковському укласти «Бібліографію творів Ю. Липи»⁸. Він розпочав цю працю окресленням її хронологічних меж, за-

⁶ Биковський П. До справи пізнання життя й творчості Юрія Липи // Нові дні (Канада). Ч. 200. 1966. Вересень. С. 10.

⁷ Там само. С. 11.

⁸ Там само. С. 13.

значаючи, що до покажчика будуть внесені твори Ю. Липи за період від 1917 до 1948 років. Одночасно із цим Л. Биковський розробив власну методику укладання, за його висловом, «бібліографічної документації»: «окрім суто бібліографічних описів, на підставі здебільшого оригіналів, мають бути додані до багатьох позицій: зміст твору, передмови, післяслова, критика, рецензії, відгуки та різні примітки, а сам текст має бути проілюстрований відбитками з титульних сторінок творів, виданих книжками, брошурами й збірниками»⁹. Як бачимо, Л. Биковський розширив зміст та обсяг інформації, необхідної для звичайного бібліографічного покажчика, він поставив перед собою великомасштабне завдання, сподіваючись на допомогу у виконанні такої копіткої праці різних осіб і установ, що були власниками рідкісних прижиттєвих публікацій та посмертних видань творів Ю. Липи і могли випозичити або надіслати упорядникові докладні відомості про них. Л. Биковський наголошував, що «праця буде збірною»¹⁰, сподіваючись на її завершення в 1967 році. Ставлячи перед собою винятково складне завдання, Л. Биковський розумів, що в умовах імміграції, навіть за підтримки зацікавлених осіб, виявляти та отримувати необхідну інформацію буде складно, а інколи й вкрай важко через необхідність долати кордони Польщі, Чехословаччини, радянської України. Усвідомлюючи наявність нездоланих труднощів, він писав: «...мабуть не пощастить її виконати досконало через брак відомостей про деякі твори Ю. Липи»¹¹. І все ж він мав перспективне бачення щодо майбутньої бібліографічної праці: «Після видрукування згаданого показника на сторінках «Українського Історика» з нього проєктується зробити відбитку. До неї додається передрук життєпису (авторства Л. Биковського, надрукованого в «Українському Історикі» у 1964–1965 рр.). До того біобібліографічного матеріалу має бути уложена відповідна передмова літературознавця з додатком ілюстрацій. У такому вигляді публікація має бути видана в серії монографій Українського Історичного Товариства»¹².

⁹ Биковський Л. До справи пізнання життя й творчості Юрія Липи // Нові дні (Канада). Ч. 200. 1966. Вересень. С. 13.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

На жаль, ця робота не була опублікована Українським Історичним Товариством, а вже повністю підготовленою до друку, залишилась у машинописному варіанті, який, можливо, вдасться відшукати в архівах Канади та США, де зберігаються окремі документи, пов'язані з діяльністю Л. Биковського, або ж в його архіві, переданому Українським Історичним Товариством до бібліотеки Інституту досліджень української діаспори в м. Острог. Не побачили світ і «Матеріали до опрацювання біо-бібліографії Юрія Липи» (1977), подані Л. Биковським до друку в Український Вільний Університет в Мюнхені. Рукопис складався з розділів «Біографія» і «Липиніана», а також містив різного виду покажчики та відбитки титульних сторінок книжок та ілюстрацій, які укладач збирав з великими труднощами та власним коштом¹³, про що він писав в одному з листів до Є. Маланюка, запропонованому нами до друку.

Перша повна збірка поетичних творів Ю. Липи була підготовлена Є. Маланюком і вийшла друком у Торонто в 1967 році. Щоправда, один із рецензентів збірки – відомий учений та інтелектуал Марко Антонович – зазначав, що хоча Є. Маланюкові, який погодився на підготовку цього видання, слід скласти велику подяку, «саме здійснення цього прекрасного задуму не відповідає найскромнішим вимогам до такого видання»¹⁴, і далі: «...жалкуємо водночас, що він... (Є. Маланюк. – О. З.) взявся за упорядкування збірки замість того, щоб передати цю справу довголітньому другові Ю. Липи інж. Л. Биковському або М. Мухинові чи Б. Кравцеву»¹⁵. Виявивши багато недоліків в упорядкуванні Є. Маланюком збірника поезій Юрія Липи¹⁶, зокрема порушення хронологічного принципу розташування творів, що «позбавило читача змоги зрозуміти творчий шлях і розвиток музи цього поета», пропуск низки віршів, а також їхніх редак-

¹³ Биковський Л. Матеріали до опрацювання біо-бібліографії Юрія Липи (1917–1948). Денвер, 1977. 288 с. Машинопис.

¹⁴ Антонович М. Нове видання поезій Юрія Липи // Нові дні. Ч. 210/211. 1967. Липень-серпень. С. 18–20.

¹⁵ Там само. С. 19.

¹⁶ Юрій Липа. Поезія / уклад. Є.Ф. Маланюк. Торонто : накладом Укр. Лікарського Т-ва Північної Америки, 1967. 292 с. Бібліографія: с. 283–287.

цій, подекуди спотворених польською цензурою, Марко Антонович констатував, що «теперішнє видання стане майбутнім видавцям поетичної спадщини зразком, як не треба упорядковувати поезії»¹⁷.

У збірці, укладеній Є. Маланюком, нас цікавить бібліографія, оскільки листи Л. Биковського до Є. Маланюка містять інформацію про його відмову вмістити у виданні підготовлену власними зусиллями повну бібліографію праць Ю. Липи: «вона буде більшого розміру за збірник поезій, і тому не слід її друкувати при збірникові». Ймовірно, що запропоновані Є. Маланюком умови йшли врозріз із розробленою Л. Биковським розширеною методикою подання бібліографії Ю. Липи, адже характерним для бібліографічних покажчиків, котрі вміщувалися в збірках поезій, було наведення лише назв праць – без рецензій, передмови, післямови, критики, відгуків тощо, над збиранням яких так тяжко працював Л. Биковський.

Проте слід зазначити, що певну участь у виданні збірника Л. Биковський все ж брав. Так, наприкінці розділу «Бібліографія (скорочена)», матеріали якого мають хронологічні межі від 1917 до 1947 років і охоплюють лише 94 назви творів письменника¹⁸, міститься інформація про те, що «ці відомості взято з праці інж. Л. Биковського «Матеріали до бібліографії творів Юрія Липи – 1917–1948». Прислано п. Л. Биковським з Українського Музею у Клівленді»¹⁹. Інтригою залишається відсутність прізвища Л. Биковського у змісті книжки, зокрема в розділі «Бібліографія».

Листи Л. Биковського до Є. Маланюка зберігаються у Фонді Євгена Маланюка (ф. 88) в Архіві-Музеї ім. Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку, США. Документи містять чимало маловідомої інформації про роботу Л. Биковського над укладанням повної бібліографії та поетичної збірки Ю. Липи.

¹⁷ Антонович М. Нове видання поезій Юрія Липи // Нові дні. Ч. 210/211. 1967. Липень-серпень. С. 20.

¹⁸ Биковський Л. Спадщина по Юрію Липі // Літературно-науковий збірник УВАН. Нью-Йорк, 1952. Кн. 1. С. 298.

¹⁹ Юрій Липа. Поезія / уклад. Є.Ф. Маланюк. Торонто : накладом Укр. Лікарського Т-ва Північної Америки, 1967. Бібліографія: с. 287.

До публікації нами запропоновано три листи Л. Биковського до Є. Маланюка (3 лютого, 13 травня та 26 липня 1966 р.).

Листи подано за оригіналами, зі збереженням мовних і стилістичних особливостей.

Фотокопії документів були надані для друку Тамарою Скрипкою²⁰, хранителькою фондів Архіву-Музею імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США. За це висловлюємо їй щиру подяку.

Документи

№ 1

До: ВП Пана Євг. Маланюка,
інж., письменника
67-11 Еллоустон Бульвар
Форест Гілл 75 Н[ью] Й[орк]
11375

3 лютого 1966
Денвер, Колорадо

Шановний колего!

Ваш останній лист мене здезорієнтував. В попередніх листах Ви просили про матеріали Ю. Липи, друковані в «Студенському Віснику», Прага за 1925–1931 рр. Що лише вони Вам бракують... В такому дусі я вислав лист до Праги... Тепер в своєму останньому листі Ви пишете : «Повторюю, мені бракує лише двох речей: 1. Бенкет поета та Ярмарок...», Отже що Ви властиво потребуєте? Прошу виразно висловитись без протиріччя – тоді я мушу «відгавкати» попереднє «замовлення» й написати, що потрібую...

Судячи по Вашому останньому повідомленню, Ви маєте деякі матеріали, що їх друкував Ю. Липа у згаданому «Студентському Віснику», і могли би мені бібліографічно допомогти також взаємно у моїй праці над «Бібліографією» творів Ю. Липи?

²⁰ Скрипка Тамара (20 березня 1955, Луцьк), українська літературознавиця та архівістка. Закінчила Луцький педагогічний інститут імені Лесі Українки. 1986–1992 – стажистка-дослідниця, науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. Від 1996 – живе у США. 2001–2004 – головна редакторка журналу «Віра» Об'єднання українських православних сестринств у США. Від 1996 й донині – хранителька фондів Архіву-Музею імені Дмитра Антоновича УВАН у США. Авторка 7 книжок і понад 200 наукових і науково-популярних публікацій, дослідниця життя і творчості Лесі Українки та її родини.

Конкретно, у мене під поз. ч. 116 значиться:

116. ПАСЬЯНС /КАРТИ/ Цикл віршів / Див. «Студентський Вісник», Прага, останні числа 1931 року під ред. М. Мухина ч. ???, стор. ??? Т.??? був присвячений «Панові Євгенові» цикл «барокових віршів-медальонів – разом 16, з прозовим іронічним вступом і т. д. / Про це писав М. Мухин. «Київ», Філадельфія, 1933, ч. 1 сторін. 45 / Я потребую назви, або перший рядок кожного з 16 віршів. Рівно ж в яких числах і на яких сторінках ті вірші друкувалися?

Рівно ж хотів би знати, де друкувався твір/вірш Ю. Липи МОТРЯ й також УЧЕНЬ І МАГ? В якому часописі, рік, числа, сторінки? Ви, маючи майже усі твори Ю. Липи у відбитках, маєте ці відомості. Повторюю, я потрібую тільки бібліографічні відомості, бо критично-літературно на цьому не розуміюся.

Другою справою є слідуєча: Через Вас М. Мухин отримав у 1925 році з авторських примірників збірника: Ю. Липа СВІТЛИСТЬ, Каліш, 1925 / вийшов на початку 1925/. М. Мухин з першого враження написав на цей збірник критику негативного характеру, негайно після першого прочитання твору. Отже, де він опублікував цю критику у 1925 році? Я потрібую мати відбитку з тої критики, для того мушу знати, в якому часописі, році, числі й сторінках вона була надрукована, тоді зможу досягти до неї. Бо при деяких більших творах, я подаю: КРИТИКУ й ВІДГУКИ..., тому і в даному разі мушу це зробити...

Буду вдячний за цю взаємну услугу!.. Після Вашої відповіді я знову напишу до Праги і спрецизую вимагання, щоби для Вас було швидче! А я і так маю там ще й інші справи... То ж все одно писатиму...

Дуже тішуся, що у Вас справа з підготовкою до друку почалася. Дай, Доле, щоби з того вийшло добре діло, і зі своєї сторони намагатися помагати. Для Вашої інформації повідомлю, що моя БІБЛІОГРАФІЯ творів ВСІХ Юрія Липи буде готова не раніше, як під осінь 1966 року, тому що я замовив у Празі і Варшаві бракуючи мені матеріали / наприклад лікарські, тощо/. Після видрукування на сторінках «Українського Історика» з того буде зроблена відбитка. Тоді вже видрукована бібліографія, / до котрої я Вас відіслав, / буде передрукована, то все буде злучено разом і з відповідною передмовою видано окремою «монографією»... Отже, Ваша праця над виданням хоч би ПОЕЗІЙ Юрія Липи є вельми на часі, бо поруч із деякими перевиданими його творами / Див. спекулятивна ГОВЕРЛА / це дасть матеріал для студій над творчістю Юрія Липи. Я, так само, як і Ви, роблю цю роботу ґратісово

• історичні студії •

із-за моєї колишньої приязні з покійним Ю. Липою і навіть буду доплачувати за ілюстрації з титульних сторінок його головних творів.

На жаль, інші видавці творів Ю. Липи і ті, що заходилися біля цього, як наприклад І. Коровицький – Повне зібрання творів Ю. Липи, або Б. Стебельський – Поезії, – є далекими до виконання цих поважних і скомплікованих нами умов завдань, і нічого чекати від них якось наслідків в найближчих часах. Єдиним з того – можуть бути Ваші заходи – «Поезії» і мої – біо-бібліографія – це, гадаю, буде початок, він може розбурхає зацікавлення громадськості і спричиниться до пізнання Ю. Липи – силуетки й творчості! А вона, мені здається, є важливою, особливо у наші часи...

З глибокою до Вас і Вашої праці пошаною. Ваш Л. Биковський /підпис/.

Примітка: Якщо Ви тепер вже на емеритурі і «вільний козак», то було би до речі запланувати собі подорож на Захід ЗДА: Денвер, Лос Анжелос, Сан Дієго, Сан Франциско з доповідями. До нас просимо в гості!

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича
Української Вільної Академії Наук у США.
Фонд Євгена Маланюка (ф. 88). Рукопис.

№ 2

До: ВШ Пана Інж. Євг. Маланюка
письменника
67-11 Єллоустон
Форест Гілле 75 Н[ью] Й[орк]

Дня 13 травня 1966
Денвер, Колорадо

Вельмишановний Колего!

Наші думки збіглися! Я саме збірився Вам писати, як отримав Ваш ласкавий лист. Звичайно, поможу, чим можу!

Річ у тому, що скоро знаємо, що «Студ[ентський] Вісник» комплект знаходиться в Словянській бібліотеці, то Вам нічого користати з мого «посередництва», а, скорочуючи час, безпосередньо від себе через Ньюйоркську Публічну Бібліотеку, відділ – Міжбібліотечно-го випозичання, замовити фотокопії згаданих двох творів Ю. Липи.

Звертаю Вашу увагу, що між ЗДА і Чехословаччиною, на наше щастя, є культурна конвенція і взаємно можуть ці держави обмінюватися такими послугами. Для скорочення часу слід взяти всі видатки на себе і просити послати до Праги замовлення летунською поштою і так само виконані копії щоб Вам вислали теж звіттам летунським шляхом. Для орієнтації додаю, що фотокопія кожної сторінки коштує на місці з корони чеських. Замовлення треба посилати на міжнародних картках і на кожний твір окремо, в кількох примірниках через кальку, – зрештою вони самі в бібліотеці знають, як се робити.

Адреса Словянської бібліотеки докладно є слідуєча:

Slovanska Knihovna. Klamentinam. Praha 1.

Europe – Czechoslovakia – Českoslovakija – ČSSR.

Твори видрукувані в / астор Юрій Липа /, або нероб інакше: ЯРМАРОК / Вертеп / Див.: «Студентський Вісник», Прага, ч. 5–7, за травень-липень 1931, стор. 3–7. БЕНКЕТ / Драматичний етюд / Див. «Студентський Вісник», Прага, ч. 4, 1926, стор. 3–9.

Ці докладні відомості бібліотека буде від Вас потребувати для докладного виповнення картки замовлення. Звертаю Вашу увагу, що внизу картки є позначка – що саме Ви вимагаєте – отже часописів Словянська бібліотека не випозичає! Треба просити фотокопію! надішлють Вам фільм з одною відбиткою/ позитивом/, тому, що так званого ЗІРАКСУ в Чехословаччині не роблять, це є чисто американський винахід і жививається тільки у ЗДА та Канаді...

Прикінці прохання взаємно, як тільки Вам пощастить отримати той матеріал, то дайте знати, щоби я «відгавкав» його і скасував в моєму замовленні. Бо ж самого твору я не потрібую, а бібліографічний опис його вже маю для потреб бібліографії творів Ю. Липи, яку виготовляю для Українського Історика на 1967 рік.

Буду вельми втішений, якщо Вам пощастить довести цю справу до кінця і в бібліографії у мене добавиться ще одна позиція! Передайте видавцеві, що я наперед замовляю 5 примірників книжки з рахунком! Всі видавці тішаються на такі наперед замовлення.

З повагою
ваш Л. Биковський / підпис /.

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича
Української Вільної Академії Наук у США.
Фонд Євгена Маланюка (ф. 88). Рукопис.

• історичні студії •

№ 3

До ВШ Пана Інж. Євг. Маланюка
в Нью Йорку, Н, Й.

Дня 26 липня 1966
Денвер, Колорадо

Вельмишановний Пане Колего!

Дякую за надіслані з дол., вони здадуться при моїй бідності.
Тішуся, що збірник поезій Ю. Липи віддається до друку, скільки примірників друку?

Гадаю, що він швидко розійдеться і пощастить Вам видати й друге видання з різними доповненнями, про які тепер годі думати. Залишіть собі в передмові для цього «фірточку» слівцем МАЙЖЕ всі [нерозб.]. Напевне, після виходу в світ збірника обізвуться різні особи й установи, які матимуть неопубліковані твори Ю. Липи, або ж публіковані, із одеського періоду, про які мало хто знає, з познанського, /архів той збережений /, празького / [Студ[ентські] Вісники] /, Варшавського і т. д. До них можна буде дістатися, але це займе час, і не треба зараз собі перешкоджати в друкуванні збірника, бо все таки вони є другорядні ...в творчості Ю. Липи й мають лише академічне значення.

Деякі вказівки для цього знайдете згодом в моїй БІБЛІОГРАФІЇ творів Ю. Липи. Вона буде більшого розміру за збірник поезій, і тому не слід її друкувати при збірникові. До того ж вона ще в стадії складання і повірвання. Річ у тому, що той список творів, що його склав сам Ю. Липа у 1942 році, грішить рясно помилками. Він складав той список «по пам'яті», тому, виходячи з нього, я мусів все перевіряти і виправляти, а це забере час. Укр[аїнське] Історичне Т[овариство] взялося вже видати мою біо-бібліографічну працю про Ю. Липу, і виготовляю для них. Якщо нічого в їх задуму не вийде, то видам сам окремою книгою, і... тому дякую за пропозицію, але не можу з неї скористати... Залишаю цю справу на пізніше.

Дня 7 серпня б[іжучого] р[оку] на конференції в Сан Франциско буду доповідати на тему «В справі пізнання життя й творчості Юрія Липи», в якій дозволю собі в черзі подій згадати і Ваші шляхетні зусилля в цій справі...

З привітом Ваш Л. Биковський / підпис/

Архів-Музей ім. Дмитра Антоновича
Української Вільної Академії Наук у США.
Фонд Євгена Маланюка (ф. 88). Рукопис.

Постать Івана Панасовича Рудичіва (1881, с. Іванівка Полтавської губернії – 1958, м. Везін-Шалет під Парижем) – українського громадсько-політичного та культурного діяча, публіциста – привертала до себе певну увагу дослідників історії українських визвольних змагань 1917–1921 рр., історії української еміграції міжвоєнного періоду, але зазвичай далі стислих згадок¹ та висвітлення окремих аспектів його діяльності справа не йшла. Доцільно згадати, насамперед, праці, присвячені українській еміграції (С. Наріжний)², катеринославській «Просвіті» (М. Чабан)³, Українській Бібліотеці ім. Симона Петлюри в Парижі (Я. Йосипишин та М. Палієнко)⁴. Особливо цінною, на наш погляд, є стаття дослідника з Дніпра Я. Матросова, в якій подано ґрунтовний нарис біографії та діяльності І.П. Рудичіва⁵. Відносно незначна кількість наукових досліджень, які до 1991 р. з'являлися тільки в емігрантському середовищі, пояснюється відверто ворожим ставленням до І. Рудичіва радянської

¹ Рудичів І.О. // Енциклопедія українознавства. Львів, 1998. Т. 7. С. 2630.

² Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. Київ, 1999.

³ Чабан М.П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921) / Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Дніпропетровське відділення. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2002. 535 с.

⁴ Йосипишин Я., Палієнко М.Г. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі. В світлі джерел та спогадів. Київ; Париж, 2006.

⁵ Матросов Я.В. Біографія Івана Опанасовича Рудичіва – політика, публіциста, творця української бібліотеки-музею імені С. Петлюри в Парижі [Електронний ресурс] // Українська біографістика. 2013. Вип. 10. С. 212–240. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2013_10_17

історіографії. Адже історична наука СРСР поливала брудом український революційний рух, таврувала «жовто-блакитною петлюрівщиною» і зрадниками всіх, хто зміг вирватися з більшовицьких пазурів. Що ж говорити про сподвижника Симона Петлюри Рудичіва, який значну частину життя провів поруч із Головним отаманом Української Народної Республіки (УНР) і присвятив себе увічненню його героїчного життєвого шляху! І.П. Рудичів учився в Полтавській семінарії одночасно з Петлюрою, разом їх виключили з неї за участь в українському національному русі, був активним діячем «Просвіти», Революційної Української партії (РУП), уряду УНР, згодом української еміграції, співробітничав в українському громадсько-політичному та літературно-мистецькому журналі «Тризуб». У таких випадках радянський офіціоз керувався гаслом: про цих діячів або нічого не говорити, або говорити тільки погане, не зупиняючись перед злісною фальсифікацією.

У даній статті вперше залучаються до наукового обігу 12 листів І.П. Рудичіва за квітень-грудень 1929 р., виявлені нами в Оттаві (Library and Archives Canada, The Andry Zhuk Collection MG30, C167)*. Ці листи зберігаються у фонді відомого українського громадсько-політичного діяча, дипломата УНР й публіциста, сподвижника Симона Петлюри Андрія Жука (1880–1968), одного з організаторів Спілки Визволення України (СВУ). Вони надруковані на бланках і картках Української Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі і зберігаються в невеликій теці.

Нагадаємо, що І.П. Рудичів від 1926 р. жив у Парижі, де перед цим осів еміграційний уряд УНР. Він став одним із організаторів Української Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі і працював у ній як постійний бібліотекар з лютого 1927 р. Це була головна справа його життя, і Рудичів ставився до Бібліотеки як до духовного пам'ятника на честь Головного отамана.

Листи дуже цікаві, адже містять подробиці щодо підготовки відкриття Бібліотеки, наповнення її фондів, труднощів, з якими стикалися організатори і т. п. На жаль, А. Жук не зберігав копій своїх відповідей, а лише робив короткі записи на листах, з яких можна зрозуміти, що близько між собою А. Жук та І. Рудичів не були знайомі, хоча останній писав: «у Відні навіть у Вас у хаті був». Очевидно А. Жук цікавився історією виникнення РУП у Полтаві, розпитував про це знайомих і саме так вийшов на

І. Рудичіва. Вже в першому листі від 2 квітня останній уводить А. Жука у курс справи – висвітлює історію заснування Бібліотеки, називає членів Ради, наводить головні тези статуту, який на той час ще не був опублікований. Пояснює, що головна проблема – це брак грошей для купівлі книжок, а «книжки – це головне». Згадує про те, як писав листи-заклики до читачів, до небайдужих людей з проханням робити пожертви на Бібліотеку, дарувати дублікати книг тощо. З листування видно, що вся ця масштабна робота здебільшого лягла на плечі Рудичіва: «багато дріб'язку є до роботи, що іноді як гляну на свій реєстр, кому листи та ще й на черзі, то аж отороп бере, а проте потроху млинок меле».

Важливими є й роздуми Рудичіва про настрої в емігрантських колах, де продовжували кипіти політичні пристрасті, хоча емігрантам доводилося тепер думати, насамперед, про засоби для виживання. З радістю він відгукується на прохання пригадати «старі полтавські часи». Вже за два тижні (7 квітня) пише довгого листа, де згадує роки навчання, уточнює подробиці виключення з Полтавської семінарії бунтівників. Наводить дату 4 або 6 березня 1902 р., коли всі виключені семінаристи сфотографувалися на пам'ять. Ці світлини залишились у Катеринославі. Трохи говорить про свою дружину (на жаль, цей лист без кінця). Очевидно, Жук пропонував свою допомогу Рудичіву за умови конфіденційності, але той трохи інакше дивився на справу: «В «Тризубі» оголошувати нічого не буду, а взагалі про те, що Ви ласкаво згодні допомогати на засіданні Ради, мушу докласти, бодай коротко». Окрім того, Жук запропонував створити фонд на видання листів Петлюри, і Рудичів із радістю підтримав цей намір. Також з нотаток Жука на листах можна зрозуміти, що він вислав книжки й вирізки з газет, натомість просив комплект «Тризуба».

У листах І. Рудичів ділився з А. Жуком планами на майбутнє – хотів заснувати видавництво, друкувати портрет С. Петлюри, листівки, відкрити в Бібліотеці окремий відділ «Петлюровіана», довести до кінця видання збірника на пошану, що свого часу «забуксувало» у Празі, і т. ін. Це листування пробуджувало призабуте, піднімало настрої: «Будите Ви мою заспану думку своїми листами. Спасибі Вам».

При публікації листів подається, зазвичай, їхній повний текст. Вони написані від руки або надруковані на друкарській

машинці, тому в археографічній легенді вказано, чи це є автограф, чи машинописний оригінал; також зазначаються принципово важливі позначки А. Жука. Автографічні нотатки у машинописних документах подано курсивом. Досить складним було передати мовні особливості тексту, адже в листах майже не вживається апостроф, часто трапляються такі форми, як «инши», «иноді», «люде», «збіраю» тощо. В цілому авторський текст нами відредагований згідно із сучасними правилами українського правопису, однак деякі особливості авторської орфографії нами все ж збережені. У квадратних дужках подано розкриті скорочення та ймовірно прочитані імена, прізвища, назви. Нерозбірливі місця позначено (...)*.

Сподіваємося, що дана публікація буде корисною як для дослідників діяльності І.П. Рудичіва, так і для тих, хто вивчає суспільно-політичне та культурне життя української еміграції міжвоєнного періоду.

**) Написання даної статті стало можливим завдяки наданій нам Канадським Інститутом Українських Студій в Едмонтоні (Канада) стипендії ім. Івана Коляски, за що висловлюємо КІУС щире подяку.*

№ 1

1929, квітня 2. Париж.

«Paris 2. IV. 29

Високошановний земляче, пане Жук,

Від пані М.Р. Плевако дізнався про Ваш інтерес до бібліотеки, і от я хочу й мушу Вам розказати дещо про неї. Історія така. Після убивства Петлюри паризький Комітет вшанування пам'яті С. Петлюри (здається на пропозицію п. Прокоповича)⁶ постановив заснувати в Парижі на віки вічні укр[аїнську] Б[ібліоте]ку та музей, який з часом був би переданий до Києва. Зробили постанову ще в 1926 р. і почали думати, як реалізувати. І от аж в 1928 р. склалося «Т[овариств]во Б[ібліоте]ки ім. С. Петлюри». Це товариство найняло помешкання й влаштувало тут в одній кімнаті книгозбірню, в другій – читальню, а в третій – музей. Кухню та ванну успособили до миття

⁶ Прокопович В'ячеслав Костянтинович (1881–1942) – український політичний і громадський діяч, педагог, публіцист та історик. З 1921 р. на еміграції, у 1925–1939 рр. – редактор тижневика «Тризуб». З 1924 р. в Парижі тісно співпрацював із Симоном Петлюрою, після трагічної загибелі якого став головою екзильного уряду УНР (1926–1939).

п. бібліотекар, яким і є, як колись мовляли, Ваш покірний слуга. Керує Бібл[іотекою] й Музеєм Рада, обрана так: по персональному мотиву п. Прокопович, ген[ерал] Удовиченко⁷ як представник Комітету вшанування, п. Косенко⁸ від жур[налу] «Тризуб», О. Шульгин⁹, представник Уряду УНР, та ще має бути представник родини С. Петлюри. На жаль, не можу Вам вислати статуту, бо ще не видрукований, але деякі пункти наведу:

«Місце осідку Париж і не може бути перенесене де-інде».

Т[овариств]во Б[ібліоте]ки ім. С. П[етлюри] має за ціль сприяти у Франції студіям, присвяченим вивченню України».

«Т-во складається з членів дійсних, почесних, кореспондентів і співробіт[ників], дійсних членів, включаючи фундаторів, всього 9».

«Керує і управляє Рада з 5 чоловік, а на місце вибувшого вибирають нового одногосно».

«Засоби: «внески або добровольчі збори поміж членами, допомога й дари та прибутки».

«Розв'язання може ухвалити тільки загальне зібрання і за одногосною ухвалою...».

«В разі розв'язання все майно, за винятком колекції С. Петлюри (Музей), має бути передано аналогічній установі у Франції».

От, власне, основні точки, які Вас, мабуть, цікавлять. Твориться Б[ібліоте]ка з тим, щоб вона завжди була в Парижі і доробилася до такого стану, якого доробилася польська та російська. Але поки то ще буде? Хіба що може лінивство нашої нації цьому перешкодить, а то... 40 мільйонів мусять таки щось утворити гідне себе.

При Б[ібліоте]ці буде архів, де збиратиметься все, що відбиває не лише життя України та нашу визвольну боротьбу, а й життя еміграції. А Музей, який зараз посідає меблі з кімнати, де жив С. Петлюра, його речі на фотографії й матеріяли з процесу, буде також поширений до зібрання ріжних памяток нашого життя.

Починаємо з дуже малою масою, коло 1200 назв книжок.

⁷ Удовиченко Олександр Іванович (1887–1975) – військовий і громадський діяч, генерал-полковник на еміграції, віце-президент УНР в екзилі в 1954–1961 рр.

⁸ Косенко Іларіон Федорович (1888–1950) – державний діяч доби УНР, міністр пошт і телеграфів, журналіст. Також інженер, громадський діяч на еміграції у Франції.

⁹ Шульгин Олександр Якович (1889–1960) – український політичний, громадський, культурний і науковий діяч. Член Товариства українських поступовців (ТУП), а потім Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), дійсний член НТШ. У 1917 р. член ЦР, генеральний секретар міжнаціональних справ. Член делегації УНР на мирній конференції в Парижі. З 1920-х років – на еміграції. Брав участь в емігрантських урядах УНР. Професор УВУ в Празі.

• історичні студії •

Б[ібліоте]ки довго не відкривали через те, що не було грошей. Та й зараз дуже трудно, але треба робити. Головне – це книжки. Купувати нема за що, тому розсилаємо заклики до всіх установ, до окремих осіб, видавництв. І ті, що є, то, переважно, дарунки. Одного разу тільки купили на боо fr, та й то через те, що була там «Украинская жизнь» і «Номіс».

Має Рада звернутися і до Вас. Але через те, що я не вправляюся, то черга ще й не дійшла. Вже присилають нам 27 газет і журналів. Б[ібліоте]ка відчинена в середу, суботу й неділю (...)» читання газет і випозичання книг.*

Щоб уложити справу збирання книжок, Рада заводить по різних місцях своїх представників. У Відні звернулися до п. Чайки, і в. ш. (?) з п. Кашинським¹⁰ взялися допомагати цій справі. Може й вони особисто звернуться до Вас. Рада, маючи звернутися до Вас, знає, що Ви дуже бережете свою високоцінну збірку книжок, ліпшої мабуть і немає, але вона гадає, що Ви будете ласкаві передати деякі дублети. Взагалі Рада сподівається, що укр[аїнська] еміграція підпоможе і матеріально і морально, інакше буде тяжко. Одно помешкання коштує 7400 fr на рік, плюс додаткових 1500. Тяжка справа. Та Вам лучче знати, що то значить скласти Бібліотеку.

Оце наче і все, що Вам треба б знати, щоб уявити, хто та як ведуть справу.

Хіба ще одно: кажуть: «полонофіли ведуть справу». Та це пуста балаканина. Коли доля судила на нашому безталанному шляху йти урядові разом з поляками, то що ж вдієш? А все ж нехай, мовляв, і полонофіли, аби укр[аїнську] справу робили. Тепер майже вся еміграція «фільствує», і я думаю, що прийде час, коли «Не пора, не пора» доведеться переробляти в тому змислі, що до «москаля й ляха» приточимо ще й інші нації. Ну, то це я так Вам написав, бо дошкуляє мені оця балаканина про полонофільство. Самі знаєте, що то таке за життя еміграційне. У нас в Парижі, напр., є церква, і на ню дає «Тризуб» гроші на утримання попа, то дехто каже, що й церква «полонофільська». А я собі думаю: а ми? В старі часи, коли «служили» й кокарди носили, то невже ж «царю й Росії» своїм фільством прислужувалися? Та цур йому, це пусте...

Тепер ще одно. Ви хочете дещо про старі полтавські часи у мене розпитатися. З найбільшою охотою це зроблю, і хоч моя стара го-

¹⁰ Кашинський Павло (1890–1980) – член Української Центральної Ради, видавець, журналіст і педагог; директор видавництва «Вернигора» в Києві, Відні й Мюнхені, у 1925–1935 рр. видавець і редактор «Osteuropäischer Pressedienst» у Відні.

лова багато дечого повипускала, але є тут зараз Аркадій Кучерявенко¹¹, і ми таки щось пригадаємо.

Ви, певно, читаете спогади п. Коларда?¹² Він дещо обминає, а може й далі скаже. Принаймні, оце зараз в IV книзі я прочитав про 1901/02 рік.

З ним листувався, я знаю в цій справі трохи д. Кучерявенко, надавав деякі відомості і лаявся, що п. Колард не все написав.

Отож пишіть, що Вам треба, – я до Ваших послуг.

Признаюсь, мені приємно листа оцього Вам писати. Головне тому, що нема зараз людей нашого віку, а оці нові не мають отого духа старого, витривалого. Балакають і кричать багато, юрмуються, щось і роблять. А душа в них не скроплена тією старою національною живицею, що без неї чоловік є сухар сухарем. Якись вони безкровні й безтілесні, не люди, а вози драбинчасті.

Але треба кінчати листа, а то це вже схоже на емігрантські позви та порахунки.

Дай, Боже, Вам здоров'я, пане Жук.

З справжнім привітом Іван Рудичів (а по франц. *Rudicev*)
11, Square de Port Royal, Paris XIII.

Р. С. Чи є там п. Коропатницький?¹³ Чи бачите Ви його? І яка його адреса? А якщо побачите, то й привітайте... може, пригадає. Рудичів.
Даруйте, що поганенько писано, але маю велику біду з очима».

Автограф. На листі рукою А. Жука зроблено записи:

«Одержав 5/IV. Того ж дня відповідь, що даю для бібліотеки видання СВУ.

Раджу подумати про видання писем Петлюри.

Запитую Рудічева і Кучерявенка про деякі справи полтавські з 1902 р.»;

«13/IV вислав вирізки газетові про Петлюру і поверх 10 книжок.

Прошу 5 дол.(?) по пошти переслати д(...)*кн. і газет (Вістник СВУ і др.) А. Ж.».

¹¹ Кучерявенко Аркадій Юрійович (1876–1937) – громадський і кооперативний діяч. Активний діяч РУП у Полтаві. Журналіст часописів «Полтавщина», «Рідний край». З 1919 р. – на еміграції у Стамбулі, Берліні, Парижі. Покінчив життя самогубством.

¹² Коллард Юрій Жерардович (1875–1951) – український громадсько-політичний діяч, інженер, співзасновник РУП, міністр урядів УНР, письменник.

¹³ Коропатницький Дмитро (1879–1940) – правознавець, доктор права. У 1918 р. працював над організацією військового судочинства в Українській Державі, також у часи Директорії УНР. У 1921 р. викладав кримінальне право і самоврядування в УВУ. Від 1923 р. утримував власну адвокатську канцелярію. Автор праць із військового права. Надавав фінансову допомогу українським товариствам.

№ 2

1929 квітня 12. Париж.

«Вельмишановний пане товаришу, відповідаю Вам цим словом, бо від Вас воно було не без приємности. Спасибі за вашого хорошого, чулого листа. Чи дозволили б Ви децю з його при нагоді вчитати дружині Симона? На жаль, я не маю часу на все Вам відписати зараз. Тимчасом п. Косенко пообіцяв Вам вислати «Тризуб» комплект і «Бюлетень» з днів процесу. Щодо інших видань, все, що буде вишлю, як «Ранок», «Вісті» та інші речі, які тут є.

З Аркадієм Куч[ерявенком] буду бачитися або завтра, або в неділю. Щодо плану праці, то я й сам так про це думаю і збираю. Маю, напр[иклад], «Укр[аинскую] жизнь»¹⁴ за роки 1912, 13 і 14. Я взагалі буду робити при Б[ібліоте]ці окремий відділ, так би мовити «Петлюровіани».

З правдивим привітом Рудичів (а по франц. Rudicev).

12.4.1929».

Автограф, на поштовій картці. Адреса отримувача:
«Herrn Andreas Zuk 79/18 Josefstädter Str. Wien VIII. Autriche».

№ 3

1929, квітня 17. Париж.

«17. IV. 1929.

Високошановний пане товаришу,

Оце сідаю писати Вам великого листа, та не знаю, чи хто не перешкодить. Прекрасно Ви пишете про пок[ійного] Симона і цілком правдиво. Його ніхто не знає, ні ті, що з ним росли, ні ті, що з ним були останніми часами. Про творення культу Петлюри я й сам думаю і збираю всі матеріали, децю вже робилося й іншими людьми. Та це було скоро після убивства, а зараз якось притихло, ніби забулося. «Наслідники» політикують, а решта добуває хліб насущний та у вільний час гризеться, бо звикла. У Празі почали ще в 1926 р. збиратися на збірник, та й досі не чути, щоб до кінця довели, і нині Рада Б[ібліоте]ки веде переговори, щоб видання перебрати сюди. Це, між іншим, буде початок вид[авницт]ва, яке є думка заснувати при Б[ібліоте]ці. Далі піде портрет великого форм[ату], потім листівки

¹⁴ «Українське життя» (рос. «Украинская Жизнь») – літературно-науковий і загальнополітичний місячник російською мовою, виходив у Москві (1912–1917) під фірмою видавця і адміністратора Я. Шеремецінського. Головні редактори – О. Саліковський та С. Петлюра;

тощо. Про фонд на видання його писем це Ви перший подаєте думку. Попробую покласти йому основу з продажу видань: збірника, портрета і т. п. Взагалі, треба сказати – це трудна справа, матеріальна. Побачимо, як Б[ібліоте]ка стане на ноги. Бо бажання й потреба вшанувати пам'ять Петлюри мабуть більше, ніж спромога. В Канаді, у Вонда, збудували Народний дім його імені. Тепер про справи: 1) пакунок од Вас сьогодні прийшов. Щодо грошей на пересилку, то цю справу розв'яжемо на засіданні на днях. А взагалі, як правило, кошта пересилки Б[ібліоте]ка приймає на себе. А чи не могли б Ви посилати посилками по 10 кг. Це більше мороки для Вас, а зате були дешевше, принаймні колись було, та мабуть і зараз, як і всюди. Всі свої видатки нотуйте.

2) Бачив Аркадія. Дякував за привіт дуже і прохав Вас вітати. Адреса його: 31 bis Bd de la Saussaye, Neuville, Seine. Працює на якійсь фабриці. Постарів сердега, хоч і бадьориться. Все думає на землю сідати, господарити.

3) Щодо звільнення Симона, то уявіть собі, я сам збився з пантелику, так що навіть оце позавчора запитав Короліва-Старого¹⁵. Я увесь час уявляв, що він був звільнений 1902 р. одночасно зі мною, всі з бл.к., а я з 5-ої. Але мене сумнів узяв, чи не звільнено його справді 1901? Бо я пригадую, що одного разу (я ще не був вигнаний) прийшов якимось до семін[арії] Симон і ректор Пичета¹⁶, зустрівши його на коридорі, почав кричати: «Ти чого, Симон. Что тебе тут надо? – Я скрипку забув, – відповів Сим[он] – Уходи, уходи, дитя мое, какая скрипка» і т. п. А з другого боку і таке. До бурси вступив С[имон] пізніше мене, потім я зостався в 3-й класі і 4-й, отже він мене наздогнав і пішов до семінарії. Виходить, що коли мене звільнено з 5-ої (а це я твердо знаю), то його з 6-ої (це також правда). Мене ж звільнено в 1902 році, значить і його. Так[им] чином, Ви мусите помилятися, кажучи, що навесні 1901 р. Симон був поза семінарією. Побачимо, що скаже Королів. До того ще додам, що після того, як нас було вигнано, ми всі зфотографувалися двома групами: одна – всі вигнані, а друга – укр[аїнська] громада. Ці фотогр[афії] десь були у мене в Катерин[ославі], і я

¹⁵ Королів Василь Костьович (Старий) (1879–1941) – український громадський діяч, письменник, видавець. Член ТУП. Один із засновників Української Центральної Ради. Навчався у Полтавській духовній семінарії. Дружив з С. Петлюрою, залишив про нього спогади.

¹⁶ Пичета Іван (Іоанн) Христофорович (1844–1920) – протоієрей, ректор Полтавської духовної семінарії (1890–1902). Був головою єпархіальної училищної ради (Полтавське єпархіальне братство імені святого преподобномученика Макарія), головою єпархіального братства (Вітебськ), редактором Полоцьких відомостей.

просив жінку передати їх до музею, директором якого є Яворницький.¹⁷ Чи передала жінка, – не знаю, а писати й питати про це я боюся. А то дуже цікаві речі.

4) З Полт[авської] сем[інарії] нас було звільнено в березні 1902 року або 4, або 6 числа. Перший погром був в листопаді, і тоді вже наші батьки були попереджені, а другі розрухи були в лютому, і після того всіх, про кого було попереджено, звільнено й через кілька днів з поліцією вислано з Полтави. Щоб було звільнено 70 чол., цього не пригадую. Значно менше, думаю, що не більше 30–40 чол. Чимало зі звільнених попало й назад, особливо з класи 5 та 6-ої. Щодо зв'язку семінар[ських] подій з селян[ськими] розрухами, то очевидного і прямого зв'язку не було. Або, вірніше сказати, не можу Вам на це відповісти. Аркадій мені казав, що сел[янські] розр[ухи] були в квітні, а мені пригадується, що вони були в лютому. І коли моя правда, то зв'язок треба бачити в тій послідовності, що вийшла: в лютому розрухи, в початку березня звільнено й повисилано з Полтави. У Вас в Б[ібліоте] ці мусять бути відозви про розрухи. Я пригадую собі брошуру, яка й звалася «Селянські розрухи».

Пригадую ще, що два семінаристи: Пилип Капельгородський¹⁸ та Стришинський (Михайло)¹⁹ ходили по селах і розкидали прокламації по Полт[авському] повітові. Але коли б це могло бути? Чи не на маслянній 1902 р., до звільнення. Вони обоє також були звільнені.

От тепер Ви бачите, яка в мене стала диява голова, і це вже я помітив кілька літ назад. Часом люди мені про мене розказують, а я слухаю, як про чуже. Хотів було якось спогади писати та й злякався, щоб брехуном не назвали. А може якби став писати, то пригадалося б.

От, на жаль, всі мої такі бідні, аж совісно, но я скажу. В «Тризубі» оголошувати нічого не буду, а взагалі про те, що Ви ласкаво згодні допомогати, на засіданні Ради мушу докласти, бодай коротко.

Говорив я з п. Косенком о висилку Вам всього «Тризуба», та рішили перевести це формальною постановою. «Ранок» п. Перепелиці вишлю і взагалі подбаю про «Вісті» та «L'Ukraine nouvelle», яку тут ви-

¹⁷ Яворницький (Еварницький) Дмитро Іванович (1855–1940) – український історик, археолог, етнограф, фольклорист, лексикограф, письменник, дослідник історії українського козацтва, дійсний член НТШ (1914) і ВУАН (1929). У 1902–1933 рр. – директор Катеринославського (Дніпропетровського) історичного музею.

¹⁸ Капельгородський Пилип Йосипович (1882–1938) – український письменник. Налезав до літературної організації «Плуг». Як сатирик і публіцист надрукував на сторінках газет Полтавщини понад півтори тисячі фейлетонів, віршів, гуморесок, статей. Жертва сталінського терору. Реабілітований посмертно.

¹⁹ У листі стоїть «чи Микола?», закреслено.

дають приятелі світські та укр[аїнські] большевики. А чи бачили Ви «Nervie», видали торік 1 ч. та цього року одно число? 1-го ч. я не маю, а 2 маю власних 2 числа. Не сподівайтесь від мене всього скоро, бо часом хожу по хаті та тільки думаю, за що б його спершу вхопитися.[...]

Автограф. Лист без кінця.

№ 4

1929, квітня 18. Париж.

«До Вш. п. А. Жука.
Відень.

Високошановний пане,

Рада Української Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі висловлює Вам свою щирю подяку за надіслані Вами книжки й численні витинки з газет, які є дуже цінними для Музею імені С. Петлюри.

Просимо прийняти запевнення нашої правдивої пошани.

Рудичів / Бібліотекар.

Ч. 252

18.4. 1929»

Автограф, на поштової картці «Українська Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі».
Адреса отримувача: «Herrn A. Zuk, Josefstädter Str. 79/18 Wien VIII Autriche».

№ 5

1929, квітня 25. Париж.

«Paris, le 25 квітня 1929
До Вш. пана А. Жука у Відні.

Високошановний пане,

Рада Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі дуже була втішена, довідавшись від бібліотекаря п. Рудичева про Вашу ласкаву згоду прийти на поміч в справі збільшення книжкового фонду Бібліотеки. Просимо прийняти нашу щирю подяку за Ваш так сердечний відклик. Невелика сума грошей вчора Вам вислана, в сумі 109.50 фр. Щодо потрібних Вам ріжних видань, то ця справа доручена п. Рудичеву, який по змозі буде Вам тоє все висилати.

Просимо прийняти запевнення нашої пошани

Голова Прокопович

Секретар Рудичів

ч. 267»

Машинописний оригінал, на бланку «Українська Бібліотека ім. С. Петлюри».
Адреса отримувача: «Herrn Andreas Zuk Josefstädter Str. 79/18 Wien VIII. Autriche».

№ 6

1929, травня 12. Париж.

«До Вш. п. А. Жука

Рада Української Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі висловлює Вам свою подяку за надіслані «Вістник Союзу Визволення України»²⁰ та «Ukr[ainische] Nachrichten»²¹. По 1 прим. передано до редакції «Тризуба».

З пошаною Рудичів, бібліотекар
12. V. 1929.»

ч. 282

Автограф, на поштової картці.

№ 7

1929, травня 12. Париж.

«12. V. 1929 Paris

Вшановний пане товаришу,

Спасибі за Ваш хороший відпис. Зроблю й робитиму все так, як Ви кажете. А от прийшла мені така думка: чи не написали б Ви самі до «Тризуба» статтю про закладення фонду на видання творів пок[ійного] Симона? Коли я сказав про Вашу думку п. Прок[оповичу], то він мені сказав: «Напишіть про це статтю». Я був поспробував, та не вийшло у мене як слід. Коли хочете, Ваша стаття буде в абсолютній тайні, навіть можете поставити мій псевдонім, під яким я ще з України пишу, «Панасич». Статтю я б переписав на машині, і оригінал б не був відомий, і я міг би навіть Вам вернути. Як Ви на це? Ви боїтесь, щоб чогось недоброго я про Вас не нотував. Крий мене, мати Божа, од цього! Звідки Ви могли таке придумати? Я так собі гадаю, що які б погляди нас, старих українців, не ділили зараз, а все одно ми один одному рідніші, як новітні міністри й партійні діячі після 1917 року. От, напр., Винниченко²² й комуніст, а ми собі з ним добре живемо й зараз, і в хаті в його був (до речі він має свою віллу «Кои-

²⁰ «Вістник Союзу Визволення України» – друкований орган «Союзу Визволення України» (СВУ), виходив з жовтня 1914 по червень 1918 р. Всього вийшло 266 номерів. Головні редактори: В. Дорошенко, А. Жук, М. Возняк.

²¹ «Ukr[ainische] Nachrichten» – двотижневик, видання СВУ України у Відні 1914–1919 рр., видавець М. Троцький, редактор О. Бакинський.

²² Винниченко Володимир Кирилович (1880–1951) – український політичний та громадський діяч, прозаїк, драматург та художник. У листопаді 1918 р. став головою Директорії. Незабаром через суперечності з С. Петлюрою Винниченко пішов у відставку та виїхав за кордон.

tok» в Парижі). От Ви згадали про «ювілей» РУП. А добре було б хоч перевести статистику, де тепер ці люди? Буду говорити з Аркадієм, а він хай напише п. Коссарові. Чи списуєтесь Ви з Волод[имиром] Дорошенком?²³ Я маю його брошуру.

Цікаво мені було довідатися про отой збірник «За 100 літ». Я не бачив його. От як би почитати? Я, знаєте, сам шукав за такими спогадами. І торік писав листа в цій справі до Кості Шаревського²⁴, то відповіді не дістав, а лист все ж не вернувся. Мені часом кортить перед оцією молоддю прочитати реферата. А оце думаю, що на січень справді треба буде щось виготувати.

Будите Ви мою заспану думку своїми листами. Спасибі Вам. Я колись у Відні навіть у Вас у хаті був і бачив Вашу книгозбірню, та це було, як я там жив у 20/21 році. Жили ми тоді з Ів[аном] Мих[айловичем] Трубою²⁵, а потім був коректором в «Соборній Україні». А може й у Берліні(?) бачилися, не пригадую добре.

Б[ібліоте]ка потроху живе. Надходять книжки від людей. Прислав дещо Королів, повідомляє п. Савула про висилку. Лише з грошима трудно. Не можна упорядити як слід. Ще нема полиць добрих. Лише читальня виглядає незле. Обвісив стіни мапами України, 2-е (...)*нами, маємо 40 часописів, і люди потроху ходять.

Оце 26/V, після поминальної служби та панахиди на могилі, зробимо «урочисте» відкриття. Розсилаємо картки, може й люди озовуться привітним словом. Жалко, преса мовчить, лише «Канад[ійський] Ранок» дав замітку на основі поданих інформацій.

Так мені хочеться, щоб це йшло швидко, легко, по-молодому, – та де там! І робиться сумно, тоскно, як прийде якийсь читач і почне тобі тее «полонофільство» витикати.

Послав я Вам учора «Ранок» і ще дещо. Чи маєте Ви Шульгина «L'Ukraine et [le] Cauchemar rouge?» та «Documents sur les pogromes en

²³ Дорошенко Володимир Вікторович (1879–1963) – видатний бібліограф, знавець української історії, літературознавець, перекладач, літературний критик, громадсько-політичний діяч, член НТШ.

²⁴ Шаревський Кость – випускник Полтавської духовної семінарії, один із засновників першої політичної сили на теренах Центральної і Лівобережної України – РУП.

²⁵ Труба Іван Михайлович (1878–1950) – український письменник, перекладач, громадський і політичний діяч, інженер-технолог. У 1917 р. комісар народної освіти Катеринославської губернії, брав активну участь в організації Катеринославського університету. Член Катеринославського проводу ТУП. У 1919–1922 рр. перебував на еміграції у Відні, де займався видавничою діяльністю. Викладав в Українській господарській академії в Подебрадах.

Ukraine et l'assassinat de Simon Petlura»²⁶— видані перед процесом? Це те-пер вже рідкість, але я маю зайві примірники і міг би Вам подарувати?

Дуже я зрадив, доставши від Вас календар Союзу Визвол[ення] з датами подій історичних! Я збирався торік видати календар, та це вже запізно на 1930 рік. А добре було б такий календар мати! А в себе в читальні я маю окремий листок на стіні з таким переліком. Нехай люди собі децю пригадують дивлячись.

Чи не маєте Ви ріжних мап України? Я зібрав, але тільки 10.

Тим часом сердечно здоровлю Вас Ваш Рудичів.

12.V.1929. Даруйте, що я так зле виконую Ваші побажання. Щодо висилки. Щоб Ви хотіли мати з «Укр[аїнських] Вістей», чи всі числа? «Тризуб» купує, а до Б[ібліоте]ки вони не присилають, і треба купувати...»

Автограф. Вгорі рукою А. Жука зроблено напис:
«Відповів 15/V.29. Матеріали до статті дав».

№ 8

1929, травня 18. Париж.

«Paris 18 травня 1929

До Вш. пана А. Жука у Відні.

Високоповажаний пане,

Підтверджуючи одержання надісланих Вами в дар бібліотеці книг, Рада просить прийняти вислови найбільшої вдячності.

Просимо прийняти вислови нашої найбільшої пошани

Голова В. Прокопович

Секретар О. Удовиченко

Ч. 537

Дорогий пане товаришу,

Мені здається, що Ви завдаєте собі зайвого клопоту, зашиваючи посилки. Воно безпечніше, розуміється, але я колись із Праги на Україну послав 50 пачок книжок, просто в папір загорнуті. І було добре. Та й зараз дістаю пакунки не зашиті. Як же Вас Бог милує?

Готуємось до днів третьої річниці смерті бл[аженої] п[ам'яті] Симона. Обходимо цього року дуже скромно.

Ваш Рудичів»

Машинописний оригінал. Листа надруковано на бланку
«Українська Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі».

²⁶ Документи, підготовлені комісією на чолі з В. Прокоповичем і А. Яковлевим, в яких на основі розпоряджень, наказів і прокламацій С. Петлюри представлено його ставлення до єврейського питання, зокрема до погромів. Обидві книжки документів були часто цитовані на процесі Шварцбарда.

№ 9

1929, червня 20. Париж.

«20 червня 1929

До Вш. Пана А. Жука Відень

Дорогий пане товаришу, так неакуратно листуюся, що й совісно до безкраю. Учора на засіданні говорив про Вашу пропозицію закупити у Вас книжки. Та справа стоїть і не зле, але й не добре. По-перше, є бажання купити книжки, і навіть Рада хоче знати, що саме Ви маєте на продаж й по якій ціні. А друге це те, що Бібліотека ще не розпоряджає зараз коштами на купівлю книг. На жаль, але це так. Навіть нема спромоги оправити всі ті книги, які публіка потребує. До того ж читачі в один голос кричать, дайте нового. Мене це часто сердить, бо люди й старого не читали, а вимагають «новинок». Все ж таки Ви при нагоді подайте список тих книг, а я буду старатися, хоч поодинці щось взяти за готівку. За «Тризуб» попередні роки я вже не раз казав, але що ж я можу зробити, коли канцелярія не розмахатється, та й те правда, що все те в льоху, в різних пачках і скласти комплект не так просто. А що Ви їх достанете, то це свята правда. Петро Андрієвський²⁷ справді тут, і я його часом бачу. Кланятимусь від Вас та й Холодну гору спом'яну, хоч я там і не бував. Галицькі й буковинські підручники тим часом нехай полежать, колись може й буде треба в хазяйстві мати, а зараз шкода грошей на пересилку. П. Доценко у Варшаві, писати йому можна на Укр. Центральний Комітет, Варшава, Подвалле, ч. 15, мешк. 16. За того Андрієвського, що в Брюсселі, нічого не можу сказати, а де Сергій А[ндрієвський], я й сам людей питаюся. Щодо висилки з Калішу, то будемо бачити пізніше. Там є у нас представник, і я вже давно очікую від нього всіх старих видань. Побачимо, що дістану, то може й поділюся. З «Укр[аїнськими] Вістями» якась заморока. Їх мені звичайно постачає «Тризуб», але останніми часами дуже зле, і я не знаю, чи вони живі, чи ні. А дурно для бібліотеки не висилають. За старі роки деяких чисел маю по кілька примірників, але зайвого комплекта не складеться. За «Прометей» скажу, і, очевидно, будете мати. Є ще правда тут франц. мовою «Нова Україна» (Л'Юкрен Нувель), та я маю лише по одному числу знову таки з «Тризуба».

²⁷ Андрієвський Петро (1880–1945) – ветеринар, біолог-бактеріолог, доктор ветеринарної медицини й магістр ветеринарних наук. Член-співробітник УАН у Києві. Один із засновників Української радикальної партії. Від 1922 р. – звичайний професор біології і зоології УВУ в Празі. По закінченні війни повернувся до Варшави.

Адреса Винниченка така: 17, rue Emile Desvaux, Paris XIX.

У справі ювілею РУП говорили з Аркадієм. У його голова багато свіжіша за мою, і він чимало всякого нагадує. Оце нехай мені трохи розвидниться з дрібним клопотом, то тоді щось буду планувати, а зараз не йде. Такого багато дріб'язку є до роботи, що іноді як гляну на свій реєстр, кому листи та ще й на черзі, то аж отороп бере, а проте потроху млинок меле.

Шаревський то таки справді Кость, але щоб він був з Березоточи, то Аркадій каже: ні, це не так.

Про складення бібліографії говорив я з п. Прокоповичем. Натурально треба. При Б[ібліоте]ці закладено спеціальний відділ «Петлюріани». Та мало чого є.

А про Симона Ви так написали, що просто готова стаття та й годі. Очевидно я багато дечим покористуюся з того, як стану писати. Відкриття було в нас дуже просте і скромне. І хоч Ваша пропозиція була б і вчасно одержана, я все одно нічого не зміг би зробити, все треба буде робити через пресу. Поки що я одно бачу, що еміграція поставилася до Б[ібліоте]ки добре. А також відчуваю, що чим далі, то постать Симона виростає, набирає більшого значення й є вже ознаки зроз[у]міння втрапи.

Чув я сьогодні, що в Празі приступили до видання Збірника.

Отже, на цьому цим разом і кончу.

Сердечно здоровлю Вас І. Рудичів

Ч. 647»

Машинописний оригінал, надрукований на бланку
«Українська Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі».

№ 10

1929, липня 30.— Париж.

«Paris, le 30 липня 1929

Високошановний пане товаришу,

Оце літо таке зробило, що й Вам відповідаю не в людський спосіб. Роз'їхалися люди з «Тризубу», й на мене впали найріжнородніші обов'язки: працюю на два хазяйства. З «Тризубу» вже Вам послані недостаючі числа «Тризуба». За каталог забув сказати, але там Ви нічого не знайдете, бо то все книжки, які Ви знаєте. Щодо Вашої пропозиції, то є велика охота, тимчасом не на все, лише на «Руську письменність». Головно великий брак гроша, навіть до такого степеня, що не можу Вам вислати на пересилку. То наше горе велике. Сюди дай, туди дай, — та й вже. А натурально, є велике бажання забрати все, що Ви пропонуєте. І, якби були гроші, то безумовно взяли б, але як тільки заведуться копійки, то «Руську письменність» заберемо.

Останньою своєю присилкою Ви мені зробили надзвичайну приємність. Як подивився на «Дядька Дмитра», «Чи є тепер панщина?»²⁸, то так, мов рідну дитину тримав. Аж перечитав. Я ж колись з п. Трубою в Катер[иносла]ві самі на гектографі їх друкували. Боже, яка давня давнина!. А ще до того якраз прислав мені п. Вировий²⁹ «За сто літ». Так як став згадувати оті діла, аж моторошно стало. Як то воно колись було. Немає теперішня молодь ні нашого запалу, ні відданості. А проте – за все хвала Господеві! Чи списувалися Ви з ким-небудь в справі зо-т РУП? Я ні з ким з РУП-стів, крім Аркадія, не говорив. Все ж гадаю, що в січні я влаштую виклад тут, а при Бібліотеці виставу тодішньої револ[юційної] літератури. Хай бачуть, з чим ми йшли в бій. Тоді буду у Вас просити позичити мені багато дечого. Чи дасте. Також гадаю, добре було б скласти спис всіх РУП-стів, хто є закордоном, та ще якби й коротеньку біографію кожного. Не вадило б, коли б зібрати фотографії. Та для цього треба добре заходитися, комусь більш відомому ніж я. Цими днями я таки маю писати до Антоновича в одній справі, то писатиму й про це. Добре якби збірника видати, та про це треба говорити очевидно з В. Дорошенком, а я з ним незнайомий. А чи маєте Ви ті книжки з Рад[янської] Укр[аїни], що там видавано в цій справі? От якби ми всі та були багаті і з'їхалися, та тільки де там.... А знаєте, дорогий товаришу, що хоч ми й підтоптані вже, але мабуть на нас знову черга прийде до роботи братися. І тому «смотр» «старої гвардії» не пошкодив би... Ну, та вже старий Рудичів щось занадто розмріявся.

Отже, як тільки будуть гроші, то зараз же вишлю на пересилку, а може й на «Руську письменність».

Сердечно здоровлю Вас і бажаю витримати всяку біду й напасті. Рудичів».

Машинописний оригінал, на бланку «Українська Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі

Адреса отримувача: 11, Square de Port Royal (15, rue de la Sante) Paris XIII».

На листі рукою А. Жука зроблено напис: «Відповідь більшим листом присвяченим головно справі святкування ювілею РУП. з. VIII. 1929 А. Жук».

²⁸ Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) – громадсько-політичний діяч, історик української культури, мистецтва і театру. Один із співзасновників РУП та «Вільної Громади» РУП у Києві. У 1900 р. видав у Галичині брошури М. Міхновського «Самостійна Україна» та власні «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина?», які нелегально перевозилися у Наддніпрянську Україну.

²⁹ Вировий Євген Семенович (1889–1945) – український громадський, культурно-освітній діяч, педагог, видавець, популяризатор творчості Кобзаря, видавець його творів, член «Просвіти». Учасник українського національного відродження 1917 р. на Катеринославщині, один з організаторів катеринославської «Просвіти». Емігрував до Чехословаччини.

• історичні студії •

№ 11

1929, листопада 10. – Париж.

«Дорогий пане товаришу,

Ой і винен же я перед Вами, аж вибачення просити яковось. І того не зробив і другого. Але, їй богу, роблю і зроблю. Біографію почав писати, та виходить довга, треба коротеньке щось. Готую Вам «Укр[аїнські] Вісті», що маю. Рада Б[ібліоте]ки ухвалила тимчасом купити у Вас «Руську письменність», і гроші рахуйте або за неї або на пересилку, скоро сподіюся ще прислати. Газети Ваші дістав. Ну й втішений же я був. Трохи не до ранку сидів, переглядав, перечитував. І клад же Ви маєте. Не гріх і позаздрити.

Як Вам ведеться. Аркадій працює на хуторі, і я його вже давно не бачив. Тимчасом сердечно здоровлю

Ваш Рудичів

Ч. 1035

10.XI.[1]929».

Машинописний оригінал. Поштова картка. На звороті рукою А. Жука зроблено напис: «Од[повів] 14/XI. 29. 15/XI відповідь, що Р.П. наготовав до висилання, але не мали за що вислати.

Можу ще вислати 2 посилки по 10 кг в дар, прошу, щоб ще отримав гроші А. Жук».

№ 12

1929, грудня 29. – Париж.

«Вітаю Вас, пане товаришу, з Новим Роком та з Святами. Хотів би Вас чим порадувати, та боюсь обіцяти, а може щось і вийде.

Всього доброго. Аркадій і досі в Берліні(?)».

29/XII.29

Ваш Рудичів».

Автограф. Поштова картка.

№ 13

1929, травень (?). – Париж.

Запрошення на відкриття Бібліотеки ім. Петлюри.

«Рада Української Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі ласкаво просить Вас вшанувати своєю присутністю урочистість відкриття Бібліотеки, що має відбутися в неділю 26 травня 1929 року о 1-й годині в помешканні Бібліотеки.

Адреса: 11, Square de Port Royal, Paris XIII».

Картка, видана друкарським способом.

Ольга
Іванова

«КАЗАНСЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ»

ІЗ КОЛЕКЦІЇ РУКОПИСНИХ КНИГ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серед численних рідкісних пам'яток, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), особливе місце посідає «Казанський літописець» (далі – КЛ) із Колекції рукописних книг та уривків (фонд 30, № 177), яка складається з придбаних та подарованих манускриптів, що надійшли до Інституту шляхом купівлі або як дари.

Придбання списку КЛ для ІР НБУВ було ініційоване безпосередньо директором Інституту Любов'ю Андріївною Дубровіною (нині вона – Генеральний директор Бібліотеки), яка присвятила історії створення твору та класифікації його списків низку досліджень¹.

Твір «Історія про Казанське царство», або «Казанський літописець», за жанром є історико-публіцистичною повістю. Він написаний у 1564–1565 роках очевидцем останнього періоду існування Казанського ханства, руським полоненим, який тривалий час – упродовж 20 років – перебував у татарському полоні; ім'я автора до нас не дійшло – твір анонімний. Повість висвітлює відносини Казанського ханства і Московської держави

¹ Дубровина Л.А. Казанский летописец. Йошкар-Ола, 1981; Она же. Казанский летописец. Историко-текстологическое исследование : автореф. канд. дис. Москва, 1981; Она же. История о Казанском царстве (Казанский летописец). Списки и классификация текстов. Киев, 1989 г.; Она же. Предисловие к изданию / ПСРЛ. Т. XIX. Изд. 2-е. История о Казанском царстве. Москва, 2000; див. також: Дубровіна Л.А., Іванова О.А. Новий список «Казанського літописця» в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2012. Вип. 15. С. 116–125.

протягом кількох століть – від часів утворення Золотої Орди до завоювання її в 1552 р. Іваном Грозним.

За правління Івана Грозного відбувався процес зміцнення централізованої держави та царської влади, що вплинув на збагачення тодішнього книжкового репертуару історичними та літературними пам'ятками, які відповідали актуальним потребам доби. Так, були створені нові літописи та хронографи, Лицевий літописний звід, «Степенна книга», присвячена діяльності великих князів, дванадцятитомні «Великі Четьї мінеї» митрополита Макарія, збірник канонічного права «Стоглав», збірник «Домострой», що регламентує поведінку християнина в житті та побуті, законодавчий кодекс «Судебник» 1550 р. тощо.

Питання політичних та церковних протистоянь, що супроводжували зміцнення самодержавної та церковної влади, знайшли відображення в оригінальних публіцистичних творах, зокрема соціально-політичного та церковно-політичного змісту, в листуванні Андрія Курбського та Івана Грозного, церковній полеміці іосифлян та нестяжателів про ересі, смертну кару та церковне землеволодіння («Просвітитель» Іосифа Волоцького, твори Вассіана Патрикеева).

Одним із таких творів, присвячених актуальним питанням своєї доби, став КЛ, який одразу набув великої популярності серед тогочасних читачів, що сприяло його подальшому поширення Руссю: він дійшов до нашого часу у великій кількості списків – їх у науці відомо близько 200, і всі вони істотно різняться між собою.

Текстологічне вивчення пам'ятки було започатковане Г.З. Кунцевичем², який датував повість 1564–1565 роками, визначив етапи її створення та дев'ять редакцій усіх відомих на той час списків. Г.Н. Моїсеєва, продовжуючи дослідження тексту, виявила нові списки, запропонувала поділ усіх списків на дві редакції, уточнила деякі композиційні особливості тексту³.

² Кунцевич Г.З. История о Казанском царстве, или Казанский летописец. Санкт-Петербург, 1905.

³ Моїсеєва Г.Н. Автор «Казанский истории» // ТОДРЛ. Москва; Ленинград, 1953. Т. 9. С. 266–288; Моїсеєва Г.Н. О некоторых источниках «Казанской истории» // ТОДРЛ. Москва; Ленинград, 1955. Т. 11. С. 187–197. Повну бібліографію

Ученими було виявлене коло історичних та літературних джерел КЛ. До перших належать, зокрема: літопис Никоновський, Московський великокнязівський літописний звід 1479 р., літописи Новгородський IV, Воскресенський, Софійський II та Львівський, Хронограф Руський редакції 1517 р., розрядні книги, посольське листування, місницькі суди, родовідні книги князів та бояр, промови Івана Грозного на Стоглавому соборі, його послання А.М. Курбському.

Серед літературних джерел дослідники виокремлюють військові повісті, житія, Космографію, біблійну, гімнографічну та паломницьку літературу, вказують на зв'язок КЛ із Сказанням про Мамаєве побоїще, Словом про погибель Руської землі, Троїцьким твором про взяття Казані, руським і татарським фольклором тощо. Проте цей список джерел і досі не є повним.

Маючи компілятивне походження, повість до значної міри є публіцистичним твором, в якому анонімний автор послідовно трактує історичні події з позиції Івана Грозного, стверджує ідеологію самодержавної влади, що уособлюється в Івані Грозному, воцаріння якого поклато кінець смуті в державі. Голосно лунає у творі й патріотична нота: в розповіді про успішну боротьбу із Казанським ханством простежується його спадкоємність із Золотою Ордою, у васальній залежності від якої Русь перебувала протягом тривалого часу.

Найповніший текстологічний аналіз усіх відомих рукописів (268), які містять текст КЛ, був виконаний Л.А. Дубровіною. За класифікацією, запропонованою дослідницею, списки твору поділяються на три типи, що розрізняються за складом тексту до и після глави «Совет з бояры своими царя и великаго князя»; у переважній більшості списків це глава 50-та.

І тип репрезентує одна редакція, яка виникла наприкінці XVI – на початку XVII ст. і дійшла до нашого часу в шести списках. У процесі створенні цієї редакції був дещо скорочений авторський текст, до первісного варіанту додано дві останні глави – «О хождении к Казани...» і «Похвалы Ивана Грозного»,

а також перероблено оповідання про перше заснування Казані: воно приписується болгарському ханові Саїну і стосується домонгольських часів (1177 р.).

До II типу належить більшість списків (259), які поділяються на 18 редакцій. Протограф цих редакцій, вірогідно, був складений у 10-х роках XVII ст. Від нього беруть початок I–IV редакції, які є основними, та решта похідних. Значна кількість редакцій II типу зумовлена текстовими втратами у джерелі протографа редакцій II типу, в якому було втрачено другу половину тексту після глави «Совет» і аркуш з розповіддю про смерть князя Чури (глава «О воставшем мятеже в Казани... и о убьение князя Чюры»). Відсутні частини автор протографа доповнив новим оповіданням про похід Івана Грозного на Казань, написаним за кількома джерелами – Степенною книгою, уривком із літопису, Повістю про царицю Динару та грамотами митрополита Гермогена патріарху Іову 1592 р. про трьох казанських мучеників – Іоанна, Петра та Стефана.

Текст протографа III типу, створений у 60-ті роки XVII ст., увібрав у себе частини текстів протографів двох перших редакцій; до глави «Совет» – протографа редакцій II типу, після глави «Совет» – до тексту редакції I типу.

За часів вивчення КЛ було здійснено декілька наукових видань повісті⁴.

Список КЛ із фонду 30 IP НБУВ має задовільний фізичний стан, дійшов до нашого часу в повному текстовому вигляді і

⁴ История о Казанском царстве неизвестного сочинителя XVI столетия по двум старинным спискам. Санкт-Петербург, 1791; Подробная летопись от начала России до Полтавской баталии. Санкт-Петербург, 1798. Ч. 2. С. 30–243; Сказание о зачатии царства Казанского / изд. Ф.Т. Васильева. Казань, 1902; История о Казанском царстве (Казанский летописец) / подг. Г.З. Кунцевичем // ПСРЛ, Санкт-Петербург, 1903. Т. 19; Казанская история / подг. текста, вступ. ст. и примеч. Г.Н. Моисеевой; под ред. В.П. Адриановой-Перетц. Москва, Ленинград, 1954; Сказание о царстве Казанском / вступ. ст., перелож. и примеч. Н.В. Водовозова; худ. М.В. Маторин. Москва, 1959; История эстетики: Памятники мировой эстетической мысли в пяти томах. Т. 1. Античность; Средние века; Возрождение / ред.-сост. В.П. Шестаков. Москва, 1962. С. 428–441; Казанская история / подг. текста и пер. Т.Ф. Волковой, коммен. Т.Ф. Волковой и И.А. Евсеевой // Памятники литературы древней Руси: Середина XVI в. Москва, 1985. С. 360–565, 601–624; ПСРЛ. Т. XIX. Изд. 2-е. История о Казанском царстве. Москва, 2000. С. XVI–XVIII.

налічує 110 аркушів. Перший аркуш утрачений, фактичний перший аркуш пронумерований уже як другий, від останнього аркуша (арк. 110) відрізано нижню чверть. Сигнатура (нумерація аркушів) виконана коричневим чорнилом почерком ХІХ ст.; між арк. 70 та 71 – один непрономерований аркуш; арк. 6–7, 59–60 випадають. Аркуші подекуди затерті. Блок книги розбитий, нижня та верхня дошки оправи відірвані від блока. Оправа – картон, обтягнутий шкірою, – пізніша. Рукопис реставрували в ХІХ ст., тоді ж були приклеєні форзацні аркуші.

Книга написана на папері в 4° (160x200), філігрань одна – герб м. Ярославля (ведмідь) / ЯМАЗ (Ярославська мануфактура Алексея Затрапезного) – Клепиков № 749⁵ (1756 р., 1765 р.). Тому рукопис можемо датувати 60-ми роками ХVІІІ ст.

Текст написаний давньоруською мовою, скорописом другої половини ХVІІІ ст. Основний почерк рукопису один, дрібний, квадратний. Особливістю цього почерку є невиправдане за сенсом виділення деяких слів, напр.: «ВЕЛИЦЕЙ», «СВОИМ» (арк. 12 зв.), або букв у словах, іноді навіть службових, напр.: «НА дрѹгое» (арк. 12). На останніх аркушах рукопису основний почерк фрагментарно перемежується з іншим, більш недбалим (арк. 81, від половини, арк. 82–85, 87–89). Чорнило рукопису темно-коричнєве, подекуди вицвіле, на арк. 104 зв. – 106 чорнило світло-коричнєве. На арк. 30 ініціал заголовка обведений червоним чорнилом, на арк. 29 зв. він частково відбився. Заголовки відокремлюються від попереднього та наступного текстів чистими рядками. Навпроти заголовків розміщено нумерацію глав повісті.

За змістом рукопис є однією з редакцій історичної повісті «Історія про Казанське царство». Самоназва книги наводиться на задньому форзаці в одному із записів ХІХ ст.: «О взятти и зачатии града Казани». Для вичерпного уявлення про зміст цієї редакції повісті вважаємо за доцільне надати перелік 73-х глав, на які поділяється текст (зберігається орфографія рукопису, виносні букви подаються в рядку, титла розкриваються).

⁵ Клепиков С.А. Филигранные и штампы на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. Москва, 1959.

- Глава **1** (арк. 2–2 зв.). («О началѣ царства Казанскаго»), без початку, починається словами: «за бежавшимъ тамо от крещенія и вселившимся имъ в болгарскихъ жилищахъ...».
- Глава **2** (арк. 2–3 зв.). «О войнѣ Батыеве на русь и взятїи от него великаго града столнаго Владимира. и о порабощенїи великихъ князей рускихъ».
- Глава **3** (арк. 3 зв. – 4 зв.). «О великомъ князе Ярославѣ, и о поновленїи от него рускихъ градовъ, и о поученїи от него людемъ своимъ, и о воставшемъ мятеже на рускую землю отъ саина царя ординскаго».
- Глава **4** (арк. 4 зв. – 5 зв.). «О первомъ зачале казанскаго царства и о местномъ угодиї, и о змїномъ жилище».
- Глава **5** (арк. 6–7). «О первомъ взятїи казанскомъ и о инехъ болгарскихъ градахъ, и о воеванїи Великія златыя орды от великаго князя Юрья Дмитріевича».
- Глава **6** (арк. 7–8 зв.). «О изгнанїи ули ахмета от златыя орды и о смиренїи его и о бранехъ с великимъ княземъ московскимъ».
- Глава **7** (арк. 8 зв. – 9 зв.). «О посланїи вой московскихъ на царя и о побїенїи от него».
- Глава **8** (арк. 9 зв. – 11). «О второмъ началѣ Казанскомъ, и о прихожденїи Казанскаго царя на Рускія грады, и о смерти его, и о взятїи в пленъ великаго князя Василья Васильевича».
- Глава **9** (арк. 11–12 зв.). «О взятїи великаго нова града от великаго князя Івана Васильевича Московскаго, и похвала тому ж великому князю».
- Глава **10** (арк. 12 зв. – 13 зв.). «О послѣхъ царя Ахмата пришедшихъ дерзостно к великому князю Івану Васильевичу Московскому, и о ярости царевѣ на великаго князя, и о хробрости великаго князя».
- Глава **11** (арк. 13 зв. – 14). «О конечномъ запустенїи Златыя орды, и о царехъ ея, и о свободе, на величество рускія земли, и о чести великаго князя, и о красоте великаго града Москвы».
- Глава **12** (арк. 14–16). «О второмъ взятїи казанскомъ, и о плененїи аলেখама царя со всеми его. И о посадженїи на казань Махметелина царя, и о сече христїанъ от него в Казани».

- Глава **13** (арк. 16–17). «О приходе Махметелина казанскаго царя; к нижному нову граду, и о паденїи вой его у града и о страсти московських вой, и о смерти великого князя».
- Глава **14** (арк. 17–18). «О посланїи московскихъ воевод х казани, и о паденїи вой его у града казани».
- Глава **15** (арк. 18 зв. – 19 зв.). «О проказе царевѣ Махметелинове, и о покаянїи его, и о посланїи его з дары к великому князю, и о смерти царевѣ».
- Глава **16** (арк. 19 зв. – 20). «О смиренїи Великого князя с казанцы и о посланїи на царство в Казань царя касимовского Шихалея».
- Глава **17** (арк. 20–21). «О печали великого князя о христїанехъ в казани погибшихъ, и радость о Шихалѣеве животѣ».
- Глава **18** (арк. 21–22). «О посланїи на казань великого князя Василя Івановича Московського брати с воеводами».
- Глава **19** (арк. 22–23). «О престанїи воевати на время великого князя, и о бранїи и о смиренїи с полским королемъ, и о второмъ посланїи великихъ воевод своихъ на Казань с воинствомъ».
- Глава **20** (арк. 23–24 зв.). «О третьемъ посланїи воевод московскихъ х казани, и о взятїи Казанського великого острога».
- Глава **21** (арк. 25–25 зв.). «О мирѹ казанцевъ с великимъ княземъ Васильемъ Івановичем, и о взятїи царя геналея на царство казанское и о убиенїи его в Казани».
- Глава **22** (арк. 25 зв. – 26 зв.). «О смерти великаго князя Василья Івановича, и о приказѣ царства своего сыну своему великому князю Івану Васильовичу и о самовластїи боярь его».
- Глава **23** (арк. 26 зв. – 28). «О воцаренїи на Москвѣ царя и великого князя Івана Васильевича, и о разѹме его и премудростї, и о избиенїи от него боярь Московскихъ за ихъ неправдѹ, и о милости его к воємъ своимъ, и о увѣданїи его о Казанком царствѣ, и како были о нихъ обиды на Рѹсь».
- Глава **24** (арк. 28 зв. – 30). «О плененїи казанцевъ на русскую землю, и о оскверненїи от нихъ святыхъ божїихъ церквѣй и о порѹганїи ихъ на христїаны».
- Глава **25** (арк. 30–30 зв.). «О царицынѣ прореченїи о Казани».

- Глава **26** (арк. 31–31 зв.). «О моленіи ко Господу Богу и Пречистой его матери царя и великого князя Івана Васильевича всея россіи самодержца, и о жалости христіанского народа».
- Глава **27** (арк. 31 зв. – 35). О востаніи Мятēja в Казани, и о изгнаніи и(з) Казани царя Сапкирея, и о взятіи с Москвы на царство в Казань царя шихаллея и о избѣжаніи его ис казани, и о убиеніи князя Чұры».
- Глава **28** (арк. 35–37). «О третіемъ взятіи царя Сапкирея на царство в казань и о скорой смерти его и о царицахъ, и о казни на Москвѣ царя и великого князя Івана Васильевича всея россіи воевод московскихъ за измѣнѹ ихъ, и о посланіи воевод московскихъ на Казань от царя и великого князя Івана Васильевича всея Россіи самодержца».
- Глава **29** (арк. 37–37 зв.). «О первомъ хожденіи царя м великого князя х Казани, и о любленіи его мѣста граднаго».
- Глава **30** (арк. 37 зв. – 38 зв.). «О виденіи сна и великого князя, и о второмъ его посланіи воевод х казани, и о поставленіи Свѣжского града».
- Глава **31** (арк. 38 зв. – 39). «О бывшемъ звонѣ на томъ месте, и о чудотвореніи, и о явленіи Сергія Чудотворца».
- Глава **32** (арк. 39 зв. – 40). «О волхвѣхъ прорицающихъ взате казанское и о сѣтованіи старейшинъ казанскихъ, и о горденіи иныхъ».
- Глава **33** (арк. 40–40 зв.). «О бѣсе творящемъ мечты предъ челоуеки живущими во градѣ».
- Глава **34** (арк. 40 зв. – 41 зв.). «О Царицынѣ владенье Казанью всею, и велмож ихъ с нею болшихъ, и печаль о поставленіи града свѣжского».
- Глава **35** (арк. 41 зв. – 42 зв.). «О любви блудной со царицею Коцака, и о избѣжаніи его ис казани, и о ятїи его по смерти его».
- Глава **36** (арк. 42 зв. – 43 зв.). «О думѣ велможъ казанскихъ со царицею о Казани и о мирѹ со царемъ Шихаллеемъ, и с воеводами».
- Глава **37** (арк. 43 зв. – 44). «О Царицынѣ отраве данной на смерть царю, и о гневѣ его к царицѣ».

- Глава **38** (арк. 44). «О смерти Сеитовой, и испущеніи ис Казани всего руского плена».
- Глава **39** (арк. 44–45 зв.). «О изведеніи царицы и с сыном ея ис Казани, и о плачи ея».
- Глава **40** (арк. 45 зв. – 46). «О утѣшныхъ глаголѣхъ воеводы к царицѣ, и о провожаніи ея от народа казанского».
- Глава **41** (арк. 46–47). «О поведеніи царицы в Москвѣ ис Казани, и о плачи ея от свияжского града идѹщи».
- Глава **42** (арк. 47–48). «О бывшей вести у Турскаго царя о Казани и о царицѣ и о посланіи его з дары к мѹрзамъ каганским».
- Глава **43** (арк. 48–49). «О пошествіи в казань царя Шихаллея, и о посаженіи его на Царство, и о избиеніи от него велможъ казанскихъ».
- Глава **44** (арк. 49–50). «О преллагатае князѣ Чапкѹне, и о измене с ним казанцевъ».
- Глава **45** (арк. 50–51). «О писаніи воевод к царю и великому князю на царя Шигаллея, и о изшествіи царя ис Казани».
- Глава **46** (арк. 51–51 зв.). «О веселіи и пирѣ воевод, и о посланіи в Казань отрокъ ихъ, и о сетованіи казанцевъ по велможяхъ своихъ».
- Глава **47** (арк. 51 зв. – 52). «О смерти посланныхъ вой воеводиныхъ».
- Глава **48** (арк. 52–52 зв.). «О пошествіи воеводъ на утро х Казани, и хула на уничиженіе имъ отъ казанцевъ, и печаль ихъ о Казани».
- Глава **49** (арк. 52 зв. – 53 зв.). «О пошествіи царя Шигаллея к Москвѣ, и печаль царя и великого князя о Казани, и о пришествіи в казань Едигея царя».
- Глава **50** (арк. 53 зв. – 55). «Совет с боляры своїми царя и великаго князя».
- Глава **51** (арк. 55 зв.). «Царевнино прорицаніе о Казани».
- Глава **52** (арк. 55 зв.). «Прорицаніе юродиваго татарина о Казани».
- Глава **53** (арк. 55 зв.). «Диво ѿ коровѣ и о детище».
- Глава **54** (арк. 56). «Диво в рыбной ловитвѣ на реке Волгѣ».
- Глава **55** (арк. 56). «Диво во градѣ Казани».

- Глава **56** (арк. 56–57). «О казанском мученикѣ Іоанне».
- Глава **57** (арк. 57–57 зв.). «О мученике Петре иже в Казани».
- Глава **58** (арк. 57 зв. – 61). «Книга Казанскаго взятъя».
- Глава **59** (арк. 61–66). «О послании к Москве писанія к митрополитѣ».
- Глава **60** (арк. 66–70 зв.). «Послание к царю и великому государю Иванѣ Васильевичу от святейшаго Макарія митрополита всея великія Россіи».
- Глава **61** (арк. 70 зв. – 72). «Посланіе ѿ благовѣрнаго царя великого государя Івана Васильевича всея великія Россіи самодержца к митрополитѣ Макаре все великія Рѣссіи (!)».
- Глава **62** (арк. 72 зв. – 74 зв.). «О царскомъ походѣ из Мѣрома іюля в 20 на пам'ять святого пророка Іліи».
- Глава **63** (арк. 74 зв. – 83). «О приходѣ великого князя царя во Свіяжскій город».
- Глава **64** (арк. 83–84 зв.). «Ѡ побитіи татаръ на Арском полѣ».
- Глава **65** (арк. 84 зв. – 91). «О поведеніи подкопа под таинникъ и взорваніи его».
- Глава **66** (арк. 91–92 зв.). «О бытіи царском на наединѣ со отцемъ духовнымъ, и воорѣженіи».
- Глава **67** (арк. 92 зв. – 97). «О взорваніи подкоповъ».
- Глава **68** (арк. 97–98 зв.). «Ѡтвѣт царской к царю Шигалею».
- Глава **69** (арк. 98 зв. – 101). «О водруженіи животворящего креста и о поставленіи Церквіи честнаго Ея Благовещенія».
- Глава **70** (арк. 101). «О приходе Государя к Москвѣ».
- Глава **71** (арк. 101 зв. – 104). «Речь Царя и великого князя Івана Васильевича всея великія руси к Макарію митрополиту, и ко всему Священному собору».
- Глава **72** (арк. 104–105 зв.). «Речь Макарія митрополита».
- Глава **73** (арк. 105 зв. – 106). «О бывшем столѣ у Царя и великаго князя, на князей и бояр и вельможъ».

Згідно із класифікацією за порівняльно-текстологічним принципом, запропонованою Л.А. Дубровіною⁶, рукопис можна вважати компілятивним списком, створеним на основі двох

⁶ Дубровина Л. А. История о Казанском царстве (Казанский летописец). Списки и классификация текстов. Киев, 1989. С. 28, 31.

редакцій II, найбільш поширеного, типу – четвертої, відомої за 65 списками 20-х років XVII – поч. XIX ст., та шостої, відомої в 17 списках сер. XVII – 80-х років XVIII ст.

За кількома ознаками відносимо текст саме до II типу. Зокрема, в оповіданні про смерть князя Чури (глава 27) у тексті II типу, якому й відповідає наш список, розповідь про смерть князя Чури, на відміну від розповіді за I типом, є більш розлогою та детальною і обривається на тому, як після втечі Шигалея (шаха Али) приїхали князі та мурзи у двір царя «и видеша двор его пѣст, ни входящихъ ни ісходящихъ не видеша, не бѣ стражей никогоже на дворѣ ходящихъ, но токмо две жены с рабынями. И несть болши сея любви ничтоже, еже положить душѣ свою за друга своего, якоже се князь Чюра за Шахаллея царя убиень бываетъ». Глава 50 «Совет с боляры своїми царя и великаго князя» завершується фразою «несть бо смерть, но животь вѣчный»⁷.

До шостої редакції та її основного джерела – четвертої редакції II типу – наш список слід віднести за порядком розміщення кількох глав⁸. Так, глава «О посланії на казань великаго князя Василя Івановича Московського брата с воєводами» (глава 18 за нашим списком) іде за главою «О печали великаго князя о христїанехъ в казани погибшихъ, и радость о Шихалѣеве животѣ» (глава 17), що відповідає шостій редакції. Ще однією ознакою шостої редакції є те, що глава «Совет» (глава 50) доповнена оповіданням зі «Сказання про князів володимирських про прийняття князем Володимиром дарів від царя Костянтина і вінчання Володимира царським вінцем у Києві»⁹.

Текст даного рукопису в порівнянні з текстами переважної більшості редакцій є дещо скороченим. Так, рукопис містить 73 глави, тоді як тексти інших списків – 96–100 глав.

У рукопису є три записи різними почерками XIX ст., два з них – власницькі. На арк. 106 зв. – датований та з іменем власника: «Сія книга принадлежить ученику Шуйскаго Духовнаго Уѣзднаго училища Высшаго отдѣленія Михаилу Соловьеву.

⁷ Там же. С. 17.

⁸ Там же. С. 28, 31.

⁹ Там же. С. 31.

• історичні студії •

Номер четырнадцатый. Михаилъ Соловьев. Тысяча восемьсот шестьдесятъ восьмой годъ». На задньому форзаці запис анонімний та без зазначення дати: «Сія книга моя / Право моя/ Ей ей моя / Она под названіємъ О взятіи и зачатіи Града Казани».

Третій запис на арк. 110, після переліку глав, – молитовний: «ἅγιος ο θεός, ἅγιος ησχυρός, ἅγιος αφάνατος, ελεείων ημάς / Святый бже, стый крепкій, стый безсмертний помилуй насъ».

Крім того, на нижніх полях подекуди трапляються нотатки до тексту почерком ХІХ ст., простим олівцем.

Повість «Казанський літописець» відобразила актуальну проблематику свого часу, увібрала в себе різноманітні історичні та літературні жанри. Маючи при тому яскравий белетризований характер, вона набула широкої популярності і надалі, свідченням чого є один з її списків, датований 60-ми роками ХVІІІ ст., що зберігається в ІР НБУВ.

*Сергій
Міщук*

**УКРАЇНСЬКІ ВЧЕНІ –
ДОСЛІДНИКИ ВОЛИНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Започаткування процесу осмислення історичного минулого як невід'ємної частини національної культури, що супроводжується активним вивченням старовини, описуванням давніх пам'яток та створенням наукових описів рукописно-книжкових старожитностей, в Україні припадає на ХІХ ст. Надалі, у другій половині ХІХ – у ХХ ст., актуалізується становлення практичної стадії історичного книгознавства та розвій історико-книгознавчих досліджень. У галузі збирання, описування, вивчення, популяризації та охорони національної рукописно-книжкової спадщини самовіддано та професійно працювали такі відомі українські вчені, як М.І. Петров, В.М. Перетц, С.І. Маслов, П.М. Попов, А.С. Петрушевський, І.С. Свенціцький, А.С. Криловський, П.Й. Ярковський.

Складовою унікальних вітчизняних пам'яток давнини є багатющі зібрання волинських старожитностей, які завжди привертали увагу дослідників книжної старовини краю, однак їхнє наукове значення виходило за межі лише регіональної історії і становило загальноукраїнський феномен, що визнавали науковці другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема М.І. Петров, І.І. Тихомиров, О.О. Фотинський, С.Т. Голубєв, Г.К. Богуславський, Д.І. Абрамович, М. Трипольський, В.М. Перетц¹.

¹ Петров Н.И. Очерк истории православной духовной школы на Волыни // Труды КДА. Киев, 1867. Т. 1. С.180–242; Он же. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. 1867–1868. № 1–8; Он же. Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования // Чтения ЦАО. Киев, 1883. Вып. 1. С. 1–3; Тихомиров И. Систематический каталог книг на церковно-славянском и

Доля та склад багатьох із цих зібрань частково висвітлювалися у працях сучасних істориків бібліотечних та архівних скарбів Волині – Є.А. Біленького та С.О. Булатової², Т.Є. Мяскової³, І.О. Ціборовської-Римарович⁴, Н.В. Миронець⁵, М.Ю. Костриці⁶, І.І. Ярмошика⁷. Певні аспекти долі Волинського науково-

русском языке фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии. Почаев, 1889. С. 1–22; Фотинский О. Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское епархиальное древлехранилище по июль 1893 года // Волынские епархиальные ведомости. 1893. № 29–32; Голубев С.Т. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды КДА. 1876. Т. 1. Киев, 1876. С. 613–631; Богуславский Г.К. Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX археолог. съезда в Вильне. 1893. Т. 2; Абрамович Д.И. Несколько слов о рукописных и старопечатных сборниках Волынской епархии // Христианские чтения. Ч. 2. 1903. Т. ССХVI. С. 108–120; Трипольский Н. Волынские рукописные Евангелия XVI ст. // Волынский историко-археологический сборник. Житомир, 1900. Вып. II. С. 1–114; Петретц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. Киев : Тип. Ун-та св. Владимира, 1911.

² Біленький Є.А. Родовий архів Шодуарів у фондах Інституту рукопису НБУВ // Архіви України. Київ, 2000. Вип. 4/6. С. 44–51; Він же. Фонд Шодуарів: історія надходження колекції // Бібл. вісник. Київ, 2000. № 5 С. 31–34; Він же. Документальне зібрання родини Шодуарів // Архіви України. Київ, 2000. № 4–6. С. 42–48; Біленький Є.А., Булатова С.О. Матеріали з історії бібліотеки баронів де Шодуар у фондах Інституту рукопису НБУВ (архівна та рукописна спадщина) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2000. Вип. 6. С. 56–74; Булатова С.О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2006. С. 160–170.

³ Мяскова Т. Бібліотека Імператорського Університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834–1927 рр.). Київ, 2005.

⁴ Ціборовська-Римарович І.О. Книжки нерелігійної тематики у фондах книгозбірень католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії XVII – першої половини XIX ст.: історико-книгознавчий огляд // Наукові праці НБУВ. Київ, 2019. Вип. 51. С. 170–188.

⁵ Миронець Н.Р. Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча барона Ф.Р. Штейнгеля // Бібліотечний вісник. Київ, 2003. № 3. С. 32–36; Вона ж. Бібліотека Городоцького музею барона Ф.Р. Штейнгеля: створення, шляхи наповнення, історична доля // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі і ВНЗ. Рівне, 2003. Вип. 4. Ч. 2, С. 61–66; Вона ж. Бібліотека барона Ф.Р. Штейнгеля як науково-дослідний відділ Городоцького музею Волинської губернії // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2003. Вип. 8. С.190–200.

⁶ Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир : Вид-во М.А.К., 2001.

⁷ Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX століть. Житомир, 2003. 215 с.

дослідного музею, фонди якого склалися із приватних колекцій, а також зібрань церковних та науково-дослідних установ Волині, розглядалися нами у спеціальних працях, зокрема й у монографічних дослідженнях⁸. У даній розвідці основна увага концентрується на ролі українських учених у вивченні волинських старожитностей у другій половині XIX – на початку XX ст.

Отож на волинських теренах у цей період працювала корорта визначних учених. Одним із перших звернув увагу на фонди волинських книжкових і архівних сховищ М.І. Петров, який після закінчення Київської духовної академії викладав словесність у Волинській православної духовній семінарії (далі – ВПДС) у м. Кременці. Працюючи тут, він зацікавився архівом правління ВПДС, а також багатими архівами та бібліотеками Кременця, Почаївської лаври, Братського Богоявленського монастиря. Результати своїх досліджень М.І. Петров виклав в «Очерке истории православной духовной школы на Волыни», опублікованому у «Трудах КДА» в 1867 р. (Т. 1). Згодом науковець пише ще одну свою працю – «Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих».

Разом із відомим українським етнографом і фольклористом П.П. Чубинським М.І. Петров як член Російського географічного товариства (з 1870 р.) здійснив декілька експедицій Волиню. Зібраний матеріал був опублікований у 3-му томі «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» і отримав подяку від імператорського Російського географічного товариства⁹.

⁸ Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : історія, склад, наукове дослідження. Київ, 2007. 244 с.; Він же. Збирання та наукове описування рукописно-книжкової спадщини України (друга половина XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ, 2009. 380 с.+іл.; Він же. Наукове описування рукописних книг та стародруків в Україні (друга половина XIX– 30-ті роки XX ст.). Історіографія. Бібліографія. Житомир : Полісся, 2011. 184 с.

⁹ Петров Н.И. Очерк истории православной духовной школы на Волыни // Труды КДА. Киев, 1867. Т. 1. С.180–242; Он же. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волинские епархиальные ведомости. 1867–1868. № 1–8; Он же. Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за

Грунтовні історико-книгознавчі дослідження на Волині здійснювали також М. Трипольський¹⁰ та С. Барановський¹¹. Перший у 1900 р. на сторінках «Волынского Историко-археологического сборника» надав докладне археографічно-палеографічне описання двох волинських рукописних Євангелій XVI ст. – Пересопницького та Волинського, де охарактеризував рідкісні списки пам'яток, виконав палеографічний аналіз та оприлюднив порівняльні тексти¹². Завдяки цій публікації сучасні фахівці мають уявлення про, на жаль, утрачене Волинське Євангеліє, що свого часу належало М.М. Трипольському. С. Барановський свої студії присвятив історії православних друкарень на Волині.

У першому випуску «Волынского Историко-археологического сборника» (Почаїв, 1896) був репрезентований історико-діалектологічний огляд рукописних Євангелій XV–XVIII ст. з волинського давньосховища. Праця належала викладачеві Волинської духовної семінарії, відомому текстологу та мовознавцю Г. Крижановському. Досліджуючи регіональні пам'ятки, він відзначав, що написані вони переважно в галицько-волинському краї і мають характерні мовні особливості, зокрема в пізніших текстах. У роботі багато уваги приділено датуванню, змістові та порівняльному аналізу текстів, оформленню оправи, з'ясуванню походження рукопису, діалектичним особливостям мови¹³.

первое десятилетие их существования // Чтения ЦАО. Киев, 1883. Вып. 1. С. 1–3; Пчела Почаевская, Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных преподобным Иовом, игуменом Лавры Почаевской (1581–1651), изданный в переводе с славянского на русский язык, по собственной рукописи преподобного, под редакцией профессора Киевской духовной академии Н.И. Петрова. Почаев, 1884. Рец. С. Голубева // Киевская старина. 1885. № 1. С. 157–167.

¹⁰ Трипольский Н. Волыньские православные церковные братства и их деятельность. Житомир, 1892; Он же. Древние волыньские типографии и их издания. Житомир, 1892.

¹¹ Барановский С. Краткие исторические сведения о бывших на Волини православных типографиях // Волыньские епархиальные ведомости. 1877. № 18. С. 763–787.

¹² Трипольский Н. Волыньские рукописные Евангелия XVI в. // Волыньский Историко-археологический сборник. Житомир, 1900. Вып. II. С. 1–114.

¹³ Крыжановский Г. Рукописные Евангелия Волыньского епархиального древлехранилища (Историко-диалектологические очерки) // Волыньский Историко-археологический сборник. Почаев, 1896. Вып. 1. С. 1–75 (у блоці непернумерованих статей).

Волинські старожитності також стали об'єктом студій Г. Богуславського, який, синтезувавши результати своїх досліджень, представив на IX Археологічному з'їзді, що в 1893 р. проходив у Вільні, ґрунтовну доповідь про Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. та Волинське Євангеліє М. Трипольського, їхню специфічну мову та характерні зовнішні особливості¹⁴.

Значний внесок у збирання, дослідження та збереженість волинських книжкових старожитностей зробив О. Фотинський. Він став одним із засновників Волинського церковно-археологічного товариства (далі – ВЦАТ) та Волинського єпархіального давньосховища (далі – ВЄД). Науковець та громадський діяч, О. Фотинський був також серед фундаторів Товариства дослідників Волині (далі – ТДВ), яке діяло в Житомирі в 1900–1920 рр. Будучи в 1899 р. делегатом XI Археологічного з'їзду, що відбувався в Києві, вчений оприлюднив доповідь про волинські старожитності та організував їхню виставку.

О. Фотинський провадив активну збирацьку діяльність, виконував облікове описування музейних предметів та документів, що надійшли, зокрема, до Волинського єпархіального давньосховища в 1893–1898 рр. Бібліографічні відомості про шляхи комплектування цієї збірки містяться в підготовленому ним виданні «Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище», у трьох випусках.

Окрім того, в цій праці він подає археографічне описання пам'яток, основну увагу приділяючи рукописам та стародрукам. Його стислі описові статті відображають рівень камеральних методів української археографічної школи кінця XIX ст.

Не завжди автор бере на себе сміливість датувати рукопис, залишаючи це право більш обізнаним за нього фахівцям-філігранологам. Серед описаних О. Фотинським рукописних книг XV–XVII ст. з бібліотеки Дерманського монастиря були, зокрема: Твори св. Діонісія Ареопігита, «Паренесис» Єфрема Сиріна, Повчання Григорія Богослова, Бесіди Іоанна Златоуста, збірники повчань та житій, «Маргарит» кінця XV – початку XVI ст., Євангеліє тлумачне, мінеї місячні тощо.

¹⁴ Богуславский Г.К. Волинские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX археолог. съезда в Вильне 1883 г. Т. 2. Табл. 24. С. 307.

У своїх описаннях О. Фотинський, реконструюючи історичну долю рукопису, завжди висвітлює його походження та попередніх власників, а також, для більш точної атрибуції, розписує зміст пам'яток. Так само докладно він опрацьовує і стародруки – Бревіарій 1767 р., Псалтир почаївського видання 1789 р., Євангеліє окладне 1780 р., «Зрелище Креста Христова» 1741 р. тощо.

О. Фотинському належить започаткування органу ВЦАТ – «Волынского Историко-археологического сборника» (далі – Збірник). І хоча світ побачили лише два його фундаментальних випуски, вони стали помітним внеском у розвиток історіографії в Україні. Значною змістовністю характеризувалися описання рукописних та книжкових пам'яток, актових документів з історії монастирів, у Збірнику публікувалися ґрунтовні краєзнавчі наукові та науково-популярні праці, повідомлення, інформація та хроніка наукових подій.

Студії О. Фотинського, представлені у Збірнику, свідчать, що станом на початок 1895 р. за рахунок пожертв у ВЄД на облік перебувало 537 рукописів (згодом надійшло ще 602), 183 окремих стародруки та 12 примірників у 22-х томах. На жаль, повного переліку новонадходжень на той період не було складено¹⁵.

Важливе значення для вивчення бібліотечної справи та книгознавства має бібліотека Волинського центрального науково-дослідного музею в Житомирі, заснованого 1900 р. Товариством дослідників Волині¹⁶. Хоча музей проіснував недовго, у фондах було зібрано чимало цінних книг, доля яких у подальшому – в 1920–1930-ті роки – склалася непросто.

У 1919 р. установа перейшла у відання Волинського губернського комітету по охороні пам'яток мистецтва і старовини (Волгубкопіс). Музей став офіційним місцем концентрації націоналізованих фондів, туди почали надходити предмети з

¹⁵ Отчет о состоянии Волынского Церковно-археологического общества в 1894 году: Возникновение Волынского Церковно-археологического общества и епархиального древлехранилища // Волынский Историко-археологический сборник. Почаев–Житомир, 1896. Вып. 1. С. 7–8.

¹⁶ Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир : Вид-во М.А.К., 2001. С. 44–45, 52.

приватних колекцій – житомирського бібліофіла та мецената І.М. Шодуара, родини Кандиб, Дровольського. Тоді ж до музею була передана цінна колекція з Волинського давньосховища, сільськогосподарська та лісогосподарська література, бібліотечні зібрання монастирів, зокрема Підгірського¹⁷, створений художній відділ¹⁸. Зі Старокостянтинівського музею в 1924 р. надійшло кілька невеликих збірок, наприклад, Грипарі¹⁹. До музею потрапили також фонди ВПДС, які після революції і націоналізації зазнали декількох перепідпорядкувань та переміщень. У 1924 р. І.Ф. Левицький, уповноважений музею, перевіз туди бібліотеку графа Іллінського та бібліотечні зібрання низки монастирів – Тригірського, Любарського, Дерманівського, Кодненського.

На основі каталогу бібліотеки ВПДС, що нині зберігається у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, І.О. Ціборовська-Римарович здійснила спробу реконструкції фондів цієї книгозбірні²⁰.

Уперше на склад фонду семінарської бібліотеки звернув увагу її викладач І. Тихомиров, який підготував систематичний каталог книг церковнослов'янською і російською мовами та видав його в 1889 р. в Почаєві на засадах каталогізаційного опису²¹. Хоча каталог і мав охоронно-розпізнавальний характер, В.М. Перетц, перебуваючи в 1910 р. в Житомирі для описування зібрання ВПДС, усе ж високо оцінив цю працю І. Тихомирова.

¹⁷ Кудрицький М. Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею // Бібліологічні вісті. Київ, 1926. № 3. С. 88–89.

¹⁸ Ланчук Н.В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11–13 жовтня 1995 р.). Житомир, 1995. С. 11–12.

¹⁹ Звіт Волинського науково-дослідного музею за IV квартал (липень–вересень) 1924–1925 рр. // Державний архів Житомирської області. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 182. Арк. 94, 89, 88–89.

²⁰ Ціборовська-Римарович І.О. Книжки нерелігійної тематики у фондах книгозбірень католицьких монастирів Луцької/Луцько-Житомирської дієцезії XVII – першої половини XIX ст.: історико-книгознавчий огляд // Наукові праці НБУВ. Київ, 2019. Вип. 51. С. 170–189.

²¹ Тихомиров И. Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии. Почаев, 1889. С. 1–22.

Слід також зазначити, що саме наявність тихомировського систематичного каталогу пояснює приїзд В.М. Перетца до Житомира з усім своїм знаменитим Семінарієм. В експедиції, що тривала від 21 до 26 жовтня 1910 р., брали участь, зокрема, професорський стипендіат О.А. Назаревський, студенти М.К. Гудзій, А.В. Багрій, А.А. Требін, Е.С. Бражников, В.П. Адріанова, С.А. Щеглова²². Вони обстежили бібліотечне зібрання, дослідили окремі пам'ятки, опублікували результати експедиції, що дозволило скласти реальне уявлення щодо обсягів, стану та змісту рукописних і стародрукованих фондів бібліотеки ВПДС.

У Звіті В.М. Перетца, окрім оцінки роботи слухачів Семінарію, міститься стислий перелік 21 рукописної, переважно богослужбової, книги XVII–XIX ст. Серед найбільш раритетних учений виділяє «Діоптру» 1604 р. та «Богослов'я і логіку Іоанна Дамаскіна» в перекладі князя Андрія Курбського. До слова, життя і творчість цього відомого політичного діяча XVI ст., письменника і публіциста, перекладача та захисника православ'я, було міцно пов'язане із Волинню. У власній резиденції біля Ковеля А. Курбський переклав церковнослов'янською мовою низку творів Отців і Вчителів Церкви Кирила Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна. Проте, на думку дослідників, найбільшу цінність становлять власні твори Курбського, зокрема «История о великом князе Московском», написана в 1573 р. на Ковельщині²³.

У додатку до Звіту вміщено описання кирилических стародруків 1581–1800 рр., які ґрунтуються на каталозі І. Тихомирова. До найбільш рідкісних В.М. Перетц відніс Острозьку Біблію 1581 р., Віленське Євангеліє 1575 р., Книгу Василя Великого про послицтво (Острог, 1594); Маргарит Острозький 1595 р., Діоптру 1604 р., Учительне Євангеліє, Євангеліє патріарха Калліста 1616 р. Він оцінював їх як найстаріші зразки книгодрукування на півдні Росії²⁴. Як пізніше зазначав польський книго-

²² Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. Киев : Тип. Ун-та Св. Владимира, 1911. С. 22–29, 136–141.

²³ Пащук О.І. А.М. Курбський на Волині // Велика Волинь: минуле і сучасне : Тези II регіон. наук.-теор. конф., 18–20 груд. 1992 р. Рівне, 1992. С. 10–12.

²⁴ Перетц В.Н. Отчет об экскурсии. С. 22–23; Тихомиров И. Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии. Почаев, 1889. С. 1–22.

знавець Е. Хвалевік, збірка семінарії мала також багато документів стосовно встановлення Церковної Унії на Волині, однак їхня доля досі є невідомою²⁵.

Учасники Семінарію В.М. Перетца вивчали також фонди Товариства дослідників Волині. Тоді музей товариства, через відсутність власного приміщення, розташовувався в Житомирській публічній бібліотеці, а його колекція складалася з неописаних рукописів та зібрання іконопису. Збірка рукописів була незначною за обсягом, отож учасники Семінарію описали її протягом свого недовгого перебування в Житомирі²⁶.

Зокрема, 11 манускриптів описав М.К. Гудзій. Серед них – Мінея службова кінця XVI ст., Євангеліє-тетр кінця XVI – початку XVII ст., Октоїх початку XVII ст., пом'яники XVII та XVIII ст., Ірмолої кінця XVIII – початку XIX ст., метрики XVIII ст., церковна книга видаткова XIX ст., грамоти XVI ст.²⁷ Два рукописи опрацював О.А. Назаревський – «Восследованіе погребенія иноческаго» (1780) та «Опись Луцькаго повета села Лище» (1806)²⁸.

В.М. Перетцу належать описання 9 рукописів музею товариства: двох Євангелій-тетр XVIII ст., богослужбових збірників XVIII ст., Збірника служб загальних кінця XVII – початку XVIII ст., Службника служб уніатських XVIII ст., плану-мапи кінця XVIII – початку XIX ст., трьох церковних метрик XVIII ст.²⁹ Складений В.М. Перетцом та його учнями алфавітний покажчик містить інформацію про 21 рукопис Товариства дослідників Волині³⁰. Опис, безумовно, має обліково-охоронний характер, однак дозволяє атрибутувати книги.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються перші спроби дати визначення книгознавству як самостійній науці, що відокремлює себе від філології та історії. В.М. Перетц першим актуалізував питання про необхідність створення уніфікованого

²⁵ Chwalewik E. Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone. Warszawa–Kraków, 1927. T. 2. С. 547.

²⁶ Перетц В.Н. Отчет об экскурсии.... С. 7, 57.

²⁷ Там же. С. 64–65.

²⁸ Там же. С. 56.

²⁹ Там же. С. 29–36.

³⁰ Там же. С. 148.

опису та виокремив основні обов'язкові рубрики археографічного та бібліографічного описань. Він запропонував розділяти літературознавче описування як засіб дослідження тексту пам'ятки та описування книги як історичного джерела, що вміщує в собі цю пам'ятку. На відміну від описів 1880–1890-х років студії членів Семінарію базувалися на методологічних засадах палеографо-кодикологічного описання рукописних книг, напрацьованих В.М. Перетцом³¹.

У 1920–1930-х роках найцінніші волинські книжкові та рукописні старожитності були поставлені на облік Волинським губернським комітетом охорони пам'яток старовини та мистецтва. Хоча він проіснував недовго, його діяльність мала надзвичайно важливе значення для збереження духовних скарбів Волині. Досі штампи комітету на деяких інкунабулах і палеотипах надають можливість їх атрибутувати³².

Значним є також доробок у дослідження волинської старовини відомого українського філолога і славіста, знавця стародрукованої спадщини П.М. Попова. У 1931 р. він описував колекцію музею в Житомирі для її передання в Київ, до фондів Всенародної бібліотеки України.

Подвижник науки та громадський діяч П.Н. Абрамович описав 65 інкунабул, йому належить особлива роль у їхньому порятунку.

Отже, волинські рукописно-книжкові старожитності, що відображали величезний пласт культури краю, у другій половині XIX – на початку XX ст. стали об'єктами дослідження таких відомих істориків книги та літератури, як М. Петров, І. Тихомиров, М. Трипольський, В. Перетц, П. Абрамович, О. Фотинський, П. Попов. Кожен із учених доклав свої знання у вивчення пам'яток Волині, що має не лише теоретичне, але й важливе практичне значення для оцінки всеукраїнської історико-культурної спадщини.

³¹ Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. Київ, 1992. С. 59–62.

³² Каталог інкунабул / уклад. Б.І. Зданевич; упоряд. Г.І. Ломонос-Рівна. Київ : Наук. думка, 1974. 250 с.

*Мариса Буряк
Вікторія Патиш*

**ПРО КОХАННЯ І НЕ ТІЛЬКИ...
ЛИСТИ ГНАТА ЖИТЕЦЬКОГО
ДО ЄВГЕНІЇ КИРИЛІВНИ
(З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

«Казус» Гната Павловича Житецького (1866–1929) продовжує привертати увагу небайдужих. Блискучий інтелектуал, людина надзвичайної ерудиції, історик, літературознавець, педагог, один із засновників Національної бібліотеки Української держави (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, далі – НБУВ), він усе життя залишався «постаттю другого плану», перебуваючи в тіні свого знаменитого батька, так і не звільнившись від комплексу свого alter ego – «сина Павла Гнатовича Житецького».

На талант, неординарність та драматизм долі Г.П. Житецького однією з перших звернула увагу знана українська вчена Л.А. Дубровіна¹. Її статті, присвячені Г.П. Житецькому, відкрили заново, отож, відповідно, повернули у наш світ цю незаслужено недооцінену й відсунуту на узбіччя наукових інтересів поstatь. І, що не менш важливо, вони надали поштовх новим дослідженням, які наближують до розуміння «складної» біографії,

¹ Дубровіна Л.А. Гнат Житецький як засновник та перший керівник відділу рукописів ВБУ (1918–1929) // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. Вип. 1 : Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика. Харків : ХДАК, 1999. С. 111–119; Дубровіна Л.А. Житецький Гнат Павлович // Українські архівісти (XIX ст. – 1930 рр.): біобібліогр. довідник. Київ, 1999. С. 140–143; Дубровіна Л.А. Житецький Гнат Павлович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліогр. довідник. Київ, 2007. С. 231–233; Дубровіна Л.А. Житецький Гнат Павлович // Енциклопедія сучасної України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19227

карколомних поворотів долі, ментального і біографічного світу, життя та діяльності Г.П. Житецького².

У фондах Інституту рукопису НБУВ зберігається унікальне приватне листування – листи-чернетки Гната Павловича Житецького до Євгенії Кирилівни. Листи написані упродовж серпня 1888 – листопада 1889 років. Гнат Житецький у той час навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира, працюючи водночас секретарем часопису «Киевская старина» та публікуючи там свої матеріали.

Але хто така Євгенія Кирилівна, в яку був пристрасно закоханий молодий Гнат Житецький, про що свідчать його листи до неї? Таємницю якої жінки під іменем «Євгенія Кирилівна» пам'ятає та охороняє віднайдений епістолярій? Вона так і могла би лишитися «чарівною незнайомкою», адже жодної згадки про те, хто була ця особа, в листах немає. Втім, щасливий збіг обставин допоміг її ідентифікувати. Після подібного випадку можна повірити в диво або ще раз пересвідчитися, що тривалий наполегливий науковий пошук іноді все ж таки дає бажані результати. Тим не менш, не відпускає відчуття, що це сам Гнат Житецький «підказав» прізвище жінки, яка відіграла в його житті роль фатуму³.

Кохання до Євгенії Кирилівни не зробило щасливим Гната Житецького. Воно носило драматичне забарвлення і не мало продовження. Втім, сила почуттів, глибина емоцій, пережитих страждань визначили долю Г.П. Житецького на майбутнє. «Это

² Герасименко Н.О. Листи Г.П. Житецького: з епістолярної спадщини О.М. Лазаревського // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: зб. наук. праць. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2010. Вип. 16. С. 141–166; Степченко О.П. Житецький Гнат Павлович – член Тимчасового комітету для заснування ВБУ, завідуючий відділом рукописів Бібліотеки в 1918–1929 рр. // Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918–1934). Київ, 2008. С. 35–52; Буряк Л.І. Інсталяція як біографічний конструкт: Гнат Павлович Житецький // Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. досліджень. Київ, 2017. Вип. 15. С. 13–42. <https://doi.org/10.15407/ub.15.013>; Буряк Л.І. Ментальний світ інтелектуала модерної доби: Гнат Житецький // Ейдос : альманах теорії та історії іст. науки. Київ, 2016–2017. Вип. 9. С. 287–303.

³ Встановити особу Євгенії Кирилівни вдалося завдяки допомозі відомого українського історика, знаного фахівця в галузі генеалогії В.В. Томазова.

начало и конец моего будущего», – так сформулював він для себе своє почуття. Життєві шляхи Євгенії Кирилівни і Гната Житецького розійдуться назавжди. Майже одразу по закінченню університету він переїде до Петербурга, де проведе близько тридцяти років і повернеться до Києва лише в 1918 році, отримавши запрошення В.І. Вернадського із пропозицією ввійти до Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки при ВУАН.

Гнат Житецький так і залишиться самотнім. Уся його чоловіча любов, ніжність і турбота упродовж життя будуть зосереджені на матері – Барварі Семенівні й адресовані лише їй. І тільки після її смерті в його серці знайдеться місце ще для однієї жінки, але це вже будуть сутінки кохання на схилі віку⁴.

До певної міри видається символічним, що в житті Гната Житецького було два великих кохання. Одним із них починалося його доросле життя, іншим – воно завершувалося.

«Чарівною незнайомкою», якій адресувалися листи молодого Г.П. Житецького, була Євгенія Кирилівна Катеринич (1871–1955) – донька багатого козелецького і пирятинського поміщика Кирила Осиповича Катеринича (1814–1886), пирятинського повітового предводителя дворянства (1850–1862), та його другої дружини Марії Петрівни, народженої Шимкової-Полоницької. Брат Євгенії Катеринич Митрофан Кирилович (1861–1918), полтавський віце-губернатор (1906–1908) і харківський губернатор (1908–1915), був одружений з графінею Ольгою Николаївною О'Рурк, а сестра Ольга Кирилівна була дружиною генерала, графа Григорія Олександровича Милорадовича, відомого українського історика. Через Рурків та Милорадовичів Катериничі були родичами Тарновських.

Невдовзі після роману з Гнатом Житецьким Євгенія Катеринич стане дружиною Олександра Михайловича Клінгенберга (1865–1909), катеринославського губернатора (1906–1909), матір'ю двох синів – Дмитра (1896–1945) та Андрія (1901–?). Життя Євгенії Кирилівни буде довгим і закінчиться у Штутгарті (Баден-Вюртенберг, Німеччина).

⁴ Анна Яківна Тарновська (Див.: Буряк Л.І. Ментальний світ інтелектуала модерної доби: Гнат Житецький).

Але, допоки доля ще не визначила всі ролі та не розставила крапки над «і», розгортався роман, відлуння якого відтворюють поживклі аркуші паперу, що зберігаються у фондах Інституту рукопису.

Ці листи, перш за все, про кохання й бурхливі емоції, пов'язані з цим почуттям, але не тільки про це. Вони є проекцією особистого й культурного самовизначення та самостановлення неординарної людини за непростих обставин вибору, зокрема й професійного, визначення свого місця у часопросторі буття.

Приватне листування завжди є відображенням цілісного біографічного світу людини. Багатовимірність і різноманітність відзеркалених у ньому контекстів роблять його унікальним історичним джерелом, одним із базових для створення стереоскопічної біографічної реконструкції у просторі й часі. Як жодне інше історичне джерело, листування особливо рельєфно відображає внутрішній світ людини, переживання, самооцінки, самоідентифікації, рефлексії стосовно подій, навколишнього буття та оточення. Листи фіксують калейдоскоп настроїв і міркувань, зріз життя автора кореспонденції на певному етапі, репрезентуючи широкий спектр його поглядів та інтересів, фокусуючи увагу на моменті передачі інформації, думок, емоцій. У цьому специфіка листування, його ефект присутньої ситуативності. Саме цей ефект, найбільш точно фіксуючи мінливість емоційно-психологічних станів, є особливо важливим для відтворення цілісної картини душевного світу людини. У листах Гната Житецького до Євгенії Кирилівни емоції, відображені на папері, постають органічною основою для ретрансляції розмаїття його міркувань – філософських, психологічних, етичних. У такий спосіб сфера емоцій і приватного життя, відображена в листуванні, виступає важливим маркером світоглядності Г.П. Житецького.

Окрім персоніфікованої інформації, яка розширює і значно поглиблює уявлення про людину, листування відображає не менш важливі історичні, культурні, соціальні контексти епохи, передає атмосферу часу, надає можливість гостріше відчувати його особливий смак, напругу професійної конкуренції в середовищі істориків. Епістолярні рефлексії Г.П. Житецького не залишають осторонь тогочасне київське наукове коло, діячів

Старої громади та часопису «Киевская старина», друзів і знайомих, ландшафти улюбленого Києва та його природу.

У одному з листів Гнат Житецький емоційно переповідає конфлікт, що існував між ним та авторитетним істориком В.Б. Антоновичем (27 листопада, 1888). Показово, що цей лист має два варіанти чернеток, що свідчить про те, яким непростим було віднайдення форми для ретрансляції цього глибинного протистояння. Його підґрунтям, у першу чергу, був конфлікт поколінь істориків України (Малоросії), який загострювався, до того ж, особистісними рисами характеру кожної зі сторін. Гнат Житецький асоціював себе з молодим поколінням істориків, які не бажали перебувати у фарватері визнаних авторитетів історичної науки: «Я хочу быть историком, занимаюсь Малороссией и все это делают вне Антоновича» (27 листопада, 1888, перший варіант), «...не хочу быть его учеником и только подражателем. Копией я не могу быть ничьей...» (27 листопада, 1888, другий варіант). В.Б. Антонович у сприйнятті Г.П. Житецького – «старик» (хоча на той момент Володимиру Боніфатійовичу виповнилося лише 54 роки), який звик жити «среди лести и поклонения», вести боротьбу з опонентом «тайным способом – сплетней и интригой».

Різкі характеристики на адресу В.Б. Антоновича та його оточення були зумовлені, передусім, юнацьким максималізмом Гната Житецького, його завзятою принциповістю, емоційною реакцією на несправедливість, глибоким обуренням, щирим прагненням виборювати право на власний науковий погляд на історію України та на своє місце в історичній науці. Впевнений у своїй правоті та готовий до продовження боротьби (апріорі нерівної), він узагальнював: «Этим я начинаю ряд людей новых в смысле изучения истории... Мысль дерзкая, как все мои мысли и планы» (27 листопада, 1888, перший варіант). Цілком імовірно, що саме цей гострий конфлікт, який на той момент хоча й закінчився успішно для Гната Житецького, в майбутньому перекреслив його кар'єру історика, якою він собі її уявляв. Навряд чи йому пробачили його зухвалість і прагнення бути яскравою особистістю та мати власну орбіту на небосхилі тогочасної історичної науки.

Епістолярій кохання являє неймовірний синтез щирої мрійності та водночас зрілості міркувань Г.П. Житецького. Це, передусім, його «автопортрет» з феєричною палітрою особистісних парадигм – рис характеру, світоглядних переконань, життєвих пріоритетів. Це – своєрідна мозаїка банального і складного, приземленого й величного, буденного й піднесеного, мінущого й вічного. «Главный мой недостаток – размышлять обо всем, все анализировать, ко всему подходит с предубеждением», – напише він Євгенії Кирилівні (25 листопада, 1888).

На тлі численних самоідентифікацій постає цілісний образ молодого Гната Житецького, драматичний у своєму нонконформізмі та глибинному усвідомленні власної самотності у світі, де панує раціоналізм, а життя – лише «базар житейской суеты» (25 листопада, 1888).

Філософські міркування та висновки, викладені в листах, вражають своєю відвертістю, точністю та гостротою. Радикальні у своїй більшості, часом нігілістичні, вони про те, що світ є банальним і складним водночас, недосконалим і незмінним за своєю сутністю, що світом володіє і править не краса, а значно простіші речі – обман, фікція, почуття голоду, холоду та моральний агонізм (11 травня, 1889). Попри свою молодість, Г.П. Житецький досить рано усвідомив суперечливість людської природи. Одна з істин, яка бентежила його «втомлену душу», свідчила про те, що благополуччя загострює в людях їхні негативні риси, передусім егоїзм і байдужість до оточуючих (20 квітня, 1889).

Найбільш цілісний психологічний автопортрет Г.П. Житецького постає завдяки його самовизначенням. Риси характеру, особливості темпераменту, світоглядні вподобання знайшли різні способи відображення в листах. Часом Гнат Житецький передає думки про себе своїх знайомих, інколи сам собі дає оцінки. В одному з листів він наводить справжній калейдоскоп яскравих характеристик своїх вчинків, порівнюючи себе зі своїм близьким другом Дмитром Петрушевським⁵ та представ-

⁵ Петрушевський Дмитро Мойсейович (1863–1942) – історик-медієвіст. Академік АН СРСР (1929). Навчався в гімназії Павла Ґалаґана, на історико-філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. По закінченню університету

ляючи себе людиною із загостреною емоційністю, підвищеною пристрасністю та імпульсивністю. Він розповідає Євгенії Кирилівні про те, що протилежності їхніх характерів колись спричинили появу напівжартівливого алегоричного образу друзів, яких називали «Фауст» (Д.М. Петрушевський) і «Мефістофель» (Г.П. Житецький) (24 січня, 1889).

У іншому листі Гнат Житецький розкриває ще одну важливу рису свого характеру – схильність до емпатії як природного душевного стану, що проявляється у стосунках з оточуючими. Він зізнавався, що йому багато доводилося переживати тривоги і душевних страждань інших людей, які знаходили у нього відгук. Йому був властивий психологізм як уособлення природних даних, родинного виховання, чутливого спостереження за життям. Наділений здатністю тонко відчувати людську душу і співпереживати, він водночас усвідомлював, що люди часто бувають нещирі та непослідовні у стосунках один з одним, що не могло не викликати розчарування (19 квітня, 1889).

Свої філософські міркування, суперечливі думки на межі сумнівів і переконань він адресував юній дівчині, яку кохав, сподіваючись на її розуміння та співчуття у відповідь. У його сприйнятті сімнадцятирічна Євгенія Кирилівна уособлювала собою всі можливі чесноти. Попри юний вік, вона уявлялася йому чуйною, мудрою, уважною до оточуючих, наділеною, як і він, схильністю розуміти «Іншого». Що то було: ілюзія чи реальність? Її епістолярний образ виглядає до певної міри віддзеркаленням його самого. З притаманним Гнату Житецькому тогочасним максималізмом він визначав безапеляційну пріоритетність лише її думки. «Вы знаете, для меня дорого мнение о себе только Ваше ... Я, пожалуй, выше всего, кроме моей любви к Вам, которая выше меня самого», – освідчувався він у своїх почуттях (19 листопада, 1888). Звертаючись до Євгенії Кирилівни, він просив, аби вона пам'ятала про все те гарне, що є в її душі, досі невідоме навіть їй самій. «...И это душевное богатство не растеряйте по свету», – радив Г.П. Житецький своїй коханій.

(1886) неодноразово стажувався у Великій Британії та Німеччині (1889–1910), викладав у Московському та Варшавському університетах.

Занурення в атмосферу листування наштовкує на думку, що образ Євгенії Кирилівни був створений уявою Гната Житецького як ідеальний образ «прекрасної дами», у відповідності до канонів романтичної традиції. Гнат Житецький – справжній «романтик» у розмаїтті вимірів цього поняття – темпоральному, духовно-ментальному, філософсько-естетичному. Мрійно-філософський настрій – типовий стан внутрішнього світу Г.П. Житецького. Образність, ліричність, драматизм, присутні в його думках, характеризували його емоційно-піднесений світогляд, сформований романтичним ХІХ століттям, родинним вихованням, художньою літературою, культурним середовищем батьківської родини (Косачі, Старицькі, Драгоманови, Лисенки).

Перед нами постає реальна і водночас уявна Євгенія Кирилівна з усією атрибутикою романтизму. Межа між цими двома образами мінлива та умовна, втім вона існує. Так, схоже на те, що юна Євгенія Катеринич критично ставилася до себе, зізнаючись Гнату Житецькому у своїх недоліках. Проте невідомо, робилося це щиро чи заради кокетування. Він навіть зауважував з цього приводу, що не розуміє людей, які так зневажливо говорять про себе. Але водночас поспішав запевнити її та, очевидно, не меншою мірою й себе, що Євгенія Кирилівна має прекрасну душу, схильну до розуміння чужого горя, та багато тих якостей, що звеличують і збагачують внутрішні людські поривання (25 січня, 1889).

Попри те, що доба романтизму добігала кінця, Г.П. Житецький залишився людиною цієї епохи з її філософією та естетикою. Романтизм назавжди став його життєвим кредо. У цьому контексті цілком логічним звучало зауваження редактора «Киевской старины» О. Лашкевича, який дорікав Гнату Житецькому, що той «мыслит образами» (29 серпня, 1888). Пафос кохання до жінки, шляхетне служіння їй, схилення перед нею як перед ідеальним втіленням жіночності й духовної краси були органічними і невід’ємними складовими світоглядного романтизму Г.П. Житецького.

Контури уявного жіночого образу доповнювалися ще одним важливим елементом естетики романтизму – «недоступністю» особи. Незважаючи на те, що двоє молодих людей мали спільне ко-

ло знайомих (полтавські та чернігівські дворянські родини, київські інтелектуали, друзі – Дмитро Петрушевський, сестри Старицькі, Лора (Валерія) О'Коннор), вони належали до різних світів.

Євгенія Кирилівна була з іншого (у прямому й символічному значенні) світу. Вона – дворянського походження, має аристократичне коріння й перебуває на чималій відстані від Гната Житецького, від Києва, майже весь цей час подорожуючи Європою – між Віднем, Неаполем. Римом, Міланом. Її недоступність ще більше загострює конструкцію ідеального образу. Але тут постає інше питання. Чи прагнув Гнат Житецький наблизити до себе Євгенію Кирилівну, долаючи існуючу відстань, чи, як більшість романтичних героїв, волів зберегти недоторканість створеного у своїй уяві прекрасного образу? Намагаючись віднайти те спільне, що могло би єднати їх, – незадоволення кожного з них реальною дійсністю, схильність до співчуття та філософських роздумів, він тим самим ще більше ідеалізував Євгенію Катеринич, поглиблюючи відстань між ними.

Утім, не важливо, чи то був напівреальний, чи напівуявний образ, достеменним є одне, що Гнат Житецький кохав пристрасно й щиро. Проте залишається таємницею, чи кохали його, чи, скоріше за все, він сприймався як неперевершено цікавий співрозмовник. Прочитавши подані нижче листи, кожен для себе, можливо, зможе віднайти відповідь на це непросте питання.

Листи, які зберігаються в Інституті рукопису, – це лише незначна частина колись великого епістолярного масиву. Як впливає з листування Гната Житецького, він писав до Євгенії Кирилівни майже щодня упродовж 1888/1889 років і зізнавався, що цих листів могло би назбиратися на цілий том. Як регулярно і часто відповідала вона, невідомо. Її листи до Гната на цей момент не виявлені.

Зазначимо ще раз, що архівні листи являють собою чернетки. Більшість із них написані нечітким, місцями незрозумілим почерком із багатьма виправленнями та закресленнями, з розрахунком на те, що будуть переписані в чистовому варіанті. Отже, їхнє «розкодування» та прочитання потребувало чималих зусиль і часу. Проте, коли все ж таки вдалося «розшифрувати» складний почерк Г. Житецького та прочитати листи, ніби

піднялася справжня театральна завіса над сценою життя, де розгорталася драма кохання молодого Гната Житецького та юної Євгенії Катеринич.

Вирішено було кожен із листів публікувати, супроводжуючи назвою та коротким змістом. Такий «дизайн» епістолярію, на нашу думку, акцентує увагу на листуванні не лише як на історичному джерелі, але й як на складному цілісному текстові, що репрезентує унікальний біографічний досвід.

При публікації збережено конфігурацію листів та мовні особливості. виправлено орфографічні помилки, квадратними дужками позначено доповнення текстів.

«Стиль – человек, и нельзя же человека так жестко коверкать».⁶

Віра Пипіна. Нецікавий товариш. О.С. Лашкевич. «Остриженные заметки». Філософський настрій. Прагнення жити самотійно. Думки про майбутнє. Мрії про подорож закордон. Незадоволення сучасним. Д.М. Петрушевський. Г.П. Галаган.

29-го августа, [18]88 г.

[8-е отправлено 30 августа [18]88]

Ваше письмо, Евгения Кирилловна, лежит передо мною, и я вчитываюсь, чтобы точно восстановить все течение Ваших мыслей; письмо это мне так понравилось, что я с удовольствием пробегаю его еще раз.

Вы, должно быть, уже вернулись с пикников и отдыхаете от удовольствий. Я эти дни проводил монотонно. Помнится, я упоминал о Пыпиной⁷. Вечера ей мы не давали (помешали всякие курьезные обстоятельства), зато водили по городу; девочка всем восхищается и чрезвычайно интересуется остатками древностей и историей их. Мои хорошие мнения только укрепились благодаря этим путешествиям и беседам. В это же время пришлось держать экзамены; все, кроме одного (будет 5-го сент[ября]), я выдержал. Последние дни мне страшно надоедал один товарищ (еще по Коллегии); он студ[ент] Петерб[ургского] У[ниверсите]та, кот[орого] я не видел 4 года. Разошлись мы чрезвычайно, и даже воспоминания не могли нам слу-

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. Од. зб. 47609.

⁷ Віра Олександрівна Пипіна (1864–1930) – донька Олександра Миколайовича Пипіна, дружина Федора Густавовича Беренштама.

жити общей темой для разговора. Рассказывает о Петерб[ургских] ресторанах, его родственниках, поездках загород, и речь тянется, едва перебираясь от слова к слову. К тому же я занят, а у него свободны 24 часа в сутки; т[ак] к[ак] знакомых нет и он уже неделю сидит в городе, ожидая кузины, за кот[орой] собирается ухаживать и чем развлекаться. Скучно и несносно [...]

Была и еще одна маленькая неприятность... Лашкевич⁸ вздумал перечеркнуть излишне оригинальные, по его мнению, места в моих сентябр[ьских] заметках о малорусской литературе⁹. «Вы мыслите образами ... , избегаете установленных способов выражения. Читатель не может мыслить по Вашему и требует непременно привычной для него речи». Ну что тут поделаешь? Насилу убедил в будущем выбрасывать «оригинальничья» и образность не всю, т[ак] к[ак] Л[ашкевич] согласился, что стиль – человек, и нельзя же человека так жестко коверкать; но так как заметки были исправлены в корректурах, то исправления уже сдал. Л[ашкевич] ослабил в значит[ельной] степени всю мою речь, и Вы прочтите в 9 № «Киев[ской] Стар[ины]» мои уже остриженные заметки о Милорад[овиче]¹⁰.

Однако все эти неприятности – такие маленькие мухи, что не портят моего задумчиво-философского настроения. Даже мне кажется, что все эти пустяки происходят далеко от меня и я мало ими волнуюсь, лишь бы они отнимали поменьше времени, оставляя его для занятий, философствований и мечтательности. А о чем я только не философ[ствую] и не мечтаю! Особенно когда в открытое окно сквозят через густую темноту, серебрятся звезды и переливается бледным светом ползучий млечный путь, вот как теперь! Куришь и думаешь, сидишь и думаешь, пишешь и думаешь... Все хочешь

⁸ Лашкевич Александр Степанович (1842–1889) – громадський і земський діяч, історик. У журналі «Киевская старина» (далі – «КС») співробітничав у 1884–1889 рр., редактор-видавець (1888–1889).

⁹ Ідеться про рецензії Г. Житецького на видання І. Карпенка-Карого «Збірник творів» та «Наймичка», а також Василя Чайченка [Бориса Грінченка] – «Згадок про дитячі літа» (Київ, 1888), надруковані в рубриці «Критика» («КС». 1888. № 9. С. 65–68, 69–70).

¹⁰ Г. Житецький має на увазі надруковану в цій же рубриці рецензію на видання: «Жизнеописание русских военных деятелей под редакцией Вс. Мамышева. Т. 1. Вып 4-й. Санкт-Петербург, 1887. Изд. В. Березовского. Генерал от инфантерии Михаил Андреевич граф Милорадович» (С. 68–69).

Автором цієї рецензії був Григорій Олександрович Милорадович (криптонім – М.) (1839–1905) – граф (з 1873 р.), історик, громадський діяч, генерал-лейтенант (з 1888 р.), сенатор (з 1904 р.), внучатий племінник генерала М.А. Милорадовича. Г.П. Житецький, у 1888 р. секретар «КС», поспішав повідомити Євгенію Кирилівні про публікацію рецензії, автором якої був чоловік її сестри.

сам устроить свою жизнь, а не отдаться тому, как она устроится. Пока в эту половину года нужно выдержать экзамены все и к февралю быть свободным; нужно это время допевать старые мотивы, доживать прежние радости и горести. Многого уже отсюда нехватишь, что есть, с тем и поеду. Меньше всего есть умения жить самостоятельно и добиваться стойко широких целей, но зато так много желания и жить, и добиться, так много возможности увеличить свой опыт, знания и умение, что надежды устроить все, как хочется, совсем не пустые надежды. Справляюсь со всем за полгода в Петербурге. Только всего меня смещают постоянные вопросы, ...чем же Вы там будете? Ничем. Да и чем я могу быть теперь, когда нужно многому научиться, ко многому привыкнуть, многое еще узнать и многое определить для самого себя неведомое. Разве чиновником, учителем... Я так и отвечаю, кто спрашивает, учит[ель] – да, чиновн[ик] – да, в редакции писакой – да. А думаю совсем о другом. Когда я хорошенько надумаюсь о более близком будущем, тогда начинаю мечтать о поездке за границу, рисую города, воображаю людей, представляю их отношения, и города, и людей, далеких мне, но открывающих мне новые истины, образующих новые настроения... И когда далекое будущее становится более близким, мягче относишься к прошлому, примиряешься с настоящим, настоящим слишком нервным, слишком неопределенным, неудовлетворяющим...

Однако, не утомляю ли я Вас? То философствую по пустякам, то набрасываю свои мечты туманными фразами... Такова судьба писем – никак не охватишь всей жизни, хоть бы писавши толстые дневники, а в какой момент удастся писать, настроение того времени и отражается на письме. Впрочем, я вообще теперь в большинстве случаев нахожусь в именно том настроении, о кот[ором] писал выше.

Вы спрашиваете об общих знакомых. Петрушевский все никак не выберется в Англию. Настроение его восторженное. О Петрушевском писал 12-го...

О Гамалие¹¹ ничего не знаю, прежде встречал его скучающего в Киеве, жалующегося на летнее безделье. ...Галаган¹², говорят, умрет не сегодня, завтра. Туда же собирается поехать отец, так что дома у нас мрачно...

¹¹ Гамалія Ксенофонт Михайлович (1858–?) – лікар, громадський діяч, належав до Київської Старої громади, видавець «КС» (1890–1902).

¹² Галаган Григорій Павлович (1819–1888) – громадський діяч, меценат. Підтримував дружні стосунки з багатьма членами Київської Старої громади, заснував Колегію Павла Галагана (1871), в якій навчався Гнат Житецький та викладав П.Г. Житецький.

«...Я люблю Вас... Это начало и конец моего будущего».¹³

Освідчення в коханні. Нові мрії і плани. Втоплена душа. Між коханням та дружбою. Бажання залишити Київ. Від'їзд Євгенії Кирилівни до Відня. Думки про душевну самотність.

Київ, Ноябрь 19, г. [18]88

В моих мыслях, в моих чувствах нет места ни отчаянию, ни обиде на Вас, ни разочарования относительно Вас. Я даже не сожалею о своем поступке. Да и от меня ли зависит, что я люблю Вас? А что сделал, то сделал: может быть хуже было, если бы я все продолжал бороться с самим собою и строить новые мечты и планы. Что было со мной в эти часы? Много мучений; три плана один другого фантастичнее сменились, и наступили часы более спокойных размышлений. Исполняя свои намерения, я зашел к Елиз[авете] Мих[айловне]. Откровенный разговор дал мне возможность облегчить усталую душу: последней насмешкой судьбы (что ли) было то, что этого я не мог, да и никогда не смогу сделать перед Вами. Вы знаете, для меня дорого мнение о себе только Ваше. Я потому и пишу эти строки. Вы говорили когда-то, что уважаете меня; правда, я не оказался выше всего, но именно это и может не умалить меня в Вашем представлении. Я, пожалуй, выше всего, кроме любви моей к Вам, которая выше меня самого. И жить я буду, так искренно думается мне теперь, ради одного только желанья, чтобы Вы сознали, что не ошиблись во мне. Это начало и конец моего будущего. Только не жалейте меня – зачем? Жалость – это обида. Если я жалок, мне нет места на свете; если верите в меня, если не ради жалости, хотите быть другом мне – будем друзьями. Так хочется жить! Но пока иной жизни, кроме жизни ради своих больных мечтаний, у меня нет. Их в сторону – они лично мои; я их не забуду, но пусть будет так, как будто мы оба забыли все. Я хотел ехать из Киева сегодня или завтра, – решил ждать января, когда буду спокойнее; тогда вырвусь куда-нибудь, но едва ли в Петербург. Вы едете в Вену: если можете, пишите мне, я буду писать Вам, как друг, хороший, искренний друг нежно любимому другу. А о всем другом ни слова больше. Может быть, все, что было, сделает нас более искренними друзьями и более сильными людьми. Только не забудьте, что у Вас самих есть так много хорошего, Вам неведомого, и это душевное богатство не растеряйте по свету; помните и то, что Вы имеете друга навсегда – в жизни еще будут страдания, и горе человеку, когда он душевно одинок, хотя бы его окружали все близкие и кровные его. Я остаюсь жить верой, что еще Вас встречу.

¹³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47611.

Желаю Вам величайшего счастья – душевного спокойствия; может быть, я его нарушил, но, верьте, больше не нарушу никогда.

«Без рассудочности же и анализа жить нельзя на базаре житейской суеты».¹⁴

День переживань і роздумів. Почуття ніжності та смутку. Спроби самоідентифікації. Емпатія vs розсудливість. Рецензія Г. Житецького на книгу Д. Яворницького. В.Б. Антонович та інші. В.Б. Антонович проти Г.П. Житецького. Спроба авторитетного вченого «викинути за борт наукового корабля» молодого історика. Оціночний максималізм Гната Житецького. Пошук оптимальної форми викладення конфліктної ситуації: два варіанти листа.

Київ, Ноябрь, 25, г. [18]88

[отправлено 28 ноября]

Вы так недавно, Евгения Кирилловна, уехали, но уже теперь мне хочется поделиться с Вами своими мыслями: простые, душевные, дружеские разговоры в последние дни Вашего пребывания в Киеве говорят мне за то, что Вам будут любопытны мои размышления, если не своим общим интересом, то уже тем, что они волнуют мою беспокойную душу.

Сегодня день переживаний и размышлений. Много пришлось пережить за предыдущие дни, хотелось счесть свои потери, определить, что осталось, уяснить общее настроение, наконец обозначить дальнейшие планы и предположения. Елиз[авета] Мих[айловна] как-то мне говорила, что главный мой недостаток – размышлять обо всем, все анализировать, ко всему подходить с предубеждением... Если бы это было у меня в широких размерах, тогда бы недостаток стал пороком, и я бы съел самого себя. Но в действительности я не человек рефлекса – я жить хочу, и только «продумать» всю жизнь не могу. Страсть к рассуждениям и анализу развивалась у меня рядом с тем, как сильные, как мне кажется, чувства не находили себе выхода. Помню уже это с детства – сколько заглохло чувства с тех пор, мягкого, нежного, едва лепечущего о чем-то неведомом, но глубоком и чарующем детскую душу! С тем, как уходили чудные образы, отражавшие дальние и невинные своею простотою чувства, элемент рассудочности захватывал душу, но поистине громадное количество чувства, данного мне природой, далеко не заглохло и я не стал резонером, человеком рефлекса. Да и могу ли я стать им, когда все сухое,

¹⁴ IP НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47612.

мертвое «форменно» изводит меня... И я верю, что сила глубокой нежности и грусти, владеющая теперь мною, не позволит никогда затопить всю душу мою и сердце мое озлобленностью, одним рационализмом, резонерством, педантизмом. Без рассудочности же и анализа жить нельзя на базаре житейской суеты. Этот недостаток там, на этом рынке, становится достоинством. ...Этимися словами я хотел сказать, почему письмо мое будет полно размышлений. Вы так чутки и молоды, что, думаю, душевная борьба другого не будет Вам слишком далека – в ней Вы найдете, пусть из другого мира, отголосок своему внутреннему настроению.

Вариант первый

Ноябрь, 27 [1888]

Сажусь Вам писать, Евгения Кирилловна, желая сообщить, что было в эти немногие дни с Вашего отъезда. Жизнь у меня решительно горит вот уже целый месяц. Вчерашний случай очень характерен для определения тона жизни. Он касается все той же критики на Яворницкого¹⁵. Нужно Вам сказать, что я никогда не ожидал того эффекта, который произвели эти 12 печатных страниц. Вопрос рецензии связан с общим вопросом, скажем, моей научной деятельности. Но для этого нужно рассказать кое-что сначала.

В раннюю мою молодость, еще 4–5 лет тому назад, я осмелился усомниться, имея очень веские данные, в нравственном, общественном и даже ученом авторитете одного многоученого и прославленного мужа, именно проф. В. Б. Антоновича (Вы о нем, должно быть, слышали). По обыкновению, я это сделал излишне шумно и откровенно, если хотите, тут играла роль не добродетель (!) моя, – а обратное. Я думаю, что людям сильным приятно иметь дело с открытыми и уже тем сильными, пускай и мальчишками. Нужно сказать, что Антонович привык жить среди лесты и поклонения. Всех, кто сомневался в нем из людей его возраста, он ненавидел. Из молодых он возненавидел уже тогда меня и моих соумышленников. Я это узнал после. Так росла его ненависть (у стариков она развивается с губительною силою), а столкновения наши (их было много) разгорячили ее. Я разуверился в Антоновиче все больше и больше, он не раз встречал с моей стороны скептическое, хотя и почтительное отношение. Как! Сомнение в нем, которого чуть не вся Россия

¹⁵ Ідеться про рецензію Гната Житецького на книгу Д.І. Яворницького, опубліковану в розділі «Критика» «КС» (1888. № 11. Ноябрь. С. 36–48). (Житецкий И. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. С 55-ю рисунками и 7-ю планами. Две части. Изд. Л. Пантелеева. Санкт-Петербург, 1888).

почитает за великого мужа. Да, но так было. Пусть глупо подсмеивался я, но всегда открыто и за дело. То, что я имел факты, раздражало старика еще больше. Уступок с моей стороны – никаких, с его стороны – бездна интриг самых низких и унижительных для него. Я говорю о себе, но я был не один, нас было человек 6, главным образом юных. Против всех нас и были настроены интриги. Так шли дни. На научной почве мы не встречались, а нужно сказать, что Антонович считается главой школы Малороссии и все в его руках – документы, книги, связи широкие и т. д. Как папа истории Малороссии он разрешает [...], да и не только в Киеве, но даже в Харькове – всюду его ученики, поклонники. Я хочу быть историком, заниматься Малороссией и все это делать вне Антоновича. Этим я начинаю ряд людей новых в смысле изучения истории не по программе Антоновича. Мысль дерзкая, как все мои мысли и планы. Вы поймете, для чего, между прочим, не нужен Петербург (или Москва). В других местах все та же фигура или ее изображения. Обращаюсь к своей рецензии. Рецензия написана без просмотра Антоновича по его специальности, без его указаний; [...] в письмах до сих пор почти всякий сотрудник обращает внимание на рецензию. При этом припомните предпочтение Линниченко¹⁶. В результате – нападения на редакцию с целью выбросить меня за борт. Вчера было редакционное собрание – решали вопрос о будущем годе, но вместо этого половину вечера рассуждали о моей рецензии. Решительно, я могу зазнаться! Антонович к атаке не пришел, но выслал двух человек, его неудачных подражателей – Николая Стороженко¹⁷ и Ореста Левицкого¹⁸, которые завопили – критика в руках мальчишки! Вон его – он пишет обидно, легкомысленно. Защиту принял на себя Лазаревский¹⁹. И его слова, и письма, и чтение статьи сбило с позиций Стороженко и Левицкого. Оказалось, что они в рецензии моей того не поняли, того не знали и т[ак] д[але]. Таким

¹⁶ Линниченко Иван Андрійович (1857–1926) – історик, археограф, педагог. У 1879 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира і став стипендіатом по кафедрі російської історії. Учень В.Б. Антоновича.

¹⁷ Стороженко Микола Володимирович (1862–1944) – історик, педагог. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира у 1885 р. Учень В.Б. Антоновича. Член Старої громади. У «КС» співробітничав у 1884–1900.

¹⁸ Левицький Орест Іванович (1848–1922) – історик, письменник. Навчався на юридичному (1869–1870) та історико-філологічному (1870–1874) факультетах Київського університету св. Володимира. Учень В.Б. Антоновича. Один із засновників та найбільш діяльних співробітників «КС» (1882–1906).

¹⁹ Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – історик, археограф, громадський діяч. Налезав до кола засновників та найбільш діяльних співробітників «КС» (1882–1906), був редактором журналу (1890–1891).

образом, я пережив неловкое положение – первый мой шаг чуть-чуть не был совершенно сбит. После такого удара я не скоро бы поднялся, т[ак] к[ак] он запятнал бы начало моего писательства. Но рассчитали неверно, так как рецензия написана действительно живо и основательно и вызвала со всех сторон даже неожиданные похвалы, кроме озлобленных выходок Антоновича и его прихлебателей, так что в ответ на заявленное критик – мальчишка, отвечено – такому мальчишке и критику можно дать.

Так кончилась буря в стакане воды. Но положение дела остается все таким же...

Вариант другой

Я не буду опускаться в рассказ, что создало мне много врагов в ученом мире: мои ли недостатки, достоинства ли – это все равно. Когда-нибудь я расскажу Вам и все это. Между многочисленными и солиднейшими врагами первое занимает проф. В. Б. Антонович. Как и почему? Другой вопрос. Скажу только, что я, имея веские данные, усомнился в его нравственном и умственном совершенстве. Фактичность в этом случае лучше всего, подорвать ее открыто нельзя. Сомневался я, по своему глупому обычаю, резко, шумно и откровенно.

С тех пор много лет ведет Антонович среди многих своих интриг интригу и против меня. Лучше всего бороться с врагом тайным способом – сплетней, интригой. Все унижавшее достоинство человека пускалось в ход. Жалок вид оскорбленного старика.

Пока он не убил моего имени, моего маленького имени. Как Вы, должно быть, знаете, Антонович – глава школы, скажу так, историков Малороссии. Это и моя специальность. Но я хочу быть вне школы Антоновича, и не хочу быть его учеником и только подражателем. Копией я не могу быть ничьей, как все эти Багалеи²⁰, Голубовские²¹, Андрияшевы²² и мн[огие] др[угие]. Что они все? Отголоски даже не великого учителя.

Антонович, конечно, парализует всякую возможность моих занятий по истории. От этого зависит в науке судьба его славы, т[ак]

²⁰ Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) – історик, громадський діяч. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (1880), учень В.Б. Антоновича.

²¹ Голубовський Петро Васильович (1857–1907) – історик. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (1881), учень В.Б. Антоновича.

²² Андрияшев Олександр Михайлович (1863–1933) – історик, архівіст, археограф. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира (1886), учень В.Б. Антоновича.

к[ак] я имею дерзость начинать ряд людей новых, не по программе Антоновича изучающих историю родного края. Мысль дерзкая, как все мои мысли и планы.

Результатом всего этого было то, что вчера на редакционном собрании, где решали вопрос о судьбе журнала в следующем году, большую долю времени посвятили рецензии г. Яворницкого. Выступил не сам Антонович, а его приспешники Стор[оженко] и Лев[ицкий]. Обвинения – критика в руках мальчишки, критика бесцеремонная, неосновательная, написана дурным языком, документы дурно изданы и т[ак] д[алее]. Оправдывал Лазаревский – вопрос не в мальчишке, а в каком мальчишке и т[ак] д[алее]. Затем – тон слишком умеренный, документы изданы прекрасно, точно с подлинником. Выставлены мнения письменные и устные людей очень солидной науки даже проф[ессоров] г[оспод] Москвы, Харькова и др. Язык – живой и сильный. Обвинители принуждены были сознаться, что и книги Яворницкого не читали, и документов в подлиннике не видели. Так со стыдом не для меня кончилась эта глупая попытка выбросить меня за борт научного корабля, на первых же шагах уничтожить возможность надолго стать литературным человеком. Что же? Похвалы не заставят зазнаться. Личные нападки – я их не боюсь, а скоро, скоро готовлю новые сюрпризы еще сильнее, еще серьезнее уличающие и глупость, и пошлость.

« ...Судьба людей, которые могут рассчитывать прожить только своею головой или своими руками». ²³

Підготовка до екзаменів з латини та грецької мови. Бажання позбутись «університетського класицизму». Суперечливі думки: що хочеш робити або що мусиш робити. Як діяти. Ставлення до роботи, яка не подобається.

Киев, 10 янв[аря] [18]89

Пишу четвертое письмо, а на три предыдущих нет ответа...

Все те же дни, все те же песни. Сижу и занимаюсь и должен признаться, занятия идут не особенно успешно. Почти целый день не отрываешься от книжки, перемагаешь себя, но нервы мешают сосредоточиться. Дело в том, что приходится к экзамен[енам] возиться с науками, ...предметами, самыми нелюбимыми – латин[ский], греч[еский], и вот прежде как-то легче было заставить себя с некоторой добросердностью осиливать всякие эти глупости. Теперь хочется заниматься, само настроение, все мысли в работе, но в своей

²³ IP НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47625.

любимой работе желание обратиться к ней ... мешает наполнить классической глупостью свою голову. Если бы скорее разделаться с Университетским классицизмом! Но с нелюбимыми работами никогда не разделаешься, вовек не расстанешься. Все равно, когда бы то ни было, вернее всего придется ради поддержки своего существования заниматься чем не хочешь, – такова судьба людей, которые могут рассчитывать прожить только своею головой или своими руками. А я не только должен так жить, но иначе жить не хочу. Только теперь слишком над глупою работою сидишь, а она никогда не пригодится, т[ак]к[ак] учителем быть я не предполагаю. Все это – и сознание полной ненужности работы, и влечение к интересующим занятиям, и какая-то неровность жизни, которую я четко чувствую, – мешают совершенно успешно потрудиться в изучении многих глупостей. Но что могу, то делаю...

Посл[ал] 10-го, з ч[аса] н[очи].

«Фауст» VS «Мефистофель».²⁴

Д.М. Петрушевський. Презентація друга та самопрезентація. Спільне й відмінне у характеристиках. Дружба на ґрунті протилежностей. Продовження закордонної подорожі Євгенії Кирилівни: переїзд з Відня до Італії. Італійська ремарка Гната Житецького.

24 января 1889

Только что, Е[вгения] К[ирилловна], получил Ваше коротенькое письмо. Дня три я буду занят, так что до вторника у меня распределены все часы и минуты – бывают такие дни, когда у меня являются не мои, но чужие важные дела. Завтра и два следующие дня будут именно такими днями, поэтому я и стараюсь как можно скорее набросать Вам ... строки, чтобы сообщить о получении Вашего письма. Что теперь занимает меня и потребует меня всего, – об этом я Вам сообщу, если захотите, как-нибудь позже.

Сегодня утром послал Вам письмо, которое вел дневником. Из него Вы узнаете, что делал я три дня. Сегодня же утром расстался с Петрушевским – он у меня ночевал. П[етрушевский] пока не устроился, но уже понемногу занимается, [...] думает начать держать экзамен.

Петрушевский все так же хорош. Мало еще мы с ним беседовали, но кажется, что наши дружеские отношения стали еще теснее. Мы как будто дополняем друг друга. Он – большой джентльмен и немного флегматичен, у меня он всегда находил симпатичным для

²⁴ IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 47626.

себя вражду к педантному и буржуазности, и даже необходимым для своей несколько уравновешенной натуры ту долю нервности и бешенства, какая есть у меня.

Когда-то над нами смеялись, будто мы парюю представляем Фауста и Мефистофеля. Фауст – конечно, не я. Сравнение гиперболическое и, пожалуй, неверное, но что я терзаю его не менее, как рефлексирующий дух великого философа, воплощенный в Мефистофеля, – это верно. За то, думаю, он меня и любит. Я его люблю за то, что он мягок, успокоителен и философичен. Он часто не нервами, а своею мягкотелою натурою поймет то, что я ему рассказываю, чем я волнуюсь.

Принципы, позволю себе употребить это надоевшее слово, принципы общечеловеческого характера – одинаковы у нас, зато в выводах мы постоянно расходимся. ...Я не переносу отвлеченности, он зато улаживает вещи там, где я путаюсь в частности, он улавливает определенные истины там, где я растекаюсь в образах. Я кричу в разговоре, он бубонит. Я живу волнением, он – спокойствием, я – неприхотлив, он – капризен, я – легкомыслен, он – солиден...

Так мы и живем противоположностями – и противоположность натур единит наши беседы и похождения, наше общение. Поэтому я был рад его приезду. После воскресенья, впрочем, мне не удалось поговорить с ним обстоятельно. Жду случая, и боюсь, что он не скоро будет...

Вы, между тем, должно быть собираетесь из Вены в Италию. Неужели весь край ... и эта страна векового поклонения не так хороши, как стоят они ... яркими образами в моих грезях? Вы напишите мне хорошенько, что увидите в том крае, где больше, чем во всех других странах и жили, и боролись, и страдали, и верили, и думали, и любили, и ненавидели.

А теперь – прощайте. ...

Посл[ано] 25 января [18]89

«...Выбор один – или обман и жизнь, или правда – и нет жизни».²⁵

Переписаний лист. Нервова напруга. Незгода з критичними самооцінками Євгенії Кирилівни. Спроба переконати Євгенію Кирилівну в її чеснотах. Бажання повчати і давати поради. Суперечливі емоції. Невизначеність.

26-го янв[аря] [18]89

Перечитываю еще раз Ваше письмо. Было написал Вам довольно большой ответ, но уничтожил его, почувствовавши, что все на-

²⁵ IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 47627.

писанное – слишком большие пустяки. Я не знаю, насколько у Вас переменялось настроение за эти дни, все ли оно так же безотрадно, как прежде, когда Вы мне писали. Письмом, а может быть словами я не могу ничего выразить, что бы принесло хоть какую-нибудь отраду и облегчение, но, по крайней мере, не показываюсь смешным или преувеличенным, поэтому я не каюсь, отвечаю на Ваше письмо по существу. Не говорю и о своем настроении, я сжался весь и боюсь «войти в самого себя», я даже со страхом бегу всякой необходимости прислушиваться, что там творится в моей душе, чувствую, как что-то медленно уничтожает меня. Я уже закрыл глаза на все это и иду вперед, только обращая внимание на внешние стороны своей жизни. А там что будет, то будет. Оттого не пишу Вам и о своем настроении, по существу, не желая ... говорить о нем.

...Под конец письма Вы так же недоверчиво относитесь к себе: «Я давно привыкла сознать и осуждать свои недостатки, а исправить многих все же не могу». Помните, Вы мне говорили о своем брате Сергее. Вы не досказали одной фразы – и это я помню. Но не в этом дело. Как не покажется странным, но мы [существуем] для людей, которые любят наши недостатки, а если любят, значит понимают, то именно понимают недостатки. Кто не похвалит за подвиги добродетели? И враг со скрежетом завидным. Кто поэтому говорит так самоуничижительно о своих недостатках, я людей-добродетелей, по крайней мере, не понимаю. Вы пишете, что не вынесли никакой пользы из своих страданий... Полноте, а душу то прекрасную, а чуткость и понимание чужого горя, залог того, что никогда Вы уже не вернетесь к одному прозябанию в какой бы среде потом не жили, залог, чему основой служит все та же неудовлетворенность настоящим. ...Правда, эта польза часто убивает человека, старит его, давит и отчаянно нервной тоскою, но об этой пользе, пусть обидной и жестокой, я и говорил, и Вы увидите, когда будет Вам легче, что я говорил правду, горькую правду. Одно – мне кажется слова мои об уже полученной мною – были слова неправильные. Но если я говорил Вам неправду, то я обманывал и самого себя. Скажу, и обманывал часто сознательно. Но выбор один – или обман и жизнь, или правда – и нет жизни... Вы простите мне, что я выбрал первое, и простите мне (вольны ли?) обман. Мои пожелания, я чувствую, – слабы и ничтожны, но они вырываются невольно... Почему Вам они неприятны? Неужели Вы полагаете, что наши интересы так различны? Как Вы думаете, если бы чтобы создать возможность ... счастья пришлось мне своими руками, стараясь испортить свои же пожелания, навеки скрыть свои чувства,

свои мечты – что бы я выбрал, Ваше счастье или возможность «играть» и раздражать свои чувства, свои мечты? Если первое, то мои пожелания, право, искренни. О многих пожеланиях и оговорках Вы должны понимать, почему они пишутся... Может быть, я не всегда их ставлю уместно, но элемент оговорки, ... ненужных рассуждений Вы всегда принимаете, прочитывая мои письма, а то мне горько, что я совсем бессилён часто сказать то, что хочу, а когда скажу с осторожностью, то меня могут не понять. ...

«Сегодня я обедал у Старицких...»²⁶

Враження від дня, що минув. Сестри Старицькі: «розумна Люда», «добродушна Маша». Фантазії з приводу майбутнього: Григорій Мачтет, Лора (Валерія О'Коннор).

Київ, 3 апр[еля] [18]89

Как это не надоедливо, Е[вгения] К[ирилловна], но я опять пишу Вам, предполагая тотчас же, по получению Вашего следующего письма, послать свое. А если не получу до 6-го, то отправлю эти строки и без дальнейшего ожидания. Дни страстной недели у меня располагаются так, что я с 9 ч[асов] д[ня] до 3-х на уроках, а потом сижу дома и занимаюсь. Что будет сколько-нибудь любопытного за эти дни, я отмечу на этом листке, отрывочно и кратко... После прожитого, по обычаю нервного дня в 23 ч[аса] ночи перед сном хочется еще раз остановиться на некоторых впечатлениях пережитого. Вот я и останавливаюсь, набрасывая эти строки.

Сегодня я обедал у Старицких²⁷ и просидел до 6 веч[ера], где видел распрю двух сестер, обвинявших друг друга в двуличии. Умная Люда и добродушная Маня – это неравный бой... Спор перешел в шуточную беседу. Я сватал Люду за Мачтета²⁸, она меня – за Лору²⁹. Мы стро-

²⁶ IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 47628.

²⁷ Родина Старицьких: Михайло Петрович Старицький (1893–1904) – письменник, культурний діяч; його дружина Софія Віталіївна Старицька (1850–1927) – українська громадська діячка, акторка-аматорка; їхні доньки Марія (1865–1930) – акторка, режисерка, педагог; Людмила (Старицька-Черняхівська) (1868–1941) – письменниця, громадська діячка; Оксана (Стешенко) (1875–1941?1942) – письменниця, перекладачка, педагог.

²⁸ Мачтет Григорій Олександрович (1852–1901) – письменник і громадський діяч. Заарештовувався та перебував на засланні за революційну діяльність. Товаришував із родиною Старицьких.

²⁹ О'Коннор-Вілінська Валерія (Лора) Олександрівна (1866–1930) – письменниця, перекладачка, громадська діячка. Донька багатого землевласника О. О'Кон-

или много фантастических планов и пародировали с весельем сцены будущего житья-бытья. Особенно недурен, непринужден был я в Людином изображении, я [...] около лошадей, доводящий до разума устроенный братом Лоры конский завод. Смесь научных терминов, критических замечаний и поощрений конюхам на О'Конноровском заводе, все это якобы из моих уст в передаче Люды было бесподобно. ...

Спокойной ночи Вам.

«Неаполь ... зелено-белый город по отлогому берегу».³⁰

Лист від Євгенії Кирилівни з Неаполя. Уявний образ міста. Суперчливі асоціації: природа vs історія. Везувій. Подорож далекими краями силою багатого уявлення.

4 апреля, [18]89 г.

Побрел я сегодня к Елиз[авете] Мих[айловне], но не застал дома. Прихожу домой – Ваше письмо. ... Я не ожидал, что Вы будете в Неаполе. Если бы знать, что Вы запоздаете в Милан, – послал бы туда письмо. Искупаю свою вину нынешними письмами.

Мое внимание остановила, главным образом, передача Вами впечатления неаполитанских красот. И шумное море, непокорными синими ... волнами ласкающее берег надоевшей ему земли, все той же постоянной, низменной земли, о которую рассыпаются ... волны испокон века, и этот ропот, слышимый Вами в минуты пробуждения, – так прекрасны, что Ваше настроение, Ваша беззаботность в часы, когда Вы видите так много ясного, чистого, лазурного, хорошего, – несутся ко мне в письме одними чарующими, поэтическими звуками. ... И это море, впечатления которого окрасили все строки Вашего письма, стало мне опять понятно, как однажды давно, когда я перечитывал стихотворение Пушкина. Я знаю, что Неаполь и Лондон – города, имеющие наибольшее число нищих, я знаю, что Неаполь – город всяческих страданий человеческих в течение более двух тысячелетий своего существования, но что мне до них, когда я одной фантазией своей рисую себе все чудные сочетания грандиозных очертаний, придвинувшегося к морю Везувия, синевы кругом и сверху, и снизу ... картин зелено-белого города по отлогому берегу...

Вы простите мне глупые вымыслы; простите уж ради законного желания силою воображения постранствовать в далеких краях, где и Вам было хорошо, как пишете Вы сами.

нора. Мати належала до роду Лисенків. Подруга Людмили Старицької-Черняхівської. Була широко відома як драматург.

³⁰ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47628.

Припоминаю, что Вы, должно быть, получите письмо в самый день Святого Воскресения, в самом деле, Воскресения существа, когда-то ожившего к новой жизни – тут тоже есть своя поэзия и грандиозность. Христос воскрес! Передайте мое «Христос воскрес» Марии Петровне³¹. А сами будьте так же счастливы, как были в недавно прошедшие дни.

Пишите мне и не забывайте.

**«В душе слились и глубокая ревность
и неведомая никому грусть».³²**

Роздуми про життя. Почуття не знаходять виходу. Сила ніжності і смутку. Мрії про щастя Іншого. Зусилля над собою. Немає щасливих мрій. Самотня душа. М.В. Стороженко. М.В. Юзефович.

[1889]

...Не установилось тишины и спокойствия в моем душевном мире. Вы поймете, думаю, как можно много передумать, чтобы пережить разрушившиеся здания лучших душ, планов и надежд. Чем дальше тянется жизнь, тем дальше становишься от искренних чувств, цельных впечатлений и сознания жизненной радости. Что-то жесткое, рассудочное наплывает взамен сердечности: результат того, что чувства не находят себе выхода...

Помню с детства – сколько заглохло чувства с тех пор – мягкого, наивного, едва лепечущего о чем-то неведомом, но глубоком и чарующем детскую душу! ...

Только есть у меня еще и что-то сильное, и что-то нетронутое – оно живет во мне. И я верю, что сила глубокой нежности и грусти, владеющая теперь мною, не позволит никогда затопить всей души и сердца моего озлобленности, резонерством, педантизмом.

Да и глянуть еще раз внимательно, неужели все эти пустяки, все мелочи, все тайное недоброжелательство, люди со всей пошлостью и мир, равнодушный к твоей скорби, неужели во всем этом существо моей жизни? Все это мыльный пузырь, шелуха, плохая декорация. В душе слились и глубокая ревность и неведомая никому грусть, и мечты счастья другого, и лучшие воспоминания, и большие грезы, и вера в торжество своей воли над своею же скорбью, где слилось все в

³¹ Катеринич Марія Петрівна (нар. Шимкова-Полоницька) – мати Євгенії Кирилівни.

³² ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47970.

одно настроение задумчивости, там, в душе моей, и сила моя, и счастье мое. Странное дело – нет большего трагизма, как борьба между жизнью и смертью, и я испытываю нечто подобное...

Я делаю над собой усилия, чтобы остановиться, иначе я буду писать без конца, часы и дни, и никогда не остановлюсь; как больно мне, и некому сказать, как больно. Вот я пишу Вам слова и непонятные, и неясные, и неопределенные. К чему все это? Пусть так будет, ... мне так сколько-нибудь легче. Хотелось бы Вам теперь же сказать какое-нибудь слово бодрости вместо этого бреда, но могу ли я? У меня не из чего вылить счастливых дум, нежных ожиданий, торжествующих грез – их нет в моей одинокой, обедневшей душе. Что есть лучшего – мое горе – я несу его Вам в этих неопределенных строках.

Как же вы там в ином, чужом краю? Что было с Вами, как теперь устроились, что делаете и думаете делать? Все, все, решительно все напишите. Слышать слова из другого мира при моем теперешнем состоянии – желанный отдых. Вам всего лучшего...

Кланяйтесь М. П. [Марии Петровне]

Р. С. Мелочи житейские: Н. Стороженко в доме Юзефовича³³, как мне передавал А[лександр] М[атвеевич]³⁴, не знаю, по какому уж поводу, расхвалил все Ваши и внутренние, и внешние качества. В 4 ч. 24-го на Фундуклеевской я встретил Липского³⁵, кот[орый] неопределенно отозвался о своем непосещении Ели[заветы] М[ихайловны] – «был занят». 25-го же в фотографии Мезера³⁶ встретил графа³⁷ и Вашу сестру³⁸. Елиз[авету] Мих[айловну] до сего дня не видел...

Видите ли, какой я исправный корреспондент. Жалею, что у нас мало общих знакомых и что я вообще мало видаю людей, чтобы сообщить Вам больше.

³³ Юзефович Михайло Володимирович (1802–1889) – державний, громадський, політичний, культурний діяч, публіцист, археограф. Член наукових товариств та комісій. Очолював Київську Археографічну комісію (1857–1889).

³⁴ Олександр Матвійович Лазаревський.

³⁵ Імовірно, йдеться про Володимира Іполитовича Липського (1863–1937), ботаніка, з яким Г.П. Житецький був знайомий від часів навчання в Колегії Павла Гаґаґана. Закінчив Київський університет св. Володимира (1887), працював у Ботанічному саду Київського університету (1887–1894), Головному ботанічному саду Петербурга (1894–1917). З початком революційних подій 1917 р. повертається до Києва, бере участь у розбудові Академії наук, член ВУАН, президент Академії (1922–1928).

³⁶ Фотоательє Франца Мезера (1830–1922) було найвідомішим у Києві, містилося в 1874–1918 рр. у його власному будинку на Хрещатику.

³⁷ Григорій Олександрович Милорадович.

³⁸ Катеринич (Милорадович) Ольга Кирилівна (1862–1945).

**«Существую – следовательно, думаю, мечтаю, волнуюсь,
помню о Вас каждый день, каждый час».³⁹**

Від'їзд Варвари Семенівни до Одеси. Рішення брата відправитись юнгою на кораблі у морську подорож. Важка сторінка життя. Відвідування Старицьких. Розливи Дніпра. Поділ. Оболонь. Природа. Очікування листів з Італії.

14 Апр[еля] 1889

Я только что получил письмо от Вас... Если бы Вы были здесь, я, наверное, объяснил бы, почему не пишу много, а теперь Вы начнете думать, будто мне не хочется Вам писать. Право, Вы этого никогда не думайте, т[ак] к[ак] так Вы можете думать только рассердившись.

Сегодня я был у Елиз[аветы] Мих[айловны]. Она все в таком же грустном настроении. Когда она говорит шутливо, выходит неестественно веселая речь, когда говорит серьезно – слышится такая глубокая печаль в речах, что хочется избежать боли, которую мы будто наносим друг другу... Так мы переходим на праздные темы и полускучные разговоры...

Раза три праздниками на час-полтора заходил к Старицким, где я чувствую себя непринужденно и, если не веселюсь, то много поднимаю шума...

В прошлом письме (13-го) я писал, что матушка моя уехала в Одессу с младшим братом⁴⁰. История решения брата (18 лет) из гимназии перебраться на море – одна из тяжелых страниц моей жизни за этот год, страница и патологическая, и трагическая. Кроме того, что отразилась на мне, больше всего меня смущало то, как больно было матушке перенести всю эту историю. Начало этой истории – декабрь прошлого года. Результат – отправление брата юнгой на корабль в морское плавание. И если б это было одним горем за эти последние месяцы... Но обо всех их, что будет интересно с «общей» точки зрения, расскажу позже.

Лично я эти дни почти ничего не делал для себя, даже ничего не читал. Вот теперь просматриваю старый журнал за 20-е годы нынешнего столетия. На уроках – учу, кричу, набиваю всяческие головы всяческими пустяками. Писать ничего не могу. Вообще, я лентяй и бездельник... Погода у нас хорошая, я упиваюсь густым, весенним воздухом и увлекаюсь до страсти разлившимся всюду Дне-

³⁹ IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 47971.

⁴⁰ Молодший брат Гната Житецького – Богдан Житецький (1871–1899).

пром. Столько синей, спокойной, величественно раздавшейся во все стороны воды, и как ясно видна даль, заманчиво потонувшая в ней призраками опрокинутого в воду леса, мерцающих церквей, деревень. После урока на Подоле в виде отдыха я брожу по Оболюни среди воды, ворвавшейся во все дома, наблюдаю хлопотливое движение бережной жизни, усталым взглядом слежу за плеском воды у размытых берегов. Это самый лучший час в день, когда я больше всего думаю о хорошем и вспоминаю о прекрасном...

Существую – следовательно, думаю, мечтаю, волнуясь, помню о Вас каждый день, каждый час. Рад я тому, что письма приходят Вам по сердцу; по сердцу, значит, и та, все-таки значительная доля существования моих рассуждений, которая отражается в моих письмах. Только в своих письмах Вы часто не откликаетесь на те рассуждения, которые волнуют меня; я не говорю о вопросах, а о том, что выражается в формах моего сомнения, моего колебания...

Вы, правда, расскажете мне обо всем, что я затронул в прежних письмах. Теперь-то Вам трудно писать при изобилии родственников, но Вы воспользуйтесь свободными минутами и напишите мне обстоятельно – мне жить чем дальше, все больше становится, и я так счастлив, когда читаю о Вас и Ваших думах, и Ваших занятиях, когда в слабых намеках подмечаю, как много еще Вы сильны и как можете быть счастливы сильным, полным и глубоким счастьем.

Письма, когда уедете из Вены, пишите, откуда можно будет написать. Я буду также исправен и, если Вы наметите адреса и приблизительно дни, когда где будете, туда и напишу. А если не так, то буду писать постепенно к Вашему возвращению в Вену, пришлю целый том, но Вы в таком случае пишите мне из странствия по Италии, а объемистое письмо с ответами на все эти письма будет ответом на все Ваши отдельные послания. Напишите, как быть. Сниматься я думаю в начале мая, пока не снялся до сих пор...

«Без матушки голодно и скучно...».⁴¹

Варвара Семенівна в Одесі. Домашні господарські труднощі. Брат – «хрещатицький франт». В очікуванні повернення матері.

19 апр[еля] 1889

Несколько дней назад отправил я Вам, Е[вгения] К[ирилловна], письмо, но ответа нет, но ответа, впрочем, ожидаю к 23–24, а пока пишу Вам эти немногие строки.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47629.

Вот уже дней 5, как матушка в Одессе, и мы ее поджидаем с нетерпением. Прежде всего, мы совсем оскудели, и нам нет ужинов, т[ак] к[ак] я никак не могу управиться толково с хозяйством; передал бразды правления брату. И тоскливо мы ладим, т[ак] к[ак] почти все пасхальное. Брат, однако, не теряет победоносного вида и выходит то в цветистых пальто и перчатках, прогуливается по городским панелям, будто совсем сытый дворянин. Мне говорили, будто он (брат то) затмил гордостью вида и изяществом костюма всех крещатицких студентов. Но нужно смотреть в корень вещей... Без матушки голодно и скучно, т[ак] к[ак] совсем не с кем перебраться шутливым словом, когда сидишь дома и сосеешь разные очень умные и надоедливые книги. Срок отпуска, какой мы дали матушке, истекает, и с часу на час мы ждем ее...

«...Перестанем называть глупостями то, что делает нас более чуткими, более тонкими людьми, а в будущем, может быть, и более сильными».⁴²

«Собачі дні». Нудні уроки з учнями. Погода – розкіш. Думки про людей. Думки про себе. Зміна настрою: від туги до гумору й аналітичності. В очікуванні повернення Євгенії Кирилівни з Відня та розмови з нею. Можливість розлучитися назавжди. Міркування про від'їзд з Києва: шанси «за», але не «проти». Сподівання на відновлення життєвої енергії. Переконаність у найкращих чеснотах Євгенії Кирилівни.

20 апр[еля] [1889]

Дни у меня проходят так однообразно, что не хочется рассказывать, «собачьи» дни, так как это более чем скучно. Что может быть скучнее сидеть с мальчуганами, которые не выучили уроков и не желают их учить, зная при том, что и заставит их заняться трудно, т[ак] к[ак] баловница-матушка через комнату и тоскливо смотрит, когда вздумаешь погонять шалунов? Остальную часть дня я занимался, да зашел после урока к одному знакомому, где толковали об гипнотизме и связи с объяснением многих чудес. Вот и целый день. Теперь вечером [...] пишу Вам, а потом опять присяду заниматься. И занятие не воодушевляющее, а скучное. И семи ... словами я передаю не настроение свое, а то впечатление, какое может вынести постор[онний] человек, когда бы ему передали, что было со мной сегодня, вчера...

⁴² ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47629.

Погода у нас сьогодні – розкошь. Такої день рідко буває і весною. Зато у Вас, читал, ок[оло] 14-го шли дожди. Да, а с Вами нічого не случилось во время кучерского бунта? Кстати, о заграничных новостях. Я так интересуюсь выставкой, что уже условился с двумя путешественниками..., чтобы они мне хорошенько отписывали, что увидят на выставке.

Вы несказанно обрадовали меня письмом, а особенно тем, что не изорвали первой половины его. Вот Вы говорите глупости, и я говорю «глупости», а эти глупости, которые охватывают нас в минуты тоски, – совсем не глупости. От них мы становимся умнее и чище.

Не знаю, говорил ли я Вам, как всегда случается, что ко мне люди относятся гораздо лучше и сердечнее, когда у них самих горе, когда охватывает их тоска. Может быть, это всегда так бывает... Но сколько я знаю людей, которые только подсмеиваясь говорят со мной, когда жизнь их течет спокойно, когда они полны энергии или удача идет им за удачей, и как они меняются, когда проходит такой подъем духа. Тогда они со всею сердечностью изливают свое горе и ищут отклика в чужой душе...

Много сердечных тревог и душевных страданий приходилось мне переживать с другими, а мне казалось, будто и эти другие думали, что находят верный отклик своему душевному разладу в моей душе. И тогда, когда люди горюют, они чище и прекраснее, они гораздо более понимают людскую долю и гораздо сильнее любят людей. Мы с Вами за этот год, правда, делили и радости, и горести. Будем же прямее и перестанем называть глупостями то, что делает нас более чуткими, более тонкими людьми, а в будущем, может быть, и более сильными.

...Настроение мое неустановившееся, но более юмористическое и более анализирующее, чем тоскующее и чувствующее. По поводу своих решений, о которых я писал в письме, я скажу, что последнее время я бездействую. Исполнение многого я начал, но пока остановился и думаю, и все, чего еще не тронул, оставил на прежнем месте после того, как Вы заставили меня еще раз подумать о своих решениях письмом от 6-го... Так я и подожду Вашего приезда, когда поговорю с Вами; и что я не говорю, этого не может быть, мы стараемся устроить большую и обстоятельную беседу в Ваш приезд из Вены: ведь мы, может быть, расстанемся навсегда, а уж наверное на очень, очень долго. Кстати, я был довольно остроумен и могу смело сказать, что во всех сплетнях, кот[орые] ходят обо мне по городу, фигурируют все мои приятели и приятельницы, кроме Вас. Если приходилось упоминать о Вас, я всегда говорил сдержанно

и неохотно, – о переписке я никому решительно не говорил и думаю, что так нужно. С другой стороны, можно же найти объяснения для разговоров в каких-нибудь советах, переговорах об общих знакомых и т[ак] д[алее]. Мой скорый отъезд из К[иева] – шанс «за», но не «против». Я пишу это и жду с самым затаенным, напряженным нетерпением Вашего приезда. Отправляясь в далекий путь, мне почти не с кем, кроме близких родств[енников], проститься искренно и умно, выслушивая правдивые советы, запоминая всякое слово и мысль, чтобы не с пустым сердцем и пустой душой идти к чужим людям на чужбину.

Оттого я так беспокоюсь, что Вы говорите о своем приезде, как о мимолетном, когда упоминаете о [...] киевлянах. Во всяком случае, если Вы найдете нужным, чтобы я ради беседы с Вами сделал что угодно, хотя бы это стоило ... спокойствия. Все это устроится, а Вы, я думаю, теперь себя чувствуете хорошо. Будет еще много колебаний в настроении, но мы придем к хорошему, и энергия воскреснет, энергия жизни, которая сделала когда-то то, что мы хотели... А если в иных формах? Кто жалеет о формах, когда есть у него сильное, полное, прекрасное содержание. А в Вас оно есть, оттого Вы и хороши.

Прощайте. До скорого и искреннего свидания.

«Матушка вернулась из Одессы значительно поседевшей...».⁴³

Повернення Варвари Семенівни з Одеси. Нічна розмова з матір'ю. Переживання з приводу почутого. Відкладений лист до Євгенії Кирилівни.

Киев, 24/25 Апр[еля] 1889

Пишу Вам эти несколько слов, Евгения Кирилловна, по свежим впечатлениям рассказов матушки, недавно, несколько часов назад, вернувшейся из Одессы. Я только что сегодня собирался написать Вам о разнообразных впечатлениях последних трех дней, как явилась матушка и рассказы ее вот до сих пор (6-й час утра) смутили весь искусственный покой моей души за последние дни. Я хочу этими строками сообщить Вам, что помню свое обещание написать Вам, что устал теперь, что весь мир мой душевный болит от слышанного минуту назад. Матушка вернулась из Одессы значительно поседевшей и усталой, все было, повествуемо ею, больно и нервно. Что мне писать теперь? Вы великодушно простите, что я еще на несколько времени откладываю и продолжительную беседу с Вами, простите и не забудьте меня эти дни, как не забываю и я Вас.

⁴³ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47972.

**«...Стал вдруг таким же молодым, подвижным
и живым, как прежде».⁴⁴**

Запрошення від Старицьких до подорожі по Дніпру. Поїздка у Видубицький монастир. Веселий час. Гарний настрій. Пригода з братом. Чай у Старицьких. Відвідування бібліотеки. Від'їзд Людмили Старицької на Волгу, де подорожуватиме її батько. Інтелектуальне зібрання для обговорення «літературного измышления». Повернення впевненості. Віра в силу свого таланту та енергії.

Киев, 25 Апр[еля] 1889

Вчера только собрался Вам писать, как приезд матушки из Одессы помешал, и т[ак] к[ак] мы разговаривали часов до 5 утра, то я так Вам и не написал вчера. Сегодня вот пишу...

В 9 ч. звонок разбудил меня, прислали от Стар[ицких] с приглашением ехать на лодке. Погода хорошая, брат настаивает на поездке. И вот я с братом в 11 ч[асов] у Ст[арицких]. Ехать на лодке собралась большая компания ... В час мы отъехали в Выдубицкий [монастырь] при легком ветре на Д[непре]. Приехали, поели, встали барышень на прекрасные Выдуб[ицкие] горы, откуда вид верст на 20 кругом, провели время до чрезвычайности весело и в 6 отъехали из В[ыдубицкого]. Подняли паруса (мы ездили на двух лодках), затем двинулись по ветру к городу... Все были в хорошем настроении, а я не помню себя годы в таком сумасшедшем экстазе. Я был адмиралом флота, так как все барышни были поручены мне маменьками как солиднейшему, и действительно, с каждым часом увеличивал больше и больше катанье своею нервною и необузданною веселостью. Даже то, что, когда мы подъехали, брат «мышонок», проделывая перед барышнями геройства, вывалился за борт лодки, не уменьшило нашего веселья. Брат оказался молодцом и проплавал по Днепру в одежде, пока подали лодку. К 9 ч[асам] вечера мы все пришли к Старицким пить чай и тут часа полтора хохотали как безумные, припоминая все, что было с нами. Мой экстаз охватил всех, и шутки, пародии, остроты, смех, крики не умолкали ни на минуту. Весь мокрый от невольного купания брат был предметом ухаживания барышень так, что ... пришел в благодушное настроение, и мы с ним пикировались до того, что сами наконец устали смеяться и шутить.

Вчера утром я был в публичной библиотеке, вечером – на уроке и проведаль Л. Старицкую, которая долго собиралась ехать и наконец уехала вчера в Москву, а оттуда на Волгу, где летом будет странствовать ... ее отец...

⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47973.

Зато в четверг у меня будет несколько человек приятелей для научной беседы по поводу одного моего литературного измышления. Я его едва ли кончу, придется читать отрывки, т[ак] к[ак] в субботу и воскресенье прогулял, но я с удовольствием вспоминаю эти часы, т[ак] к[ак] неожиданно силою юности, которая есть же у меня, стал вдруг таким же молодым, подвижным и живым, как прежде. И мне верится, что я таким же могу быть в будущем. Когда я опять стану властвовать этим будущим, ни как настоящее теперь властно мною, то вернется ко мне вся моя сила.

Прощайте. Будьте здоровы и веселы.

«И будто все не постарело, как стареют люди, и будто ничего не исчезло, как исчезают людские души».⁴⁵

Бажання філософствувати. Думки, що послаблюють нервову напругу. Міркування про красу у світі та її форми. Почуття, що правлять світом, – обман, фікція, почуття голоду, холоду, моральний агонізм⁴⁶. Складні філософські міркування. Пошук відповідей. Щастя людини у творчості і втіленні ідей. Мрії про відпочинок на Полтавщині. Прогулянка по ботанічному саду. Прогноз зозулі. Очікування зустрічі з Євгенією Кирилівною в Києві.

Київ, мая 11-20 [18]89

Я так давно, Е[вгенія] К[ирилловна], не писав Вам, рассуждая и рассказывая о плывущих отовсюду думках, а ограничивался одним только описанием внешней жизни или отрывочными фразами, что мне невольно хочется порассуждать, как думалось когда-то, и кажется, будто мысли приходят те, которые облегчали мои нервы прежде...

Я, может быть, говорю непонятно, желая выразить, что мысли мои склоняются признать равную силу за обманом и истиной в смысле воздействия на человека. Тогда я приведу пример: красота в мире – это есть идеи в воплощении; познавать идеи, а тем самым красоту, значит отказываться от самого себя. Без сомнения, воплощение идеи – действительная и истинно существующая вещь, и как такая – мерзость. Вы всмотритесь хорошенько в ... картины и полотно, сотканное усталыми руками постаревшего на вечной

⁴⁵ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47630

⁴⁶ Властивість особистості тривалий час перебувати у войовничому стані, спроможність до боротьби, протидії, змагальності.

работе ткача, или в переливы грязноватого мрамора, который вытянули на свет Божий мозолистые руки проклявшего все части своего бытия... Красоты картины – отказ от самого себя. Образные фразы, но несуществующие, фактические понятия. Между тем, когда с одной и другой стороны только обман, та же красота и воплощение идеи в форме, понимание ее же. Невозможный отказ от самого себя – обман, фикция, они-то наравне с реальными чувствами как голода, холода, нравственный агонизм руководят миром и властвуют им. Когда я становлюсь близок пониманию воплощенной идеи, что может быть восторженнее и сильнее, – тогда правда будто живет одна – та, что мы называем духом. Теперь вот я все стараюсь думать о чем-нибудь хорошем и присматриваюсь со стороны к новому для меня положению... Я выискиваю примеры установления в широких размерах важного для себя вывода. От того, когда я пишу Вам, в процессе этой работы не все для меня ясно, не все определено, не все открыто; может быть потому я и очень неточно и будто философски пишу; туманная метафизика преобладает у меня до тех пор, пока не выяснилось все до подробностей, то, о чем я говорю. Вы уж простите меня за то, что делюсь с Вами мыслями, для меня самого необратившимися в полное достояние...

Но есть разница в том, когда мысль только на словах, не передумана, не прожита, не прочувствована, часто не выстрадана... Тогда она достояние всех и никого в особенности. Тогда она не может облечься в форму, руководить человеком и служить его убеждениям. Она остается идеей, которая воплощается только, когда прочувствована и пережита человеком. Тогда идея руководит человеком и приобретает красоту могучую для того, кто передумал эту идею по-своему. Вот об этом я теперь и думаю, особенно в минуты, когда становится очень больно.

Но наивысшее счастье человека в творчестве и в воплощении идей. Из мерзкого, мирского вещества он создает то, что самое лучшее в человеке. Каждый человек нуждается в счастье, значит в воплощении идеи. Оттого каждый человек воплощает идеи в себе подобного человека – это единственное, скажу, творчество, которое доступно всему человечеству без изъятия.

Эти дни мне нездоровится. Все болит. Погода, между тем, хороша, и так тянет отдохнуть. Я уже теперь все рассуждаю о том, как в конце июня поеду в Полтаву губернию. ... там трава и жаркий воздух, и поля вдали, и пестрые полуденные дни вокруг, и тишина нерушимого покоя. До отъезда из города я думаю еще видеть своего приятеля П. в Киеве и вместе с ним, П., и другими поехать

на день-два на могилу Шевченко. Много думается, и с новою весною плывут новые мечты, только на этот раз плывут как-то лениво и украдкой пробираются в душу. [...]

Я только что вернулся из Ботанического сада... И унылые сосны неторопливо шумят игольчатыми лапами, народу ходит многое множество и показывают себя друг другу. На бывшей аллее я видел художника Ярового⁴⁷ и будто все тех же девиц и молодцев, что пылили дорожки сада прошлою весною. Мне даже показалось, что будто ничего не изменилось, – и те же кусты, и те же повороты, и те же каменные фигуры, истертые временем и любопытными руками.

И будто все не постарело, как стареют люди, и будто ничего не исчезло, как исчезают людские души. 3 мая кукушка лениво, с переливами отсчитала мне 16 лет жизни, а какая-то пискливая птица трещала о том, будто все хорошо... Я хотел еще слушать, что говорит вокруг бессловесная тварь или что фантазировало под их звуки мое сердце, но проходивший болван оказался моим знакомым и посчитал долгом подсесть с длинной беседой о том, как хорошо жить в цивилизованном городе. Оставалось только уйти поскорее домой.

Пишу Вам, но о себе ничего. Лучше поговорим, когда будете ехать в Веселый Кут. А то не хочется говорить отрывками. Напишите мне о том, когда, как я увижу Вас и сколько времени Вы будете в Киеве или думаете быть, что делаете теперь и почему так полны торопливости и лени Ваши последние письма. Может быть Вы припомните, о чем бы Вы не хотели, чтобы я говорил в Киеве или чего бы я не делал. Сообщите, что найдете нужным. Да и право, напишите мне пока ... больше о себе, – а то я из послед[него] письма мало что могу вычитать, несмотря на то, что нервы мои стали способны к образным представлениям до галлюцинаций. А теперь будьте счастливы и спокойны и не забывайте, что с дружеским нетерпением я слежу за тем, как скоро пробежит час за часом до следующего приезда в К[иев].

⁴⁷ Імовірно, йдеться про Михайла Михайловича Ярового (1864–1940) – художника-ілюстратора, учасника Київського товариства художніх виставок (1887–1900).

«И снится мне. За рабочим столом, за своею любимою работою сижу я, весь облитый густым светом лампы».⁴⁸

Зміна настрою. Бажання частіше говорити з Євгенією Кирилівною. Формат щоденника – найкращий спосіб передати враження та дрібниці життя. Хвороба Варвари Семенівни. Турбота про домашніх. Не вдала повість Людмили Старицької. Мрії та примари. Робочий стіл. Улюблена робота.

Киев, Ноябрь 29, [1889]

Смена настроения, Евгения Кирилловна, и желание чаще беседовать с Вами заставляют меня писать Вам дневником. Этим способом сообщится больше впечатлений и мелочей жизни – только знайте, что я и от Вас жду, и оч[ень] больших писем.

Вчера я Вам послал письмо [...]. Рассуждаю, что оно дойдет за столько времени, как и письмо в Веселый Кут, что Вы скоро на него ответите, и следующее мое письмо уже будет ответом на Ваше и т. д. Обещаю отвечать исправно на каждое Ваше письмо не позже третьего дня по его получении – этим установится правильность переписки, если Вы будете отвечать также аккуратно.

У нас дома – настоящий лазарет. Матушка уже давно больна. Теперь медленно выздоравливает. Отца доктора усадили из-за бронхита на 2 недели дома. Младший брат возится с лихорадками. «Мышонок, выглядывающий из муки», зато бодро ходит франтом в белых перчатках по улицам города. Мои приятели смеются, что он будто постоянно прогуливается с барышнями, и просят его познакомиться с кругом его знакомых. Вот неунывающий юноша! Это, кажется, у нас в роду, – и я с удовольствием посматриваю на него, думая, что только слажу с нервами и с полной энергией примусь за всякие широкие дела, чтобы все те, кто верит мне, увидели меня действительно сильным и хорошим. Домашние болезни заставили меня немного отрешиться от самого себя – я было начал хворать, но теперь хочу перемочь себя, п[аче] ч[аяния] нужен дома; все это заставляет думать о других, что так мне необходимо.

Я уже нашел бы способы заняться чужими делами и настроениями, но экзамены заставляют все думать о себе и о своих делах. Вот завтра начинаю учить философию (3-го экз[амен]). Письменные экзамены 1-го и 2-го. Лишь бы дотянуть, не заболеть, тогда все, что думаю, сделаю. Сегодня был у Елиз[аветы] Мих[айловны] вечером и просидел дома, разговаривая о всяких житейских случаях; она

⁴⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 47974.

в хорошем настроении духа, так, по кр[айней] м[ере], кажется и приступила ко всяким работам. В редакции, где я был сегодня, передали обратно неудачную повесть Л. Стар[ицкой], – так не удалось мне сделать из нее сотрудн[ицу] «К[иевской] Ст[арины]» слишком она нафантазировала и насентиментальничала в своей повести «Любовь сильнее смерти». Тема в роде Бюргеровой «Леноры»⁴⁹, но написано некрасиво и без всяких определенных, ясных мыслей. В редакции же говорили, что Григ[орий] Алекс[андрович]⁵⁰ слегка нездоров, простудился, и не выходит из комнаты...

Видите, какой больничный тон носят впечатления настоящ[его] дня. Что делать? Вот и теперь отрываюсь от письма, чтобы пойти к матери. Нужно будет нацедить капель.

Ноябрь, 30

Целый день сегодня дремлю, и мыслить-то могу только в этой дремоте. И то, что было сегодня, – одни грезы, если о них я теперь говорю, то и это мне кажется грезой, дремотой. Дремота моя больна и обидно жестока, силы уже в последнем упадке, воля потеряна, мысли никакой. Одни призраки. Зачем они сошлись сюда и терзают меня, я уже не откликнулся на их злобное мучение, мне все равно, придут ли они, или исчезнут по какому-то случаю, все равно упрекают ли мою душу в том, что [...] она была и пуста и глупа [...], что душа эта [...] только широкие мечты и планы [...]. Пусть шепчут эти призраки [...]

Не было счастья, и ничего я не лишился, кроме глупых грез. И все равно мне, будут ли дальше мучить меня призраки, воспоминания, укоры, – я дремлю и не живу, все кругом замирает, наконец я живу в мире полного безразличия. Господи, если бы умереть навсегда.

И снится мне. За рабочим столом, за своею любимую работою сижу я, весь облитый густым светом лампы, вернувшись после работы для куска насущного хлеба. Припоминается, как хотели в этот день обидеть меня люди, вырвать кусок этого хлеба...

Публікація присвячується **Любові Андріївні Дубровіній** як знак щиросердної подяки за інтелектуальний імпульс, геніальну підказку в пошуку та віднайденні серед безмежного наукового простору надзвичайно цікавої теми – «казус Гната Житецького».

⁴⁹ «Ленора» (1773, за іншими даними – 1774) – балада Готфріда Августа Бюргера, перший зразок баладного жанру в німецькій літературі.

⁵⁰ Григорій Олександрович Милорадович.

отець • **З ДОКУМЕНТІВ**
Юрій Мицик • **ПОЛКОВНИКА ІЛЛІ НОВИЦЬКОГО**

У Гетьманщині часів Івана Самойловича та Івана Мазепи до числа найпомітніших військових особистостей слід віднести охочекомонного полковника Ілля Новицького (бл. 1630–1704), який фактично очолював оборону південних кордонів України. Його біографія в загальних рисах відома завдяки працям істориків ще дореволюційної пори – М. Костомарова, В. Модзалевського, М. Стороженка, які доповнюються роботами сучасних авторів – В. Горобця, В. Заруби та інших¹. Відзначимо, що прізвище Новицький має широке коло осіб, з яких видатний дослідник козацької генеалогії В. Модзалевський зупинився лише на двох гілках. Та, до якої належить Ілля, можливо, походить від козака Федора Новицького, вписаного в реєстр Війська Запорозького 1649 р. Очевидно, Ілля вчився в Києво-Могилянській академії і з молодих літ обрав воїнську стежу. Коли гетьман Дем'ян Многогрішний створив у 1669 р. полк особливого призначення з тисячі найманців, то очолив його саме Ілля, ставши таким чином першим компанійським полковником Лівобережної Гетьманщини. З падінням Многогрішного полк було розформовано, а Новицький перейшов на польську службу і протягом двох років був комендантом містечка Димер. Оскільки воно стояло на тодішньому кордоні між Московською державою і Річчю Посполитою, Новицький вже тоді здобув досвід прикордонної служби. Потім він повернувся на Лівобічну

¹ Література про Новицького вказана в енциклопедичній статті Віктора Горобця: Горобець В.М. Новицький І.Ф.// Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. Київ, 2002. С. 393–394.

Гетьманщину, брав участь в основних військових походах 70–90-х років XVII ст. і був призначений у 1696 р. головним начальником усіх прикордонних міст і сіл у боротьбі з ординцями. Це був пік його військової кар'єри. Після цього він ще брав участь у походах, але через кілька років пішов у відставку. Помер Новицький на початку 1704 р.

Але Ілля Новицький має заслуги не тільки як військовий. Він залишив по собі шеститомний фамільний архів – найбільший з українських козацьких архівів XVII ст. Він зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Туди входить, насамперед, його листування з гетьманами Іваном Самойловичем, Іваном Мазепою, генеральною старшиною та полковниками Лівобічної Гетьманщини. Крім того, зберігся ще том документації, яка стосується маєтностей Новицького². Не рахуємо поодиноких документів, розпорошених по різних фондах.

Це унікальне джерело здавна привертає увагу дослідників, однак роботі останніх бракувало системності, і тому Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України запланував видання цього архіву. На жаль, тяжка економічна ситуація, в якій опинилася українська наука, змушує відкласти виконання цього задуму. Тим не менш, певні кроки зроблені, насамперед, видано близько 200 листів гетьмана Мазепи до Новицького³, листи Луки, ігумена Рихлівського монастиря, св. Димитрія Ростовського⁴ та інших⁵

² ІР НБУВ. Ф. 201. № 73.

³ Мицик Ю. Листи гетьмана Івана Мазепи з архіву полковника Іллі Новицького // Сіверянський літопис. 2018. № 1–2. С. 175–196; № 3. С. 102–121; Мицик Ю. Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Іллі Новицького // Український історичний журнал. 2018. № 2. С. 39–42.

⁴ о. Юрій Мицик. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки) // Сіверянський літопис. 2004. № 1. С. 22; Мицик Ю. З документації козацької старшини другої половини XVII – першої половини XVIII ст. (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2002. Вип. 7. С. 186–203.

⁵ о. Юрій Мицик. Із невідомих листів викладачів і студентів Києво-Могилянської Академії останньої третини XVII ст. // Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Наукові записки. Історичні науки. Київ, 2000. Т. 18. С. 4–11.

Тут продовжуємо роботу в даному напрямі і пропонуємо тексти 16 документів, в основному, листів до Новицького полковників Гетьманщини і представників вищої ієрархії Української Православної Церкви. Це, до речі, дозволяє поповнити «Український Дипломатарій XVI–XVII ст.» та «Український Православний Дипломатарій XVI–XVIII ст.».

Зупинимось спочатку на листах до Новицького православного духовенства. Відкриває публікацію лист 1675 р. архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля, в якому він дякує за відвідини Самойловичем, Новицьким та іншими лаври і благословляє на «рицарські справи». В листі київського митрополита Варлаама Ясинського 1695 р. (№ 14) міститься відповідь Новицькому на його клопотання за Іваном Вербицьким. Митрополит пише про незавершеність слідства у справі останнього і дає згоду особисто її розглянути. В листі 1685 р. з Прилук (№ 8) архімандрит Зографського монастиря на Афоні Євфимій вітає полковника з настанням Великого Посту і нагадує про обіцяний подарунок за молитви за здоров'я Новицького і за спокій його померлої дружини Софії. В листі 1689 р. (№ 11) ієромонаха Лазаря Бузкевича міститься подяка за пожертву Новицького монастиреві (вірогідно, Хрестовоздвиженському). Лист 1693 р. (№ 12) був писаний зі Сміли ієромонахом Валеріаном Летцевичем, смілянським городничим, до лубенського полкового судді Андрія Яковича, і оскільки він стосувався компанійців, то зберігся в архіві Новицького. Ці компанійці стояли в Смілі, і в листі йшлося про гроші на їхній провіант.

У документі (№ 2) представлено лист 1676 р. гетьмана Самойловича, в якому йдеться про сприяння групі козацьких розвідників із полку Новицького, що вирушають «на тую сторону для язика неприятелского». Важливими є два листи 1689 р. (№ 9, 10) генерального хорунжого Івана Ломиковського, який був ще й кумом Новицького. В них він повідомляв про повернення гетьмана Мазепи з Москви, причому вказував джерела інформації (лист від сівського воєводи Неплюєва і розповіді купців, які прибули до Батурина з Москви). Документ № 13 – це лист власне Новицького 1694 р., адресований миргородському полковнику Данилу Апостолу, майбутньому гетьманові. Тут міститься подяка

за відомості від татарських «язиків» і настійне запрошення відвідати дім Новицького. До речі, лист свідчить про добре знання Святого Письма: Новицький доречно посилається на нього.

Документи полковників представлені чотирма листами 1679–1680 рр. (№ 3–6) лубенського полковника Максима Ілляшенка. В першому він дякує за інформацію про напад ординців на м. Яблунів (очевидно, суч. с. Яблунівка Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). Згадується й Горошин (суч. с. Горошине Семенівського р-ну Полтавської обл.), гадяцький і миргородський полковники, тобто Михайло Василевич і Павло Апостол. У другому Ілляшенко запрошує його на весілля дочки (?) (він мав сина і п'ять дочок, але невідомо, про кого тут мовиться). У третьому йдеться про «уставу борошенну товариству», тобто про утримання охочекомонного полку, згадується і про торгівлю рибою. В четвертому Ілляшенко скаржитись на здирства з боку компанійців, скоєні жителям Лукомля (суч. с. Лукім'я Оржицького р-ну Полтавської обл.), і просить Новицького вжити необхідних заходів. Про якийсь злочин із боку компанійця Івана Скрипки зазначається і в листі 1684 р. (№ 7) великобудиського сотника Петра Яковенка й городского отамана Матвія Пустовойтенка. Важливо, що тільки тут згадується невідомий сотник Великобудищанської сотні Полтавського полку (суч. Диканського р-ну) Яковенко, а городові отамани цього містечка в XVII ст. взагалі були досі невідомі⁶.

Завершують дану публікацію два документи, що стосуються набуття Новицьким земель та іншого нерухомого майна. В першому – купчій 1695 р. (№ 14) – полковник купував став і греблю в Андрія Коваля, жителя с. Березівки (нині Прилуцький р-н Чернігівської обл.). Другий документ є виписом 1700 р. зі снітинських міських книг (с. Снітин Лубенського р-ну Полтавської обл.), і у ньому підбиваються підсумки купівлі Новицьким нерухомості в 1694–1701 рр. на території Лубенського, Полтавського та Прилуцького полків (№ 16). Зазначимо, що цей документ, як і попередній, дійшов до нас у копії XIX ст., через що в них трапля-

⁶ Див.: Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 190. Відлік городових отаманів Великих Будищ Кривошея починає від 1718 р.

ються явні помилки. Насамперед, не ясно, чому у виписі 1700 р. містяться дані про купівлі 1701 р. Можливо, цей випис потім доповнювався, але без оригіналу це не вдається встановити.

Усі наведені документи мають досить високу джерельну цінність, і сподіваємося, що вони стануть у нагоді дослідникам. Зазначимо, що публікація україномовних документів здійснюється за правилами Я.І. Дзири⁷, а польськомовних – за правилами видання 1953 р., розробленими польськими археографами. Щоправда, і ті й інші правила дещо змінені: так, титла не розкриваються, а нерозбірливі слова позначені: (...)*

№1

1675, серпня 25 (15). Київ.

Лист архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля.

„Mści panie pułkownika Wojska jego carskiej mści Zaporozkiego, mnie wielce mści panie i przyjacielu.

Towarzystwo jaśnie wielmożnego j. mści pana hetmana jego carskiej mości Zaporowskiego, w companiej w. mści pana zostające, do miejsca ś(więte) o przyjachawszy, połon należyty Naświętszej Pannie i śś. ojcom pieczarskim oddali i nabożeństwa wysluchali, nazad znowu do w. mści mość pana powracają. Tedy z mojej strony w czym sie onym, a osobliwie w przyjęciu i w wyświadczeniu chęci mojej i te pod ten trudny czas, nie wygodziło, o wybaczenie wielce proszę. A w. mść, mść panu, osobliwe błogostowieństwo od tegoż miejsca Naświętszej Panny z oświadczeniem życzliwości mojej przesyłam, aby w. mść. mść panu, w dziełach recerskich Pan Najwyższy błogostawić raczył. Czego semere (?) życząc, siebie samego z powolnością moją w. mści mść pana, zwykłej przyjaźni jako najpilniej potęcam.

w. mć, mego wielce mściwego pana życzliwy bogomodlca i sługa Innocenty Giziel, archimandryta pieczarski.

Z monastera Pieczarskieo d. 12 aug. 1675”.

Адреса: «Его млсти пану Гелияшові Новицкому, полковникові Войска их црского прес. Влчства Запорозкому комонному, моему мсци пану брату належит».

IP НБУВ. Ф. II. № 13970. Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою.

Записи на конверті: «1683», «Од пана полковника лубенского стороны грабления сина и (...)» у Снетині подано (...)» июля 16 1682 (?)».

⁷ Літопис Самовидця. Київ, 1971. С. 40-42.

• історичні студії •

№ 2

1676, травня 3 (3). Батурин.

Лист гетьмана Івана Самойловича.

«Мой ласкавый приятелю пане Новицкий.

Подавцы сего листу нашего товариство компанії вашой, прибувши до нас в Батурин, жадали позволения пойти на тую сторону для языка неприятельского. Которых мы прозбі давши місце, не отмовлялися в той міре, овшем позволивши, жадаем в. мсти, жебыс им того не бороныл. Толко міти хотим, жебы их болшей пятнадцати чоловіка в тую дорогу з компанії вашой не выбиралося; болш однак если захотят, можная будет напотом выправити. Тое наменивши, поручаем в. мстей Гду Бгу.

З Батурина 3 мая 1676 року.

В. м. зычливый приятель Иван Самойлович, гетман рука власна.

Адреса: «Моему ласкавому приятелеви пну Илияшови Новицкому, полковникови компаний наших охочих отдати».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14057. Оригінал, завірений особистим підписом гетьмана і печаткою.
Запис на конверті «W Zolotonoszy 1676»).

№ 3

1679, лютого 23 (13). Лукомль.

Лист лубенського полковника Максима Ілляшенка.

«Мсці велце ласкавый мосці пане полковнику комонный, велце мні мосці пне и брате.

*За ознайменне відомости о Яблонову и що ся там с тыми яблоновским людми через неприятеля діяло дякую в. мсти. Любо не потішно так нам чути яко и им діялос, однак нехай не на нас, але на свое глупство тые люде нарікают. Которую відомост ораз до ясневелможного его мл. пна гетмана (...) * ознаймуючи, послалем. Также и паном полковником гадяцкому и миргородскому ознаймилем. Відомост зас з Горош[ина] от Андрія, высланного в. мстиного до мене з Лукомля, [...] на, который то лист его до в. мсти, м. мс. пана, посы[лаю]. То в. мсти, м. мс. пну, ознаймивши, звыклой мя [...прия] телской полецаю ласце, зостаючи*

*в. мсти, м. мс. пну, всего добра (...) * зычливым пртелем и рад служит Максим Иляшенко, полковник Войска его црского пресвітлого влчства Запорозкого лубенский.*

Дан з Лукомля 13 февраля 1679».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14185. Оригінал.

№ 4

1680, січня 20 (10). Ромни.

Лист лубенського полковника Максима Ілляшенка.

«Мсці пне Новицкий, велце мой мосці пне, зичливий приятелю и брате.

На афектацію мою хтій в. мс. муй мсці. пн не отмовляяс на акт стобливий веселний в дум мой прибути, а т[от...] акт, далис Пн Бз дочекати, неделі прийдучое ян[варя] осмогонадцят будет ся зачина-ти. Только велце [в. мс.], моего мсцівого пна упрошую, рач прозбі моей [дати] у себе місце на тот термін заложоний небуд [...] ніякими ек-позициями отмовлений, в дому моем пое[...]илеби приїзду в. мс., мо-его мсці пна, тішилем, где в гулянню веселном помислние и щастивие межи соб[ою...] поносити будемо утіхи. Змілуйся в. мс., муй мсці [пане], третей моей инстанції убогой не отмовляйся, по четвер-те [и по] десяте в. мс., моего мсцівого пна, упрошуючи, неотм[інной] братерской ласце полецаюся

в. мс., моего мсцівого пна во всем зичливий прия[тел] и рад слу-жит Максим Иляшенко, полко[вник] Войска его црского пресвіт[лого] влчства Запорозкого лу[бенский].

З Ромна януаря 10 1680 року».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14177. Оригінал.

№ 5

1680, січня 26 (16). Ромни.

Лист лубенського полковника Максима Ілляшенка.

«Мсці пане полковнику комонный, велце мнімсці пане и брате.

Рачыш в. мс. мс. пан писати до нас, жадаючи о лист до Лубен, и до Ператина и Чорнух о уставу борошенную товариству. Теды то-діж разом з лохвицким и илинским от нас писмом, особливе до Сенчы, до Лубен и до Лукомля еден, а другий до Чорнух и до Піратина універ-сал через лохвицкого Стуйчика (?), котрий до нас рыбу привозит, од-ослалисмо. Кажи в. мс. того Стуйчика (?) зыскати и о тих універса-лах опитати. Так розумію, же тые універсали до сих час в тих горо-дах ест. О том в. мс. м. мс. пану ознайомивши, звиклюю мою офірую зичливість яко во всем зостаючи

в. мс. мс. пану всего доброго зычливым пртелем и братом Мак-сим Иляшенко, полковник Войска его црского пресвітлого влчства Запор[озкого] лубенский.

Дат з Ромна января 16 1680 року».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14176. Оригінал, завірений печаткою.

№ 6

1680, березня 10 (лютого 28). Ромни

Лист лубенського полковника Максима Ілляшенка.

«Мсці пане полковнику комонний, велце мой мсці пане и брате.

Приехавши до мене лукомці, жаловалися на тое [...] зостаючое. Гди, мовит, пришли звойска, золотих [...] взяли, а над уставу им не треба било, толко гр[оши...]. Прошу в. мс., моего мсцівого пана, розпиши св[ой] увес полк, нехай не важатся видирства и вимислов [...] чинити. Бо если утиск людем будет за [...], то большей не терпячи, мушу ознаймовати, о [...тако]вих видирствах ясневелможному его мл. п[ану] гетману. Гдиж и так межи людми що раз [...] порідоуется (?), а не з чого иншого, толко за вимаганем тим[...] уставу датков. Змилиўся, упомени в. мс., муї мсці пан, товариство свое, жеби скромнійшеся обходили, потрете[...в. мс.], моего мсцівого пана, о тое жадаючи, братерской ласце полецаюс

в. мс., моего мсцівого пна, во всем зичливий приятел и рад служит Максим Иляшенко, полковник Войска его црского пресвітлого влчства Зап[орозкого] лубенский.

З Ромна февраля 28 1680 року».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14183. Оригінал.

№ 7

1684, жовтня 13 (3). Великі Будища.

Лист великобудиського сотника Петра Яковенка
і городового отамана Матвія Пустовойтенка.

«Мсці пане Иляш Новицкий, пане полковнику комонний Войска их црского прес[вітлого] величества, добродію нам ласкавий.

Бувши в нас, уряду великобудиского, Григор Коджан, товариш полку вашого за проступцею своим Иваном Скрипкою, видячи его каліство, уваживши собі яко товариш зацний, против его на чотирнадцяти золотих вічне не турбуючи. Сие мы в. мсти мсці пану ознаймивъши с поволностью найнижших услуг наших млсти добродійской вручаемъся.

З Будищ Великих октоврия з 1684.

Мосці пану и добродію слуги найнижшиє

Петро Яковенко, сотник великобудиский.

Матвій Пустовойтенко, атаман городовий».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14638. Оригінал.

№ 8

1685, березня 13 (3). Прилуки.
Лист архімандрита Євфимія.

«Мсці пане Новицкий, велце мні ласкавий мсці пане блгодітелю и доброд[ію].

Настатем святой великой Четиридесятницы в. мс., м. м. пана, віншуючи, зичу вшей панской млсти, блгодітелеві моему и доброд[ієві] оную пучину святого великого посту в добром здоровю безгрішне при спасенію дшевном препливиши, страстем Гспдним поклонитис и самого світлого и тридневного Спсителява Воскресенія радостно дочекати. Которую обітницю в. м., м. п. и доброд[ія]мого, з ласки своей, а меновите коня приобецал мні, жебим благал Всемогущого Творца и преблгословенную Дву Бцу за умерлую панюю вшу небожчицу Софию. Теди упоминаючис оной обітницы ув. мс., м. м. пана, и доброд[ія], тепер посылаю чернца свого отца Кирияка. И кгда од в. мс., м. м. пана, блгодітеля и доброд[ія], отримаю того обецаного коня, то не толко за небожчицу панюю дшу преставлшую рабу Божию Софию, але и за доброе вше панское здорове млтвами своїми Гсда Бга и Прсвтую Бцу на сем місцу, яко теж и в мнастиру ншом, млитствовати обецуючи, зостаю завше, яко и на сей час

В. мс., м. м. пану блгодітелеви и доброд[ія]всего добра зич[ачий] и бгомолца уставичний

Євфимія, архимандрит стой горы Афон мс. Зограф[ф]ского, тут теж присилаю вш. мці мало рижу и розинки на блгословеніе и на скушение пре(...) блгоданій на строгі (?) ласки на не замырай покорне прошу.*

Дан с Прилуки марта з д. 1685 року».

Адреса: «Великодержавнійших их црского пресвітлого влчства полковнику комонному его млсти пну Илияшови Новицкому, мні велце млстивому пану и ласкавому добродієви всечестно да вручтися».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14113. Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою.

Запис: «Од превелебного господина его млсти отца Евфимия, архімандрита з святой Афонское гори, послано с прилуцкого монастыря марта 11 1685».

№ 9

1689, вересня 16 (6). Батурин.

Лист генерального хорунжого Івана Ломиковського.

«Мні велце мці пне полковнику охочокомонний, мой велце мсці пне приятелю любий куме и брате.

Респондуючи поважному до мене от в. мст. пна писаню я (?) бым певною о щасливом и помислном з Москвы ясневелмож[ного] добродія, его мил. пна гетмана, повороті, в. м. м. пна упевнити відомостю. Толко ж еще и сам на сей час не маю відомости: якого дня виехал и для того послалем сегодня умисльного козака в Сівск для подлинной відомости и за тоєю оказиею пишучи, лист в. м.м. пна з инними листами до ясневелможного добродія послалем. Прето скоро отберу відомост о добродійсном (?) з Москви виїзді и в. м. м. пану переслати оную не запомяю. За сим тобі, гсдр мой Илля Федорович, много чолом бью.

З Батурина 6 д. септемвра 1689 року.

В. м. м. пну зичливий приятел, кум, брат и слуга их црского пресвітлого велич[ества] столник Войска Запороз[кого] хоружий генерал[ний] Ломиковский.

Их мил. паном полковником конно и пішо охочим, моим мсці пану паном и браті зичливим мой засилаю уклон».

Адреса: «Его мил. пну Гелияшові Новицкому, моему велце мцівому пну коханому кумові и брату».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13963. Оригінал, завірений печаткою.

№ 10

1689, вересня 26 (16). Батурин.

Лист генерального хорунжого Івана Ломиковського.

«Гсдр мой Илля Федорович з товарищи.

Цедулою од думного дворянина и воеводы сівского и намісника серпуховского его млсти господина Семена Протасиевича Неплюева, тыми словы выписаную и словесным повіданем купецких людей з Москвы сюда, в Батурин, прибулых, оную потвержающим увідомлением зоставши, же ясне велможный его милост добродій пан гетман (Мазепа – Ю. М.) конечно міл около двадцятого дня септемврия з Москвы выездити, получивши преввысокую и премилосердную пресвітлійших и державнійших великих гсдрей, их црского пресвітлого влчества, монаршую милост. Тое в. м., м. мс. пну, з любві моеї братерской ознаймаю и вперед якую оной відомости понову о надближеню

ся ясно велможного добродія до своїх порогов заозму, не омешкаю и в. м., м. мс. пна, о том увідоміти. А тепер зостаю

в. м., млст. пна, зычливим приятелем и поволним до услуг их црского пресвітлого величества столник Войска Запороз[кого] хоружий генер[алний] И. Ломиковский.

З Батурина септевриа 16 (?) року 1689.

Адреса: «Их црского пресвітлого влчства Войска Запорозкого полковникови охочокомонному его млсти пну Илиї Новицкому, моему велце мсцивому пну приятелеви, любому [кум]ови и братови».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 13964. Оригінал, завірений особистим підписом хорунжого і печаткою.

№ 11

1689, жовтня 6 (вересня 26). Полтава.

Лист ієромонаха Лазаря Бузкевича.

«Великодержавнійших гсдрейих црского пресвітлого влчства мсці пне полковнику комонный, мні велце мсцівый пане и ласкавый добродію.

Поуфалост в. мс., м. м. пна, моей гордости (?) в том проявляється, же листами рейментарскими до в. м., м. м. пна, засланими, мене обослати рачил. За которих общение з оных содержащееся вичитавши, в. мс., м. м. пну, велце дякую. А яко з блага получения их млстей утішаюся так з счастливого повороту очевисто им, добродіем ншим, кланятися усердно зычим. Всяко рад бым в. мс., м. м. пну, з убогой обители ншой полтавской прислужитися и не отмовляюся чим мощно, толко охочо рач в. мс., м. м. пн., повелівати, а на моей латвости учинности не зойдет. З тою декларацією моеї поволности, на що и тепер моглем приспособити посилаючи, мою старческую до ног в. м., м. м. пна, клоню главу и его ж панской покорне за присланую ялмужну дякуючи, пилно себе з братиею из общими законничими ншими полецаю мол[итвы] благо (?) ласце.

З мнстра полтавского мсца септевриа 26 дня року 1689.

В. мсти, моего велце мсцивого пна и добродія во всем работипный рачител, слуга поволный и всегдашний бгомолца недостойный

Иєромонах Лазар Бузкевич, игумен, з братиею».

Адреса: «Великодержавнійших их црского пресвітлого влчства полковнику комонному его млсти пну Илияшови Новицкому, мні велце мсцівому пану и ласкавому добродієви всечестно да вручится».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14012. Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою.

№ 12

1693, березня 2 (лютого 20). Сміла.

**Лист ієромонаха Валеріана Летцевича, смілянського городничого,
до лубенського полкового судді Андрія Яковича.**

«Мосці пане судия полку Лубенского, нам велце ласкавий добродію

Любо то рачил в. м. мосці пан своїм універсалом обще и нас упоменути, абисмо козакам компанійцом, колко их в нашом городі стоять, на два місяці по полпята золотого видали. Еднак в том часі повторе от самого его млсти пана полковника ншого лубенского тож поважний універсал донесен, жебисмо на един місяц тим же козакам по чтири золотих, а не по полпята вистачили. Яко волі его панской досит чинячи, оний назначений компанійцом вікт на місяц один по чтири золотих на дванадцет члвка вибравши, чрез бурмистра нашого к в. м. мосці пану послаю. На якое отобране грошей рач в. м. мосці пан свою поважнующю квітацію оному бурмистру дати. О якую доброчинност в. м. мосці пана просячи, ласце вашой панской вручаю назавше.

В. мс. мосці пану всего добра усердно зичливый

Иерм[онах] Валериян Летцевич, городничий смілянскій.

З Смілою февреля 20 1693 року».

Адреса: ««Их црского пресвітлого влчства Войска Запорозкого его млсти мосці пану суді полку Лубенского, пану Андрею Якововичу, нашому велце ласкавому добродієви, подати покорне».

ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14014. Автограф, завірений печаткою.

Запис на конверті: «Из Смілою гроши поданы перш на два місяца на козаков дванадцяти золот[их] 48».

№ 13

1694, серпня 28 (18). Снітин.

**Лист Іллі Новицького
до миргородського полковника Данила Апостола.**

«Мосці пне полковнику миргородскій, велце мой мосці пне, зичливий приятелю и брате.

За ознаймене відомости завзятой од язиков татарских, пойманих през п. Гусака, велце в. мсти, моему мосці пну, дякую. Не мній теж жалосним зостаю, же в. мл. мосці пн., будучи поблизу обитаци моей дня оногдайшого, подлуг писания християнского не зезволил битностю своею мене посітит яко евглист Хрстов пишет: болнаго посітити, жаждного напоіти, алчного напитати. Прето з умислу посла-

ючи до в. мс., моего мосці пна, прошу приятелско: хтій в. м. мосці пн. листовне мні ознаймити, будет ли изволение в. м. мосці пна якого часу власне тут (?) на степ зихати и очне зо мною видітис. Якому виденю велце рад бим бил, поневаж Гсдь Всемогущий з премногое ласки своей рачил мене от одра болезного возставити. О тоє в. м. мосці пна повторе просячи, его ж неодмінно приязни братерской и любви з поволними услугами моїми назавше вручивши, зостаю

В. мсти мосці пну, во всем зичливим приятелем и до услуг поволним их црского пресвітлого влчства Войска Запорозкого полковник охочокомоньний Гелиаш Новицкий.

З Снітина августа 18 року 1694».

IP НБУВ. Ф. II. № 14435. Оригінал, завірений підписом.

№ 14

1695, квітня 13 (3). Березовиця.

Купча.

«Року ахче мсця априля з дня.

Пред нами, врядом засілым села Березовиці уезду сотні Срібранской, именно Потапом Дрижаченком, атаманом березовским, и при бытности честнаго гспдна отца Федора Шидратенка, священника березовского, Иваном Сулименком, войтом, и Гарасимом Соляником, на тот час атамана талалаевского, и при нем будучих на тот час людей березовских Харка Яценка и Максима Матченка, яко тіх и могоричников того часу будучих Романа Ковалиового зятя, Семена Бездірка, Амеляна Матвія и Супруна Трищученка, Грицка Кожаненка, Грицка Матвіенка, Василя Колісника и иных, при том будучих немало особ, жителей березовицких, ставши персоналитер Андрей Коваль, житель березнянський, чинил нам оповідь свои (!), в таковий способ мовячи:

Пане уряде! Міючи я свои власный под селом Талалаевою уезду Краснянского, а именно з ставом и греблею на рікі Березовиці вниз гребли лозы тым боком села Талалаевки, дубник и березняк и сіножати в своем ограничении от Ивановаго Хвостикового, жителя талалаевского, а сим боком от села нашего Березовиці дубняк и сіножати своего ограничения міет от Семеновых Бездітковых грунтов вниз Березовицею граница от Яцьихи, вдовы, грунтов сим боком, а тым боком от Талалаевки вниц (!) границя Сердюкова талалаевского и так тую гребелку з ставом, з лозами, з дубниками и сіножатами, як границя моя есть, свою власную купленую от Ивана Соляника, жителя талалаевского, за коп девять и в держанію своем лісов

есть роков с пятнадцать и никому ни в чом не пенную и не заведенную, ни з якого власне насилия, Новицкому, полковникови комонному, пані его и потомком его за певную сумму готовых грошей личбы полской золотих шестьдесят. Которой грунт продавши его милости и одобравши своими руками властными за оным сумму, вічними часы як я сам, так жона моя, діти моє, з близкими своими кривными и далекими, вирікаемся и варуем тое, абы я сам, так жона моя, діти мої, близкие и далекие з приятелей моих не важились того грунту у его милости пна полковника комонного под закладом талярей а по (очевидно, описка, можливо, слід читати «сто». – Ю. М.) откуповати и никаким яким неслухным правом турбовати за тот мой грунт, в вічність проданний. А ежели бы из близких моих кривних и далеких его милости пана полковника комонного неслухне турбовати, теди я повинен буду станути у права, а зьврушитель тому ділу совітую виш положенную вину мієт заплатиты неохибше, а я, яко уживал оного спокійне ні с кого ні в чом не маючи перешкоды, так вольно его милости пану полковникові, пані его и потомству его тим ставом, греблею, лозами и дубниками и сіножатями пока границя опівает, владіти яко своим власным дати, продати, даровати, греблі лучшую заняты, млин постановиты и подтуг (слід читати «подлуг». – Ю. М.) изволения своего ку наиліпшему своему пожиткові оной грунт оборочати, не узнаючи ни от кого жадной перешкоды и наименшой. На що для лучшей віры и певности сей моеї купчи лист на тот грунт даю до рук его милости пану Или Новицкому, полковникові комонному. Діялося в Береговіці року и дня вышереченного».

ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Копія XIX ст.

№ 15

1695, серпня 7 (липня 28). Київ.

Лист київського митрополита Варлаама Ясинського.

«Мці пане полковнику комонный, мні в Дху Стом сну и блгодітелю.

На писане в. мсці пана, поважаючи велце инстанцію в. мсці пана за п. Иваном Вербицким, так отвітую: справа тая не взяла своего skutку для совершеннішаго з инвизиції увідомляеся. Зачим пишу до пречестного отца протопопы лубенского, абыся от людей віры годных достатечне увідоміл ц, списавши все достовірне, чрез пана Вербицкого до суду ншего консисторийского присылал. Тое в. мс. мсці пана звістивши, блгословения Бжия, ко всякому благому сопоспішествующаго, пастырско в. мс. мці пана зычачу.

В. м. мці пану и в Дху Стом сну всіх блг желающих пастыр бгомолец и слуга поволний

Варлаам Ясинский, митрополит киевский.

З катедры ншой митрополитанской Сто-Софийской киевской року 1695 июля 28».

Адреса: «Мему wielce mściowomu panu jeo mści Heliaszowi Nowickiemu, memu wielce mściowemu panu i dobrodziejowi w pokorne oddawanie».

IP НБУВ. Ф. II. № 14007. Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою.

№ 16

1700, червня 1 (травня 21). Снітин.

Випис зі снітинських міських книг.

«Року Божого тысяча сімьсотного (!) мсца мая двадцять первого дня.

На уряді снітинском перед зацними, так снітинскими и розными войсковыми, и міскими особы, Леонтием Звірковским на тот екстрат винова нию (!), а перед міским снітинским урядом Ювком Михайленком, атаманом городовым, Левком Гришаненком Проценком, Григориенком, Феском Савлуком, Кириком Дирзенком, товариством снетинским, при куплі сего екстрат ниже описанными будучаго Ониском Карпенком, войтом снетинским, также и сторонними при куплі будучими особами Костем, войтом слободским, Иваном Красіем, Кузмою Кизимом, Семеном Ткачом, Марком и Василем, тож слободенскими обивательми, нашими зацними особами, так при том екстракту, яко и при той куплі, нижей описанной, немало будучим славетне уложоный (!) его милость пан Илияш Новицкий, державца снетинский, презентовал нам до книг міских снетинских на розние грунта, стоячие и лежачие, купля в Слободці в полку Прилуцком и Лубенском в уіздах Краснянском, Сребрянском и Роменском подлі села Талалаевки лежачие в розных селах полку Прилуцкого и Лубенского за позволением ясневельможного его млсти пана гетьмана за властные свои гроши купленные и до книг міских снітинских актикование и афиктовано на выше специфікованого вряду, абысмо его млсти и поме[не]ннех (?) книг всі тие записи на грунта, стоячие и лежачие, екстактом енералітер видали, а так на том (?) важению (?) его млсти афектацию виписалисмо, которие так в себі мает. Напрод року 1697

Его милость пн. Илияш Новицкий у коваля березовского у Андрея купил греблю и став и около ставу березник и дубник и дал оному Андрееві готовых грошей талярей двадцать.

• історичні студії •

Того ж року купил у Івана и жителя талалаевского ниву и сіножать, дал золотих сім.

Року 1694 у Гарасима Хруща, жителя талалаевского, купил дуброву, дал золотих чотырнадцать.

Того ж року у Павла Хвостика, того ж жителя талалаевского, купил гай, дал золотых десять.

Року 1697 ж у Мовчана Давида, березовского обывателя, купил сіножать из лозою и дубиною, дал коп восім.

Року 1690 ж у Панка у Шевця, тож березинского жителя, купил сіножать из лозою и дубиною, дал коп сім з золотим.

Того ж року и дня у Грицка Луценка, березовского, купил сіножать из лозою и дубняком, дал коп сім.

У Михаила Тіліпайла, березовского, купил ліс и сіножать, дал коп сім.

У Семена Бездітка, березовского, купил сіножать з лозою и дубиною, дал коп пять.

У Яцка, березовского, купил сіножать, дал талярей чотыри, там же у Процика Сачка купил сіножать того ж березовского, дал золотих восім.

У Яцыхи, березовской, купил сіножать из лозою и дубиною, дал полсеми копы.

У Бубнах у Дмитра Сіряненка купил ліс, дал коп сем брату его Михаилу Бубновскому, что в его купил дуброву, дал золотых пятдесят. Третому братові их Апанасові дал за ліз (?) коп восем.

У Гаврила Сердюка, талалаевского, купил сіножать з лозою и дубиною, дал коп восем.

У попа гавриловского купил сіножать, дал коп пять.

У гавриловского Кліма Сененка купил сіножать, дал талярей два. Федору Старченку, гавриловскому, дал золотых три.

Грицку Сенченку, гавриловскому, за сіножать дал золотых 4.

Филипу, гавриловскому, за сіножать дал талярей два.

У Тимоша Жадченка, талалаевского, купил дуброву и сіножать, дал талярей двадцать.

Року 1701 мсца маія з Федор Романенко, бацмановский житель сотні Роменской, продал его милости пану Илиашеві Новицкому долину сінокосную, прозываемую Хвоцоваха, міючи собі помежника Стефана Мартиненка ах (?) до шляху Роменского долиною за золотых сім.

Того ж року и дня Процик Ломака, житель алексинский, сотні Сріблянской, продал его милости пану Новицкому долину сінокосную, межею от Василя Щербиненка аж шлях поперечний Лофицкий

балкатни (!) боком и тим называється тая долина Молчановская, за двадцять золотих.

Того ж року, мсца и дня Гусаченко, гавриловский, продал его милости пану Илиашеві Новицкому долину сіножатную, межею от поповское гавриловского аж у степ утягла за золотих сім, при той куплі особы выше специфированные были.

Року 1701 мсца маия 21 Василь Усыченко, житель гавриловский, продал луку свою властную Месмиовскую (?) его милости пану Илии Новицкому за два талярей при тих выше поминованных особах слободских.

Року 1701 мсца августа 2 Тимофій Жадченко, житель гавриловский, продал гай свой властный и сіножать из лозю, стоячий поміж от гарасимовского Хрущенка гаю, а з другой стороны Демка Нетька. За який той гай взяв у его млсти пана Новицкого волов четьри в бо золотых. На що суть люди свідоме, якие положение у купчой.

У Василя Щербиненка, жителя алексинского, купил долину, прозываемую Ивановскую, от Ломачиной границы аж Харковой долины, дал золотых сорок и шесть.

У гавриловского жителя у Каплуна купил долину, прозываемую Каплуновскую, которая вытягла в степь, дал коров в пяти копах.

У Андрушка купил сіножать з золотих пять.

Мы, уряд выше специфированный, видячи певниці в книгах міських снетинских той его милости пана Новицкого куплі довод и самовидцами з нас выраженных особ будучим, тот екстракт на поважную его милости пна Новицкого афектацию з книг міських снітинских видалимо з подписом рук наших и притиснением міської печати.

Писан в Снетині року и дня выше писаного.

Леонтий Вірховский звыш писанный того екстракту писарь, атаман городовый снітинский.

Ониско Карпенко, войт з бурмистрами».

ІР НБУВ. Ф. 201. № 73. Копія ХІХ ст. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати».

*Місія
Кішарь*

**НЕВІДОМІ «МАТЕРІАЛИ ДЛЯ МАЙБУТНЬОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ КНИГОЗНАВСТВА»
Л. БИКОВСЬКОГО
(ДО 125-Х РОКОВИН ВІД ДНЯ ЙОГО НАРОДЖЕННЯ)**

Важливим напрямом спеціальної історіографії є здійснення персонологічних досліджень українських бібліологів, засновників і творців української бібліології – загальної галузі наукових знань, що охоплює комплекс споріднених наук — книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство та бібліографію. Аналіз історичного дискурсу ідей, теорії, системи поглядів бібліологічної думки дає змогу не тільки розкрити їхній зміст, але й визначити можливості напрямів розвитку. Водночас актуальним є укладення вичерпного персонологічного ряду імен українських діячів книги, виявлення прізвищ осіб, які довгий час були вилучені з вітчизняної спеціальної історіографії через ідеологічну цензуру, й лише після проголошення незалежності нашої держави, коли загалом спостерігалось «олюднення» української науки, відкрилися «спецхрани» архівів та бібліотек, що за радянської доби приховували імена визначних вітчизняних учених та їхні наукові здобутки, з'явилася можливість отримати належну інформацію про бібліологів. Виявлення вичерпного переліку імен українських бібліологів утворило проблемну ситуацію, коли, з одного боку, усвідомлювалася необхідність реконструкції повного персонологічного складу діячів української науки про книжку та книжкову справу, а з іншого – існував частковий іменний ряд українських книгознавців, бібліотекознавців, бібліографознавців й бібліографів. Такий стан справ визначив головне завдання мого покоління істориків української бібліології, яке полягало в поверненні до наукового обігу прізвищ визначних діячів книжки, вилучених

радянською цензурою, написанні їхніх життєписів, ознайомленні з головними здобутками в галузі бібліології, поширенні знання про основний науковий доробок кожної особистості. У майбутньому це сприятиме демонстрації неперервного розвитку української бібліології, допоможе представити імена та особисті внески бібліологів у необхідній і достатній повноті для реконструкції історії української книжки та книжкової справи в Україні, українському зарубіжжі й сприятиме відтворенню всевітньої історії української бібліології.

Серед багатьох знавців української книжки і книжкової культури, чий ім'я та науковий доробок були вилучені в радянській гуманітаристиці, помітною постаттю був Левко Устимович Биковський, книгознавець, бібліотекознавець, бібліографознавець й бібліограф¹, який усе життя, за його власним справедливим визначенням, присвятив «службі українській книжці». Лише у 100-ліття від дня народження Л. Биковського (1995) в Україні було вшановано вперше (і в останнє) світлу пам'ять видатного українського бібліолога проведенням наукових читань у Національній парламентській бібліотеці України (тепер – Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого) спільно з Комісією з історії науки й техніки Наукового товариства

¹ Биковський Лев Юстимович (Левко Устимович) (10 (22) квітня 1895, с. Вільховець Звенигородського пов. Київської губ. (нині Звенигородського р-ну Черкаської обл.) – 11 січня 1992, м. Денвер, шт. Колорадо, США), український бібліолог, історик, журналіст, мемуарист, громадський діяч. 1912–1914 – навчався на металургійному факультеті Санкт-Петербурзького політехнічного інституту, 1914–1915 – у Лісовому інституті в Санкт-Петербурзі, 1919–1920 – на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету. 1919–1921 – працював у Національній, пізніше Всенародній бібліотеці України, бібліотеці Кам'янець-Подільського державного українського університету. З листопада 1921 – на еміграції в Польщі. 1922 – закінчив курси бібліотекознавства при Варшавській публічній бібліотеці (Польща). Навчався на філософському факультеті Варшавського університету; 1927 – отримав фах інженера-економіста в Українській господарській академії в Подєбрадах, де також закінчив курси бібліотекознавства (Чехо-Словаччина). Від осені 1928 до осені 1944 – працював у Варшавській публічній бібліотеці (з 1942 – її директор). 1945–1948 – перебував у таборах для біженців і переміщених осіб у Німеччині. У травні 1948 – емігрував до США, проживав у Нью-Йорку, від осені 1954 – у м. Денвер (штат Колорадо). З 1954 до 1963 – працював у Денверській публічній бібліотеці. Автор понад 450 публікацій, серед яких переважає бібліологічна проблематика.

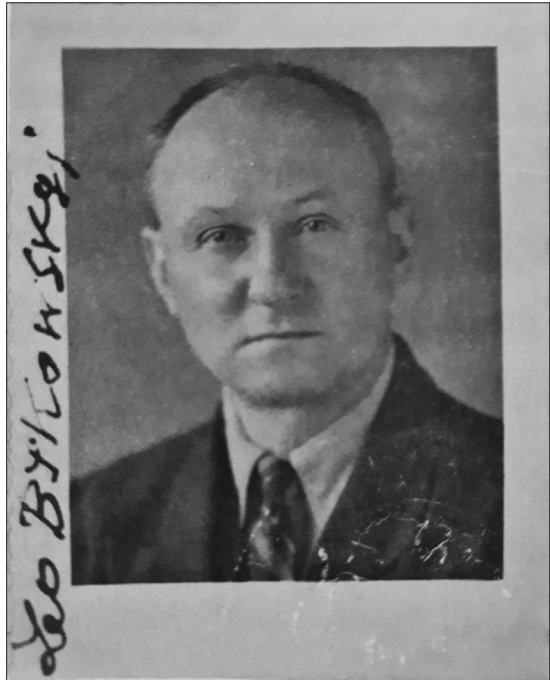
імені Шевченка, а також в Інституті української книги Центральної наукової бібліотеки імені В.І. Вернадського (тепер – Інститут книгознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського), що відбулися в ході міжнародної наукової конференції «Бібліотечно-бібліографічні класифікації та інформаційно-пошукові системи». На спеціальній секції, присвяченій пам'яті видатного бібліолога, українські вчені ознайомилися бібліотечну спільноту з життєписом, окремими аспектами наукової та практичної діяльності Л. Биковського в галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії. Пізніше бібліологічну спадщину Л. Биковського продовжували досліджувати Л. Винар, С. Білокінь, Т. Ківшар, Н. Казакова² та інші; спостерігалось поглиблення знання біографії та окремих напрямів творчого спадку, відбувалося поповнення джерельної бази, виявлення нових праць автора, було підготовлено бібліографію наукових праць ученого й літератури про нього.

Упродовж довгого життєвого шляху, що пролягав різними країнами та континентами, справді плідною була бібліологічна праця Л. Биковського, повне дослідження якої з часом стане предметом окремої монографії, в якій планується проаналізувати з урахуванням досягнень сучасної наукової думки всі напрями та аспекти діяльності вченого із залученням нової джерельної бази, документів та матеріалів з архівів і бібліотек України, Польщі, Чехо-Словаччини, Франції, Німеччини, Канади, США та з Особового архіву дослідника, що зберігається в Архіві-Музеї

² Винар Л. Лев Юстимович Биковський (10.IV.1995–11.01.1992) // Український історик. 1993. Т. 30. Ч. ¼. С. 200–205; Білокінь С. Биковський Лев Юстимович // Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. 2-ге вид. доопрац. і доповн. Київ : «Наукова думка», 2003. С. 63; Казакова Н. Книгознавець, публіцист, історик (До 115-річчя від дня народження Л. Биковського) // Бібліотечна планета. 2010. № 2. С. 16–19; Ківшар Т. Книгознавча концепція Левка Биковського подебрадського періоду (1922–1923) // Вісник Львівського університету : [зб. наук. пр.]. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2008. Вип. 3. С. 145–156; Ківшар Т. Левко Биковський як історик українського бібліотечного руху // Бібліотечний вісник. 1996. № 1. С. 18–19; Левко Устимович Биковський (1895–1992) [Електронна копія] : біобібліогр. нарис / Нац. парламент. б-ка України; [авт-уклад. Н.В. Казакова]. Електрон. текст. дані (1 файл: 59,5 Мб). Київ : Нац. парламент. б-ка України, 1996 (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2018). (Видатні діячі української книги; вип. 4). С. 46–55.

імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук (далі – УВАН) у США (Нью-Йорк)³.

Метою нашої статті є вшанування світлої пам'яті Л. Биковського у 125-ліття від дня його народження оприлюдненням інформації про невідому, одну з останніх праць науковця «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978)⁴, з'ясувавши її значення для розвитку української науки про книжку й книжкову справу.

*Лев Биковський.
Фото з посвідчення особи,
замість паспорту,
наданого при в'їзді до США
з Франкфурта-на-Майні,
Німеччина.
Січень, 1948 рік.*

³ Архів-Музей імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук в США (Нью-Йорк). Особовий архів Лева Биковського (фонд 16).

⁴ Один примірник машинописного варіанту праці Л. Биковського «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, Колорадо, 1978. 225 с. (Укр. бібліолог. ін-т) зберігається в його особовому фонді (фонд 16) УВАН у США. Її електронну копію люб'язно надала мені хранительниця фондів архіву Тамара Скрипка. Скрипка Тамара (20 березня 1955, Луцьк), український літературознавець і архівістка. Закінчила Луцький педагогічний інститут імені Лесі Українки. Від 1986 до 1992 – стажистка-дослідниця, науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. Від 1996 – живе у США. 2001–2004 – головний редактор журналу «Віра» Об'єднання українських православних сестринств у США. Від 1996 й донині – хранителька фондів Архіву-Музею імені Дмитра Антоновича УВАН у США. Авторка 7 книжок і понад 200 наукових та науково-популярних публікацій, дослідниця життя і творчості Лесі Українки і її родини.

Бібліологічну діяльність Л. Биковський розпочав ще юнаком під час навчання в Санкт-Петербурзькому політехнічному інституті (1912–1914), коли став бібліотекарем Української студентської громади навчального закладу й відтоді все своє життя присвятив «службі українській книжці», працюючи в бібліотеках України та Польщі, а завершив свою бібліотечну діяльність у Денверській публічній бібліотеці (1954–1963, штат Колорадо, США).

Переїхавши в 1948 році, через певний час після закінчення Другої світової війни, з німецьких таборів біженців та переміщених осіб, так званих Ді-Пі⁵ (з табору Майнц-Кастель, район міста Вісбаден в землі Гессен, Німеччина), до США, в останню в його житті імміграцію, він продовжував активне професійне, наукове та громадське життя понад чотири десятиліття, був активним учасником розбудови українських наукових інституцій, став членом управи новоствореної Української Вільної Академії Наук у США, був секретарем її книгознавчої секції, членом-кореспондентом УВАН у США, членом Наукового товариства імені Шевченка у США, підтримав ідею створення журналу «Український історик» Українського історичного товариства, з яким співпрацював майже до самої смерті. Спільно з Любомиром Винаром став співзасновником Українського бібліологічного інституту, брав участь в організації його видавни-

⁵ (Ді-Пі; DP – Displaced persons) – до категорії Ді-Пі в Німеччині після закінчення Другої світової війни належали жертви нацистського та союзних йому режимів, які були вислані з країни свого громадянства або колишнього місця проживання за расовими, релігійними чи політичними мотивами, а також особи, вивезені з батьківщини на примусову працю в Німеччину і в окуповані нею країни, оstarбайтери, в'язні концтаборів, військовополонені та політв'язні, біженці та політичні емігранти, які відмовилися від добровільної репатріації й чекали на вирішення своєї долі. Для тимчасового розташування Ді-Пі створювалися спеціальні табори. У жовтні 1945 відповідальність за утримання таборів була покладена на Адміністрацію допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (United Nation Relief and Rehabilitation Administration; UNRRA), хоча військові сили союзників продовжували забезпечувати транспортування, доставку продовольства та безпеку Ді-Пі. Також допомогу надавала Міжнародна організація Червоного Хреста. 30 липня 1946 британська влада закрила свою зону для подальшого прийняття переміщених осіб, а 21 квітня 1947 те ж саме зробили й США. Фактично Л. Биковський залишався в таборах до кінця 1947. На початку 1952 всі табори, за винятком одного, припинили своє існування. Останній табір закритий 1957.

чої діяльності⁶, засновник (разом з Іваном Світом) Інституту зеленої України. Осівши в Денвері, організував «Денверську групу Української Вільної Академії Наук у США» та став її секретарем. Співробітничав з канадською УВАН, з Інститутом дослідів Волині (Вінніпег, Канада), з українським Технічно-господарським інститутом у Мюнхені, де отримав ступінь доцента з книгознавства (1971).

Варто зазначити, що Л. Биковський укладав бібліографічні списки в галузі бібліології ще з часів його праці помічником бібліотекаря в бібліотеці Кам'янець-Подільського державного українського університету, коли він подав до друку бібліографічний список означеної проблематики до одного з місцевих часописів⁷. Пізніше він уклав «Покажчик українських періодичних видань по книгознавству», який видав без свого підпису; у ньому намагався зібрати відомості про українські бібліологічні журнали початку ХХ ст.⁸

Виїхавши в імміграцію до Польщі, він збирав відомості про праці науковців, присвячені українській бібліології, а також був ініціатором відкриття кафедр із загальної бібліології, бібліотекознавства та бібліографії при українських зарубіжних

⁶ У 1961 Л. Биковський (спільно з Любомиром Винаром) став одним із співзасновників Українського бібліологічного інституту (1961–1980), про роботу якого дуже мало інформації, тому важливими є відомості з бібліографічного покажчика Л. Биковського «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978. С. 10), де зазначено, що під грифом Українського бібліологічного інституту вийшли такі праці: Винар Л. Історія українського раннього друкарства 1491–1600. Чикаго, Денвер, 1963. 85 с. (Укр. бібліолог. ін-т); Биковський Л. У службах українській книжці : біобібліографія / передм. Л. Винара. Денвер; Колорадо, 1972. 276 с. 79 фот. (Укр. бібліолог. ін-т); Биковський Л. 20 літ науково-організаційних зусиль на Заході ЗДА (Денвер. група УВАН) 1954–1974 : (Звідомлення). Денвер; Колорадо Лейк. Сіті Юта, 1974. 79 с. (Укр. бібліолог. ін-т); Биковський Л. Українські книгознавчі періодики і збірники першої половини ХХ століття : (Принагідні нотатки). Денвер, Колорадо, 1978, 206 с. (Укр. бібліолог. ін-т). Але до цього списку автор з невідомих причин не включив свою книжку «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, Колорадо, 1978. 225 с. (Укр. бібліолог. ін-т), якій належить бути тут зазначеною.

⁷ Биковський Л. Бібліографія творів по бібліотекознавству на українській мові (016:02=9197) // Літературно-науковий додаток до газети «Наш шлях». 1920. 11 квіт.

⁸ Б/а. [Биковський Л.] Покажчик українських періодичних видань по книгознавству // Українське книгознавство. Подебради, 1922. № 2. С. 35–39.

університетах, як свідчать «Матеріали до історії всеукраїнського бібліологічного руху» (1922)⁹, з метою розвитку української бібліології, появи нових досліджень й оприлюднення їхніх результатів.

Упродовж довготривалої професійної діяльності Л. Биковський постійно збирав фахові книжки, часописи, друковані й рукописні матеріали, а також бібліографічні видання з усіх проблем бібліології, його цікавили різні складові української науки про книжку, книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство й бібліографію, що їх він активно досліджував й публікував як у вигляді окремих видань, так і статей у спеціальній пресі, на що вказує численна бібліографія його праць, виявлених й упорядкованих Н. Казаковою¹⁰. Але багато документів з його архіву, книжок з його бібліотеки, що в різний час належали дослідникові, а також його власних праць були втрачені, зважаючи на його життя по багатьох країнах світу (Україна, Росія, Естонія, Туреччина, Польща, Франція, Чехо-Словаччина, Німеччина, Канада, США). Незважаючи на кілька імміграцій Л. Биковського, потреба у книгозбирацькій діяльності ніколи не полишала вченого, книголюба й книгознавця, тому в останній своїй імміграції в США йому впродовж майже тридцяти років (1948–1978) вдалося скомплектувати особисте значне за обсягом книжкове зібрання, зокрема й зі свого фаху, де, окрім книжок, були часописи, відбитки статей, плакатів, оголошень, відозв, звітів, летючок із проблем бібліології, цікаві для нього як фахівця й інформацію з яких він використовував у своїх наукових дослідженнях.

Наприкінці 70-х років ХХ ст. зібрані літературні й інші друковані джерела в галузі бібліології зі своєї книжкової колекції він вирішив оприлюднити у вигляді спеціальних бібліографічних покажчиків, а для повноти інформації також звертався за

⁹ Ківшар Т. Бібліологічна спадщина Степана Сірополка (1872–1959) / НАН України, Нац. б-ка імені В.І. Вернадського. Київ, 2015. С. 340.

¹⁰ Левко Устимович Биковський (1895–1992) [Електронна копія] : біобібліограф. нарис / Нац. парламент. б-ка України; [авт-уклад. Н.В. Казакова]. Електрон. текст. дані (1 файл: 59,5 Мб). Київ : Нац. парламент. б-ка України, 1996 (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2018). (Видатні діячі української книги; вип. 4). С. 46–55.

допомогою до установ та окремих осіб, які сприяли подоланню труднощів при підготовці видань, зокрема до Слов'янської бібліотеки у Празі та Бібліотеки Національного музею у Празі (Чехія), Національної бібліотеки у Варшаві, Бібліотеки Варшавського університету, Бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові (Польща), Музею-Архіву імені Дмитра Антоновича при УВАН у США, Бібліотеки Конгресу США, Українського Освітнього і Культурного Центру «Осередок» у Вінніпезі (Канада) тощо. Впродовж кількох років Л. Биковський систематизував, упорядкував й видав у 1978 році, в останній період творчої діяльності, у віці 83 літ, фотографічним способом коштом своєї дружини два бібліографічних покажчики в галузі бібліології, призначені прийдешнім поколінням дослідників для підготовки майбутньої вітчизняної бібліологічної енциклопедії. Варто погодитись із Н. Казаковою, що бібліографія до кінця життя залишалася його улюбленою справою¹¹. Підтвердженням його незмінної любові до бібліографії й бібліології можуть стати підготовлені в досить поважному віці два виняткові за своїм змістом бібліографічні покажчики в галузі бібліології, яким немає альтернативи в українській спеціальній фаховій бібліографії.

Першим серед них можна вважати покажчик «Українські книгознавчі періодики і збірники першої половини ХХ ст. : принагідні нотатки» (Денвер, 1978)¹², який отримав позитивну рецензію у спеціальній періодиці, а його назву було включено до «Хронологічного покажчика основних праць Л. Биковського», повної, на час її видання, бібліографії праць науковця, укладеної Н. Казаковою¹³. Проте обмеженість фінансових засобів укладача, вузькоспеціальна тематика, неможливість поширення серед фахівців в Україні через ідеологічні перешкоди та інші

¹¹ Казакова Н. Книгознавець, публіцист, історик (До 115-річчя від дня народження Л. Биковського) // Бібліотечна планета. 2010. № 2. С. 17.

¹² Биковський Л. Українські книгознавчі періодики і збірники першої половини ХХ століття. (Принагідні нотатки). Денвер, Колорадо, 1978. 206 с. (Укр. бібліолог. ін-т).

¹³ Левко Устимович Биковський (1895–1992) [Електронна копія] : біобібліограф. нарис / Нац. парламент. б-ка України; [авт-уклад. Н.В. Казакова]. Електрон. текст. дані (1 файл: 59,5 Мб). Київ : Нац. парламент. б-ка України, 1996 (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2018). (Видатні діячі української книги; вип. 4). С. 46–55.

причини не давали змоги видати книжку накладом, достатнім для розповсюдження серед зацікавлених осіб та фахівців. Опубліковані 10 примірників, тиражовані в США фотографічним способом також коштом дружини Л. Биковського, зробили показник недоступним для українських бібліологів і прихильників книжки. Оскільки це видання нам не вдалося опрацювати *de visu*¹⁴, то дозволимо собі звернутися до єдиної віднайдені рецензії відомого бібліолога Р. Вереса¹⁵, директора Українського бібліографічно-довідкового центру (Чикаго, США), який зазначав, що підготовлений у Денвері (штат Колорадо, США) бібліографічний показник містить 206 назв видань в галузі бібліології, що виходили друком від 1855 до 1977 років й дають уявлення про хронологію та географію назв періодичних видань і збірників в галузі української бібліології в різних країнах світу впродовж понад 120 років¹⁶. Позитивно оцінюючи бібліографічний показник, рецензент зазначав, що укладач для періодичних чи серійних видань подав перелік усіх чисел, виданих друком, згадав редакторів, а часто вміщував й відомості про зміст окремих випусків або навіть подавав уривки з передмов деяких видань. Р. Верес, відзначаючи структуру видання, звернув увагу на те, що назви періодичних видань і збірників розміщені за хронологічним принципом, при цьому до кож-

¹⁴ Виявлено відомості про два примірники бібліографічного показника Л. Биковського «Українські книгознавчі періодики і збірники першої половини ХХ століття: принагідні нотатки» (Денвер, Колорадо, 1978. 206 с. (Укр. бібліолог. ін-т): один зберігається в Бібліотеці Індіанського Університету (Штат Індіана, США), інший – у Бібліотеці Університету Іллінойсу в Урбана-Шампейн (штат Іллінойс, США).

¹⁵ Верес Роман (1907, Україна – 1980, Чикаго, США), правник, бібліотекознавець. Закінчив Львівський університет, отримавши ступінь магістра права, працював адвокатом. Отримав ступінь доктора права в Українському Вільному Університеті (Мюнхен). Переїхав до США. Закінчив Університет Західного Мічигану в м. Каламазу (шт. Мічиган, США), отримавши ступінь магістра бібліотекарства. Працював як професійний бібліотекар. Був Президентом Українського національного музею в Чикаго (1970–1980), головою Українського бібліографічно-довідкового центру (Чикаго, США). Праці: Українська діаспоріана за роки 1973, 1974, 1975 : бібліографія. Чикаго, Український бібліографічно-довідковий центр, 1977. Українські довідкові матеріали. Ч. 3.

¹⁶ Див.: Верес Р. Рец. на кн.: Биковський Л. Українські книгознавчі періодики і збірники першої половини ХХ століття: принагідні нотатки. Денвер, Колорадо, 1978. 206 с. (Укр. бібліолог. ін-т) // Українська книга. Філадельфія, 1978 . № 4. С. 116.

ної зареєстрованої назви періодичного видання чи збірника Л. Биковський подав джерела, що дозволили йому включити їх до бібліографічного списку. Повнота бібліографії забезпечувалася тим, що у списку вміщено видання, які виходили в Україні та поза її межами, й не лише друковані, але й репродуковані різними механічними способами. Справді цікавим, на думку рецензента, був розділ фотокопій титульних сторінок окремих друкованих видань (42 сторінки тексту), назви яких вміщені у книжці¹⁷, що дозволяє оцінювати поліграфічну й видавничу культуру книгознавчих збірників та періодичних видань упродовж більш як одного століття.

Друге бібліографічне видання, присвячене українській бібліології, – «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства : принагідні нотатки» (Денвер, 1978), видане Л. Биковським того ж року, містило праці майже 550 дослідників у галузі бібліології за історичний період від 1809 по 1978 рік; загальна кількість бібліографічних записів становила 1053 позиції, до кожної з яких, окрім бібліографічного опису, надавалося джерело, на підставі якого інформація увійшла до покажчика.

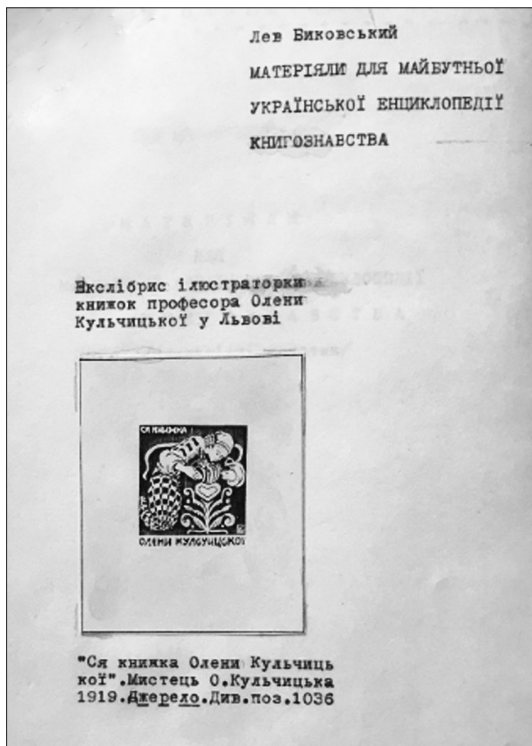
Бібліографічне видання було подібне до «Українських книгознавчих періодик і збірників першої половини ХХ ст.: принагідні нотатки» (Денвер, 1978) за хронологічним принципом розміщення матеріалу, засобом розмноження тим само фотографічним способом, фінансуванням дружини автора, а також і накладом у 10 примірників, але інформація про нього відсутня в бібліографії праць Л. Биковського, укладеній Н. Казаковою¹⁸.

У назві праці «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978) Л. Биковський актуалізував в українській бібліології проблему створення енциклопедії книгознавства – спеціальної наукової

¹⁷ Там само. Варто зауважити, що Л. Биковський значну кількість фотокопій титульних сторінок своїх книжок також примістив на сторінках своєї праці «У службах Українській Книжці : біобібліографія». Денвер, Колорадо, 1972. С. 190–255. (Укр. бібліолог. ін-т).

¹⁸ Левко Устимович Биковський (1895–1992). [Електронна копія] : біобібліогр. нарис / Нац. парламент. б-ка України; [авт-уклад. Н.В. Казакова]. Електрон. текст. дані (1 файл: 59,5 Мг). Київ : Нац. парламент. б-ка України, 1996. (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2018). (Видатні діячі української книги; вип. 4). С. 46–55.

енциклопедії для фахівців, галузевого довідкового видання, що містило б систематизований звід знань у галузі бібліології і висвітлювало досягнення наукової думки та практичної діяльності, необхідність в якому усвідомлювалася фахівцями з першої половини минулого століття, про що, зокрема, свідчить рукопис С. Сірополка «Історія письма і друку: коротка енциклопедія книгознавства». Проблема, порушена Л. Биковським наприкінці 70-х років ХХ ст., не тільки не втратила свого значення, а набула нового змісту щодо необхідності підготовки української бібліологічної енциклопедії, відсутність якої сьогодні серед вітчизняних спеціальних довідкових видань є доволі відчутною. Потреба в універсальному довідковому виданні, де б висвітлювалися питання історії та теорії української бібліології, діяльність українських і українських зарубіжних бібліологів і їхня практична робота в галузі книжкової справи впродовж століть, більш ніж очевидна серед фахівців та прихильників української книжки.

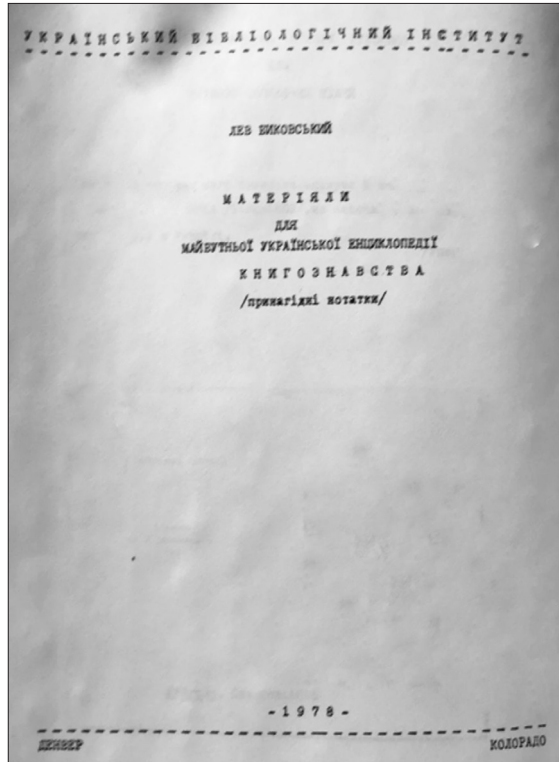
Для обкладинки видання «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978) Л. Биковський використав екслібрис українського графіка, маляра та педагога, зверху якого вміщено напис «Екслібрис ілюстраторки книжок професора Олени Кульчицької у Львові». Знизу – «Ся книжка Олени Кульчицької. Мистець О. Кульчицька. 1919». Цей екслібрис Л. Биковський копіював із альбому «Екслібриси українських художників» (Київ, 1977)¹⁹, про що тут і зазначив. Ціка-

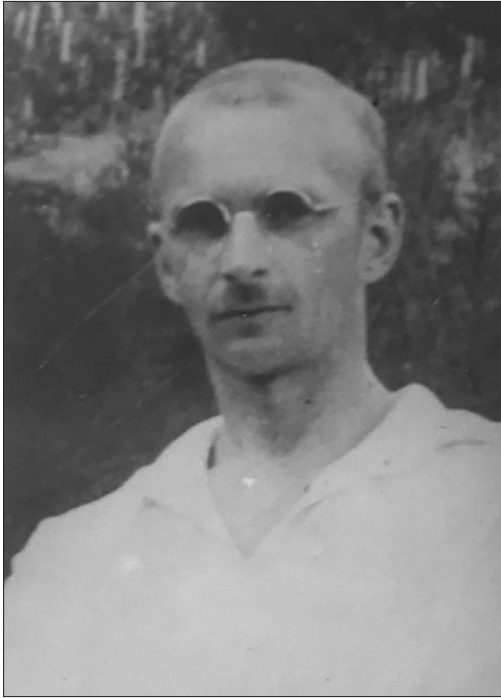
¹⁹ Екслібриси українських художників [Альбом] / [упоряд. Андрій В'юник]. Київ : Мистецтво, 1977. 247 с.

во, що зі ста екслібрисів українських художників, уміщених в альбомі, він вибрав саме роботу О. Кульчицької, датовану 1919 роком, ймовірно тому, що цей рік був для нього особливо пам'ятним в його бібліологічному житті, коли він укладав свої перші бібліографічні покажчики, працював у Всенародній бібліотеці України та бібліотеці Кам'янець-Подільського державного українського університету, співпрацював із визначними вченими в галузі вітчизняного книгознавства та бібліотекознавства – Ю. Меженком, С. Сірополком, І. Огієнком, О. Грушевським.

На титульному аркуші вміщені ім'я та прізвище автора, назва видання, рік випуску й місце видання, у надзаголовочних даних означено: «Український бібліологічний інститут». Подана у вихідних даних праці інформація про її приналежність до Українського бібліологічного інституту дає нам підставу внести її до списку друків, підготовлених у цьому закладі й оприлюднених Л. Биковським. Фронтиспис шанобливо оформлено текстом авторської присвяти: «Присвячую пам'яті мого приятеля, опікуна й учителя – Юрія Олексійовича Іванова-Меженка (1892–1969), що започаткував новітній книгознавчий рух в Україні», а також поданий екслібрис Ю. Меженка, авторства відомого українського графіка, екслібрисиста Л. Хижинського, з означенням року виготовлення (1936) та джерела його публікації.

Благоговійне ставлення Л. Биковського до Ю. Меженка підтверджують три портрети діяча, що передують вступові. Перший із них містить рідкісне зображення видатного українського

*Юрій Іванов-Меженко
на початку 1920-х років
(зі збірок Музею-Архіву УВАН у США)*

бібліолога в молодому віці початку 20-х років ХХ ст. із зазначенням, що фото запозичене зі збірок Музею-Архіву ВУАН у США, на жаль, без імені фотографа; наступне зображення – відомий художній портрет Ю. Меженка 20-х років ХХ ст., роботи українського маляра Михайла Жука; третє – фото, у старшому віці, з англomовної Енциклопедії Українознавства (Торонто. Т. 2. 1971. С. 429). Текстовим та художнім оформленням Л. Биковський у такий спосіб засвідчив свою справді найвищу пошану до метра української бібліології – Ю. Меженка, з яким у автора були професійні взаємини, але їхній зміст та напрями заслуговують на окреме дослідження.

У «Вступному поясненні» до бібліографічного покажчика «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978) Л. Биковський зазначив, що «огляд ... сучастики українського книгознавчого руху – окремих видань (плакатів, відоzв, оголошень, звітів, петючок, брошур, книжок і збірників)... не має наміру бути науковою розвідкою, а тільки реєстром-відписом відповідних нотаток упорядника»²⁰. Пояснюючи методику відбору документів для згаданої праці, він зауважив, що накопичував й опрацьовував їх у зв'язку зі своїми інтересами, практичними потребами та напрямими наукової діяльності. Першим чинником у збиранні цих матеріалів, наголошував автор, «було поняття загаль-

²⁰ Биковський Л. Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки. Денвер, Колорадо, 1978. С. 6. (Укр. бібліолог. ін-т).

ного книгознавства, сформованого під впливом книгознавчих теорій ХХ століття»²¹, на розвиток якого, з точки зору Л. Биковського, мали вплив праці російського книгознавця Миколи Лісовського, чеського книгознавця Ладислава Жівного і польського книгознавця Кшиштова Мігоня²². «Другим співчинником у збиранні цих матеріалів, поза поняттям загального книгознавства, було поняття українського книгознавства»²³, що розвинулося, як вважав укладач, у період Української революції 1917–1923 років, коли було створено спеціальні наукові установи, в межах яких відбувалися дослідження в галузі книгознавства, бібліотекознавства й бібліографії, здійснювалося друкування спеціальних періодичних видань, навколо яких гуртувалися фахівці в галузі науки про книжку. Автор справедливо зазначає, що розвиток українського книгознавства залежав від стану й розвитку українознавства загалом.

Проблеми розвитку українського книгознавства за межами України цікавили Л. Биковського ще й через те, «що у першій половині ХХ ст. відбувався кількарізово масовий «ісход» українців з Рідної Землі»²⁴, серед яких було багато діячів книги, що в різних країнах світу продовжували публікувати свої праці українською або іноземними мовами в галузі української бібліології. Укладач зазначає, що «всі твори українських книгознавців, писані на чужині в чуженецьких мовах, також збагачують дорібок УКРАЇНСЬКОГО КНИГОЗНАВСТВА, тому, що вони є витвором українського духу»²⁵. Тобто Л. Биковський дотримувався поглядів, притаманних більшості зарубіжних українських бібліологів, які справедливо вважали свої дослідження загальноукраїнськими і наукову та практичну діяльність в імміграції спрямовували на поглиблення знань про українську книжку та український книжковий рух без ідеологічних нашарувань, вивчали проблеми української бібліології, заборонені до

²¹ Биковський Л. Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки. Денвер, Колорадо, 1978. С. 6. (Укр. бібліолог. ін-т).

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. С. 8.

студіювання в радянській Україні, та друкували на сторінках зарубіжних видань українською та іноземними мовами статті про свої наукові дослідження, виступали з доповідями на міжнародних наукових конференціях, з'їздах, форумах тощо, поширюючи серед світової спільноти знання про українську книжкову та бібліотечну справу. Для упорядкування «Матеріалів для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978), де висвітлювалися багатьма мовами різні аспекти української бібліології, Л. Биковський обрав хронологічний принцип, що дає змогу аналізувати, як саме розвивалася наукова думка в часі, виявляти кількість друкованих матеріалів з теми впродовж року, знайомитися із проблематикою та іменами авторів публікацій, визначати їхню щорічну та загальну публікаторську активність, виявляти географію появи праць у галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії в різні історичні періоди, представляти історично-географічні та мовні особливості формування, розвитку та поширення в цілому світі знань про українську книжку, динаміку книгознавчого руху.

У бібліографічному покажчику Л. Биковського охоплено історичний період від 1809 до 1978 року, вміщено публікації з проблем української бібліології за кожний рік; загальна кількість бібліографічних записів налічувала 1053 позиції, до кожної з них, крім бібліографічного опису, автором було подане джерело, на підставі якого інформація увійшла до покажчика.

Іменний ряд авторів, що провадили дослідження в галузі бібліології, представлений Л. Биковським у бібліографічному покажчику, містив майже 550 осіб. Розпочинався він прізвиськом одного з відомих українських бібліологів, мовознавця та педагога Павла Ярковського (1781–1845), який систематизував знання про книжку і книжкову справу, розробив концепцію бібліології як навчальної дисципліни, що її він уперше в Російській імперії читав у Кременецькому ліцеї упродовж 1809–1832 років і виклав її у «Плані, призначеному для викладання курсу бібліології». Серед перших авторів у списку зазначені імена польського бібліолога, засновника польської бібліографії Георга Самуеля Бандтке, у працях якого містяться відомості також і про українські друки, зокрема йдеться про його робо-

ту «Про перші краківські типографські інкунабули» (1812)²⁶, а також філолога, перекладача й бібліографа Василя Джунковського з укладеним ним «Каталогом книжкам бібліотеки Імператорського Харківського університету» (1824)²⁷. Закінчуються «Матеріли...» іменами сучасників П. Биковського, праці яких вийшли друком у 1978 році, зокрема включено «Спостереження над історією славистичної бібліографії в США» бібліолога й архівіста Едварда Касинця²⁸, «Біографічний словник американських визначних бібліотекарів» Богдана Винара²⁹, а також

²⁶ Єжи (Георг) Самуель Бандтке (24 лист. 1706, Люблін – 11 черв. 1835, Краків), засновник польської бібліографії, польський історик і філософ німецького походження. Навчався в університетах Халле та Йоні (Німеччина). У 1798–1810 – працював у Вроцлаві бібліотекарем. З 1811 – бібліотекар бібліотеки Краківського університету, цього ж року захистив докторську дисертацію «Про перші краківські типографські інкунабули», що її включив до своєї бібліографії П. Биковський. 1814–1817 – декан філологічного факультету. 1819 – член сенату Краківської республіки. Автор праць з історії бібліотечної справи (1821), особливостей книгодрукування в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському (1826).

²⁷ Джунковський Василь (? 1767, Лебедин Харківської губ. – 9 верес. 1826, Харків), лікар, перекладач, ректор Харківського університету. Закінчив Харківський колегіум. 1802 – бібліотекар Петербурзької медико-хірургічної бібліотеки. Від 1818 – професор Харківського університету, 1821–1826 – його ректор.

²⁸ Касинець Едвард (10 жовт. 1945, Нью-Йорк), бібліолог, архівіст. Народився в родині емігрантів із Закарпаття. Дійсний член НТШ у США (2011). Закінчив Університет Сент-Джонсон (Нью-Йорк, 1966), здобув ступінь магістра філософії у Колумбійському університеті (Нью-Йорк, 1968) і магістра з бібліотечних наук у Коледжі Сімонс (м. Бостон, 1976). Отримав сертифікати спеціаліста з бібліотекознавства в Іллінойському університеті (м. Урбана, 1970), архівознавства в Американському університеті (Вашингтон, 1973), прикладного мистецтвознавства в Університеті штату Нью-Йорк (2010). У 1968–1971 – стажувався з бібліотечної справи в Колумбійському університеті, 1971–1972 – у Московському університеті; 1973–1980 – працював у бібліотеці Українського наукового інституту Гарвардського університету (створив каталог українки); 1980–1984 – у відділі слов'янських колекцій Каліфорнійського університету (м. Берклі); 1984–2009 – завідувач славистичного і балтійського відділу Нью-Йоркської Публічної бібліотеки, для якого придбав українські та карпато-руські документи. Автор понад 200 наукових праць у галузі бібліології та 12 наукових проектів Департаменту освіти США. Редактор серії «Довідники» і «Бібліографічної серії», що їх випускав Канадський інститут українських студій (1990–1994).

²⁹ Винар Богдан (7 верес. 1926, Львів – 9 лист. 2013, Денвер, штат Колорадо, США), економіст, бібліограф, видавець, дійсний член НТШ (1965), УВАН у США (1967). У 1944 – емігрував з батьками до Чехословаччини, згодом до Німеччини та США. Закінчив УВУ в Мюнхені, отримав докторат з економіки. З 1951 – у США, ви-

самого Л. Биковського «Українські книгознавчі періодики і збірники першої половини ХХ-го століття: принагідні нотатки», а видання «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» були відсутні.

Слід зазначити, що «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978) Л. Биковського мали належний довідковий апарат: список окремих використаних джерел, іменний, географічний та предметний покажчики, що свідчило про бібліографічну культуру видання й забезпечувало зручність для користувачів. Саме «Показник осіб» у цьому виданні представив в алфавітному порядку іменний ряд українських бібліологів, а також зарубіжних дослідників, які вивчали проблеми українського книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства і бібліографії впродовж 170 років. Особливо цікавим виявився «Показник міст», в якому відтворено історико-географічний аспект розвитку та поширення знань про українську книжку в світі, географію випуску друком праць, присвячених проблемам української бібліології, зокрема публікації виходили в багатьох містах таких країн, як Австрія, Англія, Аргентина, Білорусія, Бельгія, Італія, Канада, Молдавія, Московщина, Німеччина, Польща, Румунія, Словаччина, США, Україна, Франція, Чехословаччина, Швейцарія, Швеція, Югославія³⁰.

вчав бібліотекознавство в Денверському університеті (1958). 1954 – заснував видавництво, де виходила довідкова література з бібліотекознавства.

³⁰ Див.: Биковський Л. Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства (Денвер, 1978). С. 212–214. Австрія (Відень), Англія (Лондон), Аргентина (Буенос-Айрес), Білорусія (Мінськ, Гомель), Бельгія (Бруксель), Італія (Рим), Канада (Торонто, Ванкувер, Вінніпег, Едмонтон, Кенора, Оттава), Молдавія (Кишинів), Московщина (Москва, Ленінград, Нижній Новгород), Німеччина (Авгсбург, Берлін, Бломберг, Зальцведель, Кельн, Рогенсбрук, Ляйпціг, Майнц, Майнц-Кастель, Мюнхен, Франкфурт-на-Майні), Польща (Варшава, Вроцлав, Краків, Тарнів, Щепьорно), Румунія (Спас Попов), Словаччина (Трнава), США (Вашингтон, Стенфорд, Балтімор, Блумінгтон, Боулдер, Денвер, Детройт, Нью-Джерсі, Кембрідж, Літлтон, Нью-Йорк, Філадельфія, Чикаго), Україна (Київ, Вінниця, Полтава, Почаїв, Дніпропетровськ, Сімферополь, Житомир, Жовква, Кам'янець-Подільський, Станіславів, Коломия, Одеса, Кременчук, Кривий Ріг, Львів, Ужгород, Харків, Херсон, Холм, Чернівці, Чернігів), Франція (Париж, Сарсель), Чехословаччина (Подебради), Швейцарія (Женева, Лозанна, Цюрих), Швеція (Упсала), Югославія (Загреб).

Центрами досліджень проблем зарубіжної української бібліології, вільної від ідеологічних нашарувань думки поза межами України, виявилися Канада, Німеччина і США. Саме в Канаді та США виходили друком і праці Л. Биковського в галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії, репрезентуючи українську наукову думку світовій професійній спільноті в той час, коли радянська наука про книжку в Україні була ізольована від міжнародного співробітництва в сфері бібліології. В Архівах Канади і США зберігаються численні документи про участь Л. Биковського в культурному житті українських громад цих країн. Публікації Л. Биковського разом із працями багатьох зарубіжних українців свідчили про розвиток поза межами України української науки про книжку в тих державах світу, де компактно проживали українці, переконливо доводячи, що українська бібліологія не була обмежена тільки кордонами України.

Саме однією з таких праць став бібліографічний покажчик «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978), де Л. Биковський систематизував друковані матеріали в галузі історичної та новітньої української бібліології, представив імена провідних учених світу, які впродовж майже 170 років проводили бібліологічні дослідження й репрезентували їхні наслідки у своїх публікаціях, що віддзеркалювали певні історичні реалії, акумулюючи в собі інформацію, здатну стати основою для отримання наукових знань, необхідних для реконструкції історії становлення і розвитку української бібліології. За хронологічними й географічними межами систематизованих публікацій, широтою охоплення тематики й проблематики досліджень «Матеріали для майбутньої енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978) є важливим джерелом історії української бібліології та бібліографії україніки. Підготовлений та оприлюднений у США галузевий бібліографічний покажчик також став значним внеском у розвиток зарубіжної ретроспективної бібліографії україніки, оскільки містить фактичні дані про публікації в галузі бібліології за певний історичний період. Видання можна вважати особливим родом джерел інформації про розвиток загальноукраїнської історії науки про книжку та

книжкову справу, історії діяльності українських та українських зарубіжних книгознавців, бібліотекознавців, бібліографознавців і бібліографів.

Варто наголосити, що «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства: принагідні нотатки» (Денвер, 1978), а також «Українські книгознавчі періодики і збірники першої половини ХХ ст.: принагідні нотатки» (Денвер, 1978) становлять значний інтерес для сучасних дослідників історії української бібліології, а такі питання періодизації, термінології тощо, яких торкався Л. Биковський, досі залишаються дискусійними, отож тексти цих рідкісних бібліографічних покажчиків варто було б поширити для інформаційно-бібліографічного забезпечення вітчизняних фахівців, зробити їх доступними в електронному або друкованому вигляді в Україні.

Вшановуючи світлу пам'ять Л. Биковського у 125-ті роковини від дня його народження, належить повернутися до проблеми чвертьвікової давнини, порушеної науковцями під час відзначення 100-річчя (1995) світлої пам'яті визначного ученого і громадського діяча щодо підготовки монографічного дослідження, присвяченого комплексному вивченню бібліологічного спадку науковця, в якому з позицій досягнень сучасної гуманітарної науки було би проаналізовано його книгознавчі концепції, бібліотекознавчий, бібліографознавчий та бібліографічний доробок. Дослідження могло б стати своєрідною бібліологічною біографією ученого, де слід було б відобразити крізь призму людського буття неповторні риси доби, коли виникали і розв'язувалися основоположні питання історії, теорії та практики вітчизняної бібліології, спостерігалися суперечливі тенденції й відбувалися неоднозначні процеси у вітчизняному книгознавстві, бібліотекознавстві, бібліографознавстві, бібліографії, а також у науковій думці українського зарубіжжя, бібліологічній діяльності української політичної імміграції. Така реконструкція наукових біографій українських бібліологів, вивчення їхніх поглядів, ідейних засад, загального змісту та основних напрямів досліджень прискорила б появу енциклопедії української бібліології, на реалізацію ідеї якої працювало кілька поколінь бібліологів.

*Валентина Лось
Наталія Сінкевич*

**КУЛЬТ ЙОСАФАТА КУНЦЕВИЧА:
ПРОГРАМА, РОЗВИТОК І РОЛЬ
В РУСЬКІЙ КАТОЛИЦЬКІЙ СВІДОМОСТІ
В XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ**

Постановка й історіографія проблематики

Історія поширення релігійних культів є дуже багатогранною і важливою науковою проблемою. Адже шанування святого не обмежується винятково сферою девоційних практик. Необхідність підтримки народного культу спонукає інтелектуальну еліту до написання творів для його поширення або ж нормування згідно з церковними правилами. Релігійні культури також визначають коло читання, репертуар книгозбірень і продукцію друкарень. Віра в заступництво святого є частиною світосприйняття, а шанування його ікон та реліквій – важливою складовою соціального життя людини середньовічної та ранньомодерної доби.

Йосафат Кунцевич був першим святим Уніатської церкви. Його мучеництво стало результатом конфесійної боротьби «Русі з Руссю» і було *de facto* символом цієї боротьби. Не дивно, що культ святого привертав і привертає значну увагу з боку конфесійних агіографів, а згодом національних історіографів: польської¹,

¹ Gil A. *Kult Jozafata Kuncwicza i jego pierwsze przedstawienie ikonowe w Rzeczypospolitej (do poł. XVII wieku). Zarys problematyki // Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku : zbiór studiów / red. A. Gil. Lublin, 2005. S. 65–72; Kempa T. Czy męczeńska śmierć arcybiskupa Jozafata Kuncwicza przyczyniła się do rozwoju unii brzeskiej na obszarze archidiecezji połockiej? // Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku : zbiór studiów / red. A. Gil. Lublin, 2005. S. 93–105; Kempa T. Unia i prawosławie w Witebsku w czasie rządów biskupich Jozafata Kuncwicza i po jego męczeńskiej śmierci (do połowy XVII wieku) // Między Zachodem a Wschodem: Etniczne, kulturowe i religijne pogranicza Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / pod red.*

білоруської² та української³. Ідеологічній складовій культу святого присвячено чи не найбільше досліджень. Анджей Гіль акцентує увагу на важливості розвитку культу для становлення конфесійної свідомості унійного духовенства в першій половині XVII ст.⁴ Йосафат як «святий прикордоння» православної і католицької, руської і польської культур аналізується в статті Здіслава Кіяса⁵. Натомість, Дорота Вереда зауважила, що вже від початку XVIII ст. культ Йосафата носив виразно антиросійський характер⁶. Реакцію на культ з боку Російської синодальної історіографії простежив Норберт Моравець. Зокрема, історик концентрується на формуванні негативного образу Кунцевича, яке переслідувало відповідні політичні цілі і було цілком успішним⁷. Усі дослідники, однак, одноголосно приходять до висновку про те, що культ не поширювався «знизу», його становлення і розвиток мали програмний характер та певну церковну та політичну мету. Найкраще це показали І. Скочиляс та А. Гіль: попри всі намагання унійного духовенства, культ святого Йосафата так і не став символічним кодом русько-католицької ідентичності;

K. Mikulskiego, A. Zielińskiej-Nowockiej. Toruń, 2005. S. 135–154; Krasny P. Relikwiarz św. Jozafata Kuncewicza w katedrze Połockiej. Przyczynek do badań nad srebrnymi trumnami relikwiążowymi w Rzeczypospolitej w XVII wieku // Original veröfentlichung // Lileyko, Jerzy (Hrsg.). Studia nad sztuką renesansu i baroku. Bd. 4. Lublin, 2000. S. 121–140; Wereda D. Rozwój kultu Jozafata Kuncewicza w XVIII wieku // Śladami unii breskiej / Dobrowolski R., Zemło M. Lublin-Supraśl, 2010. S. 253–274.

² Хадька А.Ю. Святы Язафат Кунцэвіч: складыванне культуры і іканаграфіі у Беларусі // *Наша вера*. 2006. № 2. С. 26–29; Марозава С. Ясафат Кунцэвіч у беларускай гістарыяграфіі // *Sztuka sakralna o duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie*, Lublin 13–15.10 2005 r. Lublin, 2005. S. 75–86; Пануцэвіч В. Святы Язафат, архіепіскап полацкі. Полацк, 2000.

³ S. Senyk. The Sources of the Spirituality of St. Josaphat Kuncewyc // *Orientalia Christiana Periodica*. 1985. Vol. 51. P. 425–436; Балик Б.І. **3 історії культу св. Йосафата в Перемиській єпархії (XVII–XVIII)** // *Analecta OSBM CCL anno a Martyrio S. Iosaaphat vertente*. 1973. Vol. 8. Fasc.1–4. P. 44–61.

⁴ Gil A. Kult Jozafata Kuncewicza... S. 65.

⁵ Kijas Z. Jozafat Kuncewicz (ok. 1580–1623) – trudny święty pogranicza Kościołów // *Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci*. S. 478–507.

⁶ Wereda D. Rozwój kultu Jozafata... S. 255.

⁷ Morawiec N. (De)konstrukcje świętości. Jozafat Kuncewicz w rosyjskiej historiografii synodalnej // *Kultura Słowian. Rocznik Komisji Kultury Słowian PAU*. 2018. Tom XIV. Heroizm i martyrologia w kulturze Słowian. S. 79–112.

головною причиною цього було цілковите домінування марійної побожності, яка витіснила всі інші релігійні культури⁸. Денис Лісейчиков на прикладі білоруських земель ВКЛ натомість зауважує, що культ пройшов певну еволюцію від елітарного до народного, котрим уповні став у XVIII ст.⁹

Беручи до уваги здобутки попередньої історіографії, ми маємо намір продовжити дослідження розвитку культу св. Йосафата, спираючись на широке коло джерел і розглядаючи його як комплексний феномен, в якому поєднані ідеологічні завдання унійної ієрархії та спонтанність народних девоційних практик. Спочатку ми маємо намір проаналізувати, як розвивався культ св. Йосафата у програмі унійних інтелектуалів XVII ст., а згодом – яким був його розвиток на українських землях. Основним для нас залишається дослідницьке питання, чому культ так і не став на українських землях маркером конфесійної або ж національної ідентичності?

Програма культу в унійній агіографії XVII століття

У перших листах до Риму Йосиф Рутський (1574–1637), оповідаючи про смерть Кунцевича, представляв його мучеником «за славу Господню, за святу Унію і за владу Святої Апостольської Столиці»¹⁰. Така репрезентація сприяла швидкому початку беатифікаційного процесу, який розпочався з вивчення його життя, смерті та чудес у квітні 1624 р. Плани Рутського щодо Унії сягали не лише Києва, але й Москви. Особа святого Йосафата відіграла в них значну роль – святий руського походження, монах та єпископ, смерть якого викликала сильний соціальний резонанс, відповідала руській агіографічній традиції, яка від самого початку сповідувала ідеали ченців і мучеників (варто згадати хоча б святих Бориса і Гліба або ж Печерських святих).

⁸ A. Gil, Kult Jozafata Kunczewicza... S. 71; А. Гіль, І. Скочиляс. Володимирсько-Берестейська єпархія S. 105.

⁹ Лісейчиков Д. «Окрестихъ раба Божаго Ежефата»: традиция имянаречения в честь Иосафата Кунцевича как элемент конструирования русинской униатской идентичности в Великом княжестве Литовском XVII–XVIII вв. // Религии и Русь / отв. ред. А.В. Доронин. Москва, 2020. С. 256–269. На даний момент стаття знаходиться у друці, і ми щиро дякуємо авторові за можливість користування нею.

¹⁰ S. Josaphat Hieromartyr. Documenta Romana beatificationis et canonizationis. Vol. 1. Romae, 1952. S. 7.

Беатифікація Кунцевича стала справою найближчого кола митрополита Йосифа Рутського – Рафаїла Корсака, Мефодія Терлецького та Антонія Селави. У 1643 р. процес беатифікації закінчився, і Йосафат був офіційно визнаний мучеником і чудотворцем. Канонізація мученика, однак, залишалася справою тривалого часу. Після Тридентського собору канонізація стала монополюю справою Апостольської столиці, для її здійснення було недостатньо лише мучеництва чи інших героїчних учинків. Католицька церква канонізувала, передусім, засновників релігійних орденів, місіонерів, зразкових єпископів або людей харитативного служіння. Багато процесів канонізації закінчилися невдало. Крім того, було встановлене правило, згідно з яким людину можна було вважати святою лише через 50 років після її смерті¹¹.

Основою процесу канонізації було життя святого. Перша версія житія Йосафата Кунцевича написана Рутським уже в його реляції до Риму у грудні 1623 р. В 1624 р. ця версія тексту разом з історією мучеництва Йосафата була опублікована Володимирським єпископом Йоахимом Мороховським¹². Для початку процесу канонізації Йосафата Холмський єпископ Яків Суша опублікував нову версію життя святого в 1665 р.¹³, яка мала стати основою для власне канонізаційного процесу. Однак, вочевидь, це були не єдині житійні тексти, присвячені Йосафату. У Бібліотеці Академії Наук у Петербурзі у складі колекції П. Доброхотова міститься ще одне польськомовне житіє святого XVII ст. невідомого автора¹⁴, котре було написане в проміжку між беатифікацією і канонізацією святого. Важливими текстами у формуванні образу святого є також проповіді унійних авторів Льва Кревзи-Ревуцького¹⁵

¹¹ Buerke P. How to become a Counter-Reformation Saint, *The Counter-Reformation: The Essential Readings* / M. Luebke. Malden (Mass.), 1999. P. 129–133.

¹² [Скрутень Й.] Перший життєпис св. Йосафата // *Записки ЧСВВ*. Т. 1. С. 314–355.

¹³ Susza J.J. *Cursus vitae et certamen martyrii B. Iosaphat Kuncевичii Archiepiscopi Polocen. Episcopi Vitepscen. Et Miscislanien. Ord. D. Basilij Magi Calamo Iacobi Susza Episcopi Chelmen. Et Belzen. Cum S. R. E. Uniti Ord. Eiusdem adumbratum. Romae, 1665.*

¹⁴ Бібліотека Академії Наук (БАН) ВР. Доброхот 40. Арк. 57–88.

¹⁵ Kreuza L. *Kazanie o światobliwym żywocie y chwalebney śmierci przewielebnego w Bodzeoyca Iosaphata Kuncewicza.* [Miejsce nieznanе], 1625.

та Кипріяна Жоховського¹⁶, а також домініканських авторів Фабіана Бірковського¹⁷ та Ісаака Домініка Маліновського¹⁸, які відіграли важливу роль у встановленні культу. Проаналізуємо ці тексти, виділивши три засадничі моменти потридентського агіографічного твору – життя, смерть і чудеса святого.

Життя святого

Перше життя святого майже не дає відомостей ні про родину, ні про ранній період його життя у Володимирі. Це було незвичним для потридентської агіографії, яка дуже докладно описувала благочестиве життя батьків та дитинство святого. Причиною мовчання житій Кунцевича могло стати нешляхетське походження Йосафата (Яна Кунця) – він походив із міщанської родини. Пізніше, маючи намір пристосувати життя святого до неписаних агіографічних правил, Яків Суша приписує родині Кунцевичів шляхетство та належність до герба Порай (Роза), наголосивши, однак, що доля не була милостивою до батьків святого. Суша також додав традиційну агіографічну інформацію про благочестя батьків і самого святого в дитинстві та юності¹⁹.

Особливий акцент у житіях святого ставився на його прижиттєвих чеснотах. Однією з головних чеснот святого житія називають любов до молитви і церковних богослужінь. Ще до прийняття сану, навчаючись у Вільнюсі, майбутній святий не пропускав жодної служби в церкві Святої Трійці, співаючи і

¹⁶ Żochowski C. Dobry pasterz w żywocie y śmierci : to iest b. Iozaphat Kvncewicz arcybiskup [...] za Stolicę Apostolską [...] w Witepsku 12 Nouembra zabity, a na seymie coronationis przy bytnosci [...] KrolalegoMosci Michała I y senatv polskiego, w kościele katedralnym krakowskim [...] Mszą metropolitańską y kazaniem x. Cypriana Zochowskiego [...] 11 Nouembris [...] wślawiony. Kraków, 1669.

¹⁷ Birkowski F. Głos krwie b. Józefata Kunczewica archiepiskopa połockiego także b. Jana Sarkandra męczennika morawskiego i obrazu bransbergskiego przytem o śś. obrazach. Kraków, 1629. S. 15.

¹⁸ Malinowski I. Korona Złota Nad Głową Zranioną B. M. Iozaphata Kvncewicza Arcybiskvpa Polockiego Zakonv S. Bazylego W. Za Iedność z Kościołem S. Rzymским, od odszcpiencow Witebskich okrutnie Zabitego : Drogiemu Kamieñmi Cudow co przednieyszych y Dobrodzieystw Boskich Sadzona. Wilno, 1673.

¹⁹ Susza J.J. Cursus vitae et certamen martyrii B. Iosaphat Kuncevicii Archipiscopi Polocen. Episcopi Vitepscen. Et Miscislaniën. Ord. D. Basilij Magi Calamo Iacobi Susza Episcopi Chelmen. et Belzen. Cum S. R. E. Uniti Ord. Eiusdem adumbratum. Romae, 1665. S. 1–2.

служачи там дзвонарем²⁰. Пізніше побожність і молитва склали невід'ємну частину його чернечого життя. Суша в своєму житті підкреслює, що його улюбленою молитвою була східнохристиянська молитва Ісусова: «Ісусе Христе, сину Божий, помилуй мене грішника»²¹. Ця деталь мала б наближувати святого до традиційної руської традиції. Разом із тим, у колі особливо шанованих ним святих ми зовсім не зустрічаємо традиційних для руського домодерного суспільства культів. Більше того, Суша підкреслював, що святий черпав свою силу не з правила св. Василія, а з діянь апостола Павла: «Mirari que se in Regula D. Basilii non legisse, ut religiosi venari liceret. Paulo remissior Curcevitius Iosaphatum quo vellet ire, permisit»²².

Подвижницьке життя святого описується дуже докладно: власниця, бичування, бідність, піст і неспання є невід'ємними складовими його ідеалу²³. Чистоту життя святого показано через типовий агіографічний епізод із жінкою, яка безуспішно намагалася звабити Йосафата²⁴. Суша детально зупиняється на темі посту в житті святого: він дуже рідко вживав рибу, а м'ясо почав їсти тільки після 25 років, коли захворів²⁵. Тільки після цієї хвороби, стверджували агіографи, він відмовився також від звички пити винятково воду²⁶. Пізніше Киприіан Жоховський у своїй проповіді стверджував, що Йосафат ціле життя пив саму воду і взагалі не споживав ані м'яса, ані риби²⁷. Такі деталі дуже цікаві на тлі прагнення до повної відмови від споживання м'яса в монастирському житті православних²⁸ та дея-

²⁰ Перший життєпис св. Йосафата // Записки ЧСВВ. Т. 1. С. 316–317.

²¹ Susza J.J. *Cursus vitae*... S. 6–7.

²² Там само. S. 33.

²³ S. Josaphat Hieromartyr... S. 10; [Скрутень Й.]. Перший життєпис св. Йосафата... С. 318.

²⁴ Susza J.J. *Cursus vitae*... S. 10.

²⁵ Susza J.J. *Cursus vitae*... S. 7.

²⁶ Birkowski F. *Głos krwi b. Józefata Kunczewica archiepiskopa połockiego także b. Jana Sarkandra męczennika morawskiego i obrazu bransbergskiego przytem o śś. obrazach*. Kraków, [1859]. S. 19.

²⁷ Żochowski C. *Dobry pasterz w żywoćie y śmierci : to iest b. Iosaphat Kvncewic zarcybiskup [...] za Stolicę Apostolską [...] w Witepsku 12 Nouembra zabity, a na seymie coronationis przy bytnosci [...] Krola Iego Mosci Michała I y senatv polskiego, w kościele katedralnym krakowskim [...]*. Kraków, 1669. K. C2.

²⁸ Записки святителя Петра Могилы / уряд. І.В. Жиленко, Київ, 2011. С. 454.

ких католицьких орденів у Речі Посполитій²⁹. Відмова від споживання риби, однак, була нетиповою для католицької агіографії і свідчить про вторування Жоховським на старо-руський підкреслено-суворий агіографічний ідеал постника.

Йосафат Кунцевич ніколи не отримував систематичної шкільної освіти. В життях святого підкреслювалося його незнання латини: тільки з Божою допомогою Кунцевич почав говорити проповідь латинською мовою під час однієї служби у Варшаві³⁰. Незважаючи на це, у життях постійно наголошується на читанні Йосафатом книг польською та церковнослов'янською мовами, яке привело його до глибокого розуміння найскладніших істин віри (наприклад, догмати про Святу Трійцю)³¹. Окрім того, Кунцевич писав власні твори. Суша згадує про написання ним однієї книги³². Пізніше традиція приписуватиме Йосафату написання цілої низки текстів: опублікованого «О фальшованю писем словенских» і рукописних «О старшинстве Петра святого», «О мощах святых, же потреба мети в чести», «По сродну есть написано об образах», «О чистости иерейской же лепей бытии безженными», «О законниках», «О крещении Владимира», «Чи добре церков восточная мнит, посвящаючи хлеб, воду, вербу и баранка», «Катехизиса» і «Науки» і «Регули» для священників³³.

Сповідь святий розглядав як особливу цінність – для ілюстрації цього твердження перше житіє святого наводить цікаву деталь: Йосафат навіть відвідував шинки і сидів там довгий час, намагаючись повернути якомога більше душ³⁴. Цікаво, що ця провокаційна деталь, написана недосвідченим агіографом, не увійшла до пізніших текстів про святого. В усіх агіографічних творах підкреслюється прізвисько «душохват», яке Йосафат отримав завдяки своїй активності в наверненні душ і яке викликало багатослівне позитивне або ж негативне трактування.

²⁹ J. Kłoczowski, Wielki zakon XVII-wiecznej Rzeczypospolitej u progu swego rozwoju. Dominikanie polscy w świetle wizytacji generalnej z lat 1617–1619 // Nasza Przeszłość : Studia z dziejow Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. Kraków, 1973. № 39. S. 164–165.

³⁰ Ibid. S. 59.

³¹ [Скрутень Й.]. Перший життєпис св. Йосафата... С. 318–319.

³² Susza J.J. Cursus vitae... S. 54–55.

³³ Тексти у рукописах: БАН. ВР, Доброхот 33, Ар. СПБІІ к. 52, оп.1. Акти 79.

³⁴ [Скрутень Й.]. Перший життєпис св. Йосафата... С. 323.

Кунцевич не був засновником ордену, однак він активно підтримував зусилля Йосифа Рутського щодо реформування Василіанського чину. Суша оповідає про це, описуючи реформу і протистояння їй у Вільнюському монастирі³⁵. Незважаючи на свій юний вік, святий Йосафат був єдиним кандидатом на архімандрита монастиря завдяки суворому дотриманню ним чернечого ідеалу, свідчать житія: він активно проповідує, допомагає бідним, удовам та сиротам, дбає про довірену йому церкву та монастир і сам не цурається фізичної праці. Суша, зокрема, детально описує роботу святого в монастирській лікарні³⁶. Ще однією характерною і оригінальною на тлі типових агіографічних топосів рисою святого було врегулювання суперечок між людьми, в чому він досягав неабияких успіхів³⁷.

Єпископський період життя святого Йосафата описується як боротьба зі «схизмою», турбота про добро єпархій та бідних, а також реформа духовенства й релігійного життя в соборах, монастирях та окремих парафіях³⁸. Особливий акцент в житіях робиться на опозиції постаті Кунцевича та православного єпископа Полоцького Мелетія Смотрицького³⁹. На противагу Смотрицькому, який сіяв незгоду і підтримував козацькі бунти, Йосафат був надзвичайно покірним і неприхильним до козаків⁴⁰.

Тема боротьби зі «схизмою» є насправді центральною в житіях Йосафата. Суша особливо детально описує мужність святого і його місіонерську діяльність. Кульмінаційною точкою останньої стала місійна подорож Йосафата до Києва – митрополичої столиці Руської Церкви, де знаходилася і резиденція унійного митрополита Йосифа Рутського. Тут, згідно з житієм, Кунцевич спочатку відправляється до Печерського монастиря, особливо шанованого православними, і проводить вдалу теологічну дискусію, під час якої вражає своїх опонентів знаннями Святого Письма, Отців Церкви та «руських писань», на

³⁵ Susza J.J. *Cursus vitae*... S. 12–13.

³⁶ *Ibid.* S. 23–24.

³⁷ [Скрутень Й.]. Перший життєпис св. Йосафата... С. 330.

³⁸ Там само. С. 325–326; Susza J. J. *Cursus vitae*... S. 36–59.

³⁹ [Скрутень Й.]. Перший життєпис св. Йосафата... С. 326–328.

⁴⁰ Susza J.J. *Cursus vitae*... S. 67.

основі яких він захищає Унію. Київ, однак, зустрів святого вороже, говорить Суша. В його очах стара столиця Русі – це осідок козаків, схизматиків і бунтівників, які зруйнували василіанський монастир при св. Софії і мало не позбавили життя святого Йосафата⁴¹.

Під час подорожі до Києва Йосафату постійно загрожувала смерть, підкреслював Суша. Серед інших звинувачень йому закидали зраду батьківщини, на що святий, зазначає агіограф, навіть не реагував⁴². Це дуже цікава деталь з точки зору дослідження еклезіальної і національної свідомості представників Унійної церкви середини XVII ст. Адже, незважаючи на те, що життя постійно підкреслювали руське походження Кунцевича і його народження у Володимирі Волинському, ми не бачимо в них жодних слідів «руського патріотизму». Скоріше навпаки, – Русь представлена вкрай непривабливо, як темний і схизматичний край («*Sumeria Ruska*»⁴³), котрий тільки почав досягати правдиву віру. Пізніше справжньою Батьківщиною святого стали вважати радше Литву, а не Русь, що підкреслювалося вкладеним у його уста твердженням: «*Ruś mię na świat zrodziła. Litwa wychowała*»⁴⁴.

У життях святого ми не спостерігаємо і слідів виняткової любові до уніатського обряду: Кунцевич, згідно з життями, навертав не лише до Унії, але й на римо-католицький обряд⁴⁵. Не справа Руської Церкви, а цілковитий послух Риму – ось відправна точка діяльності святого. В агіографічних творах підкреслюється, що Йосафат відмовляється від місії до Москви і Константинополя, оскільки не отримав на неї благословення від Апостольської столиці⁴⁶. Більше того, відношення святого до Константинополя життя подають цілковито в негативному ключі, – Кунцевич неодноразово наголошував, що патріарх отримує свій паллій від турецького султана і підкреслено

⁴¹ Susza J.J. *Cursus vitae*... S. 34.

⁴² *Ibid.* S. 33.

⁴³ Susza J.J. *Cursus vitae*..., *Indultum*.

⁴⁴ Malinowski I. D. *Korona złota*..., *sine paginatio*.

⁴⁵ Susza J.J. *Cursus vitae*... S. 25.

⁴⁶ *Ibid.* S. 68–69.

зневажливо називав його не пастирем, а пастухом⁴⁷. Така позиція святого була своєрідним посланням із закликом до навернення до Унії православних на теренах Речі Посполитої і підмосковської України.

Смерть

Свідома мученицька смерть за віру була однією із запорук визнання особи святою. Агіографам святого Йосафата це було добре відомо. Життя підкреслюють, що Йосафат був свідомий небезпеки, що очікувала його у Вітебську, і добровільно прийняв жорстоку мученицьку кончину⁴⁸. Напад на святого був заздалегідь спланований, зазначали агіографи. Спершу «схизматики» прислали до святого попа, який несправедливо ображав і звинувачував його перед народом. Як пише перше житіє святого, попа довго терпіли, але врешті посадили його на єпископській кухні. Це, однак, призвело до запланованої ескалації конфлікту. Коли почався напад, Йосафат виявляв неодноразові акції милосердя і смирення – захищав і молився за своїх слуг, а за нього тоді заступився лише його собака, підкреслювали тексти. Незважаючи на свою смиренність і беззахисність, Йосафат отримав смертельну рану голови. Після смерті тіло святого було зневажене, його кров змішалася з кров'ю собаки, а тіло викинули в річку. В тексті першого життя підкреслюється, що селяни, а також їхні діти і жінки брали участь у вбивстві, що мало ще раз підкреслити принижений характер смерті святого⁴⁹.

Такі деталі жорстокої поведінки убивць дозволили пізніше охарактеризувати смерть святого як найбридкішу («*teterrimis*»)⁵⁰ і водночас найсвятішу («*sanctissime mortil perlato nuntio*»)⁵¹. Показово, що Лев Кревза порівнює мучеництво Кунцевича з му-

⁴⁷ Żochowski C. Dobry pasterz w żywoćie y śmierći : to iest b. Iozaphat Kvncewicz arcybiskup [...] za Stolicę Apostolską [...] w Witepsku 12 Nouembra zabity, a na seymie coronationis przy bytnosci [...] Krola Iego Mosci Michała I y senatv polskiego, w kościele katedralnym krakowskim [...]. Kraków, 1669. K. B1 v., C1 v.

⁴⁸ [Скрутень Й.]. Перший життєпис св. Йосафата... С. 329–333.

⁴⁹ Там само. С. 331–338.

⁵⁰ Susza J.J. Cursus vitae..., Indultum.

⁵¹ S. Josaphat Hieromartyr... S. 50.

чеництвом святих Бориса та Гліба, апелюючи до спільної православно-уніатської традиції Руської Церкви, і ставить риторичне питання – хто наважиться відкидати святість мучеників⁵². Інший акцент на визнанні святості Йосафата ставить домініканець Фабіан Бірковський: просто мучеництва недостатньо, для святості необхідна любов до істинної віри; тільки тоді мученик є святим з точки зору і форми, і матерії⁵³ (арістотелівське вчення про форму і матерію широко використовувалося католицькими теологами після Триденту).

Цікаво, що невинне мучеництво святого Йосафата Фабіан Бірковський підкреслює через засудження його убивства з боку іновірців: тіло святого оплакували як схизматики, так і кальвіністи та євреї, що бачили процесію з його тілом⁵⁴. Однак ця спроба «універсалізувати» культ Йосафата, що вийшла з-під пера домініканського автора в 1629 р., не прижилася в пізній агіографії.

Чудеса

Ще за життя Йосафат зазнав чудес – свідчення особливої опіки над ним та його монастирем, а сам святий був відомий як чудотворець. Його чудеса в деяких рисах нагадують життя св. Феодосія Печерського – як і Феодосій, Йосафат віддає останнє з монастиря бідним і не піклується про братів, залишаючи їх на волю благодійників. Також як святий Феодосій Йосафат бореться зі злими духами, виганяючи їх із церкви⁵⁵. А отже, життя святого безумовно носить впливи руської агіографічної традиції. Цілковито в душі потридентської міракулістики змальовані, однак, такі чудеса, як видіння Йосафатом Христа в чаші причастя⁵⁶.

⁵² Kreuza L. Kazanie o światobliwym żywocie. K. E2

⁵³ Birkowski F. Głos krwi b. Józefata Kunczewica archiepiskopa połockiego także b. Jana Sarkandra męczennika morawskiego i obrazu bransbergskiego przytem o śś. obrazach. Kraków, [1859]. S. 15.

⁵⁴ Birkowski F. Głos krwi b. Józefata Kunczewica archiepiskopa połockiego także b. Jana Sarkandra męczennika morawskiego i obrazu bransbergskiego przytem o śś. obrazach. Kraków, [1859]. S. 28.

⁵⁵ Susza J.J. Cursus vitae... S. 29–30.

⁵⁶ Ibid. S. 20–21.

Смерть Кунцевича супроводжувалася чудодійними явищами, насамперед, яскравим стовпом до неба, який було видно над Вітебськом. Пізніше Кипріан Жоховський за допомогою цього чуда спробував провести паралель між Йосафатом та Василієм Великим: він порівняв видіння з тим вогняним стовпом, який бачив під час проповіді святого Василя Єфрем Пустельник. Це дало можливість Жоховському називати Кунцевича «справжнім сином святого Василя» і в такий спосіб міцніше прив'язати його до традиції василіанського ордену⁵⁷.

Окрім того, святий одразу після мученицької смерті з'явився членам вітебського магістрату та дворічній дитині⁵⁸. Пізніше свідки бачили чудодійне світло, що виступало з води, де плило тіло святого, затемнення сонця, чашу, що стояла догори дном на місці його мученицької смерті, та інші явища, які свідчили про мучеництво Йосафата. Тіло святого протягом декількох місяців залишалось нетлінним. Крім того, святий з'являвся різним людям, навертав і лікував їх.

Детально чудеса св. Йосафата були описані під час беатифікаційного процесу в 1635 р. і пізніше опубліковані у книзі домініканця Ісаака Маліновського «Корона золота» (1673). Загалом беатифікаційна комісія нарахувала 92 чудес, а ще понад 90 сталося після завершення її роботи. Серед свідків ми бачимо ченців обох статей та обрядів, уніатських митрополитів Йосифа Рутського та Гавриїла Коленду, священників та верховних чиновників Великого князівства Литовського. Більше того, серед свідків чудес був сам Папа Римський Урбан VIII (1568–1644), котрому святий Йосафат (упізнаваний за єпископським облаченням грецького обряду) допоміг визволитися від хвороби, надісланої на нього чарівниками⁵⁹.

Географія походження свідків чудес підтверджує поширення культу Йосафата передусім на білоруській території, адже свідків з українських воєводств практично немає. Переважа-

⁵⁷ Żochowski C. Dobry pasterz w żywoćie y śmierci : to iest b. Iozaphat Kvncewicz arcybiskup [...] za Stolicę Apostolską [...] w Witepsku 12 Nouembra zabity, a na seymie coronationis przy bytnosci [...] Krola Iego Mosci Michała I y senatv polskiego, w kościele katedralnym krakowskim [...]. Kraków, 1669. K. C2.

⁵⁸ S. Josaphat Hieromartyr... S. 17, 36.

⁵⁹ Malinowski I.D. Korona złota..., sine paginatio.

ють серед них мешканці Полоцька чи околиць. Йосафата вважали покровителем міста: він врятував Полоцьк від шведського та московського нападів⁶⁰. Окрім того, Йосафат неодноразово виявляв своє небесне покровительство над Вільном, Великим князівством Литовським і всією Річчю Посполитою⁶¹.

Уже в кінці 1620-х років великим дивом, яке було здійснене «кров'ю святого Йосафата», почали називати навернення до Унії Мелетія Смотрицького. При цьому проводилися аналогії із наверненням святого Павла молитвами першомученика Стефана⁶². Міф про Кунцевича як винуватця переходу до Унії Смотрицького виявився настільки міцним, що він навіть повторювався в російській синодальній історіографії⁶³.

Поширення культу на білоруських та українських землях у XVII–XVIII століттях

Початок культу святого Йосафата, що апріорі завжди збирає послідовників, збігся з іншими важливими факторами: це був перший святий Уніатської церкви, до того ж мученик, тому отримав широку підтримку, насамперед, серед духовенства та мирян, зокрема магнатів (Сапеги, Сангушки) Великого князівства Литовського. Вже в першій половині XVII ст. починають з'являтися ікони Кунцевича⁶⁴, реліквії мученика збирають навколо себе перших паломників⁶⁵ і поширюються по всій Речі Посполитій (наприклад, монастир реформаторів св. Антонія в Перемишлі володів омофором святого⁶⁶).

⁶⁰ Malinowski I.D. Korona złota..., sine paginatio.

⁶¹ Żochowski C. Dobry pasterz w żywoicie y śmierci : to iest b. Iozaphat Kuncewicz arcybiskup [...] za Stolicę Apostolską [...] w Witepsku 12 Nouembra zabity, a na seymie coronationis przy bytnosci [...] Krola lego Mosci Michała I y senatv polskiego, w kościele katedralnym krakowskim [...]. Kraków, 1669. K. C2-C2v.

⁶² Frick D. A. Meletij Smotryc'kyj, Cambridge (Mass.), 1995. S. 104–105.

⁶³ Morawiec N. S. 90–92.

⁶⁴ Детально про це див.: Gil A. Kult Jozafata Kuncewicza i jego pierwsze przedstawienie ikonowe; Krasny P. Relikwiarz św. Jozafata Kuncewicza ...; Łepkowski M. Najwcześniejsze przedstawienia św. Jozafata Kuncewicza a problem vera effigies w kształtowaniu się ikonografii świętych w okresie potrydenckim // Fides. Ars. Scientia. Studia dedykowane pamięci Księdza Kanonika Augustyna Mednisa / red. A. Betlej, J. Skrabski. Tarnów, 2008. S. 303–316.

⁶⁵ Gil A. Kult Jozafata Kuncewicza... S. 69.

⁶⁶ Детальніше про це див.: Рідка пам'ятка про святого Йосафата // Записки ЧСВВ. Т. 1. Сер. 1. С. 140–143.

Пізніше відбувається зниження уваги до культу, що також є характерним проявом функціонування культів⁶⁷. У нашому випадку це також має свої специфічні причини: війни XVII ст., повстання Хмельницького, шведське та російське вторгнення, Північна війна. Політика Москви взагалі заперечувала право на саме існування Уніатської церкви, і відтак все, що стосувалося Йосафата Кунцевича, цілеспрямовано знищувалося⁶⁸. Саме з цієї причини василіани перевезли мощі Кунцевича з Полоцька до Біли Підляської та доручили їх опіці Кароля Радзивіла⁶⁹. В таких умовах розвиток культу Йосафата на землях ВКЛ призупинився, а відродження його настало лише після закінчення Північної війни. На думку Дороти Вереди, велику роль у цьому відродженні відіграв оголошений Папою Інокентієм XIII у 1723 р. повний відпуст з okazji 100-ї річниці мученицької смерті благословенного Йосафата⁷⁰.

Такий поступовий розвиток культу був характерний для білоруських земель, на українських же землях Речі Посполитої ситуація розвивалася згідно з іншим сценарієм. На початку XVIII ст. тут відзначається власне народження культу Йосафата. При цьому помітно, що культ святого впроваджувався згори, без сплеску народної побожності в часи панування локальної релігійної свідомості, як це було в білоруських землях ВКЛ⁷¹.

Організаційним початком упровадження культу Йосафата на українських землях стали постанови Володимирського синоду 1715 р. та Замойського синоду 1720 р., які присвятили окремі параграфи культу благословенного Йосафата⁷². Так, свято

⁶⁷ Witkowska A. Mirakula małopolskie z XIII i XIV wieku. Studium źródłoznawcze // Roczniki Humanistyczne. 19 (1971). Z. 2. S. 29–161.

⁶⁸ Детальніше про це див.: Gil A. Kult Jozafata Kuncewicza...S. 71; Krasny P. Relikwiarz św. Jozafata Kuncewicza... S. 123.

⁶⁹ Krasny P. Relikwiarz św. Jozafata Kuncewicza ... S. 123.

⁷⁰ Wereda D. Rozwój kultu Jozafata Kuncewicza w XVIII wieku // Śladami unii brzeskiej. Lublin-Supraśl, 2010. S. 255.

⁷¹ Про панування локальної свідомості у ті часи пише Денис Лісейчиков у згаданій статті: «Окрестихъ раба Божяго Ежефата»: , де автор, як приклад, подає діалог двох отців василіан з царем Петром I, в якому василіани називають Кунцевича та його убивць своїми, локальними.

⁷² У досліджуваний період Йосафат Кунцевич ще не був канонізований (канонізація відбувалася у XIX ст.), тобто не був святым, а благословенним. Тому в тексті паралельно використовуємо термін як благословенний (бл.), так і святий (св.)

бл. Йосафата було прийнято відзначати в першу неділю після 26 вересня, хоча Папа Урбан VIII встановив день святкування його пам'яті на 12 листопада (у день мученицької смерті). Саме вересневий, а не листопадовий день пам'яті Йосафата поширився всією Київською митрополією⁷³. Свято було включене як обов'язкове до Літургіконів, що мало сприяти розвитку культу, особливо серед духовенства.

Замойський Синод інституційно закріпив упровадження свята бл. Йосафата разом із запозиченими з римського календаря святами Божого тіла, Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці та Богоматері Скорботної. Попри активні заходи уніатської ієрархії, впровадження нового культу зіткнулося із труднощами його сприйняття серед загалу населення. Зокрема, Б. Балик вказує на відсутність поклоніння Йосафату в Перемишльській єпархії на межі XVII і XVIII ст. Про це свідчить наступний факт – парох та вірні не підтримали рішення Перемишльської консисторії замінити посвяту місцевої церкви Преображення Господнього на посвяту св. Йосафата та поставити його ікону до церкви⁷⁴. Про труднощі в поширенні культу св. Йосафата пише також Леонід Тимошенко на прикладі Дрогобича, також міста Перемишльської єпархії⁷⁵. Візити Володимирської єпархії наприкінці XVII – на початку XVIII ст. не згадували жодної церкви, присвяченої св. Йосафату⁷⁶. І це при тому, що Йосафат народився і провів молоді роки у Володимирі на Волині.

Однак у другій половині XVIII ст. відбулися значні зміни в розвитку культу, зумовлені зростанням його популяризації в народному середовищі.

Розглянемо цей процес більш детально.

⁷³ Гіль А., Скочилиас І. Володимирсько-Берестейська єпархія ... С. 104.

⁷⁴ Балик Б.І. З історії культу св. Йосафата в Перемишльській єпархії... С. 47–61.

⁷⁵ Тимошенко Л. Руські церкви/парафії в конфесійній структурі і сакральній топографії багатокультурного Дрогобича (XVI–XVIII ст.) // Fasciculi Musei Regionalis Brzozoviensis. Nr. 4. Brzozów, 2009. S. 57–58.

⁷⁶ Гіль А., Скочилиас І. Володимирсько-Берестейська єпархія ... С. 107.

*Роль василіанського друкарства
в поширенні культу бл. Йосафата*

Для дослідження розвитку культу бл. Йосафата вкрай важливо проаналізувати репертуар та зміст книг василіанських друкарень, зокрема Почаївської друкарні, яка, як відомо, у другій половині XVIII ст. тримала першість у виданні богослужбової літератури. Важливим моментом для нашого дослідження є те, що всі церковні друки містили зміни, які відбулися після Замойського Синоду⁷⁷ та містили служби до бл. Йосафата. Наприклад, Служебник з 1727 р., виданий у Супраслі за благословення митрополита Льва Кишки, та Служебник з 1740 р., опублікований за митрополита Атанасія Шептицького в Уневі, містять богослужіння на честь Йосафата Кунцевича⁷⁸. У Супрасльській друкарні в 1743 р. вийшла книга «Nabożny afekt do ...Jozafata», а в 1746 р. – два видання зі службою до бл. Йосафата⁷⁹. В Уневі 1731 р. була видана ще одна служба до бл. Йосафата під назвою «Вослідование праздника Блаженнаго Священномученика Юсафата, совершаемое въ день місяця Септемврія»⁸⁰. Про популярність цієї книги свідчить її кількаразове перевидання в Почаївській друкарні (1742, 1757, 1762)⁸¹.

Служба до бл. Йосафата у зміненому вигляді увійшла до Мінеї, виданої в Почаєві (1771). Тут Йосафату вже присвоєно титул святого (Святого Священномученика Юсафата Архієпископа Полоцкаго» (Септемврія 16 день, лист 104 об.)⁸² попри те, що канонізаційний процес ще не відбувся.

⁷⁷ Piđlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu, Warszawa-Wrocław 1986. S.72.

⁷⁸ Ciołka D., ks, Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczpospolitej po synodzie zamojskim, Białystok 2014. S.101–102.

⁷⁹ Piđlypczak-Majerowicz M. Bazylianie w Koronie i na Litwie. ... S. 207.

⁸⁰ Соловій М.М., Великий А.Г. ЧСВВ, Святий Йосафат Кунцевич. Його життя і доба, вид-во оо. Василіян. Торонто, 1967. http://dc.lviv.ua/zhuttya_v_isusi_hriciti/zitya-svyatix/page,13,4463-svyatyi-yosafat-kuncevich-yogo-zhitya-doba.html

⁸¹ Вослідования праздником пресвятой тайни евхарістїи, состраданія Пресвятыя Богородицы и блаженнаго священномученика Юсафата от святого собора Замойскаго преподавшим. Почаїв, 1741. 25 арк. Книги з 1741 і 1742, 1757, 1762 рр. зберігаються у Відділі стародруків Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

⁸² Соловій М.М., Великий А.Г. ЧСВВ, Святий Йосафат Кунцевич. Його життя і доба.

У Почаєві були видані також проповіді про бл. Йосафата під назвою «Jak maty nasledowaty Włazennogo Iosafata», де Йосафат виступав як добрий пастир та символ єдності у християнстві. Парафіяльні вчення Юліана Добриловського, опубліковані в Почаєві в 1792 та 1794 рр., також містять проповіді до бл. Йосафата⁸³. Наголосимо, що проповіді завжди були написані руською мовою.

У другій половині XVIII ст. Служби на честь Йосафата Кунцевича почаївського друку містили богослужбові книги: Мінея 1757, Тріфілігійон 1773, Літургікон 1765 тощо⁸⁴. І ці книги, видані великим накладом, здобули найбільше поширення на українських землях.

Окрім богослужбових книг у XVIII ст. було видано чимало катехізисів та вчень для парохів, які також мали всі богослужбові нововведення. Вже в 1722 р. опублікована в Супраслі книга «Sobranije przypadków kratkoje i duchownym osobom potrzeбноje...» містила свято Йосафата. Ця книга, яку детально проаналізувала дослідниця Маргарита Корзо⁸⁵, була обов'язковою лектурою уніатського духовенства і, що важливо, також була написана простою руською мовою.

Вище уніатське духовенство, репрезентоване представниками Василіанського чину, найбільше прислужилося розвитку культу бл. Йосафата. Наприклад, Луцький єпископ Сильвестр Рудницький опублікував у Почаєві багато брошур, які допомагали розвивати культ святого. Не дивно, що ці книги отримали поширення в місцевому середовищі, про що свідчить аналіз візитацій церков кінця XVIII ст. на землях Київщини та Брацлавщини. Візити показують, що більшість богослужбових книг уніатських парафій датувалася другою половиною XVIII ст. та походила з друкарень Почаєва, частково Унева. Звичайно,

⁸³ Добриловський Ю. Науки парохіалнія на неділи и свята урочистія цілого року : з Евангелій подług обряду греческаго росположенных, з приданіем при конци науки при шлюбі, двох наук при погребеніи, и на Пятки святаго Великаго поста, о Страстех Христовых. Почаїв, 1792. 294 арк.

⁸⁴ Ciołka D. Latynizacja Kościoła... S. 110.

⁸⁵ Корзо М.А. Украинская и белорусская катехетическая традиция конца XVI – XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. Москва : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 672 с., 5 ил.

розповсюдження даних друків не одразу доводить успіх у впровадженні культу святого. Зміни, які відбувалися в народній побожності, вимагали часу⁸⁶.

У візитаціях Київщини та Брацлавщини кінця XVIII ст. нам вдалося знайти твір під назвою «Troje nabożeństwa synodu zamojskiego in folio druku roscajowskiego»⁸⁷. Це одне із видань богослужінь, присвячених Пресвятій Євхаристії, Співстражданню Пресвятої Богородиці та блаженному Йосафату. За даними Івана Альмеса, це видання друкувалося в Уневі (1738, 1745), Почаєві (1741, 1742, 1762) та Львові (1746). На досліджуваних теренах були поширені саме почаївські видання (відмічено лише один друк з Унева). Ця книга зафіксована не в кожній церкві, тут також складно говорити про кількісні підрахунки через відсутність даних з Волинського регіону, утім сам факт наявності цих книг у прикордонних землях зі слабким розвитком процесу конфесіоналізації свідчить про успіх місіонерської діяльності василіан. За неповними зібраними нами даними, у 225 церквах відготовано 32 «Три служби». У візитаційному декреті 1785 р. села Маньковечка, що на Брацлавщині, у настановах парошу прямо говориться про необхідність купити цю книгу до кінця року під страхом кари⁸⁸. А згадка з церкви села Карпівка в Чуднівському деканаті, де були відзначені рукописні служби, говорить про практику їхнього переписування⁸⁹. Відтак, «Troje nabozenstwa» входили до кола обов'язкової лектури уніатських священників і, як слушно відзначив історик І. Альмес, виступали певною мірою маркером «унійності» богослужбової практики⁹⁰.

⁸⁶ Відомий український дослідник Церкви Ігор Сkochиляс у низці своїх праць переконливо довів, що інновації Замойського синоду поширилися лише у другій половині XVIII ст.

⁸⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України (далі – ІР НБУВ). Ф. 301. Од. зб. 671. Арк. 37–38; Radwan M. Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku. TN Lublin, 2004. 912 s.

⁸⁸ Radwan M. S. 625.

⁸⁹ Ibid. S. 410.

⁹⁰ Альмес І. «Церковні книги» у Віцинському василіанському монастирі // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 2015. Вип. 42. С. 371–372.

Насамкінець відмітимо, що василіани активно залучали культ святого Йосафата для духовної формації своїх вірних. Єпископ Порфирій Важинський, відомий уніатський ерудит, підготував підручник для «świczeń duchownych», в якому згадував бл. Йосафата. Він також написав біографію Йосафата, опубліковану у Вільнюсі в 1761 р., та проповідь, виголошену під час церемонії бл. Йосафата (Вільнюс)⁹¹. Уже згадуваний Кипріан Жоховський присвятив Кунцевичу кілька проповідей, включених у книгу «Kazania okazjonalne»⁹². Василіанин Ігнацій Філіпович, студент грецького колегіуму в Римі, в 1769–1770 рр. написав вірші на славу св. Василія Великого, св. Онуфрія та бл. Йосафата Кунцевича.

*Василіани та розвиток культу св. Йосафата
в народному середовищі в другій половині XVIII ст.*

Упровадження культу бл. Йосафата в народному середовищі належить до маловивчених питань, що власне і породило думку, що культ цей розвивався тільки у василіанському колі. Не заперечуючи цілковито цього твердження, вважаємо що впровадження культу Йосафата в народному середовищі принесло свої результати.

Сучасні дослідники відзначають, що популяризацію культу св. Йосафата слід розглядати в контексті створення власного кодексу конфесійно-релігійного дискурсу⁹³. Саме ці останні десятиліття XVIII ст. характеризуються найвищим розвитком формування унійної ідентичності. Ймовірно, не останню роль у цьому відіграла і нестабільна політична ситуація та зміни, які відбувалися (перший поділ Польщі). Пропагування культу св. Йосафата на досліджуваних теренах припадає на другу половину XVIII ст, особливо на 70–80-ті роки, апогей місійної діяльності

⁹¹ Wereda D. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku, Wyd. Werset. Siedlce–Lublin, 2013. S. 305, 306.

⁹² Хадька А.Ю. Святы Язафат Кунцэвіч... S. 27..

⁹³ Лісейчиков Д. «Окрестихъ раба Божяго Ежефата»; Naumów A. Cerkiewnosłowiańska hymnografia unitów // Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich / red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński. Kraków, 1994. S. 338.

василіан⁹⁴. Саме тоді спостерігаємо посилену увагу до впровадження серед населення культу бл. Йосафата, сама особа якої була необхідна для окреслення унійної ідентичності, особливо у світлі зростаючої експансії Російської держави та церкви.

Упровадження культу відбувалося, передусім, завдяки релігійним урочистостям та літургії, що, без сумніву, виступало найбільш важливою складовою душпастирської праці василіан, яка громадила навколо себе вірних. Ще в 1756 р. Папа Бенедикт XIV надав повний відпуст на честь бл. Йосафата на 10 років для всіх відвідувачів василіанської церкви в день пам'яті Йосафата – 16 вересня⁹⁵.

Вплив відпустів на формування культу святого найкраще можемо простежити, аналізуючи Книгу прибутків Почаївського монастиря, головного релігійного осередку Волині⁹⁶. Перша задокументована згадка про надходження прибутків датується саме 1778 р., коли на прохання єпископа Луцької (Луцько-Острозької) єпархії Кипріяна Стецького Апостольська столиця надала повний відпуст в день свята благословенного Йосафата парафіям Луцької єпархії. І, власне, з цього року ми бачимо записи про надходження пожертв від свята бл. Йосафата у Книзі прибутків Почаївського монастиря. У 1780 р. єпископ звернувся із проханням про повторне надання відпусту, мотивуючи це тим, що жодна урочистість не збирала такої кількості вірних, які святкували та причащалися. Відпуст мав бути вписаний до календаря свят парафій Луцької єпархії⁹⁷. Безперечно, це послужило каталізатором росту культу Йосафата на Волині.

⁹⁴ При нагоді відмітимо, що у своєму зверненні на народні місії василіани не були єдині, рух цей був спільним як для Уніатської, так і для Католицької церкви. Місійна діяльність в Речі Посполитій у вік Просвітництва переживала справжній розквіт. Василіани як представники епохи Просвітництва в Україні є невиченою темою дослідження. Детальніше про це див.: Slusarska M. Ku odnowie życia religijno-moralnego wiernych i poprawie ich obyczajów. Duchowieństwo diecezji wileńskiej w okresie pontyfikatu biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego (1762–1794) a oświeceniowa reforma katolicka // Senoji Lietuvos literatūra. Kn. 33. Vilnius, 2012. P. 171–210.

⁹⁵ Dorota W. Rozwój kultu Jozafata Kuncewicza ... S. 256; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, sygn. 2202, k. 150.

⁹⁶ Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie (dali – APPD). Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 92.

⁹⁷ Wereda D. Rozwój kultu Jozafata Kuncewicza ... S. 256.

У 1779 і 1780 рр. не зустрічаємо жодних згадок про надходження грошей від відпусту бл. Йосафата, що дивує, якщо взяти до уваги слова єпископа Кипріяна Стецького про велику кількість вірних. Тут, власне, виникає низка питань: це недбалість писарів, які не записали даровизни? Вірних, як і даровизни, не було аж так багато? І, ймовірно, це, власне, послужило приводом до чергового звернення до Папи про надання відпусту? Наразі ці питання залишаються відкритими ...

Уже в 1781–1788 рр. писарі ретельно занотували відпусти і кількість даровизни. Припускаємо, що відпуст цей існував, принаймні, до поділів Речі Посполитої, оскільки, як уже було сказано, проповіді та літургія до бл. Йосафата отримали поширення навіть у прикордонних районах Київщини та Брацлавщини, де рівень конфесіоналізації був значно нижчим порівняно з Волинню.

Попри те, що книга прибутків таки містить суми, які надійшли від відпустів, на жаль, важко зробити якісь порівняння, оскільки вони різнилися від 23 до 504 злотих. Окрім того, інколи записи у книзі поєднували пожертви з кількох близьких у часі свят (наприклад, із свята Воздвиження Хреста та блаженного Йосафата (14 та 16 вересня). Однак деякі тенденції все ж можна простежити. Якщо в 1783 та 1784 рр. ця сума становила 104–134 зл., то в 1785 р. – 23 зл. і в 1786 р. – 28 зл. Але вже в 1787 р. спостерігаємо різке зростання суми – 237 зл., а на 1788 р. припадає найбільша із зафіксованих пожертв – 504 зл.⁹⁸ Не вдаючись до детального аналізу цієї різниці, що вимагає більш глибокого дослідження причин, можна лише констатувати збільшення сум пожертв, що опосередковано вказує на зростання популярності культу. Збільшення сум, яке відбулося за 10 років, з 50 до 500 зл., є яскравим підтвердженням цього. Для порівняння зазначимо, що сума, яка надійшла від свята Покрови Богородиці у тому ж 1778 р., становила 128 зл.⁹⁹, кількість пожертв від відпусту на Боже Тіло (нове латинське свято, яке в книзі вперше згадується під 1784 р.)

⁹⁸ APPD. Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 105, 108 зв., 112, 116, 121, 125, 131, 136.

⁹⁹ APPD. Ławra Poczajowska, sygn. 22, k. 93.

склала 21 зл., а на запозичене із західної традиції свято Матері Божої Болесної (Скорботної) принесло 109 зл.¹⁰⁰

На жаль, записи книги закінчуються 1789 р., тому ми не можемо відтворити їхньої повної динаміки, але, безумовно, можемо стверджувати плідну роботу уніатської ієрархії та Почаївських василіан щодо впровадження культу бл. Йосафата.

Черговим свідченням плідної місійної праці василіан є поширення ними друкованих зображень бл. Йосафата під час церковних ярмарків, як стверджує історіографія XIX ст.¹⁰¹ Ми не можемо підтвердити це документально, але, виходячи з факту роздавання василіанами іконок Почаївської Богородиці¹⁰², можемо припустити, що це ж саме стосувалося й іконок Йосафата. Підтверджує це і той факт, що серед вотів ікони Богородиці в санктuariї в Корніні (Володимирсько-Берестецька єпархія) була срібна іконка із зображенням св. Йосафата¹⁰³. Це був найкращий спосіб поширення культу в народному середовищі, так само, як і сама практика відпустів, що виступала як добра можливість для пропагування нових обрядів, освячених авторитетом святого місця. Вірні, що поверталися додому з новими іконками, піснями та книжечками, вже самі поширювали нові ритуали та звичаї¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Ibid, k. 115.

¹⁰¹ Пише про це о. Даріуш Цьолка у своїй досить тенденційній, але такій, що спиралася на джерела, книзі: *Łatynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie Zamojskim...* S. 203.

¹⁰² У 1773 р. після коронації чудотворної ікони Почаївської Богородиці було роздано 11 тис. паперових іконок із візерунком чудотворної ікони, а також друковані книжечки, див про це: В. Lorens. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014. S. 283.

¹⁰³ Mironowicz A. *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych*. Białostok, 1997. S. 40.

¹⁰⁴ Шманько Т. Латинізація та окциденталізація: прояви і наслідки // Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку. Матеріали міжнародного наукового діалогу про Берестейську унію фундації PROORIENTE (третя зустріч: Львів, 21–23 серпня 2006 р.) та Міжнародного наукового симпозиуму Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету «Берестейська церковна унія: перспективи наукового консенсусу в контексті національно-конфесійного дискурсу», Львів, 24–27 серпня 2006 р. С. 347.

Душпастирська діяльність василіан включала в себе і розвиток церковних братств, які також сприяли поширенню та пропаганді обрядових змін, що відбулися після Замойського синоду. Окрім того, братства, які об'єднували навколо себе людей різних станів і обрядів, були прикладом барокової релігійності, вплив якої в народному середовищі є безперечним. На досліджуваних теренах ми не відготували братств, присвячених св. Йосафату, тут першість тримали св. Онуфрій та св. Варвара. Цікаво, що єдине зафіксоване на сьогодні братство св. Йосафата знаходилося при василіанському монастирі в Білій на Підляшші¹⁰⁵, де були реліквії св. Йосафата¹⁰⁶ і де культ Йосафата був тут оточений великою пошаною¹⁰⁷.

Черговим показником популярності святого в національному середовищі виступали посвяти церков. Тут ми зустрічаємося з проблемою, оскільки майже не володіємо інформацією про церкви, присвячені св. Йосафату. За даними В. Колбука, близько 1772 р. на 9000 уніатських парафій було лише 5 церков, присвячених бл. Йосафату¹⁰⁸. Візитації Володимирської єпархії кінця XVII – початку XVIII ст. не зафіксували жодної церкви на Волині, присвяченої св. Йосафату¹⁰⁹, що є логічним з огляду на початковий етап розвитку культу в цьому регіоні. Візитації Київського та Брацлавського воєводств 1780–1790 рр. також не фіксують жодної церкви, присвяченої св. Йосафату¹¹⁰. На жаль, ми не володіємо повними даними щодо титулатури волинських церков кінця XVIII ст., що унеможлиблює проведення будь-яких статистичних підрахунків. Володіємо лише епізодичними даними про наявність церков на честь бл. Йосафата: Борецька церква в Ратнесько-Зажицькому деканаті

¹⁰⁵ Братство мало індульти від Папи Клементя XIII і Пія VI, див.: Lorens B. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. S. 303–304.

¹⁰⁶ Wereda D. *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej...* S. 133.

¹⁰⁷ Krasny P. *Relikwiarz św. Jozafata Kuncewicza w katedrze Połockiej...* S. 123.

¹⁰⁸ Kołbuk W. *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*. Lublin, 1998. S. 166.

¹⁰⁹ Гіль А., Скочиляс І. Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: книга протоколів та окремі описи. Львів–Люблін, 2012. 279 с.

¹¹⁰ Radwan M. *Wizytacje generalne...*

(1820 р.)¹¹¹, парафія Корчівка Володимирсько-Берестейської єпархії під титулом бл. Йосафата, парафіяни якої в 1787 р. отримали повний відпуст від Апостольської столиці¹¹². У Володимирі-Волинському, рідному місті Йосафата Кунцевича, духовна влада активно займалася популяризацією культу Йосафата: так, протоархіандрит Василіанського чину Порфирій Важинський збудував у 1790 р. каплицю, присвячену бл. Йосафату. В цій каплиці зберігався релікварій-хрест, до якого, за переказами, майбутній святий Йосафат молився в дитинстві¹¹³. Окрім того, у Володимирському василіанському монастирі був вівтар бл. Йосафата, і ігумен Арсеній Гловневський старався про надання відпусту у цій святині (1782) з виховною метою, оскільки при монастирі діяло василіанське училище¹¹⁴.

Безперечним залишається факт, що церков посвяти св. Йосафата точно не було багато. На перший погляд, це є доказом слабкості культу. Звісно, розмах культу Йосафата не дорівнював і близько старим культам, поширеним у народному середовищі протягом віків (наприклад, Богородиці чи Святого Миколая). З іншого боку, деякі святі, які користувалися пошаною серед простих людей, не часто виступали покровителями церков, наприклад, це стосується дуже шанованого св. Іова Заліза¹¹⁵.

Білоруський дослідник Денис Лісейчиков провів піонерське дослідження рівня популярності Йосафата на підставі розповсюдження його імені в різних соціальних групах. Він припускає, що в XVII ст. одним із проявів процесу конфесіоналізації було створення окремих традицій іменування. Дослідник робить висновок, що популярність імені св. Йосафата на білорусь-

¹¹¹ Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX ст. Львів, 2018. С. 246.

¹¹² Wereda D. Rozwój kultu Jozafata Kunczewicza.... S. 256.

¹¹³ Див. статтю Волощенко С.: Хрест із розп'яттям кінця XV століття. <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/hrest-iz-rozpyattjam-kintsya-xvi-ctolittya/>

¹¹⁴ Wereda D. Rozwój kultu Jozafata Kunczewicza ... S. 256–257.

¹¹⁵ Лось В. Трансформація візії старця-інока у книзі чуд Почаївської Богородиці як один із виявів піднесення престижу ЧСВВ: постановка питання // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. Львів, 2017. С. 488–497; Лось В. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ, 2013. С. 168.

ких землях спочатку була характерною для елітних прошарків, включаючи Василіанський чин. А пізніше, у XVIII ст., ім'я Йосафата почало зустрічатися серед представників нижчих соціальних груп і, що цікаво, кількість їх зростала¹¹⁶. В результаті автор дійшов висновку, що у створенні конфесійної ідентичності уніатів Великого князівства Литовського XVII–XVIII ст. головну роль відіграв культ Йосафата Кунцевича. Для нас це черговий раз свідчить про різницю розвитку культу св. Йосафата, характерну для білоруських та українських земель.

Перш за все, викликає сумнів власне необхідність проведення такого роду досліджень щодо українських земель, оскільки розвиток культу святого на досліджуваних територіях припадає, як вже відзначалося, не на XVII ст., а на середину XVIII ст. Наявний джерельний матеріал імен парафіяльного духовенства початку XIX ст. вказує на те, що ім'я Йосафат не стало популярним у цій соціальній групі, як це було характерним для Білорусі¹¹⁷. Утім, перешкодою для проведення ретельного дослідження у цій сфері є указ Російського уряду (19 червня 1796 р.), про заміну священникам та мирянам імен, яких немає в греко-російських книгах серед святих, а саме наголошувалося «як то Іосафат и прочих»¹¹⁸. На жаль, залишається невідомим, як відбувалася реалізація цього указу на практиці. Але безсумнівним є те, що поява цього документа ускладнює дослідникам встановлення того, якою ж була частота вживання імені Йосафата.

Аналіз каталогу померлих братів василіан Польської (Руської) провінції протягом 1743–1825 рр. свідчить, що із 1246 ченців було віднотовано лише 22 особи з іменем Йосафат, з них 3 брати, 14 отців та 4 представники вищої ієрархії в провінції. А саме: Йосафат Моргулець – консул провінції та ректор уманської василіанської школи; Йосафат Седлецький – ігумен Овруцький; ігумен Жовківської обителі Йосафат Висоцький,

¹¹⁶ Д. Лисейчиков. «Окрестихъ раба Божаго Ежефата».....

¹¹⁷ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 420. Спр. 48. Було вивчено список усіх уніатських парафіяльних священників за 1835 р. Звичайно, це дослідження не претендує на повноту, утім маємо сумніви, що більш детальні студії принесуть кардинальні зміни.

¹¹⁸ ДАЖО. Ф. 1. Спр. 265. Арк. 1–3

ігумен Йосафат Янчицький (монастир не вказаний) (одна особа не визначена)¹¹⁹. Дослідження Святопокровської василіанської провінції протягом 1739–1783 рр., проведені істориком Ю. Стециком, підтверджують та доповнюють наші дані. Серед усього загалу ченців Святопокровської провінції протягом майже півстоліття віднотовано лише 41 особу з ім'ям Йосафат¹²⁰.

У Мартиролозі Литовської провінції зустрічаємо більше ченців, які носили ім'я Йосафат. Так, від 1743 до 1822 р. (виключено 1806–1811 рр.) занотовано 24 Йосафати на 866 ченців: 2 брати, 20 отців та два ігумени: Йосафат Костровицький; Йосафат Бал(н)вуха, ігумен Білостоцький¹²¹.

Як бачимо, попри те, що ім'я Йосафат належить до рідко-вживаних, значна частина вищої ієрархії все ж його носила. Схоже, що Денис Лісейчиков має рацію, кажучи, що це ім'я накладало значну відповідальність на носія, і його зазвичай носили люди, відомі своїм завзяттям та статусом¹²². Останній київський митрополит на ім'я Йосафат Булгак (1758–1838) є красномовним підтвердженням цього припущення.

Ікони того чи іншого святого та їх поширення на парафіяльному рівні також виступають маркером популярності культу. Не маючи наміру детально досліджувати це питання, яке знайшло чимало послідовників у середовищі істориків¹²³, зазначимо, що створення іконографії святого завжди було при-

¹¹⁹ Лось В., Сінкевич Н. «Catalogus Patrum et Fratrum defunctorum...» чину св. Василія Великого (XVIII – поч. XIX ст.) у фондах ІР НБУВ // Записки наукового геральдичного товариства. Львів, 2014. С. 77–101.

¹²⁰ Стецик Ю. Чернецтво святопокровської провінції ЧСВВ (1739–1783) : про-сографічне дослідження. Дрогобич, 2018. С. 274–408.

¹²¹ Там само. С. 77–101.

¹²² Лісейчиков Д. «Окрестихъ раба Божаго Ежефата»...

¹²³ Gil A. Kult Jozafata Kuncewicza....; Krasny P. Relikwiarz św. Jozafata Kuncewicza; Łepkowski M. Najwcześniejsze przedstawienia św. Jozafata Kuncewicza a problem veraeffigies w kształtowaniu się ikonografii świętych w okresie potrydenckim // Fides. Ars. Scientia : studia dedykowane pamięci ks. kanonika Augustyna Mednisa / red. Andrzej Bettlej, Józef Skrabski. Tarnów, 2008. S. 303–315; Зілінко Р. Огляд іконографії св. Йосафата Кунцевича (на прикладі творів зі збірки іконопису Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Матеріали V Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 23–24 листопада 2012 р. Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво. Львів, 2012. С. 82–89.

кладом розвитку культу. Перші ікони Йосафата почали створювати ще перед беатифікаційним процесом (1643 р.). У XVIII ст. вже існували численні зображення блаженного Йосафата. Більшість ікон Йосафата знаходилася на білоруських теренах та в Холмській єпархії. Так, у візитації єпископа Холмського Максиміліана Рилло від 1759–1762 рр. було чітко наказано: «*Obraz S. Jozafata żeby wkaźdej Cerkwi znajdował się, anajlepiej było by żeby po Ołtarzach byli Ołtarzyki S. Jozafata [...]»* і щоб відзначалося свято св. Йосафата¹²⁴.

Огляд іконографії Йосафата Кунцевича, здійснений Романом Зілінком у Національному музеї у Львові, свідчить про наявність в Музеї 13-ти зображень святого. Характерно, що дев'ять із них датуються XVIII ст.¹²⁵, підтверджуючи факт того, що перша хвиля розвитку іконографії Кунцевича на українських землях припадає на той само період. У цей час іконографію св. Йосафата вже було сформовано, святий був наділений атрибутами – пальмовою гілкою, вінком і сокирою. Однак усі ці ікони походять з Львівської єпархії, наразі ми не можемо провести кількісні підрахунки ікон із районів Волині.

У Музеї Волинської ікони¹²⁶ взагалі немає зображень св. Йосафата, що, у свою чергу, не означає, що на теренах Волині їх не було. Прикладом існування ікон святого на теренах Волині є, зокрема, ікона св. Йосафата з приватної колекції, яка, за висловом її власника, походить із Волині¹²⁷. (Див. ілюстрацію). Ікона одразу привертає нашу увагу характеристичними атрибутами святого – пальмовою гілкою та сокирою. Кириличний напис на іконі свідчить, що це є зображення «св. Леонтія, єпископа», що могло вказувати на св. Леонтія, єпископа Ростовського (XI ст.). Утім св. Леонтій – російський святий, мало відомий на українських землях, мав зовсім іншу іконографію.

¹²⁴ Sołtysiak A. Przemiany wewnątrz cerkwi greckokatolickich po Synodzie Zamojskim w 1720 roku. Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. UKSW dr. hab. Waldemara Delugi. Warszawa, 2006. S. 236.

¹²⁵ Зілінко Р. Огляд іконографії св. Йосафата Кунцевича ... S. 82.

¹²⁶ Автори висловлюють подяку завідуючій Музеєм Волинської ікони Тетяні Єлісєєвій за надання цієї інформації.

¹²⁷ Автори висловлюють подяку історику Станіславу Волощенку за надання інформації, а також фотографії ікони.

Припускаємо, що образ цього святого був невідомим на Волині, відтак напис, створений пізніше, служив, аби відвернути увагу від уніатського святого і тим самим зберегти ікону від фізичного знищення. Так само ікони св. Антонія Падуанського, популярного на українських землях католицького святого, описували у візитах як образ Антонія Пустельника¹²⁸.

А отже, василіани творили свою окремішню уніатську релігійність на українських землях, використовуючи для цього відпусти, пропагування братств, культ ікон, усе, що служило роз-

¹²⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 2227. Оп. 1. Арк. 44.

виткові унійної релігійності в народному середовищі. Все це було інтегральною частиною явища конфесіоналізації, яке відбувалося в Уніатській Церкві у XVIII ст. і дозволяє говорити про прищеплення культу святого Йосафата на найнижчому, народному рівні.

Висновки

Аналіз ранніх житій св. Йосафата вказує, що основою змальованого в них ідеалу був цілковитий послух Риму. В житіях святого ми можемо зустріти деякі алюзії і паралелі до ідеалу ченця давньоруської традиції, що мало на меті укорінити культ святого на Русі. Однак його життя, благочестя та місіонерська праця описані (особливо в житії Якова Суші) повністю в дусі потридентського католицького благочестя. І це цілком зрозуміло на тлі суворих правил канонізаційних процесів у Католицькій церкві після Триденту.

Від самого початку культ святого не розглядався як символ самобутності та ідентичності руської Церкви. Хоча руське походження святого підкреслювалося, сама Русь представлялася цілком схизматичною і такою, що не прагнула Унії. Період життя святого у Володимирі рідко згадується в житіях та бідний на деталі. Місіонерська подорож до Києва також залишилася досить неефективною, ключовим моментом в її описі була саме хоробрість святого, а не любов до «батьківщини» чи намагання повернути Київ до Унії. Більшість свідків чудес святого походили з «Литви», а не з Русі. Отож уже в перших житіях святого його культ розглядався скоріше як локальний, спрямований на жителів Великого князівства Литовського, а не Русі.

До середини XVIII ст. культ святого Йосафата і далі залишався локальним для ВКЛ. І ключову роль тут відіграв конфесійний чинник, адже Йосафат був, за слушним визначенням польського історика Кіяса, «складним святим прикордоння»¹²⁹. Суто конфесійні святі (як, наприклад, Йосафат Кунцевич або Афанасій

¹²⁹ Kijas Z. Jozafat Kunczewicz (ok. 1580–1623) – trudny święty pogranicza kościołów // Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci. Kraków, 2001. S. 476.

• історичні студії •

Філіпович, культ якого безуспішно впроваджувався православними) викликали суперечливі почуття в людей різних конфесій і не могли виступати об'єднуючим фактором у руському суспільстві як, наприклад, популярні святі киево-руської традиції.

У 1780–1790 рр., в часи найбільшого розвитку уніатської конфесійної свідомості, зауважуємо безліч спроб активізувати культ святого на українських землях. Без сумніву, культ Йосафата Кунцевича на українських землях розвивався згори. Він так і не сягнув такого розвитку, як у Білорусі, однак зайняв свою нішу в народній релігійності регіону завдяки активній діяльності Василіанського чину.

Показовим є той факт, що під час російських репресій у ХІХ ст. василіани вважали себе спадкоємцями Йосафата Кунцевича, приймаючи, як і їхній святий патрон, страждання за віру¹³⁰.

¹³⁰ В ІР НБУВ зберігається рукопис «Katechizm rzymsko-katolickiego Kościoła biskupa Junoszy Załuskiego 1831 r. Przepisanego przez mnicha bazylianina Jozafata(!) Sichońskiego», коли останній перебував у в'язниці Києво-Братського монастиря в 1844 р. (5 років після ліквідації Уніатської церкви). Вартою нашої уваги є анотація ченця, яку він написав на книзі, а саме, що є він ув'язнений за “Unię Świętą”. Див.: ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 964.

*Ірина
Матяш*

• ДО ПИТАННЯ ПРО СКЛАД І ЗМІСТ ДИПЛОМАТИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ

Дослідження сутності поняття «дипломатичний архів», його інституційної історії, складу і змісту в Україні не мають тривалої історії¹. Та й саме поняття з'явилося трохи більше, як півстоліття тому, в Віденській конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. У міжнародній практиці склад дипломатичного архіву розуміють відповідно до положень цього акту як сукупність документованої інформації, утвореної в діяльності відомства закордонних справ та його закордонних представництв². Це проекти та узгоджені й підписані тексти міжнародних угод, дипломатичні та консульські звіти, інформаційно-аналітичні записки щодо політичної ситуації в країні перебування, дипломатичне листування (вербальні та особисті ноти, меморандуми, пам'ятні записки, особисті листи неофіційного характеру, заяви, комюніке), внутрішньовідомчі документи (організаційно-розпорядча документація, офіційне листування, записи бесід тощо), статусні документи (вірчі грамоти, екзекватури тощо). Цією ж конвенцією визначено правовий статус дипломатичних архівів, які є «недоторканими в будь-який час незалежно від їх місця розташування» (ст. 24), так само, як і офіційне

¹ Детальніше див.: Матяш Ірина. Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. Київ, 2017. С. 9–32.

² Див.: Про ратифікацію Віденської конвенції про дипломатичні зносини: Указ Президії Верховної Ради Української РСР // ВВР. 1964. № 13. Ст. 199; Матвієнко В.М., Гайдуков Л.Ф. Архіви дипломатичні // Українська дипломатична енциклопедія. У 2-х т. Т. 1. Київ : Знання України, 2004. С. 81–82.

дипломатичне листування, пов'язане з виконанням дипломатичним представництвом своїх функцій (п. 2, ст. 27), та документи і кореспонденція дипломатичних агентів (п. 2, ст. 30) у сфері їхньої діяльності. В разі розриву дипломатичних відносин держава перебування, навіть за умов збройного конфлікту, зобов'язана поважати і охороняти приміщення дипломатичного представництва та дипломатичний архів; акредитуюча держава може доручити охорону приміщення дипломатичного представництва і дипломатичного архіву третій державі (ст. 45). Закордонні дипломатичні представництва впорядковують документи, що утворилися в їхній діяльності, та передають на подальше зберігання відповідно до вимог, прийнятих у тій чи іншій країні. Доступ до цих документів регулюється національним законодавством та нормативними документами зовнішньополітичних відомств і архівних служб. Таким чином, з точки зору складу і змісту дипломатичні архіви можна вважати зібраннями документів офіційного походження, утвореними в діяльності головного органу в системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, який здійснює свої повноваження безпосередньо та через інші органи дипломатичної служби (закордонні дипломатичні представництва, консульські установи, постійні представництва при міжнародних організаціях), що відображають зміст діяльності цих установ та процес формування ключових засад зовнішньої політики держави і встановлення міждержавних відносин і є основною складовою частиною джерельної бази дослідження інституційної історії дипломатії та міжнародних відносин.

Найдавнішими дипломатичними архівами вважають дипломатичне листування правителів найвизначніших царств стародавньої Месопотамії – останнього царя Марі Зимрі-Ліма та вавилонського царя Хаммурапі, виявлене в царському архіві м. Марі на Середньому Євфраті – політичного центру кінця III – поч. II тис. до н. е., де збереглося понад 20 тис. глиняних «таблеток» часів асирійського панування, у т. ч. періодів царювання Шамши-адада I (1813–1781 рр. до н. е.) та Зимрі-Ліма (бл. 1780–1757 (1776–1761) рр. до н. е.), останнього асирійського правителя,

переможеного вавилонянином Хаммурапі (1793–1750 рр. до н. е.)³. На думку видатного американського вченого німецького походження Ернста М. Познера (Ernst Maximilian Posner, 1892–1980), Стародавній Схід «заповів нам більшу кількість архівних документів, ніж уся Середньовічна Європа загалом»⁴. Виявлені глиняні клинописні «таблетки» з офіційними текстами, управлінськими документами, дипломатичним листуванням і літературними творами зберігалися у спеціальних сховищах із відповідним довідковим апаратом і «пережили» своїх утворювачів і власників на тисячоліття. Тобто перші дипломатичні документи зберігалися у складі державних архівів і не були відокремлені від них.

Найстарішим із відомих державних архівів вважають виявлений в 1974–1975 рр. італійським археологом, професором археології та історії мистецтв Давнього Близького Сходу університету Риму Паоло Маттеа архів Ебли – міста-держави, центру міжнародної торгівлі, вплив якого поширювався від східних кордонів Єгипту до Перської затоки і сучасної Туреччини⁵. Документи, знайдені в цьому архіві, датовано 2400–2250 рр. до н. е., серед них – протоколи політичного характеру, дипломатичне листування, царські укази, адміністративні документи тощо⁶.

Відповіді на питання міжнародних відносин давнього Єгипту, Греції, Риму містять дипломатичні архіви того часу: дипломатичне листування фараонів XVIII династії – Аменхотепа III та його сина Ехнатона (Аменхотепа IV) із сирійськими і палестинськими князями та вавилонськими і митаннійськими царями, угода єгипетського фараона Рамзеса II з царем хетів Хаттушилем III, укладена 1296 р. до н. е. в Палестині, із Тель(Ель)-Амарнського архіву, виявлені під час розкопок 1885–1888 рр. у колишній Амарні (Тель/Ель-Амарні), на місці резиденції фараона; дипломатичний архів давньоримських жерців-феціалів, що

³ Див.: Левченко Лариса. Організація державних архівів на Стародавньому Сході // Пам'ятки : археограф. щорічн. Київ, 2015. Т. 15–16. С. 40–41.

⁴ Posner E. Archives in the Ancient World. Cambridge, Massachusetts : Harvard Univers. Press, 1972. 283 p.

⁵ Левченко Лариса. Організація державних архівів на Стародавньому Сході... С. 39.

⁶ Там само. С. 40–41.

виконували важливі функції у процедурах, пов'язаних із міжнародними зносинами, а згодом зберігали міжнародні угоди, після пожежі 88 р. н. е. оригінали угод Риму з іноземними державами було перенесено до храму Сатурна, неподалік будівлі Сенату. Ці знахідки засвідчували належність дипломатичних архівів до зібрань документів, що становили найбільшу цінність держави і зберігалися в особливих умовах.

В Україні перші згадки про дипломатичні архіви пов'язані з періодом Київської Русі. Вважають, що в Софійському соборі, у великокнязівському архіві та бібліотеці, поспіль із важливими державними документами зберігалися дипломатичні акти. Реконструкції складу великокнязівського архіву присвячено чимало праць в українській та зарубіжній історіографії⁷.

З часом дипломатичне листування, міжнародні акти накопичувалися, й поставало питання про інституційне оформлення таких зібрань. Перші спеціальні установи для зберігання дипломатичних архівів з'явилися у Франції наприкінці XVII ст. Ідею про створення Архіву закордонних справ висунув впливовий французький дипломат Шарль Кольбер, маркіз де Круасі (Charles Colbert, marquis d'Croissy), а втілював його син – Жан-Батіст Кольбер, маркіз де Торсі (Jean-Baptiste Colbert, marquis de Torcy), який 1710 р. започаткував у Версалі, королівській резиденції, архів дипломатичного відомства. Спершу доступ до дипломатичних архівів мали лише дипломати. Для історичних досліджень їх відкрили лише 1830 р. зусиллями відомого історика, члена французької академії Франсуа-Огюста Мін'є (François-Auguste Mignet), який розпочав тоді свою роботу на посаді директора Архіву Міністерства закордонних справ Франції, що тривала до 1848 р. Тоді весь архітектурний комплекс Версаля отримав статус музею. В сучасному зовнішньополітичному відомстві Франції (від 2009 р.) функціонує спеціальний департамент Дипломатичних архівів, у складі якого діють департамент архівів, за-

⁷ Брайчевський М.Ю. Київський великокнязівський архів X–XIII ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку : Тези доп. Респ. наради, груд. 1988 р. Київ, 1988. С. 104; Солонська Н.Г. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. пр. Київ, 2001. Вип. 3. С. 211–212 та ін.

гальний відділ і бібліотека. Йому підпорядковано також Центр дипломатичних архівів у м. Нант (Le Centre des Archives Diplomatiques de Nantes), що зберігає колекції дипломатичних документів від XVII ст. Дипломатичні архіви Франції здійснюють активну наукову, евристичну, дослідницьку та виставкову діяльність.

1833 року з ініціативи Державного секретаря США Л. Мак-Лейна та відповідно до рішення Президента США Е. Джексона у складі Державного департаменту у процесі його реорганізації з'явилися Бюро дипломатичних справ та Бюро консульських справ, завдання яких полягали в упорядкуванні документів зовнішньополітичної діяльності уряду США та дипломатичних установ, підготовці до ратифікації міжнародних договорів, реєстрації, індексуванні та зберіганні дипломатичного листування. Згодом функції зберігання дипломатичних документів було закріплено за двома іншими підрозділами: Бюро архівів та бібліотекою (1882), де зберігалися міжнародні договори, ноти, документи Континентальних Конгресів, пов'язані з міжнародними відносинами, та інші документи, утворені до 1870 р., та Бюро індексів і архівів (1894), куди надходило дипломатичне та консульське листування. Заходами цих бюро Державного департаменту було розпочато публікацію серій дипломатичних документів (мирних договорів, конвенцій, листування). Від 1934 р. документи Бюро архівів та бібліотеки передані на зберігання до Національного архіву США. У жовтні 1991 р. у США в Державному департаменті при Офісі історика було створено Консультативний комітет з історичної дипломатичної документації у складі 9 членів (історики, політологи, архівісти, юристи-міжнародники), 6 із яких – представники професійних організацій: Американської історичної асоціації, Американської асоціації політичних наук, Товариства американських архівістів, Американського товариства міжнародного права, Товариства істориків міжнародних відносин США; 3 («великі») – відомі в галузі міжнародних відносин учені. Історик Державного департаменту працює як виконавчий секретар Комітету, що збирається щонайменше чотири рази на рік. Консультативний комітет розглядає звіти, розробляє рекомендації у сфері своєї компетенції, консультує з усіх аспектів процедури

розсекречування дипломатичних документів, дає рекомендації історикові Державного департаменту щодо відбору документів для публікації.

Документи німецької дипломатії від 1867 р., а також міжнародні договори Федеративної Республіки Німеччини та її юридичних попередників зберігає Політичний архів МЗС ФРН. Політичний архів має статус державного архіву, який надає вільний доступ до документів, окрім підрозділів зовнішньополітичного відомства, для історичних досліджень, у тому числі розташовуючи довідкову інформацію на веб-сайті МЗС ФРН.

У збереженні інституційної пам'яті полягає місія Архіву польської дипломатії, задекларована в його установчих документах. У фондах його секції «Міністри закордонних справ» зберігаються біографічні матеріали 39 колишніх керівників польської дипломатії за 1918–2014 рр., у секції «Штаб-квартири МЗС» – інформація про історію та зовнішній вигляд штаб-квартир МЗС Республіки Польща і окремих установ закордоном, відео-документи фіксують традиції польської дипломатії. Архів є структурним підрозділом Бюро архівів і управління інформацією МЗС Республіки Польща, до завдань якого належать участь у конференціях, співпраця з іншими архівами, пошук експонатів для організації виставок, що є одним із найцікавіших способів репрезентації історії польської зовнішньої служби.

У МЗС Італії Відділ історичної дипломатичної документації та архів після реорганізації центрального апарату 2010 р. включено до складу Відділу аналізу, планування та історичної дипломатичної документації, що займається аналізом та дослідженням з питань та перспектив зовнішньої політики, які мають стратегічне значення для країни. Завдання Відділу історичної дипломатичної документації полягають у гарантуванні збереженості історичних документів, пов'язаних із зовнішньополітичною діяльністю, зберіганні оригіналів нечинних міжнародних документів, систематичному збиранні архівів з головного управління та за кордоном, наданні доступу до них у порядку, передбаченому чинним законодавством, публікації італійських дипломатичних документів, експозиційній діяльності та забезпеченні функціонування бібліотеки. Історичний дипломатичний ар-

хів відповідає за зберігання та інвентаризацію історичних документів, утворених у діяльності центрального апарату міністерства та дипломатичних і консульських представництв за кордоном, а також забезпечує доступ до архівної інформації. В архіві зберігаються документи від початку XVIII ст.: місії Сардинії у Відні (1707–1859); місії Сардинії в Парижі, Берні, Гаазі та Мадриді (1718–1861); місії в Лондоні (1730–1860); місії та консульства Королівства Сардинії в Росії (1783–1861); місії та консульства Великого герцогства Тоскани в Римі (1737–1861); державного секретаря закордонних справ королівства Сардинії (1799–1861); консульства великого герцогства Тоскани в Римі (1817–1853) тощо.

Так упродовж понад трьох століть у цих та інших країнах сформувалася практика зберігання дипломатичних архівів у спеціалізованих архівних установах. Вони були структурними підрозділами зовнішньополітичних відомств або самостійними архівними установами і зберігали історичні та сучасні фонди або лише сучасні.

Розуміння складу і змісту дипломатичного архіву також отримало розвиток. Як усі «офіційні документи, що знаходяться в розпорядженні дипломатичних установ», розглядав дипломатичні архіви перший директор Національного інституту генеалогічних досліджень у Вашингтоні Мередіт Б. Колкет-молодший (Meredith Bright Colket, 1912–1985)⁸, наголошуючи на офіційному характері документів та їх доказовій цінності в міжнародних відносинах. Авторитетний американський науковець не включав до обсягу цього поняття документи особового походження: особисті документи, приватне листування тощо. Натомість французький кінорежисер українського походження, колишній аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у США, колекціонер українських архівних зібрань Євген Слабченко (Eugène Deslaw, 1899–1966) пропонував ширше розуміння поняття «дипломатичний архів» з точки зору його складу і змісту. Він пропонував включати до складу дипломатичного архіву не лише документи, що утворилися в діяльності дипломатичних установ,

⁸ Colket Meredith. The Inviolability of Diplomatic Archives // The American Archivist. 1945. January. Vol. 8. № 1. P. 26–49.

але й особисті документи дипломатів, їхні документальні колекції, мапи та фотодокументи різних часів, друковані матеріали, публікації, фотодобірки на теми міжнародних відносин і дипломатії тощо⁹. Такий підхід виводив розуміння поняття «дипломатичний архів» із суто професійних меж на ширший гуманітарний простір і фактично поставив питання про існування похідного поняття «Дипломатичний архів України», що за складом охоплював проекти та оригінали текстів міжнародних угод, двосторонніх та багатосторонніх договорів України, дипломатичне листування, внутрішньовідомчі документи, фінансову документацію дипломатичних установ; документи про службову діяльність та листування осіб, які офіційно перебували на дипломатичній службі, дипломатичних працівників. До складу Дипломатичного архіву України слід віднести також документи про діяльність іноземних представництв в Україні, звіти іноземних представників про роботу в Україні, автокомунікативні документи іноземних представників, пов'язані з роботою в Україні. З огляду на репресивний характер політики радянської держави, у складі дипломатичного архіву можна виокремити ще одну групу документів – наглядові справи спецслужб за діяльністю іноземних представників та архівно-слідчі справи українських дипломатів.

Формування дипломатичного архіву як місця зберігання профільних документів набуло реальних обрисів за доби Української революції 1917–1921 рр., коли створювалася українська дипломатична і консульська служба в найбільш наближених до сучасної формах¹⁰. Поразка революції змусила представників УНР продовжити боротьбу за державну ідею засобами дипломатії в еміграції. «Перебрання архівів закордонних місій УНР та збереження цих архівів» відповідно до порушеного міністром закордонних справ А.В. Ніковським питання 23 травня 1924 р.

⁹ Матяш Ірина. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. Вип. 24. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2015. С. 391–410.

¹⁰ Матяш Ірина. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 482 с.

Рада народних міністрів УНР доручила О.Я. Шутьгину¹¹. Так, документи В.К. Винниченка, М.І. Шаповала, С.П. Шелухіна та інших українських діячів було зібрано в міжвоєнний час у Празі – в Музеї визвольної боротьби України та Українському історичному кабінеті (1925–1948). Приватні колекції українських дипломатичних та консульських працівників склали основу архівних фондів МВБУ, які частково повернулися в Україну, а частково залишилися в Національному архіві Чеської Республіки (Narodni archive Ceske Republiky, f. Ukrajinske museum, Praha) та у Слов'янській бібліотеці Національної бібліотеки Чеської Республіки.

Документи, утворені в діяльності дипломатичних установ УНР та ЗУНР або створені особами, котрі офіційно перебували на дипломатичній службі, через неможливість повернення в Україну в умовах панування більшовиків потрапили також до архівів Канади і США. Зокрема, в Бібліотеці та архівах Канади (Library and Archives of Canada) в Оттаві відклалися архівні зібрання осіб, які мали безпосереднє відношення до дипломатичної служби: Дмитра Донцова, Михайла Єрем'єва, Андрія Жука та інших. Тут збереглися документи Надзвичайних дипломатичних місій УНР у Франції, Італії, Швейцарії, інформаційні бюлетені, що видавалися дипломатичними місіями, повне зібрання бюлетеня «Офінор», листування колишніх дипломатів: Миколи Василька, Дмитра Дорошенка, Андрія Жука, Аркадія Марголіна, Володимира Сікевича, Івана (Яна) Токаржевського-Карашевича, Михайла Тишкевича, Миколи Троцького та інших, документи родини Андрія Чехівського. Інформацію про українських дипломатів містять також колекція політичного і церковного діяча, журналіста, дипломата Є. Бачинського в Бібліотеці Карлтонського університету (Оттава), архіви Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre) в Торонто та Осередку української культури і освіти (Ukrainian Cultural and Educational Centre) у Вінніпегу, де відклалися документальні зібрання колишніх українських дипломатів – Івана Боберського, Дмитра Дорошенка,

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 171. Арк. 84.

Андрія Ливицького, Миколи Мандрики, Євгена Онацького, Володимира Сікевича, Євгена Слабченка, дипломатичні та консульські документи УНР та ЗУНР тощо¹².

У США профільні документи Дипломатичного архіву України збереглися в Музеї-архіві УВАН ім. Д. Антоновича у США (Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.) у Нью-Йорку (особові фонди Д. Дорошенка, А. Жука, Є. Онацького та інших), Бібліотеці та архіві НТШ у США (Shevchenko Scientific Society Library and Archives), де відкриті особові архіви О. Лотоцького, С. Смаль-Стоцького, Ю. Старосольського, І. Токаржевського-Карашевича, П. Шандрука та інших; у документальній колекції Східно-українського дослідного інституту ім. В. Липинського (The V. K. Lypynsky East European Research Institute) у Філадельфії, основу якої складає архів В. Липинського (його наукові та публіцистичні праці, листування, щоденники, замітки, рецензії; документи гетьмана П. Скоропадського, Д. Дорошенка та інших); в Українському дослідному і документальному центрі в Нью-Йорку (Ukrainian Research and Documentary Centre in New York), в Українській колекції Дослідного центру історії імміграції (The Immigration History Research Center at the University of Minnesota) та ін.¹³

Документальні комплекси як складові частини Дипломатичного архіву України зберігаються також в архівах Європи: в Архіві МЗС Франції (Archives du Ministère des affaires étrangères) та Українській бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі, в Австрійському державному архіві (Österreichisches Staatsarchiv), Архіві нових актів (Archiwum Akt Nowych) та Національній бібліотеці у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie), Політичному архіві МЗС Німеччини (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) у Берліні та архіві Українського вільного університету (Ukrainische Freie Universität) у Мюнхені¹⁴, інших архівних установах Австралії, Бол-

¹² Матяш І. Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. Київ, 2008. 152 с.; Вона ж. Архіви українських емігрантів в Канаді як складова частина зарубіжного комплексу українського дипломатичного архіву // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля : у 2-х т. Київ, 2020. С. 561–580.

¹³ Палієнко Марина. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ : Темпора, 2008. 688 с., іл. та ін.

¹⁴ Боряк Г., Дубровіна Л. Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені: попередній огляд фондів // Архіви України. 2004. № 4–6. С.84–93.

гарії, Білорусі, Латвії, Литви, Італії, Ватикану, Великої Британії, Туреччини, Угорщини, Чехії, Швеції та інших країн.

В умовах еміграції було створено й перший Дипломатичний архів України. Він розпочав роботу у французькій Ніцці, на Avenue Mont-Rabeau, 20 bis. Там Євген Слабченко створив приватну установу, розшукував і включав до складу своєї колекції як оригінали і копії міжнародних угод, офіційних документів, утворених у діяльності дипломатичних представництв, так і особисті документи дипломатичних працівників, мапи та фотодокументи різних часів, друківані матеріали та газетні витинки на теми міжнародних відносин і дипломатії¹⁵. Своє розуміння складу дипломатичного архіву він реалізовував на практиці, щоб у документальних зібраннях зберегти персональний внесок кожної постаті, яка долучилася до формування української дипломатії.

На противагу світовому досвіду та зусиллям української еміграції за радянської доби в республіках СРСР дипломатичні архіви мали обмежений доступ і спершу не отримали інституційного оформлення. Специфічною рисою таких архівів було зберігання історичних дипломатичних архівів, які не складають цілісного комплексу з «сучасним», у «неспеціалізованому» державному архіві. Ця особливість притаманна Дипломатичному архіву України, що його, з огляду на багатоаспектність складу та розпорошеність профільних документів у різних фондах та колекціях державних архівів і приватних документальних зібрань в Україні та за кордоном, варто розглядати як збірне поняття.

Найбільше документів, що належать до Дипломатичного архіву України, зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), де акумульовано його «історичну частину». Тут та в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) зберігається значна кількість документів перших українських дипломатичних і консульських установ доби визвольних змагань 1917–1921 рр., які повернулися

¹⁵ Див.: Матяш Ірина. «Світова бібліотека Україніки» Євгена Слабченка як ідея і культурологічний проект народної дипломатії // Бібліотечний вісник. 2016. № 1 (231). С. 30–40.

в Київ у складі української частини так званого «Празького Російського Архіву»¹⁶.

Дипломатичні архіви УНР (обох періодів), Української Держави, Української СРР від 1917 до 1943 р. зберігаються у ЦДАВО України, у фондах органів управління у сфері зовнішніх зносин: «Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1917–1918 рр.» (ф. 2592), «Міністерство закордонних справ Української Держави, 1918 р.» (ф. 3766), «Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки, 1918–1924 рр.» (ф. 3696), «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ СРСР на Україні, м. Харків» (ф. 4), «Уповноважене представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії з боротьби із наслідками голоду, м. Харків» (ф. 261). Тут відклалися проекти нормативно-правових актів у сфері формування дипломатичної служби, накази щодо призначення дипломатичних та консульських працівників, штатні розписи і кошториси, циркулярно розіслані закордонним установам акти («обіжники») з питань організації діяльності, протоколи засідань комісії з обговорення кандидатур на дипломатичні посади, дипломатичні паспорти, листування з українськими та іноземними дипломатичними та консульськими установами, окупаційною владою, звіти закордонних представництв, звернення українських громад за кордоном з приводу призначення консулів, бланки національних паспортів; списки осіб, які хотіли отримати національний паспорт або дозвіл на виїзд тощо. Господарські питання, пов'язані зі створенням у системі установ зовнішньополітичного відомства спеціального підрозділу з обслуговування іноземних представництв, задокументовані у фонді «Українське бюро з обслуговування іноземців при НКЗС УРСР (Укрбюробін), 1922–1927» (ф. 60).

¹⁶ Лозенко Л.І. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. 1996. № 1–6. С. 24; Мушинка Микола. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів : історико-архівні нариси. Київ, 2005. 160 с.; Боряк Тетяна. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Ніжин : Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. 544 с.; Палієнко Марина. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ : Темпора, 2008. 688 с., іл. та ін.

У фондах органів управління «Українська Центральна Рада, м. Київ, з 08.02.1918 р. – м. Житомир, з березня 1918 р. – м. Київ» (ф. 1115), «Рада Народних Міністрів УНР» (ф. 1036), «Рада Міністрів Української Держави» (ф. 1064) та інших збереглися протоколи засідань, у ході яких приймалися рішення, пов'язані з перебуванням на території України іноземних представництв, наданням їм фінансової допомоги чи позики, спорядженням українських дипломатичних місій за кордон. Протоколи і журнали засідань Генерального Секретаріату УЦР містять відомості про ухвалення рішень щодо встановлення контактів із зарубіжними країнами, забезпечення діяльності іноземних представництв (ф. 1063 «Українська Центральна Рада. Генеральний секретаріат. Протоколи й журнали засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради»). Документи фонду 1118 «Міністерство торгівлі і промисловості Української Держави, м. Київ» відображають становлення торговельних відносин та роль у цьому процесі іноземних представництв. Тут відклатося листування міністерства фінансів про товарообмін з урядами БНР, Грузії, Всевеликого Війська Донського, правлінням Білоруської торговельної палати з міністерством продовольчих справ.

Інформація про діяльність посольств і дипломатичних місій відклатося у фондах закордонних дипломатичних установ: «Посольство Української Держави в Німеччині, м. Берлін» (ф. 3077), «Посольство УНР в Німеччині» (ф. 3619), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії, м. Бухарест» (ф. 2471), «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині, м. Будапешт» (ф. 3518), «Надзвичайна дипломатична місія УНР у Скандинавії» (ф. 3513), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Італії, м. Рим» (ф. 4472), «Українська надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки у Швейцарії, м. Берн» (ф. 4211), «Дипломатична місія Української Народної Республіки в Голландії та Бельгії, м. Брюссель» (ф. 4442), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Англії, м. Лондон» (ф. 4443), «Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в РСФРР, м. Харків» (ф. 4523), «Надзвичайна дипломатична місія

Української Народної Республіки в Греції» (ф. 4441), «Українське радянське посольство у Польщі, м. Варшава» (ф. 67), «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ» (ф. 2607) та ін.

Документи, утворені в діяльності консульських установ, зберігаються у фондах: «Консульське агентство Української Держави при Всевеликому Війську Донському, м. Новочеркаськ» (ф. 1004), «Генеральний консул Української Держави в Москві, м. Москва» (ф. 1236), «Генеральне консульство Української Держави в Петрограді» (ф. 2187), «Віце-консул Української Держави в Саратові, м. Саратов Саратовської губернії» (ф. 2221), «Віце-консульство Української Держави в м. Пензі, м. Пенза Пензенської губернії» (ф. 2223), «Уповноважений представник Генерального консульства Української Держави в Москві по Тамбовській губернії, м. Тамбов» (ф. 1235), «Українське генеральне консульство в Цюріху (Швейцарія)» (ф. 4455); «Генеральний комісар Української Народної Республіки в Румунії, м. Ясси» (ф. 3539); «Консульство Української Народної Республіки в Гданську (Польща)» (ф. 2480). У цих фондах поспіль із розпорядчою документацією (наказами з основної діяльності та з особового складу, розпорядженнями), інструкціями і положеннями про консульства та їхні окремі відділи, листуванням і списками співробітників, звітами консулів про стан справ та ситуацію в країні призначення збереглися персональні дані консулів, їхні дипломатичні паспорти, посвідчення дипломатичних кур'єрів, особові справи службовців консульств, які надають уявлення про особовий склад консульств та уможливають уточнення відомої з інших джерел інформації. Додаткові відомості містять журнали реєстрації та списки українських підданих, заарештованих Надзвичайною комісією для боротьби з контрреволюцією та спекуляцією за контрреволюційну діяльність, ухилення від військової повинності та спекуляцію; документи, подані для отримання віз, заяви, скарги, посвідчення, паспорти; документи про звільнення підданих Української Держави від військової служби в РСФРР та захист їхніх особистих і майнових прав.

Розвиток міжнародних відносин цього періоду засвідчують фонди іноземних консульств та організацій, що виконува-

ли консульські функції: «Генеральне консульство РРФСР в Києві, м. Київ» (ф. 2482), «Естонський національний комітет в Києві, м. Київ» (ф. 2224), «Французьке консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4466), «Англійське консульство в Києві, м. Київ» (ф. 4467) та ін. Тут відкрито переважно листування з державними органами (передусім – зовнішньополітичним відомством) УНР та Української Держави в оригіналах, копіях і чернетках та інші документи персонального характеру. Документи містять цінну фактографічну інформацію про персональний склад консульств, їхні адреси, рівень та інтенсивність контактів тощо.

Інформація про створення консульських курсів та заснування Близькосхідного інституту відкритося у фонді Міністерства освіти (ф. 166); перебіг мирних переговорів делегацій Української Держави і РСФРР у Києві у травні-жовтні 1918 р. відображають документи ф. 2607 «Делегація Української Держави в справі мирних переговорів з Росією, м. Київ». Документи, пов'язані з персональним аспектом історії української дипломатії, зберігаються у фондах особового походження: О.О. Ейхельмана (ф. 3882), В.А. Сапіцького (ф. 3987), С.В. Петлюри (ф. 3809), В. Трембіцького (ф. 5227) та ін.

Частина документів, які можна кваліфікувати як такі, що належать до Дипломатичного архіву України, відкритося в державних архівах областей України (зокрема, Київської та Одеської) в результаті перерозподілу фондів і вилучення їх із фондів ЦДАВО України. Зокрема, колишній фонд 97 «Агентство уповноваженого НКЗС УСРР на Україні, м. Київ» від 1948 р. зберігається в Державному архіві Київської області як «Агентство уповноваженого Народного Комісаріату іноземних справ СРСР на Україні» (ф. 4205). У розсекреченому 1992 р. фонді відкритося документи, що репрезентують діяльність представництв зовнішньополітичних відомств, їхній правовий статус, завдання до і після вступу до складу СРСР; організаційно-розпорядчі та фінансові документи Уповноваженого НКЗС УСРР в Київському районі (1921 – жовтень 1923 р.) та Агентства Уповноваженого НКЗС СРСР на Україні в м. Києві (жовтень 1923 – 1925 р.) – положення про Управління Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі, штатні розписи установи, накази НКЗС УСРР/

УРСР, листування Уповноваженого НКЗС УСРР у Київському районі з НКЗС та іноземними представництвами, документи відділу віз і закордонних паспортів; списки іноземних представництв; листування з особового складу, посвідчення працівників іноземних місій та радянських установ, копії свідоцтв, мандатів, довіреностей, заяви, анкети; анкети, списки та документи іноземних громадян, які подавали заяви для отримання дозволу на виїзд з УСРР до Австрії, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Естонії, Єгипту, Італії, Латвії, Німеччини, Палестини, Персії, Польщі, Сербії, США, Туреччини, Фінляндії, Франції, Чехії, Швейцарії, Швеції; матеріали про звинувачення та арешти іноземних підданих; документи зі створення іноземних представництв, про роботу дипломатичних кур'єрів, про діяльність двосторонніх комісій з репатріації Польщі, Литви, Латвії, консульств Німеччини, Персії, Польщі; репресій проти співробітників польських представництв, про роботу Інституту зовнішніх зносин у Києві; листування з міжнародними організаціями, представниками Червоного Хреста з питань порядку та умов їхньої діяльності в Україні¹⁷.

Фонд «Управління уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі» передано із ЦДАВО України в Державний архів Одеської області (ф. Р-3827), де відклалися документи Управління Уповноваженого НКЗС УСРР в Одеському районі, його листування з іноземними представництвами; звіти, протоколи, заяви громадян, запити щодо використання суден для перевезення біженців та організації евакуації з Одеси, стенографічні звіти про роботу Російсько-українсько-румунської змішаної комісії зі встановлення режиму і порядку плавання на Дністровському лимані тощо. Відомості про визнання повноважень іноземних консулів, реєстрацію іноземців, організацію виїзду іноземних громадян на батьківщину, роботу іноземних представництв, прохання про отримання або обмін закордонних паспортів, про роз-

¹⁷ Матяш Ірина. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут... С. 43–44; Каменєва С. Фонд «Агентство Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР в Україні в м. Києві (ф. Р–4205)» як джерело з історії зовнішньополітичної діяльності України у 20-х роках ХХ століття // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2017. Ч. 28. С. 115–122.

шук осіб, обіжники МЗС, листування з іноземними представництвами, справа Одеської спілки німців-колоністів тощо збереглися у фондах «Канцелярія Одеського градоначальника» (ф. 2), «Одеська міська дума» (ф. 4), «Одеська міська управа» (ф. 16), Одеський губернський адміністративний відділ Одеського губвиконкому (Губадмінвідділ) (ф. Р-1915). Фонд «Управління особливо вповноваженого по евакуації полонених та біженців Одеського району при головнокомандуючому (денікінськими) всіма озброєними силами Півдня Росії, м. Одеса» (ф. Р-65) містить інформацію про діяльність іноземних представництв (Особлива Місія, уповноважена Міністерською Радою Королівства Сербії, Хорватів і Словенців; Делегація Ради Міністрів Королівства Сербії, Хорватів і Словенців; Болгарське Царське Консульство, Генеральне Консульство Франції, Генеральне Консульство Великобританії, Генеральне Консульство Грузії, Генеральне Консульство Республіки Вірменія, Польський Реєміграційний Комітет при Польському Консульстві, Генеральне Консульство Туреччини, Рада одеської єврейської громади – Комітет із надання допомоги євреям, які постраждали від погромів, Російська місія в Палестині, Комітет Палестинських біженців, Російсько-Балканське торгове товариство) щодо евакуації іноземців з Одеси. У фонді Р-599 збереглися звернення італійського віце-консула Сільвіо Коцціо до коменданта міста і порту Одеси Якимовича за 17 лютого 1920 р. із проханням засвідчити посвідчення 74-х італійських підданих жителів Одеси, що перебували під опікою консульства. У фонді «Одеський вищий міжнародний інститут» (ф. 451) відклалися документи про заснування в 1916 р. цього навчального закладу та його реорганізацію в квітні 1920 р. Збереглися екзаменаційні відомості та протоколи іспитів, що містять назви дисциплін, прізвища викладачів і студентів тощо; особові справи студентів з витягами з метричних книг, атестатами та свідоцтвами середніх навчальних закладів, фотографіями тощо. Оскільки Миколаїв як портове місто належало до Одеського консульського округу, деякі профільні документи збереглися в Державному архіві Миколаївської області у фондах «Миколаївська міська управа» (ф. 216), «Миколаївська міська дума» (ф. 222), «Канцелярія Миколаївського

градонаачальника, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії» (ф. 229) та ін. Це заява італійського консульського агента Роберта де-Кіріко Миколаївському градонаачальнику В.П. Леонтовичу щодо брутальних дій солдатів 4 листопада 1917 р., котрі вимагали зняти італійський герб, погрожуючи арештом; документи про визнання Франца Ковацевича бельгійським консулом у м. Маріуполь (квітень 1861 р.); про визнання Ландау бразильським віце-консулом у м. Миколаїв (листопад-грудень 1900 р.), листування Миколаївського градонаачальника з податним інспектором по м. Миколаїв щодо часу призначення на посади грецького консула Георгія Зігомали, віце-консула Норвегії та Швеції Віктора Боссаліні та ін.¹⁸

У Державному архіві Вінницької області у фонді Р-207 «Подільський губернський революційний трибунал» відклася «Справа членів агентури Генерального Нідерландського Консульства (Об інциденті Генерального Нідерландського Консульства)», що містить матеріали про сфабриковану більшовиками справу проти співробітників польського відділу колишнього Нідерландського генерального консульства: Остроменського, Длугаленського, Еригія Кумановського, Польковського та Бигальке, арештованих на початку травня 1919 р. у Вінниці місцевим відділом Надзвичайної комісії НКВС¹⁹. В архівній справі відклялися листування, протоколи, клопотання родичів щодо арештованих²⁰.

У фондах Державного архіву м. Києва зосереджено інформацію про перший навчальний заклад дипломатичної освіти. Фонд 744 «Київський торговельно-промисловий технікум» включає архіви Близькосхідного інституту та Київського інституту зовнішніх зносин (реорганізованого в Технікум зовнішніх зносин). Тут відклялися положення і статuti інституту, прото-

¹⁸ Вовчук Л. Консули європейських країн у Миколаєві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 2017. Вип. 26. С. 381–393.

¹⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. 207. Оп. 6с. Спр. 62. Арк. 14.

²⁰ Матяш І. Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. пр. Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. Київ, 2017. С. 24.

коли засідань вченої ради, програми і навчальні плани, списки студентів і залікові відомості, документи студентів із біографічними відомостями, листування, особові справи викладачів, розклади занять тощо.

Документи, що належать до Дипломатичного архіву України, зберігаються також в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Це документи відомих осіб, що відклалися у фондах особового походження та фондах установ, де працювали видатні українці, які долучилися до становлення української дипломатії. У цьому контексті інтерес становлять фонди «Архів та зібрання рукописів Університету святого Володимира» (ф. VIII), де, серед іншого, містяться рукописи родини баронів Штейнгелів; «Архів редакції газети "Рада"» (ф. 44), головними редакторами якої були міністр закордонних справ УНР А.В. Ніковський, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції Ф.П. Матушевський, завідували відділами Д.І. Дорошенко, М.М. Позинський, В.К. Липинський²¹.

У фондах ГДА СБУ відклалися звіти агентів спецслужби, які здійснювали зовнішній нагляд за співробітниками іноземних представництв, та впроваджених у штати цих представництв агентів, вказівки керівних органів ЧК-ГПУ-НКВС щодо їхніх дій; слідчі справи арештованих іноземних представників та українських дипломатів (рішення про арешт, протоколи допитів, рішення суду, листування з родичами, документи про реабілітацію) тощо²². У судово-слідчих справах, що зберігаються в ГДА СБУ та його обласних підрозділах, відклалися відомості про репресії щодо іноземних консулів: консула Грузинської Демократичної Республіки в УСРР Костянтина Цагарелі (УСБУ Харківської обл., № 011153, 12747), секретаря Консульства Греції в Одесі Панайота Серафідіса (ф. 5, спр. 5029) та ін. У ф. 13

²¹ Архіви, колекції й зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т рукопису; [авт.-уклад.: О.П. Бодак та ін.; редкол.: Л.А. Дубровіна (голова) та ін.]. Київ, 2015. 325, [1] с.

²² Галузевий державний архів СБУ: путівник / авт.-упоряд.: В.М. Даниленко та ін. Харків : Права людини, 2009. 136 с.

«Колекція друкованих видань КДБ УРСР» збереглися багатотомні агентурні справи, що фіксували зовнішній нагляд спецслужб за консульствами Польщі, Німеччини, Японії, Італії, Туреччини в 1920–1930-х роках. Відкритися також обвинувальні висновки щодо «контрреволюційних організацій» у СРСР та УРСР; літерні справи «Болгарія», «Німецька колонія», «Корейська колонія», «Румунська колонія», «Французька колонія», «Японська колонія»; доповідні записки у справі «Польської Організації Військової» та ін.²³

Документи, що утворилися в діяльності зовнішньополітичного відомства після 1 лютого 1944 р., коли Українській РСР, відповідно до Закону «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат», ухваленого Верховною Радою СРСР під час X сесії 1-го скликання, було формально повернуто право на зовнішньополітичну діяльність, зберігаються в Галузевому державному архіві МЗС України. Він є структурним підрозділом МЗС і функціонує в такому статусі від квітня 2004 р., успадкувавши свої функції і завдання від Архіву МЗС УРСР (1951–1993) та Історико-архівного управління МЗС України (1993–2004)²⁴. Основну функцію ГДА – «зберігання документів, що утворюються в процесі діяльності органів дипломатичної служби, зберігання оригіналів міжнародних договорів України, їх завірених копій» – закріплено в Законі України «Про дипломатичну службу» від 7 червня 2018 р. У ГДА МЗС України зберігаються документи офіційного походження періоду перебування України в складі СРСР та доби незалежності України (понад 500 тис. од. зб., сформовані в майже 60 фондів)²⁵. У складі документів виокремлено Основний

²³ Галузевий державний архів СБУ: путівник / авт.-упоряд.: В.М. Даниленко та ін. Харків : Права людини, 2009. С. 105.

²⁴ Матяш Ірина. Галузевий державний архів МЗС України як осередок інституційної пам'яті дипломатичної та консульської служби // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання : зб. наук. пр. Київ, 2017. С. 135–138.

²⁵ Архівні установи України : довідник. Т. 1 / Держкомархів України. УНДІАСД; редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш, Г.В. Папакін. 2-е вид. доп. Київ, 2005. С. 569.

фонд, Особовий фонд працівників Міністерства, договори та угоди України з іноземними державами, міжнародні договори, зареєстровані в ООН, Фонд фотодокументів, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші акти, що стосуються України, документи Генеральної Асамблеї ООН, її органів та спеціалізованих установ, документи та матеріали ліквідованих міжнародних організацій²⁶. Документи з основної діяльності зосереджено у ф. 1, перші чотири описи якого містять інформацію про радянський період. Від початку 1990-х років до складу цього фонду повернуто понад 100 розсекречених документів 1944–1946 рр.²⁷ Важливе значення має фонд договорів та угод з іноземними державами, на який сформовано електронну базу даних. Великий обсяг інформації щодо співпраці України в різних періоди з міжнародними організаціями зберігає фонд «Досьє Генеральної асамблеї ООН (від 1945 р.)», до якого входять документи, що їх Україна в особі Міністерства закордонних справ одержує як обов'язковий комплект документів цієї організації; «Досьє Ради Безпеки ООН», «Досьє ЮНЕСКО», «Фонд Всесвітнього поштового союзу» та ін. Цінну інформацію про персональний склад зовнішньополітичного відомства та дипломатичних і консульських представників України в зарубіжних країнах містить «Особовий фонд працівників МЗС». Додаткову інформацію можна отримати з видань «Україна на міжнародній арені», «Делегації України на сесіях і конференціях міжнародних організацій». Відтак фонди офіційного походження дипломатичних установ не складають цілісного комплексу з його «історичною» складовою.

Отож повноцінна реконструкція складу Дипломатичного архіву України, з огляду на його розпорошеність в Україні та зарубіжних країнах, а також на відсутність спеціалізованої архівної установи, можлива лише після з'ясування повноцінних відомостей про наявність документів, утворених у діяльності дипломатичних установ, та документів особового походження українських дипломатів й іноземних дипломатів, які виконували дипломатичні та консульські функції в Україні. Реалізація

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. С. 571.

цього завдання розпочалася 2017 р. з ініціативи Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин спільно з Інститутом історії України НАН України, Міністерством закордонних справ України, Державною архівною службою України та українськими і зарубіжними архівними установами. В такий спосіб передбачено забезпечити інтелектуальний доступ до ресурсної складової Дипломатичного архіву України (документи офіційного походження, утворені в діяльності державних органів, що займаються формуванням та забезпеченням реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин, інших органів дипломатичної служби; документи особового походження працівників дипломатичної служби). Фізична реконструкція складу цього архіву неможлива через зберігання його частин у різних країнах. Крім того, передбачене Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів, зокрема й дипломатичних, і державних боргів від 8 квітня 1983 р., у разі розпаду держав не має перспектив на реалізацію. Україна ратифікувала цю конвенцію 1992 р.²⁸, однак вона не набула сили через відсутність необхідної кількості ратифікаційних грамот або документів про приєднання (всього передбачалося отримати щонайменше 15 документів)²⁹. Проте це не знімає об'єктивно назрілої потреби створення спеціалізованої установи для зберігання профільних документів, здатної реалізовувати свої функції на світовому рівні.

²⁸ Про приєднання України до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів // ВВР. 1992. № 49. Ст. 672.

²⁹ Див., зокрема: Матяш І. Перша міжнародна угода щодо спільної архівної спадщини колишніх радянських республік: проблеми реалізації // Пам'ятки : археограф. щорічн. К., 2006. Т. 6. С. 3–20.

*Сигір
Жіраль*

**«...ЛЮДИНА БЕЗМЕЖНОЇ ДОБРОТИ І ЩЕДРОТИ,
ВИСОКОЇ ІНТЕЛІГЕНТНОСТІ...»:
ПЕТРО ПАНЧ У ЛИСТУВАННІ, СПОГАДАХ
І ЩОДЕННИКУ ІВАНА ЧЕНДЕЯ**

Творча дружба І. Чендея та П. Панча тривала майже 30 літ, фактично до смерті автора «Голубих ешелонів». Незважаючи на вікову різницю, на приналежність до різних літературних поколінь, обох митців єднав високий духовний лет, спільність естетичних смаків, справжня залюбленість у Слово, глибока людська порядність та інтелігентність. Підтвердженням цього є новорічне вітання дочки письменника Ольги Панч-Рилеєвої, яка, бажаючи І. Чендею всіляких успіхів у 1979 р., писала: «...будемо раді бачити Вашого допису про Петра Йосиповича в книзі про нього. Батько завжди ніс багато тепла і любови до Вас. І Ви, мабуть, це відчували. Наперед – дякуємо!»¹. Отож не випадково І. Чендей називав П. Панча «патріархом, щирим другом», оскільки той був «найпершим з письменників Києва, що так близько став при наших літературних справах в області в нових умовах з певними проблемами, ба й складностями». Саме завдяки його «ретельній і добрій увазі» побачило світ чимало книг ужгородських літераторів, зокрема письменників так званого «довоєнного» покоління – О. Маркуша, Л. Дем'яна, Ю. Боршоша-Кум'ятського, Ф. Потушняка, М. Бараболі, Марійки Підгірянки, Ю. Станинця та інших². Окрім того, і це чи не найважливіше, І. Чендея «вражала висока інтелігентність» П. Панча, ота «аристократичність у найвищому і найкращому розумінні слова»,

¹ Рилеєва О. Новорічна поштівка до І. Чендея від 29.12.1979 р. // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород, вул. Висока, 15).

² Чендей І. Великий наш добродій // Про Петра Панча: спогади, роздуми / у поряд. Б.С. Буряк. Київ, 1981. С. 118.

«родинна турботливість, увага», а тому з ним було «завжди добре, якимось по-особливому зручно і легко», він завжди умів радіти здобуткам закарпатців на ниві культури, освіти та літератури³.

Уперше в житті І. Чендей побачив П. Панча 29 червня 1945 р. на балконі Народної Ради в Ужгороді, куди той разом із Ю. Смоличем прибув з нагоди ратифікації договору між СРСР та ЧСР про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. «Петро Йосипович, – згадуватиме згодом автор «Березневого снігу», – стояв зосереджений. Здається, вдивлявся він у далекі обрії за Ужгородом, озирає танучі в бузковій імлі гори... Він дивився на десятиліття вперед...»⁴. І. Чендей у той час був літпрацівником газети «Закарпатська правда», а тісніші контакти з П. Панчем у нього зав'яжуться трохи згодом, коли молодий новеліст очолить Закарпатське відділення Спілки письменників Радянської України в 1954 р.

28 жовтня 1954 р. П. Панч разом із М. Стельмахом та О. Килимником побував в Ужгороді на звітно-виборних зборах, на яких, як згадував І. Чендей, його «провели» на пост секретаря» після скандального звільнення з цієї посади поета Юрія Гойди. Така самоіронія з приводу «входження» на секретарську посаду спричинена тим, що, по-перше, літератор-початківець не мав тоді наміру її обіймати (зізнався – «ні морально, ні творчо я до цього підготованим не був»), по-друге, він «мав добру роботу – завідував відділом літератури і мистецтва» в «Закарпатській правді», й, по-третє, – і це найбільше мучило сумління І. Чендея, – «не мав окремої книги творів», яка б «зарекомендувала» його як письменника «широким колам читачів бодай на Закарпатті, котра, по суті, була б моїм «паспортом» у літературі». Як працівник газети він критично сприйняв хід цих подій, оскільки глибоко усвідомлював, що в організації були такі письменники, хто мав «куди більший доробок» і, відповідно, міг очолити відділення. Не імпонувала новообраному секретареві й «поспішність» щодо «переведення з кандидатів у члени» СПУ – прийняли без книги («рідкий випадок в практиці Спілки письмен-

³ Чендей І. Великий наш добродій // Про Петра Панча: спогади, роздуми / упоряд. Б.С. Буряк. Київ, 1981. С. 120.

⁴ Там само. С. 116.

ників», – зауважив І. Чендей), адже перша його збірка «Чайки летять на Схід» з'явиться лише в 1955 р. у Закарпатському обласному видавництві. До того ж, обирали його на посаду із порушенням статуту Спілки відкритим голосуванням (із 10 лише 6 голосів було «за»). І. Чендей знав, що в разі проведення таємного голосування «могло бути гірше, і цікаво, що тоді робили б керівники, від яких залежала заміна Гойди мною?» (запис від 20.01.1959 р.)⁵.

Отож така позиція обласного партійного керівництва та «воля» київських уповноважених від СПРУ щодо «заміни» керівника відділення насправді лише ускладнила морально-психологічну обстановку в творчій організації. Сам же І. Чендей таке «демократичне обрання» вважав «смішним й комедійним», оскільки «дивився дуже тверезо» на ці «кадрові чистки», небезпідставно тямлячи, що у відділенні на нього чекає «роботи непочатий край». До того ж, «треба було оплатити й аванс» та оправдати довіру, «видану зборами, обкомом партії, Києвом»⁶.

Після зборів П. Панч як член правління СПРУ та новопризначений секретар відділення виїхали машиною («була така, що наскрізь у ній струменями пробирало») в Жорнаву на Березнянщині з метою «оглянути будинок для ймовірної організації творчого осередку Укрлітфонду». Дорогою мандрівники в такому авто добряче промерзли, отож заїхали до дільничної лікарні в Кострині, де працювали дві Василини з Великого Бичкова (Павлюк та Попович), випускниці медичного факультету Ужгородського університету, з якими І. Чендей навчався в гімназії, але з того часу так і не бачився. Зустріч із лікарями своєю особливою «затишністю» нагадувала родинну, а розмова із «видатним українським письменником», згадує І. Чендей, видалася напрочуд «широю і щедрою», він «розповідав чимало цікавих білиць, був уважним і привітним, без найменшої тіні отої «ваговитості», що якось дивно зобов'язує, а ще більше гнітить»⁷. Маємо всі підстави стверджувати, що саме під час цієї поїздки між двома письменниками зродилось оте на диво щире й світле

⁵ Чендей І. Щоденник // Київ. 2019. № 11–12. С. 93.

⁶ Там само.

⁷ Чендей І. Великий наш добродій... С. 116–117.

почуття взаємної глибокої поваги й людської симпатії, яке не згасало до останніх років життя П. Панча, про що свідчить їхнє листування, а також щоденникові записи та спогади закарпатського новеліста.

П. Панч «міцно підтримав» І. Чендея під час обговорення в 1957 р. у Києві «макету» історії української літератури («говорив з любов'ю, повагою до нашого літературного процесу»), оскільки розділ про літературу на Закарпатті, написаний викладачами Ужгородського університету Ю. Балегою та П. Лісовим, на лихо, був «позбавлений історичної правди, наукового ґрунту під собою», а тому й нагадував радше «школярську вправу» (запис від 21.10.1957 р.)⁸. Така «підтримка» з боку П. Панча, стверджував І. Чендей, не випадкова, адже той був «близьким до нас, закарпатців», по-справжньому любив Закарпаття й «помагав ставати на ноги літературно в нових, радянських умовах», а це мало «значення істотне». До того ж, усім закарпатським літераторам імпонувало й те, що столичний знаний письменник у «поводженні» з ними був напрочуд «винятково уважним, чутливим, мудро діловитим». А окрім усього, серед письменницького загалу з його непростими взаєминами та постійними інтригами П. Панча вирізняло й те, акцентує І. Чендей, що романіст «воістину належав до тих високих інтелігентів, що зберігали в собі оте краще, чим характеризується людина» (запис від 03.11.1981 р.)⁹.

У 1966 р. за волею долі І. Чендей (роман «Птахи полишають гнізда») та П. Панч (роман «На калиновім мості») обидва номінувалися на здобуття Шевченківської премії. Із десяти письменників (серед них був також і закарпатець М. Томчаний з романом-трилогією «Жменяки»), як свідчить стенограма засідання комітету від 06.03.1966 р. (головував О. Корнійчук), у списки для таємного голосування було внесено лише кандидатуру П. Панча. Першим узяв слово в обговоренні претендентів на премію Олесь Гончар як голова правління (саме Спілка письменників України висунула кандидатуру П. Панча на здобуття премії),

⁸ Чендей І. Щоденник // Київ. 2019. № 11–12. С. 81.

⁹ Чендей І. Щоденник // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород, вул. Висока, 15).

який охарактеризував його творчий доробок (при тому роман «На калиновім мості» не «вважав кращим серед творів Петра Панча») як «основоположника української радянської літератури», що «цілі десятиріччя трудився», «пройшов шлях чесний, сумлінний, авторитетний», а тому «в цілому Петро Панч являється дуже серйозним претендентом, який заслуговує Шевченківську премію цього року». Серед кращих назвав також і романи О. Сизоненка («Білі хмари»), В. Кондратенка («Курська дуга») та поетичну збірку І. Муратова «Осінні сурми». Однак «при суворому отборі, – наголошував автор «Прапорonoсців», – все-таки одна з найбільш авторитетних кандидатур, яка витримує всі вимоги, це Петро Панч»¹⁰.

О. Гончар виокремив також і переклад «Одіссеї» Гомера, авторства Б. Тена, оскільки появу цього світового шедевра літератури українською мовою вважав «визначною подією в нашому культурному житті». О. Гончар висловив слушну думку, що й Б. Тен також заслуговує цієї високої нагороди: «З цього погляду, зіставляючи 2 кандидатури, як найбільш реальні, я б дав перевагу П. Панчу, хоча Борис Тен заслуговує, безперечно, якоїсь відзнаки, оцінки належної»¹¹.

Інший промовець, М. Бажан, наголосив на тому, що переклад «Одіссеї» Гомера насправді є «явищем надзвичайним», і нагадав присутнім міркування авторитетного знавця перекладів К. Чуковського, який вважав, що переклад Б. Тена – це «нове відкриття Гомера сучасної людини». Отож М. Бажан вважав, що кандидатуру Б. Тена також необхідно внести у список для таємного голосування. Цю доречну пропозицію поета підтримав і композитор Г. Майборода: «Такий великий подвиг, як переклад на українську мову «Одіссеї» Гомера, не може бути не відзначений як Урядовим Комітетом по преміях імені Т.Г. Шевченка, так і громадськістю». Однак О. Корнійчук наполіг на тому, аби Б. Тена відзначили іншою державною нагородою від імені Верховної Ради УРСР, а у списку для таємного голосування

¹⁰ Стенограма засідання Шевченківського комітету від 06.03.1966 р. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). Ф. 979. Оп. 1. Од. зб. 146. Арк. 17–28.

¹¹ Там само.

закликав залишити лише кандидатуру П. Панча, бо «коли голо- си розбі'ються, я не знаю, що і буде», тяжко журився голова за- сідання. Свою позицію партійний спілчанський функціонер ар- гументував, насамперед, тим, що всі тут присутні знають непро- сту біографію П. Панча, яку варто розглядати як «одну з пере- мого нашої партії і радянської влади, які так вплинули і вихова- ли старого інтелігента, який прийшов до часів Жовтня дорос- лою людиною» (малася на увазі, зрозуміло, служба П. Панча у військах Директорії, згодом у Дієвій армії УНР і т. ін.).

Зважаючи на те, що виступи М. Бажана і Г. Майбороди ніяк не збігались із заздалегідь погодженою в урядових «верхах» кандидатурою П. Панча, в дискусію одразу втрутився присут- ній на засіданні секретар ЦК КПУ А. Скаба. Він, зокрема, аби «засвідчити» «безсторонність» і незаангажованість свого висту- пу, несподівано заявив, що цьогорічну Шевченківську премію варто присудити якраз колективу «Української Радянської Ен- циклопедії» «за створення XVII тому Українського Радянського соціалістичного мистецтва» – і це була б «найдостойніша пре- мія». Появу перекладу «Одіссеї» Гомера він також вважав «важ- ливим явищем», однак «просив би зупинитися на П. Панчі як од- ному з основоположників радянської літератури», який зареко- мендував себе «вірним бійцем літератури з партійних позицій», що «свою долю багато років тому зв'язав безпосередньо з пар- тією» й «керував спілчанськими організаціями з високою прин- циповістю». До того ж, наполягав партійний чиновник, П. Панч «виховує кадри», «допомагає письменникам», та й «народ укра- їнський знає дуже добре» його, хоча книга, зауважив в унісон з О. Гончаром, «яку ми обговорюємо, і не є найбільш цікавою, але у нас є така традиція, що ми домислюємо. А якщо взяти всю совокупність, то з усіх боків такою кандидатурою, за яку ми повинні сьогодні голосувати, є Петро Панч. Це буде і горді- стю самого Шевченківського комітету». Після такої «переконли- вої» промови партійного функціонера головний редактор Го- ловної редакції «Української Радянської Енциклопедії» М. Бажан (розрахунок А. Скаби був точним і безпомилковим!), зрозумі- ло, тут же заявив, що анулює свою пропозицію, жалкуючи при тому, що його «серце розривається», оскільки Б. Тен опинив-

ся поза списком для голосування. Промовчав, на жаль, і впливовий Олесь Гончар. Зрозуміло, що обговорювати надалі добробок інших кандидатур уже не було ніякого сенсу: І. Чендееві й М. Томчанію не поталанило, адже черга до них на засіданні комітету не дійшла, що, зрештою, було грубим порушенням процедурних питань. Отож талановиті романи «провінційних» молодих прозаїків (це й були основні їхні тяжкі «недоліки») потрапили разом з іншими творами, за визначенням О. Гончара, всього-на-всього в обійму «хороших творів»¹².

Якщо взяти до уваги виступ О. Гончара, того ж А. Скаби, а також оцінні судження сучасних дослідників творчості П. Панча, то насправді роман «На калиновім мості» не належить до вершинних здобутків і самого автора, і загалом української радянської літератури як такої. Як засвідчують цитовані тут документальні джерела (твердження автора «Загибелі ескадри»¹³, а також А. Скаби на засіданні комітету), для членів комітету при оцінці творів та їхніх авторів визначальними були найперше «ідеологічні», а не мистецькі критерії. А відзначенням державними нагородами компартія та радянський уряд, як правило, «совокупно» «дякували» «інженерам» людських душ за оспівані ними різного роду «перемоги партії», а тим більше, коли йшлося про «старих інтелігентів», що «свідомо» «перевиховалися» й славили здобутки радянської влади та КПРС. У випадку з П. Панчем пріоритетним був, як виявилось, багатолітній «зв'язок старого інтелігента безпосередньо з партією» комуністів.

¹² Там само.

¹³ Варто зауважити, що «за свідченням кінооператора Юрія Тамарського, сюжет п'єси «Загибель ескадри» Корнійчук украв у режисера Арнольда Кордюма і прозаїка Вадима Охременка. Адже досі залишається дивним те, як міг початківець у свої 28 років написати таку епічну драму про моряків, виявивши неабияку обізнаність із флотськими звичаями, побутом, мовою тощо. П'єса дала чудову нагоду пробитися, – Корнійчук надіслав її як власний твір на Всеукраїнський конкурс кращої радянської п'єси, який оголошено в лютому 1933 р. ...Крім того, у просуванні наступних п'єс Корнійчукові неодноразово допомагав пролетарський письменник граф Олексій Миколайович Толстой. Корнійчука з молодих літ було втаємничено в чекістські та кремлівські справи, він виконував делікатні справи далеко не літературного змісту. Нині Корнійчука вважають за типовий зразок залаштункових механізмів піднесення політичних пристосуванців до рангу літературних класиків» (див.: Корнійчук Олександр // Вікіпедія). – С. К.

На жаль, різного роду «домислювання», за визначенням А. Скаби, й справді набуло традиційності як у Радянській Україні, так і в Союзі загалом, зрештою, неодноразово саме воно, тоталітарно-догматичне й соцреалістичне «домислювання», слугувало головним критерієм під час вирішення питання про Шевченківську премію. Так, наприклад, коли в 1970 р. цією премією було відзначено роман «Хвилі» (1967) Ю. Збанацького, то І. Чендей так відгукнувся на цю подію: «Читаю “Хвилі” Збанацького. Коли минуть роки і література у повній мірі поверне собі прадавні, давні й не так давні висоти і глибини, подібні до “Хвиль” твори тільки напominатимуть часи в літературі лихі, різні утрачені критерії, занижені і знецінені. “Хвилі” Збанацького “удостоєні” державної премії ім. Шевченка за 1970 рік. Подібне зайвий раз здатне літературу нині тільки ганьбити, а світові відкривати нашу слабкість в царині краси мистецтва. Факт не втішачий» (запис від 04.08.1975 р.)¹⁴. Справа в тому, що в 1970 р. закарпатські письменники висували на здобуття премії талановиту повість Ю. Мейгеша «Сьогодні і завтра»¹⁵, однак у черговий раз перемогли «халтура», «домислювання» та кон'юнктура.

Слід віддати належне І. Чендеєві, який із розумінням поставився до ухвали Шевченківського комітету, повівся гідно й одразу листовно привітав із високою нагородою П. Панча (вітання справді щире, тепле й сердечне, див. лист № 19). Цінним у цьому контексті є також і лист І. Чендея до директора видавництва О. Бандури від 15.01.1985 р., в якому мовиться про історію номінації роману «Птахи полишають гнізда» на Шевченківську премію: «...доля мого роману, як і моя доля взагалі з цим романом, була нерівна і нелегка. Я міг би сказати навіть про якусь непривітність, несправедливість долі», зокрема і щодо висунення на

¹⁴ Чендей І. Щоденник // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород, вул. Висока, 15).

¹⁵ У «Щоденнику» від 05.12.1969 р. І. Чендей полишив такий запис про цей роман: «Прекрасна, наснажена великими думками повість! Юрко в ній, – справедливо зауважував І. Чендей, – став по-новому як прозаїк, піднявся цілим зростом якісно, я сказав би, професійно сягнув дійсно великих висот. Повість позначено новаторством неабияким, довершена в мові. Прекрасно, коли подібні твори виходять у нас, на Закарпатті. Резонанс твір матиме, гадаю, перш за все, у читача талановитого, думаючого, не споганеного лінощами, до яких привчає і які виробляє халтура, – її у нас ще ой як не скупо!». (Там само). – С. К.

Шевченківську премію: «Порядком обговорення висунутих кандидатур, премію за твір “На калиновому мості” отримав Петро Панч. В цьому явилася не тільки певна культовість, авторитарність (Панч був у поважних літах, аніякої премії не мав), але й справедливість, коли взяти увесь доробок автора, не окремий його твір. “На калиновому мості” нині ледве хтось згадує, про “Птахи полишають гнізда” не забувають, до них повертаються. Зрозуміло, як брати було б окремий твір номінально, переваги “Птахів...” були очевидні.

Та як поступив би я, висунутий на здобуття премії автор, коли б мені самому привелося піднімати руку при голосуванні? Я проголосував би за Петра Йосиповича. Проголосував би не тільки тому, що був він винятково достойною людиною, але й тому, бо багато помагав закарпатцям тоді, коли поверталися в літературне життя Маркуш, Потушняк, Лука Дем’ян, він же написав вельми прихильне вступне слово до моєї першої поважної книжки “Вітер з полонин” в нинішньому “Дніпрі” 1958-ого року»¹⁶.

Тут слід зауважити, що закарпатці підтримали тоді П. Панча статтею доцента кафедри української літератури Ужгородського університету В. Чумака. Однак, з прикрістю писав І. Чендей, «не було жодної статті в закарпатських обласних газетах про його роман «Птахи полишають гнізда». Лише згодом, після офіційного оголошення рішення комітету, на сторінках «Закарпатської правди» з’явилася рецензія Ю. Балєги: «А цій газеті я сам оддав 10 літ із свого життя – працював у ній. Знаю, що в газеті лежить рецензія Ю. Балєги – людини упередженої, професійно мало кваліфікованої, необ’єктивної. Рецензія критична, недоброзичлива. Невже вона знайде місце на сторінках “З(акарпатської) п(равди)”? Виходить, написати роман на Закарпатті – діло невдячне, коли ти не в дружбі з окремими так званими “теоретиками”». Така «демонстративна неухважність» газети вражала І. Чендея і водночас засвідчувала «відсутність етики» як такої з боку її керівництва. Зрештою, йому було

¹⁶ Докл. див.: Кіраль С. «З твоєї участі почалася моя дорога до читачів за межами Закарпаття»: епістолярний діалог І. Чендея з В. Костюченком // Філологічні діалоги : зб. наук. пр. Ізмаїл : РВВІДГУ, 2018. Вип. 5. С. 125–161.

«сумно і смішно довідатися, що обговорення роману з метою підтримки висунення на одержання премії в університеті обернулося в нездорове явище... Ректорат підтримав, але обійшлося тут без "філологів" з українського факультету. Ну що ж? Будемо мати для згадки... Як і те, коли студентка Логай хотіла писати дипломну роботу про мою творчість, а під тиском керівників кафедри чи викладачів мусила відмовитися» (запис від 27.02.1966 р.)¹⁷.

У ЦДАМЛМ зберігся лист від 19.01.1966 р. на ім'я Шевченківського комітету за підписом ректора Ужгородського університету доц. Д. Чепури, секретаря парткому С. Міщенка та голови профкому В. Худанича про підтримку висунення видавництвом «Радянський письменник» роману І. Чендея на здобуття премії, в якому автор «яскраво показав ті великі перетворення, які відбулися в нашому краї за роки Радянської влади», до того ж письменник «своїми творами і активною участю в громадсько-політичному житті уже відіграв і зараз відіграє важливу роль у тій величезній культурній революції, яка відбувається на Закарпатті після його возз'єднання із своєю матір'ю-вітчиною Радянською Україною»¹⁸. Невідомо, чи знав ректор університету про існування замовної статті його підопічного доц. Ю. Балєги, яка чекала слушного часу для її оприлюднення, і чи був взагалі присутній автор цього пасквіля на зібранні під час обговорення роману у стінах університету. Однак невдовзі після виходу збірки «Березневий сніг» (1968) ставлення до І. Чендея з боку керівництва університету щодо «цінності» роману «Птахи полишають гнізда» в контексті «культурної революції» в Закарпатті різко зміниться, а той же Ю. Балєга активно братиме участь у паплюженні письменника за «викривлення правди» щодо успіхів і здобутків радянської влади¹⁹.

¹⁷ Чендей І. Щоденник // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород, вул. Висока, 15).

¹⁸ Лист ректорату Ужгородського університету на ім'я Шевченківського комітету від 19.01.1966 р. // ЦДАМЛМ. Ф. 979. Оп. 1. Од. зб. 155. Арк. 1.

¹⁹ Докл. див.: Кіраль С. «"Березневий сніг" – моя найчесніша книга»: збірка Івана Чендея в контексті доби та сьогодення // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства : зб. наук. пр. / відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород, 2018. Вип. 23. С. 154–162.

П. Панч радо відгукнувся на прохання І. Чендея, коли в його рідному Дубовому в 1977 р. відкрилась нова середня школа. Він звернувся з листами до багатьох письменників, аби вони надіслали для шкільної бібліотеки книжки з дарчими написами (в архіві письменника зберігся перелік цих книг із зазначенням текстів дарчих написів): «Відкриття нової школи стало доброю нагодою збагатити Дубове бібліотечкою авторських книжок з автографами і доброзиченнями. Як було залишитися глухим, коли раптом виникла слухна і така добра нагода “прописати” Бажана, Гончара, Стельмаха, Панча, Павличка, Воронька і т. д. в Дубовім навічно?» (запис від 02.02.1977 р.)²⁰.

П. Панч одразу надіслав Чендеєві такі свої твори: «Олександр Пархоменко», «Син Таращанського полку», «Малий партизан». У цьому контексті варто згадати щоденниковий запис письменника від 2 лютого 1977 р., який стосується цієї події. На сторінках «Закарпатської правди» письменник Іван Долгош 23 січня цього ж року опублікував допис «Свято у Дубовому», де добрим словом згадав про такий оригінальний подарунок І. Чендея з нагоди шкільного новосілля. Оскільки письменник був у той період «проскрибований» за збірку «Березневий сніг», отож «автора кореспонденції викликали в обком партії і змусили писати пояснення, чого це він так багато уваги приділив мені». Зрозуміло, що, проявивши таку ініціативу («благословляю мить, в яку прийшло просвітління і добра думка таки зібрати книжки для школи»), І. Чендей найперше прагнув духовно «збагатити Дубове», про що сказано вище.

У жовтні 1981 р. І. Чендей побував у Києві на вшануванні П. Панча з нагоди 90-ліття від дня його народження, яке відбулося в Будинку Спілки художників України, про що свідчить розлогий щоденниковий запис від 28.10.1981 р. про цю подію: «Зал був далеко не повний. Своїм виступом на вечорі вдоволений я не був. Після багатьох літ од моїх прилюдних виступів з трибуни в Києві чулася певна скутість... Краще вдалося мені виступити за гостинним столом в ресторані «Київ». Тут було продумано і виважено все, чим особливо наповнилися взаємини

²⁰ Чендей І. Щоденник // Домашній архів І. Чендея (м. Ужгород, вул. Висока, 15).

між Панчем і Закарпаттям в ту пору, коли відбувалося з деяким запізненням становлення літературного активного життя в нашій області після визволення та возз'єднання з Україною»²¹.

Серед щоденникових записів І. Чендея є також і «критичний» відгук про творчий доробок письменників старшого покоління, зокрема й П. Панча: «Був час, коли і Збанацький, і Козаченко, і Ющенко, і Шеремет, Собко і Воронько... виділися нам письменниками дійсно визначними... А потім все прояснилось і вияснилося... І ми вже знаємо, що навіть такі, як Смолич, як Панч, як Рибак і Корнійчук, є всього скромними літераторами, часто кон'юнктурними і настільки посередніми, коли вже про жодну високу літературу і мистецтво слова й мови бути не може...

З роками кришаться і руйнуються ілюзії, реальність бачення, і розуміння приходить з власним вистиганням, принаймні віковим...» (запис від 10.12.1973 р.)²².

Щодо власного «вистигання», то І. Чендей мав рацію, адже реалістично оцінював, уже будучи зрілим майстром пера, і свій творчий доробок, про який П. Панч, зокрема про його першу збірку «Чайки летять на Схід», відізвався досить прискіпливо. Як згадує В. Костюченко, літературний редактор збірки «Вітер з полонин» (1958), коли постало питання про авторство вступного слова, то вибір припав саме на П. Панча, зрештою, це було не випадково²³. Адже І. Чендей уже знав про об'єктивне ставлення старшого літератора до його новелістики у збірці «Чайки летять на Схід» (1955): «На багатьох оповіданнях, – критично зауважував П. Панч, – відчувається ще нарисизм, через це в творах бракує більш поглибленого розкриття характерів, бракує поетичності, а голівне, прозорості думки» (див. лист № 10). Крім того, І. Чендей глибоко усвідомлював, що перша книжка письменника має вийти «в найавторитетнішому видавництві України», і це було не лише «справою честі», але й «справою

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Докл. див.: Кіраль С. «З твоєї участі почалася моя дорога до читачів за межами Закарпаття»: епістолярний діалог І. Чендея з В. Костюченком // Філологічні діалоги: зб. наук. пр. Ізмаїл : РВВІДГУ, 2018. Вип. 5. С. 125–161.

неабиякої відповідальності»: «До неї в силу своїх скромних можливостей і готувався. Іще й ще раз були уважно перечитані новели для книги “Вітер з полонин”, знову ж таки в силу можливого відпрацьовувалася моя перша повість “Терен цвіте”». Дізнавшись, що вступне слово «буде написане уже класиком радянської літератури», І. Чендей надзвичайно хвилювався, а одержавши «благословення» «В добру путь!», зрозумів, що тут не було ніякої «поблажливості» до молодшого «собрата по перу», оскільки П. Панч не лише «підтримав і заохотив до дальшої праці», але й «вникнув в історичний процес літературного розвитку на Закарпатті в тих межах, що надавалися порівняно вузькими рамками вступу», і «зробив це докладно, з глибоким знанням». До того ж, «визначний прозаїк» не «ставив перед молодим ще автором претензій», хоча І. Чендей розумів, що для цього й були підстави («не була освоєна нова тематика»). Більшість творів стосувалася минулого, яке «сильно, навіть страшно закарбувалося в розум і серце» прозаїка, а тому «волато і просилося на папір», отож не писати про це І. Чендей не міг. Якраз оця «віра і мудра довіра» з боку «майстра хвилювали, радували, наснажували», тому прихильного напутнього слова знаного майстра закарпатський новеліст ніколи не забував²⁴.

Цінним у багатьох аспектах є також і пропоноване читачам листування І. Чендея з П. Панчем. Насамперед, воно захоплює своєю особливою поштивістю, дружелюбністю, шляхетністю помислів творців епістолярного діалогу. Впадає в око і той факт, що, наприклад, проживаючи нелегкі часи вигнання з компартії, а водночас і з літературного життя, І. Чендей не зловживав прихильним ставленням до себе з боку П. Панча, не просив його як впливову посадову особу «клопотати» за нього у «верхах».

Як бачимо, найбільш активним було листування, коли І. Чендей «обіймав», не без активної підтримки П. Панча, посаду відповідального секретаря Закарпатського відділення СПРУ, в якому, на жаль, панувала далеко не творча морально-психологічна атмосфера. П. Панч не лише в листах, але кожного разу навіч

²⁴ Чендей І. Великий наш добродій... С. 119–120.

під час зустрічей у Києві всіляко допомагав І. Чендеєві і мудрою порадою, і залагодженням конкретних справ. Особливо це стосувалося питання про відновлення в письменницьких правах тих літераторів, які творили на Закарпатті ще до приходу туди радянської армії, зокрема П. Дем'яна, О. Маркуша, Ф. Потушняка, Марійки Підгірянки, Ю. Станинця та інших. І. Чендей докладав для цього чимало зусиль, а П. Панч, зі свого боку, опікувався закарпатцями вже в Києві, то даючи рекомендації для вступу в СПУ, то схвальним рецензуванням і «пробиванням» до друку їхніх збірок у столичних видавництвах.

На Закарпатті ще й досі, на жаль, побутує якийсь вигаданий «злий міф» про «авторитаризм» і «конфліктність» І. Чендея, чого насправді не було. Так, він дуже вимогливо ставився до літературної творчості, не терпів графоманів, загалом сірятини в літературі, а це сприймалося деякими митцями як «авторитаризм». Мав рацію П. Панч, коли писав до І. Чендея, що «багато письменників слабує на дивовижну хворобу», оскільки «вважає, що література починається тільки з них. Звідсі і недооцінка творчості письменників старших за них» (див. лист № 3). Листи до П. Панча засвідчують, як дбайливо ставився І. Чендей до справжнього таланту, як уболівав за жанрово-тематичне розмаїття художнього слова в рідному краї. Особливо хвилює його розповідь про талановитого письменника, педагога, видавця, перекладача О. Маркуша, який «після встановлення радянської влади в Закарпатті» працював у райспоживспільці бухгалтером. Та, як з'ясувалося, письменник «виявився "опарним" для торгівлі зараз. І два роки тому був звільнений з роботи». Як оповів І. Чендеєві сам О. Маркуш, йому довелося кілька місяців шукати нову посаду бухгалтера, яку «віднайшов» у Хустській конторі сільгосппостачу. Отож гірко зауважує Панчів адресант, що «отак-то буває підчас! Єдиний письменник в торгівлі виявився опаснішим за сотні, десятки сотень спекулянтів, які підчас на очах у громадськості крадуть, грабують державу» (на жаль, це точне діагностування І. Чендеєм невиліковної «хвороби» радянської влади стосується, як не прикро про це писати, і реалій нашого сьогодення). А справжній талант, обурювався керівник Закарпатського відділення, «живе ... дуже бідно» й не спромож-

ний навіть передрукувати свої твори для їхнього подальшого видання (див. лист № 4). Вражає отой правдивий і щирий пієтет І. Чендея у ставленні до О. Маркуша, яким ділиться в одному з листів до П. Панча (немає сумніву, що той абсолютно поділяв таку високу характеристику митця): «Маркуш – чарівна постать, людина не тільки високого хисту і великого розуму, але й чудової душі. Це виключно скромний письменник, без будь-яких претензій в житті. Я щасливий, що мені поталанило зробити як для одного, так для другого дещо» (див. лист № 14). Отож заслуга П. Панча та І. Чендея, що О. Маркуш, «людина не заплямована» (!), «людина великого шляху життєвого, високої культури», автор чотирьох книг оригінальних творів, трьох книг перекладів з угорської літератури, трьох книг записів казок, багатьох підручників з географії, читанок, «ба навіть і граматик для окремих класів шкіл», редактор ста шістдесяти журналів «Наш рідний край», був таки прийнятий до СПУ.

Не менш драматичною була й доля П. Дем'яна, якого П. Панч рекомендував для вступу в члени СПУ, рецензував збірку його творів, вважаючи, що в його творчості є «перли, яких не обнародувати було б великим проступком. І Ви правильно робите, – наголошував столичний літератор, – коли розкопуєте цю “цілину”» (див. лист № 3). Така висока оцінка творчого доробку П. Дем'яна з боку П. Панча, зрозуміло, важила багато, адже, як твердив І. Чендей, протягом багатьох років на Закарпатті побувала думка, що той всього-на-всього є збирачем фольклору, оскільки «літературний доробок його не може представляти ніякого інтересу. Прикро говорити про це зараз, але воно так». Завдяки спільним зусиллям П. Панча та І. Чендея цю хибну думку вдалося цілковито спростувати: «Ваш високий авторитет сприяв тому, що і в нашій області подивляться на Луку Дем'яна з більшою увагою і повагою. А досі саме цього не вистачало» (див. лист № 14).

І. Чендей ділиться з П. Панчем своїми «маленькими» перемогами як керівник відділення, бо, як зізнавався, «на самому початку роботи після обрання на посаду секретаря ... ходив як переляканий, як очманілий» і не «знав, з якого боку братися до діла; занадто вже багато доводилося бачити дрібного й поганого

за всі роки існування нашої літературної організації, а це лякало». І. Чендей сповна збагнув головну морально-психологічну проблему, яка панувала у відділенні, – це брак доброзичливості та взаємопідтримки: «Чого у нас не було досі? Не було любові один до одного, відносини, які у відділенні встановилися, було, обкладали серця літераторів льодом, окремих товаришів паралізували, вбивали в них віру у свій хист, в творчі можливості. А сказати, що у нас, в Закарпатті, мало талановитих людей, – це грішити». Отож він докладав чимало зусиль, аби «розтопити той лід» у людських взаєминах, був «сповнений прагнення і горіння», аби «привернути людей до роботи, в міру кожного допомогти чи порадою, чи просто дружнім словом, вчасною підтримкою». І тут, зрозуміло, взірцем І. Чендеєві в цій благородній справі слугував саме П. Панч («хочу Вас по-синівськи обійняти»), про що свідчить і вітальний лист з нагоди 70-річчя класика радянської літератури. Закарпатський прозаїк небезпідставно твердив, що без «світлої особи» П. Панча годі уявити «тих скромних літературних успіхів, що їх нами досягнуто в радянські роки», оскільки закарпатські письменники постійно чули його «батьківський голос, ...тепле, ніжне серце і добрі, мудрі поради», а тому, як «письменник і Людина», він справді став «близьким, рідним Закарпаттю» (див. лист № 16).

Не може не захоплювати читача й зізнання-відступ П. Панча в листі до І. Чендея від 30 травня 1955 р. про мандрівку «за місто, щоб подивитися на хліба!». Скільки тепла, любові до рідної землі, до простого народу вчувається у захопливому описі від побаченого: «Чудесні! І ще перепадають дощі. Коли якась стихійна потвора не зіпсує, буде великий урожай. А так радісно відчувати вдовolenня народу, і в першу чергу, колгоспників. Знаходяться, правда, і такі одоробла у місті, яких така погода не задовольняє. Їм байдуже, звідки і де береться хліб, можна було б вигріватися на пляжі, а холодна погода, бачите, заважає!

Як їх носить земля!

Ну, біс з ними. Таких небагато» (див. лист № 6).

І якщо П. Панча, що цілком зрозуміло, тішила мрія про «великий урожай» хліба насущного, то І. Чендей радів «хорошим

жнивам на літературній ниві» Закарпаття, про що пише в листі до П. Панча 8 січня 1956 р. Зачаровує такий несподівано дивний перегук почуттів у душах митців про хліб насущний та духовний. Запорукою цього було те, що І. Чендею як керівникові відділення вдалося активізувати роботу восьми обласних літературних об'єднань, у яких «згруповано багато десятки членів літературної молоді». Вони систематично друкували свої твори на сторінках місцевої преси, і це вселяло надію. І. Чендей вірив, що «мине не так багато часу і Закарпаття буде мати один з прекрасних літературних периферійних колективів».

Правда, в листі від 16 грудня 1977 р., оповідаючи про поїздку закарпатських письменників до Москви на творчий звіт у СП СРСР, І. Чендей журиться тим, яким «буде той наш звіт, з чим повернемося»: «Найперше думаю про нашу письменницьку організацію на Закарпатті. Думаю про її вчорашнє і сьогоднішнє, чесно сказати, – боюся заглядати в віддалений завтрашній день. (...) Нині, на жаль, уже нема в живих Маркуша, ані Луки Дем'яна, Потушняка, але ж чи були б вони тими в літературі, ким стали в підсумку, коли б не Ваша увага, ба й добра опіка? Я певен – ні!». І. Чендея хвилювало й те, що за останні роки Закарпатська організація «втратила вже набуте», хоча в активі літераторів були «і романи, і повісті, чимало книг інших жанрів», однак «чогось вартісного нема. Принаймні, беру останні 3–4 роки».

В одному з листів від 16 грудня 1977 р. з нагоди Нового року І. Чендей звертається до П. Панча з найкращими віншуваннями не лише як до літературного «патріарха, людини безмежної доброти і щедроти, високої інтелігентності», але й як до рідного батька, якого хоче «сердечно, по-синівному обійняти» і якому може довірити дуже інтимне й потаємне. А йдеться, власне, про той чорний період у його житті, коли І. Чендея виключили з лав партії і майже десять років не допускали до друку його твори. Отож доводилося, як іронічно жартував, «воювати» («Господи, яке це слово страшне у нас, в літцеху!», – обурюється І. Чендей) у Києві за випуск збірки повістей та оповідань «Теплий дощ» (1979) у видавництві «Радянський письменник». Саме П. Панчу І. Чендей міг довірливо відкритися в тому, що життя

його добряче «кидало» й «видалося гірким-прегірким», «пришлося чимало витерпіти і перемучитися» після виключення з партії за збірку «Березневий сніг» у 1969 р. Він мав усі підстави сказати, що ця книга була «написана чесно, хоч і не бездоганно», але на Закарпатті «довкола неї скандалізувалося, влаштувалися погроми і розноси в пресі, проробки і все те, на що здатна наша не така вже й бідна досвідом практика в разі, коли треба інтелігента виставити на суд, творити довкола нього настрої і думки». Такого «виставляння на суд» зазнав у житті також і сам П. Панч. Усю цю метушню, сповідався П. Панчу, І. Чендей «переносив мужньо, хоч часом і зі сміхом крізь сльози». На цьому фоні (а «в житті бачив мільйонкрат страшніше...») «найбільшим лихом, що впало на мою голову і проросло чорною журбою, була трагічна доля сина Мирослава, якого ми втратили в ніч з 9 на 10 січня в січні 1968 р. Рана від цього постійно тече кров'ю і болить, й так уже буде до скону...». І про це І. Чендей не раз згадуватиме також і в листах до інших адресатів. Власне, ота неймовірна родинна трагедія була настільки болісною для письменника, що певний час навіть із рідним та близьким його душі П. Панчем уникав розмов і зустрічей, ймовірно, не хотів видатися «знесиленим, охлялим фізично», бо «духом» таки не занепадав і «не втратив віри і надії в здоровий глузд, у його всеперемагаючу силу». Зрештою, по-синівськи, «оберігав його нерви, здоров'я для більш корисної і потрібної праці конкретної», не хотів «травмувати своїми лихами», оскільки дотримувався тої думки, що «свої негаразди мав знести сам, що все мусів перетерпіти сам і побороти сам...». І. Чендей таки переборов усі послані йому долею негаразди та вийшов переможцем у битві за життя, як свого часу й П. Панч. А тримало на світі й надавало сил також і те, – хоча мав «порубцьоване серце, болі і рани», – що свого часу П. Панч повірив у його талант як письменника: «В однім я щасливий: коли тільки крихту, але досі мені її таки вдалося в літературі зробити, щоб і по собі щось бодай залишити в рідній українській культурі...» (див. лист № 22).

Насамкінець зауважимо, що слова Івана Чендея про Петра Панча, взяті за оглав статті, на диво точно пасують і для озна-

чення головних домінант життя та наукової діяльності Любові Андріївни Дубровіної, члена-кореспондента НАН України, яка також, як і обидва згадані письменники, все життя віддала служінню Слову й Культурі, працюючи в науковій бібліотеці на різних посадах, а нині обіймає пост Генерального директора НБУ імені В.І. Вернадського. Зрештою, не випадковим є й те, що родина П. Панча для зберігання архіву класика української літератури обрала саме Інститут рукопису як авторитетну наукову інституцію. І в цьому також немала заслуга ювілярки.

ЛИСТУВАННЯ ІВАНА ЧЕНДЕЯ З ПЕТРОМ ПАНЧЕМ

№ 1

Київ, 19 /V. 1954

Вельмишановний тов. Чендей!

Посилаю Вам оповідання «Господар їде по своїй землі». Мова в ньому йде про Закарпаття. Воно досі ще не друкувалось у цьому варіанті, буде друкуватися в моїй збірці оповідань, яка має десь у цьому році вийти. Коли підходить до «Зак[арпатської] правди», будь ласка, друкуйте!

Тисну руку Петро Панч

№ 2

Ужгород, 25 лютого 1955 р.

Дорогий і вельмишановний Петре Йосиповичу!

Щире спасибі за любов і тепло, яке Ви вклали в лист до видавництва і в рецензію на оповідання Луки Дем'яна. Тим більше мене тішить лист і рецензія, бо на протязі багатьох років в області твердили (на жаль, це робив і Юрій Андрійович, що Лука Дем'ян збирач фольклору та й тільки), що літературний доробок його не може представляти ніякого інтересу. Прикро говорити про це зараз, але воно так. Я радий за Дем'яна ще й тому, бо це був перший літератор, до якого після нового призначення мого я прийшов відразу додому, на квартиру, просив, щоб передруковував все, що має написане, і приніс у відділення. Разом з ним ми потім пішли до видавництва, і в той же день рукопис був надісланий Вам. До речі, днями здав великий рукопис і Ф. Потушняк, в якому є чимало цікавих оповідань, які, безумовно, дійдуть до читача. Книга Потушняка теж вийде в обласному видавництві. Певен в тому, що не менш цікаві речі принесе до видавництва О. Маркуш, до якого я збираюся днями поїхати.

• історичні студії •

Чого у нас не було досі? Не було любові один до одного, відносини, які у відділенні встановилися, було, обкладали серця літераторів льодом, окремих товаришів паралізували, вбивали в них віру у свій хист, в творчі можливості. А сказати, що у нас, в Закарпатті, мало талановитих людей, – це грішити. Я сповнений прагнення і горіння розтопити той лід, повернути людей до роботи, в міру кожного допомогти чи порадою, чи просто дружнім словом, вчасною підтримкою. Скажу відверто, на самому початку роботи, після обрання на посаду секретаря, я ходив як переляканий, як очманілий, я не знав, з якого боку братися до діла; занадто вже багато доводилося бачити дрібного й поганого за всі роки існування нашої літературної організації, а це лякало, тим більше, що я знав, як чітко тримався за посаду секретаря Ю[рій] А[ндрійович] [Гойда].

Пройшов невеликий час після звітно-виборних зборів, рано ще говорити про успіхи в роботі, але скажу Вам по щирості: пропадає той холодок, з яким я був сприйнятий, справи потроху налагоджуються. Радує мене вже хоч би те, що досі не було зірване жодне міроприємство, яке намічалось, що той же Ю[рій] А[ндрійович] регулярно приходить на збори, літературні зустрічі тощо.

Кілька слів про себе. Надолужую те, що я прогаяв за останні чотири-п'ять років, ставлячись безвідповідально до роботи літератора, рідко сідаючи за стіл для писання літературного твору (в газеті я писав чимало). Одне мене тішить: порівняно не пізно я взявся до діла і ще можна дещо зробити й самому. За лютий, за один місяць, зробив більше, ніж в інші роки за шість місяців. Плани великі, задумів багато, і я сповнений бажання зробити все для того, щоб не тільки безпосередньою роботою у відділенні, але й своєю роботою – роботою літератора, виправдати велике довір'я керівника літературного колективу на Закарпатті. Невеликий досвід писання я набув, і при наполегливих пошуках, кропіткій роботі дещо таки сподіваюся написати²⁵.

Дорогий і вельмишановний Петре Йосиповичу! Щиро прошу Вас допомогти нам якось дійти ладу з приміщенням, виділенням для відділення. Справа в тому, що для [о]ренди його за кошторисом нам відпущено на рік всього шістсот карбованців, а цих грошей вистачить всього на три місяці та й то, коли не рахувати опалення, освітлення тощо.

З літфондом поки що ведемо переписку, та й тільки. Боюся, що літфонд відпустить деякі гроші, але переведе їх на рахунок клубу,

²⁵ Закресл. «зробити». – С. К.

якого у нас немає, і ми ці гроші не зможемо дістати, як не зміг їх дістати торік Ю[рій] А[ндрійович]. Приїжджайте влітку чи весною хоч на кілька днів в Закарпаття. Раді б Вас побачити у нас тим більше, що в цьому році минає десять років з дня ратифікації договору про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною, а на мітингу в 1945 році з трибуни Ви виступали. Поїхали б разом по області, зустрілись з людьми.

Щирий, сердечний привіт і найкращі побажання шлю Вам Чендей Іван.

№ 3

Київ, 21 /III. 55 р.

Дорогий Іване Михайловичу!

Багато письменників слабує на дивовижну хворобу, вони вважають, що література починається тільки з них. Звідсі і недооцінка творчості письменників старших за них. А в творчості хоч би й тов. Дем'яна є перли, яких не обнародувати було б великим проступком. І Ви правильно робите, коли розкопуєте цю «цілину». Певен, що і в творах Маркуша знайдеться щось варте уваги. Радий був почути від Вас, що тов. Потушняк здав збірку. З цим щиро його вітаю. Я знаю і вірю в його неабиякий талант, про це я писав у ж[урналі] «Україна», ще коли друкували вперше його опов[іданья] «Яма», і тому мені було прикро, що він замовк, здавалось, що людина не повірила в нову еру, що прийшла із-за Карпатських гір на долину Тиси.

Про фінансові справи закарпатської філії я говорив із Директором Літфонду. Він каже, що ще немає затвердженого кошторису, щоб відповісти, скільки буде Вам асигновано на увесь рік, і про це ніби він Вам написав. А гроші будуть переказані на той рахунок, на який Ви укажете.

Як поживає наша Василина з полонини. Про неї ми згадуємо і завжди «незлим тихим» словом. При нагоді передайте їй щирий привіт.

Щиро вдячний за запитання на ювілейне свято. Може дійсно пощастить приїхати. Запрошуйте тоді і Ю. Смолича. Ми ж разом були в перші дні становлення нової ери (о, вже вдруге вжив це слово!). То була цікава поїздка, і згадую її і досі з приємністю.

Вид-во Ваше гадає видати до цих днів альманах і просить також і мене дати щось до альманаху. Дуже б хотів щось надрукувати, але бачу, що не встигну.

Тисну руку Петро Панч.

• історичні студії •

Р. С. Щиро вітаю Вашу дружину. Передавайте привіт всім моїм закарпатським друзям.

П.

Ще Р. С. Не вірте «Справочнику», що в мене кв. 78, як була, так і залишилася – 64.

№ 4

Ужгород, 7 / IV. 1955 р.

Вельмишановний і дорогий Петре Йосиповичу!

Щиро зрадів Вашому листові. По правді кажучи, не сподівався його.

Кілька слів про останній випадок, який глибоко мене вразив. Повертаючись з будівництва Закарпатської ГЕС, я зупинився в Хусті для того, щоб організувати роботу літературного об'єднання. Вдалося мені відшукати О. Маркуша. При зустрічі О. Маркуш розповів мені цікаву історію (вірніше – сумну історію), що мала місце. Після встановлення радянської влади в Закарпатті О. Маркуш працював в райспоживспілці бухгалтером. Але він, наш славний письменник, діяч культури, освіти в минулому на Закарпатті, виявився «опасним» для торгівлі зараз. І два роки тому був звільнений з роботи. Кілька місяців шукав посаду, поки, нарешті, вдалося йому дістати посаду бухгалтера в хустській конторі сільгосппостачу. Отак-то буває підчас! Єдиний письменник в торгівлі виявився опаснішим за сотні, десятки сотень спекулянтів, які підчас на очах у громадськості крадуть, грабують державу.

Живе О. Маркуш дуже бідно. Я подав заяву про надання йому матеріальної допомоги, думаю, що правління Спілки не відмовить. Написав листа С. Д. Скляренку. При розмові з ним прошу Вас – підтримайте заяву.

Вирішене питання про впорядкування пам'ятника О. Духновичу в Хусті, про відзначення пам'яті Д. Вакарова.

Добре працює ряд літоб'єднань, які в свій час припинили роботу. Багато працюю сам.

Отримали Ваше оповідання для альманаху. Воно зараз у мене. Спасибі! Деяку коректуру зроблю щодо використання місцевої говірки. Інакше все гаразд.

Готуємо у відділенні рукопис О. Маркуша. Сам він не має за що передрукувати творів. Я забрав від нього книги і дав передрукувати. Незабаром відішлемо до Києва на рецензію.

З найщирішими побажаннями і сердечною теплотою до Вас залишаюся Іван Чендей.

№ 5

Вельмишановний і дорогий Петре Йосиповичу!

Спішу поділитися з Вами тою радістю, яку я звідав 13 травня. У відділенні Спілки відбулася зустріч, присвячена літераторам старшого покоління. На вечорі виступили з читанням своїх творів письменники Олександр Маркуш, Йосип Жупан, Лука Дем'ян і Ю. Боршош-Кум'ятський. Твори, прочитані цими письменниками, викликали добрі відгуки. Особливо всім сподобався невеликий твір О. Маркуша «Федорова служба». Читаючи оповідання Маркуша, я переконуюся, що ми на Закарпатті маємо чудового прозаїка. Шкода, що його досі не знає громадськість України. Він заслуговує того, щоб стати популярним автором.

Що мене тішить! Схвильованість, задушевна щирість, товариська атмосфера, яка була на вечорі. Справді, я починаю відчувати, та й не тільки я один, що зникає той поганий настрій, який був в нашій літературній організації раніше.

Смішно говорити, але хочу сказати Вам і таке: на цьому вечорі вперше зустрілися Томчаній з Маркушем, багато років не бачилися до цього вечора Дем'ян з Маркушем, не говорячи вже про те, що до цього вечора ніколи не зустрічався з Маркушем Тевельов. Уже один цей факт свідчить про те, що вечір був потрібним і корисним. Вірю, що згодом до кінця пощастить розтопити той лід, який холодив серця друзів-письменників, віддаляв їх один від одного. Правда, що далеко не все гаразд, далеко не все так, як хотілось би зробити.

Виникало на вечорі запитання, чому людей зібрали тільки після десяти років, чому не цікавилися ними раніше, чому ці люди мовчали. Було вирішено не вдаватися в деталі, шукати винних. Нехай в цьому розбереться час, ті, хто робитиме огляд літературної справи на Закарпатті в свій час.

До речі, пощастило отримати від Спілки тисячу карбованців для допомоги Маркушу. Я цьому щиро радий. Досить сказати про те, що Маркуш не зміг дати для передруку свої оповідання, які виходили в окремих книгах, по журналах, – не мав грошей для оплати машиністки. Передрук взяло на себе відділення. Гроші, отримані Маркушем, зараз пригодяться йому як мало коли. При зустрічі більше розповім про цього вкрай цікавого, прекрасного письменника, видатного діяча культури на Закарпатті в минулому...

А тепер два слова про таке: коли Ви могли б прийти на Закарпаття? В цьому році ми святкуємо десятиріччя возз'єднання з Радянською Україною. Ми запрошуємо з Києва бригаду письменників приблизно в такому складі: Панч, Смолич, Стельмах, Малишко,

• історичні студії •

Хижняк. Запрошуємо з таким розрахунком, що оплатить дорогу, путівки бюро пропаганди художнього слова. Мабуть, всі товариші не зможуть прибути до нас, але саме хотілось би, щоб Ви і Стельмах були. Десятиріччя святкуватимемо в червні, липні.

Як літератор працюю наполегливо. Написав днями оповідання «Зведениця». Читав товаришам. Оцінили схвально. Переробляю написані раніше оповідання. Збірка в основному здана у видавництво. Рецензії В. Петльованого і доцента Ариповського позитивні.

Порадьте, як бути з прийомом в члени Спілки О. Маркуша. Він має чотири книги оригінальних творів – оповідань, три книги перекладів з угорської літератури, три книги записів казок; був редактором ста шістдесяти журналів «Наш рідний край», автором багатьох учебників географій, читанок, ба навіть і граматик для окремих класів шкіл в минулому. Людина великого шляху життєвого, високої культури. Порадьте, чи не відкинули б в Києві, коли б ми сьогодні, до виходу книги, поставили питання про прийом його до Спілки. До речі, щодо минулого – Маркуш людина не заплямована.

Бодай в кількох словах напишіть мені, як тут бути. Особисто вважаю, що можна сміливо ставити питання про прийом Маркуша до Спілки, не чекаючи, поки вийде книга. Хто, хто, а він з нас, закарпатців, давно заслужив високе право носити звання члена Спілки радянських письменників.

З найщирішими і найпалкішими побажаннями добра і щастя

Ваш Ів. Чендей

Ужгород, 16 травня 1955 р.

№ 6

Київ, 30/V. 1955 р.

Здрастуйте, дорогий Іване Михайловичу!

Дякую за Ваше запрошення на ювілейні свята. Коли нічого не перешкодить, обов'язково приїду. Тов. Смолич, з яким я говорив з приводу цього, так само виявляє бажання поїхати на Закарпаття. Радий був читати про поліпшення у Вас літературного життя. Певен, що далі буде ще краще. Все залежить від сили наперед тих, кому належить бути інгредієнтом цього життя, а, головне, від наявності щирої любові до рідної літератури. Цього у Вас не бракує, звідсі і моя упевненість.

Я гадаю і раджу – тов. Маркуша варто прийняти до членів Спілки. За своїм доробком він має на це право. Коли б наша приймальна Комісія стала на таку точку зору – «почекати до виходу книжки», то я постараясь, щоб справу не ставили зараз на затвердження

Президії, а просто відсунули на потрібний час, і все. Але, будучи прийнятий Обласною організацією, т. Маркуш матиме вже моральне задоволення і потребу активніше втручатися в літературне життя обласної організації.

Вчора виїздив за місто, щоб подивитися на хліба! Чудесні! І ще перепадають дощі. Коли якась стихійна потвора не зіпсує, буде великий урожай. А так радісно відчувати вдоволення народу, і в першу чергу, колгоспників. Знаходяться, правда, і такі одоробла у місті, яких така погода не задовольняє. Їм байдуже, звідки і де береться хліб, можна було б вигріватися на пляжі, а холодна погода, бачите, заважає!

Як їх носить земля!

Ну, біс з ними. Таких небагато.

Тисну руку. Петро П.

№ 7

Дорогий, рідний, глибокошановний Петре Йосиповичу!

Шлю Вам свої новели.

О, коли б Ви знали, скільки в моїй душі щирого хвилювання і радості від думки, що Ви будете тримати мою книгу в своїх руках, прочитаєте окремі оповідання. Знаю, як пильно стежите за подіями літературного життя на Західній Україні, зокрема на Закарпатті, не сумніваюся в тому, що моя книга для Вас стане цікавою як явище, нехай дуже непомітне, скромне, але явище в нашій закарпатській новелістиці.

Давно і давно я не писав Вам. А писати було про що. Всі ми перехвилювалися в час, коли Ви захворіли, зараз раді і щасливі, що Ви здорові. Певні того, що зробите ще багато і багато прекрасного в нашій рідній українській літературі, що Ви, один з її орлів, візьмете ще високі далі, незвичайні широти. Отож від щирого серця особисто, від імені всіх літераторів Закарпаття, котрі Вас схвилювано, щиро люблять, поважають, шлю Вам, наш дорогий Петре Йосиповичу, найщиріші побажання в 1956 році, побажання міцного здоров'я, невтомних крил, великого серця і глибокої душі.

Багато у нас прекрасних, радісних новин. Що найпрекрасніше – це добрі плоди тої роботи, яку ми провели в літературному колективі торік. Те, що О. Маркуш став членом Спілки письменників, здав велику збірку оповідань до видавництва, те, що у видавництві зараз готуються до виходу в світ в цьому році книги Ф. Потушняка, Ю. Боршоша-Кум'ятського, Луки Дем'яна, – радує кожного з нас. Певен, що в цьому році будемо мати хороші жнива на літературній

• історичні студії •

ниві. В області працює вісім літературних об'єднань, в котрих згруповано багато десятки членів літературної молоді. Члени літературних об'єднань систематично друкують на сторінках районних газет свої твори. Певен того, що мине не так багато часу і Закарпаття буде мати один з прекрасних літературних периферійних колективів.

Дорогий Петре Йосиповичу! Був би вельми радий, коли б, прочитавши хоч і не все, збірку, написали мені свої зауваження, зробили поради щодо дальшої роботи. Це не тільки допомогло б, але і насажило, додало сил.

Щиро Ваш Ів. Чендей

[Ужгород, 08.01.1956 р.]

№ 8

Київ, 1–II–56 р.

Дорогий Іване Михайловичу!

Сердечно вдячний Вам за прислану книжку Ваших новел «Чайки летять на схід». Вдячний і за Вашу увагу до мого стану здоров'я, яке так мене оскандалило. Ну, вже видряплюсь і, будь що, видряплюсь. От тільки через це не можна ще і досі читати, писати, взагалі жити по людському, а більше по «животному». Тому дуже прошу пробачити, що з оцінкою Вашої першої книжки мушу трохи відкласти. Але я певний, що вона цікава. Бо її автор цікавий. Тисну руку.

П. Панч

№ 9

Ужгород, 21 лютого 1956 р.

Глибокошанований, дорогий Петре Йосиповичу!

Часто згадую свою поїздку до Києва і, зокрема, той вечір, який я провів в колі Ваших милих рідних, серед котрих почував себе справді невимушено, по-домашньому, як серед близьких, давно знайомих. Спасибі за тепло, котре відчув у вашому гостинному домі.

Зараз надсилаю Вам номер газети, в якому надрукований Ваш лист закарпатцям в дні знаменного свята – десятиріччя возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Вибачте, що не міг надіслати раніше, – їздив в командировки, та й постійно були клопоти, що заважали присісти за листа.

Справи начебто ідуть у нас непогано. З'явилися перші рецензії на мою збірку, одна з них в «Закарпатській правді», друга – в газеті «Сталінське слово», що виходить в Хусті. Рецензії досить цікаві. Чекаю, що скаже вельмишановна столиця.

Живу постійними думками, хвилюваннями, страхами за книгу «Радуйся, земле!», котра має бути написана на протязі двох років (коли [А]л[л]ах дасть сил і здоров'я, а Муза повернеться до мене обличчям). Твір цей мене захопив повністю, присвячений він будівникам Закарпатської ГЕС і має бути дальшим моїм скромним кроком по шляху прозаїка.

Як Ваше здоров'я? Сподіваюся, що чим далі буде краще й краще і ще до цього літа, що йде, побачимо Вас у нас.

Щиро вклоняюся Вашим милим дочкам і зятям, Вам бажаю міцного здоров'я і бадьорості.

Щиро Ваш Ів. Чендей

№ 10

Київ, 22–III–56 р.

Дорогий Іване Михайловичу!

Радий був побачити рецензію на Вашу збірку оповідань «Чайки летять на Схід», та ще в центральному органі, в «Рад[янській] Україні». Саме в цей день і я закінчив читати Вашу книжку, а тому міг судити вже і про рецензію. Я згодний з висновками т. Петльованого. Хотів і з свого боку сказати децю та набрів на афоризм Бернарда Шоу: «Той, хто вміє, робить, хто не вміє, – повчає», і язик мій «пріліп-не» к гортані, але я Вам обіцяв і тому скажу, трошки.

На багатьох оповіданнях відчувається ще нарисізм, через це в творах бракує більш поглибленого розкриття характерів, бракує поетичності, а голівне, прозорості думки. Через це не ясно, що хотів сказати автор таким оповіданням, як «Зведенця». Чи була Настя винувата, а чи ні, так і залишилося не розкритим. Нема чіткої думки і в оповіданні «Провесна». Виходить, що партія аграріїв чесно поступила з своїми виборцями – дала, що обіцяла, правда, доки що тільки суперфосфат, але, треба думати, дасть і зерно, і землю. Трапилося це тому, що Ви спостерігали десь такий факт і натуралістично перенесли його в художній твір, а це зовсім нетипово. Типово було навпаки, що буржуазні партії перед виборами обіцяють золоті гори, а минають вибори, показують дулю виборцям. Але це вже я починаю «навчати»... Найкраще написані Вами оповідання «На заробіток», «Василько», «Тестамент» (тільки останніх чотири абзаци зайві) і оповідання «Плуг». І тут я пригадую вже афоризм А. Дюма: «Одна невдала п'єса ще не доводить, що авторові бракує таланту, а одна гарна п'єса – доводить, що він є!». Ну, а у Вас – «не одна», а багато, з чим Вас і вітаю!

Тисну руку Ваш Петро Панч.

• історичні студії •

№ 11

Київ 29 / IV. 56

Дорогий Іване Михайловичу!

Щиро дякую за привітання. З свого боку теж вітаю Вас з дружиною і всіх моїх колег з травневими святами! Після дурацької простуди я сьогодні вперше вийшов на повітря, тому весна видається мені особливо приємною. А вода в Дніпрі вже на 4 ½ м вище постійного нуля. Ото розіллється Славутич! Як книжка Луки Дем'яна і Маркуша? Я буду Вас просити вислати їх мені накладною сплатою (післяплатою), бо обласних видань у Києві важко дістати навіть у нашій книжковій крамниці!

Тисну руку Петро Панч.

№ 12

Вельмишановний Петре Йосиповичу!

Пробачте, що турбую Вас листом і забираю дорогі хвилини вашого часу. Але є одна справа, яка мене хвилює і змушує писати. Це справа наших письменників, які видали свої книги в минулому році. Хотілось би, щоб наша робота, а вона була нелегкою і немалою, дістала оцінку в Києві. Знаю, яке велике значення має слово видатного письменника про роботу, котрого ще мало знає читач. Певно догадалися, куди ведуть розмову. Я хотів би, щоб все-таки якнайшвидше появились рецензії на книги Луки Дем'яна і Олександра Маркуша. Певен в тому, що Ви рецензію на книгу Луки Дем'яна написали. Коли ні, то з-під Вашого пера вона вийде скоро. Більше мене хвилює факт написання рецензії на книгу Олександра Маркуша, яку має подати «Літературній газеті» Михайло Панасович Стельмах. Просив би Вас, щоб якось при нагоді поговорили з Михайлом Панасовичем, бо лякає мене те, що він може полінуватися написати рецензію.

Друга справа, з якою турбую. Коли б звернувся до вас Лука Дем'ян з проською дати йому рекомендацію для прийому в СПУ, не відмовте.

Особливих новин у нас немає. Чекаємо тов. Новиченка, який має побувати на Закарпатті у зв'язку з підготовкою до літературних зустрічей між письменниками чеськими і українськими. Були у нас збори, на яких ми говорили про підсумки IV пленуму СПУ і завдання організації області. Збори були досить цікаві.

Передаю Вам найщиріші поздоровлення від наших літераторів.

Сам бажаю Вам і всім рідним багато щастя, сил, добра.

Щиро Ваш Ів. Чендей

Ужгород, 5 лютого 1957 р.

№ 13

Київ. 26/ІІ.57

Дорогий Іване Михайловичу!

Певне, Ви вже прочитали рецензію на книжку оповідань Луки Дем'яна? Я її написав ще до Вашого нагадування. Дзвонив і до т. Стельмаха про рецензію на книжку опов[ідань] О. Маркуша. Він сказав, що теж уже написав і здав до «Літгазети».

Вчора одержав від Маркуша книжку його оповідань. Я вже встиг їх прочитати. Безперечно, це зрілий письменник, прекрасний знавець побуту і добре володіє пером. Йому менше вдалися оповідання на сучасну тему. Пальці видно. І нехай він себе не силує, а пише про те, що ллється з душі. І Лука Дем'ян і Маркуш заслужили бути членами Спільноти письменників України. Коли буде потрібно, я охоче дам рекомендацію т. Дем'янові, але ж він не обзивається.

І ще в мене до Вас прохання, я досі не маю того альманаху, що був випущений до 10-ти річного ювілею возз'єднання Закарпаття з Україною. Ласкаво прошу дати замовлення Обласній конторі «Книга-поштою», щоб надіслали мені цей альманах. Я б і сам до них написав, та не знаю адреси.

Тисну руку Петро Панч

№ 14

Ужгород, 4 березня 1957

Дорогий наш Петре Йосиповичу!

По-перше, хочу щиро подякувати Вам за хорошу, доброзичливу і прихильну статтю з приводу книги Луки Дем'яна. Ця стаття була не тільки дуже добре сприйнята нашою літературною організацією, але й була певним визнанням нашої організації, що має в своїх рядах такі таланти, як рецензований Вами автор. Я радий, що саме Ви написали про книгу Дем'яна. Ваш високий авторитет сприяв тому, що і в нашій області подивляться на Луку Дем'яна з більшою увагою і повагою. А досі саме цього не вистачало.

Радий, що й Михайло Панасович знайшов часу відгукнутися на книгу О. Маркуша. Маркуш – чарівна постать, людина не тільки високого хисту і великого розуму, але й чудової душі. Це виключно скромний письменник, без будь-яких претензій в житті. Я щасливий, що мені поталанило зробити як для одного, так для другого дещо. До речі, О. Маркуш вже член СПУ. Його було прийнято в організацію то-рік. Зараз будемо ставити питання про прийом Л. Дем'яна. Коли він досі не звертався до Вас за рекомендацією, звернеться незабаром. Добре, що готові йому дати рекомендацію.

• історичні студії •

Ще одне хотілось би мені. А саме: щоб О. Маркуша, Л. Дем'яна, Ю. Боршоша-Кум'ятського, Ф. Потушняка, Й. Жупана (ну й декілька молодих літераторів) викликали на творчий звіт до Києва. Це мав би бути не так вже й творчий звіт, як зустріч з більш досвідченими письменниками, щира розмова з ними. Я хотів би, крім всього, щоб названі товариші побували в Києві, побачили його, ознайомилися з його культурними, архітектурними пам'ятниками. Окремі з них в Києві не були досі. Коли при нагоді будете говорити з Миколою Платоновичем, висловіть таку думку, що варто б київським літераторам зустрітися з закарпатцями. Коли це, звичайно, можливо, доцільно і доречно. Дивіться самий, як краще тут бути? Я покладаюся на Вас і пишу саме Вам про це як письменнику, до котрого у мене особливо багато довір'я і любові.

Днями в нас було обговорення прозових творів літераторів області, що вийшли торік. Твори дістали дуже прихильну оцінку. Звичайно, твори Маркуша, Луки Дем'яна.

Ось-ось має вийти книга оповідань Ф. Потушняка. Надішлемо Вам її. Висилаємо альманах, про який пишете.

Найщиріші поздоровлення шлю Вам від наших літераторів. Сам бажаю Вам доброго здоров'я і всього-всього найкращого. Щире поздоровлення передаю Вам від дружини Марії і своїх синів.

Щиро Ваш Ів. Чендей

№ 15

Київ. 15/III.57

Привіт, дорогий Іване Михайлов[ичу]!

Незабаром до Закарпаття має приїхати Л. М. Новиченко. З ним Ви і обговорите про склад бригади письменників, які приїдуть від Вас у гості до Києва. В принципі, цю думку всі вітають. Безперечно, будемо раді такій зустрічі. Л. Дем'янові рекомендацію вислав. За надіслану книжку щиро вдячний. Напишіть, чого Вам бракує, залюбки вишлю. Привіт дружині й дітям.

Ваш П. Панч

№ 16

Дорогий Петре Йосиповичу!

З щирою любов'ю вітаю і поздоровляю Вас з семидесятиріччям. Саме Ви, як письменник і Людина, стали близьким, рідним Закарпаттю. Ми нині не уявляємо собі не лише української літератури без Вас, на полі якої Ви є таким дбайливим орачем і сіячем, без Вас не уявляємо собі української культури, для якої Ви стали окрасою і гордістю. Ми тут, на Закарпатті, без Вашої світлої особи не уявляємо собі і

тих скромних літературних успіхів, що їх нами досягнуто в радянські роки. Ми чуємо Ваш батьківський голос, чуємо тепле, ніжне серце і добрі, мудрі поради. Особисто я обнімаю Вас, горнуса до Вас, чую тепло, що гріє мене. Бажаю Вам доброго, доброго здоров'я, довгого віку і сил, тої щедрої молодості духа, яка належить не тільки Вам, як людині, яка належить всім нам і якою ми багаті!

Щиро Ваш Іван Чендей

Ужгород, 8 липня 1961 р.

№ 17

Ужгород, 24/XII–64 р.

Глибокошановний і дорогий Петре Йосиповичу!

З великою любов'ю і найсвітлішими згадками і думками про Вас особисто, про Вашу привітну і добру хату шлю новорічні побажання. Хай Вам десь згадається і той червень 1945 року, коли Ви побували в чарівному Закарпатті (а потім бували ще не раз) з нагоди возз'єднання. Саме в 1965 році готуємося зустріти роковини. Яка радість була б побачити Вас, обійняти Вас в Ужгороді!

Щиро Ваш Іван Чендей

№ 18

Дорогого Івана Мих[айловича] щиро вітаю з Весною, з травневим святом. Ростіть, цвітійть, розвивайтесь. Ваш Петро Панч, 1965.

№ 19

Дорогий і глибокошановний Петре Йосиповичу!

Сердечно і щиро поздоровляю Вас з високою відзнакою – премією великого Кобзаря. Бажаю Вам добрих сил для дальшої праці, знаю, що дасте українській літературі нові чудові твори, які принесуть велику естетичну радість і глибоку криницю пізнань.

Завжди радів зустрічам з Вами – нашим корифеєм в літературі, людиною великого серця і високих вимог. Для мене особисто Ви були і залишаєтеся зразком діловитості, сам радів і радію тому, що з перших днів радянського буття на Закарпатті стояли і стоїте коло інтересів культурного і літературного, зокрема, руху в нашій ще порівняно молодій радянській області. Гадаю, що не раз ще відчуємо Вашу підтримку, почуємо добре слово в інтересах загальної справи.

Дякуємо Вам щиро за Вашу велику творчість, за велике гаряче серце, за тепло і щирість!

Завжди Ваш Ів. Чендей

Ужгород, 10 березня 1966 р.

• історичні студії •

№ 20

Вельмишановний, дорогий наш Петре Йосиповичу!

З радістю і щастям поздоровляю Вас! Нині я пригадую перші відвідини Закарпаття Вами, ту зустріч, що була в Народній Раді, Ваше слово. А потім Ви ще не раз були у нас. І ми не раз стрічалися з Вами поза межами Закарпаття. Завжди, завжди Ви щиро і щедро випромінювали багато тепла та уваги, радили і цікавилися нашими літературними і культурними справами. У всьому, що маємо на Закарпатті нині – область пройшла славу дорожку розквіту, – є і Ви. Я маю повне право сказати: ніхто так близько не став до нас з усіх українських письменників, як стали до нас Ви. Гадаю, що мене не сваритимуть мої земляки, коли любовно обніму Вас, коли розцілюю Вас.

Дорогий Петре Йосиповичу! Кланяюся Вам доземно за Ваше велике життя, за Вашу велику працю, за Ваше велике серце! Нехай же воно – те чарівне Ваше серце – б'ється ще довго, довго!

Живіть многая і блага літа на радість нам, на щастя, на здобутки нові нашої літератури.

Ще раз кланяюся Вам, обнімаю Вас.

Щиро завжди Ваш Ів. Чендей

Ужгород, 1 липня 1966 р.

№ 21

Дорогий Петре Йосиповичу!

Щиро і сердечно поздоровляю Вас з нагородою орденом Червоної Зірки. Бажаю Вам довгих, довгих ще літ життя, добрих сил і всього, всього світлого, радісного.

Щиро Ваш Ів. Чендей

Ужгород, 14 листопада 1967 р.

№ 22

Глибокошановний, дорогий Петре Йосиповичу!

Даруйте, що відповів не відразу на Вашого листа.

Той лист нагадав мені знову й знову здається давні і водночас такі недавні роки, Ваші поїздки до нас, на Закарпаття, Вашу завжди таку дорожку нам стурбованість і заклопотаність нашими, коли так можна сказати, закарпатськими літературними справами. Я думаю про те, як багато значите Ви для нас, літераторів Закарпаття, там, де йшлося про утвердження нашого колективу в загальному літературному процесі на Україні в нову пору. За це назавжди, назавжди залишимося Вам зобов'язаними, завжди будемо знати Вас і

пам'ятати Вас як людину таку шляхетну, мудру і схвильовану, готову допомогти, посприяти, взяти участь...

Спасибі Вам і доземний уклін!

Ваш лист понукає до того, щоб Вам бодай коротко розповісти про справи зі спадщиною після смерті Луки Дем'яна.

Що Вам сказати?

Все більш-менш варте уваги з-під пера Луки Дем'яна побачило світ. Більше, видавалося не тільки в Ужгороді, але і в Києві, Москві. Останні роки життя Луки Дем'яна були безбідні, він не чув ніякої скрути тим більше, що діти попідростали і вже поволі самі заробляли на себе.

Теперішній стан в родині Луки Васильовича не є таким кепським, щоб скаржитися про скруту чи нестатки. Сини поженилися, мають своїх дружин зі спеціальністю, самі хлопці теж не без спеціальності. Старший – інженер. Дочка Наталка – вчителька. Значить, одна дружина Л[уки] В[асильовича] без конкретно визначеної професії. Та вона має певну пенсію по чоловікові, має власну хату. Добрий садок і огорода. Крім того, вона мати двох синів. Невже може йти бесіда про якусь бідність?

Щодо уваги по відношенню до творів Л[уки] В[асильовича], які були надруковані і ще надруковані не були.

Говорити зараз про книгу нових творів Л[уки] В[асильовича] досить важко, бо ті повісті, які залишилися після нього, потребують серйозної «дотяжки» письменницького характеру. Як це чинити без автора, не второпаю. Друкувати їх такими, якими вони є, не знаю, чи хтось взявся б. Відносно перевидання уже випущеного у світ і апробованого. Перевидання можливе при «круглій» даті, а вона десь аж в 1974. Про видання скоріше теж маю сумніви, бо знаю, яка біда з папером, – «Карпати» терплять від такого ж «голоду» на папір, як і інші видавництва.

Відносно творів, які ніби кимось ігноруються чи яким не дається дорога. Такого не знаю. У одному впевнений, а саме: коли дружина покійного Л[уки] В[асильовича] скаржиться в листах на подібне, вона забуває одне з положень. Положення це – все варте видання після смерті Л[уки] В[асильовича] мусить бути видане, буде видане, та поки що особисто не знаю таких творів, які б десь хтось умисно, упереджено не допускав до читача. Думаю, що не сумнівається в моїй абсолютній доброзичливості і вдячності Л[уці] В[асильовичу], його пам'яті, літературній справі взагалі. Понукою до скарг відносно неувваги в дружини Л[уки] В[асильовича] є певна звичка скаржитися, підозрювати, сумніватися, недовіряти.

• історичні студії •

Наша організація робила досі все можливе (і робитиме!), щоб дружині Л[уки] В[асильовича] помагати. Ми не обходили увагою при всіх наших скромних можливостях її. Ось і зараз маємо для неї певну суму грошей – просили ці гроші від Укрлітфонду, і він нам їх дав. Тільки поступають на рахунок, переведемо їй ті гроші.

Оце коротко ота ділова частина листа, яку пишу Вам порядком інформації.

А зараз, знову ж таки бодай коротко, про своє життя-буття.

Сталося так, що досить давно з Вами мені не велося сидіти за столом і гуторити про справи. Винен тут, звичайно, я. Та моя вина пом'якшується тими ситуаціями, в які кидало мене життя за останні роки. А життя видалося гірким-прегірким. Коли творчо я десь і встигав, щось робив, якесь моральне задоволення отримував, не чув справді ніякої матеріальної невлаштованості, зате мені прийшлося чимало витерпіти і перемучитися.

Найбільшим лихом, що впало на мою голову і проросло чорною журбою, була трагічна доля сина Мирослава, якого ми втратили в ніч з 9 на 10 січня в січні 1968 р. Рана від цього постійно тече кров'ю і болить, й так уже буде до кону...

Торік 9 липня я був виключений з партії за книгу «Березневий сніг».

Книга вийшла в світ в 1968 році у видавництві «Молодь», містить в собі дві невеликі повісті і три оповідання. Написана вона чесно, хоч і не бездоганно. На Закарпатті довкола неї скандалізувалося, влаштовувалися погроми і розноси в пресі, проробки і все те, на що здатна наша не така вже й бідна досвідом практика в разі, коли треба інтелігента виставити на суд, творити довкола нього настрої і думки. Все я переносив мужньо, хоч часом і зі сміхом крізь сльози. Мужньо я переносив тому, бо в житті бачив мільйонкрат страшніше...

В рішенні Ужгородського МК КПУ по книзі і виключенню мене з партії записано, що книга антирадянська, що я в ній зідеалізував колишні окупаційні режими, попів і старостів, жандармів. Мало що написано в тому безглуздому, нікчемному за своїм характером рішенні... Навіть уява, багата фантазією, не могла б сплодити більше за те, на що здатний підчас канцелярський розум...

Безпартійним ось уже скоро рік продовжую очолювати Закарпатську письменницьку організацію, хоч в паперах урядових було мені навіть оголошено «політичне недовір'я» як керівникові письменницької організації. Безглуздя ситуації понукнуло мене в січні цього року просити О. Т. Гончара о звільнення мене з поста, дістав я тут відмову...

Після затвердження рішення Ужгородського МК КПУ про виключення мене з партії Закарпатським обкомом партії я зааплював в ЦК КПУ. Говорять, ніби моя персональна справа зараз у Ф. Д. О[вчаренка] на столі, що ніби все має стати на лад. Не знаю, що буде до кінця, хоч сам не втратив віри і надії в здоровий глузд, у його всеперемагаючу силу. Та при всьому я знесилився, охляв фізично (!), не духом. Надто вже багато випробувань і бід на одну голову. Тих сил, що їх мав колись, уже не маю, бо маю порубцьоване серце, маю болі і рани... В однім я щасливий: коли тільки крихту, але досі мені її таки вдалося в літературі зробити, щоб і по собі щось бодай залишити в рідній українській культурі...

От бачите, скільки я вам понаписував...

От бачите, чому саме уникав десь розмов, зустрічей... Здавалось би, що О. Т. Г[ончарові] я про все це мусів розповісти як керівник і член правління СПУ (розповів я Вам крихту з усього, що зазнав), та нічого я йому не розповідав, бо оберігав його нерви, здоров'я для більш корисної і потрібної праці конкретної, не хотів його травмувати своїми лихами, знаю, яка він чутлива і вразлива натура. Та й просто думав, що свої негаразди я мушу знести сам, що все мушу перетерпіти сам і побороти сам... Вірю, що поборю.

На нараді по прозі 18–19 травня в Києві буду. Сподіваюся, стрінемося з Вами. Отоді поговоримо.

А поки що обнімаю Вас і щиро Вас цілую. Бажаю Вам добра і здоров'я.

Сердечно Ваш Ів. Чендей

Ужгород, 3 травня 1970 р.

№ 23

Дорогий Іване Михайловичу!

Щиро дякую за послугу, за Ваші почуття і щиро вітаю з Новим роком! Вірю й бажаю, щоб він був для Вас більш радісний.

І Ольга вітає Вас і дякує, дякує. Щастя Вам!

Петро Панч

1971–72 р.

№ 24

Дорогий і глибокошановний Петре Йосиповичу!

Сердечно Вам дякую, по-синівськи ніжно Вас обіймаю і цілую за Вашу увагу і добрі слова при нагоді мого п'ятдесятиріччя.

Прудко збігають літа, та залишають нам вони чимало прекрасного і радісного. Радісним і прекрасним для мене особисто було

• історичні студії •

впізнати Вас, Вашу дорогу мені і шановану мною родину. Що в житті не стрічав би я, хто не приходив би до мене, а Ви завше зі мною і Вами я багатий. Дякую Вам за це!

Не можу минути, щоб не обцілувати Вас за увагу до Закарпаття, до наших скромних творців на царині красного письменства. Тут так багато завдячуємо Вам тими досягненнями, що їх здобуто!

У Вашій особі нині наша українська література має не лише поважного віком кошового, отамана, у Вашій шановній особі маємо зразок інтелігента у найвищому розумінні слова, людину великої привабливості і великої духовної краси. Признаюся Вам, трепетне почуття охоплює мене, коли стрічаюся з Вами і думаю про Вас! Високе, схвильоване, радісне почуття. За це Вам теж дякую!

Цілую руки Вашій доньці, шановній Ользі Петрівні! Добра всій родині! Все, ще раз обнімаю!

Щиро Ів. Чендей

7 червня 1972 р.

№ 25

Дорогий Петре Йосиповичу!

Після тривалої відсутності дома – спершу на Верховині, потім досить далеко від Закарпаття – я зміг сісти за стіл й озватися до Вас зі своїм словом поздоровлення при нагоді Вашого славного 85-ліття.

Сердечно обнімаю Вас, зичу Вам всього щонайкращого, а головне – сил, бадьорості і ще довгих літ серед нас в письменницькій громаді.

Багато й багато напливає думок при зустрічі з Вами в цей момент. Щонайперше приходять на пам'ять розмови з Вами – високо інтелігентним і завжди прекрасним, доступним і безмежно добрим. У Вашій особі ми маємо не тільки видатного майстра слова, але й письменника напрочуд душевного і доброзичливого, зацікавленого і по-високому завжди мудрого. Особисто я, наприклад, хотів би взяти од Вас вміння бути спокійним тоді, коли спокій потрібен, бути розважливим, коли не можна без розважливості. Багато, багато хотілось би взяти од Вас для себе, що й стараюся робити в тій мірі, в якій дозволяє натура – те саме, од чого ніяк нам не таланить втекти...

За останні роки ми на Закарпатті багато, багато втратили. Немає вже серед нас Маркуша, Луки Дем'яна, Потушняка, – Ви так багато робили для них своєю підтримкою і своїм великим авторитетом саме тоді, коли вони підтримки потребували. І в цьому велика Ваша заслуга вже не просто перед Закарпаттям, але й перед всею нашою українською літературою. За це нині хочеться знову й знову Вас обійняти, обцілувати і щиро Вам поклонитися до землі.

Про себе писати міг би багато, та краще коли при першій дорозі в Київ стрінемося і все я Вам розповім. Коротко б казати, діла пішли до кращого після літ важких і скрутних всяко, аж до матеріальних справ...

Цілую руки Ользі Петрівні, вітаю її і тут Вашу родину, і знову обнімаю Вас з Вашим таким славним і гарним, хоч і не «круглим» ювілеєм.

Щиро і завжди Ваш Ів. Чендей
Ужгород, 1 серпня 1976 р.

№ 26

Вельмишановний і дорогий Петре Йосиповичу!

Наприкінці року в рідному селі для мене – Дубовому на Верховині – відкривається нова десятилітка на тисячу учнів. Для селища, для школярів та педколективу новосілля стане знаменним святом. Знаючи умови дотеперішньої школи в малих будинках з непривітними сліпими класами – залишилися від старих часів, – сучасна за культурою і вимогами освіти новобудова хвилює справді й мене.

До культурної події приємно буде іще одну додати – подарувати школі книжки письменників-сучасників з їхніми автографами й зичливими присвятами. Книги ж ці складуть золотий фонд бібліотеки, наявність їх в школі, селищі загалом матиме велике виховне, емоційне та пам'ятне значення для сучасних і прийдешніх.

Уклінно прошу Вас на мою адресу в Ужгород надіслати те і стільки, що, і скільки повважаєте для себе найбільш зручним і можливим – все явить велику радість.

До власних добрих сподівань додаю захоплену радість численних земляків-школярів з їхньою вдячністю Вам вже нині.

Сердечно і щиро Ваш Ів. Чендей
Ужгород, 29 листопада 1976 р.

№ 27

Дорогий Петре Йосиповичу!

При нагоді 1978, що ось-ось приходить до нас. Сердечно, по-синівному Вас обнімаю і бажаю Вам всього тільки доброго, радісного і щасливого. Нехай у Вашій гостинній хаті всі будуть здорові на чолі з Вами – нашим справді патріархом, людиною безмежної доброти і щедроти, високої інтелігентності.

Оце післязавтра їдемо громадкою (13 чоловік) з організації СПУ до Москви на творчий звіт в СП СРСР. Не знаю, яким буде той наш звіт, з чим повернемося, але при цьому сповнююся особливих настроїв і вражень уже.

• історичні студії •

Найперше думаю про нашу письменницьку організацію на Закарпатті. Думаю про її вчорашнє і сьогоднішнє, чесно сказати – боюся заглядати в віддалений завтрашній день.

Коли думаю про не так і давнє минуле, не можу не хвилюватися отою постійною радістю, яку дарували закарпатцям Ви своєю великою і батьківською увагою. Нині, на жаль, уже нема в живих Маркуша, ані Луки Дем'яна, Потоушняка, але ж чи були б вони тими в літературі, ким стали в підсумку, коли б не Ваша увага, ба й добра опіка? Я певен – ні!

За останні роки наша організація втратила вже набуте. Найгірше те, що по кількості ми залишилися в не такій уже й малій громаді – майже 25 членів СПУ, – а по значимості на тлі процесу літературного в республіці ослабли. Щоправда, й республіка наша за останні часи сильно послабла.

Робити можна б більше, коли б в товаришів за робочим столом вистачало більше терпіння, коли б праця позначалася наполегливістю і вимогливістю. В активі закарпатців нині є і романи, і повісті, чимало книг інших жанрів, а от чогось вартісного нема. Принаймні, беру останні 3–4 роки.

Здається, на краще пішли мої літературні діла.

Після ледве не десятих літ врешті знову вийшла нова книжка, що явилася в результаті моєї роботи у Сваляві – тут на лісокомбінатівських горизонтах я набирався не тільки вражень, але й певних знань (не говорячи про факти) для того, щоб написати книжку «Свалявські зустрічі». Книжка зустрінута добре, були вже зовсім схвальні рецензії в Києві та Ужгороді, хоч жанр нарисую я ніколи не вважав характерним для себе.

Оце маю, нарешті, добрі вісті з «Радянського письменника» – на поданий ще в 1975 році рукопис повістей та оповідань маю вже другу схвальну рецензію, а оце зберуся на початку десь наступного року до Києва, щоб «повоювати» (Господи, яке це слово страшне у нас, в літцеху!) за випуск книги таки в 1978 р. Не знаю, що вдасться зробити, але книга нині мені потрібна як повітря вже й для того, аби міг спокійніше працювати над ширшим літературним твором – до нього цілі роки готуюся.

Як тільки дозволить здоров'я, радий буду зайняти пригорщу Вашої ласкавої уваги в Києві. Явлюся тут, дам про себе знати.

Цілую руки Ользі Петрівні, добра і щастя її родині! Вас ще і ще сердечно обнімаю, зичу всього Вам доброго і щасливого, а найбільше – здоров'я!

Щиро Ваш Ів. Чендей

Ужгород, 16 грудня 1977 р.

№ 28

Глибокошановна, дорога Ольго Петрівно!

Прийміть мої найщиріші співчуття болю і жалю при смерті незабутнього Петра Йосиповича!

Його щиро любив я, з глибоким розумінням того, що Він ніс з собою цілим життям.

Був Він тим високим інтелігентом, яких, на жаль, далі не більшає, а меншає. Був Він прекрасним у спілкуванні, чутливим і добрим, мудрим і щедрим.

Я завжди шкодував, що в останні чимало літ не мав змоги з Ним спілкуватися з цілого ряду обставин, серед яких найпершою була і та, що сам я довгими роками не бував у Києві. А буваючи, я чув себе в якомусь з тих станів, коли просто не знаєш, що сказати, чим поділитися, про що вести гутірку, – ремствувати було нелегко, шукати розради саме в нього – означало б, либонь, травмувати Його й причинити Йому певні прикrostі.

Українська література знебулася визначного майстра, Закарпаття ж втратило великого прихильника, порадирика, добродія-помічника. Особисто я знаю це, як нині вже мало хто на Закарпатті, пам'ятаючи оту важку пору, коли із забуття приводилося піднімати не одне літературне ім'я в області нашої, а Він був першим з тих, хто цього прагнув, цьому допомагав. Глибока шана до Нього і за це!

Після Нього залишилося багато-багато добрих справ, ім'я Його вісне, пам'ять по Ньому буде справді вічною!

Здоров'я Вам і доземний уклін Вам за всі Ваші страждання, яких і на Вашу долю випало чимало...

Цілую Ваші руки.

Ваш Ів. Чендей

Ужгород, 6 грудня 1978 р.

ТЕЛЕГРАМИ

Київ Спілка письменників Петру Панчу

Києву УЖГ /185 Ужгорода 2501 27 4 11 26

*Шлемо Вам наш дорогий соколе гордосте української літератури побажання глибоких схвильованих сердець довгого віку доброго здоров'я невтомних крил від літераторів Закарпаття Чендей
04.07.1956*

Київ Леніна 68 Петрові Йосиповичу Панчу

Ужгорода 66 20 28 1304

Літератори Закарпаття шлють Вам глибокосердечні поздоровлення першотравня бажають доброго здоров'я невтомних сил Чендей

КОМЕНТАРІ

Листування Івана Михайловича Чендея (20.05.1922–29.11.2005) з Петром Йосиповичем Панчем (справжнє прізвище – *Панченко*; 04.07.1891–01.12.1978) тривало від 1954 р. до 1978 р., фактично до смерті автора «Голубих ешелонів». У архіві І. Чендея, окрім опублікованих тут листів, збереглися ще 39 поштівків за 1957–1977 рр. із лаконічними вітаннями з нагоди Нового року, жовтневих та першотравневих свят, надісланих П. Панчем з Києва та Кончі-Озерної. Листи І. Чендея до П. Панча зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ф. 382; кілька машинописних копій – у домашньому архіві в садибі автора «Березневого снігу» в Ужгороді).

Уважне вивчення позначок на листах та конвертах дає можливість побачити особливості культури та етикету епістолярного діалогу. П. Панч завжди чітко фіксував дату відповіді, яку здебільшого надсилав упродовж двох тижнів (можна міркувати, що відповідь залежала від нагальності як такої від порушених питань адресатом і, мабуть, від браку вільного часу в самого адресанта). Як правило, П. Панч використовував «щиросердну» за своєю суттю етикетну формулу «Дорогий Іване Михайловичу!» і лише на початку встановлення епістолярного контакту вдався, цілком зрозуміло, у той час ще з малознаною особою до офіційного звертання: «Вельмишановний тов. Чендей!». Етикетні ж формули «Здрастуйте, дорогий Іване Михайловичу!» та «Привіт, дорогий Іване Михайловичу!», які використовує П. Панч у подальшому листуванні, засвідчують зростання довірливих та приятельських взаємин між творцями епістолярного діалогу. Це підтверджують і етикетні формули в листах І. Чендея: «Дорогий Петре Йосиповичу!», «Вельмишановний і дорогий Петре Йосиповичу!», «Дорогий наш Петре Йосиповичу!», «Дорогий, рідний, глибокошановний Петре Йосиповичу!». Оте нанизування означальних етикетних характеристик (зокрема, «рідний», «наш») оприявнює не лише високу культуру поваги молодшої людини до старшої за віком (у тому числі з урахуванням посадових рангів), але й розкриває насправді особливий «статус» П. Панча не лише в житті І. Чендея (це чудово ілюструють полишені ним спогади про класика літератури), так і загалом в історії літературного життя на Закарпатті. П. Панча там справді щиро любили та глибоко поважали й шанували, отож був він тут і «рідним», і «своїм» (до того ж, така «приватизація» була абсолютно небезпідставною), адже багатьом літераторам знаний письменник допоміг мудрою порадою, активною підтримкою у виданні творів, зокрема старшого покоління – Л. Дем'яна, О. Маркуша, Ф. Потушняка. Зрештою, П. Панч був «хрещеним» батьком і для самого І. Чендея щодо його входження у велику літературу.

П. Панч дотримувався прийнятих неписаних правил у листуванні і творив свої епістоли від руки красивим каліграфічним почерком, синім, зрідка фіолетовим, чорнилом, тобто писав листи не поспіхом, а розважливо. Кулькову ручку почав використовувати лише з 1968 р. І. Чендей, знаючи особливості свого почерку, здебільшого застосовував друкарську приватну техніку – машинку (зрозуміло, робив це свідомо, найперше із поваги до адресата, аби той не розгадував його «ієрогліфи»).

За адресами на конвертах можна простежити й місця «локації» П. Панча в Києві та Кончі-Озерній, а І. Чендея – в Ужгороді (воно незмінне – вул. Висока). Поштові штемпелі фіксують і тривалість доставки кореспонденції з Ужгорода до Києва і навпаки – від двох днів до одного тижня.

Вартує уваги й вибір адресатами художнього оформлення вітальних листівок із травневими, жовтневими та новорічними святами, які свідчать про їхні естетичні смаки. Так, наприклад, із 39 поштівків П. Панча (особливо першотравневих та жовтневих свят) більшість трафаретна, але, що дуже важливо, з українськими написами (лише чотири російською мовою, та й то вже періоду 60–70-х років ХХ ст.).

У архіві І. Чендея збереглася машинописна копія передмови П. Панча «В добру путь» з правками автора до збірки закарпатського прозаїка «Вітер з полонин» (Київ, 1958), а також книжки з дарчими написами П. Панча: *«Дорогому Іванові Чендею на добру пам'ять. Петро Панч. 18 / XII. 54. Москва»* (Гомоніла Україна: роман. Київ: Рад. письменник, 1954); *«Дорогому Іванові Чендею на спогад про Кончу-Озерну. Петро Панч. 23/IX – 1962»* (Синів не віддам! Київ: Рад. письменник, 1959).

Мову й правопис листів збережено, а відтворені пропуски в текстах (машинописні, а також вписані від руки) та встановлене датування, здебільшого за поштовими штемпелями та змістом листів, подано у квадратних дужках. Кожен текст листа відповідно прокоментовано.

Інформацію про видавництва, періодичні видання та згаданих осіб у листах взято із друкованих та електронних довідкових та енциклопедичних видань.

Усі вміщені тут листи, поштівки, телеграми публікуються вперше.

№ 1

м. Київ, 19.05.1954 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

... *«Зак[арпатської] правди»*, ... – Обл. газ., виходила укр. та рос. мовами. Заснована у квітні 1920 р. як орган міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі під назвою «Правда», у 1922 р. перейменована на «Карпатську правду», а з листоп. 1944 р. – на «Закарпатську правду». У цій газ. І. Чендей пропрацював із берез. 1945 р. до квіт. 1955 р.

№ 2

м. Ужгород, 25.02.1955 р.

Текст рукописний, публікується за автографом.

Зберігся фірмовий конверт із такими написами: «Закарпатське відділення СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, Ужгород, вул. Жовтнева, 12, Телефон: 23-47». Адреса: Київ, вул. Леніна, 68, кв. 78. Петру Йосиповичу ПАНЧУ. Рукою адресата номер помешкання виправлено олівцем на «64». Навскіс конверта напис: «Чендей». У лівому кутку зверху позначка П. Панча синім чорнилом дати відповіді: «21/III.55.П.».

Поштові штемпелі: Ужгород – 26. 02.1955 / Київ – 01.03.1955.

• історичні студії •

... Ви вклали в лист до видавництва... – Йдеться про Закарпат. обл. кн.-журн. вид-во, засноване 1945 р. в Ужгороді, з 1964 р. – багатoproфільне респ. вид-во «Карпати».

... рецензію на оповідання Луки Дем'яна. – Лука Васильович Дем'ян (1894–1968), закарпат. прозаїк, фольклорист. Ідеться про зб. його оповід. «Весілля без жениха» (Ужгород, 1956), яку упоряд., відред. і написав післямову І. Чендей. Рец. на цю зб. П. Панча «Голос із-за Карпат» опубл. «Літ. газета» (1957, 5 лют.).

... на жаль, це робив і Юрій Андрійович, ... – Ідеться про Ю. А. Гойду (1919–1955), укр. поета, відп. секретаря Закарпат. відділення СРПУ (1947–1955). Докл. про Ю. Гойду див.: Юрій Гойда: постскрипtum : ювілей. зб. до сторіччя поета і громадського діяча ; упоряд. О. Д. Гаврош, С. С. Кіраль. Ужгород, 2020. 256 с.

... днями здав великий рукопис і Ф. Потошняк, ... – Федір Михайлович Потошняк (1910–1960), закарпат. прозаїк. Ідеться про зб. оповід. «В долині синьої ріки» (Ужгород, 1957).

... цікаві речі принесе до видавництва О. Маркуш, ... – Олександр Іванович Маркуш (1891–1971), закарпат. прозаїк, педагог. Ідеться про зб. оповід. «Марамороські оповідання» (Ужгород, 1956).

... в газеті я писав чимало ... – Згадано газ. «Закарпат. правда», докл. про публ. І. Чендея на сторінках газ. див.: Письменник Іван Чендей : біобібліогр. покажч. / уклад. О. Г. Люта, Л. О. Смочко, М. І. Трещак; наук. ред. В. Кухта. Ужгород, 2006.

З літфондом поки що ведемо переписку ... – Літфонд при СП СРСР утворено 1934 р., відповідні філії були при респ. спілках. Надавав матеріальну допомогу письменникам, сприяв покращанню їхніх побутових та житлових умов, організував творчі відрядження. У підпорядкування ЛФ входили будинки творчості, поліклініки, книжкові крамниці, клуби письменників і т. ін.

... десять років з дня ратифікації договору... – 26 листоп. 1944 р. у м. Мюкачеве відбувся Перший з'їзд народних комітетів Закарпат. України. На ньому 663 делегати одноголосно прийняли Маніфест про возз'єднання Закарпат. України з УРСР. У січ. 1945 р. це питання стало предметом переговорів між СРСР та Чехословаччиною, на яких представників Закарпаття не було. 29 черв. 1945 р. у Москві у присутності Й. Сталіна підписано договір, а 30 черв. 1945 р. 7-ма сесія Верховної Ради Укр. РСР прийняла закон про возз'єднання Закарпат. України з Рад. Україною. 22 листоп. 1945 р. Тимчасові національні збори Чехословаччини та 27 листоп. 1945 р. президія Верховної Ради СРСР ратифікували його. 22 січ. 1946 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Закарпат. Україна проголошена Закарпат. обл. у складі УРСР.

Див.: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/resources/calendar/details/?newsid=48>

... на мітингу в 1945 році з трибуни Ви виступали. – Мітинг відбувся в Ужгороді в липні 1945 р. (нині тут приміщення міської ради).

№ 3

м. Київ, 21.03.1955 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

Зберігся конверт із такими написами: «Закарпатська обл., м. Ужгород, вул. Висока, д. 13, Іванові Михайл. ЧЕНДЕЮ/ Київ, Леніна, 68, кв. 64. Петро Панч».

Поштові штемпелі: Київ – 22.03.1955 / Ужгород – 24.03.1955.

... тов. Потушняк здав збірку. – Див. комент. до листа № 2.

Як поживає наша Василина з полонини. – Докл. про зустріч П. Панча та І. Чендея в дільничній лікарні в Кострині див. спогади І. Чендея про П. Панча.

Щиро вітаю Вашу дружину. – Йдеться про дружину І. Чендея Марію Іванівну (1924–2016), з родини просвітянина Івана Пекаря з с. Чинадієво на Мукачівщині, працювала в угорськомовній школі вчителем рос. мови та літератури.

№ 4

м. Ужгород, 07.04.1955 р.

Текст рукописний, фіолетовим чорнилом, публікується за автографом.

Зберігся фірмовий конверт із такими написами: «Закарпатське відділення СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, Ужгород, вул. Жовтнева, 12, Телефон: 23-47». Адреса: Київ, Леніна, 68, кв. 64. Петру Йосиповичу ПАНЧУ / Ужгород, Висока, 13. Чендей.

Поштові штемпелі: Ужгород – 09.04.1955 / Київ – 12.04.1955.

Повертаючись з будівництва Закарпатської ГЕС, ... – Збудована в 1949–1955 рр. у долинах річок Теремлі та Ріки неподалік від м. Хуст, потужність 27 000 кВт, після спорудження греблі утворилося Вільшанське водосховище.

... я зупинився в Хусті ... – Районний центр Закарпат. обл.

Написав листа С.Д. Скляренко. ... – Семен Дмитрович Скляренко (1901–1962), укр. рад. письменник, автор іст. романів.

... про впорядкування пам'ятника О. Духновичу в Хусті, ... – Олександр Васильович Духнович (1803–1865), закарпат. греко-католический священник, письменник, педагог, культурний діяч.

... про відзначення пам'яті Д. Вакарова. – Дмитро Онуфрійович Вакаров (літ. псевд: *Діма, Явір*; 1920–1945), закарпат. укр. поет-антифашист, загинув 7 берез. у концтаборі Нацвайлер (Німеччина).

Отримали Ваше оповідання для альманаху. – Йдеться про неперіодичний літ.-мист. альманах «Рад. Закарпаття», що виходив в Ужгороді впродовж 1947–1957 рр. (у 1958–1959 рр. під назвою «Карпати») укр. і рос. мовами; кілька чисел вийшло угор. мовою.

Готуємо у відділенні рукопис О. Маркуша. – Див. комент. до листа № 2.

№ 5

м. Ужгород, 16.05.1955 р.

Текст машинописний (копія листа зберігається також в архіві І. Чендея), публікується за автографом.

• історичні студії •

Зберігся фірмовий конверт із такими написами: «Закарпатське відділення СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, Ужгород, вул. Жовтнева, 12, Телефон: 23-47». Штемпелі прямокутні: «ЗАКАЗНОЕ», «З № 24/ж. УЖГОРОД». Адреса: Київ, вул. Леніна, 68, кв. 64. Тов. ПАНЧУ Петру Йосиповичу / Ужгород, Чендей Іван. У правому кутку зверху позначка рукою П. Панча дати відповіді: «30/V.55.П.».

Поштові штемпелі: Ужгород – 19. 05.1955 / Київ – відсутній.

... **Йосип Жупан, ...** – Йосип Васильович Жупан (1904–1987), закарпат. російськомовний прозаїк, автор ряду підручників для шкіл з угор. мовою навчання.

... **і Ю. Боршош-Кум'ятський.** – Юлій Васильович Боршош-Кум'ятський (1905–1978), закарпат. прозаїк, поет, публіцист.

... **на цьому вечорі вперше зустрілися Томчаній з Маркушем,** – Михайло Іванович Томчаній (1914–1975), закарпат. прозаїк.

... **не зустрічався з Маркушем Тевельов.** – Матвій Григорович Тевельов (1908–1962), родом із Псковської обл., проживав певний час у Закарпатті, прозаїк, писав рос. мовою.

... **Смолич, ...** – Юрій Корнійович Смолич (1900–1976), укр. рад. письменник, журналіст, театральний критик, свого часу діяч УНР, згодом таємний інформатор репресивних органів СРСР (НКВД–МГБ–КГБ).

... **Стельмах, ...** – Михайло Панасович Стельмах (1912–1983), укр. рад. прозаїк, драматург, фольклорист, академік АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці.

... **Малишко, ...** – Андрій Самійлович Малишко (1912–1970), укр. поет, перекладач, літ. критик.

... **Хижняк.** – Антон Федорович Хижняк (1907–1993), укр. рад. письменник.

Написав днями оповідання «Зведениця». – Уперше опубл. у зб. «Чайки летять на Схід» (Ужгород, 1955).

Збірка в основному здана у видавництво. – Йдеться про згадану вище зб. «Чайки летять на Схід».

Рецензії В. Петльованого... – Віталій Іванович Петльований (1914–1989), укр. поет і прозаїк. Його рец. «Перша книжка І. Чендея» опубл. у газ. «Рад. Україна» (1956, 21 берез.), офіційному органі ЦК КПУ.

... **і доцента Ариповського позитивні.** – Йдеться про Віктора Івановича Ариповського (1924–2016), канд. філол. наук, доц. каф. рос. літ-ри Ужгород. ун-ту. Його рец. «Новели І. Чендея» опубл. в газ. «Закарпат. правда» (1956, 2 лют.). Докл. див.: *Ариповский В.И. Литературоведческие исследования : материалы для студентов рус. отд-ния филол. фак. Ужгород : Говерла, 2011. 167 с.*

... **шістдесяти журналів «Наш рідний край», ...** – Йдеться про популярний свого часу журн. «Наш рідний край» (1922–1938), який виходив у м. Тячеві на Закарпатті під орудою О. Маркуша.

№ 6

м. Київ, 30.05.1955 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

Зберігся конверт із такими написами: «Закарпатська обл., м. Ужгород, вул. Висока, б. 13, Івану Михайловичу ЧЕНДЕЮ / Київ, Леніна, 68, кв. 64. П. Панч». У правому кутку зверху позначка олівцем рукою І. Чендея дати одержання листа: «2/VI.1955».

Поштові штемпелі: Київ – 31.05.1955 / Ужгород – 02.06.1955.

№ 7

[м. Ужгород, 08.01.1956 р.].

Текст машинописний, публікується за автографом.

Зберігся фірмовий конверт із такими написами: «Закарпатське відділення СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, Ужгород, вул. Жовтнева, 12, Телефон: 23-47». Адреса: Київ, вул. Леніна, 68, кв. 64. Т. ПАНЧУ Петру Йосип[овичу] / Ужгород, Чендей Іван. У правому кутку зверху позначка рукою П. Панча дати відповіді: «30/V.55. П.».

Поштові штемпелі: Ужгород – 06.01.1956 / Київ – 08.01.1956.

Шлю Вам свої новели. – Йдеться про зб. «Чайки летять на Схід» (Ужгород, 1955).

... готуються до виходу в світ в цьому році книги Ф. Потушняка, Ю. Боршоша-Кум'ятського, Луки Дем'яна ... – У 1956 р. побачили світ твори Ю. Боршоша-Кум'ятського (зб. поезій «На високій полонині») та Л. Дем'яна (зб. оповід. «Весілля без жениха»).

№ 8

м. Київ, 01.02.1956 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

Відкрита поштівка, адреса: «Закарпатська обл., м. Ужгород, вул. Висока, 13, Іванові Михайловичу ЧЕНДЕЮ / Київ, Леніна, 68, кв. 64. Петро Панч». У правому кутку зверху позначка чорнилом рукою І. Чендея дати одержання листа: «6/II.1956 р.».

Поштові штемпелі: Київ – 04.02.1956 / Ужгород – 06.02.1956.

... за прислану книжку Ваших новел «Чайки летять на схід». – Див. комент. до листа № 7.

№ 9

м. Ужгород, 21.02.1956 р.

Текст машинописний, публікується за автографом.

Зберігся фірмовий конверт з такими написами: «Закарпатське відділення СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, Ужгород, вул. Жовтнева, 12, Телефон: 23-47». Штемпелі прямокутні: «ЗАКАЗНОЕ», «З №867/е. УЖГОРОД».

• історичні студії •

Адреса: Київ, вул. Леніна, 68, кв. 64. Т. ПАНЧУ Петру Йосип[овичу]. Зверху позначка фіолетовим чорнилом рукою І. Чендея: «Заказне». Навкис конверта синім чорнилом рукою П. Панча напис: «Чендей».

Поштові штемпелі: Ужгород – 22.02.1956 / Київ – 24.02.1956.

... перші рецензії на мою збірку, одна з них в «Закарпатській правді», ... – Йдеться про рец. В. Ариповського, див. комент. до листа № 5.

... друга – в газеті «Сталінське слово», – Йдеться про рец. «Живі образи» Омеляна Дмитровича Довганича (1930–2009), у той час редактора Великоберезнянської район. газ. «Радянське село», а згодом д-ра іст. наук, відомого видавця, краєзнавця, журналіста. Згадана газ. (згодом «Вісник Хустщини») була друкованим органом Хустського окружного комітету КП(б)У.

Чекаю, що скаже вельмишановна столиця. – На зб. «Чайки летять на Схід» відгукнулися центр. друк. органи «Сов. Україна», «Рад. Україна», «Літ. газета», «Вітчизна» (автори – І. Вишневський, В. Петльований, В. Поп, М. Чабанівський). Докл. див: *Письменник Іван Чендей* : бібліогр. покажч. / уклад. О.Г. Люта, Л.О. Смочко, М.І. Трещак; наук. ред. В. Кухта. Ужгород, 2006. С. 15.

... страхами за книгу «Радуйся, земле!», ... – У творчому доробку І. Чендея твору з такою назвою немає.

№ 10

м. Київ, 22.03.1956 р.

Текст машинописний, публікується за автографом.

Зберігся конверт, адреса надрукована на машинці: «Закарпатської обл., м. УЖГОРОД, вул. Висока, 13, Іванові Михайловичу Чендею / Київ, Леніна, 68, кв. 64. П. Панч». У правому кутку зверху позначка синім чорнилом рукою І. Чендея дати одержання листа: «25 березня 1956 р.».

Поштові штемпелі: Київ – 23.03.1956 / Ужгород – 25.03.1956.

... афоризм Бернарда Шоу... – Джордж Бернард Шоу (1856–1950), ірландський драматург і публіцист, лауреат Нобелівської премії.

... тут я пригадую вже афоризм А. Дюма ... – Александр Дюма (1802–1870), французький письменник, драматург, журналіст.

№ 11

м. Київ, 29.04.1956 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

Зберігся конверт, адреса: «Закарпатськ. обл., Ужгород, Висока, 13, Іванові Михайловичу ЧЕНДЕЮ / Київ, Леніна, 68, кв. 64. П. Панч». У правому кутку зверху позначка синім чорнилом рукою І. Чендея дати одержання листа: «3/IV 1956 р.».

Поштові штемпелі: Київ – 30.04.1956 / Ужгород – 03.05.1956.

Як книжка Луки Дем'яна і Маркуша? – Див. комент. до листів № 2, 12.

№ 12

м. Ужгород, 05.02.1957 р.

Текст машинописний, публікується за автографом.

Зберігся фірмовий конверт з такими написами: «Закарпатське відділення СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, Ужгород, вул. Жовтнева, 12 (закресл. і від руки вписано «пл. Радянська, 1»). Телефон: 23-47». Адреса: Київ, вул. Леніна, 68, кв. 64. т. П.Й. ПАНЧУ. Зверху ліворуч синім чорнилом позначка П. Панча дати відповіді: «26/ІІ.57. П.». Навскіс конверта синім чорнилом рукою П. Панча напис: «Чендей».

Поштові штемпелі: Ужгород – 05.02.1957 / Київ – 09.02.1957.

... що Ви рецензію на книгу Луки Дем'яна написали. – Див. комент. до листа № 2.

... мене хвилює факт написання рецензії на книгу Олександра Маркуша, ... – Йдеться про рец. М. Стельмаха «Марамороські оповідання», надр. у «Літ. газеті» 1 берез. 1957 р.

... Лука Дем'ян з проською дати йому рекомендацію для прийому в СПУ, – В особовій справі Л. Дем'яна збереглася рекомендація П. Панча, текст якої з огляду на її джерелознавчу цінність подаємо повністю: «Письменник ЛУКА ДЕМ'ЯН почав писати й друкуватися ще в 1919 р. Ще за австро-угорських часів він уже боровся за кращу долю трударів, показуючи в своїх творах їхнє злиденне життя і винуватців цього. Минулого року вийшла збірка його вибраних творів під назвою «Весілля без жениха», яка показує, що в особі т. Луки Дем'яна ми маємо дозрілого, самобутнього і оригінального письменника, тому я рекомендую його до членів Спілки письменників. Підпис (Петро Панч, членськ. білет № 66). Київ, 14 березня 1957 р.». Рекомендація засвідчена підписом І. Чендея як відп. секр. Закарпат. відділення СПУ. (Див.: ЦДАМЛМ. Ф. 590. Оп. 5. Од. зб. 144. Арк. 9).

Чекаємо тов. Новиценка, ... – Йдеться про Леоніда Миколайовича Новиценка (1914–1996), літ. критика, д-ра філол. наук, проф., дійсного члена АН УРСР, лауреата Шевч. премії. У «Щоденнику» І. Чендей записав, що 21–23 верес. 1957 р. прибули до Ужгорода П. Бровка, К. Киреєнко, П. Панченко, Ш. Харкевич, Л. Новиченко, Л. Смілянський, П. Дорошко, В. Лагода, Ю. Мельничук, А. Косматенко, В. Татовський, яких зустрічали на Нижньоворітському перевалі. Згодом письменники відвідали закарп. міста, села та селища, тобто діялося «щось невимовно гаряче, щире, до сліз схвильоване. Квіти. Море квітів» (Чендей І. «Щоденник», запис від 30.09.1957 р. Київ. 2019. № 11–12. С. 81).

№ 13

м. Київ, 26.02.1957 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

Зберігся конверт, адреса: «Закарпатська обл., м. Ужгород, пл. Радянська, 1, Спілка письменників, І.М. ЧЕНДЕЮ / Київ, Леніна, 68, кв. 64. Петро Панч». У

• історичні студії •

правому кутку зверху позначка синім чорнилом рукою І. Чендея дати одержання листа та відповіді на нього: «1/III.1957 р. / 4/III.1957 р.».

Поштові штемпелі: Київ – 26.02.1957 / Ужгород – 01.03.1957.

Вчора одержав від Маркуша книжку його оповідань. – Ідеться про зб. О. Маркуша «Марамороські оповідання» (Ужгород, 1956).

... я досі не маю того альманаху, що був випущений до 10-ти річного ювілею ... – Ідеться про альманах «Радянське Закарпаття».

№ 14

м. Ужгород, 04.03.1957 р.

Текст машинописний (копія зберігається також у архіві І. Чендея), публікується за автографом.

Зберігся фірмовий конверт із такими написами: «Закарпатське відділення СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, Ужгород, вул. Жовтнева, 12 (закресл. і від руки вписано: «пл. Радянська, 1»). Телефон: 23-47». Адреса: Київ, вул. Леніна, 68, кв. 64. т. П.І. ПАНЧУ. Зверху ліворуч синім чорнилом позначка П. Панча дати відповіді: «14/III.57. П.». Навскіс конверта синім чорнилом рукою П. Панча напис: «Чендей».

Поштові штемпелі: Ужгород – 04. 03.1957 / Київ – 07.03.1957.

... прихильну статтю з приводу книги Луки Дем'яна. – Див. комент. до листа № 2.

... Михайло Панасович знайшов часу відгукнутися на книгу О. Маркуша. – Див. комент. до листа № 5.

... говорити з Миколою Платоновичем, ... – Ідеться про М.П. Бажана (1904–1983), укр. рад. письменника. І. Чендей тривалий час листувався з ним, знав його особисто.

Висилаємо альманах, про який пишете. – Див. комент. до листа № 13.

№ 15

м. Київ, 15.03.1957 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

Відкрита поштівка, адреса: «Закарпатська обл., Ужгород, Висока, 13, Івану Мих. ЧЕНДЕЮ / Київ, Леніна, 68, кв. 64. Петро Панч». У правому кутку зверху позначка чорнилом рукою І. Чендея дати одержання листа: «18/III.1957 р.».

Поштові штемпелі: Київ – 15.03.1957 / Ужгород – 17.03.1957.

Незабаром до Закарпаття має приїхати Л.М. Новиченко. – Див. комент. до листа № 12.

№ 16

м. Ужгород, 08.07.1961 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом. У архіві І. Чендея є чернетка цього листа, яка має окремі відмінності, зберігається в ІР НБУВ.

Зберігся фірмовий конверт із такими написами: «Закарпатське відділення СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, Ужгород, вул. Жовтнева, 12 (закресл. і від руки вписано: «пл. Радянська, 1»). Телефон: 23-47». Адреса: Київ, вул. Леніна, 68, кв. 64. т. П.Й. ПАНЧУ.

Поштові штемпелі: Ужгород – 08.07.1961 / Київ – 10.07.1961.

№ 17

м. Ужгород, 24.12.1964 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

... загадається і той червень 1945 року, ... – Йдеться про приїзд П. Панча в Ужгород з нагоди входження Закарпат. України у складу Рад. України. Див. комент. до листа № 2.

№ 18

[м. Київ, 26.04.1965 р.].

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

Відкрита поштівка (фото картини «Букет васильків» І. Левітана), адреса: «Закарпатська обл., м. Ужгород, Висока, 13, Ів. Мих. ЧЕНДЕЮ».

Поштові штемпелі: Київ – 26.04.1965 / Ужгород – 28.04.1965.

№ 19

м. Ужгород, 10.03.1966 р.

Текст машинописний, публікується за автографом. У архіві І. Чендея збереглася копія листа.

Зберігся конверт, адреса: Київ, провул. Коцюбинського, 3/17, кв. 14. П.Й. ПАНЧ /Ужгород, Висока, 15. Чендей І.М.

Поштові штемпелі: Іршава – 12.03.1966 / Київ – 16.03.1966.

№ 20

м. Ужгород, 01.07.1966 р.

Текст рукописний, публікується за автографом.

... зустріч, що була в Народній Раді, Ваше слово. – Див. комент. до листа № 2.

№ 21

м. Ужгород, 14.11.1967 р.

Текст рукописний, синім чорнилом, публікується за автографом.

Зберігся конверт, адреса: м. Київ, провул. Коцюбинського, 3/17, кв. 14. Петрові Йосиповичу ПАНЧУ / Ужгород, Висока, 15. Чендей Іван Мих.

Поштові штемпелі: Ужгород – 15.11.1967 / Київ – 16.11.1967.

м. Ужгород, 03.05.1970 р.

Текст машинописний, публікується за автографом.

... видавалося не тільки в Ужгороді, але і в Києві, Москві. – Див. докл.: Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті : бібліограф. покажч. Ужгород, 1995. 967 с.

... «Карпати» терплять від такого ж «голоду» на папір, як і інші видавництва. – Див. комент. до листа № 2.

... трагічна доля сина Мирослава, якого ми втратили в ніч з 9 на 10 січня... – У «Щоденнику» за 10 січ., 13 трав. та 27 листоп. 1970 р. з приводу згаданої родинної трагедії читаємо вражаюче болючі записи:

«... Вони пішли на цвинтар, а я залишився дома...

Мала Міка колишеться в ліжку... Воно поскрипує, а в пічці потрїскує ватра...

Цілу ніч я промучився, знову й знову знаходячись в тій страшній ночі з 9 на 10 січня, що до нас прийшла вічною чорною журбою два роки тому...

Рівно два роки тому.

– Міка не розкопкалася? – були перші слова дружини сьогодні вранці, як тільки вона прокинулася в ліжку й схопилася на мій шум по кімнаті...

– А не мокра?.. – журилася малою.

Потім не знала, чим собі дати ради, бо мала уже два дні погано їсть – щось нездужає.

– Риб'ячки, риб'ячки! – вхопилася й задурила її, потім голосно:

– Чаю, чаю! – мала завжди чаєм проганяла позиви на рвоту...

І заливала її чаєм...

Потім приїхала сестра Ольга з Деревець... На коші в кутку у кухні лежали дві в'язаночки вербових котиків... І я зрозумів – вони призначені для сина...

Для того, що його між нами уже немає, що його ніколи не побачимо живим, але який завжди з нами нашим болем невивгойним і нашою тяжкою мукою...

Життя іде своїм порядком... Нічого не спинається і на одну мить, не зупиниться і тоді, коли не буде нас...

Донька Марічка вдихнула в нашу родину новий струміль життя. За метушнею при ній, за її вередуванням, милим сміхом, пустощами не помічаємо часом того, що на світ вона явилася саме тому, бо з цього світу пішов син Мирослав.

Чого, чого він пішов од нас тоді, коли нам був так потрібний?..

Хай буде, як розсудила нам наша жорстока гірка доля!..

І все-таки, чого?..».

(13.05) «Фізично я надломлений, морально я травмований, долею я жорстоко скараний...

Ніч з 9 на 10 січня 1968 року лягла чорною журбою і раною до скону...».

(27.11) «Він, мій син Мирослав, умів до болю хотіти і не умів просити. Він був стриманим і благородно цнотливим... Моє горе і мій безмежний біль...» (Архів І. Чендея).

... 9 липня я був виключений з партії за книгу «Березневий сніг». – Докл. див.: Кіраль С. «Березневий сніг» – моя найчесніша книга»: збірка Івана Чендея в контексті доби та сьогодення // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства : зб. наук. пр. / відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород, 2018. Вип. 23. С. 154–162.

Книга вийшла в світ в 1968 році у видавництві «Молодь», ... – Ідеться про держ. вид-во дитячої та юнацької літ-ри, засноване в 1923 р. у Харкові при секторі преси ЦК КСМ України (перша назва – «Молодий робітник», згодом «Молодий більшовик»). У Києві функціонує з 1935 р., було згодом у підпорядкуванні ЦК ЛКС України.

... містить в собі дві невеликі повісті і три оповідання. – До зб. входили повісті «Іван» та «Луна блакитного овиду», а також оповід. «Лиска», «Пілюлі з-за кордону», «Березневий сніг».

... в січні цього року просити О.Т. Гончара о звільнення мене з поста, ... – Олесь (Олександр) Терентійович Гончар (1918–1995), укр. письменник, у той час голова СП України.

... я заапелював в ЦК КПУ. – Про долю апеляції див. згадану вище нашу ст. у зб. наук. пр. «Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства».

... моя персональна справа зараз у Ф.Д. О[вчаренка] на столі, ... – Персональна справа І. Чендея у 2-х томах зберігається в Державному архіві Закарпат. обл. Згадано Федора Даниловича Овчаренка (1913–1996), відомого укр. вченого-хіміка, свого часу обіймав посаду секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань (1968–1972), прихильно ставився до І. Чендея.

№ 23

[м. Київ, 22.12.1971 р.].

Текст рукописний, синьою кульковою ручкою, публікується за автографом.

Вітальна новорічна поштівка (худ. Г.Ю. Шимальський). Зберігся конверт, адреса: «Закарпаття, м. Ужгород, вул. Висока, 13, Чендею Івану Михайл. / 252084, Київ-84, Конча. Петро Панч».

Поштові штемпелі: Київ – 22.12.1971 / Ужгород – відсутній.

І Ольга вітає Вас і дякує, ... – Йдеться про дочку письменника Ольгу Петрівну Панч (у заміжжі Рилеєва).

№ 24

[м. Ужгород], 07.06.1972 р.

Текст машинописний, публікується за автографом.

• історичні студії •

№ 25

м. Ужгород, 01.08.1976 р.

Текст машинописний, публікується за автографом.

Зберігся конверт, адреса: м. Київ, 30, вул. Коцюбинського, 2, кв. 14. ПАНЧУ Петрові Йосиповичу /Чендей.

Поштові штемпелі: Ужгород – 05. 08.1976 / Київ – 07.08.1976.

№ 26

м. Ужгород, 29.11.1976 р.

Текст машинописний, публікується за автографом. Зверху в лівому кутку помітка П. Панча: «4/XII 1976. Для бібліотеки СШ в Дубовому: 1) О. Пархоменко; 2) Син Таращанського полку; 3) 3 шт. «Малий партизан».

Зберігся конверт, адреса: м. Київ-30, вул. Коцюбинського, 2, кв. 14. ПАНЧУ Петру Йосиповичу / Ужгород, Висока, Чендей. Ліворуч на конверті помітка П. Панча: «Вислав книжечки. П. 4 / XII.1976. П.». На звороті конверта напис: «Ференц Мора. Волшебная шубейка. Врубель – Переписка, воспоминания о художнике».

Поштові штемпелі: Ужгород – 29. 11.1976 / Київ – 01.12.1976.

... в рідному селі для мене Дубовому на Верховині ... – Згадано селище міського типу Дубове Тячівського р-ну Закарпат. обл., в якому народився І. Чендей.

... відкривається нова десятилітка на тисячу учнів. – Будівництво школи тривало майже вісім років. Нині у школі діє кімната-музей І. Чендея, в архіві якого зберігається журнал з описом книг із дарчими написами письменників, які він зібрав та передав у бібліотеку Дубівської ЗОШ. Про цю подію І. Чендей залишив кілька записів у «Щоденнику» за 1977 р.:

«20/1

Бучно, під звуки труб, промови, привітання, подяки і безконечні «спасибі, спасибі, спасибі» з алілуями і славослів'ями в Дубовім учора відкрили дві школи – 8-річну недалеко стадіону, на портоші, десятирічну на місці старої нижче мурованої церкви...

До нагоди відкриття я вручив школі біля 70 книжок сучасних українських письменників і кілька предметних дарунків.

21 січня 1977

А взагалі!

Видатним явищем став факт відкриття СШ в Дубовім.

Школа світла, сучасна за архітектурою, зовнішнім обличчям і вбранням.

День 19 січня запам'ятається надовго-надовго святом, якого у Дубовім бути не могло продовж віків, яке могло до нас прийти з радянською дійсністю, на яке, врешті, дубівчани чекали довго... і дочекалися.

Звичайно, коли говорити про докладність, рівень культури шкособудування, точність в роботі, інтелігентність в роботі, можна бажати куди більшого. Школі не вистачило саме прикладних, чистих і точних майстер-

ських рук. Так багато кострубатості, так багато неодоладності та неохайності, а то й невміння, байдужості, що інколи холодно стає на серці. А робимо ж собі!

Вчора увечері ми розговорилися в хаті про оцю неодоладність і неохайність, приміряли і прирівняли колишню культуру й охайність з теперішньою. Врешті, захоплювалися чистотою і красою в будівництві при чехах й гудили теперішнє за неякість.

– Коли я дивлюся на прекрасні будинки, на красу роботи будівників у них, думаю собі: а які то люди були, що так будували гарно, охайно, красиво? Певно, ті люди теж мусіли бути красивішими за нинішніх! Я просто уявляю собі тих людей тільки красивими! – мовила племінниця Анна. Дійсно, красиво сказано. І є в цьому істина» (Архів І. Чендея).

№ 27

м. Ужгород, 16.12.1977 р.

Текст машинописний, публікується за автографом.

Зберігся конверт, адреса: м. Київ-30, вул. Коцюбинського, 2, кв. 14. Петру Йосиповичу ПАНЧУ / Ужгород, Висока, Чендей.

Поштові штемпелі: Ужгород – 17.12.1977 / Київ – 19.12.1977.

... їдемо громадкою (13 чоловік) з організації СПУ до Москви на творчий звіт в СП СРСР. – У листі до Л. Коваленка від 17 груд. 1977 р. І. Чендей з іронією та гумором описує «ключові моменти» у підготовці закарпат. письменників до «так званого творчого звіту» в Москві, організованого СП СРСР: «... їдемо майже-майже з порожніми руками. Нічого такого не вийшло за останні роки, що варте було б уваги не тільки у співвіднесенні наших творів на Закарпатті з творами кращими в Союзі, а навіть в республіці. Хоч, гріха тайти годі, книжок з-під пера літераторів із Закарпаття виходить не так і мало». Головним питанням для «партайгеноссе Поліщука» (очільника закарпат. відділення СПУ) та інших делегатів, окрім адресанта, яке «обмірковувалося довго», було те, «як би добути від одного з живописців для гостинця СП СРСР», а також «карафок» «для пригощання господарів у столиці» відомим високоякісним закарпат. вином. Перед письменниками було поставлено відповідальне завдання, «аби кожен у руці мав до чемоданчика ще й «характерну в умовах Закарпаття карафку з вином». Як жартував І. Чендей, до Москви вони поїхали (яка чудова ілюстрація радянського способу життя, у тому числі у сфері літератури та культури!) «не з книжками, а з корчажками», так закарпатці називають «обплетену містку пляшку-бутлю» (див.: Кіраль С. «...Зробити щось корисне для свого рідного народу»: з епістолярної спадщини Івана Чендея. Ніжин, 2013. С. 129–130).

В активі закарпатців нині є і романи, і повісті, чимало книг інших жанрів, беру останні 3–4 роки. – Див. докл.: Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті: біобібліогр. покажч. Ужгород, 1995. 967 с.

• історичні студії •

... щоб написати книжку «Свалявські зустрічі». – Згадано книгу нарисів І. Чендея, видану після майже десятилітньої заборони на друк творів «крамольного» письменника.

... були вже зовсім схвальні рецензії в Києві та Ужгороді, ... – Згадано рец. Р. Андрейка, К. Волинського, В. Попа, В. Фединишинця, опубл. на сторінках газ. «Молодь Закарпаття», «Радянська Україна», «Закарпатська правда», «Карпатіігазо» (угор. мовою). Див.: Письменник Іван Чендей : біобібліогр. покажч. / уклад. О.Г. Люта, Л.О. Смочко, М.І. Трещак; наук. ред. В. Кухта. Ужгород, 2006. С. 27–28.

... добрі вісті з «Радянського письменника»... – Згадано книжкове вид-во СПУ (нині «Український письменник»), засноване 1933 р. у Харкові під назвою «Радянська література».

... на поданий ще в 1975 році рукопис повістей та оповідань ... – Ідеться про зб. «Теплий дощ», куди ввійшли опов. та повісті І. Чендея «Чорна Сальва», «Іванові журавлі», «Чорна цятка на снігу», «Рукавички. Жорно», «Нахмурений вечір», «Мій земляк. Дорога», «Експертиза», «Альонка», «Білі гвоздики на Новий рік», «Да святиться ім'я його!». Побачила світ у згаданому вид-ві в 1979 р.

... маю вже другу схвальну рецензію, ... – Видавничими «внутрішніми» рецензентами зб. «Теплий дощ» були письменники П. Гуріненко (1923–2010) та В. Петльований (1914–1989).

№ 28

м. Ужгород, об.12.1978 р.

Текст машинописний, публікується за автографом.

Зберігся конверт, адреса: м. Київ-30, вул. Коцюбинського, 2, кв. 14. Ользі Петрівні ПАНЧ / Ужгород, Чендей. У правому кутку конверта внизу позначка: «Після смерті Панча».

Поштові штемпелі: Ужгород – 09.12.1978 / Київ – 12.12.1978.

*Геннадій Боряк
Наталія Кашеварова*

УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ

ДО ІСТОРІЇ АРХІВОЦИДУ

**(НІМЕЦЬКИЙ ПЕРЕКЛАД ДИРЕКТИВИ АРХІВНОГО ВІДДІЛУ
УПРАВЛІННЯ НКВС ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
ВІД 18 ЛИПНЯ 1941 Р. ПРО ЗНИЩЕННЯ АРХІВІВ)**

«Якщо вивезти
призначені до евакуації документи неможливо,
їх треба безумовно спалити»

*З директиви Архівного відділу
Управління НКВС по Дніпропетровській області, 18 липня 1941 р.*

«Забезпечити архівосховища
додатковими протипожежними заходами [...]
поповнити архівосховища протипожежним інвентарем,
вогнегасниками, ящиками з піском і т. д.»

*З директиви Архівного відділу
Управління НКВС по Дніпропетровській області, 21 липня 1941 р.*

Ця публікація продовжує оприлюднення документальних свідчень до історії *архівної катастрофи 1941 року* – короткого періоду початку Німецько-радянської війни – від перших днів липня до кінця жовтня 1941 р.¹ Йдеться про драматичні чотири місяці, на які припадає абсолютна більшість архівних втрат (при цьому одразу відзначимо, – не від рук німецьких окупантів) за всю історію Другої світової війни (за орієнтовними і дуже обережними оцінками, це від чверті до половини тодішнього документального масиву українського сегмента Державного архівного фонду СРСР²).

¹ Див.: Боряк Геннадій. «Знищено шляхом спалення...»: Невідомий документ з історії архівоциду (акт знищення урядового архіву України у липні 1941 р.) // Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смолія. Кн. 2 : Простори історика. Київ : Фенікс, 2020. С. 531–559.

² Вважаємо, що цифра втрат у 25%, подана у 1-й книзі Національного реєстру втрачених і переміщених архівних фондів (див.: Національний реєстр

Готуючи цей короткий документ до публікації, автори намагалися зрозуміти хронологію, логіку і механізми прийняття рішень щодо долі архівів, представити перебіг подій у деталях, на перший погляд, не надто важливих, але саме в цей період. Забігаючи наперед, зазначимо: це нам не завжди вдавалося зробити. Безумовно, цей документ засвідчує лише один епізод архівної катастрофи 1941 р., але в символічному вимірі він означав не просто зачистку архівів, а зачистку історичної пам'яті. Можна шукати логіку і пояснення, можна звинувачувати або виправдовувати організаторів і виконавців масштабної архівної спецоперації, але факт залишається фактом: було здійснено ще один крок на шляху *демеморіалізації та денаціоналізації* України.

Документ, без перебільшення, можна назвати унікальним у прямому сенсі, – це єдиний автентичний документ із «смертним вироком» українським архівам, що дійшов до нас (хоча й у дещо спотвореному вигляді – в тогочасному німецькому перекладі). Дійсно, до сьогодні зберігся лише він, – припускаємо, що єдиний з-поміж сотень подібних директив, що в різних варіантах розсилалися як циркуляри по численних установах архівного відомства, але були ретельно і беззастережно знищені невдовзі після їхнього створення (відповідно, про них збереглися лише згадки, а їхній зміст переповідався іншими документами). Разом з небагатьма іншими дотичними документами часів Другої світової війни, що збереглися, ця директива засвідчує початок другого етапу архівоциду в Україні в новітню добу³. Перша

втрачених і переміщених архівних фондів. Кн. 1: Архівні фонди, втрачені під час Другої світової війни. Київ, 2007. С. 2), є заниженою і базується лише на одному параметрі – кількості втрачених архівних фондів, а не на обсягах документів, а відтак не може врахувати всіх втрат, включно із втратами частин фондів від пожеж і бомбардувань під час воєнних дій, загибелі документів під час евакуації і реєвакуації. Здебільшого ця цифра вираховується на підставі арифметичних обрахунків різниці в довоєнних і повоєнних даних щодо кількості фондів і обсягів документів. І справа не лише в тому, що традиційно базові для обрахунків дані – відомості актів про збитки 1943–1944 рр. Надзвичайної державної комісії – не є, м'яко кажучи, цілком достовірними; багато параметрів взагалі *не є порівнюваними*, оскільки стосуються різних вихідних даних.

³ Серед них – нещодавно оприлюднений акт знищення урядового архіву України від 3 липня 1941 р. (див.: Боряк Геннадій. «Знищено шляхом спалення...»: Невідомий документ з історії архівоциду. С. 531–559).

хвиля вакханалії нищення архівів, нагадаємо, пов'язана з винищенням документальних свідчень про Голодомор⁴. За подібними свідченнями злочинів радянської влади енергійно полювали німці, адже їх можна було ефективно використати в антирадянській пропаганді⁵.

Появі цього документа передувала низка трагічних подій початку Німецько-радянської війни, на яких ми не зупинятимемося, а також не менш трагічних і непростих рішень, що їх в умовах блискавичного просування армій Вермахту на схід змушене було приймати розгублене і безпорадне керівництво, в тому числі – керівництво архівного відомства як у Москві, так і в Києві. Саме на цих директивних документах ми й сконцентруємося детальніше.

Передусім зазначимо, що про трагедію *самознищення* архівів у 1941 р. неодноразово писалося в новітній літературі⁶.

⁴ Див.: Боряк Г.В. «Архівоцид» в Україні 1934–1941 рр. як наслідок Голодомору: організація, перебіг і масштаби винищення документів владних інституцій [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/item/0009222>; Його ж. «Архівоцид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору // Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матер. Міжнар. наук. конф. Київ, 20–21 листопада 2013 р. Київ, 2013. С. 13–18.

⁵ Див. Patricia Kennedy Grimsted. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001. Р. 196–197; *Музей-архів переходової доби : пофондовий путівник / уклад. Ольга Белая ; Держ. комітет архівів України, Держ. архів Київ. області. Київ, 2002. 102 с. (Серія «Архівні зібрання України : спеціальні довідники»).*

⁶ Першість у дослідженні страхітливих масштабів самознищення архівів (знищення їх руками тих, хто покликаний ними опікуватися), напевно, належить представнику старшого покоління російських архівістів Всеволоду Цапліну (1924–2003), директору Центрального державного архіву народного господарства СРСР (нині – Російський державний архів економіки, РДАЕ) у 1977–1990 рр. Але його монографія «Архивы, война и оккупация», завершена в далекому 1968 р., стала занадто викривальною і сміливою, аби бути опублікованою свого часу. Праця видатного архівіста й досі залишається в рукопису; вона зберігається в його особовому фонді у РДАЕ (ф. 777, оп. 1, спр. 35–37). Перші дані про вражаючі масштаби знищення відомчих архівів перед відходом Червоної армії опублікувала російська архівістка О. Копилова восени 1990 р. (Копилова О.Н. К проблеме сохранности ГАФ СССР в годы Великой отечественной войны // Советские архивы. 1990. № 5. С. 37–44). Невдовзі, на початку 1990-х років, про це почали писати інші дослідники (див.: Па-

Зрештою, ці факти стали хрестоматійними і увійшли до підручника⁷. А от відповідні документи є не настільки відомими. Тож важко не погодитися із твердженням Патриції Грімстед, що «повна документальна історія цього [архівного] винищення в Україні ще має бути написана»⁸.

У літературі усталилася думка про те, що **вже наприкінці червня** архівні установи на місцях отримали чіткі директиви щодо евакуаційних заходів⁹. Насправді, це не зовсім так. На місцях, принаймні не в безпосередній близькості від лінії фронту, жодних інструкцій, передусім, письмових, архіви не отримали **до середини липня**.

У той же час першим документом, який мав би бути блискавично трансльованим на місця, була постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від **27 червня 1941 р.** «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна». Саме тут уперше було артикульоване зловісне, але вимушене і цілком логічне розпорядження щодо тактики «випаленої землі». Зокрема п. 3 постанови передбачав:

триція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. 2-ге вид. Львів: Вид. центр «ФЕНІКС», 1992. С. 12–18). Детальний огляд публікацій про евакуацію і знищення архівів у перші місяці війни наведений у монографії Патриції Кеннеді Грімстед (2001): Patricia Kennedy Grimsted. Op. cit. P. 183–198. **Широкий історіографічний і джерельний контекст проблеми** представляє К. Климова у вступній статті до першої книги Національного реєстру втрачених і переміщених архівних фондів (2007): Климова К. Передмова // Національний реєстр втрачених і переміщених архівних фондів. Кн. 1 : Архівні фонди, втрачені під час Другої світової війни. Київ, 2007. С. 7–11 і далі.

⁷ Дубик М. Архіви УРСР у роки Другої світової війни // Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. Ірини Матяш та Катерини Климової. Київ, 2002. С. 445–447.

⁸ Patricia Kennedy Grimsted. Op. cit. P. 196.

⁹ Див.: Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни : анотований перелік / упоряд. Дмитро Мешков. Київ, 2000. С. 5. Щоправда, автор робить суттєве уточнення: йдеться про архівні установи, розташовані в зоні воєнних дій або в безпосередній близькості від неї. Двома роками пізніше теза про розсилання директиви про евакуаційні заходи наприкінці червня була наведена в навчальному посібнику з історії архівної справи, але вже без цього суттєвого уточнення (див.: Дубик М. Архіви УРСР у роки Другої світової війни // Нариси історії архівної справи в Україні. Київ, 2002. С. 445).

«Усе цінне майно, сировинні і продовольчі запаси хліба на корню, які при неможливості вивезення і залишенні на місці можуть бути використані противником, в цілях попередження цього використання розпорядженням Воєнних Рад фронтів мають бути негайно приведені в повну непридатність, тобто мають бути зруйновані, знищені і спалені».

Звертаємо увагу на важливу деталь, що засвідчує адресність постанови: знищенню мали передувати рішення воєнних рад фронтів, тобто воно могло стосуватися лише відповідних територій у безпосередній близькості до фронту. Цей «суворо таємний» документ уперше було оприлюднено в «Известиях ЦК КПСС» в 1990 р.¹⁰, під рубрикою «З архівів партії», але без зазначення, з яких саме «архівів партії» його взято; у цій публікації він не має підписів, не має номерів і взагалі жодних вказівок на автентичність. Утім, ця публікація не набула популярності, традиційним в історіографії стало посилення на наступну публікацію документа в «Отечественных архивах» (1995), причому без зазначення її автора і назви¹¹. Водночас, сучасна фундаментальна дванадцятитомна публікація Міністерства оборони РФ, що представляє офіційну російську версію «Великої вітчизняної війни», чомусь сором'язливо опустила цю постанову як незначущу (нікчемну?) в документальному додатку до десятого тому видання (2014)¹².

Тим часом, до того, як державні архівні установи отримали перші директиви щодо порядку евакуації, у столиці УРСР вже з

¹⁰ Известия ЦК КПСС. 1990. № 6. С. 208 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://zhistory.org.ua/izkps641.htm>.

¹¹ Див.: Первые дни войны: эвакуация (по материалам «особых папок» Политбюро ЦК ВКП(б)) / публикацию подготовила Ж.Г. Адиева // Отечественные архивы. 1995. № 2. С. 29.

¹² Великая Отечественная война 1941–1945 годов : в 12 т. Т. 10 : Государство, общество и война / гл. ред. ком.: ген. армии С.К. Шойгу (пред.) и другие, Президиум эксперт. гр. Гл. ред. ком.: В.П. Баранов (руковод.) и др., ред. комис. тома: Ю.А. Петров (пред.) и др., авторск. коллектив тома: С.В. Журавлев (руковод.) и др. ; Министерство обороны Российской Федерации. Москва: Кучково поле, 2014. С. 711–714. Повнотекстова версія розміщена на сайті Міністерства оборони РФ в розділі «Енциклопедія»; режим доступу: <http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/books/vov/tom10.htm>; https://encyclopedia.mil.ru/files/morf/VoV_Vol10_Dokumenti.pdf

перших днів липня 1941 р. повним ходом йшло знищення урядових документів найвищого – центрального – рівня, що було засвідчено актом від 3 липня. Працівниками апарату було знищено значний масив урядового архіву з документами за 1921–1940 рр., що залишався у відомчому архіві Управління справами Раднаркому УРСР. Обставини та перебіг цієї спецоперації оприлюднено у спеціальній публікації наприкінці 2019 р.¹³

Трьома днями пізніше після того, як був підписаний акт про знищення урядового архіву в Києві, з'явилася перша «публічна» загальносоюзна архівна директива з Москви – сумнозвісний документ від 6 липня 1941 р., критично важливий, так би мовити, для «остаточного вирішення архівного питання». Йдеться про таємну Інструкцію Головархіву НКВС СРСР «[Про порядок розвантаження від матеріалів, що не підлягають зберіганню, в архівах установ, розташованих на території, оголошеній на воєнному стані]». Інструкція була затверджена заступником наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишовим. Точну назву документа встановити не вдалося; її довелося реконструювати. Зміст документа та передбачені ним невідкладні заходи згодом було викладено в циркулярі від 23 липня 1941 р. за підписом начальника Архівного управління НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки М.Г. Шклярова, розісланому начальникам архівних відділів НКВС УРСР і державних архівів¹⁴. Саму ж інструкцію від 6 липня 1941 р. в архівному фонді Архівного управління УРСР не виявлено (!). Тобто один із ключових документів першорядної ваги про «розвантаження архівів», що надійшов за відомчою вертикаллю від безпосереднього керівництва в Москві до центрального архівного відомства в Києві, в архіві останнього виявився парадоксально відсутнім. Більш того, московську інструкцію від 6 липня, що, за логікою, мала б бути оперативно пошире-

¹³ Боряк Геннадій. «Знищено шляхом спалення...»: Невідомий документ з історії архівоциду. С. 531–559.

¹⁴ Відпуск цього циркуляра див.: ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2128. Арк. 14 і зв. Текст документа від 23 липня практично повністю наведений у публікації Л. Левченко за варіантом, що зберігся в архіві архівного відділу обласного управління НКВС по Миколаївській області: *Левченко Л.Л.* Архівні установи Миколаївщини у 30-х роках ХХ ст. // «Подільська старовина»: Вісник Державного архіву Хмельницької області. 2019. Вип. 1 (4). С. 159–160.

на у вигляді циркуляра всіма регіонами (особливо в Україні!), у Києві не поспішали розсилати на місця. Ймовірно, спрацьовував інстинкт самозбереження, адже в даному випадку архівному керівництву треба було брати пряму відповідальність особисто на себе... Письмовий офіційний циркуляр архівного відомства УРСР з грифом «таємно» з відповідними роз'ясненнями, як уже згадувалося, був виданий із 17-денним запізненням – лише 23 липня 1941 р. (!). Дорогоцінний час було втрачено. На відміну від документа, що публікується нижче, це був фактично публічний документ, ймовірно, він зберігся в численних копіях у діловодстві різних архівних установ.

Інструкція стосувалася як *установ і організацій*, так і *державних архівів* і передбачала задля «швидкого розвантаження» архівів (передусім – відомчих) від «максимально великої кількості матеріалів», що не евакуюються та не підлягають зберіганню, негайне забезпечення створення і функціонування в установах і організаціях окремих експертних комісій. Експертам надавалося право на власний розсуд «**правильно вирішувати питання**» (!) і визначати, які матеріали знищувати. При цьому в тих випадках, коли матеріали, на думку експертів, надалі не використовуватимуться «в оперативно-довідкових цілях», дозволялося порушувати терміни зберігання, передбачені нормативними переліками, і знищувати документи з поточного діловодства, термін зберігання яких ще не вийшов. Правда, при цьому, крім оперативних цілей, розпливчасто рекомендувалося враховувати «науково-історичну цінність» документів, втім жодні критерії для цього не зазначалися, та й це було неможливо.

Інструкція передбачала складання на матеріали, що підлягають знищенню, акта у двох примірниках, з короткою характеристикою, зазначенням обсягу і часу утворення документальних матеріалів, наявності інвентарних описів. В інвентарних описах необхідно було зробити помітки про знищення справ чи окремих документів, ці описи мають зберігатися *постійно* (!). Цілком очевидно, що за браком часу і спеціалістів під час короткотривалої операції знищення облікові документи в такому обсязі не могли бути складені, більше того, вони також знищувалися (для довідки: в Миколаєві перед відступом спалили

50% справ фондів – основних облікових документів щодо історії фондів)¹⁵.

Уважне прочитання тексту засвідчує: це був крик відчаю. Авторам документа напевно було зрозуміло, що з довгого переліку вимог навіть основну з них – *якнайшвидше і в максималь-но великому обсязі позбутися масиву документів, що не підлягають зберіганню*, – виконати на той час можна було лише частково. Показово, що у Дніпропетровську в державному архіві області ця частка склала лише кілька відсотків, – німцям було залишено 90% передокупаційного обсягу документів¹⁶. Подібною була ситуація і в сусідньому Миколаєві: в обласному історичному архіві було знищено 188 фондів, а евакуйовано – лише 20¹⁷.

Про те, наскільки «далеким від народу» і від тогочасних реалій було архівне керівництво, свідчить те, що в циркулярі мова йшла *не лише про справи, але й про окремі документи*. Тобто експертам пропонувалося проводити роботу не лише на рівні фондів і справ, але й подокументно (професійні архівісти можуть уявити, що це означало). А головне, – цим самим документом на експертні комісії покладалася:

«повна відповідальність за подальшу збереженість залишених комісією для подальшого зберігання документальних матеріалів [...], що мають оперативне і науково-історичне значення для оборони країни і соціалістичного будівництва. Документальні матеріали постійного зберігання мають бути забезпечені відповідною охороною під відповідальність керівника установи, організації і підприємства».

До роботи треба було стати негайно, «інформуючи Архівне управління НКВС УРСР кожного 1-го і 15-го числа про проведе-

¹⁵ Левченко Л.Л. «Миколаївський період» В'ячеслава Стрельського в документах держархіву Миколаївської області // Наукові праці : наук. журнал. Том 310. Серія «Історія». Вип. 298. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. С. 55.

¹⁶ Мешков Д. Дніпропетровські архиви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни : анований перелік документів і матеріалів / упоряд. Д. Мешков. Київ, 2000. (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 24). С. 6.

¹⁷ Левченко Л.Л. «Миколаївський період» В'ячеслава Стрельського в документах держархіву Миколаївської області. С. 55.

ну роботу». І все це, особливо «подальша збереженість», – в середині серпня, в умовах стрімкого наближення фронту і гарячкової евакуації на схід!

Отже, формально саме цей документ запустив масштабну спецоперацію із знищення величезного масиву документів у липні-вересні 1941 р. Зрозуміло, він цілком узгоджувався із сумнозвісною «тактикою випаленої землі», про яку йшлося в постановках РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 27, 29 та 30 червня 1941 р. Також про це говорилося у промові Сталіна 3 липня, в інших документах¹⁸. Зокрема, в Директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. вперше прозвучала та сама теза про цінне майно, яку згодом озвучив Сталін: у випадку вимушеного відступу радянських військ «усе цінне майно, в тому числі кольорові метали, хліб і паливо, що його неможливо вивезти, має бути безумовно знищене»¹⁹. Також ішлося про підриви мостів, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпал лісів, складів, обозів. Про необхідність знищення всього майна йшлося і в документах більш пізнього часу, зокрема у проекті Директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей 18 липня 1941 р.²⁰ та інших документах вищого керівництва.

Зрозуміло, про архіви у промові 3 липня Сталін не згадав жодним словом. Архіви як «цінне майно», як об'єкти евакуації і, відповідно, знищення, з'явилися в директивах пізніше. Нагадаємо, за збігом обставин, саме 3-м липня датовано акт про знищення архіву українського уряду. Неможливо уявити, що 3 липня керуючий справами РНК УРСР, прослухавши по радіо промову, взяв на себе відповідальність за знищення урядового архіву. Очевидно, для цього мали б бути більш вагомі підстави, аніж натяки вождя на «цінне майно». Але з директивами в

¹⁸ Див.: Радянська тактика «випаленої землі» 1941 року. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/first-soviets/burned-out-land/>

¹⁹ Опубл.: Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 10. Государство, общество и война. Москва: Кучково поле, 2014. С. 712–714.

²⁰ Там само. С. 719–721.

архівному відомстві зволікали і в Москві, і в Києві, хоча усні розпорядження телефоном, або, в кращому випадку, – телеграфом, безумовно, надходили. На місцях ці вказівки видавалися особливо суперечливими і залишали надто багато простору для власної ініціативи, що в атмосфері невизначеності, розгубленості і тривоги провокувало здебільшого бездіяльність місцевого керівництва.

Утім питання долі урядових архівів перебувало в центрі уваги вищого керівництва СРСР і особисто контролювалося Сталіним, про що свідчить епізод з архівом Раднаркому Білорусі. Останній не встигли ані вивезти, ані спалити, – йому «поталанило» більше, аніж архіву українського уряду. У Записці першого секретаря ЦК КП(б) Білорусі П. Пономаренка на ім'я Й. Сталіна від 18 серпня 1941 р. є яскравий пасаж:

«Архів Раднаркому БРСР і низки наркоматів залишився в Мінську і не знищений. Сталося це через злочинну розгубленість, проявлену працівниками і головою РНК БРСР. Один одному доручали вивезти або спалити і не простежили. Зараз справа розслідується. Мною був висланий загін 27.VI.1941 р. для знищення, але пробратися в Мінськ уже не міг»²¹.

Диверсійна група, спеціально відряджена до білоруської столиці з метою знищення архіву, не змогла виконати завдання: вона спізнилася.

Абсолютно цинічним і стовідсотково неадекватним можна назвати ще один, правда, пізніший, документ – останній циркуляр центрального архівного відомства в Москві щодо «розвантаження», що, вочевидь, серед іншого, мав на меті вигоріти керівництво і перекласти провину за здійснюваний архівоцид на виконавців. **16 серпня 1941 р.** з Москви до республіканського архівного відомства в Києві було направлено листа з вимогою «забезпечити більш ретельний підхід до оцінки документальних матеріалів з боку експертних комісій з точки зору науково-історичного та практичного значення». Приводом для цього листа нібито стали тривожні повідомлення, що в деяких

²¹ Там само. С. 723.

установах у процесі «розвантаження архівів від матеріалів, що не підлягають зберіганню, проводиться виділення до знищення матеріалів, що мають науково-історичне і практичне значення». Як приклади недбальства в документі наводилися дріб'язкові (порівняно з приреченими на загибель величезними масивами безцінних історичних документів) приклади з поля поточного діловодства: мовляв, неправомірно знищуються «оригінали наказів, особові справи, узагальнюючі звітні дані, усі цивільні і кримінальні справи» та інші матеріали, «що мають значення для Радянської держави»²². До речі, саме в цей день, 16 серпня, німці увійшли до Миколаєва, тижнем пізніше взяли Дніпропетровськ.

Дніпропетровському документу, що публікується нижче, передував також циркуляр Архівного управління НКВС УРСР від 16 липня 1941 р. за підписом лейтенанта держбезпеки М.Г. Шклярова та начальника 2-го відділу Архівного управління Кравченка до всіх начальників архівних відділів обласних управлінь НКВС і державних архівів УРСР. Наводимо цей феноменальний за абсурдністю документ за нещодавньою публікацією Л. Левченко у «миколаївській копії»:

«У відповідності з вказівкою НКВС УРСР усім архівним органам України необхідно докорінно перебудувати всю свою роботу, побудувавши її відповідно до умов і потреб воєнного часу. Усі основні сили архівних відділів і державних архівів мають бути спрямовані на виконання наступних завдань: 1. На розроблення таємних документів. Необхідно в найкоротші терміни завершити виявлення к(онтр)-р(еволюційних) елементів, що підлягають видаленню з території, яка оголошена на воєнному стані, тобто троцькістів, есерів, меншовиків, членів націоналістичних урядів, політичних бандитів, співробітників охоранки, жандармерії і інших каральних органів царського самодержавства і к(онтр)-р(еволюційних) урядів. 2. На використання найцінніших документів для боротьби з фашистською Німеччиною, зокрема, необхідно виявити і використати документи про розгром німецьких окупантів в Україні у 1918 році. Даний

²² Левченко Л.Л. Архівні установи Миколаївщини у 30-х роках ХХ ст. С. 160.

матеріал необхідно використати у вигляді статей в газетах (центральных, обласних, фронтових і т.д.), у вигляді доповідей на радіо, організувати виставки і т. д.».

Про виконання доручення треба було доповісти керівництву менш, ніж за два тижні, – до 1 серпня 1941 р.²³

Отже, перебудова роботи державних архівів до «потреб і вимог воєнного часу» передбачала, за задумом керівництва в Києві, не просто продовження, а інтенсифікацію, прискорення (часу ж бо залишалося замало!) оперативно-чекістської роботи з пошуків політичних ворогів (у тому числі, – «політичних бандитів») і суто ідеологічно-пропагандистське завдання – підготовку документальних публікацій, радіопередач, виставок документів про перемогу більшовиків над німцями в Україні два десятиліття тому. Як це можна було поєднати із роботою експертних комісій з розвантаження архівів, з підготовкою пріоритетних документів до евакуації, а непріоритетних – до спалення *за лічені дні і тижні перед приходом німців*, – незрозуміло. Тож обидва доручення на архівному фронті в середині липня більше скидалися на відчайдушні (і, як показало подальше розгортання подій на території України, – марні) спроби завершити «очищення» прифронтової зони від неблагонадійних елементів і бодай якось вплинути на тих, хто не підлягав евакуації і кого залишали напризволяще сам-на-сам з окупантом. А може й нагадати їм про неминучу розплату.

Як з'ясувалося, в багатьох випадках письмові інструкції катастрофічно спізнювалися. Водночас усні розпорядження щодо евакуації і знищення архівів почали надходити по лінії керівництва НКВС **одразу після 6 липня 1941 р.**

Так, **7 липня 1941 р.** таке розпорядження отримав начальник архівного відділу НКВС по Вінницькій області Нікітін. Він мав «підготувати найцінніші документальні матеріали відділу секретних фондів до евакуації, усі ж інші документальні матеріали запропоновано було спалити протягом 24 годин». Намагаючись «вибити» додатковий транспорт для евакуації, керівник архівного відділу аргументував:

²³ Там само. С. 159.

«відведеного місця у вагоні недостатньо, оскільки в архіві є значна кількість документів, що мають історичне значення, що можуть бути використані в науково-дослідних, народно-господарських та інших цілях».

Насамкінець він наводив останній аргумент: «спалити ж матеріали не було фізичних можливостей»²⁴.

9 липня 1941 р. в. о. начальника архівного відділу НКВС по Одеській області Ф. Политкин писав до Архівного управління НКВС УРСР про відправлення до Уральська чотирьох вагонів документів радянської доби. «Решту архматеріалів – радянського і дореволюційного часу (...) – мені в усній формі начальник УНКВС та його заступник пропонують знищити», з чим Политкин мав сміливість категорично не погодитися. Далі він продовжує:

«Терміново надсилайте вказівки, як бути з документами обох епох, – особливо з дореволюційними, якщо їх не вдасться вивезти (...). Я здивований, що від Вас досі немає жодних вказівок (...). Мною послано Вам кілька телеграм, але відповіді немає. Терміново чекаю на Ваші вказівки»²⁵.

В умовах блискавичного наступу військ Вермахту зволікання центральних архівних відомств у Москві та Києві з інструкціями, затримка письмових розпоряджень у два-три тижні стали елементами загалом бездарної і трагічної за наслідками евакуації архівів. Майже чотири місяці тривали спроби вищого керівництва архівної галузі і низових виконавців виконати неможливе завдання: з одного боку, «зачистити» архіви, аби не передати в руки ворога документальний компромат, з іншого, – вивезти те, що вважалося цінним, бодай частково забезпечити собі документальну базу для здійснення управлінських функцій і евакуювати на Схід хоча б базові для роботи уряду документи.

²⁴ Державний архів Вінницької області. Ф. Р-649. Оп. 8. Спр. 8. Арк. 2. Замість відведеного місця для евакуації в одну вантажівку, Нікітіну вдалося вивезти 12 (!) вантажних автомобілів. Зазначені дані вперше наведені в публікації Сергія Гальчака (Гальчак С. Державний архів Вінницької області в період нацистської окупації // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий наук. зб. Вип. 5. Київ, 2002. С. 86–94.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2314, арк. 21. Наведено за публікацією на онлайнній виставці архіву «Архіви і війна» (режим доступу: <http://tsdavo.gov.ua/vystavky/arhivy-i-vijna/#!gallery-98-3732>).

А на місцях архівісти опинилися перед складним вибором. Безумовно, службові обов'язки, почуття персональної відповідальності, професійне ставлення до документів, особисте сумління, категоричні усні розпорядження і вкрай суперечливі, до того ж – спізнілі, письмові директиви, зрештою, похмурі і зловісне відомство НКВС, у лоні якого вже третій рік перебували архіви, – все це вкрай ускладнювало ситуацію. Дуже непросто відповісти й на запитання, чим, окрім загальних вказівок начальства і наявних нормативних документів (номенклатура, переліки із термінами зберігання тощо), керувалися члени експертних комісій, особливо в державних архівах. Якою була логіка експертів? Зрозуміло, треба було в першу чергу вивести матеріали оперативно-чекістської розробки, евакуювати або беззастережно знищити особові документи, передусім на комуністів, інших активістів, агентуру, підпільників-диверсантів та інших категорій громадян та їхніх родин, що опинилися під загрозою під час німецької окупації. Зрозуміло, треба було також подбати про документацію, за сучасною термінологією, військово-промислового комплексу, по суті – майже всіх промислових, гідротехнічних та інших подібних об'єктів.

Ну, а далі можна було довго дискутувати на тему історико-культурного значення документів. Загальновідомою була вихідна засада оцінювання: документи давнього періоду, від найдавніших часів і до початку ХХ ст., не становили оперативного інтересу; відповідно, вони або підлягали знищенню, або, в кращому випадку, залишалися напризволяще. Для ретельного відбору й аналізу не було часу.

У цих умовах професійні архівісти нерідко самотужки, на власний розсуд і ризик намагалися врятувати архіви від вогню і сподівалися на бодай якийсь захист і допомогу з боку архівного керівництва в Києві. Здебільшого марно. В хаосі евакуації здебільшого не було часу опікуватися *нешкідливою «макулатурою»*, яку не варто було евакуювати, але яку й не вдалося знищити перед відступом²⁶. Саме це, ймовірно, і врятувало більшу частину неевакуйованих на схід документальних масивів.

²⁶ Див.: Боряк Г. Чи не час збирати каміння? (Думки з приводу виходу в світ книги «Трофеї війни та імперії...») // Архіви України. 2001. № 4–5. С. 30.

Перші підсумки липневих заходів з евакуації підбив заступник начальника архівного управління НКВС УРСР П. Гудзенко у звіті до керівництва в Москві від 8 серпня 1941 р. Зрозуміло, йдеться винятково про одну категорію матеріалів – «особливо таємних і надтаємних документів». Ядро таємних фондів складало згадані вище матеріали оперативної розробки. До них можна долучити частину документів військово-промислового комплексу, певні статистичні матеріали, технічну документацію та ін. Безумовним успіхом названа операція з евакуації їх зі Львова і Станіславова; у Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, Сталіно завдання також виконане повністю. З Луцька «евакуювати не вдалося нічого, – всі матеріали (оперативної) розробки знищені нашими співробітниками». З Житомира через відсутність транспорту також не вдалося вивезти оперативні документи; приміщення Житомирського обласного архіву було в перших числах липня зруйноване внаслідок бомбардування німецькою авіацією. Даних з Вінниці і Кам'янця-Подільського на той час не надійшло. У Києві «всі наркомати і центральні установи проводили свою роботу з знищення непотрібних документів у відповідності з вказівками РНК СРСР (...). В цей час робота з виявлення і знищення непотрібних документів проводиться в інших областях України. При цьому ми користуємося інструкцією ГАУ НКВС СРСР»²⁷. Тижнем пізніше до звіту про евакуацію додалися дані з Ізмаїла. 9 вересня П. Гудзенко доповідав: «усі таємні матеріали держархівів УРСР направлені в глибокий тил. Залишилася основна частина документів держархівів, евакуювати які не видається можливим через відсутність транспорту»²⁸.

Додамо до цього звіту сучасні (орієнтовні) оцінки загальних обсягів документів, що їх вдалося евакуювати: загалом – не більше 5 % державних і до 10 % партійних архівів²⁹. Це склало

²⁷ Очевидно, йшлося саме про інструкцію від 6 липня 1941 р., жодного примірника якої виявити до сьогодні так і не вдалося.

²⁸ Звіти П. Гудзенка див.: ДА РФ. Ф. 5325. Оп. 10. Спр. 856. Арк. 1–2; 3–8; 14; Патриція Кеннеді Ґрімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни. С. 14–15; 45–46.

²⁹ Ці «незручні» дані чи не вперше були наведені у монографії Всеволода Цяпліна (1924–2003) «Архивы, война и оккупация» (1968), згодом були підтверджені та уточнені іншими дослідниками, див.: Patricia Kennedy Grimsted. Op. cit. P. 189–190.

приблизно 6500 фондів, 1,5 млн. справ з державних архівів і ще бл. 700 тис. справ з партійних архівів³⁰. Для порівняння: це обсяг, співмірний з масивом архівних документів, що зберігалися в архівах однієї Дніпропетровської області напередодні війни.

Так у загальних рисах виглядає драматичний документальний інтер'єр, в який логічно вмонтовується документ, що публікується. Повторимо, директива архівного відділу Управління НКВС по Дніпропетровській області Дніпропетровському міському державному архіву від 18 липня 1941 р. з грифами «Цілком таємно» та «Терміново» – це унікальний документ, єдиний максимально наближений до оригіналу зразок директиви, що транслиувала на місця зловісну вказівку про знищення всього, що не вдасться евакуювати. Усі інші подібні інструкції були знищені, ця ж збереглася абсолютно випадково.

Документ являє собою дослівний німецькомовний переклад, виготовлений для власних потреб співробітниками Оперативного штабу райхслайтера Розенберга³¹ із знайденого в Дніпропетровську оригіналу³². Він був виявлений Патрицією Кеннеді Грімстед у 1989 р. у фонді 3206 («Рейхскомісар України») Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління Української РСР (від 1992 р. – Центральний державний архів ви-

³⁰ Мишак І. Діяльність архівних установ України в роки Великої Вітчизняної війни // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. Вип. 26. Київ, 2004. С. 97–98.

³¹ Оперативний штаб райхслайтера Розенберга (нім.: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) (1940–1945) – нацистська організація, створена за ініціативи одного з вищих керівників Третього райху Альфреда Розенберга при його структурі із назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП» (нім.: Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP), серед основних завдань якої була не лише конфіскація різних культурних цінностей під приводом збереження їх в умовах війни, а й збирання різноманітних матеріалів походженням з Радянського Союзу (бібліотечних, архівних, музейних зібрань, наукових колекцій тощо) з метою використання їх у пропаганді проти СРСР під час війни та для дослідження феномену більшовизму. Більше щодо діяльності Штабу в Україні див. публікації П. К. Грімстед, Т. Себти, Л. Дубровіної та Г. Боряка, Н. Кашеварової, Н. Гуцула та ін.

³² ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 27. Копія документа: там само, арк. 97.

щик органів влади та управління України) і став першим у серії знахідок, що розкрили для американської дослідниці масштабну картину «самознищення» українських архівів³³. Це – додаток А до звіту про діяльність співробітника Оперативного штабу Еріха Людкекенса³⁴ у Дніпропетровську з 13 травня по 15 липня 1942 р.³⁵, а також дублюється в його службовій записці від 4 червня 1942 р., присвяченій оглядові стану архівних будівель у Дніпропетровську разом з директором архіву М.А. Кочевським³⁶.

Е. Людкекенс приїхав до Дніпропетровська за дорученням Франца Зайбота, керівника Головної робочої групи «Україна» Оперативного штабу, що перебувала на той час у Києві, і мав, за потреби, організувати «безпеку архівів у зоні дії робочої групи “Східна Україна” та, за необхідності, залучити їх до використання у світлі (роботи) Оперативного штабу»³⁷, оприлюднити і організувати «доступ до важливих документальних матеріалів східноукраїнських архівів з метою дослідження більшовизму». Це стосувалося, передусім, Державного архіву Дніпропетровської області (крім Дніпропетровська у цьому часовому проміжку Людкекенс разом з Георгом Вінтером³⁸ навідався ще до

³³ Patricia Kennedy Grimsted. *Op. cit.* P. 188. Згодом про цей документ (без жодного посилання на джерело) згадав дніпропетровський дослідник Ігор Шахрайчук (Шахрайчук І.А. Знищення духовно-культурних багатств Дніпропетровщини в період Другої світової війни (1941–1945) // Проблеми політичної історії України. 2016. Вип. 11. С. 149–159. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppiu_2016_11_20)s

³⁴ Еріх Людкекенс (Erich Lüddeckens) (1913–2004) – німецький історик, єгиптолог. З 1931 р. навчався в Берліні та Мюнхені, з 1935 р. працював при Берлінській академії наук, а 1939 р. захистив дисертацію з єгиптології. З 1933 р. – член СС, з 1937 р. – НСДАП. Володів кількома мовами, тому під час Другої світової війни працював в окупованій Україні як співробітник Оперативного штабу Розенберга, що здійснив кілька поїздок Україною з метою виявлення та опису архівних документів в українських архівах, що не були вивезені і збереглися, а також з метою оцінювання використання їх в інтересах Третього райху. Після війни зайнявся теологією. З 1950 р. – працював в Академії наук та літератури у м. Майнц, у 1953 р. захистив докторську дисертацію з єгиптології, в 1964–1981 рр. працював на кафедрі єгиптології університету м. Вюрцбург.

³⁵ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 21–34.

³⁶ Там само. Арк. 94–97.

³⁷ Там само. Арк. 21.

³⁸ Георг' Вінтер (Georg Winter) (1895–1961) – німецький архівіст, перший директор Федерального архіву Німеччини у м. Кобленц (1952–1960). До Другої

Запоріжжя, Харкова та Нікополя). Також у тексті основного звіту Е. Людкекенс зазначає, що «у фойє обласного архіву досі знаходилися зв'язки документів відділу революції»³⁹ – 68 одиниць, які мали евакуювати, але не встигли. Серед них були особові документи членів міських партійних виконавчих комітетів, окремі документи міліції міста Павлограда, особові документи студентів Дніпропетровського університету, матеріали німецьких общин Дніпропетровщини та ін. За словами персоналу архіву, ще за місяць до відступу більшовиків з міста ними було відібрано низку архівних фондів, але, оскільки в такі стислі терміни належним чином організувати та здійснити евакуацію було практично неможливо, прибиральниця Довгаль отримала доручення їх спалити. У згаданій записці Е. Людкекенса від 4 червня зазначено, що Довгаль дізналася, що більшовики планують знищити весь архів, якщо вона не зможе виконати це доручення у повному обсязі. Тому деякі матеріали вона намагалася врятувати, – вона упорядковувала заново вже зв'язані матеріали та відносила до себе у квартиру (вона жила в тій самій будівлі). Але це розкрилося, матеріали було вилучено, запаковано в ящики та вивезено. Тому у підсумку Довгаль **«цілий місяць палила документи у печі приймальні архіву»**⁴⁰.

Матеріали, які мали евакуювати, спочатку поміщали до входу в будівлю, щоб звідти їх можна було у потрібний момент якомога швидше завантажити до відправлення. Так, з бл. 1000 зв'язок матеріалів секретного відділу, підготовлених до вивезення, залишилося лише 120, і це були матеріали за період від

світової війни – директор Пруського державного таємного архіву. Під час нацистської окупації України з жовтня по грудень 1941 р. був вищим радником військового управління при штабі командувача тилу групи армій «Південь», з травня по серпень 1942 р. працював при Головній робочій групі «Україна» Оперативного штабу Розенберга, саме до цього періоду належить низка його звітів щодо стану архівних установ в Україні. З другої половини серпня 1942 р. перейшов працювати до райхскомісаріату «Україна», де з грудня 1942 р. до березня 1944 р. очолював Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв. Особову справу його як співробітника Оперативного штабу див.: ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 186–193.

³⁹ Відділ фондів радянського періоду.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 94. На жаль, з документа не зовсім чітко зрозуміло, що саме встигла спалити пані Довгаль.

початку XIX ст. до XX ст. Але повністю реконструювати, що саме було вивезено і як воно співвідноситься з тим, що залишилося, було досить складно, оскільки при евакуації було вивезено описи історичного і секретного відділів, а також відділу фондів радянського періоду. Крім описів, за словами персоналу архіву, було вивезено 100 ящиків документації всіх цих трьох відділів (кожен розмірами бл. 1х1,5 м)⁴¹, що також значно ускладнило роботу з розбирання та упорядкування архівних матеріалів, що залишилися⁴². У своїй службовій записці від 4 червня та цьому підсумковому звіті від 15 липня Е. Люддекенс згадує інструкцію архівного відділу НКВС Управління НКВС у Дніпропетровській області від 18 липня 1941 р., яку, за словами Е. Люддекенса, Михайло Андрійович Кочевський⁴³, тогочасний директор архіву, знайшов у будівлі після відступу більшовиків і, судячи з цього, передав Люддекенсу. Останній переклав її німецькою мовою і додав до свого звіту. Він пише, що під час його роботи з цими матеріалами «ставало все ясніше, що обласний партійний архів переважно місцевого, краще сказати, – регіонального значення. Більшовицька партія з усіма її організаціями

⁴¹ Там само.

⁴² Слід також зазначити, що, згідно із запискою Е. Люддекенса від 4 червня 1942 р., він відвідав кілька архівів, що перебували в різних будівлях міста (організаційно перед війною їх було об'єднано в Державний архів Дніпропетровської області): 15 травня 1942 р. – партійний архів у будівлі колишнього обласного архіву (раніше нараховував бл. 700 фондів, 120 тис. документів), 18 травня 1942 р. – Дніпропетровський міський архів (192 фонди, бл. 120 тис. документів), що знаходився в підвалі міської управи і де також був архів Дніпропетровського району, 19 травня 1942 р. – Обласний історичний архів (669 фондів, 323 тис. документів) у будівлі по вул. Ворошиловській, 12, що була частково пошкоджена, та так званий архів революції у будівлі по вул. Дзержинській, 2. Партійний архів раніше знаходився в будівлі поруч, де Люддекенс знайшов частину матеріалів профспілок та обласного суду. Детальніше див.: ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 94.

⁴³ Михайло Андрійович Кочевський (1904 – ?) – співробітник Державного архіву Дніпропетровської області, який під час нацистської окупації міста перебрав на себе обов'язки директора архіву. За даними Національного банку репресованих, 24 квітня 1946 р. був заарештований та засуджений на 10 років у виправно-трудовах таборих за те, що надав німецьким окупантам матеріали партії з Дніпропетровського архіву. Реабілітований лише в 1991 р. Більше про М.А. Кочевського див: Кочевський Михайло Андрійович. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=109290>

у Радянському Союзі певною мірою представляла окрему частину адміністрації в регіонах. Таким чином, документальні матеріали Дніпропетровського обласного партійного архіву тісно пов'язані з державним управлінням в області і після упорядкування матимуть велику цінність для нинішньої німецької адміністрації (...). Партійний архів має дуже велику цінність для дослідження більшовизму як приклад впливу діяльності партії на державу та економіку в одній адміністративній одиниці Радянського Союзу – українській Дніпропетровській області».

Отже, відповідно до цієї інструкції, евакуації підлягали, в першу чергу, архіви ревкомів, виконкомів, сільрад, профспілок, а також особові документи всіх фондів. Завершує документ зловісна вказівка: **«якщо вивезти призначені до евакуації документи неможливо, їх треба безумовно спалити»**.

У цьому контексті не можна обійти увагою ще один дніпропетровський документ, що з'явився трьома днями пізніше. Йдеться про директиву Архівного управління НКВС УРСР, що надійшла на запит начальника архівного відділу НКВС по Дніпропетровській області 21 липня 1941 р. Цей документ засвідчує повний колапс системи управління архівною справою: він містить не просто хаотичні, але абсурдно суперечливі і безглузді інструкції. З одного боку, вимагалось **«забезпечити архівосховища додатковими протипожежними заходами [...] обладнати додаткові виходи; переобладнати глухі решітки вікон на стулкові в інтервалі 2–3 просвітів; за наявності заліза оббити двері і внутрішні віконниці залізом; поповнити архівосховища протипожежним інвентарем, вогнегасниками, ящиками з піском і т. д.»**; з іншого, – у випадку, – необхідності документальні матеріали **«особливо важливого значення евакуювати, решту – знищити»**⁴⁴.

Облишимо заходи з посилення протипожежної безпеки і повернемося до тогочасних дніпропетровських архівів. У місті функціонувало три основні державні архівні установи: обласний історичний, партійний і міський архіви. На сьогодні ми володіємо дещо суперечливими даними, які, тим не менше, дають уявлення про загальні контури документальних масивів,

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 2314. Арк. 19 і зв. (відпуск).

про які йдеться. Найбільш повні дані щодо втрат наведено у спеціальних дослідженнях Д. Мешкова (1994; 2000)⁴⁵. За даними Йоханнеса Брауна, співробітника Оперативного штабу Розенберга, на час приходу німців загальних обсяг документів усіх трьох архівів становив 1 млн. 195 тис. справ у складі 3100 фондів⁴⁶. Основний масив складала документи обласного історичного архіву 1738–1941 рр. – 800 тис. справ, 2668 фондів (дані Надзвичайної державної комісії: на 1 січня 1941 р., за зведеними обліковими відомостями щодо Дніпропетровської області, ця кількість була майже на 300 одиниць більшою і становила 2953 фонди⁴⁷). Як уже зазначалося, на момент вступу німців до міста наприкінці серпня 1941 р. 90% документів архіву залишилося на місці; евакуйовано було лише 43 тис. (точніше, повернулося з евакуації 43 тис. од.). Різницею між цими даними і обраховується приблизний обсяг втрачених документів – **бл. 750 тис. од.**⁴⁸ (додамо від себе: вага цього масиву мала сягати 400 тон).

З партійного архіву, за свідченням Т. Вікторовського, заступника директора архіву часів окупації, німці перевезли до кращого приміщення обласного історичного архіву 50 тис. од., що становило бл. 30 тон документів. Цей сегмент архівного масиву Дніпропетровська 1943 р. було вивезено німцями у 22 ва-

⁴⁵ Мешков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за часів німецької окупації // Пам'ятки України: Історія і культура. 1994. № 3–6. С. 106–108; Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни : анотований перелік документів і матеріалів / упоряд. Д. Мешков. Київ, 2000. 76 с. (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 24). (Передмова: М. Дубик, Д. Мешков. С. 5–18).

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 2. (Цит. за: Мешков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за часів німецької окупації. С. 108; Він же. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни. С. 9). Якщо прийняти ці дані за достовірні, то сумарний обсяг документів тогочасних державного і партійного архіву складе приблизно 800 тис. одиниць, решта – документи міського архіву – мали б скласти бл. 400 тис. одиниць.

⁴⁷ Статистичні дані про втрачені архівні фонди державних архівів в роки Другої світової війни // Національний реєстр втрачених і переміщених архівних фондів. С. 986.

⁴⁸ Втрачена найцінніша частина збірки архіву. Детальніше див.: Мешков Д. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни. С. 6.

гонах через Краків до Ратібора⁴⁹, а в 1946–1948 рр. у кількості понад 10,5 тис. од. він повернувся до Дніпропетровська⁵⁰ (співвідношення вивезених 50 тис. і повернутих 10,5 тис. справ, очевидно, не є арифметично-лінійним; німці довгий час займалися описуванням (і впорядкуванням?) цього архіву, результатом став опис обсягом у 200 сторінок)⁵¹.

На жаль, ані наявні спеціальні та узагальнюючі дослідження, ані публікований документ жодним чином не наближають нас до відповіді на запитання: що ж сталося з величезним масивом документів, який після завершення окупаційного періоду виявився втраченим? Директиву від 18 липня 1941 р. виконати не встигли. Партархів повернувся, принаймні, частково. Поодинокі фрагменти виявилися переміщеними до різних архівів у США (до архіву НТШ в Америці потрапила колекція з бл. 300 документів про Голодомор з Криничанського та Кам'янського районів Дніпропетровської області)⁵², Італії (місцева адміністрація відправила з фондів архіву на виставку до Риму кілька десятків документів про більшовицький режим)⁵³ і Росії (фонд Катеринославського намісництва потрапив з Потсдама до Центрального державного історичного архіву в Ленінграді). Але основний масив документів локалізувати дотепер так і не вдалося, тож можна із впевненістю сказати, що ці документи загинули.

Розмірковуючи над тим, як це сталося, Д. Мешков зазначав: як радянською стороною, так і нацистською владою при

⁴⁹ Патриція Кеннеді Грімстед, Геннадій Боряк. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни. С. 23. Д. Мешков вважає, що крім 30 тон партійних документів у 22-х вагонах була частина документів з державного архіву (Мешков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за часів німецької окупації. С. 108).

⁵⁰ Мешков Д. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни. С. 11.

⁵¹ Мешков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за часів німецької окупації. С. 107.

⁵² Документи колекції оприлюднені Олексою Калинником (1954), який і вивіз її на Захід; згодом – Мариною Мухіною (1993); див.: Калинник О. Що несе з собою комунізм: Документи про російсько-комуністичний терор в Україні. Мюнхен; Торонто, 1954. 132 с. (репр. перевид.: Київ : Центр навчальної літератури, 2019); Упокорення голодом : зб. док. / упоряд. М. Мухіна. Київ, 1993. 316 с.

⁵³ Мешков Д. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни. С. 13.

відступі було застосовано політику тотального знищення всього, що залишалося після проведення евакуації. Тому однозначна оцінка цих дій як грабіжницької політики сьогодні викликає сумнів⁵⁴. Дійсно, хвиля нищення двічі прокотилася архівами Дніпропетровщини, в 1941-му і в 1943-му роках. Друга спроба була, очевидно, більш успішною.

Будівля архіву по вул. Ворошилова, 12-а (нині – вул. Сергія Єфремова). [Листопад] 1943 р.*

Джерело: «Фотоальбом разрушений и злодеяний, причиненых немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками по городу Днепропетровску, на русском и немецком языках» (Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-2427, оп.1, спр.240, арк.18;

опубл.: <http://dp.archives.gov.ua/index.php/proarchiv/istorija-archivu>).

Нам не вдалося встановити, хто саме зруйнував будівлю Дніпропетровського обласного історичного архіву, – німці перед відступом чи радянські війська під час звільнення міста від німців. Але сьогодні це не має принципового значення. Факт залишається фактом: **бл. 750 тис. одиниць зберігання безслідно зникли**. Ймовірніше за все – під час руйнування будівлі. За злою

⁵⁴ Мешков Д. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни. С. 14.

* Складаємо щиру подяку головному науковому співробітнику архіву Ніні Киструській за консультації, зокрема допомогу в ідентифікації фотографії зруйнованої будівлі архіву.

іронією Війни, те, що не встигла зробити радянська адміністрація перед приходом німців у 41-му, могла успішно довершити нацистська адміністрація перед відходом з міста в 43-му. Фактично зловісну інструкцію 18 липня 1941 р., яка винесла смертний вирок неевакуйованим дніпропетровським документам, виконали за два роки потому, восени 1943 р. І виконали, повторимо, дуже успішно. Якщо це були німці, то вони, добре уявляючи значення цих документів для історичної пам'яті місцевого населення, зробили це перед поверненням Червоної армії *свідомо, з жорстким розрахунком і холодною помстою* окупантів тим, хто залишався на цій землі. Якщо це зробили радянські війська або спецслужби, – тоді, як і в 1941-му, ми маємо справу з *архівоцидом за недбальством, за поспіхом, ЗА БЕЗДУМСТВОМ*.

Тут запрошується аналогія з будівлею Київського університету і долею актових книг XVI–XVIII ст. – найціннішого для української історії модерної доби архівного зібрання: третина актових книг була вивезена окупантами, а дві третини залишилися в архіві, що розташовувався в будівлі університету. Руйнування об'єкта, що формально, з воєнної точки зору, не мало жодного стратегічного значення, є нісенітним. Погодимось, не має сенсу витратити на такий об'єкт час і ресурси, завжди обмежені при веденні воєнних дій. Підрив німцями Київського університету з архівом давніх актів напередодні їхнього відступу так само позбавлений будь-якого іншого стратегічного сенсу (окрім реалізації тактики випаленої землі), як і ймовірний підрив ними будівлі Дніпропетровського обласного історичного архіву. Те саме можна сказати про версію руйнування цих об'єктів радянськими військами. Але це руйнування має символічний сенс. Обидва тоталітарних режими – і сталінський, і гітлерівський – однаково вороже ставилися до цієї землі, до її народу, його культури та цінностей. Вони однаково нищили українство, бачили в ньому стратегічну небезпеку для свого існування. І в певні періоди одному з них вдавалося довершити те, що почав інший.

Це припущення в жодному разі не претендує на стовідсоткове пояснення дніпропетровської архівної трагедії, але, на нашу думку, має право на існування як гіпотеза.

ДОКУМЕНТ

18 липня 1941 р. Дніпропетровськ. –
Директива Архівного відділу Управління НКВС по Дніпропетровській області
про невідкладну підготовку документів архіву до евакуації,
а також про їхнє безумовне знищення в разі неможливості вивезення.
Примірник Дніпропетровського державного міського архіву

ФАКСИМІЛЕ

Übersetzung (Dr. Lüddeckens)

NKWD - USSR
Verwaltung des NKWD
im
Dnejjpropetrowsker Gebiet
Archiv-Abteilung
18. Juli 1941
No. 4/95585
Stadt Dnjeppropetrowsk
Dsershinskaja Nr. 2
Tel. Nr. 3 - 84 - 50,
3 - 94 - 25

99
ganz geheim
sehr dringend

An den Leiter d
des Dnjeppropetrowsker
staatlichen Stadtarchivs,
Genossen Solotuchin.

Mit Rücksicht auf die bedrohliche Lage rate ich Ihnen,
in eigener Verantwortlichkeit umgehend die Evakuierung
von (Archiv -) Material vorzubereiten.

In erster Linie sind Material der Revolutionskomitees,
Vollzugskomitees, Landwirtschaftssowjets und Berufs-
genossenschaftliche Organisationen, sowie Personal-
akten in allen Fonds zu evakuieren.

Bis zum 24. Juli des Jahres muss ein Verzeichnis der
zu evakuierenden Fonds aufgestellt werden, mit An-
gabe der vollen Bezeichnung des Fonds und der Zahl
der in ihm aufbewahrten Einheiten, sowie mit genauer
topographischer Angabe, an welchem Platz sich der
Fonds befindet.

Nach Aufstellung des Verzeichnisses gehen Sie unver-
züglich an das Verpacken des Materials mit dem Ziel,
dass sich das zur Evakuierung bestimmte Material an
einer Stelle beim Ausgang befindet.

Ist das Hinausschaffen des zur Evakuierung bestimmten
Materials unmöglich, ist es unbedingt zu verbrennen.

Der Leiter der Archiv-Abteilung
des NKWD
im Dnjeppropetrowsker Gebiet
gez. Petschurow

• історичні студії •

ПЕРЕКЛАД⁵⁵

Переклад (д-р Люддекенс)

НКВС – СРСР
Управління НКВС
у Дніпропетровській області
архівний відділ
18 липня 1941 р.
№ 4/95585
Місто Дніпропетровськ
Дзержинська, 2
тел.: 3 – 84 – 50
3 – 94 – 25

цілком таємно
дуже терміново

Директору
Дніпропетровського
державного міського архіву
товаришу Золотухіну

З огляду на загрозливе становище, я раджу Вам під особисту відповідальність підготувати евакуацію (архівних) матеріалів.

У першу чергу слід евакуювати матеріал революційних комітетів, виконавчих комітетів, сільських рад та кооперативних товариств, а також особові документи з усіх фондів.

До 24 липня має бути виготовлений перелік фондів, що евакуюються, з поданням повного позначення фонду та кількості одиниць, що у ньому зберігаються, а також із зазначенням точної топографії, на якому місці знаходиться фонд.

Після виготовлення переліку невідкладно переходьте до пакування матеріалу з тією метою, щоб матеріал, визначений для евакуації, знаходився на місці біля виходу.

Якщо вивезти призначені до евакуації документи неможливо, їх треба безумовно спалити.

Начальник архівного відділу НКВС
у Дніпропетровській області
підполковник Пещуров

ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 21, арк. 97⁵⁶. Копія. Машинопис. Мова німецька.

⁵⁵ Переклад українською мовою Н. Кашеварової.

⁵⁶ Факсиміле документа друкується за примірником кращої якості.

*Ірина Войцехівська
Наталія Радченко*

**КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКЕ
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО:
ДО ПРОБЛЕМИ
ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ ПРЕДМЕТА**

Історичне джерелознавство як комплексна інтегративна система наукових знань та невід’ємний компонент історичної науки постійно перебуває в пошуку нових форм-моделей творення теорії предмета, вдосконалення своєї методологічної бази, розширення міждисциплінарних зв’язків, пошуку та впровадження інноваційних практик.

Усе чіткіше окреслюються предмет і метод джерелознавства, осмислюються та формуються його галузеві напрями, що поглиблює та розширює не тільки процес розвитку науки, але й науково-теоретичний простір для фахових джерелознавчих студій. Характерною ознакою сьогодення є зміна соціальних функцій історичної науки, підвищення її ролі у структурі гуманітарного знання, збагачення багатовіковими традиціями інтелектуального досвіду та уроками, напрацювання цінного методологічного інструментарію, спроможного інтегрувати вітчизняне джерелознавство в європейське співтовариство.

Сучасні тенденції розвитку історичного джерелознавства, новочасні концепції й наукові стратегії дослідників є стимулюючими факторами щодо вдосконалення теоретичних засад джерелознавства, оновлення та розширення сукупності принципів і методів опрацювання та аналізу джерел. Нагальна потреба й актуальність таких розвідок неодноразово обговорювалися вітчизняними науковцями на науково-практичних конференціях, читаннях, семінарах. Наголошувалося на тому, що елементарна синхронізація наукових досліджень дала б вагомий синергетичний ефект¹.

¹ Калакура Я. Класифікація джерел із всесвітньої історії як дослідницький метод // Україна – Європа – Світ : міжнар. зб. наук. пр. 2015. № 15. С. 185–197.

Комплексне поєднання теоретичних засад та методологічних практик історичного джерелознавства із соціально-економічною історією, а саме вивчення явищ і процесів, пов'язаних з розвитком кредитно-банківської галузі, на сьогодні є актуальним завданням з низки причин: по-перше, історіографія соціально-економічної історії України, зокрема її кредитно-банківської галузі, пройшла шлях від активізації її вивчення (кінець XIX – початок XX ст.), пропаганди соціалістичної (радянської) економіки з її методами керування (20-ті – кінець 80-х років XX ст.) до спаду інтересу до економічної історії на початку XXI ст. Водночас, фактологічне наповнення змісту економічних відносин, опанування досвідом функціонування всієї фінансової системи є важливим для України, оскільки її економічні реформи, що проводяться на державному рівні, вже близько тридцяти років не можуть привести до стабільного економічного зростання, підвищення рівня життя населення. По-друге, історичне джерелознавство як соціогуманітарна наука покликане своєчасно відгукуватись на виклики суспільно-політичного та економічного життя, що спричиняє коригування системи виміру, оцінки її дієвості у вирішенні соціальних, політичних, економічних проблем, що вимагає об'єднання зусиль фахівців різних галузей науки.

У такому випадку звернення до проблем джерелознавства кредитно-банківської галузі, історичного досвіду розбудови фінансової системи Російської імперії може стати одним із чинників для вирішення багатьох проблем сьогодення.

Враховуючи складну структуру джерелознавства та його основні складові – теорію (знання про предмет, об'єкт, функції, завдання, методологічні принципи, місце в історичній науці) і практику (пошук, виявлення, вивчення конкретних груп джерел з метою визначення їхньої інформативної цінності та практичного використання)², можемо визначити і *предмет джерелознавства*, який складають закономірності створення, формування і розвитку джерел та їхніх комплексів і, відповідно, відображення в них тенденцій історичного процесу, що власне характеризує розвиток як самого джерелознавства, так і його галузей.

² Історичне джерелознавство: підручник для студ. вищ. навч. закл. / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : Либідь, 2017. С. 11.

Ми поставили за мету на прикладі функціонування кредитно-банківських установ на теренах України у другій половині XIX – на початку XX ст. реконструювати практику документообігу в мережі банків та закладів дрібного кредиту, здійснити системний аналіз різних за характером та походженням документів, з'ясувати їхні особливості та на основі отриманих даних сформулювати визначення поняття «джерело кредитно-банківської діяльності».

Отже, порівнюючи соціально-економічний стан країни на межі XIX–XX ст. та XX–XXI ст. можна усвідомити характер змін, яких зазнавало суспільство. І якщо Україна у складі Російської імперії рухалася від напівфеодальної економіки до капіталістичної, то сучасна Україна намагається перейти від радянської системи господарювання до розвинутої ринкової економіки. Одним із основних об'єктів реформування в обидва періоди була кредитно-банківська система, яку утворюють три взаємопов'язані ланки: Центральний банк, комерційні банки та спеціалізовані кредитно-фінансові інститути. Надто схожими є процеси, що відбувались у кредитно-банківській системі XIX ст. та в українській економіці 1990-х – початку 2000-х років. Спроби її модернізації спричинили собою чимало явищ, що були здебільшого пов'язані з намаганням швидкого збагачення та «запамороченням голови» від відкритих можливостей. І в минулому, і сьогодні, як зазначає дослідниця Г.М. Терещенко, ми спостерігаємо такі явища, як активна участь банків у біржовій грі, т. зв. «біржові лихоманки» та спекуляції, створення «кишенькових» банків, обтяження банківського портфеля акціями підприємств³. Безперечно, не може бути абсолютної подібності процесів у різні історичні періоди. На відміну від сьогодні, у кредитно-банківській системі Російської імперії існувало чимало обмежень у банківській діяльності: за становою, релігійною, національною та іншими ознаками. Та й загалом мали місце факти активного втручання держави в банківську сферу кредитування, інколи нав'язування невігідних і недопустимих

³ Терещенко Г.М. Государственное регулирование системы России во второй половине XIX – начале XX веков: дис. ... канд. экон. наук : 08.00.03. Москва, 1998. С. 147.

операцій з метою отримання особистих матеріальних зисків, що відбилося в багатьох тогочасних документах.

Еволюційний поступ вітчизняної кредитно-банківської справи свідчить про чималий шлях її становлення і розвитку, впродовж якого відбувалося формування основних засад діяльності банків та кредитних інституцій, структури і методів їхньої роботи. Поступове зростання економіки Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. знаходить своє відображення в кількісних показниках. Станом на початок 1850-х років в Україні діяли 1953 ярмарки, на кінець XIX ст. їх налічувалось вже 4250, у перші роки XX ст. – 5600. Упродовж 1895–1904 рр. відбулося значне розширення товарообігу – із 143 млн руб. до 260 млн руб. У 1870 р. в Україні функціонувала одна біржа, у 1904-му – вже 6. Стрімкий розвиток економіки потребував вільних грошей, а відтак зростало значення кредитно-банківської галузі. Ці фактори і сприяли швидкому розвитку системи. Іншою причиною було те, що на середину XIX ст. заборгованість Державного банку перед приватними вкладниками сягала значної суми – близько 900 млн руб.⁴ Отож перед урядом постали проблеми, пов'язані із скрутним становищем єдиного Центрального банку Російської імперії, який вочевидь уже не міг задовольняти зростаючого попиту країни у кредитних коштах, а також необхідністю створення приватних установ.

Якщо від другої половини XVIII ст. і до першої половини XIX ст. у Російській імперії кредитні операції здійснювалися винятково державними банками (Державний комерційний банк, Державний позичковий банк, Державний банк для дворянства), то реформи 1861 р. дали поштовх формуванню нової кредитно-банківської системи країни, що зумовило значні зміни в існуючій банківській мережі: зникає державна монополія на банківські установи, і, поряд із державними, починають виникати недержавні банки. Створюються нові комерційні громадські банки з численними відділеннями, конторами, агентствами. Засновуються установи небанківського кредитування, т. зв. установи дрібного кредиту.

⁴ Мошенский С.З. Эволюция векселя. Киев-Ровно : «Планета друк», 2005. С. 357–358.

Значний комплекс документів свідчить, що в 1850-ті роки в Україні функціонували Київська та Одеська контори Державного комерційного банку; у 1860 р. заснуються перші контори Державного банку в Києві, Харкові, Одесі, відділення в Полтаві. У 1863 р. відкривається Севастопольський громадський банк. У 1864 р. починає працювати Земський банк Херсонської губернії, діяльність якого за статутом поширювалася на Херсонську, Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії. Акціонерні загальноросійські комерційні банки в Україні мали розгалужену мережу. Наприклад, із 56 філій Петербурзького міжнародного комерційного банку в Україні діяли 35, Азово-Донського комерційного – 23, Російського для зовнішньої торгівлі банку – 17. У 1869 р. створено перше кредитне товариство в Гадячі на Полтавщині. Через чотири десятки років мережа кредитних товариств України налічувала 2661 організацію, якою користувалося майже 2 млн населення⁵.

Структуру кредитно-банківської мережі Російської імперії, до якої входили землі Наддніпрянської України, до 1917 р. складали дві групи: до першої належав Державний банк з усіма структурними підрозділами; другу становили акціонерні комерційні банки, іпотечні банки (земельні), кредитні кооперації, у тому числі банкірські контори, товариства взаємного кредиту, міські громадські банки, ощадно-позичкові товариства, ощадні каси, банкірські будинки, земські каси тощо. Ці установи являли собою важливий сегмент кредитно-банківської системи, орієнтований як на задоволення потреб держави, так і на обслуговування широких верств населення – від великої торгово-промислової клієнтури до окремої селянської родини.

У результаті їхньої діяльності відклався величезний масив різноманітних джерел, наукове осмислення яких дозволяє глибше осягнути процес формування документної бази кредитно-банківської системи та особливості її функціонування на теренах Наддніпрянської України.

Водночас важливим є розуміння сутності категорії «кредитно-банківська діяльність», яке складається з поєднання визначень

⁵ Мошенский С.З. Эволюция векселя. Киев-Ровно : «Планета друк», 2005. С. 357–358.

двох термінів: «*кредит*» та «*банк*». В узагальненому вигляді «кредит» (від лат. *creditum* – позика) можна розглядати як певний вид суспільних відносин, пов'язаний із фінансовим обігом (наданням позики з відстрочкою платежу) на умовах повернення⁶. Це кошти або інші матеріальні цінності, що надаються кредитором у користування позичальнику на певний строк та під виплату відсотків. Існує фінансовий, товарний та кредит під цінні папери. Ми виходимо з визначення терміна «кредит» саме як коштів, що надаються в тимчасове користування фінансовою установою в розмірі та на умовах повернення, що передбачаються відповідними нормативно-правовими актами.

Термін «банк» (від італ. *banco* – лавка мінйяла) означає фінансову установу, що акумулює чинні грошові знаки та інші нагромадження (золоті запаси, цінні папери тощо), надає кредити, здійснює товарно-грошові розрахунки⁷.

Кредитно-банківські установи, з одного боку, залучають тимчасово вільні кошти, а з іншого – за рахунок цих коштів задовольняють фінансові потреби населення, підприємств, держави. Така діяльність була дозволена Центральному та комерційним банкам, а також спеціалізованим кредитно-фінансовим закладам, зокрема установам дрібного кредитування.

Отже, *джерело з історії кредитно-банківської діяльності* – це носій історичної інформації про становлення та функціонування фінансових інституцій, теорію та практику банківської справи, механізм регулювання збалансованим рухом товарно-грошового обігу з метою збереження економічної стабільності держави та задоволення потреб широких верств населення⁸.

Економічні відносини, складовою частиною яких є кредитно-банківська система, пронизують собою всі сфери державного та суспільного життя країни. Відповідно, виникає проблема

⁶ Соколов Е. История банковского дела: учеб. пособие. Москва : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2001. С. 8.

⁷ Соколов Е. История банковского дела: учеб. пособие. Москва : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2001. С. 9.

⁸ Радченко Н.М. Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Ужгород : Гражда, 2019. С. 12.

їхньої систематизації. Джерелом відомостей слугують: а) акти законодавчо-нормативні та регулюючі кредитно-банківською системою; б) діловодна документація кредитних та банківських установ; в) статистична документація; г) громадсько-політична, спеціалізована (фахова) періодика та суспільно-літературні часописи; д) документи особового походження (мемуари, щоденники, листи, некрологи). В основу їхнього поділу покладено критерій функціонального призначення документа.

Зрозуміло, що кожна структурна складова джерельного комплексу має свої характерні особливості, змістове наповнення, специфіку висвітлення історії діяльності українських банків та установ дрібного кредиту. Аналіз інформаційного навантаження *нормативно-правових актів* дозволяє, по-перше, простежити державну політику та її зміни в кредитно-банківській сфері, а також розглянути практичне втілення законодавства на місцевому рівні; по-друге, репрезентує форми нагляду та контролю за діяльністю банківських закладів та установ дрібного кредиту з боку Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, судової системи, частково місцевих органів влади – земств та міських дум⁹.

Зміст документів *правоохоронних та судово-слідчих органів* дозволяє з'ясувати категорії суперечок, в яких брали або були змушені брати участь банки та кредитні заклади. Увагу державних структур до діяльності з кредитування засвідчують кримінальні справи, зафіксовані в актах розслідування злочину та визначенні міри покарання. Характеристика фактологічного насичення матеріалів судових справ доводить, що основними видами зловживань у кредитно-банківській сфері були: самовільне захоплення влади; складання сфальшованих наказів та інших розпорядчих документів; протизаконні дії посадових осіб під час зберігання та управління ввіреним їм майном; службові підробки; порушення законодавства у сфері

⁹ Полное Собрание Законов Российской Империи. II. [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года] : [В 55-ти т. с указ.]. С.-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830–1885; Полное Собрание Законов Российской Империи. II. [С 1 марта 1881 года по 1913 год]: [В 33-х т.]. С.-Петербург; Петроград : Гос. тип., 1885–1916.

кредитування; смертовбивство; розбій; шахрайство; привласнення і розтрата чужого майна; злочин по зобов'язаннях.

Розпорядча документація канцелярій губернських та земських органів влади за видовою ознакою представлена публічно-правовими актами, постановами, наказами, резолюціями та іншими документами, які свідчать про напрями формування кредитно-банківської мережі в губерніях, розкривають механізм відкриття нових банків та кредитних закладів, містять інформацію щодо причин закриття окремих установ, висвітлюють ставлення містян до діяльності банківсько-кредитних установ.

Характерною особливістю системи діловодства кредитно-банківської галузі є наявність багаторівневого контролю за проведенням однієї операції з боку різних відділів: відстеження руху коштів або ж цінних паперів з одночасною фіксацією в декількох бухгалтерських книгах; застосування форми щоденних та помісячних перевірок; визначення актуальних проблем, відображених у документах та періодиці. У практичній діяльності банків та ощадно-позичкових товариств фігурують подібні за формою та структурою діловодні комплекси. У практиці документообігу банків переважають звіти за балансовими статтями, з оформлення фінансових операцій, облікові дані тощо. Фінансова звітність є значним за обсягом і добре збереженим комплексом документів, що охоплює період від 1850 до 1917 років. Наявна в них інформація дозволяє прослідкувати здійснення фінансових операцій, дослідити рівень практичної роботи кредитно-банківської сфери, визначити пріоритетні напрями в її діяльності, реконструювати процес документообігу установ дрібного кредиту. Ці документи відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи та загально-економічної кон'юнктури. Будь-яка операція, що була проведена фінансовою установою, мала бути ретельно оформленою і детально зафіксованою, адже могла стати предметом перевірки з боку відповідних державних органів чи структур банківської системи.

Основним джерелом *статистичної інформації* слугують фінансові звіти, статистичні довідки, розрахункові таблиці, статистичні щорічники і збірники (загальні, галузеві й тематич-

ні), періодичні видання. Окрім того, показники публічної фінансової звітності відображають основні тенденції розвитку кредитно-банківської системи. У статистичних документах видань Центрального Статистичного комітету, Міністерства фінансів та кооперативних союзів статистичні підрахунки щодо діяльності українських фінансових установ подано в публікаціях разом з даними по всіх кредитно-фінансових закладах Російської імперії, що ускладнює аналіз інформації та її використання в наукових дослідженнях. Своєю чергою, джерельний аналіз губернської та земської статистики сприяє висвітленню історії діяльності регіональних закладів, інформує про роботу земельних банків, насамперед найбільшого Селянського поземельного банку, сільських ощадно-позичкових товариств, земської управи у сфері кредитування¹⁰. Проаналізовані дані дозволяють констатувати вирішальну роль земських закладів в ініціюванні створення нових кредитних осередків, опіки та нагляду за ними.

Статистичні дані вирізняються особливою точністю та максимально повно відтворюють реальну картину фінансових справ установ. Усі статистичні видання містять таку інформацію про діяльність банків: рік відкриття; касовий обіг; поточний рахунок; майно, що належить банку; облікові операції; позики, видані під заставу; позики у формі спеціальних поточних рахунків із забезпеченням; активні та пасивні операції; кількість проданих десятин землі (для певних видів банків). Для установ дрібного кредиту характерною була інформація щодо числа членів та проведених установою активних та пасивних операцій.

Група *періодичних видань*, а саме: громадсько-політичних («Губернские ведомости»), фахово-професійних (кооперативна преса) та суспільно-літературних («Вестник Европы» та ін.), презентує бачення й оцінку громадою найважливіших подій у житті країни чи регіону. Матеріали періодики в публіцистичній

¹⁰ Напр.: Памятная книжка Киевской губернии с приложением адрес-календаря губернии на... [1856–1858, 1861, 1864, 1878, 1885–1915] год. Киев : Губ. стат. ком., [1855–1915]; Памятная книжка Подольской губернии на... [1859, 1885, 1888, 1895, 1900, 1904, 1909, 1911] год. Каменец-Подольск : Губ. стат. ком., 1859–1911.

формі описували або переповідали процес обговорення нормативно-правових актів, оприлюднення публічної фінансової звітності щодо діяльності банків та кредитних установ. Спільними для всіх періодичних видань були: інформаційні повідомлення та рекламні оголошення; аналітичні огляди стану кредитно-банківської галузі або діяльності окремих установ; публікація нормативно-правових актів; інформаційні матеріали про діяльність вищих та місцевих державних органів різного рівня. Для деяких часописів визначальними були: публічна фінансова звітність (громадсько-політичні та кооперативні видання); методичні рекомендації (фахово-професійні та суспільно-літературні); історія кредитно-банківських установ (кооперативні та суспільно-літературні); інформаційні повідомлення і замітки безпосередньо з місць про різноманітні сторони діяльності кооперативів (фахово-професійні); аналітичні огляди діяльності кооперативних установ, статистичний матеріал, документи колегіальних органів (фахово-професійні видання).

Нарешті, *група джерел особового походження* – мемуари, щоденники, автобіографії, листи та некрологи – з огляду на виявлення інформативного потенціалу та особливостей фахової приналежності їхніх авторів умовно поділяються на дві групи: 1) спогади, щоденники, листи та некрологи банкірів, державних керівників і чиновників, зі змісту яких ми довідуємося про неофіційний, так званий «закритий», бік діяльності кредитно-банківської галузі, а саме причини затвердження нелогічних та економічно необґрунтованих законів, шпарини для обходу закону, механізми збагачення або збанкрутування¹¹; 2) спогади громадських діячів та вчених-краєзнавців, у яких наявна інформація та подається оцінка роботи кредитно-банківських установ, наведено окремі факти та прізвища банкірів¹². У джерелах особового походження обох груп можна виокремити три комплекси інформації щодо діяльності кредитно-банківських

¹¹ Напр.: Витте С.Ю. 1849–1894 : Детство. Царствования Александра II и Александра III // Воспоминания. Москва : Соцэкгиз, 1960. Т. 1. 556 с.; Ламанский Е.И. Воспоминания 1840–1890 гг. Пенза : Ред. журн. «Земство», 1895. 128 с.

¹² Машуков В.Д. Воспоминания об Екатеринославе за последние двадцать три года его существования (1887–1910 гг.). Екатеринослав, 1910. 89 с.

закладів: по-перше, дані стосовно державної політики в даній галузі, створення та функціонування загальнодержавних банківських установ; по-друге, інформацію про окремі банкірські дома; по-третє, характеристики окремих політичних та громадських діячів, представників фінансових кіл та банкірів.

Кожна структурна частина джерельного комплексу має свої особливості щодо висвітлення історії діяльності українських банків і кредитних установ. У цілому вони створюють максимальний інформаційний зріз відносно ставлення державних і суспільних інституцій до кредитно-банківської сфери. Матеріали центральної, виконавчої та судової влади дають уявлення про позицію владних органів щодо розбудови фінансової галузі; внутрішня діловодна документація розкриває практичну діяльність самих кредитно-фінансових установ; статистика надає всьому джерельному комплексу необхідну метричну складову; періодика висвітлює позицію громадськості, а мемуарні твори деталізують ті тонкощі та особливості роботи установ, які не висвітлюють офіційні джерела. При цьому важливо брати до уваги те, що для повноцінного розкриття проблеми необхідним є комплексний аналіз усіх видів документів.

Джерельна реконструкція функціонування кредитно-банківської системи у другій половині XIX – на початку XX ст. свідчить про доволі організовану та налагоджену її діяльність, згодом зруйновану і відкинуту у своєму розвитку на десятиліття подіями 1917 р. На жаль, значних втрат зазнали і власне джерела інформації. Тому оптимальним шляхом їхнього дослідження пропонується системний підхід, що дає змогу змоделювати весь процес тогочасної діяльності кредитно-банківських установ.

Отже, формування теорії кредитно-банківського джерелознавства, як і питання класифікації та дослідження джерел, посідають важливе місце в сучасній історичній науці. У межах цього напряму зростає актуальність вивчення джерельної моделі тогочасної української фінансової системи, до якої входить діяльність банків, кредитних установ, товариств дрібного кредиту, ощадно-позичкових кас, ломбардів.

Мирослава
Дягюк

**ДІЯЛЬНІСТЬ
МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО
У СФЕРІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ОХОРОНИ
НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК**

*«Журба про будучу епоху наказує дбайливе збереження
прав усіх минулих, а між тими правами – перше
заховання архівів, які дають знання про ці епохи».*

(Митрополит Андрей Шептицький, Львів, 24 липня 1944 р.)

Вислів Митрополита Андрея Шептицького, вибраний як motto до статті, походить з винятково важливого значення історичного документа, в якому, крім визначення провідної ідеї, зафіксовані подвижницькі культурні ініціативи та конкретні заходи у збереженні рукописних і книжкових пам'яток національної культури¹. Митрополит залишив для нас достатньо впорядкований виклад своїх поглядів, особисто окреслив не тільки застосовану ним стратегію, програму дій в охороні історичних пам'яток, а й вказав на концептуальний підхід до формування та збереження потужного інтелектуального капіталу, зібраного

¹ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / упоряд. Жанна Ковба; наук. ред. Андрій Кравчук. Київ : Дух і Літера, 2003. С. 123–130. У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, у фонді 3833 (Краєвий провід ОУН на західноукраїнських землях), опис 3, справа 13, дослідниця Жанна Ковба виявила «Щоденник українських буржуазних націоналістів». Не відповідаючи заявленій назві, документ містив не що інше, як робочі записи розпоряджень Митрополичого ординаріату, послань і пастирських листів Митрополита Андрея Шептицького. На основі графологічної експертизи й аналізу документів дослідниця встановила, що записував диктоване Митрополитом його секретар о. Володимир Грицай (1885–1976), який був при Митрополитові з кінця 1930-х років і до його останніх днів життя. Важлива архівна знахідка була опублікована окремим виданням. Цитований документ упорядкований під № 74.

для прийдешніх поколінь, окреслив його функціональне призначення. Текст набирає екстраординарного значення, і з цієї точки зору він є першорядним документом для істориків, спеціалістів в архівознавчих та бібліотекознавчих ділянках. Безперечно, має надважливе значення й для фахівців у ділянках релігійної історії та релігійної думки в Україні, а також з шептицькознавства, оскільки демонструє міцний взаємозв'язок між реформаторськими діями Митрополита Андрея Шептицького у лоні Греко-католицької Церкви (далі – ГКЦ), пов'язаними з його візантинізаційною програмою, а також його місійною роллю у процесі об'єднання Церков та колекціонерською діяльністю. Документ укотре підтверджує, що Митрополит, прагнучи до реалізації ідеї єдності Церков, надавав особливого значення стародрукам, рукописним книгам, архівним документам та історичним розвідкам, дбав про збереження пам'яток старовини і вважав їх безумовним підґрунтям у висвітленні історії Унії. Бо власне виявлення, збирання документальних пам'яток давнини, збереження, вивчення, об'єктивна інтерпретація документів, а, головним чином, й розуміння суті і цілі Унії в сукупності, на його думку, мали б «причинитися до побіди основної думки з'єдинення Церков», мали стати міцним фундаментом та підтримкою в існуючій конфронтації з боку пролатинського табору, суперечкам і протистоянням поборників візантиністів.

З особливим пієтетом Митрополит особисто перелічив комплекс зібраних ним історичних пам'яток упродовж багатолітньої діяльності колекціонера. Зокрема: кореспонденцію з Римом і частину митрополичих архівів; архіви екзархатів (римські документи); архів польської унії, частину архіву владики Миколи Чарнецького (1884–1956); архів великоруського екзархату (кореспонденція Леоніда Фйодорова (1879–1935), російського Греко-католицького екзарха Російської Греко-католицької Церкви; Івана Дайбнера (1873–1936), священника, одного із засновників петербурзької громади греко-католиків; Гліба Верховського (1888–1935), настоятеля російського католицького приходу при церкві Святого Хреста в Празі, учасника Велеградських конгресів та інших росіян-католиків); «Архів римських копій» о. Кирила Королевського, близького друга і повірника

Митрополита Шептицького, справжнє ім'я – Жан-Франсуа-Жозеф Шарон (1878–1959), французький греко-католицький священник, відомий археограф, церковний історик та публіцист, співробітник Ватиканської бібліотеки, від 1920 р. – виконавчий директор української місії для церковної історії в Римі; «Архів Української Народної Республіки» від полковника Олександра Доценка (1897–1941), військового діяча, історика, публіциста. Також Митрополит перелічив комплекс збереженої ним зарубіжної україніки – архіви, депоновані на той час у Відні під опікою його довіреної особи о. Мирона Горникевича (1886–1959), священника, прелата, пароха св. Варвари у Відні (від 1923 р.), церковного і громадського діяча. За дорученням Митрополита А. Шептицького від 1934 р. він відповідав за архіви: Уряду ЗУНР, «Архів державний галицько-української держави» та Українського Червоного Хреста, архів Посольства у Відні та придбаний архів В. Липинського (1882–1931), політичного діяча, історика, теоретика українського консерватизму, одного з організаторів Української демократично-хліборобської партії, за гетьманату – посла України в Австрії. Всі перелічені вище збірки та архіви, в т. ч. депоновані у Відні, й ті, які на той час зберігалися як депозит у фондах Національного музею у Львові, мали стати, як зазначав Митрополит, інтегральною частиною Книгозбірні «Студіон». Вона, за задумом творця та реальними кроками, мала творити потужний та величавий архівно-книжковий комплекс – «візантійську бібліотеку та архів». На 24 липня 1944 р. Митрополит особисто підтверджує, що, крім римської кореспонденції, до цього архівно-бібліотечного комплексу вже ввійшли цінні збірки та архіви, набуті ним у Литві на поч. ХХ ст., та зібрані пам'ятки за посередництвом Олександра Єльського (1834–1916), історика, літературознавця, краєзнавця та публіциста, одного з перших істориків білоруської літератури і збирачів білоруських рукописів; о. Івана Рудовича (1868–1929), католицького священника, педагога і громадського діяча; співробітників «Архіву історії Унії»: його директора Івана Шендрика (1879–?), історика, педагога, бібліографа та архівіста; Олександра Цинкаловського (1898–1983), історика, музеолога, етнографа та дослідника Волині; Бориса Ольхівсько-

го (1908–1944), українського есеїста та журналіста. Митрополит Андрей Шептицький як засновник монаших спільнот Студитського уставу торкнувся також питання зобов'язань, покладених ним на монахів-студитів, «покликаних до удержування бібліотеки і архіву у взірцевому паді для ужитку вчених».

Рідко цитований та легковажений дослідниками мемуарний запис зафіксував цінну інформацію та засвідчив, що фактично в останні місяці свого життя Митрополит турбувався за долю архівів й книжкових видань, висловлював свої думки щодо ролі і значення першоджерел, підкреслював внесок українського історика Михайла Грушевського (1866–1934) у їхню популяризацію, вказував на прогалини в українській історіографії, наголошував на важливості об'єктивної інтерпретації та популяризації історичних документів фахівцями у висвітленні питань церковної єдності, необхідності підготовки Апології Унії, відтак окреслював заходи щодо реалізації нового проекту, спрямованого на збереження та охорону національних скарбів, з перспективою використання їх у наукових цілях.

Інформаційно насичений фактами та конкретикою документ з особистим розставленням Митрополитом крапок над «і» вказує на доцільність переосмислення історичних фактів, пошуків т. зв. «перехресних» джерел, співставлення історичних фактів та на їх основі нове прочитання історії, дає змогу його колекціонерську діяльність розглядати як далекоглядну стратегію, що за логікою здійснюваних конкретних заходів, еволюцією поглядів мала б привести до повстання у Львові професійної книгозбірні європейського зразка і значення, вміст якої мав би стати потужним інтелектуальним капіталом для майбутніх істориків, науковців, релігієзнавців у підготовці ґрунтовних історичних розвідок та публікації історичних джерел.

Очевидно, що Митрополит Андрей Шептицький, увійшовши в історію України як релігійний лідер, ставши безумовним авторитетом за життя, попри своє покликання душпастиря, багато років життя присвятив колекціонуванню та збереженню пам'яток національної культури. Це був цілеспрямований та безперервний процес, Митрополит діяв і мислив на перспективу, широкомасштабно, долучаючись тим самим до глобальних

модернізаційних процесів, що тривали в тогочасній Центрально-Східній Європі. Наприклад, іменованій 1899 р. єпископом Станіславівської єпархії, постановив та створив цілу бібліотеку, яка мала стимулювати науково-богословську працю, бо пересвідчився, що наука для кліру є найважливішим «средством для виконання обов'язків». Зібрану бібліотеку передав у власність Станіславівській капітулі, яка налічувала «3871 том, 3602 волюмінів», а їх вартість становила 8216 зл. 54 кор. Суму 1200 корон щорічно, для підтримки життєдіяльності бібліотеки, Митрополит зобов'язувався платити так довго, «доки буде захований порядок»².

З приходом на митрополичий престол послідовно і концептуально реалізував задум та культурні ініціативи в ділянці музейництва, започаткувавши Церковний музей (1905 р.), став промотором його організаційного оформлення у величавий Національний музей у Львові. Музейні експонати, унікальні колекції рідкісних рукописів та стародруків (українських, литовських, німецьких, польських, білоруських та інших видань), збірки книг з мистецтва, славістики та інше передав у дар українському народові.

Під час поїздки в Рим (листопад–грудень 1909 р.) особисто здійснював наукові пошуки документів про історію Греко-католицької Церкви в архівах Апостольської Столиці, а 23 жовтня 1912 р. створив у Римі Історично-Церковну Руську Місію для дослідження, каталогізації і копіювання документів до історії Церкви з архівів Ватикану³. Цю місію очолив французький

² Сенік Я. До історії заснування Станіславівської капітули (публікація архівного документа відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України) // Записки Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. Львів, 2008. Вип. 1 (16). С. 354–368.

Оскільки Митрополит власною працею і коштом цю бібліотеку зібрав, то вже тоді вперше виклав своє бачення розвитку і завдань книгозбірні в документі під назвою «Водпись», підготовленому у Львові при Архикадральному храмі св. Юра. Вважав за право поставити свої вимоги щодо її подальшого розвитку, підходів до опрацювання збірки, її поповнення й використання. Детально розписав обов'язки бібліотекаря, виклав правила впису нових надходжень, видавання та випозичення книг.

³ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Церква і Церковна єдність / під ред. А. Кравчука. Львів, 1995. С. XXVIII.

монах о. Кирило Королевський, який на кошти, виділені галицьким митрополитом, виявляв і копіював документи з історії українсько-білоруської Церкви.

Передавши управління Національним музеєм членам Кураторії⁴ та директорові музею Іларіону Свенціцькому (1876–1956), своє особисте, екстравагантне захоплення як для очільника і провідника УГКЦ, яке не відповідало усталеним нормам і уявленням загалу людей про церковного лідера, особисто прописав у т. зв. «сповіді з моїх намірів». Надаючи цьому текстові характер «дружний родинної майже розмови», висловив свої сокровенні думки про вплив родинної традиції на його рішення присвятити своє життя Церкві та на «велике замиловане» до давньої культури. Митрополит Андрей писав: «Посвячуючися східній Церкві справі Унії я мав на око лиш мотиви всесвітowego характеру. А все те пишу тому, щоби пояснити, як я і чому дійшов до «збираня» пам'яток нашої минувшини. Може видаватися дивним, що, шукаючи інтернаціонального діла, – я взявся до роботи так національної, як та, що около неї чи від неї зачався Національний Музей. Ті мої спомини,...) будуть може і відповіддю на закиди, які зроблять мені мої наслідники на Митр(ополичому) престолі, а може вже тепер роблять ті, що на мою роботу дивляться, закиди, які я сам робив би єпископови, який так поступав би, як я, і якого гадки не розумів би я так, як многі мене не розуміють. Той же закид ось який: Чому фонди, які могли би бути ужиті на ціли церковні, які повинні Церкви служити, я віддаю на ціли такі, як збиране старих ікон і друків, чому час, який повинен бути ужитий на апостольську місійну працю, віддаю праці лише культурній. Інтернаціональний мотив, всесвітове діло, яке веліло мені шукати праці для злуки Церквей східної зі західною – для злуки Сходу з Заходом, виказувало на один брак на одну слабу сторону «Святої Унії» – так мені, бодай, видавалося»⁵.

⁴ Кураторія заснована 1908 р. До її складу входили, крім представників родини Шептицьких (брати Станіслав, Климентій та Леон), фахівці з різних галузей знань: юристи, економісти, історики, мистецтвознавці, церковні діячі.

⁵ Фундаційний статут Національного Музею у Львові і листування Шептицького з директором Свенціцьким Іларіоном про діяльність музею та надання

Очевидно, що Митрополит мав рацію, бо були й такі, що не розуміли і не поділяли його захоплення та, більше того, створювали перешкоди в його колекціонерській діяльності. Серед сучасників Митрополита були окремі українські політики, які вважали, що поза «панськими забавками» («Національний музей», малярство) Митрополит «нічого не робить для Церкви і нації»⁶. Митрополита звинувачували в нібито незаконному перемищенні та втратах реліквій Греко-католицької капітули. Зокрема, про це писали польські періодичні видання («Skandal u sw. Jura» (Herold Polski, N 133, 28 жовтн. 1911 р. та «Jak się robi muzeum ukraińskie» (Dziennik Polski, 295, 27 жовтн. 1911 р.). Тоді спростували звинувачення та стали на захист А. Шептицького члени капітули А. Петрушевич, О. Бачинський, І. Чапельський та інші⁷. Доволі неприємний присмак мав затяжний конфлікт, який порушив Чин св. Василя Великого, головна управа в Римі, стосовно приналежності архівної колекції «Archivum Procuratories Generalis Ecclesiae Rutthunaein Urbe», над якою особисто працював Кирило Королевський у Ватиканській бібліотеці на початку ХХ ст. Його вдалося вирішити лише через суд на розгляді справи Апостольським трибуналом Римської роти⁸.

На нашу думку, крім василіан, до порушення питання 35-літньої давності мали безпосередній стосунок також і представники пролатинського табору Станіславівського єпископа Григорія Хомишина, зокрема т. зв. «новозорянська» група на чолі з головним редактором «Нової зорі» Осипом Назаруком (1883–1940). Не може видаватися простим збігом обставин той факт, що

грошової допомоги, 1910–1938 рр. // ЦДІА України у Львові. Ф. 358: Шептицький Андрей (Роман-Марія-Олександр, 1865–1944), граф, митрополит Галицький греко-католицької Церкви. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 185–186.

⁶ Записна книжка Осипа Назарука, 1937–1938 рр. // ЦДІА України у Львові. Ф. 359: Назарук Осип (1883–1940), адвокат, журналіст і публіцист, письменник, громадський діяч. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 85.

⁷ Лист членів Греко-католицької митрополичої капітули у м. Львів із спростуванням звинувачень у незаконному перенесенні та втраті реліквій капітули, висунутих Шептицькому Андрею у газетах «Herold Polski» та «Dziennik Polski» // ЦДІА України у Львові. Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 1–4.

⁸ Гентош Ліліана. Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів. ВНТЛ-Класика. Львів, 2015. С. 324–325.

т. зв. «архівна справа» між отцями василіанами та Митрополитом виникла саме тоді, коли О. Назарук активно любіював видавничий українсько-польський проект написання двомовної «Історії Церкви» за участю українських і польських істориків (планувалася участь істориків І. Крип'якевича, О. Галецького та ін.). Більше того, цей проект був своєрідним підігриванням тодішній політиці т. зв. «нормалізації», оскільки до нього був залучений граф Станіслав Лось (1890–1974), польський політик, дипломат, історик та публіцист, один із співтворців урегулювання польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій у 1935–1938 рр. За задумом і реальними заходами з українського боку О. Назарука та польського – графа С. Лося, проект мало фінансувати Міністерство віросповідань і освіти Другої Речі Посполитої, була обіцяна субвенція в сумі 100 тис. злотих. Українська ж сторона планувала здійснити цей проект упродовж 10–15 років із залученням 15 тис. злотих річно. На початку жовтня 1935 р. О. Назарук інформував графа про результати однієї з нарад членів українського ініціативного комітету⁹, який визначив на керівника проекту о. д-ра Івана-Йосафата Скрутеня (1894–1951), василіанина, історика Церкви, засновника й редактора «Записок Чину св. Василя Великого». На цьому ж засіданні було ухвалено, що перед виданням «Історії Церкви» слід видати «принаймні найважливіші і найменш доступні джерела, власне ті, котрі є у Ватиканській бібліотеці»¹⁰. Не диспонуючи достатнім джерельним матеріалом¹¹ і беручи до уваги той факт, що Станіславівський єпископ Г. Хомишин був «проти участі Юра» у проекті, він уже в зародку не мав шансів бути реалізованим. Це вказує на можливі позакулісні ігри – будь-яким

⁹ До ініціативного комітету входили: Осип Назарук, Микола Пасіка, Йосиф Пеленський, Іван Кревецький, Степан Годований та о. д-р. Іван-Йосафат Скрутень. На одному із засідань був присутній єпископ-помічник зі Станіслава Іван Ляшівський.

¹⁰ Листування Осипа Назарука з Станіславом Лосем, 1935–1937 рр. // ЦДІА України у Львові. Ф. 406: Редакція газети «Нова Зоря», м. Львів. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 7–9 зв., 29–29 зв.

¹¹ У цей період активно цікавилися фондами монастирської бібліотеки та архіву василіан, Львівського історичного архіву та неупорядкованого архіву римокатолицької капітули в Перемишлі.

способом (у цьому випадку за безпосередньої участі василіан) отримати «Архів римських копій», яким диспонував Митрополит Шептицький. Проект потерпів фіаско, а ця ситуація ще раз продемонструвала, що розходження між Митрополитом Шептицьким та пролатинським табором також існували й на ґрунті архівної та видавничої справ, зрештою, як доводять документи, була й конкуренція. В середовищі істориків та колах прихильників єпископа Г. Хомишина було відомо, що на переломі 1928–1929 рр. Митрополит звертався до професора І. Крип'якевича з пропозицією очолити редакцію проектованого видавництва «Історичний архів» з метою публікації джерел. Тоді С. Томашівський і о. Скрутень радили не відкидати пропозиції Митрополита і вести переговори в цій справі, «щоби добутися до митрополичих сокровищ», які на той час були недоступними¹². З яких причин не був реалізованим цей задум, невідомо, однак у 1944 р. митрополит А. Шептицький особисто все ж таки ініціював створення Церковно-Археографічної комісії при Митрополичій Катедрі св. Юра. Він прагнув об'єднати українських істориків, католиків і православних для проведення джерелознавчих досліджень з історії Української Церкви¹³. У вересні 1943 р. історик Олександр Оглоблин¹⁴ на запрошення Українського Центрального Комітету прибув до Львова. А вже 7 грудня 1943 р. відвідав Митрополита і обговорив з ним справу руйнації історичних пам'яток в українських музеях та бібліотеках, стан української історичної науки. Митрополит у розмові питав про Київ, про долю наших пам'яток, музеїв, архівів, бібліотек: «Без них як будемо писати нашу історію?!». – «Страшна руй-

¹² Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 – червень 1930 р.) / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення; упоряд. Н. Халак. Київ, 2015. (Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 5). С. 108.

¹³ Оглоблин О. Українська церковна історіографія // Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк, Київ, Торонто, 1995. С. 281.

¹⁴ Оглоблин Олександр Петрович (1899–1992), історик, архівіст, історіограф, доктор історичних наук, професор; завідувач відділу історії капіталізму, завідувач сектору історії України періоду капіталізму Інституту історії України (червень 1941 р.); в окупованому Києві – керівник Історико-філологічного відділу УАН, директор Музею-архіву переходнової доби.

на» – «Хтозна, скільки ще загине. Бо ж і дальші наші землі й решта наших пам'яток, навіть тут, у Львові, є загрожені». – Тут у Львові, є архіви й бібліотеки, зосібна в Національному Музею й «Студійоні». Хоч большевики дуже нашкодили там, поплутали своїми безконечними реорганізаціями, але все ж там є дуже важливі історичні матеріяли. Я був би дуже радий сам показати їх Вам, але ж моя хворість». Також під час розмови Митрополит розказував про великі збірки архівного матеріалу, які збирав і закупляв роками. Висловлював жаль, що шкода було б їх не використати дослідниками для об'єктивного написання історії України та Церкви¹⁵.

Показово, що великого історичного значення раритети неодмінно потрапляли в поле зору й викликали різні рефлексії не лише окремих осіб, груп, а й цілих систем: російської, першої радянської, німецької окупаційних влад. Наприклад, Митрополит чітко пам'ятав і пригадував до дрібниць перебіг архівної епопеї періоду російської окупації. Ще 31 серпня 1914 р. директор дипломатичної канцелярії при штабі російських військ Кудашев доносив міністрові іноземних справ Росії С.Д. Сазонову

¹⁵ Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів–Мюнхен) // Український історик. 1–4 (1997). С. 122–123 / За дорученням Митрополита та враховуючи його побажання, О. Оглоблин опрацював проект статуту Комісії, в якому окреслив її мету, визначив завдання та склад. З метою наукового дослідження історії обох Українських Церков – до першорядних завдань належали «визбирування» й систематизування відповідного матеріалу – як рукописного, так і опублікованого – для науково-об'єктивного аналізу причин роз'єднання колись єдиної Української Церкви. Церковно-Археографічна комісія таки була створена. До її складу увійшли представники української богословської та історично-філологічної науки: архієпископ Кир Йосиф Сліпий, проф. Дмитро Дорошенко (Прага) та зі Львова: д-р. Микола Андрусак, проф. Пантелеймон Ковалів, проф. д-р Іван Крип'якевич, Олександр Оглоблин, Наталія Полонська-Василенко, Іларіон Свенціцький, а також запрошені до наукової співпраці особи та науково-допоміжний персонал (передусім абсолювенти Богословської Академії у Львові). 14 березня 1944 р. відбулася нарада за участі перелічених осіб (окрім Й. Сліпого), також був присутній брат Митрополита о. ігумен Климентій Шептицький. Митрополит Андрей особисто відкрив зібрання й оголосив мету створення комісії. Присутні виявили готовність брати участь у цій роботі, однак наступ більшовиків став на перешкоді розвитку діяльності Церковно-Археографічної комісії. У фондах ЦДІА України у Львові збереглося запрошення Митрополита А. Шептицького проф. І. Крип'якевичу, в якому повідомлялося про «нараду в справах наших архівів на 14 березня 1944 р. об. 11 год.».

про доручення знайти і заарештувати Митрополита, а також «наложити секвестр на его бібліотеку и все его бумаги»¹⁶. «При ревізії, яку в мене російська влада робила в кілька днів по занятті Львова в 1914 р. і перед моїм остаточним арештуванням, – згадував Митрополит, – забрали від мене кілька цінних конволютів. По-перше, боротьба з православно-схизматицькою агітацією чи пропагандою у Львові чи провінції. По-друге, груба досить тека, в якій містилися листи Кирила Коралєвського з Риму до мене в кілька літ перед початком війни. Ті листи були незвичайно цікаві, бо в кожному з них здавав о. Кирил справу зі своїх пошукувань в римських архівах за документами, відносячимися до історії унії... Крім того, по ревізії забрали мені много інших ще приватних і консисторських паперів»¹⁷. 18 вересня 1914 року Митрополит був заарештований і вивезений спочатку до Києва, а згодом до Росії, де його утримували в Нижньому Новгороді, Курську та Суздалі. Однак пошуки компрометуючих документів не призупинялися, і 11 лютого 1915 р. російська контррозвідка у підвальному приміщенні собору св. Юра знайшла т. зв. «секретний архів». Попри цільові пошуки документів, передусім діловодчих Конгрегації пропаганди віри у справах східних церков¹⁸, були конфісковані також родинні і колекційні,

¹⁶ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали, 1899–1944. Том. III: Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії / у 2-х кн.; за ред. Юрія Аввакумова; упоряд.: Ю. Аввакумов і О. Гайова / Видавництво Українського католицького університету, Львів, 2004. Книга 1. С. XII.

¹⁷ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / упоряд. Жанна Ковба... С. 128.

¹⁸ Конгрегація пропаганди віри (Sacra Congregatio de Propaganda Fide), створена папою Григорієм XV у 1622 році. Завданнями Конгрегації була підготовка місіонерів, забезпечення місії духовною літературою, протидія використанню християнської місії в політичних цілях. 1862 р. в рамках конгрегації була утворена Конгрегація у справах східних церков, яка з 1917 р. стала самостійною куріальною конгрегацією. Серед конфіскацій був віднайдений документ «Про майбутній військовий, правовий і церковний устрій Російської України». Зокрема, міністр внутрішніх справ Штюрмерг у донесенні цареві Миколі II від 27 липня 1916 р. писав про те, що особа і діяльність львівського Митрополита, який тоді перебував на засланні в Курську, в загальних рисах уже знайомі імператорові з донесення гофмейстера Маклакова, складеного на основі інформацій Департаменту духовних справ іноземних віросповідань і деяких документів, «захвачених» ще в серпні 1914 р. після арешту Шептицького. На основі цих даних, головним чином, – йшлося у доне-

які навесні 1912 р. Митрополит випозичив з архіву й бібліотеки Національного музею для наукових цілей. Ці акти і документи, як писав Митрополит, він «спрятав» перед початком світової війни ще в серпні 1914 р. у п'яти більших бляшаних скринях і чотирьох менших та «куфрови скірою обитому в півничному склепови для збереження од всяких воєнних небезпек». Серед них було й передане Митрополитом до архіву Національного музею його власне «архівне добро». Серед цього «добра» були приватні листи: «моєї Покійної Матери до мене і мойого брата»; переписка Конгрегації і Нунціятури з Львівськими Митрополитами; покажчики архівних матеріалів до історії Греко-католицької церкви, грамоти: «Александра Ягайловича, Свидригайла, князів Слуцьких, західноруских актів; грамот Братства Рогатинского з підписами Патріархів, Рогози; листів зібраних управою Музею протягом 1905–1910 Варлаама Шептицького, Атанасія і Леона Митрополитів Львовских». Разом з архівом Львівської митрополії у скринях зберігалися й зібрані Митрополитом «на Білій Русі документи відносячіся до історії унії від XV–XVIII в.»¹⁹.

У березні 1917 р., повертаючись із заслання, Митрополит мав нагоду оглянути конфіскати у «Славянському Одділеню Бібліотеки АН в Петрограді» в присутності тодішнього директора п. Вольтера: «Більшої частини архіву я тоді не знайшов, переглянув то, що мені показали, обіцяючи відіслати то в слушную пору до Львова. Не віднайшов я в тих архівах кілька цінних унівських друків з кінця XVII ст., які я перед війною набув в Москві у антиквара. Унівське «Учительне Євангеліє», примірник

сенні, – вияснилося питання про розвиток «уніатського» руху в Росії загалом і зокрема про ставлення до цього руху Митрополита Шептицького. У донесенні повідомлялося, що після систематизації документів в окремі групи комісія віднайшла документ надзвичайної ваги, пов'язаний з останніми військово-політичними подіями. Цей документ, завірений Митрополитом, представляє майбутній устрій України і відновлення військової Запорізької традиції при умові введення в краї австрійського законодавства і повного відокремлення Української Церкви від Російського Синоду.

¹⁹ Опис колекції візантійських монет і список документів архіву греко-католицької митрополії з Національного музею у Львові, 1915 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 408: Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 1–2.

знаменито захований, я набув в однім з великих антикварів німецьких. Не віднайшов цілого ряду конволютів митрополичого архіву»²⁰. Перед війною він ще знаходився у Митрополита, який йому особисто передав прелат Петрушевич²¹. Частину документів Митрополитові повернули, і він особисто привіз їх до Львова²². Це власне була та частина конфіскованих документів, яка, в подальшому знову мігруючи, у цей раз, зі Львова до Києва, потрапила до фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і зберігається як «Колекція рукописів та архів митрополита Андрея Шептицького» (Фонд XVIII, Інститут рукопису НБУ імені В.І. Вернадського). Документ «*Consignatio Diplomatum ac Documentorum originalium Metropolitanam Ecclesiam Metropolitanam ai ritum ac clerum in genere respicientium in scatulla reconditorum*», віднайдений у фондах ЦДІА України у Львові, містить перелік конфіскованих російською контррозвідкою і повернених особисто Митрополитом Андреем Шеп-

²⁰ Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / упоряд. Жанна Ковба... С. 129.

²¹ Ідеться про Антона Степановича Петрушевича (1821–1913) – львівського крилошанина, історика, філолога. Справедливо вважався найбільшим галицьким ерудитом, був найпліднішим з тогочасних істориків, в історії Галичини відіграв важливу роль як збирач і видавець (публікатор) історичних джерел. Спеціальним предметом його досліджень була церковна історія Галичини. З особливим замилюванням ставився до пам'яток старовини – археологічних знахідок, пам'яток давнього письма і літератури, рукописів. Свою бібліотеку і збірку рукописів віддав до публічного користування «Народному Домові». (Тепер зберігається у ЛННБ України ім. В. Стефаніка, ф. 77 (АСП)). Зробив значні внески у фонди Національного музею, не тільки у вигляді книг, а також нумізматичної колекції, ікон, археологічних артефактів, у т. ч. княжої доби.

²² Також Митрополитові вдалося привезти до Львова та передати до Національного музею конфісковану збірку візантійських монет (94 золотих, 67 срібних, 395 мідних), придбаних перед війною (27.01. 1913 р.) у Йосифа Валля (Walla) у Будапешті за посередництвом нумізматика С. F. Nuber-а та доповнена закупленими монетами в останнього. Окрім монет були дві великі візантійські церковні медалі, 19 візантійських олов'яних печаток і значків, мідяна і срібна печатки Василя I і Михайла III. На час конфіскації належала до «скарбу зложеного в пивниці Митрополичої палати». Див.: Опис колекції візантійських монет і список документів архіву греко-католицької митрополії з Національного музею у Львові, 1915 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 408: Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 2–3 зв.

тицьким, дипломів і документів у кількості понад 100 одиниць²³. Основна більшість співпадає з переліком Каталогу, упорядкованого науковим співробітником НБУ імені В.І. Вернадського Євгеном Чернухіним²⁴. Багато зусиль Митрополит докладав, щоб повернути решту конфіскованих документів, – це вдалося дипломатичним шляхом щойно 5 січня 1929 р. до Львова надійшло сім «скринь архіва з ненарушеними пломбами»²⁵.

Загалом заходи Митрополита у збереженні історичних пам'яток, запобігання їх втратам позитивно оцінювали його сучасники. Заслуги Митрополита як «збірача і консерватора пам'яток нашої історії і культури, як основоположника Музеїв і Архівів» відзначав В. Липинський. «Може, менше знаною, але, мабуть, не менш важною, – писав В. Липинський, – єсть участь Митрополита не тільки в збиранню слідів нашої традиції, а й вихованню своїм впливом і прикладом тих живих людей, що уміли би нашу традицію шанувати і дальшим поколінням передавати»²⁶.

Митрополита Андрея Шептицького «як ученого знавця української культури, історії Церкви та основника "Національного музею"», з нагоди 50-літнього ювілею Наукового товариства

²³ Опис колекції візантійських монет і список документів архіву греко-католицької митрополії з Національного музею у Львові, 1915 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 408: Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 4–14.

²⁴ Чернухін Євген. Колекція рукописів та архів митрополита Андрея Шептицького. Каталог фонду XVIII Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського / НАН України. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 242 с.

²⁵ Докладно це питання було висвітлено на конференції «Релігійно-культурні процеси в країнах Центрально-Східної Європи: випробовування війною» (Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 21–22. 11. 2019), публікація планується цього року.

²⁶ Редакція богословського наукового щорічника «Богословія» (1923–1942), органу львівського Богословського наукового товариства, запросила В. Липинського до участі у підготовці ювілейного видання з нагоди двадцятип'ятиліття митрополичої діяльності Андрея Шептицького. У відповідь з Райхенау (17.12.1925 р.) Липинський, через стан здоров'я та відсутність джерел для підготовки статті, надіслав листа з проханням помістити його замість статті в ювілейному виданні. Див.: В'ячеслав Липинський. Листування. Том 1. (А–Ж) / ред.: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Т. 1. Київ: Смолоскип, 2003. С. 218.

ім. Шевченка (далі – НТШ), на засіданні Виділу 20 червня 1925 р. було одностайно вибрано дійсним членом НТШ. Кирило Студинський залишив запис, що «гадка іменування митрополита дійсним членом НТШ не нова. Підніс її ще в р. 1918, при останній стрічі зі мною великий учений, а дійсний член НТШ пок(ійний) проф. Вратослав Ягіч, котрий не раз користав з багатої скарбниці української культури, основаної в «Національнім Музею», веденої умілою рукою двох людей: митрополита Шептицького і кустоса д-ра Свенціцького». Зокрема, щодо т. зв. «Архіву римських копій», К. Студинський зауважував, що Митрополит Шептицький зібрав у Ватиканській бібліотеці «около 20 томів актів до історії Унії, річий у двох третинах незвісних, які зложив у «Національнім музею» до часу, коли буде мати фінансову спроможність видати їх друком. В науковій праці займає отже митрополит Шептицький визначне місце не тільки як основник Національного музею, але також як культурний робітник»²⁷.

У часопису «Neues Wiener Journal» співробітник і кореспондент кількох німецьких мистецьких журналів і часописів, відомий німецький мистецтвознавець д-р. Вільгельм Борн при ближчому знайомстві з Митрополитом підкреслював, що Андрей Шептицький – «передова індивідуальність на європейську мірку», та зауважував, що «робітня Митрополита – це немов малий музей; мистецьку атмосферу цієї кімнати доповняють стоси книжок, розложені по всіх столах; ці книжки вже хоч би многотою мов, якими вони писані, дають величавий образ ріжнородних заінтересувань Митрополита Шептицького»²⁸. Зрештою, візантинізаційна програма Митрополита Андрея Шептицького в лоні Церкви, що призвела до бурхливої дискусії також і на шпальтах періодичних видань, була реабілітована висловлюваннями візантолога, вченого-мистецтвознавця, одного з ініціаторів

²⁷ Листи Студинського К. до приватних осіб, представників уряду і духовенства, редакторів видавництв та ін., 1890–1941 // ЦДІА України у Львові. Ф. 362: Студинський Кирило (1868–1941), історик мови і літератури, голова НТШ, академік ВУАН. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 111–111 зв.

²⁸ У митрополита Шептицького. Розмова про модерне українське мистецтво // Література. Мистецтво. Наука. Безплатний додаток до «Неділі». Ч. 42 з дня 8 листопада 1931. С. II.

створення Організації галицької гетьмансько-монархічної інтелігенції 1926 р. Володимира Залозецького (1896–1959): «Синтеза Риму і Візантії – це власне, що дає таке багатство Греко-католицькій церкві і це, що є її ірраціональним ядром, – є найліпшою запорукою її сили, її значіння, її животворности, яка може ще зіграє велику роллю. Тому на мій погляд цю синтезу треба беречи і цю історично виплекану індивідуалізацію релігійного духа продовжувати»²⁹.

Митрополит Андрей Шептицький неодноразово підкреслював значущість історичних пам'яток, демонструючи загалу не словами, а ділом своє розуміння націотворчої ролі музею; йому також належало влучне порівняння бібліотеки з «організмом», який повинен розумно рости, тобто фахово комплектуватися книгами, мати відповідні умови їх утримання та збереження: «хто книжку знає, той знає, що потреба їй і повітря, і якоїсь хоч мінімальної дози вогкості, не говорячи вже про ціле плекання, якого вона вимагає на те, щоб могла вести своє природне життя». Тільки тоді, писав А. Шептицький, «коли зародовий осередок бібліотеки був з умом і любов'ю і зо знанням збираний», може здійснитись подальший розвиток професійно організованої «задуманої системи»³⁰. Уже 1936 р. члени товариства «Студіон» конкретно озвучили, що «одним з важніщих бажань Їх Екс(целенції) Преосвященого Митрополита Андрея було оснування більшої публічної книгозбірні на зразок книгозбірень за кордоном»³¹.

Свій амбітний задум Митрополит Андрей Шептицький таки здійснив. Перші кроки реалізації концепції збереження та охорони національних культурно-історичних пам'яток Митрополита

²⁹ Лист В. Залозецького до ігумена Т. Галуцинського, 1929 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 684: Протоігуменат монастирів Чину св. Василя Великого, м. Львів. Оп. 2. Спр. 221. С. 141.

³⁰ Листи Митрополита Андрея Шептицького до Іларіона Свенціцького. З архіву Національного музею у Львові / упор. Соломія Дяків. Львів: «Українські технології», 2005. С. 18.

³¹ Каталог книг бібліотеки українського товариства «Студіон» и переписка с издательствами «Просвіта», «Добрий пастор» и другими по вопросу комплектования бібліотеки, 1924–1940 гг. // ДАЛО. Ф. 282: Українское товарищество «Студіон» во Львові. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 3.

Андрея Шептицького припадають на 1936 рік. Митрополит став ініціатором і координатором заходів, пов'язаних з будовою та організацією модерного архівно-бібліотечного комплексу книгозбірні «Студіон» у Львові. Беручи за основу нововиявлені документи і матеріали, маємо підстави ствердити, що Митрополит відвів ключову роль у побудові та окресленні структури Книгозбірні «Студіон» однойменному Товариству «Студіон», з осідком у Львові, на вулиці Петра Скарги, 2 а, яке очолював брат Митрополита о. ігумен Климентій Шептицький і здебільшого підтримував його ініціативи. Будова модерного приміщення книгозбірні розпочалася в 1936 р., а 15 квітня 1938-го на засіданні Ради товариства «Студіон» було стверджено, що Митрополит «дав почин, основу і матеріальну підставу³² до основи Інституту, Бібліотеки і Архіву Унії у Львові»³³.

Митрополит Андрей Шептицький особисто започаткував і координував процес реструктуризації (від англ. – змінювати структуру) потенційних інтегральних складових книгозбірні «Студіон»: бібліотеки товариства «Студіон», особистих збірок з Митрополичого архіву та бібліотеки, «Архіву історії Унії». Митрополитові йшлося, насамперед, про фундаментальні комплексні зміни щодо злиття в єдине ціле цінних збірок, зосереджених у цих локаціях, формуванню яких упродовж років він присвячував багато уваги та фінансово забезпечував їх придбання. Відтак передбачалося укрупнення збірок та створення належних умов для їх зберігання у приміщенні сучасного архівно-бібліотечного комплексу й надання можливості їх ефективного

³² Планувалася побудова триповерхової будівлі, однак магістрат м. Львова, щоб не порушувати архітектурного ансамблю, поставив вимогу і зобов'язав будувати п'ятиповерховий будинок. У зв'язку з тим декілька кімнат були здані в оренду лікарні. Під час першої радянської окупації цей факт став приводом приміщення книгозбірні віддати під лікарню. Будівництво книгозбірні за складних погодних умов фактично було завершеним у 1937 р. Кошторис будови становив 188 567 05 зл., «котрі в цілості поніс зі свого доходу в поодиноких роках о. Митрополит». Див.: Справа про сплату податків з будинку товариства «Студіон» на вул. Петра Скарги // ЦДІА України у Львові. Ф. 409: Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької митрополії, м. Львів. Оп. 1. Спр. 728. Арк. 94.

³³ Протоколи общих собраний и заседаний Совета украинского религиозного товарищества «Студіон» во Львові за 1919–1941 гг. // ДАЛО. Ф. 282: Украинское товарищество «Студіон» во Львові. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 39.

використання в наукових цілях. Доцільно наголосити, що ці заходи призвели до кількісних і якісних змін. Зокрема, ще за життя Митрополита у Львові постала інституція під назвою «Книгозбірня «Студіон» (мала фірмові печатку, конверт) європейсько-го зразка з понад чвертьмільйонними архівними збірками та понад 60-тисячним книжковим фондом.

До книгозбірні увійшов 20-тисячний книжковий фонд бібліотеки товариства «Студіон», у складі бібліотечних збірок катехита Тернопільської гімназії о. Василя Копитчака (193 кор(он)), бібліотеки августиніанця, дослідника Сходу, зокрема й активного учасника Велеградських конгресів (I–III) Аврелію Пальм'єрі (1870–1926), переважно східнохристиянської проблематики, та ін.³⁴

З приватної бібліотеки Митрополита Андрея Шептицького, за його розпорядженням, до книгозбірні «Студіон» було переміщено 5445 томів (1719 творів), з них 195 стародруків (258 томів). На запрошення Митрополита над упорядкуванням та підготовкою до переміщення книг з Митрополичих палат упродовж 10 місяців (листопад 1937 – жовтень 1938 р.) працював д-р Богдан Барвінський³⁵. Також за дорученням Митрополита

³⁴ Каталог книг бібліотеки українського товариства «Студіон» и переписка с издательствами «Просвита», «Добрий пастор» и другими по вопросу комплектования библиотеки, 1924–1940 pp. // ДАЛО. Ф. 282: Українское товарищество «Студіон» во Львові. Спр. 8. Арк. 4.; Також див.: Кривенко М. Великий дар великого Митрополита: про книжково-рукописні колекції книгозбірні «Студіону» у Львові // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: зб. наук. праць. Львів, 2015. Вип. 7 (23). С. 71–89; Кривенко М.О. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940): історія, сучасний стан фонду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спеціальність 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2010. 20 с.; Кривенко М. Роль Аврелію Пальм'єрі у формуванні бібліотеки Андрея Шептицького (на основі листування 1907–1914 pp.) // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 9 (25). С. 377–398.

³⁵ Барвінський Богдан Олександрович (1880–1958) – історик, архівіст, бібліотекознавець. Освіту отримав в університетах Львова (1898–1901), Відня (1901–1902), Берліна (1907–1908). Володів французькою, італійською, чеською, німецькою, російською, польською мовами. В австрійський період – співробітник університетської бібліотеки у Львові, 1916–1918 pp. – директор бібліотеки «Народного Дому». Впродовж 1939–1942 pp. – директор бібліотеки ЛДУ ім. І. Франка, упродовж

він посортував і передав кілька тисяч томів з бібліотеки генерала Вонляр-Лярського³⁶. Літописець-студит у свій спосіб відобразив перебіг переміщень фондів з цих двох локацій. Зокрема, занотував: 11 травня 1938 р. – «Прийшов д-р Барвінський, бібліотекар-спеціаліст. Починають переносити до нового дому книжки»; 13 травня 1938 р. – «Цілий день браття переносять книжки»; 18 травня 1938 р. – «З палати Митрополита до полудня повозили митрополитовим автом книжки до нашої бібліотеки»; 4 червня 1938 р. – «До нового дому дальше переносять книжки, а на дворі дальше будують паркан»³⁷.

Митрополит особисто своїм т. зв. «урядовим розпорядком» від 20 травня 1938 р., «маючи в найблищих днях передати львівському «Студіонові» «Архів Історичної Унії»³⁸, який від літ збирав я і який доси приміщений частинно в моїм домі, а части-

1942–1944 рр. – старший бібліотекар Державної бібліотеки м. Львова, III відділ (бібліотека НТШ і «Народний Дім»). Зарахований на посаду завідувача відділу рукописів Львівської філії БАН УРСР (тепер – ЛННБ України ім. В. Стефаника) 26 листопада 1944 р., звільнений 28 листопада 1947 р. Спеціаліст у галузях середньовічної історії України, допоміжних історичних дисциплін.

³⁶ Опис архіву, проект передачі, звіти про виконані роботи з перенесення Архіву історії Унії з митрополичих палат до бібліотеки «Студіону» у м. Львів, 1938 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 5. Спр. 37. Арк. 9–9-зв.; Качур І. Книгозбірня Андрея Шептицького: від Прилбич до Митрополичих палат // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: зб. наук. праць. Львів, 2015. Вип. 7 (23). С. 21–70 : іл.

³⁷ Хроніка монастиря святого Йосафата Студійського Уставу, (т. II), 1931–1945 рр. // ЦДІА України у Львові. Ф. 684: Протоігуменат монастирів чину св. Василя Великого, м. Львів. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 89–90 зв.

³⁸ Роль і значення фондоутворювача «Архіву історії Унії» галицького Митрополита Андрея Шептицького (1865–1944) належать до найменш досліджених питань у контексті вивчення системи архівних установ міжвоєнного періоду. Практично у двох статтях колишня співробітниця ЦДІА України у Львові Н. Шестакова представила результати комплектування фондів АІУ через здійснені експедиції. Поза увагою дослідниці залишилася низка нез'ясованих аспектів практичної діяльності АІУ, у т.ч. його реорганізаційні заходи на етапі входження до книгозбірні «Студіон», як писала дослідниця, – «результати цього процесу невідомі» та хибно й необґрунтовано припустила, що фонди АІУ зосереджувалися в митрополичих палатах аж до передачі їх у повоєнний період до фондів ЦДІА України у Львові. Див.: Шестакова Н. Архів історії Унії 1596 р. у фондах Центрального державного Історичного архіву України у Львові. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів. 2000. Т. СХХС. С. 86–94.

нно в митрополичім архіві», розпочав реорганізаційний процес і координував усі подальші кроки щодо переміщень фондів «Архіву історії Унії». Митрополит зобов'язував передачу та приймання архівних документів, т. зв «архів печатних документів», «літургічних книг», брошур, історичних книг тощо здійснювати на підставі інвентарів, протоколів передач та внесенням доповнень до інвентарів та каталогів. Загалом, було подано у «розпорядку», що архів мав становити цілість із візантійською фаховою бібліотекою «Студіону». Митрополит не був категоричним, сподівався на обмін думками, писав: «Наколи б Панове уважали, що для порядку в архіві й бібліотеці треба би змінити, або доповнити в дечім той мій урядовий розпорядок, буду просити о зроблення мені таких пропозицій. Прошу рівно ж о пропозицію щодо нарису правильника для бібліотеки й архіву, себто ту часть правильника, яка мусить увійти в урядовий Митрополичий розпорядок»³⁹.

Безумовно, передача фондів АІУ була надзвичайно складною і відповідальною справою, кожен наступний крок обговорювали учасники цього процесу. Митрополит листом Греко-католицького Митрополичого ординаріату від 25 травня 1938 р. за власноручним підписом створив спеціальну комісію для передачі АІУ «львівському «Студіонові». Членами комісії були: проф. І. Шендрик, д-р Р. Зубик, п. Дворянин, мгр. Дзедзик і Б. Барвінський. Вони збиралися на часті конференції, обговорювали питання, пов'язані із «технікою й порядком передачі й перенесення» згаданого архіву до нового приміщення по вул. Петра Скарги, 2 б. У результаті, директор АІУ І. Шендрик підготував «Проект», який складався з двох частин: «Порядку передачі архіву» і «Загальної схеми акту передачі за окремими колекціями». Обидва ці акти узгодили члени комісії, й у них не було жодних зауважень.

Зокрема, до «Акту передачі Архіву Ексцеленції Митрополита Андрея Шептицького Монашому Чиніві оо. Студитів у Львові» (7 вересня 1938 р.) був розроблений покроковий «Порядок

³⁹ Митрополичий ординаріат у Львові. Листи до Б.О. Барвінського, 1938 р. Додано: Звіт Б. Барвінського про впорядкування митрополичого архіву, 1938 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 11 (Барвінські). Оп. 1. Спр. 5848. Арк. 2–2 зв.

передачі архіва». «А. Передача актів» мала відбуватися за участі членів комісії в означені дні та години. Роботу мали виконувати згідно із записами «Книги вступів» та розробленого проекту. З огляду на те, що понад 10000 документів від перших надходжень було класифіковано і каталогізовано (картки), то їх мало бути вписано до т.зв. передаточних аркушів за їхньою ж нумерацією, одночасно мав бути здійснений поділ на дві категорії – старих і новітніх актів та занотовано ті фасцикули, в яких містяться акти, писані староруською мовою для їхнього пізнішого вилучення і розміщення окремо в новому приміщенні. З огляду на «тісноту робітні», після перегляду достатньої кількості матеріалу його мали одразу перевозити до нового приміщення.

Щодо пункту «Б. Передачі бібліотеки», то вона мала здійснюватися аналогічно, як архівні матеріали. При цьому кожен книгу окремо вписували до т. зв. «передаточних аркушів» без титулу (назви), лише з відсиланням на номер каталожної картки. Картки провізоричного каталогу пізніше мали перейти як додаток до акта передачі як документ. Книги, що не відповідали потребам і призначенню архівної бібліотеки, за окремим списком мали передати до загального книгозбору бібліотеки «Студіону».

Так само на підставі книг вступу за загальним числом кожного (роду) типу матеріалів мала здійснюватися передача колекцій⁴⁰. Для цього був підготовлений і т. зв. проект «Порядку локації перевезених матеріалів», в якому розписували розміщення фондів у 57 кімнатах новозбудованої книгозбірні⁴¹.

У серпні 1938 р. директор І. Шендрик підготував інформативну довідку «Архівна бібліотека». На сьогодні це єдиний документ, який дає загальне уявлення про фонди АІУ, його архівну і бібліотечну частини. За поданням І. Шендрика, архів складався з двох окремих архівів: архіву старих актів – до революції

⁴⁰ Опис архіву, проект передачі, звіти про виконані роботи з перенесення Архіву історії Унії з митрополичих палат до бібліотеки «Студіону» у м. Львів, 1938 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 5. Спр. 37. Арк. 6.

⁴¹ Протоколи конференцій українського релігійного товариства «Студіон» по вопросу работы архива и библиотеки, 1939–1942 гг. // ДАЛО. Ф. 282: Украинское товарищество «Студіон» во Львові. Ф. Спр. 21. Арк. 1–2.

1917 р. – та архіву нових актів – від 1917 р. «до часу повстання української держави в майбутньому – період державно-творчих змагань визвольної боротьби». Зокрема, до архіву старих актів належали, насамперед, акти Унії. Ці акти склалися з багатьох фондів, як закритих (повних), так і т. зв. «дефектних» – неповних (за певні періоди): консисторій, семінарій, капітул, деканатів; парохій (понад тисячу), монастирів (понад сто), братств; монастирських і церковних шкіл. Також копії актів з Риму і Відня, у т. ч. грамоти: королівські, митрополічі, єпископські; царські укази і маніфести. Також приватні збірки й «архівчики різних духовних осіб» (дек. Горбацевича, о. Теодоровича, о. Панасинського, о. Білянського, о. Білецького, єп. Сотера Ортинського та інших); збірки листувань у відписах: митрополита Льва Шептицького з Римом, церковних достойників митрополії того часу, єп. Білянського і багатьох інших. Другу групу архіву старих актів становили неповні фонди різних державних і громадських установ: Володимирського магістрату, львівського табулярного уряду, перемиського магістрату, луцької реальної школи і гімназії, штабу 5-го Сибірського корпусу, царської канцелярії, адвоката Малинівського та ін. Третю групу становили родинні архіви «розкиданих по цілій території Литви і Руси»: Лукомських, Гурських, Сапіг, Ходорковських, Глебовичів, Серактів, Гурчинів, Пикилевичів, Сурвиллів, Коризи, Павловичів, Дов'ятів, Домейків, Сиртовтів, Платушрів, Ковнарських, Войнів, Пакошів, Ржевуцьких, Ільницьких, Семигіновських, Погодинів, Чаплинів, Коморовських, Вітовських, Абтів, Конецьпольських, Романовських, Макаревичів, Харлинських, Ширмів і багатьох інших.

Щодо другого відділу архіву, а саме архіву визвольної боротьби, то до нього на той час увійшли: архів адвоката Григорія Степури, документи міністерства земельних справ 1918 р.; архіви різних українських установ поч. 20-х років, у т. ч. Архів горожанського комітету; «Просвіти» (володимирська, ковельська, луцька, крем'янецька); збірки: о. декана Бордюговського, Котовича, Волосевича, полк. Євтимовича, Ів. Шендрика та ін.

У своїй довідці особливо наголошував на необхідності збереження при новостворюваному архівному підрозділі книгозбірні т. зв. «архівної бібліотеки», необхідної для опрацювання

такого різноманіття рукописного фонду. «Коли ж застановитися над цими дуже побіжно поданими даними, – писав І. Шендрик, – то очевидно, скільки вимагає опрацювання архіву старих актів інформативного матеріалу, який треба накопичити в архівній бібліотеці. Насамперед треба мати в бібліотеці Історію України. Без історії України Грушевського архівна бібліотека ніяк не може обійтися. Потрібні історичні монографії поодиноких Русей (як напр., Угорської). Далі повинні мати місце джерельні монографії і розвідки з історії України і її частей. Літописи загальні і поодиноких об'єктів (напр. монастирів), мемуарна література. Розвідки до історії місцевостей (історична географія), подій і особистостей. Основні праці до історії східної, західної і з'єдиненої церков, історії епархій, біографії церковних і світських діячів, організація і устрій східної і західної церков і їх взаємовідносини в історичному житті»⁴².

І. Шендрик подав лише «побіжний» огляд вмісту АІУ: архівних фондів, упорядкованих розділів т. зв. «архівної бібліотеки», «ріжних» книг, бо йшлося про «такі книжки, що в більшості не надаються до архівної бібліотеки», лише частково охопивши масив культурно-історичних пам'яток АІУ, зібраних упродовж 10 років діяльності почавши від 1928 р.

Диспонуючи комплексом нововиявлених архівних документів, які дозволяють розкрити принципи, організаційні засади та практичну діяльність АІУ, його особливості, шляхи та динаміку комплектування, склад і тематичну палітру архівного та бібліотечного фондів, інтегрування до складу книгозбірні «Студіон», можна впевнено констатувати, що АІУ був ініційований та фінансово утримуваний Митрополитом Андреем Шептицьким. Розпочав свою діяльність на початку травня 1928 р.⁴³, хоч

⁴² Протоколи конференцій українського релігійного товариства «Студіон» по вопросу работы архива и библиотеки, 1939–1942 гг. // ДАЛО. Ф. 282: Украинское товарищество «Студіон» во Львові. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 10–13. Див.: Шестакова Н. Архів історії Унії 1596 р. у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів. 2000. Т. СХХС. С. 87.

⁴³ Точне датування не встановлено, на підставі першого підсумкового звіту роботи АІУ, підготовленого І. Шендриком 30 травня 1928 р., до цього часу все ще недоступного дослідникам. Див.: Шестакова Н. Архів історії Унії 1596 р. у фондах Цен-

перші реєстри надходжень історичних пам'яток до АІУ датовані 24 січня 1929 р. Завдяки виявленню розпорошених по різних архівосховищах діловодчих документів АІУ: «книг вступів», звітів з експедицій, фінансових розписок тощо, а також обширного листування Митрополита, директора та співробітників АІУ, опрацюванню масиву нововиявлених джерел та матеріалів вдалося сформувати одноцілий образ діяльності АІУ в його історичному розвитку. Зокрема, потужним інформаційним потенціалом щодо комплектування АІУ володіють т. зв. «книги вступів» – реєстри надходжень культурних пам'яток з фіксованими: датою надходження, назвою, кількістю аркушів або сторінок (документ, дрібний друк, пергаментна грамота, стародрук, рукописна книга, брошура, журнал, карта, план, фотографія, поштівка та ін.), друкованих видань (автор, назва, рік та місце видання, кількість сторінок), сакральних пам'яток (хрест, ікона, офон, паная, церковна печатка тощо). Важливо, що кожне надходження до АІУ персоніфіковане і дає чіткі знання, від кого й звідки надійшла та чи інша партія документів. Зокрема, поступлення, які надходили до АІУ від Митрополита або від співробітників, містили розширені записи – хто передав, куплені, обмін тощо⁴⁴.

Ці ж «книги вступів» підтверджують і той факт, що під час переміщень до новозбудованого приміщення книгозбірні «Студіон» не призупинялося й комплектування.

До листопада 1938 р. у новому будинку перший поверх уже був зайнятий шпиталем. У цьому приміщенні викликала занепокоєння надмірна волога, відсутність доступу повітря; по їх усуненню, як свідчать документальні записи, фактично до серпня 1939 р., надалі тривали: перевезення «автом» матеріалів, передача періодичних видань тощо, аж до перевезення порожніх скринь⁴⁵.

трального державного історичного архіву України у Львові. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів. 2000. Т. ССХС. С. 86–94.

⁴⁴ Робота над цим джерелом триває, а при співставленні існуючих розпорошених каталогів, інвентарів у перспективі дозволить реконструювати утаємничений вміст АІУ.

⁴⁵ Списки художньої літератури, журналів, підручників, подарованих приватними особами та переданих архівом бібліотеки // ЦДІА України у Львові. Ф. 577: Товариство

До книгозбірні «Студіону» Митрополит Андрей Шептицький планував долучити й архівалії зарубіжної українки з Відня. Питання про перевезення архівів порушив у листуванні, що тривало впродовж травня-червня 1938 р., з офіціалом о. Олександром Ковальським та парохом церкви св. Варвари доктором о. Мироном Горникевичем⁴⁶. Насамперед, йшлося про перевезення до Львова частини з віденських депозитів, архівів В. Липинського та Червоного Хреста, оскільки обидва архіви, на думку Митрополита, не могли становити політичного інтересу для польської держави. Писав: «чи вдасться бодай часть архіву перевезти тепер?». Щодо архіву Петрушевича, то не могло «бути тепер бесіди його перевозити», бо й серед членів Української парламентарної репрезентації була думка – чекати «лучших часів» через небезпеку їх конфіскації. Таку ж думку на порушене питання перевезення архівів мав о. Горникевич: «тепер, в цім політичнім положенню і ту (у Відні. – М. Д.) і в краю неактуальне. Треба подождати відповідної хвили». Таким чином, у Відні залишалося «коло 7 тис. кг. товариства Архів-Музей (власність НТШ, Горникевич куратор) 9 скринь №№ 16–25 ваги по 70–80 кг.), решта архів Уряду, якого власником є Ваша Ексц(еленція) (подава список тому 4 роки), Архів У(країнського) Ч(ервоного) Х(реста), сигновані А 1–II – 9 великих скринь по 200 і більше кг, архіву п. Сінгалевича, сигновані Н.М. 1–IX; 1 велика скриня ваги около 100 кг. і 4 меньчі архіву Липинського, сигновані Н. М. 1–5», – писав «Все це мною заховане і безпечно збережене»⁴⁷.

«Студіон» м. Львів. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 55, 59–59 зв.; Звіти, квитанції та інші документи про грошові розрахунки за придбані матеріали для митрополичого архіву, 1925–1939 рр. // ЦДІА України у Львові. Ф. 408: Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів. Оп. 1. Спр. 823, Арк. 30.

⁴⁶ Листування митрополита Шептицького Андрея із священиками Горникевичем Мироном та Ковальським Олександром про переховування та перевезення із м. Відень до м. Львів архіву Липинського В'ячеслава, товариства «Архів-музей», українського Червоного Хреста та ін., 1938 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 1.

⁴⁷ Листування митрополита Шептицького Андрея із священиками Горникевичем Мироном та Ковальським Олександром про переховування та перевезення із м. Відень до м. Львів архіву Липинського В'ячеслава, товариства «Архів-музей», українського Червоного Хреста та ін., 1938 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 3.

Небезпека втрати «національного добра» книгозбірні «Студіон» особливо гостро повстала й у Львові напередодні вересня 1939 р. Про це Митрополита попереджав д-р Богдан Барвінський, ще 25 вересня 1938 р. рекомендуючи питання підпорядкування книгозбірні вирішити за участі фахових (компетентних) юристів. Д-р Б. Барвінський писав: «Річ в тому, що коли ворожий наїзд загрожує загалом усім архівам і бібліотекам, без огляду на те, чи вони прилюдні чи приватні, світські чи духовні, церковні чи приватні, церковні чи монастирські, то і без ворожого наїзду грозить небезпека церковним і монастирським бібліотекам і архівам в разі зміни форм державної управи. В разі напр. розділу Держави і Церкви. Тоді певно державна влада досягнула би, без сумніву, по ті безцінні архівально-бібліотечні скарби, нагромаджені приватним сумптом їх Екссцеленції. Ще раз застерігаюся щодо цього, що не маю права вмішуватися у справи, підлягаючі виключно децизії їх Екссцеленції, а коли подаю тут мою особисту неміродатну думку, то чиню це із повної щирости для добра ново повстаючої культурно-національної твердині»⁴⁸.

Закономірним під тим оглядом видається нововиявлений документ, який засвідчив прийняте рішення про підпорядкування книгозбірні «Студіон» товариству НТШ у Львові. Так, на запит, що надійшов до управи Бібліотеки-Архіву Митрополита А. Шептицького з Відділу народної освіти при Тимчасовому управлінні по колишньому Львівському воеводству (Тимчасове управління позашкільної освіти), згідно із заповненою анкетною станом на 14 жовтня 1939 р. з поміткою «вислано о год. 17.25», зазначалося: «назва – «Студіон», підпорядкування – НТШ, власність – «Студіон», кількість томів «до 40.000», переважно російська, українська, церковно-слов'янська, грецька, латинська, французька, німецька, єврейська, англійська і ін.». Згідно із заповненою анкетною, у «Студіоні» працювало 8 «безпартійних» працівників: завідувач бібліотеки Роман Михайлович Хомин (05.01.1907, Підністрияни, адреса: Львів, вул. Чернеча Гора); директор архіву –

⁴⁸ Опис архіву, проект передачі, звіти про виконані роботи з перенесення Архіву історії Унії з митрополичих палат до бібліотеки «Студіону» у м. Львів, 1938 р. // ЦДІА України у Львові. Ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів. Оп. 5. Спр. 37. Арк. 8.

Іван Захарієвич Шендрик, (1879 р. н., Київ, проживав Потоцького, 14), бібліотекар – Володимир Євстахієвич Котович (1914 р. н., Рід, адреса: Львів, вул. Петра Скарги, 2 б; помічник архіваря – Григорій Петрович Дворянин (1899 р. н., Убинь, Львів, П. Скарги, 2 б; Відділ єврейський – Іван Онуфрієвич Котів (1910 р. н., Літиня, адреса, пл. св. Юра, 5; україніка – Осип (Ювеналій, Лужок) Павлович Мокрицький (1911 р. н., Хлопівці, П. Скарги, 2 б; історія церковна – Іван (Іпполіт) Павлович Бенькалович (1910 р. н., Плаве, П. Скарги, 2 б; відділ російський – Петро Йосифович Комунецький (1914 р. н., Райча, П. Скарги, 2 б. Керуючий – Петро Стерпак)⁴⁹.

Такий несподіваний поворот щодо підпорядкування НТШ не завадив все ж таки уникнути націоналізації Книгозбірні «Студіон», яка, потрапивши, згідно з постановою Ради Народних Комісарів УРСР «Про організацію наукових установ в Західних областях УРСР» від 2 січня 1940 р. у Львові, у топ-шестірку найбільших книгозбірень Львова разом з такими книгозбірнями, як: НТШ (створене 1893 р. з фондом понад 200 тисяч одиниць зберігання), «Народний дім» (заснований 1849 р. з фондом близько 150 тис. одиниць зберігання), а також книгозбірнями: Національний заклад ім. Оссолінських, бібліотека Баворовських, Бібліотека Єврейської громади, була введена до складу Бібліотеки Академії наук УРСР (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського) як Львівська філія Бібліотеки АН УРСР. Це підтверджував протокол передачі книгозбірні від 10 та 11 лютого 1940 р.⁵⁰, хоча від вересня 1939 р. книгозбірня відчула нові реалії. 28 вересня о. Ігумен Климентій Шептицький на

⁴⁹ Протоколи конференцій українського релігійного товариства «Студіон» по вопросу работы архива и библиотеки, 1939–1942 гг. // ДАЛО. Ф. 282: Украинское товарищество «Студіон» во Львові. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 9–9 зв.

⁵⁰ Цей аспект розкрито в публікаціях М. Кривенко: Кривенко М. Книгозбірня «Студіону» у Львові (1909–1940): історія, сучасний стан фонду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спеціальність 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2010. 20 с ; Кривенко М. Бібліотека «Студіону» у Львові: переміщення книжкових та рукописних колекцій (1940–1947) // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць. Львів, 2005. Вип. 13. С. 247–267 : іл. та ін.

«конференції» зі студитами, торкаючись питання війни, монашого життя, не оминув і питання книгозбірні, зокрема наголошував, що: «Бібліотека то має назву «Бібліотека історії Церкви і Архів історії Церкви, школа живописная»⁵¹. Літописець-студит занотував: 26 жовтня 1939 р. «була комісія в нашій бібліотеці, списано протокол, але що далі буде не знати, Я прошу Ісуса там є книжки так дорогоцінні – богослужебні, перші видання наші, хай з них учаться, як любили Ісуса і Його Богородицю наші предки»⁵². «Рівно ж трапився дивний випадок в дні 15 (грудня), а це прийшли урядники ГПУ і запечатали наш Архів. Бібліотека стоїть в спокою»⁵³.

У подальшому радянська система приклала чимало зусиль, щоб спокою не було. Книгозбірні «Студіон», особливо з огляду на її фондоутворювача, атеїстична радянська система завдала найбільшої шкоди – зробила все можливе, щоб звести нанівець, знівелювати всі результати роботи, а архівні й бібліотечні фонди заточити на багато років у «спецфонди» або ж настільки розпорошити по різних книго- та архівосховищах, що відтворення їх цілісності донині видається нездійсненним.

Результати наукового дослідження та порушені питання все ж лише частково розкривають поставлену проблему, однак дають підстави констатувати, що Митрополит Андрей Шептицький здійснив колосальний вклад у збереження історичних пам'яток культури – культури не лише української, а й литовської, білоруської, російської та інших народів, а також зарубіжної україніки. Культурні ініціативи Митрополита Андрея Шептицького в ділянці архівістики, бібліотечної справи неоціненні. Організовані та фінансово забезпечені ним архівознавчо-дослідницькі праці в архівах Ватикану, Перемиської капітули, Архіву давніх

⁵¹ Протоколи конференцій українського релігійного товариства «Студіон» по вопросу работы архива и библиотеки, 1939–1942 гг. // ДАЛО. Ф. 282: Украинское товарищество «Студіон» во Львові. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 96.

⁵² Хроніка монастиря святого Йосафата Студійського Уставу (т. II), 1931–1945 рр. // ЦДІА України у Львові. Ф. 684: Протоігуменат монастирів чину св. Василя Великого, м. Львів. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 99.

⁵³ Хроніка монастиря святого Йосафата Студійського Уставу (т. II), 1931–1945 рр. // ЦДІА України у Львові. Ф. 684: Протоігуменат монастирів чину св. Василя Великого, м. Львів. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 99 зв.

актів у Варшаві, Національного закладу ім. Оссолінських у Львові та інших, експедиції у пошуках історичних (церковних) писемних пам'яток, а також мистецьких та археологічних експонатів, налаштування контактів з жителями Волині, Холмщини, Полісся, Підляшшя, а також Литви, Білорусії, Росії тощо, зрештою його власні придбання призвели до накопичення сотень тисяч історичних пам'яток в скарбницю України. Митрополит Андрей Шептицький запобіг винищенню цілого пласту культури, збагатив національну скарбницю України, нагромадив колосальної ваги інтелектуальний капітал. Митрополитові за життя вдалося бути у витоків реалізації своєї концепції збереження історико-культурних пам'яток: було завершено будівництво та здано в експлуатацію надсучасне приміщення «Книгозбірні «Студіон»; власноруч розроблено та обговорено «урядовий розпорядок», узгоджений порядок передачі архіву, бібліотеки та колекцій за участю спеціальної комісії та здійснено перші реорганізаційні заходи – переміщення, упорядкування та інвентаризацію бібліотечних фондів архівно-бібліотечних фондів: товариства «Студіон», митрополичих палат, «Архіву історії Унії»; здійснено офіційне затвердження штату архівістів та бібліотекарів. Митрополит особисто спостерігав, як одночасно з реорганізацією «Книгозбірні «Студіону» зріс її авторитет та визнання надпотужної культурної і наукової української книгозбірні. Про це, як не парадоксально, свідчать дії органів НКВС (опломбовування і т. п.), відвідини представниками відповідних органів, у подальшому вивезення, переміщення тощо.

Можна передбачити, що перспективи подальшого використання результатів досліджуваної проблеми при правильній постановці завдання носитимуть інноваційний характер. Зокрема, інноваційними підходами у цьому напрямі є застосування результатів цього дослідження, у т. ч. реконструкції «Архіву історії Унії», розпорошених, але наявних у фондах різних архівів та бібліотек, а відтак мають усі перспективи (через оцифрування) приєднання до Єдиного європейського інформаційного простору (освітнього та дослідницького). Є всі шанси поставити стратегічну мету входження (введення) національних скарбів Митрополита А. Шептицького до європейського культурного простору, що базується на спільній європейській культурній спадщині.

ПРО АВТОРІВ

Онищенко Олексій Семенович, доктор філософських наук, академік НАН України, Президія Національної академії наук України. Україна, Київ.

• onyshenko@nas.gov.ua

Палієнко Марина Геннадіївна, доктор історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Україна, Київ.

• mpaliienko@gmail.com

Лобузін Катерина Вілентіївна, доктор наук із соціальних комунікацій, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• cloboozina@gmail.com

Чернухін Євген Костянтинівич, кандидат філологічних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• geikle@hotmail.com

Філіпович Марина Анатоліївна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• marifil@ukr.net

Яременко Лідія Миколаївна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• lidnik@i.ua

Гальченко Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• egalchenko21@gmail.com

Коваль Тетяна Володимирівна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• ktvbon@ukr.net

Литвинова Лариса Анатоліївна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• nbvtender@ukr.net

Попик Володимир Іванович, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• vladimirpopyk@gmail.com

Ковальчук Галина Іванівна, доктор історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• kovalchuk_galina@ukr.net

Сохань Світлана Валентинівна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• sv.sokhan@gmail.com

Добко Тетяна Василівна, доктор наук із соціальних комунікацій, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• dobko@bigmir.net

Новальська Тетяна Василівна, доктор історичних наук, Київський національний університет культури і мистецтв. Україна, Київ.

• novalska@meta.ua

Шип Надія Андріївна, доктор історичних наук, Київський національний торговельно-економічний університет. Україна, Київ.

• nadia.shyp@gmail.com

Захарова Наталія Борисівна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• natazachar@bigmir.net

Сухін Володимир Іванович, кандидат історичних наук, Марійський науково-дослідний інститут мови, літератури та історії імені В.М. Васильєва. Республіка Марій Ел, Йошкар-Ола.

• olbio_tsar@mail.ru

Ляшко Світлана Миколаївна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• lyashko.svetlana@gmail.com

Белов Олександр Федорович, генерал-лейтенант, Служба безпеки України. Україна, Київ.

• lyashko.svetlana@gmail.com

Пирожков Сергій Іванович, доктор економічних наук, академік НАН України, Президія Національної академії наук України. Україна, Київ.

• psi@nas.gov.ua

Вергунов Віктор Анатолійович, доктор сільськогосподарських наук, академік НААН України, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук. Україна, Київ.

• dnsqb_uaan@ukr.net

Папакін Георгій Володимирович, доктор історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Україна, Київ.

• hrapakin@gmail.com

Ульяновський Василь Іринархович, доктор історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Україна, Київ.

• ulianovsky@gmail.com

Заремба Олеся Сергіївна, доктор філософії (PhD), Університет Торонто. Канада, Торонто.

• ozaremba@gmail.com

Тарасенко Інна Юріївна, кандидат історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Україна, Київ.

• innatarasenko86@gmail.com

Іванова Ольга Андріївна, кандидат філологічних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• rukopis@bigmir.net

Міщук Сергій Миколайович, доктор історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• se.mischuk@gmail.com

Буряк Лариса Іванівна, доктор історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• larysa.buryak@gmail.com

Патик Вікторія Василівна, кандидат історичних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• victoriia@ukr.net

Мицик Юрій Андрійович, доктор історичних наук, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Україна, Київ.

• mytskyk2002@ukr.net

Ківшарь Таїсія Іванівна, доктор історичних наук, Наукове товариство імені Шевченка в Канаді. Канада, Торонто.

• kivshar.t@gmail.com

Лось Валентина Едуардівна, кандидат історичних наук, Ягеллонський університет. Польща, Краків.

• los_v@ukr.net

Сінкевич Наталя Олександрівна, кандидат історичних наук, Університет Людвіка і Максиміліана в Мюнхені. Німеччина, Мюнхен.

• sink2002@ukr.net

Матяш Ірина Борисівна, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України. Україна, Київ.

• matio@ukr.net

Кіраль Сидір Степанович, доктор філологічних наук, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Україна, Київ.

• lingvo_dek@ukr.net

Боряк Геннадій Володимирович, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України.

• hboriak@gmail.com

Кашеварова Наталя Григорівна, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України. Україна, Київ.

• nataliya.kashevarova@gmail.com

Войцехівська Ірина Нінелівна, доктор історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Україна, Київ.

• irinvoj@gmail.com

Радченко Наталія Миколаївна, кандидат історичних наук, Ужгородський національний університет. Україна, Ужгород.

• nataradchenko117@ukr.net

Дядюк Мирослава Степанівна, кандидат історичних наук, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Україна, Львів.

• myroslavadiadiuk@gmail.com

ABOUT THE AUTHORS

Onyshchenko Oleksii Semenovych, Doctor of Sciences (Philosophy), Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Presidium of the NAS of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• onyshenko@nas.gov.ua

Paliienko Maryna Hennadiivna, Doctor of Sciences (History), Taras Shevchenko National University of Kyiv. Ukraine, Kyiv.

• mpaliienko@gmail.com

Lobuzina Kateryna Vilentiivna, Doctor of Sciences (Social Communication), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• cloboozina@gmail.com

Chernukhin Yevhen Kostiantynovych, Candidate of Sciences (Philology), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• geikle@hotmail.com

Filipovych Maryna Anatoliivna, Candidate of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• marifil@ukr.net

Yaremenko Lidiia Mykolaiivna, Candidate of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• lidnik@i.ua

Halchenko Olena Mykhailivna, Candidate of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• egalchenko21@gmail.com

Koval Tetiana Volodymyrivna, Candidate of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• ktvbon@ukr.net

Lytvynova Larysa Anatoliivna, Candidate of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• nbvtender@ukr.net

Popyk Volodymyr Ivanovych, Doctor of Sciences (History), Corresponding Member of the NAS of Ukraine, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• vladimirpopyk@gmail.com

Kovalchuk Halyna Ivanivna, Doctor of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• kovalchuk_galina@ukr.net

Sokhan Svitlana Valentynivna, Candidate of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• sv.sokhan@gmail.com

Dobko Tetiana Vasylivna, Doctor of Sciences (Social Communication), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• dobko@bigmir.net

Novalska Tetiana Vasylivna, Doctor of Sciences (History), Kyiv National University of Culture and Arts. Ukraine, Kyiv.

• novalska@meta.ua

Shyp Nadiia Andriivna, Doctor of Sciences (History), Kyiv National University of Trade and Economics. Ukraine, Kyiv.

• nadia.shyp@gmail.com

Zakharova Nataliia Borysivna, Candidate of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• natazachar@bigmir.net

Sukhin Volodymyr Ivanovych, Candidate of Sciences (History), V.M. Vasyliev Research Institute of Language, Literature, and History of Mari El Republic. Mari El Republic, Yoshkar-Ola.

• olbio_tsar@mail.ru

Liashko Svitlana Mykolaiivna, Candidate of Sciences (History) V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• lyashko.svetlana@gmail.com

Bielov Oleksandr Fedorovych, Lieutenant General, Security Service of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• lyashko.svetlana@gmail.com

PyrozHKov Serhii Ivanovych, Doctor of Sciences (Economics), Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Presidium of the NAS of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• psi@nas.gov.ua

Verhunov Viktor Anatoliiovych, Doctor of Sciences (Agricultural Studies), Academician of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, National Scientific Agrarian Library of the National Academy of Agrarian Sciences. Ukraine, Kyiv.

• dnsqb_uaan@ukr.net

Papakin Heorhii Volodymyrovych, Doctor of Sciences (History), M.S. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• hpapakin@gmail.com

Ulianovskyi Vasyl Irynarkhovych, Doctor of Sciences (History), Taras Shevchenko National University of Kyiv. Ukraine, Kyiv.

• ulianovsky@gmail.com

Zaremba Olesia Serhiivna, PhD, University of Toronto. Canada, Toronto.

• ozaremba@gmail.com

Tarasenko Inna Yuriiivna, Candidate of Sciences (History), M.S. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• innatarasenko86@gmail.com

Ivanova Olha Andriivna, Candidate of Sciences (Philology), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• rukopis@bigmir.net

Mishchuk Serhii Mykolaiovych, Doctor of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• se.mischuk@gmail.com

Buriak Larysa Ivanivna, Doctor of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• larysa.buryak@gmail.com

Patyk Viktoriia Vasylivna, Candidate of Sciences (History), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

victoriia@ukr.net

Mytsyk Yurii Andriiovych, Doctor of Sciences (History), M.S. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the NAS of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• mytsyk2002@ukr.net

Kivshar Taiisiia Ivanivna, Doctor of Sciences (History), Shevchenko Scientific Fellowship in Canada. Canada, Toronto.

• kivshar.t@gmail.com

Los Valentyna Eduardivna, Candidate of Sciences (History), Jagiellonian University. Poland, Krakow.

• los_v@ukr.net

Sinkevych Natalia Oleksandrivna, Candidate of Sciences (History), Ludwig Maximilian University of Munich. Germany, Munich.

• sink2002@ukr.net

Matiash Iryna Borysivna, Doctor of Sciences (History), Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• matio@ukr.net

Kiral Sydir Stepanovych, Doctor of Sciences (Philology), V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• lingvo_dek@ukr.net

Boriak Hennadii Volodymyrovych, Doctor of Sciences (History), Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine.

• hboriak@gmail.com

Kashevarova Natalia Hryhorivna, Candidate of Sciences (History), Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine. Ukraine, Kyiv.

• nataliya.kashevarova@gmail.com

Voitsekhivska Iryna Ninelivna, Doctor of Sciences (History), Taras Shevchenko National University of Kyiv. Ukraine, Kyiv.

• irinvoj@gmail.com

Radchenko Nataliia Mykolaiivna, Candidate of Sciences (History), Uzhhorod National University. Ukraine, Uzhhorod.

• nataradchenko117@ukr.net

Diadiuk Myroslava Stepanivna, Candidate of Sciences (History), V. Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine. Ukraine, Lviv.

• myroslavadiadiuk@gmail.com

АНОТАЦІЯ

Видання «Життя в науці» створене на пошану відомої української вченої, члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, генерального директора Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Любові Андріївни Дубровіної, яка відзначає свій знаменний ювілей.

Перший розділ видання «Час, події, творчі орієнтири» висвітлює життєвий та професійний шлях Л.А. Дубровіної – вченої, яка у своїй науковій діяльності синтезує дослідження у сфері кодикології, історичного джерелознавства, архівознавства, документознавства, бібліотекознавства, археографії, історії науки та інформології, що комплексно охоплюють історичний простір історико-культурної документальної спадщини України.

Другий розділ – «Історичні студії» – репрезентує різноаспектні розвідки провідних науковців України – істориків, філологів, філософів, фахівців із соціальних комунікацій, присвячені вивченню проблематики, яка так чи інакше є дотичною до фахових зацікавлень Л.А. Дубровіної.

Автори та укладачі видання «Життя в науці» приєднуються до численних привітань ювілярці, що лунають як з вітчизняних, так і зі світових наукових теренів, та бажають Любові Андріївни плідної творчої праці на благо та розвій України.

SUMMARY

“Life in Science” collection of the research papers is created to honour an outstanding Ukrainian scientist, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences (History), Professor, Honoured Worker of Ukrainian science and technology, General Director of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine – Liubov Andriivna Dubrovina, who celebrates her remarkable jubilee.

The first part – “Time, Events, Scientific Orientations” – highlights the life and professional paths of L.A. Dubrovina – the Scholar, who in her scientific work synthesizes research in the area of codicology, historical source studies, archival studies, documents studies, library studies, archaeography, history of science and information studies, which fully encompass the historical space of Ukrainian historical and cultural documentary legacy.

The second part – “Historical Studies” – represents various aspects of life and researches of prominent Ukrainian scholars – historians, philologists, philosophers, experts in social communications, dedicated to studies of the issues in any case adjacent to professional interests of L.A. Dubrovina.

Authors and compilers of the “Life in Science” collection of papers join to numerous congratulations to the jubilee heroine hailing from Ukrainian and foreign scientific communities, and wish fruitful and creative studies to Liubov Andriivna, for the good and further development of Ukraine.

ЗМІСТ

Час, події, творчі орієнтири

- 7** • *Олексій Онищенко*. Любов Андріївна Дубровіна – дослідниця рукописної і книжкової спадщини та організаторка науки
- 44** • *Марина Палієнко*. Біля витоків нової архівної парадигми: внесок Л.А. Дубровіної в розробку концепції інформатизації архівної справи та створення електронних ресурсів україніки
- 55** • *Катерина Лобузіна*. Любов Дубровіна – ініціатор і провідник креативних інновацій та цифровізації культурної спадщини
- 61** • *Євген Чернухін*. Тисячоліття християнства на Русі і відновлення елліністичних студій в Україні (нотатки з виставки грецьких рукописів в Афінах у листопаді–грудні 1988 року)
- 76** • *Марина Філіпович*. «Казанський літописець» – перша наукова сходинка
- 87** • *Лідія Яременко*. Архівознавча складова наукової діяльності Л.А. Дубровіної
- 98** • *Олена Гальченко*. Українсько-російсько-англійський словник кодологічних термінів: до історії створення
- 108** • *Тетяна Коваль, Лариса Литвинова*. Наукова школа Любові Дубровіної
- 120** • *Володимир Попик*. Біографіка як напрям дослідницької, інформаційної та культурно-просвітницької діяльності Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
- 133** • *Галина Ковальчук*. Ретроспективні бібліотечні зібрання як актуальний напрям історико-книгознавчих досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

- 151** • *Світлана Сохань*. Актова археографія: методики камерального опису та особливості видання наукових каталогів документальних комплексів актових джерел
- 161** • *Тетяна Добко*. Президенти Національної академії наук України в бібліографічних покажчиках
- 181** • *Тетяна Новальська*. Основні напрями співробітництва Київського національного університету культури і мистецтв та Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

ВІД СЕРЦЯ ДО СЕРЦЯ

- 192** • *Надія Шип*. Шлях до визнання (есе)
- 197** • *Наталія Захарова*. Доби нової знак
- 202** • *Володимир Сухін, Світлана Ляшко, Олександр Белов, Сергій Пирожков*. Любов Андріївна Дубровіна : лібрето до музики, яка надихає
- 209** • *Віктор Вергунов*. Бібліотечне покликання – стан душі професора Л.А. Дубровіної (з нагоди ювілею)

Історичні студії

- 217** • *Георгій Папакін*. Історична герменевтика як наука: «сувора думка метрів» (Г.-Г. Гадамер та П. Рікьор)
- 245** • *Василий Ульяновский*. Жизнь, деяния и смерть Киевского митрополита Рафаила Заборовского: сюжеты и символы сакрального и обыденного
- 317** • *Олеся Заремба*. Матеріали до біографії Лева Биковського в його листах до Євгена Маланюка (Нью-Йорк, 1966 р.)
- 329** • *Інна Тарасенко*. З листів Івана Рудичіва
- 347** • *Ольга Іванова*. «Казанський літописець» із колекції рукописних книг Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
- 359** • *Сергій Міщук*. Українські вчені – дослідники волинських старожитностей (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

- 369** • *Лариса Буряк, Вікторія Патик.* Про кохання і не тільки... Листи Гната Житецького до Євгенії Кирилівни (з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)
- 405** • *отець Юрій Мицик.* З документів полковника Іллі Новицького
- 422** • *Таїсія Ківшарь.* Невідомі «Матеріали для майбутньої української енциклопедії книгознавства» Л. Биковського (до 125-х роковин від дня його народження)
- 441** • *Валентина Лось, Наталя Сінкевич.* Культ Йосафата Кунцевича: програма, розвиток і роль у руській католицькій свідомості в XVII–XVIII століттях
- 471** • *Ірина Матяш.* До питання про склад і зміст дипломатичного архіву України
- 493** • *Сидір Кіраль.* «...Людина безмежної доброти і щедроти, високої інтелігентності...» : Петро Панч у листуванні, спогадах і щоденнику Івана Чендея
- 547** • *Геннадій Боряк, Наталя Кашеварова.* Унікальний документ до історії архівоциду (Німецький переклад директиви Архівного відділу Управління НКВС по Дніпропетровській області від 18 липня 1941 р. про знищення архівів)
- 573** • *Ірина Войцехівська, Наталія Радченко.* Кредитно-банківське джерелознавство: до проблеми формування теорії предмета
- 584** • *Мирослава Дядюк.* Діяльність Митрополита Андрея Шептицького у сфері збереження та охорони національних культурно-історичних пам'яток
- 613** • Про авторів
- 618** • Про авторів (англ.)
- 622** • Анотація
- 623** • Анотація (англ.)

CONTENTS

Time, Events, Scientific Orientations

- 7** • *Oleksii Onyshchenko*. Liubov Andriivna Dubrovina – researcher of manuscript and book legacy and science organiser
- 44** • *Maryna Paliienko*. At the origins of the new archival paradigm: contribution of L.A. Dubrovina to the development of archival studies and creation of digital resources of Ukrainica
- 55** • *Kateryna Lobuzina*. Liubov Dubrovina – an initiator and a pioneer of creative innovations and digitizing of cultural legacy
- 61** • *Yevhen Chernukhin*. Millennium of Christianity in Rus and restoration of Hellenistic studies in Ukraine (notes from the exhibition of Greek manuscripts in Athens, November-December of 1988)
- 76** • *Maryna Filipovych*. "Kazan chronographer" – the first scientific scale
- 87** • *Lidiia Yaremenko*. Archival studies component in L.A. Dubrovina's scientific activities
- 98** • *Olena Halchenko*. Ukrainian-Russian-English dictionary of codicological terminology: on the history of its creation
- 108** • *Tetiana Koval, Larysa Lytvynova*. The scientific school of Liubov Dubrovina
- 120** • *Volodymyr Popyk*. Biographical studies as a direction of research, informative and cultural educational activities of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine
- 133** • *Halyna Kovalchuk*. Retrospective library collections as a relevant direction for historical book studies research at V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine
- 151** • *Svitlana Sokhan*. An archaeography of acts: cameral description methods and peculiarities of scientific catalogues publication of the documentary collections of act sources

- 161** • *Tetiana Dobko*. The Presidents of the National Academy of Sciences of Ukraine in bibliographic indexes
- 181** • *Tetiana Novalska*. The main directions of collaboration between the Kyiv National University of Culture and Arts and the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine

FROM HEART TO HEART

- 192** • *Nadiia Shyp*. A path to recognition (essay)
- 197** • *Nataliia Zakharova*. A Sign of New Era
- 202** • *Volodymyr Sukhin, Svitlana Liashko, Oleksandr Bielov, Serhii Pyrozhkov*. Liubov Andriivna Dubrovina: a libretto for inspiring music
- 209** • *Viktor Verhunov*. Professor L.A. Dubrovina's state of soul – a librarianship as calling (jubilee commemoration)

Historical Studies

- 217** • *Heorhii Papakin*. Historical hermeneutics as a science: "thoughts of the masters of rigour" (H.-G. Gadamer and P. Ricœur)
- 245** • *Vasilii Ulianovskii*. Life, deeds, and death of Kyiv Metropolitan Raphael Zaborovskii: the subjects and the symbols of sacred and profane
- 317** • *Olesia Zarembo*. Materials for the biography of Lev Bykivskyi in his letters to Yevhen Malaniuk (New York, 1966)
- 329** • *Inna Tarasenko*. From the correspondence of Ivan Rudychiv
- 347** • *Olha Ivanova*. The "Kazan Chronographer" in the collection of manuscripts of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine
- 359** • *Serhii Mishchuk*. Ukrainian scholars – researchers of Volyn antiquities (second half of the 19th – early 20th centuries)
- 369** • *Larysa Buriak, Viktoriia Patyk*. About love and moreThe letters of Hnat Zhytetskyi to Yevheniia Kyrylivna (from the fonds of the Institute of Manuscript at V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine)

- 405** • *Reverend Yurii Mytsyk*. From the documents of the colonel Illia Novytsky
- 422** • *Taiisiia Kivshar*. Unknown "Materials for the future Ukrainian encyclopedia of book studies": by L. Bykivskiy (in commemoration of his 125th birthday)
- 441** • *Valentyna Los, Natalia Sinkevych*. The cult of Josaphat Kuntsevych: programme, development and role within Rus Catholic consciousness in the 17th – 18th centuries
- 471** • *Iryna Matiash*. To the question of the contents and composition of the diplomatic archives of Ukraine
- 493** • *Sydir Kiral*. «...A human being of immense kindness and generosity, and of the highest culture...» : Petro Panch in correspondence, memories, and diary of Ivan Chendei
- 547** • *Hennadii Boriak, Natalia Kashevarova*. A unique document on the history of archivecide (German translation of the directive from the Archives department of People's Commissariat of Internal Affairs in Dnipropetrovsk region on June 18th, 1941 on the destruction of archives)
- 573** • *Iryna Voitsekhivska, Nataliia Radchenko*. Credit and bank source studies: on the issue of determination of the subject's theory
- 584** • *Myroslava Diadiuk*. Metropolitan Andrei Sheptytskyi activities in the area of protection and preservation of national cultural and historical monuments
- 613** • About the Authors (in Ukrainian)
- 618** • About the Authors
- 622** • Summary (in Ukrainian)
- 623** • Summary

Для нотаток

Наукове видання

Життя в науці

Студії на пошану
Любові Дубровіної

Редактори
Н.М. Зубкова, Я.В. Кучмій

Комп'ютерна верстка, оригінал-макет та дизайн обкладинки
О.С. Боляк

Підписано до друку 10.08.2020. Формат 70х100/16. Папір офс. № 1
Ум. друк. арк. 51,35. Наклад 200 прим. Зам. № 7

Друкарня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3

Життя в науці. Студії на пошану Любові Дубровіної / Національна академія наук України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського ; відпов. ред. Олексій Онищенко ; упоряд. Оксана Боляк, Геннадій Боряк, Наталя Зубкова, Георгій Папакін, Ольга Степченко, Надія Шип. Київ : НБУВ, 2020. 632 с.

ISBN 978-966-02-9342-7 (друковане видання)

ISBN 978-966-02-9343-4 (електронне видання)

Видання «Життя в науці» присвячене Любові Андріївні Дубровіній, члену-кореспонденту Національної академії наук України, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України, генеральному директору Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Перший розділ «Час, події, творчі орієнтири» висвітлює життєвий та творчий шлях ученої. Другий складають історичні студії з актуальних питань сучасної історичної науки.

Розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією науки України.

УДК 94(082)(477)+929:94(477)"20/21"Дубровіна Л.А.